

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

Kürti Béla, Hegedűs Katalin, K. Zoffmann Zsuzsanna,
Jakab Béla, Kozák Károly, Horváth Ferenc, T. Knotik
Márta, Kőhegyi Mihály, Nagy Ádám, Katona Imre,
Tóth Ferenc, Börcsök Vince, ifj. Lele József, Szent
Tibor, Téglásy Imre, Zombori István, Dóka Klára,
Balázs György, Hegyi András és Gallé László
tanulmányával

1976/77-1

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1976-77

I

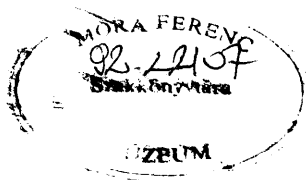
SZEGED, 1978

JAHRBUCH DES MÓRA-FERENC-MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal, Gallé László és Szelesi Zoltán
közreműködésével

szerkeszti
TROGMAYER OTTÓ

Technikai szerkesztő
H. KISS JUDIT

1988

SALIBA LÓRINCZ
HAGYATÉK

A borítólap Mayer Gyula terve alapján készült

HU ISSN 0563—0525

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ

INHALT

SOMMAIRE

In Memoriam	5
Kürti Béla: Móra Ferenc ásatásai Dorozsmán	7
Ferenc Móra's Ausgrabungen in Dorozsma	26
Hegedűs, Katalin: Der Tumulus mit dem Grubengrab von Szentes-Besenyőhalom	27
K. Zoffmann, Zsuzsanna: Das anthropologische Material der Ockergräber-Bestattung von Szentes-Besenyőhalom	39
Jakab Béla: Fosszilis avar- és középkori tojáshéjleletek összehasonlító vizsgálata	41
Vergleichende Untersuchung fossiler Eischalenfunde aus der Awarenzeit und dem Mittelalter	48
Kozák Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században	49
Nos églises circulaires et chapelles centrales en briques du XII ^e et XIII ^e siècles	88
Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma	91
Die mittelalterliche Kirche in Csengele	125
T. Knotik Márta: Szalag-töredékek Csengeléről	127
Streifenfragmente aus Csengele	132
Kőhegyi Mihály — Nagy Ádám: XVI. századi éremlelet Tápé-Malajdokról	135
Münzenfund aus dem 16. Jahrhundert in Tápé-Malajdok	161
Katona Imre: Felgyő kertészközség elpusztításának korabeli verses krónikája	163
Die Reimchronik über die Vernichtung der Gemeinde Felgyő	170
Tóth Ferenc: Anyag és technika Makó népi építkezésében	171
Material und Bauweise in der volkstümlichen Bautechnik in Makó	232
Böröcsök Vince: Adatok a szegediek borkereskedelméről és borfogyasztásáról	233
Angaben zum Weingeschäft und Weinkonsum in Szeged	251
Ifj. Lele József: A Tápairét tanyái	253
Die Einzelgehöfte von Tápairét	281
Szenti Tibor: Kerekólak Csongrád megyében és a Vásárhelyi pusztán	283
Rundhäuser in Komitat Csongrád und auf der Váshelyer Puŝta	313
Téglásy Imre: Száblik István — a magyar építész	315
István Száblik	324
Zombori István: A múlt századi Amerika — magyar szemmel	325
America in the last Century — through Hungarian eyes	364
Dóka Klára: A Szegedi Királyi Biztosság (1879—1884)	365
Das Königliche Komissariat zu Szeged (1879—1884)	386
Balázs György: Földmunkások, kubikosok helyzete és mozgalmi Csongrádban (1925—1929).	387
Die Lage und Bewegungen der Erdarbeiter zwischen 1925 und 1929 im Komitat Csongrád	417
Hegyi András: Világválság után, világháború előtt	419
Nach der Weltkriege — vor dem Weltkrieg	428
Gallé László: Magyarország zuzmócönözisai	429
Die Flechtenassoziationen in Ungarn	493
Jakab Béla: Magyarország gólyaállományának 1974. évi felmérése	495
Die Storchpopulation in Ungarn (1974)	534

In Memoriam

T. SIMON ILONA
1900—1978

Szeretett munkatársunkra emlékezünk, akinek a művészettörténet művelése élete végéig csak álom maradt.

Életútja Brassótól Szegedig vezetett, ahol 1948-ban summa cum laude művészettörténész doktorátust szerzett. A művészetek iránti lángolás már a kolozsvári érettségi után, 1921-ben Budapestre vitte rajzot és ötvösséget tanulni. 1952-től 18 éven át a szegedi múzeumban érmészettel foglalkozott. A helyi gyűjteményen kívül a hódmezővásárhelyi, kiskunfélegyházi, kiskunhalasi múzeumok éremgyűjteményét rendezte nagy odaadással és hozzáértéssel, mely gyűjtemények több tízezer darabot tettek ki. Szakmai összegezése a „Szegedi emlékérmek és plakettek” címmel jelent meg.

Nem csoda, hogy múzeumi íróasztala mellett érezte magát otthonosan: a soknyelvű szakirodalom, egy-egy szép megoldású érem sugározta harmónia ideig-óráig elfeledtette vele a messzehagyott szép szülőföldet. Munkatársai, szakmai barátai becsülték és szerették Tölcséry Ilona kultúrált szellemét, finom öniróniáját — egyéniségének különös, zárt világa ellenére. Az évek múltával azonban kortárs barátai, szerettei rendre eltávoztak az élők sorából, a fiatalabbakat az élet parancsolta tova mellőle. Végso magányát nem volt képes elviselni ...

MÓRA FERENC ÁSATÁSAI DOROZSMÁN

KÜRTI BÉLA

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Memoriae saecularis Francisci Móra

Móra Ferenc születésének 100. évfordulójára készülődvén 1978 nyarán nagy örömmel fogadtuk annak lehetőségét, hogy közvétehetjük Móra Ferencnek Dorozsma környékén 1930-ban folytatott régészeti kutatásaival kapcsolatos levélváltását. E levelek közlése további aktualitást nyer most, mind a készülő Dorozsma-monográfia, mind a megyei régészeti topográfia előmunkálatai során, annál is inkább, mivel — mint alább látni fogjuk — számos olyan régészeti lelőhelyről szerzünk belőlük tudomást, melyek eddig ismeretlenek voltak előttünk. Fontosnak tartjuk e levelek közlését azért is, mert úgy érezzük, hogy Móra Ferenc kéziratos hagyatékának kisebb-nagyobb kötetekben, közleményekben való kiadása során¹ régészeti vonatkozású munkái (egy-két kivétellel²) érdemtelenül háttérbe szorultak. Reméljük, hogy az alábbi levélközlés és a hozzáfüzött kommentárok nem lesznek érdektelenek egy későbbi, a régész Mórát központjába állító adatközlő — avagy feldolgozó — munka szempontjából sem³.

A levelek címzettje és tulajdonosa, Hídvégi (Hock) Lajos⁴ így emlékszik Móra és egykori kapcsolatokra:

„Személyi varázsa alatt állottunk valamennyien: tanyasi tanítók, egyetemi tanárok, falusi jegyzők, megyei urak, parasztok, nagybirtokosok, mezőgazdasági napszámosok, arisztokraták és hivatali altisztek. Felénk fordított arcáról a magunk fontosságát láttuk tükröződni. Mindenki nyelvén tudott beszélni, és hatása alól senki se vonhatta ki magát. Jövőre ünnepeljük születése századik évfordulóját. Négy hozzám írt levelével járulok azok munkájához, akik Móra Ferenc ébresztgetésén fáradoznak.

¹ Az ide vonatkozó irodalom teljes felsorolása helyett legyen elég a legfrissebb kiadványra hivatkoznunk, amely tartalmazza a korábbiak könyvészeti adatait is: *Lengyel András*, A Szegedi Egyetemi Könyvtár Móra-kéziratai. (Katalógus és szövegközlés.) Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae. Szeged, 1976.

² Pl. *Banner J.*, Móra Ferenc levele Pósta Bélához. MFMÉ 1956. 11—14; *Kőhegyi M.*, Adatok Móra Ferenc régészeti munkásságához (Csóka—Öttömös). Acta Ant. et Arch. X. (Szeged, 1966) 119—124.

³ A régész Móráról az életrajzi kötetek ilyen vonatkozású részletein kívül l. még *Kőhegyi Mihály* — egyelőre kéziratban levő — munkáját, melyben Móra Ferenc irodalmi műveit elemezte régészeti szempontból.

⁴ *Hídvégi* (1933-ig *Hock*) *Lajos* 1909-ben született Budapesten. 1929-ben szerzett Szegeden tanítói oklevelet, októbertől Klárafalván tanított. Dorozsmára 1930 januárjában került: a kistemplomtanyai, majd a paptanyai iskolában helyettesített. 1930 decemberétől Albertibe (ma Albertirsa, Pest m.) helyezték át, ahol 1947 áprilisáig tanított. 1952. október 15-ig a Pest megyei Tanács művelődésügyi osztályán volt művészeti előadó, majd nyugdíjazásáig a ceglédi Tancsics Mihály általános iskolában tanított. — Fentiekre l. Csongrád megyei Levéltár, Szeged: VIII. 128. A kiskundorozsmai külterületi Állami Elemi Népiskola iratai 94, 265, 473, 489/1930; uo. VI. 504. Csongrád vármegye és Szeged város Tanfelügyelőségének iratai 6655/1930; valamint Hídvégi Lajos szóbeli közlései. — Ezúton mondok köszönetet Hídvégi Lajosnak a levelek közlésre való átengedéséért, valamint azért a szívességéért, ahogy a dorozsmai régészeti lelőhelyekről, Mórával való kapcsolatról beszámolt.

A levelek kivétel nélkül régészeti ügyekkel foglalkoznak, az egyik közülük az első írás, amelyik a gyakori hun temetők azonosságát tagadja⁵, azóta már tudjuk, hogy ezek a nagy kiterjedésű temetők avar koriak⁶.

Húszéves voltam és a dorozsmai tanyákon tanítottam. Egy honfoglaló sír leleteivel állítottam be a szegedi múzeumba. Így kezdődött máig is melengető kapcsolatunk, mert ha az eltelt négy évtizedben részem is volt több tucat régészeti munkában, Móra felidézése nélkül egyik sem történt meg.

Móra hatására fölkutattam vagy huszonöt ókori temetőt és telepet, bronzkoriakat és honfoglalókat, korai vaskoriakat és Árpád-koriakat⁷. Móra kijárt hozzám a tanyára, én meg hozzá a múzeumba és a lakására. Köztünk csak régészetről folyt a szó, terepbejárásokról és ásatásokról. Részt vettem a kinti ásatásokon és azonkívül számos ókori edényt gyűjtöttem össze a tanyákról, véletlenül előkerült leleteket szülő alá való forgatásokból. Leveleztünk, s ahol érte levelem Mórát, onnan válaszolt. Sorai érdekes tudósítások a Makó környéki és a fehértői ásatásokról is.”

A LEVÉLVÁLTÁS

Hock Lajos első ízben 1930. május 21-én kereste fel levéllel a múzeumot: a februárban talált honfoglaláskori sírről adott hírt.

1. HOCK LAJOS — MÓRA FERENCHEZ⁸

Tekintetes Igazgatóság!

Bátorkodom rendelkezésükre bocsájtani a f. é. febr. 20-n véletlenül feltár lovas sírból előkerült 2 db ezüst díszecskét.

A sírt Dorozsma-Kistemplomtanyától kb. másfél km-re⁹ találták földforgatás közben. — A dologról csak másnap értesültem, de már semmit sem láthattam, mert a csontokat összeszedve egy kis gödörbe ásták el. A felületesen átnézett sírban több ilyen darabot találtak, továbbá 2 db kengyelvasat és 2 zabladarabot. Ezt át is adták nekem. (Ha óhajtják, úgy rendelkezésükre bocsájthatok még 9 kisebb és 3 na-

⁵ Hídvégi itt a 4. sz. levélre gondolt. — A „hun-avar” leletanyag megíté-ése Móra nézeteiben több évtizedes ásató tevékenysége alatt folyamatosan alakult, változott; s bár kétségtelen, hogy csekély számú szakcikkre alapszik nem, szépirodalmi munkáiban és levelezésében viszont annál inkább nyomon követhető. (A téma felgöngyölítését önálló dolgozatban kíséreljük meg, ezért itt legyen elég csupán arra utalnunk, hogy a csókai leletek avar voltát már 1912-ben felismerte. Vö. *Banner*, i. m. 12.)

⁶ A kérdésre I. *Alföldi Andreas*, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Vol. II. Berlin—Leipzig, 1926. 2—18; *Reinecke, Paul*, *Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren*. *Germania* 12 (1928) 87—98; *Alföldi A.*, *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. Bp. 1932. (Arch. Hung. IX) 12; *Uő.*, *Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde*. *ESA* 1934. 285—307.

⁷ E lelőhelyekről 1978. jún. 19-i és aug. 25-i beszélgetéseink során Hídvégi L. részletesen beszámolt, azonosításukhoz térképvázlatot készített. — A lelőhelyek jelentős részét sikerült azonosítanom, a továbbiak helyszíni bejárását készülő szakdolgozathoz Nagy Erzsébet egy. hallg. végzi el.

⁸ Eredetije a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum irattárában 315/1930. sz. alatt, s mint 1950 előtti iratanyagot a Somogyi-könyvtár őrzi. — Ezúton mondok köszönetet Tóth Béla könyvtárigazgatónak és Bezerédy Istvánnak, hogy lehetővé tették számomra az iratanyag régészeti szempontú feldolgozását. — (Az iratanyagra a továbbiakban Irattár + iktatószám feltüntetésével utalok.)

⁹ A lelőhelyet ez ideig nem sikerült azonosítanunk. — Kistemplomtanya 1950-ben vált Bördány néven önálló községgé, vö. *Inczei G.*, *Szeged környékének földrajzi nevei*. Bp. 1960. (Nytd. Ért. 22) 18, 50.

gyobb díszecskét, továbbá a zablát és kengyeleket¹⁰). Sajnos, többel nem rendelkezem, de érdemes volna újra feltárni a sírt. Nagyon valószínű, hogy több sírról van szó. Ugyanis évekkel ezelőtt a domb másik oldalán hasonló dolgokat találtak. Ez természetesen csak akkor történhet meg, ha az illető föld-tulajdonos valamelyes kárpótlást kapna, mert igen-igen szegény. Különben silány szikes földcskéjén amúgy is kevés a termő réteg.

Tekintetes Igazgatóság!

*Ötörköttem rendelkezésükre
beszítani a f.é. febr. 20-án németül
feltárt lovas sírtól előkerült 3 db szűz
díszecskét.*

*A sír Ötörköttem - Kistemplom-
tanyánál k. b. másfél km-re találták
földforgatás közben. - A dologról csak
maisonap értesültem, de már semmit sem
láthatam, mert a szántók már összeesded
egy kis ködörbe álltak el. A felületesen
átnézett sírban több ilyen darabot k-
láltak, továbbá 2 db kengyel és 2
zabla-darabot. Ezt át is adták*

Részlet Hock Lajos 1930. máj. 21-i leveléből

Mostanáig tartó betegségem akadályozott meg abban, hogy korábban jelentsem ezt. Ha ebben a dologban segítségükre lehetek, úgy most készséggel rendelkezésükre állok.

(Szerény véleményem szerint honfoglalás korabeli leletről van szó. — Azt hiszem, itt a környéken még nem találtak e korból semmit.)

Még egyszer följánlva szolgálataim a Tekintetes Igazgatóságnak
maradok kiváló tisztelettel

Kistemplomtanya, 1930. V. 21.

Hock Lajos
h. áll. tanító

¹⁰ A szegedi Móra Ferenc Múzeum (továbbiakban MFM) népvándorlás- és középkori gyűjteményében 53.189. 1—4. ltsz. alatt a következő tárgyakat őrizzük: kengyel, zabla töredékei, 10 db rombusz alakú ingnyakdísz, 5 db négyzet alakú övdísz. A teljes leletgyűjtes képe a 11. oldalon (MFM Fototár 869. sz.). Vö. még Fehér G.—Éry K.—Kralovszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Bp. 1962. (Rég. Tan. II.) 560. sz. (Kiskundorozsma lelőhelye!)

A leletbejelentésre Móra Ferenc azonnal válaszolt:

2. MÓRA FERENC — HOCK LAJOSHOZ¹¹

ad 315/1930.

Nagys. Hock Lajos úrnak
áll. tanító

Dorozsma
Kistemplomtanya

Kedves Tanító Uram!

Hálásan köszönöm, hogy olyan gyorsan fölvette a diplomáciai tárgyalásokat a leletes magyarral¹². A követelését is egészen elfogadhatónak találom. Csakhogy annyi pénzt¹³ még se kockáztathat a múzeum a bizonytalanért s a halom elhordása bizonytalaná teszi a helyzetet. Hanem az lenne a jó, ha egy napi próba ásatást rendezhetnének a földnek azon a részén, ahol a télen a csontvázat találták. Mondjuk 50, vagy 100 négyszögöl területen. Ha aztán itt kiderül, hogy tényleg vannak még sírok a földben, készséggel fizetjük meg az egész követelést, — ha nincsenek, akkor csak az egy-két nap alatt húzott kémelőárokokkal okozott kárt térítjük meg, a mit ő előre is megszabhat és megkap. Ez esetben például pénteken, szombaton megtehetnének a próbát, a mikor őt is alkalmaznánk napszámosnak.

Fáradozását előre is hálásan köszöni és melegen köszönti:

Szeged, 1930. V. 26.

Móra Ferenc
igazgató

¹¹ Móra jellegzetes, egyéni helyesírása miatt (melyet a géppel írt változat módosított) jelen esetben a szöveget az irattárban őrzött fogalmazvány alapján közlöm. Az eredeti egy színes nyomású berlini könyvtájékoztató fehér hátlapján fekete grafitall írva. A gépelt változat:

A borítékon: SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED

315. szám.
1930.

Nagys.

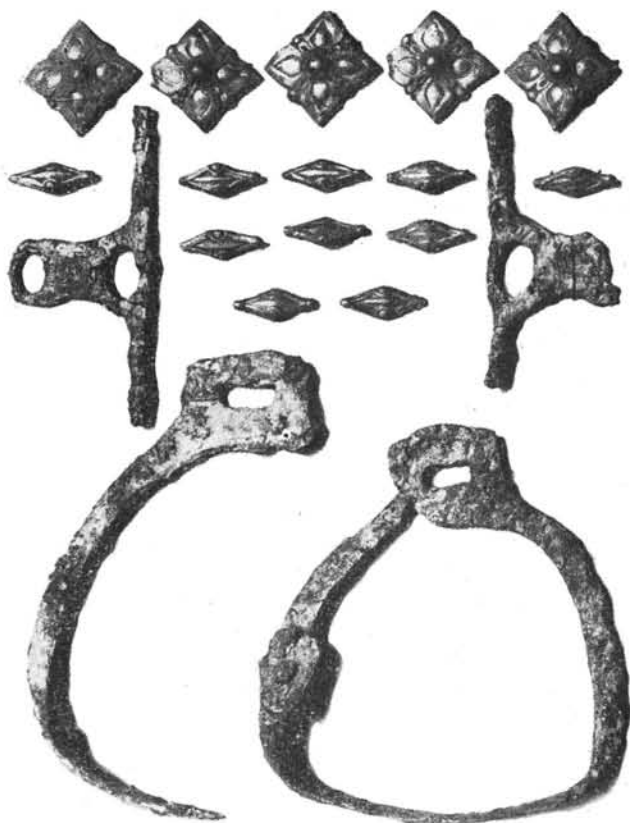
Hock Lajos úrnak,
áll. tanító

Dorozsma
Kistemplomtanya

A levél: 21×17 cm-es kétlapos SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED fejlécű levélpapíron két oldal gépirás, az aláírás kék grafitall. A név mellett *Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum Szeged* feliratú körbélyegző.

¹² A megtalálónak s egyben a föld tulajdonosának nevét, sajnos nem sikerült megtudnunk. (Hídvégi L. Dudás névre emlékszik; ez a név azonban oly elterjedt volt az egykori Kistemplomtanyán, hogy néha magát a települést is Dudás-tanyának nevezték.)

¹³ Péter László lektori véleményében a 2. levél „annyi pénzt”, majd lejjebb az „egész követelést” kifejezései alapján — joggal — feltételezi, hogy Hock Lajos máj. 21-i és Móra Ferenc máj. 26-i levele közt még egy levélváltásnak kellett történnie. Ha így volt is, erre sem Hídvégi Lajos nem emlékszik, sem az irattárban nincsen semmi nyom.

Honfoglaló sír leletei Kistemplomtanyáról (Bordány)

Móra igenlő választ kaphatott Dorozsmáról, mert a következő dokumentum¹⁴ már indulásáról értesít:

3. MÓRA FERENC — HOCK LAJOSHOZ

Hock tanító

Kistemplomtanya

Kedd délelőtt 10 óra tájt altisztemmel érkezem próba ásásra lehetőséghez képest pár napszámot kérek

Móra

Hídvégi (Hock) L. visszaemlékezése szerint az ásás a jelzett napon, 1930. jún. 3-án eredménytelenül folyt le. Móra számos kutatóárkot húzatott a téli csontváz helye körül, de további leleteket nem talált.

¹⁴ 1930-ban nyomtatott szabvány távirati úrlapon a postás kézírása. Feladva Szegeden 1930. VI. 1. 15 órakor; érkezett Kistemplomtanyára 1930. VI. 2. 8²⁷-kor. — Az „altiszt” Kotormány János volt. Érdekes, hogy Kotormány visszaemlékezéseiben csak 1927-ből említ egy dorozsmai utat (ennek viszont múzeumunk adattárában semmi nyoma); vö. Takács Tibor., Móra igazgató úr... Kotormány János emlékei Móra Ferencről. Bp. 1961. 99.

A dorozsmai út azonban nem várt haszonnal is járt: bensőséges kapcsolat alakult ki az ifjú tanító és Móra Ferenc közt. Mint a későbbi levelek bizonyítják, ekkor térhetett át Móra a tegezésre; s ettől kezdve lett rendszeres Szegedre járóvá Hidvégi. Feltehetőleg 1930 nyarán a múzeumban tett látogatásakor beszélt a Zádori Fekete Imre házának alapozásánál talált edényekről is, melyekre Móra következő levelében talá-lunk utalást:

4. MÓRA FERENC — HOCK LAJOSHOZ¹⁵

Makó, 1930. IX. 25.

Kedves Öcsém,

mint látni méltóztatol, én még mindig¹⁶ a Makó-környéki, nevezetesen a Kis-zom-bori ősoket destruálom. Ez ideig négy kisebb, 20—40 sírból álló temetőt ásattam fel, még pedig korai vaskoriakat, jazigokat, avarokat és honfoglaló magyarokat¹⁷. Most találtunk egy ötödik, úgynevezett hun temetőre, a mely két nap alatt 17 sírt adott¹⁸. Tapasztalatom szerint a hun temetők mindig nagyok, 300—400 sírból állanak. (Azt hiszem, az egész világon se volt annyi „hun”, a mennyit mi tíz év alatt felturkáltunk.) Arról szó se lehet, hogy ennek az idén végét érjük¹⁹, annál kevésbé, mert más felől is egyre csalogatnak. Expressz levélben kér a bajai főispán²⁰, hogy ásassam meg Domb-egyházán levő „Attila-halmát”, a hol már a koporsónak a csücske is ki van a földből, s a gyomaiakat²¹ is fél éve váratom magamra. Mielőtt végleg döntenék, megkérdez-

¹⁵ A borítékon:

SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED

Nagys.

Hock Lajos úrnak,
áll. tanító

Kiskundorozsma

A levél: 21×17 cm-es kétlapos Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum Szeged fejlécű levélpapíron: kék tintával írott négyoldalas kézirat. — Az irattárban nincs iktatva, mivel Móra a kiszombori ása-tás alatt, makói szállásán — Diósszilágyi Sámuel főorvos lakásán — írta.

¹⁶ Móra nem először ását Kiszomboron; 1930-ban szept. 5-én kezdett munkához. — A „még mindig” kifejezés arra utalhat, hogy erről Hidvégit szóban vagy írásban már tudósította; ez a levél már Hidvégi által is ismert körülményekről szól.

¹⁷ Kiszombor határában Móra 1930-ban a C, E, F, G, H, I jelzésű temetőket tárta fel. — A sze-gedi múzeumban e lelőhelyekről Hallstatt, La Tène, szarmata, germán, avar, honfoglaló magyar é. Árpád-kori leleteket őrzünk, vö. MFM Rég. Ad. 249—76. — Fentiekkel és Móra dorozsmai terveis-vel kapcsolatban l. még Kner Imréhez szintén szept. 25-én írott levelét: *Elek L.*, Móra Ferenc leve-lezése a gyomai Kner családdal. — A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. Orosháza, 1960. 397-

¹⁸ Jellegzetes példa a „hun-avar” elnevezés egymás mellett való párhuzamos használatára. (Vö. 4. jegyzet.) Az ötödik temető az F jelzésű volt, leletanyaga avarkori. Szept. 25-ig valóban 17 sírt tártak föl, de nem két, hanem három nap alatt, vö. MFM Rég. Ad. 249—76.

¹⁹ Ennek ellenére az F jelű temető feltárását Móra 1930. okt. 1-én végleg abbahagyta, összesen 40 sírt tárva föl.

²⁰ Minden bizonnyal Bisztray-Balku Gyuláról van szó, akinek Dombegyházán volt birtoka. 1930-ban Bács-Bodrog vm. főispánja volt, Baja székhellyel. Móra Ferenchez régi ismeretség fűzte — ennek ellenére Móra sosem ásott Dombegyházán. — A fenti adatokért Kőhegyi Mihálynak tarto-zom köszönettel.

²¹ A régész Móra gyomai kapcsolatairól szóló dokumentumaink kissé ellentmondásosak, ezért ezekre majd Móra Békés megyei tevékenységével foglalkozó dolgozatomban térek ki részleteseb-ben. — 1930. első félévében Farkas Sándor gyomai tanítótól kerültek leletek a szegedi múzeumba, majd Kner Imrétől kapott Móra részletes tájékoztatást a megásható Gyoma környéki lelőhelyekről. Nagy (többbéves) készülődése ellenére Móra sosem jutott el Gyomára ásni. — Vö. MFM 53.238. 1—4, és Ö. 53.27.1. ltsz; irattár, 57, 113/1930; Elek, i. m. 392—409; *Csicsey Erzsébet*: A Kner csa-lád levelezése Móra Ferencel. Főiskolai szakdolgozat, Szeged. 1975. Kézirat, 14—17. Ezúton mon-

Tegnapelőtt mehet a kőn tenetilek mindig
nagy, 30-40 ezer éves. (azt hiszem,
a gyűjtemények is voltak, kőn, a meggyűjt
mi hiányos felismerés.) Amint mi se
kérde, hogy ez az a kőn végtelen, az az
kérde, hogy mi is fel? az az kőn.
Egyre kevesebb kő a kőn fel, hogy
is az az kőn fel? az az kőn fel.
mi, a kőn fel? az az kőn fel.

kőn a kőn fel, a kőn fel? az az kőn fel.
megy az kőn fel? az az kőn fel.
kőn: az az kőn fel? az az kőn fel.
az kőn fel? az az kőn fel.
kőn fel? az az kőn fel.
kőn fel? az az kőn fel.
kőn fel? az az kőn fel.
kőn fel? az az kőn fel.
kőn fel? az az kőn fel.

Részlet Móra Ferenc 1930. szept. 25-i leveléből

Ilek téged: van-e olyan helyed, a hol szabad terület áll rendelkezésre s olyan-e az a terület, a honnan tényleg kerültek elő leletek, a melyek nyomán eredményesnek ígérkezik az ásátás? Ha mindakét kérdésre igennel felelhetsz, akkor innen egyenesen hozzátok teszem át a hadiszállást s csak azután kerítem sorát a többinek, ha ugyan még futni fogja az időből és a pénzből.

Említetted azt a helyet, a honnan a birtokodban levő edények kikerültek²², a hol tehát az eredmény valószínű, az a kérdés most már: lehet-e ott ásni? Vasárnap otthon vagyok, — akkorra tán tudsz választ adni s ha ráérsz, talán be is szállíthatod az edényeket, hogy tudjak tájékozódni a lelőhely kora felől.

Szeretettel köszönt öreg barátod:

Móra Ferenc

Hídvégi újabb levélben tájékoztatta Mórát a dorozsmai leletekről, ásátási lehetőségekről:

5. HOCK LAJOS — MÓRA FERENCHEZ²³

Nagyságos Igazgató Uram!

Érdeklődéseim a tanyákon meglehetősen eredménnyel jártak. Nevezetesen:

- I. Zsombó dülőben k.b. $\frac{1}{4}$ hold szőlő forgatásakor 4 lovas sírt találtak (tavaly) szerszámokkal cserepekkel. Leleteket visszatették. *Lehet ásatni*²⁴.
 - II. Zádori Fekete Imrénél szintén lehet ásatni, ahol a beszolgáltatott edényeket találták²⁵.
 - III. Egy tanító barátomat²⁶ levélben megkerestem, ki a következőket írta a rokona földjéről Forráskútról: „... a kocsideréknyi leletből ma már semmi nincs, de a domb egy része, amelyet annak idején elkubikoltak, még megvan. Többek között rozsdás kardokat, lőszerszámot, vázakat, tálakat, stb. találtak. *Lehet ásni*”²⁷.
 - IV. Az Öreghegyből valószínű La-Tène korabeli cserépdarabokat hoztak nekem. — Ugyancsak az Öreghegyben jó pár esztendővel ezelőtt lovas sírokat karddal, szerszámmal találtak²⁸. Pontos értesülést innen ugyan még nem tudok, mert itt nem jártam, hanem kollegám²⁹ foglalkozik ott szeretettel az üggyel.
- Volna még jó néhány hely ezen kívül, de konkrét adatokkal nem tudok szolgálni, mert magam még nem jártam ott. S természetesen az említett helyeket sem ásathat-

dok köszönetet Csicsely Erzsébetnek, hogy szakdolgozatát és jegyzeteit munkámhoz felhasználhattam. Köszönettel tartozom Goldman György és Szabó J. József kollégáknak is, akik a Békés megyei múzeumok adattári anyagáról adtak felvilágosítást. — Móra gyomai kapcsolataimhoz l. még A mammut utazása c. írását — Beszélgetés a ferdetoronnyal. Túl a Palánkon. (Szerk. Vajda L.) Bp. 1959. 162—166.

²² Utalás a Kistemplomtanyán, Zádori Fekete Imre házábanál talált leletekre, vö. 38—39. jegyzet.

²³ Irattár, 539/1930.

²⁴ A lelőhelyre Hídvégi nem emlékszik. Véleményem szerint azonos lehet a 8. levélben említett „Tombác-földdel”. Helyszíni azonosításaink ezideig nem jártak sikerrel. — Zsombó 1950 óta önálló község, vö. Inczeffi, i. m. 100.

²⁵ L. 38—39. jegyzet.

²⁶ Feltehetőleg Bezsilla Györgyről lehet szó, vö. *Sztriha K.*, Kiskundorozsma története. Kiskundorozsma, 1937. 198. és CsmL VIII. 128. 342, 358/1930.

²⁷ A lelőhelyet ezideig nem sikerült azonosítanunk. — Forráskút 1950 óta önálló község, vö. Inczeffi, i. m. 31.

²⁸ Két különböző lelőhelyről lehet szó, de a kevés adatból nem lehet azonosítani a Móra által megszondázott öreghegyi lelőhelyekkel. Vö. még a 8. sz. levéllel.

²⁹ Gémes Vendel, az öreghegyi (Széchenyi) iskola tanítója. L. *Sztriha*, i. m. 199.

tam fel Nagyságod nélkül. Összegezve a dolgokat: egy nagyobb kutató ásatásról lenne szó. Mert ugyebár nem lehet a földbe látni.

Ha ezek után úgy gondolja Nagyságod, hogy érdemes volna kijönni, úgy vagyok bátor házigazdámék meghívását tolmácsolni. Nagyon szívesen vennék, ha arra az esetleg néhány napot igénybevevő ásatás idejére megszállna házuknál.

Háziasszonyommal együtt tanítok az iskolában³⁰. Házigazdám Kiss János nyugalmazott állomásfőnök (vasúti intéző). Mind a ketten nagy érdeklődéssel viseltetnek az ügy irányában.

Értesítést várva maradok
Nagyságodnak
alázatos szolgája

Paptanya, 1930. okt. 9-n

Hock Lajos
h. áll. tanító

Nagyságos Gazdái Uram!

*Érdeklődésem a tanításmeg-
lehetős eredményekkel járhat. Nevezetesen:*

- I. Zombor földjében t. b. 4 holt mállo forgatásakor
4 lovas sírt találtak (tavaj) szerszámmal
cserepekkel. Leleket vizsgálták. Lehet
ásatni*
- II. Zádori Tekere Úrnél mintán lehet ásatni,
ahol a benzol földtörténeti emlékeket találtak.*
- III. Egy tanító barátomat levelben megkerestem,
ki a következőket írta a rokona földjéről
Forráskútról: „a kőszideréknyi leletről ma*

Részlet Hock Lajos 1930. okt. 9-i leveléből

³⁰ Kiss Jánosné Belle Ida Hídvégivel a Pap-tanyai iskolában tanított. (Hídvégi Lajost 1930. szept. 4-én helyezték át ide.)

A dorozsmai lelőhelyekről szóló értesítés a legalkalmasabb időpontban érte Mórát:

6. MÓRA FERENC — HOCK LAJOSHOZ³¹

Szeged, 1930. X. 12.

Kedves Öcsém!

Értesítésem a legjobbkor érkezett. Tegnap, szombaton este bevégeztem Kis-Zombort, éppen kitelt a hat hét³². Az eredmény elsőrendű, de remélem, Dorozsma le fogja pipálni.

Kedden³³ reggel 7 és 8 között, esetleg valamivel 8-on túl érkezem autóval, a melyet egész nap kint tartok, hogy esetleg több helyen terepszemlét tarthassak. Legszívesebben az általam adott sorrendet követném s *a Zsombó-dűlői lovasokkal kezdeném a sort*. Ha az idő engedi sorát kerítjük a többinek is. Pénzem az idén még van, — jövőre valószínűleg nem lesz ásatás, azért kell most menteni, a mit lehet³⁴.

Ha közel van hozzád a Zsombó-dűlő és tudsz intézkedni, légy szíves *egyelőre* négy napszámot fölvenni a mai napszamos ár folyam mellett, úgy, hogy kedd reggel 8-ra ásóval és lapáttal felszerelve legyenek a hely színén. Ha azonban a Zádori-Fekete³⁵, vagy a forráskúti telep³⁶ bármi okból célirányosabbnak látszik neked, oda rendeld az embereket. Én a te iskolád felé megyek s átveszem tőled az információt.

A felajánlott vendéglátást nagyon hálás szívvel köszönöm, s ha csak egy-két napról lesz szó, hálásan el is fogadom. Ha azonban valami olyan temetőre talál-

³¹ A borítékon: SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED

Tek.

Expr.

Hock Lajos úrnak,
állami tanító

Kiskundorozsma
Pap-tanya

A levél: Két db 21×17 cm-es egylapos Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum Szeged fejlécű levél-papíron fekete tintával írott négyoldalas kézirat. Iktatatlan, vö. 15. jegyzet.

³² 1930-ban Móra Ferenc szept. 5.—okt. 11. közt ástott Kiszomborban (kis túlzással a megkezdett hatodik hetet is egésznek számítva). A 17—18. jegyzetekben említett öt temetőben összesen kb. 100 sirt tárt fel; nagyon szép, s részben még ma is közöletlen leletekkel. — Vö. „Móra Ferenc 150. honfoglaláskorabeli sirt tárt fel a kiszombori határban” — Szegedi Napló, 1930. okt. 19; *Móra F. Önvédelem gyanánt*. Magyar Hírlap, 1930. okt. 26. — A fele sem tudomány. Utazás a föld alatti Magyarországon. Szerk. Vajda L. Bp. 1960. 436—447; *Cs. Sebestyén K.*, Rejtélyes csontok népvándorlási kori sírokban. Dolg. 1930. 185; *uő.*, „A sagittis Hungarorum...” A magyarok ijja és nyila. Dolg. 1932. 176—178, 197—200, 208—213; *Móra F.*, Néprajzi vonatkozások Szeged-vidéki népvándorlási kori és korai magyar leletekben. Ethnographia-Népelet, XLIII (1932) 54—67; *Banner J.*, Régészeti kutatások Szegeden. Dolg. 1936. 253; *Bálint A.*, Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Makó, 1941. 11—13, 17, 22—23, 25, 27; *Hunyadi, Ilona*, Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband. Bp. 1942. (Diss. Pann. II. 18.) LXXII. 10. XCII. 2, 2a; *Párducz M.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Bp. 1950. (Arch. Hung. XXX) 47; *Csallány, D.*, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956. 143; *Hunyadi I.*, Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Bp. 1957. (Rég. Füzet. 2.) 130—131; *Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A.* i. m. 574—576. sz.; *Maráz Borbála*, La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. BMMK 2 (1973) 44—46; *Bálint Cs.*, A szaltovő-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. AE 102 (1975) 52—53.

³³ A dorozsmai szondázó ásatásokra 1930. okt. 14—15-én került sor. Vö. még a 8. sz. levéllel.

³⁴ A jövőbe Móra sem láthatott: *Banner J.* összeállítása szerint 1931-ben 24 lelőhelyen ásatott! Vö. *Banner*, i. m. 253.

³⁵ Vö. 22, 38—39. jegyzet.

³⁶ Vö. 27. jegyzet.

teremtése fejérvessék a lények első szorokos

körében, a zombi-déli korokba kezdtem

a zombi ha az első csapás előtt kéri a kék

Pérez az első meg van, - pörre miniszter

az első ártás, az első az első mentes, a mit kéri.

En kéri az első a zombi-déli

kéri az első, az első az első, az első.

kéri az első a zombi-déli az első, az első,

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

Részlet Móra Ferenc 1930. okt. 12-i leveléből

kéri az első a zombi-déli az első, az első,

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

kéri az első az első az első az első.

Móra Ferenc

nánk, a hol hetekig tartana a munka, természetesen más megoldást kell találnunk, mert nem olyan világ van, hogy ennyi ideig lehetne vendégeskedni.

A kedves házigazdákat a viszontlátásig is kézcsókkal és kézszorítással üdvözölve, téged szeretettel köszönt öreg barátod:

Móra Ferenc

Az október 14—15-én megtartott dorozsmai körutat Móra minden jel szerint Kistemplomtanyán, a Zádori Fekete Imre házának építésekor előkerült leletek megtekintésével kezdte. Erre utalnak a helyszínen készült jegyzetei is.

7. MÓRA FERENC — feljegyzések³⁷

Dor/A.

Dorozsma, 1930.

Hock Lajos dorozsmai tanító — 50 év óta az első, aki a múzeumnak szolgált, — ajándékozta az alábbi tárgyakat, amelyeket Kistemplomtanyán, a Zádori-Fekete-féle ház építésénél leltek, alapozás közben, kb. 2 m. mélységben³⁸. Állítólag se csont, se hamu, se más régészeti lelet nem volt. Magam is megtekintettem a már kész ház pincéjét — a lelet helyét — de semmi nyomot nem észleltem...³⁹

Móra az előkerült s eddig Hídvégi által őrzött edényeket magához véve feltehetőleg a Zsombó-dűlői lovasok után kezdett nyomozni a Tombác-földön⁴⁰; majd ez első napot sikertelenül zárva a második napon az öreghegyi bejelentéseket járta végig. Ezen a napon — elfoglaltsága miatt — Hídvégi már nem lehetett vele, ezért Móra közvetlenül a Szegedre való visszatérése után hosszú levélben számolt be az öreghegyi kutatásokról.

8. MÓRA FERENC — HOCK LAJOSHOZ⁴¹

ad 539/1930.

Kedves Öcsém!

Sajnálom, hogy egy pár órával ezelőtt az országúton a Te kocsid s az én autóm elkerülte egymást s hiába fáradtál ki értem a Lajkó-tanyára⁴². De a délután folyamán arra a meggyőződésre jutottam, hogy a mostani dorozsmai expedíciótól eredmény

³⁷ MFM Rég. Ad. 478—78. — A jegyzetek a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum Szeged fejlécű 34×21 cm-es kétlapos levélpapírjának negyedekre tépett lapjaira íródtak fekete tintával; a tárgyak rajzai ceruzával készültek.

³⁸ A ház ma Bordány belterületén, a Kossuth u. 15. sz. alatt található. — Az 1978. szept. 25-i helyszíni szemle alkalmával magam is megtekintettem a lelőhelyet, s elbeszélgettem Zádori Fekete Imre még élő feleségével — de Móra feljegyzéseihez képest semmi újat nem tudtam meg.

³⁹ Móra jegyzeteiben itt a múzeumba behozott edények leírása és rajza következik. Az edények egy részét *Párducz*, i. m. 40, 41, ill. CXXII. t. 33—35, 40. — részben tévesen közölte. A kimaradt edény fotóját l. a 20. oldalon. Jelen közlésünkben nem tartottuk fontosnak, hogy az említett helyszíni följegyzésből átvegyük Móra edényleírásait.

⁴⁰ Vö. 24. jegyzet.

⁴¹ A levél szövegét a fellelt eredeti fogalmazvány alapján adjuk, jegyzetben utalva a gépeléskor bekövetkezett szövegromlásra. L. Irattár, 139/1930. 21×17 cm-es kétlapos SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM Szeged fejlécű levélpapíron fekete tintával írott 13 „kutyanyelv”. Részlete: 21. old. — A Hídvéginek elküldött levél adatai: a borítékon:

Dor/4

brassmú, 1430.

hock és a brassmú terítke - sőt

ő is az, aki a brassmú és a brassmú

terítke, a brassmú és a brassmú terítke,

a brassmú és a brassmú terítke, a brassmú -

terítke - a brassmú és a brassmú terítke, a -

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

terítke és a brassmú, kb. 2 m. mélyre.

Móra Ferenc feljegyzése a Zádori Fekete Imre házában talált régiségekről

nem igen várható, s kár a pénzt s az én pénznél is drágább időmet pocsékolni, legalább ez alkalommal.

Arról magad is tudsz⁴³, hogy tegnap a Tombác-földön⁴⁴ való ásatás nem volt eredményes, mert a temető, ha volt, a szőlőültetéskor elpusztult. Ma délelőtt Lajkó bácsinál is hiába próbáltunk szerencsét. Az ő halma⁴⁵ nagy kiterjedésű, de üres bucka s a végén derült ki, hogy az általa emlegetett leletek nem is onnét valók, hanem a szőlőföldből. A Nagy-halmon⁴⁶ a sok cserép úgy került a felszínre, hogy a Selmeczi-féle répafield⁴⁷ forgatása alkalmával a sírokat elpusztították. Bár úgy vettem észre, ott

Germán edény Kistemplomtanyáról

SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED

539. szám

1930.

Nagys.

Hock Lajos úrnak,
áll. tanító

Kiskundorozsma

Pap-tanyai iskola

A levél: 34×21 cm-es kétlapos Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum Szeged fejlécű levélpapíron három lap gépirás; az aláírás és az okt. 19-i utóirat fekete tintával készült kézírás. — Itt jegyezzük meg, hogy bár Hidvégi Lajos a fenti Móra-leveleket a Magyar Nemzet 1978. nov. 12-i számában közzétette, jelen formában való közlésüket továbbra is fontosnak tartottuk. Nem térünk ki viszont a nov. 12-i közlés hibás olvasataira — helyesbítésüket jelen szövegünk alapján bárki elvégezheti.

⁴³ Lajkó Mihály tanyája, Kiskundorozsma, Öreghegy-dűlő 23.

⁴⁴ A fogalmazványból, s így a gépelésből is kimaradt a *tudsz* szó; Móra a gépelt szövegbe pótlólag szúrta be tintával.

⁴⁵ Vö. 24. jegyzet.

⁴⁶ A terület feltehetőleg azonos a mai 0201/19. hrsz. területrésszel és a hozzá ÉNy-ről közvetlenül csatlakozó területtel.

⁴⁷ A „Nagy-halom” nevet a dorozsmaiak nem ismerik, annak ellenére, hogy a rajta levő Selmeczi-féle földet pontosan meg tudták mutatni. Vö. 47. jegyzet.

⁴⁸ A lelőhelyet 1978. aug. 8-i helyszíni szemlénken Selmeczi Ferenc, Dorozsma, Öreghegy 31. sz. alatti lakos segítségével pontosan azonosítani tudtuk. 1930-ban édesapja bérelte a területet, később Oláh Kálmán (a neve is „Oláj-part” volt ekkor). Jól emlékezett, hogy a „múzeum sok cserepet, edényt talált” a föld felfordításakor. — Farkas Károly (Dorozsma, Kun u. 21.) emlékezete szerint Oláh Kálmán „annak idején” azt mesélte, hogy a „múzeum fordította meg a földjét”. Igaz, hogy mindketten az 1932. évi ásatásra emlékeznek, amikor Móra a Dorozsma-E jelű bronzkori temetőt tárta fel, de adataik az utóbbi temető pontos lokalizálásához kiválóan fölhasználhatók. Vö. MFM Rég. Ad. 480—78.

nem is sírok voltak, hanem lakóhelyek és személgödrök⁴⁸. A Tapodi-féle, az előbbivel szomszédos telken⁴⁹ sem találtunk semmit. Esetleg több eredmény lehetne a Kenyér-váró-halmon⁵⁰, bár azt is összeturkálnak tapasztaltam — egy feltúrt⁵¹ csontvázat találtam benne — de az már be van vetve. Jövő aratás utánra azonban előjegyeztem, annál inkább, mert a gazdája, vitéz Kálmán Gábor⁵², nagyon értelmes és megfélemlítő szíves ember, a ki maga is segített próbaárkot ásni, noha azt újra be kell neki vetni.

SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MUZEUM SZÉGED

19

Szeged, 19

[illegible]

Részlet *Móra Ferenc* 1930. okt. 15-i levélfogalmazványából

⁴⁸ Említett helyszíni szemlénken a jelzett területen nyitott homokbánya falában, ill. közvetlen környékén IV—V. századi cseréptörödékeket és emberi csontvázrészeket találtunk.

⁴⁹ Az előző birtokhoz kelet felől közvetlenül csatlakozó területről van szó; szintén bérlet volt. Selmecziék is, Tapodiék is feltehetőleg a Kiskundorozsmai Közgazdasági Bank Részvénytársaságtól bérelték a jelzett földeket. — Selmeczi Ferenc visszaemlékezése szerint a múzeum a Tapodi-féle földön talált különösen sok edényt. Ez esetleg azt jelentheti, hogy 1932-ben Oláhék mindkét birtokot bérbevették.

⁵⁰ A halom elnevezése az 1881. évi színes birtokvázlaton (l. Hódmezővásárhelyi Levéltár) „Kenyérdomb”. 1903-ban *Tömörkény István* „Kenyérsziget”-ként említi, vö. Ásatásokról a Kenyér-váró dombon (Szeged-alsótánya). AE 1903. 387. 1930-ban *Móra* Kenyérváró-halomnak írja. 1961-ben és ma a dorozsmaiak Kenyérvári-halomként tartják számon. (A névre l. még: *Péter L.*, Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben. MNy 1965. 99–100.) — A dombot 1961-től teljesen elhordták. Az 1961-ben Trogmyer Ottó által vezetett kisebb leletmentés szarmata és középkori sírokat eredményezett — vö. MFM Rég. Ad. 57–75.

⁵¹ A Móra-levél gépelt változatában tévesen „feltárt”-nak írták.

⁵² Vitéz Kálmán Gáborra l. *Sztriha*, i. m. 249. Vitézi telekért 1922-ben kapott 8 kh-t a Kenyér-váró-halom oldalában. — Helyszíni szemlénk tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy Móra kutató-

Egy helyet találtam, Lajkó közelében, a hol majdnem biztosra venném az eredményt: a bronzkori telepet, vagy temetőt. Ott egy szőlőben⁵³ tarisznya számra szedtem össze a bronzkori cserepet, két évvel ezelőtti, tehát szinte friss forgatásból származnak s feltehető, hogy a telep, vagy temető a szőlővel szomszédos puszta földön⁵⁴

1930	készítve / 10 - - - - 23	készítve / 10 - - - - 40
	készítve / 10 - - - - 12	készítve / 10 - - - - 31
	készítve / 10 - - - - 90	készítve / 10 - - - - 49
	készítve / 10 - - - - 22	készítve / 10 - - - - 40
	készítve / 10 - - - - 12	készítve / 10 - - - - 10
	készítve / 10 - - - - 4	készítve / 10 - - - - 201
	készítve / 10 - - - - 18	készítve / 10 - - - - 57
	készítve / 10 - - - - 3	
	készítve / 10 - - - - 25	

Móra Ferenc jegyzéke 1930. évi ásatairól

folytatódik. A tulajdonosa bizonyos Gál Ignác nevű dorozsmai férfiú, úgy mondják, kőműves. Írtam is be neki a faluba olyan szép kérő levelet⁵⁵, a milyent sose kap többet életében, de azt üzente vissza, hogy „nem engedheti a földjét felturkálni”. Isten áldja a tisztas ipart, bizonyosan maga fogja feltorni, mert azt hiszi a tökéletlen számár, hogy arany van benne. Különben a dolog nem lep meg, mindig tudtam, hogy az iparosunk sokkal értelmetlenebb, mint a parasztunk.

További kísérletezésekre nem mutatkozván hely, autót hozattam Dorozsmáról és befejeztem az expedíciót. Most már csak az a kötelességem, hogy neked köszönetet mondjak sok fáradozásodért, a mely hogy eredménytelen maradt, arról Te igazán nem tehetsz. Ha minden kollegádban tized része lett volna meg a Te érdeklődésednek,

árkai megközelítőleg az 1961. évi leletmentés színhelye környékén húzódhattak, tehát a Móra által említett csontváz a szarmata vagy a középkori temető része lehetett. — Érdekes, hogy az 1905—1931. közti ásatait összefoglaló kéziratot jegyzéken Móra 1930-ból Dorozsmáról 4 sír feltárását jelzi (fent). A kézirat dr. Csongor Győző birtokában van, a részlet közlésének engedélyezését ezúton is köszönöm.

⁵³ A Lajkó Mihály és Gál Ignác birtoka közti területről lehet szó. E lelőhelyek pontos lokalizálása azért fontos, mert a MFM több kisebb, a bogárzói horizontba sorolható halomsíros leletgyűjtést őriz Dorozsmáról, melyek egymáshoz való topográfiai viszonya nem közömbös a kultúra értékelése szempontjából. Vö. MFM Ö. 53.45. 1—12, 53.46. 1—22, 53.89. 1—20, 53.131.1; ill. *Trogmayer O.*, Über die Funde der mittelbronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Ungarn. — Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 1966. I. Praha, 1970. 631—635, Abb. 1.

⁵⁴ Gál Ignác földjét pontosan sikerült a kataszteri térképeken azonosítani: mai hrsz. 0201/29 — A szövegben szereplő lelőhelyek elhelyezkedését, egymáshoz való viszonyát l. térképvázlat, 25. o.

⁵⁵ Móra az öreghegyi szondázások közben üzent be Gál Ignáchoz, s erre kapta az elutasító választ. Szegedre visszatérve okt. 16-án hosszabb levelet írt neki, melyben a sértődött régész a szépíró Mórát hozta előtérbe, sajátos stílust adván a levélnek. L. Irattár, 541/1930. (Bár a levél kétségtelenül a dorozsmai kiszállás történetéhez kapcsolódik, mivel különösebb régészeti adattal nem szolgál, közlését mellőztem. Ugyancsak eltekintettem az ásataink ügyében a megyei alispánhoz írt engedélykérő levelek közlésétől is, vö. Irattár, 536, 594/1930, úgy vélvén, hogy a szegedi Városi Múzeum és a szentesi Megyei Múzeum közti viszony jellemzése túlfeszítené jelen közleményünk kereteit.)

már rég múzeumokat lehetett volna megtölteni dorozsmai régiségekkel. Hogy mennyire értékelem a Te fiatalos lelkesedéset, annak bizonyosságát is adom. Most vésetem márványtáblába a Kultúrpalota előcsarnokában azoknak a nevét, a kik elősegítették az én igazgatóságom alatt a múzeum ásatásait⁵⁶. Vagy ötven név lesz, van azok közt mindenféle szakmabeli, legtöbb a derék földműves, de aranybetűs tanító az ötven név közt csak Te magad leszel⁵⁷. Legalább így nekem is megmaradsz kedves emlékül, ha sorsod jobb helyre visz is a dorozsmai határból⁵⁸. De míg itt vagy, ne ejtsd el a régészet ügyét s főleg azt értesd meg a gyerekek révén a felnőttekkel, hogy mingyárt jelentsék, ha találnak valamit s hogy ne féljenek a múzeumtól, a mely senkinek se tesz kárt⁵⁹. Ugyan erre kérd meg nevemben Gémes barátunkat is, a kit szívesen köszöntök.

Sajnálom, hogy a Nagyságos Asszonytól nem tudtam elbúcsúzni. Kérlek, jelentsd neki kézcsókomat s mindkettőjüknek hálás köszönetemet a vendéglátásért.

Holnap Jánost a Fehér-tó szegedi partjára küldöm kémlőútra, a Vetró tanya felé, a hol hun temetőt sejtek tavalyról⁶⁰. Ha sejtésem nem csal, a miről holnap este hoz hírt Kotormány, a következő napokat én is ott töltöm, ellenkező esetben Gyoma kerül sorra.

Szíves készségedet

ismételten köszöni

öreg barátod:

Sz. 1930. X. 15. éjfél

Móra Ferenc

okt. 1961.

Négy nap óta csak ma jutok hozzá, hogy a levelet aláírjam. A Fehér-tónál rendkívül eredményes az ásatás. Két nap alatt 33 sírt bontottunk fel, néhányat páratlan szép bronz garnitúrával⁶².

A levél kézhezvétele után néhány héttel Hidvégi L. végleg elhagyta Szeged környékét, s Móra Ferenchez fűződő kapcsolata is mind lazábbá vált. Egy 1931-ben kapott levél még jelzi, hogy számontartják Szegeden, azonban ez az utolsó jele kettejük kapcsolatának:

⁵⁶ E tábla sosem készült el, vö. *Diósszilágyi S.*, Emlékezés Móra Ferencre. Makó, 1938. 9.

⁵⁷ Hidvégi Lajosról kialakított véleményét nemcsak e magánlevélben és a közölt múzeumi feljegyzésben örököltette meg Móra, hanem név szerint és hasonló szövegkörnyezetben említette meg A magyar paraszt c. novellájában: Véreim. Parasztaim. (Szerk. Vajda L.) Bp. 1958. 218, valamint: Mondok én még nagyobbat is c. írásában: Daru utcától a Móra Ferenc-utcaig. (Szerk. Vajda L.) Bp. 1962. 297.

⁵⁸ Móra ekkor már értesült arról, hogy Hidvégi Albertibe készül.

⁵⁹ A kezdeti buzdítás egy életre elkísérte *Hidvégi Lajost*: máig Cegléd jeles helytörténetészei közé tartozik. Számos közleménye közül a szegedi kapcsolatok miatt említést érdemel: A szülőváros. — Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma. (Szerk. Kovács Sándor Iván és Péter László.) Szeged, 1966. 27—41.

⁶⁰ Értékes adalék a Fehértó-A jelzésű avar temető kiterjedésének irányára. A temetőt Móra 1929-ben kezdte feltárni Lippay Sándor tanyája mellett, vö. *Móra F.*, Hun sírok, hun nem azok. — A fele sem tudomány. Utazás a föld alatti Magyarországon. (Szerk. Vajda L.) Bp. 1960. 297—381; *Lengyel*, i. m. 56—68. — Lippay S. felesége Vetró-lány volt (vö. *Móra*, i. m. 301), az ő tanyájukat említheti itt Móra.

⁶¹ A gépelt levélén kézzel írt utóirat, vö. 41. jegyzet.

⁶² 1930. okt. 16—19. közt Móra a Fehértó-A 169—303. sírjait tárta fel, tehát összesen 35 sírt. Valóban szép emlékananyagot talált, övgarnitúra a 292., 300., 303. sírokban volt.

137. sz.
1931.

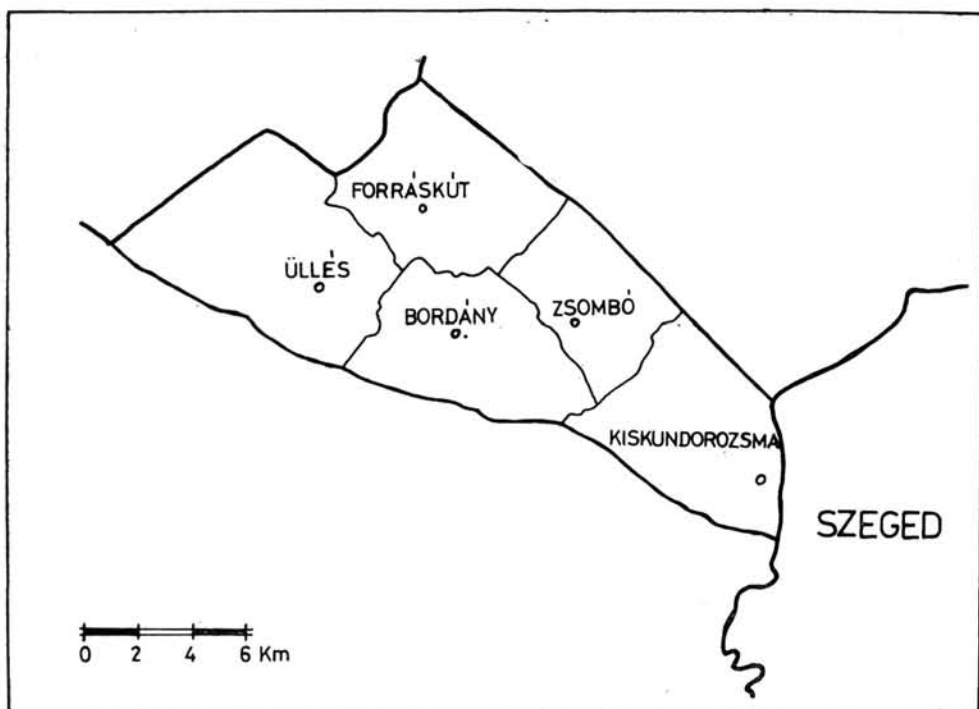
Szeged, 1931. március 16.

T. C!

A szegedi Városi Múzeum most kezdett kiadványsorozatának első számát⁶⁴ van szerencsénk tisztelettel megküldeni.

Móra Ferenc
igazgató

Bár Hídvégi Lajos és Móra Ferenc kapcsolata 1931-től megszakadt, Móra figyelme a következő években többször is Dorozsmára irányult. Már 1931-ben vezetett itt feltárást⁶⁵, majd 1932-ben 27 bronzkori sírt tárt fel a Dorozsma-E jelzésű lelőhelyen⁶⁶.

Kiskundorozsma határa 1930-ban, az 1950-ben belőle kiszakadt községek határainak föltüntetésével

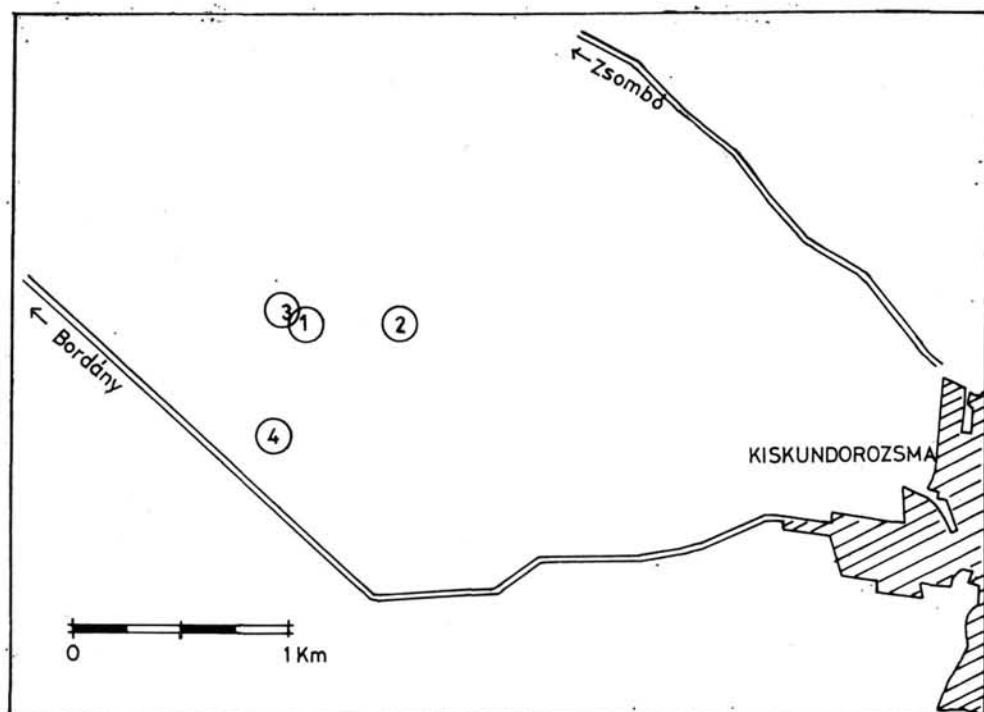
⁶³ 24×17 cm-es egylapos, SOMOGYI-KÖNYVTÁR ÉS VÁROSI MÚZEUM SZEGED fejlécű levélpapíron gépirással, az aláírás fekete tintával. A név mellett *Somogyi Könyvtár 1881 Szeged* feliratú körbélyegző (vö. 2. levél pecsétjével!). — Az irattárban azonos számon őrzött eredetiből kiderül, hogy az gépelt sablonszöveg, melyet címlista alapján küldtek szét.

⁶⁴ Cs. *Sebestyén K.*, Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokból. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. Ser. I. 1. Szeged, 1931.

⁶⁵ Vö. A MFM régészeti leltárkönyvei.

⁶⁶ Vö. 47. jegyzet.

Utalván a készülő Dorozsma-monográfiára⁶⁷, el kell tekintenünk a dorozsmai határ régészeti kutatástörténetének összefoglalására kínálkozó alkalmától, csupán egyetlen példával jelezni a fenti típusú adatközlések fontosságát: Bordány község határából eddig egyedül a Dienes István által feltárt és publikált honfoglaláskori sírt ismerjük⁶⁸; a Hidvégi Lajos által felderített leletek Kiskundorozsmáról Bordányba való „áttelepítése” máris megváltoztatja a lelőhelysűrűségről való eddigi ismereteinket.⁶⁹

Régészeti lelőhelyek Kiskundorozsma-Öreghegyen

1. Lajkó Mihály tanyája; 2. Selmeczi és Tapodi-féle föld; 3. Gál Ignác földje; 4. Kenyérváró-halom

⁶⁷ Régészeti fejezetét Trogmayer Ottó írja.

⁶⁸ Dienes I., A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lőszerszáma. MFMÉ 1956. 36—53.

⁶⁹ Vö. Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A. i. m. idevágó címszavait. — Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kun Sándornak, Rózsahegyi Jánosnak és Toppantó Istvánnénak a levelek reprodukcióiért, Fári Irénnek a térképvázlatok elkészítéséért; Rózsa Gábornak és Soós Vincének a helyszíni szemléken, kataszteri azonosításokban való közreműködésért. Ugyancsak köszönettel tartozom Péter Lászlónak dolgozatom lektorálásakor tett értékes megjegyzéseiért, kiegészítéseiért.

FERENC MÓRAS AUSGRABUNGEN IN DOROZSMA

von

Béla Kürti

Aus der Angelegenheit der hundersten Jahreswende der Geburt von Ferenc Móra stellte der ehemalige Volkslehrer, Lajos Hock (von 1933 an Hídvégi genannt) seinen Korrespondenz mit Museumsdirektor Ferenc Móra, insgesamt 8 Briefe dem Szegeder Museum zur Verfügung.

Lajos Hock war im Jahre 1930 als junger Lehrer in einem kleinen Dorf inmitten der zur Stadt Szeged angehörigen Einzelgehöft-Welt tätig, wo die Schule im allgemeinen zum Kulturzentrum diente. Die Bauern brachten nämlich hieher die im Laufe der Feldarbeiten zum Vorschein gekommenen Knochen, Scherben und Metallschmucke. Die Archäologie interessierte Lajos Hock: er suchte selbst die Fundstellen auf, machte sogar Skizze und brachte endlich alles zur Kenntnis dem Schriftsteller-Archäologen Museumsdirektor. So trat er mit Ferenc Móra in Verbindung und — wie sich es aus den Briefen erklärt — half ihn begeistert die Grabungsarbeiten zu vorbereiten.

Herausgeber hat den Inhalt der Briefe natürlich aus archäologischem Gesichtspunkt überprüft und kommentiert: er hat den dort erwähnten Ortsnamen (d. h. Fundorten) nachgeforscht und sie wie ihre ehemaligen Grundbesitzer entweder in den Fundprotokollen oder bei den Abkömmlingen identifiziert. Er hat auch die bezüglichen Grabungsaufzeichnungen Móras aufgeführt. Nicht einmal wurde von ihm erwiesen, daß Móra ein — von Hock veranlasste — Grabungsthema nach Jahren später durchgeführt hatte.

Wie dem jungen Lehrer die Bekanntschaft und die gemeine Arbeit mit Móra, dem ausserordentlichen Menschen ein Erlebnis für das ganze Leben bedeutete, erinnerte sich auch Móra an Hock wie den Einzigen unter den Lehrern, der die Ausgrabungen des Museums während seines Direktorats unterstützt hat.

DER TUMULUS MIT DEM GRUBENGRAB VON SZENTES— BESENYÓHALOM

KATALIN HEGEDŰS

(Szentcs, Koszta-József-Museum)

5 km von Szentcs, in NO—Richtung, wo sich die Gemarkungen von Nagynyomás und Szent-László treffen, gegenüber vom Nagyhegy, an der rechten Seite der nach Kunszentmárton und Szarvas führenden Landstrasse liegt der Tumulus von Besenyő. Der 3,2 m hohe Grabhügel von 52 m Durchmesser findet sich am Rand des Hochufers, das das Überschwemmungsgebiet von Vekerlapos begleitet (Abb. 1). Die ursprüngliche Grösse und Form des Hügels können infolge der Gesamtwirkung der natürlichen Erosion bzw. der die Hügelform stark modifizierenden Bodenbearbeitung heute nicht mehr eindeutig rekonstruiert werden.

FORSCHUNGSGESCHICHTE

Der Hügel Besenyőhalom ist zuerst in der aus dem 18. Jh. in der Form einer Handschrift auf uns gebliebenen sog. Petrák-Chronik von Szentcs erwähnt. Die 55 Seiten starke, in naiver Betrachtungsweise verfasste historische Arbeit umfasst „Von den ältesten Zeiten die Geschichten, Überschwemmungen, Pest, Erderschütterung, reiche Ernte und Dürre, *die Namen der in ihrer Gemarkung gewesenen untergangenen Ortschaften* und ihren von den Türken verursachten Verfall, vom Jahre 1736 an die Namen der Richter der Stadt Szentcs“.¹

Über Besenyőhalom finden wir folgendes in der Petrák-Chronik: „In der Stadt Szentcs wurden im Jahre 1566 aus Angst vor den Türken sämtliche Schätze und Schriften des Kapitels von Órod nach Zent László gebracht, da Zent László dem Kapitel von Órod gehörte und sie wurden in der Gemarkung von Zent László, in Besenyő in einer Krypta versteckt, die bis heute dort verborgen sind, obwohl von menschlichen Händen der sogenannte Besenyői halom nach dem Fortbestehen durch die mündliche Überlieferung zur heutigen Zeit beinahe bis zum Grund ausgegraben wurde, aber man hat ausser den vielen Knochen nichts anderes gefunden.“

Der erste Teil der Anführung, der über die Verbergung der Schätze und des Archivs des Kapitels von Órod berichtet, ist wahrscheinlich von Volksmärchen inspiriert und es ist fraglich, ob er überhaupt einen historischen Grund hat. Der zweite Teil der Anführung ist als authentisch anzusehen, denn wir haben anlässlich unserer im Jahre 1975 an Ort und Stelle durchgeführten Bergungsgrabung sowohl die Raubgruben der Schatzsucher wie auch die zerstörten bzw. zerpfügten Reste der mittelalterlichen Kirche und ihres Kirchhofes gefunden.

¹ Die vom Stiefelmacher F. Petrák begonnene, sodann mehrere Generationen lang von Handwerkermeistern bzw. Landbauern der Stadt Szentcs weitergeführte historisch-geographische Chronik war — im 18—19. Jh. — im Kreise der Bewohner von Szentcs sehr verbreitet und allgemein beliebt. Die Kopien der Handschrift sind in Szentcs in zahlreichen Bruchstücken in den öffentlichen Sammlungen und auch bei Privatpersonen heute noch aufzufinden. Schrifttum s. *Zalotay E.*, Petrák F. *krónikája* [Die Chronik von F. Petrák], Csongrád Megyei Könyvtár, Szentcs 1933.

Die einzige Erwähnung des Besenyőhalom in der Fachliteratur stammt aus dem Jahre 1878. F. Römer erwähnt unseren Hügel in seiner über die Tumuli des Alföld geschriebenen Zusammenfassung auch dem Namen nach. Sich auf den Brief des Lehrers B. Szivós aus Szentes berufend, berichtet er darüber, dass in dem östlich von Szentes liegenden Besenyőhalom — einige Jahre früher — die vermorschten Reste eines Pfostenbaues und Menschenknochen gefunden wurden.²

Am 14. März 1975 wurde dem Koszta-József-Museum zu Szentes gemeldet, dass auf dem Besenyőhalom beim Bodenabtragen menschliche Skelettreste zum Vorschein gekommen sind.³ Im Laufe der Lokalbesichtigung haben wir festgestellt, dass durch die maschinelle Erdarbeit an der südlichen Seite des Hügels bloss eine 8x3,5 m grosse Fläche gestört wurde. In den beiden Profilen des mit einem Bulldozer zur Bodengewinnung eröffneten Grabens waren in 70 cm Tiefe menschliche Skelettreste zu sehen. Durch das Tiefpflügen waren diese O—W orientierten, in geringer Tiefe liegenden, beigabenlosen — vermutlich mittelalterlichen — Gräber gestört, die Knochen lagen nicht in anatomischer Ordnung.

DIE BERGUNGSGRABUNG VON BESENYŐHALOM

Die Erschliessung begann am 17. März 1975 und hielt 5 Wochen lang an, ihre Kosten wurden vom Direktorat der Museen des Komitats Csongrád getragen.

Den 3,20 m hohen Hügel von 52 m Durchmesser haben wir mit einem Bulldozer in seiner vorausgesetzten Achse durchgeschnitten. Die Orientierung war dadurch erschwert, dass der NW—Rand des Grabhügels — etwa 1/5 der Gesamtmenge — beim Bau der Landstrasse Szentes—Kunszentmárton abgeschnitten und die Erde des abgeschnittenen Teiles wahrscheinlich zur Gründung der Strasse benutzt wurde. Die Richtung des von der Maschine gezogenen Grabens war SW 52°, seine Breite stimmte mit der des Planierschildes überein, betrug also 3,5 m. In der Mitte des Hügels haben wir an der der Landstrasse zu fallenden Seite des maschinell gewonnenen Grabens eine 4x4 m grosse Fläche (I. Fläche) ausgesteckt, die wir später mit einer 2x4 m grossen Aussparung erweitert haben. Diese neue Fläche behielten wir als Bank zur Erdaufschüttung bei. Zur I. Fläche liessen wir in N—Richtung später noch 4 Suchgräben anschliessen (Abb. 2).

In der N—Ecke der I. Fläche haben wir — in beiden Profilen — Spuren von mittelalterlichen Mauerresten und gestampften Lehm Boden beobachtet. Auf Grund der Fundamentierungstechnik — wobei auf je eine Reihe des gestampften Lehmes abwechselnd eine Ziegelreihe gemauert war —, haben wir die Reste der zum Teil abgebauten Mauern einer kleinen, einschiffigen árpádenzeitlichen Kirche mit Lehmfundament gefunden, namentlich den Beginn des linken Siegesbogens und einen Teil der nördlichen Seitenmauer. An der Stelle des halbbögigen Chorabschlusses zeigten sich bloss die Reste einer herausgenommenen Mauer. Die W—Schlussmauer bzw. S—Seitenmauer der Kirche haben wir nicht gefunden, die in der Mitte des Hügels wahrgenommenen, bis 3—5 m Tiefe reichenden Raubgruben haben diese Mauern sowie die Gräber des Friedhofes um die Kirche völlig zerstört.

Schon in den ersten Tagen der Erschliessung ist uns aufgefallen, dass in die Aufschüttungserde des Hügels Gefässfragmente unserer ältesten jungsteinzeitlichen Kultur — der Körös-Kultur — bzw. sonstiges, charakteristisches Siedlungsmaterial,

² Römer, F., Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie... Compte-Rendu. Sec. Vol. I. Partie, Bpest. 1878. 131.

³ Der Fund wurde vom Tierarzt Dr. F. Istenes zu Szentes und von G. Hegedüs, dem Oberagronom der LPG Árpád angemeldet.

Lehmbewurfstücke, Tierknochen, Werkzeuge usw. miteinander vermischt geraten sind und so haben wir mit Recht angenommen, dass die Erde des Grabhügels von solchen Stellen zusammengetragen wurde, wo im Altneolithikum ein jungsteinzeitli-

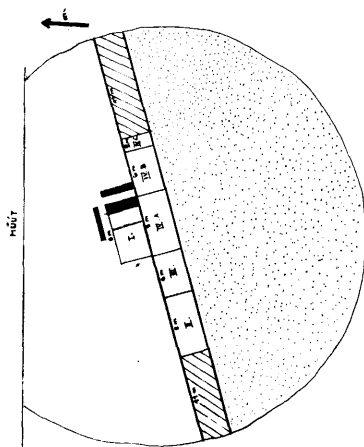

Abb. 2

ches Dorf gewesen sein konnte. Später wurde diese unsere Voraussetzung auch von der Freilegung bestätigt: in der unmittelbaren Umgebung des Hügels bzw. unter dem Hügel haben wir die jungsteinzeitliche Siedlung gefunden, aus der wir im Bereich des durch die Maschine gezogenen Grabens, 92 m² auch freigelegt haben (II.—IV. Flächen).

Die Körös-Kulturschicht war im Durchschnitt 60 cm dick. In die Ausgrabungsfläche ist kein Haus bzw. keine Herdstelle gefallen, jedoch waren die einigen ausgegrabenen Abfallgruben recht reich an Funden. Auf Grund der Keramikfragmente von Szakálhát- und Theiss-Kulturen, die als Streufund vom oberen Teil der 60 cm dicken Körös-Kulturschicht stammen, kann als sicher angenommen werden, dass dieser sich über das Hochwassergelände erhebende Uferstreifen bis zum Ausgang des Neolithikums bewohnt war.⁴ Die jungsteinzeitliche Kulturschicht war von einer 20—25 cm dicken sterilen Humusbank abgeschlossen. Nach dem Aufhören des Lebens der jungsteinzeitlichen Siedlung wurde der Uferstreifen von der Vegetation bewachsen und die damalige Oberfläche humifiziert.

Beim Abtragen der S—Seite des Besenyőhalom hat der Maschinenmeister L. Mata einen aus Bronzeblech gepressten, blasigen, keltischen Armring gefunden, den er nachträglich im Museum zu Szentes abgegeben hat. Der Armring lag in der Nähe eines Skelettgrabes, in geringer Tiefe, von der Oberfläche des Hügels gerechnet 80 usque 100 cm tief.

Dieser, auch seinem Typ nach um die Jahre 250 v. u. Z. datierbare Armring kann auf des Berichtes des Finders, aus dem in die Erde des Hügels nachträglich eingegrabenen keltischen Grab herrühren.

In der Umgebung des Hügels haben wir eine Geländebegehung vorgenommen. In SW-Richtung vom Hügel — etwa 200 m weit — lagen auf eine sarmatische

⁴ Die Bearbeitung des reichen jungsteinzeitlichen Fundmaterials ist im Gange, es wird in einer anderen Abhandlung publiziert.

Wohnsiedlung verweisende Funde im Ackerfeld. Dies erklärt die an der Oberfläche des Hügels gefundenen bzw. in die Aufschüttungserde der neuzeitlichen Raubgruben gemischten sarmatischen Streufunde; das römische Dorf der Barbaren zog sich wahrscheinlich auch auf die Hänge des Hügels hinauf.

Der Bulldozer hat in drei Tagesarbeiten von der Spitze des Hügels gemessen eine Tiefe von 350 cm erreicht. Da wurde die maschinelle Bodengewinnung abgestellt und mit der manuellen Reinigung der Profilwände des Grabens und seines Grundes begonnen.

Nach der Reinigung haben sich die insgesamt drei Aufschüttungsschichten des Hügels schön gezeigt und voneinander der Färbung nach stark abgewichen. Der Hügel wurde einst offenkundig von verschiedenen Stellen, aus der Umgebung des Hügels — die Humus, bzw. Subhumusschichten der umliegenden Bodendecke abgehoben — aufgetragen. Dadurch entstand die abweichend graue Abtönung der Tumulusaufschüttungen. Ursprünglich dürfte der Hügel viel höher gewesen sein als seine jetzigen Masse und sogar die 7—8 m erreicht, ja sogar übertroffen haben. Die abgeflachte Form des Grabhügels wurde wahrscheinlich durch die Bodenbearbeitung und die Erosion ausgebildet. Aus den drei abweichend gefärbten, aufgetragenen Schichten sind zwei Spitzen mit Ausnahme der untersten durch die Erosion völlig verwittert (Abb 3—4).

DER ZENTRALE GRABSCHACHT

In der Mitte des durch die Maschine gezogenen Grabens und der I. Grabungsfläche — im Zentrum des Hügels — ist nach der manuellen Reinigung der Fleck von 4 Eingrabungen hervorgetreten. Aus den auch durch die Profile kontrollierbaren Eingrabungen, erweisen sich 3 als spätmittelalterlich-neuzeitliche Raubgruben und die vierte zwischen diesen als die Grube des Hauptgrabes (Abb 5—6).

Wir haben in 320 cm Tiefe den zwischen die 3 Raubgruben eingekleiteten zentralen Grabschacht erreicht. Nach Reinigung der Oberfläche konnte der Bogen einer runden Eingrabung von 2 m Radius in der I. Oberfläche in etwa 3,5 m Länge verfolgt werden. Den Beginn der Mündungsöffnung des zentralen Grabschachtes und die den Abstieg zum Grab bedeckende Holzkonstruktion wurden leider durch den Bulldozer vernichtet.

Die Profilwand und das Vorkommen der Funde an der Oberfläche miteinander verglichen, konnte festgestellt werden, dass das Grab aus der einstigen Oberfläche vertieft wurde. Die die neolithische Siedlungsschicht bedeckende sterile Humusbank war diese einstige Oberfläche, die Basis des Hügels. Von da wurde auch der nach unten enger werdende, in O—Richtung verschobene runde Schacht der Grabgrube ausgehöhlt, die unten — von der Hügelbasis in 140 cm Tiefe gemessen — in ein verbrettertes, 190x110 cm grosses, viereckiges Grabgewölbe verbreitert wurde.

Die Mündung des zur eckigen Grabkammer führenden, bankförmig ausgebildeten, runden Schachtes wurde mit einem aus Brettern und halbgespaltene Balken angefertigten Deckel versehen (Abb. 7). Die gezimmerte (?) Konstruktion erinnert uns an den zum Schliessen des Brunnenkranzes dienenden Deckel. Natürlicherweise hat die nach der Bestattung aufgetragene mächtige Erdmasse mit der Zeit diesen Grabschachtdeckel zusammengedrückt und die Erde drang durch den Schacht in die Grabkammer. Die Bretter—Balkenkonstruktion blieb in situ nur auf dem bankförmig ausgebildeten runden Rand des Grabschachtes erhalten.

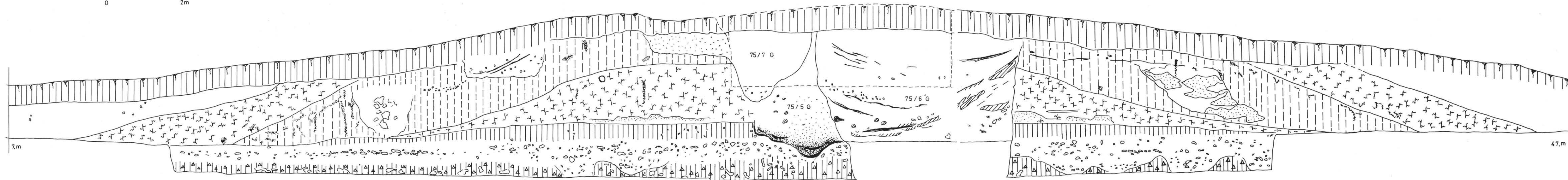

Abb. 3

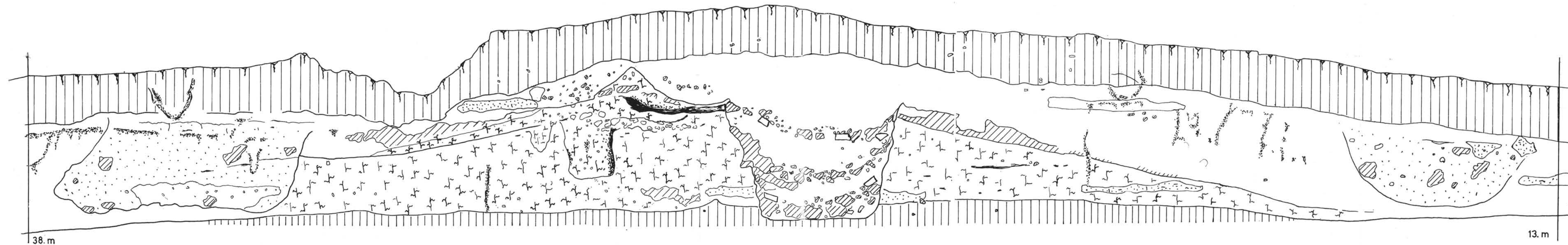

Abb. 4

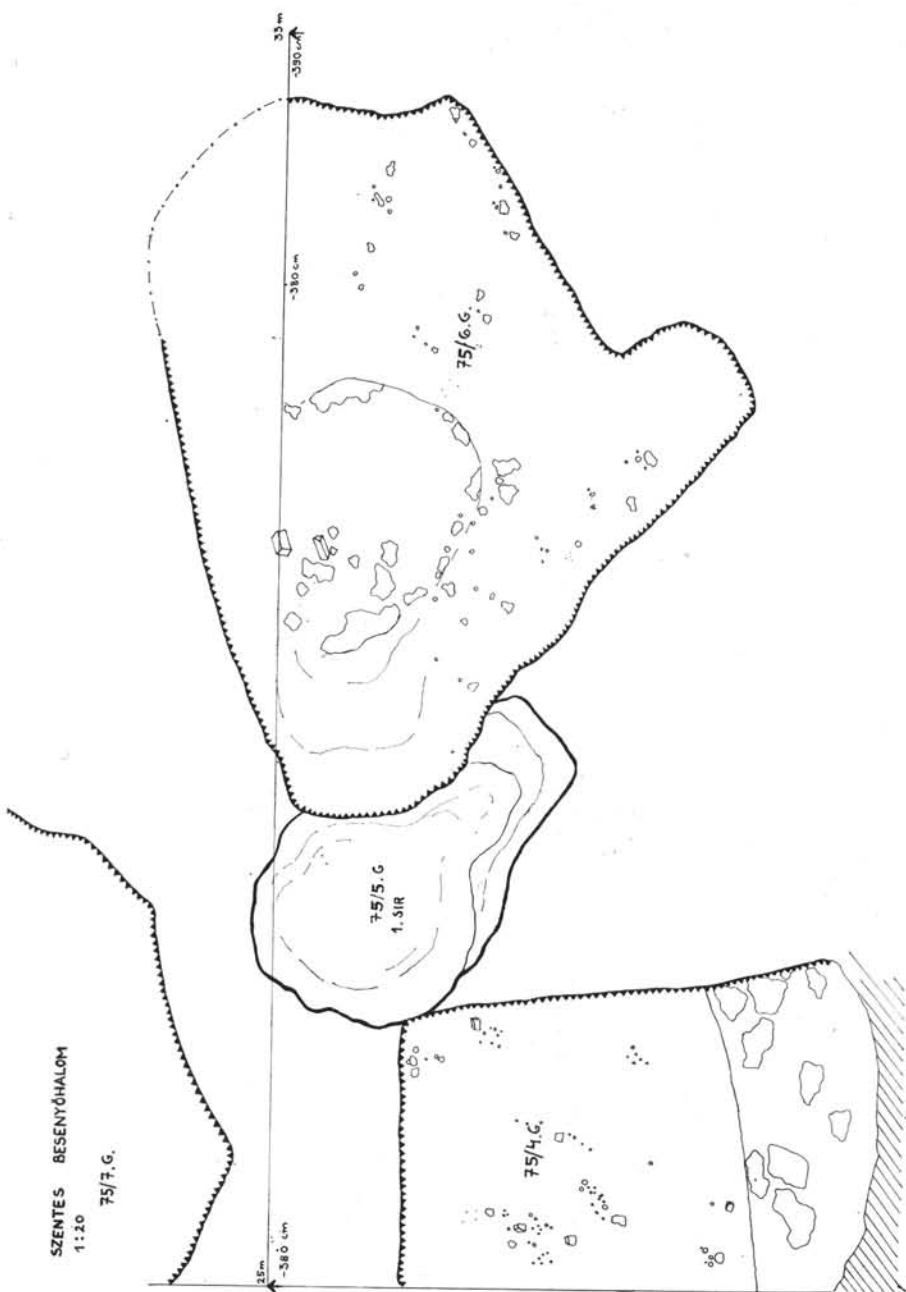
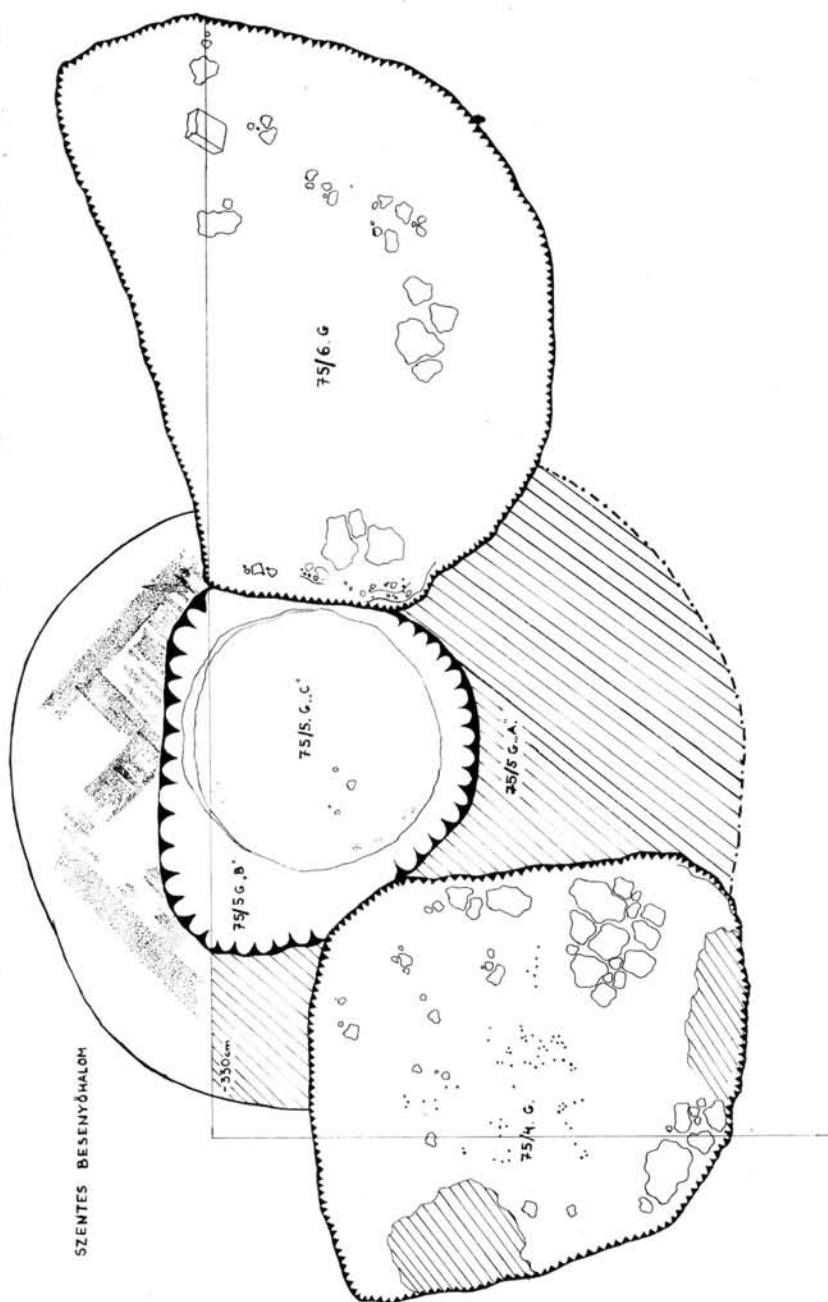

Abb. 5

SZENTES BESENYSZŐLŐ

Abb. 6

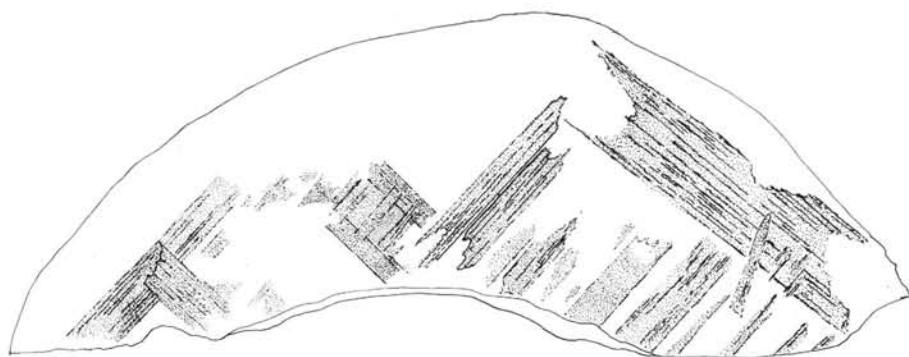

Abb. 7

DIE BESCHREIBUNG DES HAUPTGRABES

Im Grab haben wir das robuste Skelett eines am Rücken liegenden, 50—59 jährigen Mannes gefunden (Abb.8)⁵. Der etwas nach rechts gekippte Schädel des in schlechtem Erhaltungszustand angetroffenen Skeletts ist beim Eindringen der Erdmasse eingebrochen, und der rechte Teil des Gesichtsschädels fast zu Staub geworden.

Die Oberhand des im Ellenbogen eingebogenen rechten Armes wurde auf das Beckenbein gelegt. Die Knochen des im Ellenbogen gleichfalls leicht eingebogenen linken Armes kamen aus der ursprünglichen Lage, die Oberhand lag auf dem Beckenbein. Die Grube Nr. 75/6 der Schatzsucher hat den linken Femur etwa 10 cm über den Rollgelenkkopf abgeschnitten. Der auf den Femur ausgeführte Schlag dürfte auch die Knochen des linken Armes und die ihn berührenden Rippen aus der ursprünglichen Lage gerückt haben. Meines Erachtens haben die Schatzsucher in der Profilwand ihrer Grube die Eingrabung der Grube des Hauptgrabes wahrgenommen und gruben vor Neugierde gejagt noch 60 cm tiefer weiter; sie drangen mit einer halbbogenförmigen Grube in die Hauptkammer des Hauptgrabes ein, schnitten den linken Femur durch und nahmen die Knochen des rechten Beines völlig heraus.

Auf dem Grabboden waren in der ganzen Länge (190 cm) und Breite (110 cm) des Grabgewölbes die Holzfaserreste, bzw. Abdrücke von etwa 10 cm breiten Brettern wahrzunehmen. In der Mitte der den Grabboden bedeckenden Brettverschalung haben wir die vermorschten Holzreste der auf die Richtung der W—O orientierten Bodenbretter senkrechten Leisten beobachtet. Eventuell wurden mit diesen Querleisten die Grundbretter zusammengehalten (verzapft?).

An den Seitenwänden der rechteckförmigen Grabgrube konnten Bretterspuren nicht wahrgenommen werden, die Bretter- oder Balkenverschalung der Seitenwände war von statischem Gesichtspunkt aus auch nicht nötig, das Grabgewölbe wurden ämlich in den sehr harten, aus gelbem Lehm bestehenden erhöhten Boden eingeschnitten.

Die Oberfläche der Skelettknochen war von einem organischen Material, von einem weisslich-grauen Bezug überzogen. Dieser Belag kann vielleicht ein Rest des aus Matte gemachten vermorschten Leichentuches sein.

⁵ Die anthropologische Untersuchung hat Zs. K. Zoffmann durchgeführt, MFMÉ 1976-77/1, S. 39.

Unter dem oberen Teil des Skeletts und um den Rumpf war auf dem Grabboden eine bräunliche, staubartige, organische Vermoderung zu beobachten, deren Farbe und Substanz von denen der Holzreste stark abgewichen sind. Meiner Annahme nach kann dieser von einem organischen Material stammende Belag als Vermoderung von Leder oder Fell herrühren.

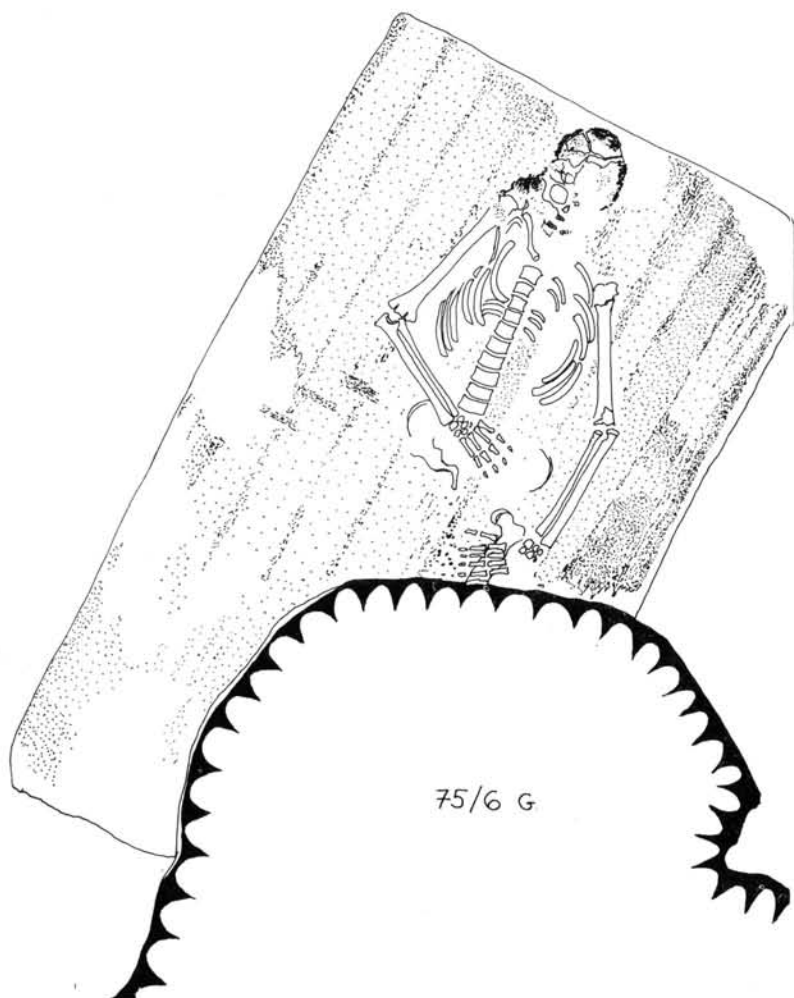

Abb. 8

Beim Aufheben der Reste haben wir unter dem Schädel sowie in der Region der Schulter rote Ockerspurten wahrgenommen.

Tiefe des Grabes: —140 cm

Tiefe des Grabes von der Oberfläche des Hügels gemessen: 460 cm

Orientierung: W—0,0° (Abb. 9).

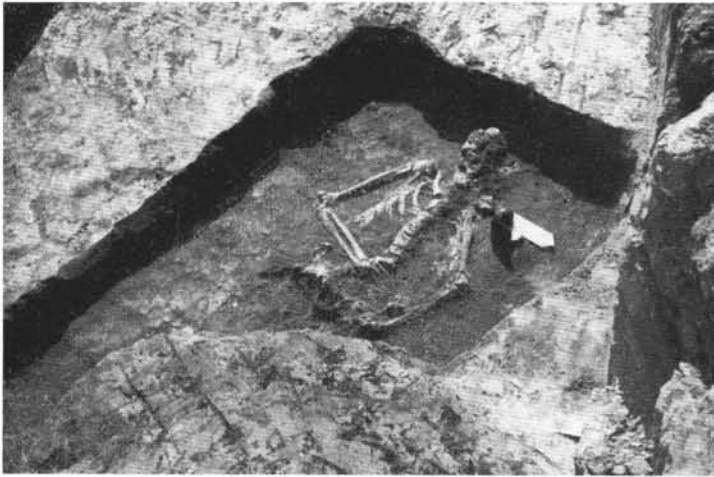

Abb. 9

ZUSAMMENFASSUNG

Die in der Fachliteratur registrierte Zahl der sog. „Kumanenhügel“ also der Kurgane Ungarns stieg mit der Erschliessung des Besenyóhalom von 35 auf 36 an.⁶ Zur gleichen Zeit konnte die neuere Forschung in einem verhältnismässig kleinen Gebiet: an einer zwischen der östlichen Landesgrenze und der Theiss durchgeforschten Fläche von 16 800 km² das Vorhandensein von 4000 Kurgane feststellen.⁷

Im Verhältnis der Zahl der annehmbaren Hügelgräber des sich auf die Gebiete von der Ukraine über die Ostslowakei, Ostungarn und Rumänien bis in die nördlichen Teile des heutigen Jugoslawien erstreckenden mächtigen Kurganfeldes stehen uns aus den betreffenden Ländern nur in verschwindender Anzahl Grabungserfolge zur Verfügung. Die hinter den Möglichkeiten und Bedürfnissen weit zurückbleibende Erschliessungstätigkeit kann auf folgende Ursachen zurückgeführt werden; diese sich chronologisch und kulturell in mehrere Horizonte gliedernden Hügelgräber sind grösstenteils beigabenlos oder im besten Falle an Beigaben recht armselig, die Gräber sind durch ihre schon aus weiter Ferne sichtbaren künstlichen Hügel fast ausnahmslos gestört oder ausgeplündert worden, ferner geht die Erschliessung dieser oft 4—6 m hohen Hügel von 50—70 m Durchmesser mit sehr vielen Unkosten einher und beansprucht sehr viel Arbeit.

Für die archäologischen Forschungen des 19. Jhs hat der in Ungarn im Jahre 1876 abgehaltene Internationale Kongress für Urgeschichte einen grossen Schwung verliehen. Es ist nachdenklich, dass diesem sich der Vergangenheit zuwendenden, grossen nationalen Aufschwung, der Periode von begeisterten autodidaktischen Vorläufern eigentlich 69% der bisher erschlossenen Kurgane zu verdanken ist.⁸

⁶ *Ecsedy, I. — Virág, D.*, Vorbericht über eine Untersuchung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn. *MittArchInst* 4. 1973. 32.

⁷ *Ebd.*: 33.

⁸ Die im Gebiet der heutigen Komitate Hajdú-Bihar und Szabolcs-Szatmár am Ende des vorigen und zu Beginn des laufenden Jahrhunderts vorgenommenen Erschliessungen (25 Hügel) haben A. Jósai und L. Zoltai durchgeführt. Die Bibliographie ihrer Tätigkeit s. *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bpest. 1968. S. 16—21.

Die wirtschaftlich-gesellschaftlichen Umwandlungen nach dem II. Weltkrieg, die mit der Sozialisierung der Landwirtschaft und der Einführung der Grosswirtschaft einhergehende Mechanisierung, der stets intensiver werdende Ackerbau sowie die damit zusammenhängenden voluminösen Bautätigkeiten haben die noch unerforschten Hügel stark dezimiert, obwohl zu dieser Zeit — durch zwei äusserst wichtige Fundrettungen — die Zahl der erschlossenen Hügel von 25 auf 27 gestiegen ist.⁹

Die Veränderung der Orientation unserer Kulturpolitik hat die Möglichkeiten der zum Ockergrabkulturkreis gehörenden Kurgane in günstiger Weise beeinflusst. Durch den freien Zustrom der sowjetischen Fachliteratur, das Beheben der sprachlichen Hindernisse, den Austausch von Fachleuten wurde die theoretische Forschung vom toten Punkt gebracht. Die östliche Steppenherkunft ist bereits in den Forschern zu Beginn des vorigen Jahrhunderts aufgetaucht,¹⁰ sodann erhielt sie durch die grundlegende Arbeit von V.G. Childe eine auch bis heute noch dauerhafte historische und relativ chronologische Bestätigung.¹¹

Die theoretische Grundlegung hat 1962 F. Kőszegi durchgeführt und zur Klärung der Herkunft der Ockergrabkultur Ungarns sowie ihrer kulturellen und ethnischen Verbindungen einen Versuch gemacht. Die bis dorthin unternommenen Ausgrabungen wurden von ihm auf Grund der Grabungsprotokolle zusammengefasst und die einheimischen Funde sich vor allem auf die sowjetischen Ergebnisse stützend in eine typologisch-chronologische Entwicklungsreihe eingefügt.¹²

Für unsere Desorganisiertheit in der Forschungsarbeit ist die bedauernswerte Tatsache sehr charakteristisch, dass diesen von der Ausgestaltung unserer Frühbronzezeit sehr wichtigen verwaisten „Staffelstab“ zur Wende der Spätkupfer—Frühbronzezeit nur zwei Forscher — Gy. Gazdapusztai, der verstorbene Dozent der Universität zu Szeged und sodann sein Schüler, I. Ecsedy — aufgenommen haben. Durch die Hügelerschliessungen von Gy. Gazdapusztai in der Gemarkung von Kétegyháza hat sich herausgestellt, dass im Gegensatz zur früheren Meinung, nicht nur im nördlichen Teil des Alföld, sondern auch in dessen ganzen Ausdehnung mit dem Vorhandensein von solchen Kurgan zu rechnen ist. Auf Grund der zum Ausgang der 50er Jahre durchgeführten jugoslawischen Freilegungen greift das Kurganfeld bis in das Maros—Theiss—Donau-Zwischenstromland und auch auf die Woiwodina Jugoslawiens hinüber.¹³

Leider konnte Gy. Gazdapusztai infolge seines frühen, tragischen Todes seine Erschliessungsergebnisse nicht ausführlicher publizieren. Im Jahre 1966—67 hat er im Jahrbuch MFMÉ in einer auf seine Erschliessungen basierenden Arbeitshypothese die Ergebnisse seiner bis dorthin durchgeführten Forschungen zusammengefasst.¹⁴ Die Fachliteratur der einheimischen und ausländischen Freilegungen zusammengetragen, machte er folgende chronologische Feststellungen: die in Ungarn und in den umliegenden Ländern freigelegten Hügelgräber gliedern sich auf Grund des Bestattungsritus und der Beigaben in 3 Gruppen.

⁹ *Csalog, J.*, A balmazújvárosi Kárhozotthalom feltárása [Die Erschliessung des Kárhozotthalom von Balmazújváros]. *Folia Arch* VI. 1954. S. 37—44. und *Csalog, Zs.*, *Arch Ért.* 1963. S. 304. ausführlicher s. *Kalicz, N.*, (1968) a. a. O. S. 22.

¹⁰ Sich auf B. Posta berufend, hat L. Zoltai den Gedanken aufgeworfen, dass die Analogien unserer Hügelgräber im Gebiet Russlands zu suchen seien: *Zoltai, L.* (1909) *Dm Jelentés* S. 48.

¹¹ *Childe, V. G.* (1929), *The Danube in Prehistory*. Oxford 132. 148—152. 158—160 usw.

¹² *Kőszegi, F.*, Adatok a magyarországi ökkersírok eredetének kérdéséhez [Angaben zur Herkunftsfrage der Ockergräber Ungarns.] *Arch. Ért.* (1962) S. 15—22.

¹³ *Garašanin, M.*, (1959) Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. 39. *BRGK* S. 51—52.

¹⁴ *Gazdapusztai, Gy.*, Chronologische Fragen in der Alföld-Gruppe der Kurgan-Kultur. *MFMÉ* 1966—67. S. 91—100.

In die erste Gruppe teilte er die sog. Grubengräber, wo sich das Hauptgrab in den grossen Kurganen in der Mitte des Hügels befindet. Die viereckige Grabgrube ist nicht tief in die Basis des Hügels eingegraben. Die Orientierung der Gräber ist mit leichter Abweichung W—0, die Toten liegen auf dem Rücken, die Arme sind entweder neben dem Körper ausgestreckt oder im Ellenbogen eingebogen auf das Beckenbein gelegt. Die Füsse finden wir oft in aufgezogener Lage — in der sog. „Krötenlage“ vor. Auf den Skeletten und in ihrer Umgebung, auf dem Grabboden sind oft Ockerspurten wahrzunehmen. Die Bestattungen führen überhaupt keine Gefässbeigaben.

Das Charakteristikum und die häufige Folge der Grabkammerausbildung der „Ockergräber“ ist noch die Holzkonstruktion dieser Gräber, ferner die Verschalung des Grabgewölbes bzw. die Abdeckung der Mündung des Grabschachtes mit einer Bretter—Balkenkonstruktion. Von den Kurganen Ungarns wurden noch in Balázshalom,¹⁵ Pipáshalom,¹⁶ Balmazújváros—Kárhozotthalom¹⁷ und neuerdings in Barcé¹⁸ bzw. Besenyőhalom Bretterspuren wahrgenommen.

Gy. Gazdapusztai hat die mit Balken verschalten, hausdachförmig bedeckten Grabgewölbe enthaltenden Hügel in die zweite Gruppe der Kurgane gereiht. In diesen wurden — laut seiner Beobachtungen — die Toten seltener auf den Rücken gelegt, sondern häufiger in Hockerlage bestattet. Auch die Zahl der Beigaben nahm zu; Schläfenringe aus Bronze oder Kupfer, Perlen, kleine Bronzespiralen sind die charakteristischen Typen. Die Orientierung ist hier im allgemeinen W—0.

Den dritten Typ der Hügel vertreten die Brandbestattungen, die als Beigabe sehr selten schnurverzierte Keramik enthalten.

Laut Gy. Gazdapusztai zog sich das Volk der ungarländischen grossen Kurganen von der pontischen Steppenzone durch die Gegend der unteren Donau nach dem Alföld hinauf. Dieser von ihm Kurgan I.—II. genannter Block entspricht eigentlich der älteren Phase der Jamnaja—Kultur. Von ihm stammt auch die Hypothese, dass in unserem Gebiet die älteste Kurgangruppe nicht zu Beginn der Frühbronzezeit — also um 1900 v. u. Z. — sondern um ein gutes noch früher, zu Ende der Bodrogeresztur-Kultur erschienen ist.

Seine mit typologischen, siedlungsgeographischen und anthropologischen Argumenten unterstützte Hypothese wurde auch von der neueren Forschung bestätigt.¹⁹

Die sich auf die reiche internationale Fachliteratur stützende, jüngste Synthese des Problemenkreises verdanken wir I. Ecsedy.²⁰

Ecsedy hat unsere einheimischen Funde auf Grund der ausländischen Erschliessungen umgewertet und unsere Kurgane innerhalb der Periode zwischen der echten Kupferzeit und der Ausbildung der Bronzezeit in eine relativ und absolut chronologische Reihenfolge eingefügt.

Der kleine Erschliessungsindex und die Armut unserer Hügelgräber an Beigaben ermöglichen — meiner Meinung nach — auch nicht mehr, als was er verrichten konnte.

¹⁵ Zoltai L., Debrecen környéki halmok [Hügel in der Umgebung von Debrecen]. DJ 1916.

¹⁶ DJ 1910. (Debrecen, 1911) 36.—

¹⁷ S. Anm. 9: Csalog, J., a. a. O. (1954)

¹⁸ Ecsedy, I., Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab“-Kultur [Kupferzeit-Frühbronzezeit] in Dévaványa. Mitt. Arch. Inst. 2 (1971) Bp. S. 21.

¹⁹ Ecsedy, I., A New Item Relating the Connections with the East in the Hungarian Copper Age. MFMÉ 1971—72. S. 9—17.

²⁰ Ecsedy, I., Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der Ungarischen Frühbronzezeit. Acta Arch. 27 (1975) S. 277—284.

DAS ANTHROPOLOGISCHE MATERIAL DER
OCKERGRÄBER-BESTATTUNG VON
SZENTES—BESENYŐHALOM*

ZSUZSANNA K. ZOFFMANN

(Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum)

Der sehr schlecht erhaltene Schädel und die Fragmente des postkranialen Skeletts sind zur morphologischen und metrischen Datenaufnahme und Analyse ungeeignet.

Das im Grab bestattete Individuum ist ein 50—bis 59 jähriger Mann (Éry — Kralovánszky — Nemeskéri 1963, Nemeskéri — Harsányi — Acsádi 1960), hauptsächlich die postkranialen Skelettknochen sind *sehr robust* (Durchmesser der Mitte des rechten Humerus: 26x21 mm, Umfang: 78 mm, Durchmesser der Mitte des linken Radius: 18x13 mm, Durchmesser der Mitte der linken Ulna 18x16 mm, Umfang der rechten Clavicula: 45 mm). Da kein einziger Längsknochen vollständig erhalten geblieben ist, erfolgte die Errechnung der Körperhöhe nach der Methode Schotts (1969), aufgrund der Durchmesser der Mitte des Humerus. Als Kontrolle diente die auf dem Durchmessermaß des Capitulum Radii beruhende Methode Müllers (1958), die für Brandmaterial, also für verringerte Maße ausgearbeitet wurde und so von vornherein kleinere Maße liefert. Diese Methoden ergeben natürlich nur annähernde Ergebnisse (Tabelle), es erscheint aber als sicher, daß die errechnete Körperhöhe des bestatteten Mannes in die Martinsche „große“ Kategorie fällt.

Tabelle

Die zur Rekonstruktion der Körperhöhe zugrundeliegenden Maße	Durchmesser der Mitte des Humerus (26×21 mm) nach Müller (1958)	Durchmesser des Capitulum radii (25 mm) nach Schott (1969)
Manouvrier	1727—1742	1658—1750
Pearson	1713—1721	1618—1683
Breitinger	1753—1763	1658—1750

Die morphologischen und metrischen Charakteristiken des Schädels waren nur zu einem verschwindend geringen Teil zu beobachten. Die Orbita ist niedrig, rektangulär (Martin—Nr. 52, d.: 31), die Fossa canina ist flach, der Biß deckt sich, eine Prognathia alveolaris ist nicht vorhanden. Die Entwicklung der Glabella entspricht dem IV. Grad nach Broca.

* An dieser Stelle danke ich der Archäologin K. Hegedűs für die Überlassung des anthropologischen Materials zur Publizierung, der Anthropologin A. Marcsik für die Lektorierung des Manuskriptes und U. Jákavry für die Übersetzung.

Anomalie des Gebisses bzw. Karies waren an den 18 erhalten gebliebenen Zähnen nicht wahrnehmbar; die Abnutzung zeigte den Grad 2. An den Bruchstücken zweier Lumbalwirbel war eine spondylotische Veränderung von mittlerer Stärke (ein 9 mm starker schnabelförmiger Auswuchs) zu beobachten. Da der entgegengesetzte Rand der Wirbel intakt ist, kann man annehmen, daß sich die krankhafte Veränderung nicht auf die ganze Wirbelsäule ausdehnte.

Archäologisch ist die Bestattung von Szentes—Besenyóhalom an die Jamnaja—Grubengrabkultur des südrussischen Steppengebietes anknüpfbar und kann in den Kreis der Ockergräber-Bestattungen östlichen Ursprungs eingereiht werden. Von den Bestattungen in Ungarn aus der Periode der Spätkupfer- —Frühbronzezeit der von Osten her ins Karpatenbecken eingewanderten Volksgruppen wurde allein das anthropologische Material aus einem Grab, das in Csongrád—Kettőshalom—Bárdos—Gehöft freigelegt wurde, aufgearbeitet (Marcsik 1971). Der hier bestattete Mann ist von hohem Wuchs, von robustem, cromagnon-nordischem Typ, und nach Marcsik stammen seine nächsten Analogien aus dem südrussischen Srednji Stog 2 bzw. aus dem Kreis der Jamnaja—Kultur. Ebenfalls zum hohen, robusten, protocromagnon—protonordischen Typ gehört das anthropologische Material der rumänischen, aus dem Osten stammenden Okkergräber-Kultur (Necrasov—Cristescu 1965). Der hohe, robuste, cromagnoide Typ (Andronovo-Typ) war in der gegebenen Periode der dominante Typ der Bevölkerung des südrussischen Steppengebietes (Zinevič 1967).

Obwohl das anthropologische Material der Bestattung aus Szentes—Besenyóhalom zur taxonomischen Auswertung nicht geeignet ist, machen die Robustheit und die grob geschätzte Körperhöhe die Möglichkeit wahrscheinlich, daß der hier bestattete Mann zu dem oben erwähnten Typenkreis gehört haben kann.

LITERATUR

- Éry K. K.—Kralovánszky A.—Nemeskéri J., (1963) Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. — A Representative Reconstruction of Historic Populations. *Anthrop. Közl.* 7. 41—89, 90.
- Marcsik, A., (1971) Data of the Copper Age Anthropological Find of Bárdos-Farmstead at Csongrád—Kettőshalom. *MFME* 1971/2. 19—27.
- Müller, Ch., (1958) Schätzung der Körperhöhe bei Funden von Leichenbränden. *Ausgrabungen und Funde* 3. 52—58.
- Necrasov, O.—Cristescu, M., (1965) Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumaine. *Homo* 16. 129—161.
- Nemeskéri, J.—Harsányi, L.—Acsádi, Gy., (1960) Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthrop.* 24. 70—95.
- Schott, L., (1969) Regressionsgleichungen zur Errechnung der größten Humeruslänge aus Abschnittsmäßen dieses Knochens. *Biometr. Zeitschr.* 11. 275—281.
- Zinevič, G. P., (1967) Очерки paleoантропологии Украины. Kiev.

FOSSZILIS AVAR- ÉS KÖZÉPKORI TOJÁSHÉJLELETEK ÖSSZEHAISONLÍTÓ VIZSGÁLATA

JAKAB BÉLA

(Szeged, Somogyi-könyvtár)

Az összehasonlításunkban szereplő tojáshéj-leletanyag egyik részének, a Szeged környékén feltárt avarkori sírokból előkerült és a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében őrzött tojáshéjdaraboknak vizsgálati eredményeit közöltük már az előző kötetben (Jakab, 1974—75). Az összehasonlítás tárgyát képező másik leletanyag a Békés megyei Vésztő község területéhez tartozó középkori kolostor feltárása alkalmával, Juhász Irén múzeológus vezette ásatások folyamán került napvilágra, és pedig egy tömegben, az egyik falrészben levő ajtónyílás küszöbe alól.

Mindkét leletanyag vizsgálatának elsődleges célja az volt, hogy megállapítást nyerjen a tojáshéjdarabok faji hovatartozása. Az ilyen vizsgálat elsősorban a héj fizikai tulajdonságai alapján történhet: szín, különböző méretek, héjgörbület, a héj makro- és mikrostrukturális szerkezete, stb. alapján.

A héj mikrostrukturális vizsgálata az oológiában újkeletű. A kutatók csak 20—25 éve foglalkoznak vele intenzívebben (lásd bővebben: Jakab, 1974—75). De ezeknek az újkeletű kutatásoknak köszönhető, hogy a héjleletek vizsgálatánál a faji hovatartozáson túl, a régészet és a néprajzkutatás számára valami egészen új megállapításra is juthattunk. Előző tanulmányunk (Jakab, 1974—75) az avarkori leletek részletes mikrostrukturális vizsgálatának eredményeként tudományos bizonyossággal állapítja meg, hogy e héjleletek mint kiköltött tojások darabjai kerültek lelőhelyeikre, a sírokba. Ugyanerre a meglepő eredményre jutottunk a vésztői héjleletek mikrostrukturális vizsgálatánál is. Ezeket is, mint kiköltött tojások héjait helyezték el a kolostor ajtónyílásának küszöbe alá.

A HÉJLELETEK FAJI MEGHATÁROZÁSA

Feladatunk célja szerint a leletanyag faji megoszlása mellett egyúttal vizsgáltuk a fajok vad és háziasított voltak szerinti megoszlását is.

Az avarkori sírok leletanyagában lúd- és tyúktojások héjait találtuk. A lúdtojás leletdarabjai, főleg a héjvastagság alapján (0,60—0,70 mm) eldöntve, nyári lúd tojásaiból (*Anser anser* L.) valók. A tyúktojás héjdarabjai minden szempontból egyértelműen házi tyúk (*Gallus bankiva* f. *domesticus* L.).

A vésztői kolostor leletanyagában mennyiségileg dominál a libatojás, de mellette kacsa-, tyúk- és szárcsatojás héjdarabjai is találhatóak. A lúdtojást a héj vékonyabb volta (0,55 mm alatti vastagságok) miatt házi lúdnak (*Anser anser* f. *domesticus* L.) kell tulajdonítanunk. A kacsatojás darabjai szintén házi kacsaé (*Anas platyrhynchos* f. *domestica* L.). Struktúrájuk hasonló a tőkés réce tojásaihoz, de különbözik a héj fehér színében. A tőkés réce tojása sohasem fehér. A tyúktojások egyértelműen házityúk tojásai. A szárcsatojás-leletdarabok minden szempontból a ma élő szárcsa (*Fulica atra* L.) tojásainak felelnek meg.

A leletdaraboknak méret és héjhajlat alapján történő faji és héjrégió szerinti azonosítása csak a nagyobb héjdarabokkal képviselt lúd- és szárcsatojások maradványainál volt lehetséges. A felvételeken jól látható (I. és II. tábla) mind a lúd-, mind a szárcsatojásnál, hogy leletdarabjaikban felismerhetők a kiköltött tojásnak (II. tábla 2. kép) a törésvonallal felső, sapka-részre, illetőleg alsó, hegyes vég felé eső részre elkülönült héjrészei. A héjdaraboknak ez a felismerhető elkülönülése a héjsapka és a törésvonal alatti, hegyes vég felé eső részre, — már ez is utal arra, hogy a héjleletek kiköltött tojások héjdarabjai. E megállapítás bizonyosságáról az egész leletanyagra vonatkozólag döntően a héjdarabok belső felületének mikrostrukturális vizsgálata győzhet meg bennünket.

A VIZSGÁLATOK KÖLTÉSBIOLOGIAI ALAPJA

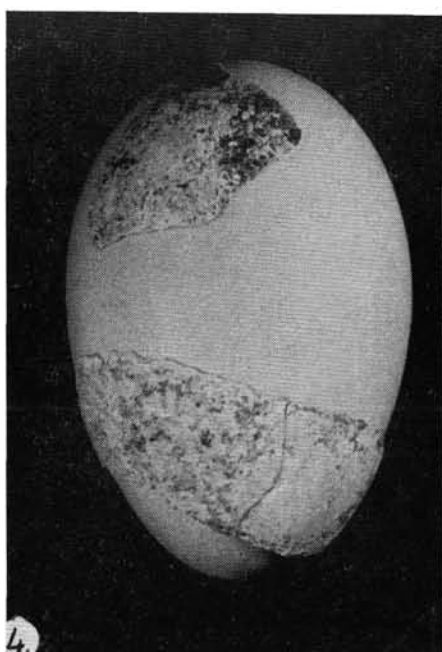
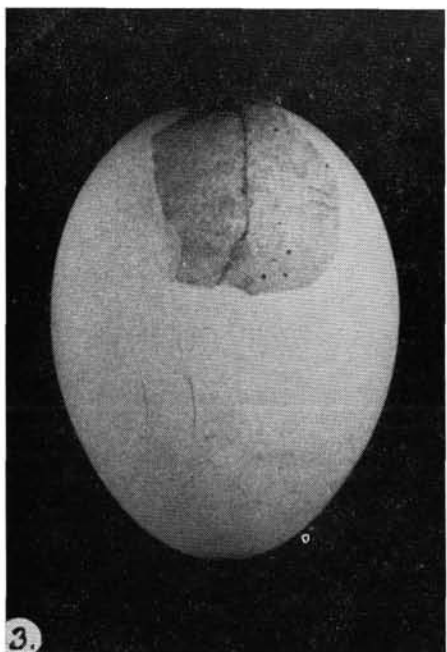
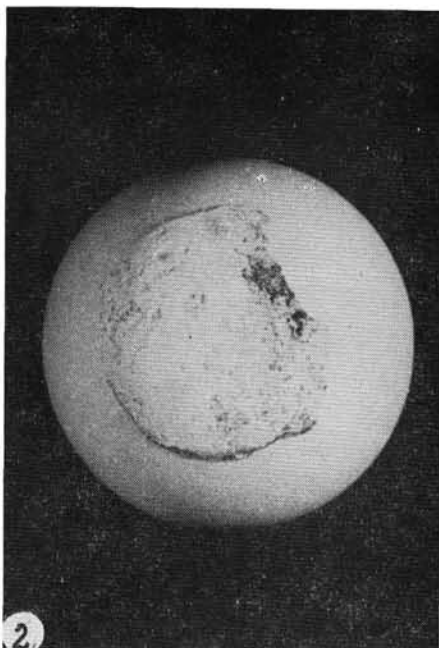
A fejlődő embrió körül több magzatburok alakul ki: az amnion az embrió körül közvetlenül, a héjhártyáig kiterjedő chorion és a kettő között kifejlődő allantois. Az allantois tömlőszerűen kitölti az embrió és a tojáshéj közti üreget olyanformán, hogy magába zárja a fehérjeállományt és a szikállományt, külső felületével pedig ráfekszik a héjhártyával összenőtt chorionra. Falában artéria fut és hajszálerekkel gazdagon behálózott. Ezáltal válik az embrió fejlődése folyamán légző, kiválasztó és reszorbeáló szervvé. Lebonyolítja az embrió anyagcseréjét, reszorbeálja a tojásfehérjét és a meszes héj mészsanyagát az embrió számára.

A tojáshéjból reszorbeált mészsanyag hiánya a meszes héj belső rétegének (ún. oszlopos v. mamilláris réteg) struktúrájában nagyító segítségével szemmel láthatóan is felismerhető. Szerkezetileg ez a belső réteg a felületre merőlegesen és szorosan egymás mellett álló mészoszlopocskákból (mamillákból) áll, szemben a külső szivacsos szerkezetű réteggel. A mészoszlopocskáknak a belső felületen látható végződéseik ép állapotban szemölcszerűen legömbölyödöttek (III. tábla 1—4. kép). Az allantois mészkialdó működése következtében pedig a legömbölyödött végzések helyett a mamillavégeken kis kráterek láthatók, köztük esetleg még reszorbcíós árkok, mélyedések is. Ezt a képet láthatjuk a héjhártyák eltávolításakor a kiköltött tojás meszes héjának belső felületén mindenütt, kivéve a légkamrát határoló héjrégiót általában a tojás tompa végén. A héjnak ezen a területén az allantois a légkamra miatt nem juthat kapcsolatba a tojáshéjjal, így nem is reszorbeálhatja annak mészsanyagát. Ennek következményeképpen a héjnak ezen a területén a belső héjréteg mamillavégei épek maradnak.

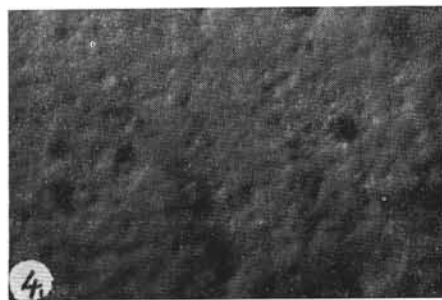
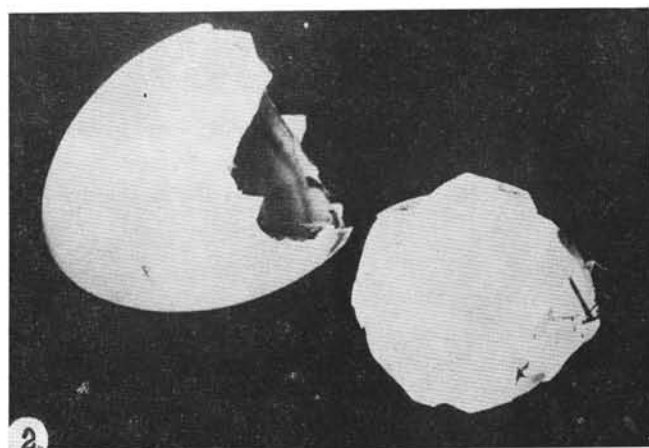
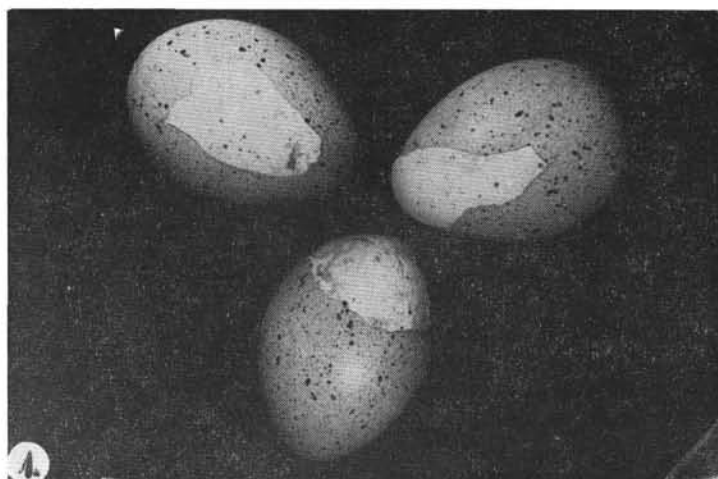
A reszorbeált héj veszít szilárdságából is. Közte és a légkamra területére eső héjrész közt szilárdságkülönbség lép fel. Ez megkönnyíti a csibe kijutását a héjból. A szilárdságkülönbség határán a héj könnyebben enged a feszítésnek. Felpattan, miután a csibe csőrfogával egy helyen megtörte és első lélegzeteit véve (már tüdőlégzéssel) testével szétfeszíti a héjat. Különválik a héjsapka (tompá végén) és a héj reszorbeált nagyobb darabja (II. tábla 2. kép). E különvált héjrészek darabjait felismerve a héjleletek között (I. tábla 1—4. kép, II. tábla 1. kép), a leírtak alapján joggal vetődhet fel bennünk a gondolat, hogy a leletanyag kiköltött tojások darabjait tartalmazza. Nézzük meg azonban a vizsgált héjleletek mikrostrukturájának leírását.

A VÉSZTŐI HÉJLELETEK MIKROSTRUKTÚRÁJÁNAK ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

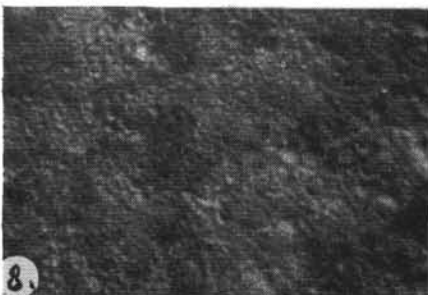
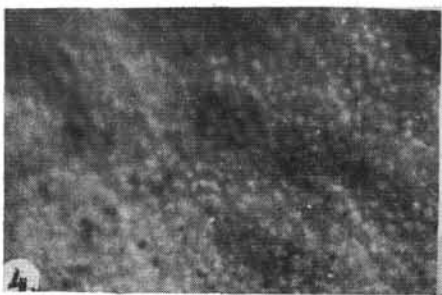
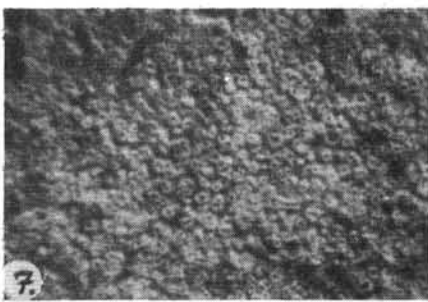
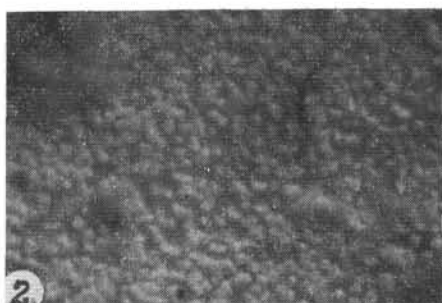
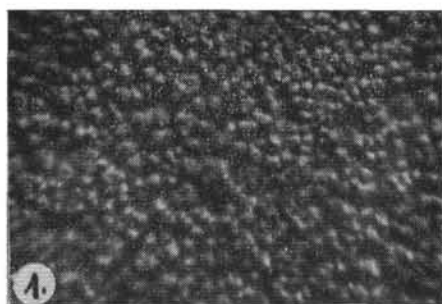
A leletdarabok, néhány héjdarab kivételével, — hasonlóan a már leírt és itt említett összehasonlításra szolgáló avarkori leletanyaghoz — meglehetősen apróra tört maradványrészei a tojásoknak. Vizsgálatuk végeztével a következőket állapíthatjuk meg róluk, a rövidség kedvéért csak nagy általánosságban:

I. Tábla: Házi lúdtojáshéj-leletdarabok a sablon lúdtojásokon. 1—3. kép: a sapkarészből a tompa végén, 4. kép: a sapkarészből a tompa végén és a hegyes vég felé eső héjrészen. (Fotó: *Toppantóné Nagy Cirok Anikó*)

II. Tábla. 1. kép: Szárcsatojás héjmaradványai a sablonul használt szárcsatojásokon: felsők a hegyes vég felé eső héjrész darabjai, az alsó a héjsapkarész a tojás tompa végén. (Fotó: *Toppantóné Nagy Cirok Anikó*) 2. kép: Mesterségesen keltetett házi lúdtojás héja két részben: a hegyes vég felé eső nagyobb rész és a héjsapkarész. 3. kép: Házi tyúktojáshéj-lelet külső felszíne. 4. kép: Szárcsa tojás-héj-lelet külső felszíne. (2—4. a szerző felvétele)

III. Tábla. 1—4. kép: A sapkarészből származó héjdarabok mamilláris rétege ép mamillákkal. 5—8. kép: A reszorbeált héjrészek darabjainak kráteres mamillái. 1. és 5. kép: házi lúd, 2. és 6. kép: házi kacs, 3. és 7. kép: szárcsa, 4. és 8. kép: házi tyúk. (1—8. a szerző felvétele)

1. A libatojások héjainak maradványai között 30—40 mm-es darabokat is találunk a gyűjteményben, sőt előfordul egy 62×42 mm-es darab is. Kutikula (külső héjhártya) csak maradványokban látható a héjdarabokon. 10 mm-en felüli kb. 32 héjdarabot megvizsgálva általában roncsoltabbnak találtak a héjak külső rétegét. A külső, szivacsos réteg nagyrészt kitöredezett, főleg a pórusoknál. Egyébként a héjfelület durva-szemcsés szerkezete, libatojásra jellemző kitüremkedései, tűszúrászerű pórusai jól felismerhetők.

Általában sokkal épebb állapotban maradt meg a héjdarabok belső, mamilláris rétege. A kopottság inkább a reszorbeált, kráteres mamillák régiójában mutatkozik. Itt-ott rászáradt hártyamaradvány is megszakítja a mamilláris réteg képét. Mind az ép, mind a reszorbeált mamillák mezőjében a mamillák általában tömötten állnak. Néhány reszorbeált héjrészen előfordul, hogy reszorbiós árkok, mélyedések választják el a mamillák kisebb-nagyobb csoportját. A héjvastagság a megkopottabbnak 0,40—0,50 mm közötti, az épebb darabok vastagsága 0,50—0,55 mm, de általában 0,50 mm körüli.

2. A kacsatojás héjmaradványok száma a vésztői leletanyagban jóval kevesebb és darabjai kisebbek. Egy nagyobb, 30×25 mm-es darab mellett 7 darab 10—20 mm nagyság közötti és 5—6 ezeknél kisebb héjdarabot tudunk megvizsgálni. A héjdarabok külső felszínén itt-ott kutikulamaradvány. A külső héjrég felülete a kacsatojásra jellemzően apró szemcsés, kompakt, vagyis sima felületű. Színe, mint már említettük, fehér. Roncsolódások, kitöredezések a leletdarabok szélei felé fordulnak elő inkább. A pórusok tűszúrás-szerűek és elég egyenletes eloszlásúak. A belső, mamilláris réteg négy darab kivételével mindegyiken reszorbeált, kráteres mamillamezőt mutat (III. tábla, 6. kép). Van közöttük kopottabb is. A négy, ép mamillákat mutató darab 10—20 mm méretű héjsapka-maradvány. Mind az ép, mind a reszorbeált felületek mamillái kacsatojásra jellemzően hézagos, lazább elrendeződésűek. Szerves maradványok is feltűnnek a mamilláris mezőben. A héjdarabok 0,24—0,28 mm vastagok. A vastagabb méret (0,28 mm) a belső felületre tapadt szerves maradványtól adódik.

3. A szárcsatojás-maradványok egy, esetleg másfél tojás héjanyagát kitevő héjdarabbal szerepelnek. A nagyobb daraboknál a héjrégió szerinti hovatartozásuk is felismerhető a héjgömbületük alapján. Hajlatuk szerint a megfelelő héjrégióban szépen ráfeksznek a múzeumi tojásgyűjtemény szárcsatojásaira (II. tábla, 1. kép): Jól láthatók a héjsapka-darab, illetőleg a törésvonal alatti, a hegyes végre is ráfekvő héjdarabok. Kutikula lekopott, színük, tarkázottságuk mattabb, fakultabb a múzeumi gyűjtemény tojásainál. Egyébként tarkázottságuk a pontszerűtől az 1 mm átmérőjű, ólom-szürke, zöldesszürke és feketesszürke pettyekig jellegzetesen szárcsatojás-szerű. A meszes héj felülete kisebb egyenlenségeket mutat, rajta egy-egy tűszúrás-szerű pórus is látható (II. tábla, 4. kép).

A mamilláris réteg a héjsapka régióban ép mamillákat mutat egyenletes, esetleg csoportos elrendezésben (III. tábla, 3. kép). A reszorbeált részen a mamillafejecskék kráterei elmosódottabbak a hegyes vég közelében, de jól látszanak az ekvatoriális régióban. Rövid lefutású reszorbiós árkok is láthatók a mezőjükben. (III. tábla, 7. kép). Héjvastagság, 0,21—0,23 mm.

4. A tyúktojás szintén kevés leletdarabbal képviselteti magát. Héjvastagságuk 0,28—0,30 mm. A külső felületen a kutikula nagyrészt lekopott. A felület kitöredezett, főleg a pórusok körül, amelyek tűszúrás-szerűek, illetőleg néha 2—3 pórus rövid, hasítókszerű mélyedésből nyílik (II. tábla, 3. kép). A belső héjrég mamillái szintén épek, illetőleg kráteresek. A 47×23 mm-es darab (kettőbe tört) a hegyes vég felé eső régióban hosszában helyezhető el egy sablonul használt tyúktojáson. Mamillái kráteresek. (III. tábla, 8. kép). Erősen görbült darabok (20—30 mm nagyságúak) a tompa végre illelnek, a héjsapka részei, mamilláik épek (III. tábla, 4. kép). Néhány kisebb darabnál a mamillák kráteresek.

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYE

A Szeged környéki avarkori sírok és a vésztői középkori tojáshéj-leletanyag összehasonlító vizsgálatának eredményeképpen két megállapításra jutottunk. A leletek faji hovatartozását illetőleg a vizsgálat eredménye különböző. Az avarkori sírok héjleletei nyári lúd és házityúk tojásaiból valók. A vésztői leletanyagban három háziasított fajnak (liba, kacska és tyúk) és egy vad fajnak, a ma is vadon élő szárcsának a tojásaiból valók a héjdarabok.

A másik megállapításunk mindkét leletanyagra vonatkozólag azonos. Mind az előző tanulmányunkban leírt avarkori sírleleteknél, mind az itt tárgyalt vésztői leletanyagban a tojáshéjdarabok héjszerkezete a kiköltött tojás héjának mikrostrukturáját mutatja. A héjdarabok elkülöníthetők a kiköltött tojások reszorbeált héjrészből származó darabokra és a héjsapkarész ép mamillájú darabjaira. Mind a két leletanyag tehát mint kiköltött tojások héjai kerültek lelőhelyeikre. Ez amellet szól, hogy a ke-

reszténységben is fennmaradt, bizonyára keresztény tartalommal töltve, az eredetileg pogány népnél korábban meglevő kultusz a tojással kapcsolatban. De a tojás kultikus céllal történő használatában vizsgálataink egyúttal új, még fel nem fedett jelenségekre mutatnak rá — most már a kereszténységre is kiterjedten — a népek kultuszaiban: a kiköltött tojások héjainak kultikus használatára, ami tartalmát illetőleg mind az avarkori, mind a keresztény vonatkozásban még magyarázatra szorul.

IRODALOM

- Jakab B.*, (1976) Avar kori sírok tojáshéjleleteinek tanúságtétele. MFMÉ 1974—75/1. 327.
Kiss I., (1968) Baromfikeltetés. Budapest.
Kovács Gy.—Fehér Gy., (1966) Fejlődéstan. Bp.
Orel V., (1960) A tojás és feldolgozása. Bp.
Prynne, M., (1963) Egg Shells. London.
Schönwetter, M., (1960) Handbuch der Oologie. Berlin.
Schwarz L., (1957. 1959. 1960) Über Unterschiede der Schalen ungebrüteter und ausgebrüteter Eier. Zoologische Anzeiger, 159. 268—284; 162. 100—112; 165. 167—184.
Tangl F., (1908) A tyúktojás héjának változásairól költés közben. Matematikai és Természettudományi Értesítő. Bp. 26. 167—174.
Romanoff, A. L., (1960) The Avian Embryo. New York.
Romanoff, A. L.—Romanoff, A. J., (1949) The Avian Egg. New York.

VERGLEICHENDE UNTERSUCHUNG FOSSILER EISCHALENFUNDE AUS DER AWARENZEIT UND DEM MITTELALTER

von

Béla Jakab

Der Verfasser vergleicht hier zwei seiner Untersuchungsergebnisse: einerseits die Feststellungen und Ergebnisse der Untersuchungen bei Szeged schon früher herausgegrabenen Eischalenfundes aus Gräbern der Awarenzeit (Jakab, 1974—75), anderseits die Untersuchungsergebnisse des hier besprochenen Eischalenfundes, der in einem freigelegten mittelalterlichen Kloster in Vésztő gefunden wurde. Es zeigt sich ein Unterschied zwischen den Funden bezüglich der Arten. Die Awarenfunden bestehen aus Eischalen von Graugänsern (*Anser anser* L.) und Hühnern (*Gallus bankiva* f. *domesticus* L.). Dagegen sind in den Klosterfunden die Eischalen dreier domestizierten Arten, und zwar die von Gänsern (*Anser anser* f. *domesticus* L.), Hühnern (*Gallus bankiva* f. *domesticus* L.) und Enten (*Anas platyrhynchos* f. *domesticus*) zu finden, weiterhin die Eischalen der auch noch heute wild lebenden Wasserhühner (*Fulica atra* L.).

Die mikrostrukturelle Untersuchung des Fundmaterials zeugt sowohl bei den awarischen als auch bei den mittelalterlichen Funden davon, daß sie Stücke von Eischalenteile ausgebrüteter Eier enthalten. Die größeren Schalenteile weisen mit ihrer Zugehörigkeit der Schalenregionen nach darauf hin, während das ausgebrütete Ei auf eine Schalenkappe und auf einen größeren Teil, der zum spitzigen Ende liegt, zu teilen ist (Tafel I—II). Dies wird auch von der Struktur ihrer inneren (mamillaren) Schalenschicht bewiesen. Die mamillare Schicht der Schalenkappe läßt unversehrte Mamillen sehen (Tafel III, Abb. 1—4.), wogegen im ausgebrüteten Ei die außer der Luftkammer liegenden Schalenteile des zum spitzigen Ende befindbaren größeren Teiles folgendes zeigen: Kalkauflösung bzw. resorbierendes Funktionieren der Allantois-Embryonenhülle während der embryonalen Entwicklung durch die kraterigen Mamillenden der mamillaren Schicht (Tafel III, Abb. 5—8). In beiden Fundmaterialien sind also die Schalenteile als Schalen ausgebrüteter Eier in ihre Fundorte, in die Gräber, bzw. unter die Türschwelle des Klosters gekommen. Die Feststellung dieser neuen, in der Archäologie noch nicht entdeckten Erscheinung bereichert unsere Kenntnisse die sich auf den kultischen Gebrauch des Eies beziehen, aber der Inhalt dieses Gebrauches sowohl in der Awaren- wie auch in der Christenzeit mangelt noch an Erklärung.

TÉGLÁBÓL ÉPÍTETT KÖRTEMPLOMAINK ÉS CENTRÁLIS KÁPOLNÁINK A XII—XIII. SZÁZADBAN

KOZÁK KÁROLY

(Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség)

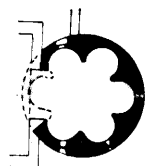
Karcsi fiam emlékének (1956—1976,

Románkori körtemplomainkkal az utóbbi két évtizedben többen is foglalkoztak. E munkák fontos megfigyeléseket közöltek, de egyes emlékek, csoportok építési ideje, közös csoportba való sorolása azóta is vitatott, nem egyértelmű.¹ Legkorábbi, XI. században épült körtemplomaink építési idejét, körülményeit, rendeltetését sikerült általánosságban megnyugtató módon tisztázni, s az európai építészet fejlődésébe beágyazni. A korai, általában kerek hajójú és félköríves szentélyű templomok fejlődelmi, királyi, püspöki és valamivel később nemzetségszék helyeken épültek (Esztergom, Gyulafehérvár [Alba Júlia], Veszprém, esetleg Öskü, Sály, Sárospatak és Trencsén [Trenčín]). Ezek a körtemplomok — korábbi európai előképeik mintájára — egyházi rendeltetésük mellett, építetők hatalmának jól látható jelképei, szimbólumai voltak. Eddigi ismereteink szerint ezek a korai körtemplomok mind kőből épültek. Az azokkal azonos korúnak tartott, téglából épített, hasonló alaprajzú (Szalonna), vagy eltérő alaprajzú (Gerény [Gorany], Karcsa, Kiszombor és Kisbény [Bina]) körtemplomokkal kapcsolatos feltételezések, vagy megállapítások bizonytalanok, sőt egyes esetekben ma már tarthatatlannak.² Ugyanis a legkorábbi csoportba sorolható templomok alaprajzi elrendezése később, még a XIII. században is ismert megoldás volt (Kallósd, Nagytótlak [Selo], Vitenyéd-szentpál), amely a körtemplomok jelentés-tartalmában bekövetkezett módosulással hozható kapcsolatba (1. kép). A XII—XIII. század fordulója táján fellazult a nemzetségi tagozódás, s megnőtt azon belül a családok szerepe. Ebben az időben már a nagyobb nemzetségekhez tartozó, jelentős hivatalokat betöltő és nagy birtokkal rendelkező családfejek is építettek templomokat — köztük régebben, hatalmi jelképként alkalmazott körtemplomot —, sőt monostorokat is.

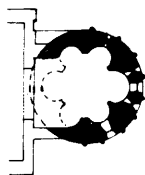
Az elmúlt évtizedben végzett kutatások, leletmentések újabb adatokkal bővítették körtemplomainkra vonatkozó ismereteinket és lehetővé, sőt szükségessé tették e kérdés további vizsgálatát. (2. kép).

¹ E dolgozat a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977. június 2—3-án Szegeden megtartott Vándorgyűlésének egyik előadása nyomán készült. — *Csemegi József*, Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. (Ép. és Közl. Közl. IV/3 (1960).) — *Gervers—Molnár V.*, A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. 1972. 51. („...A templomot a XII. század második felétől a johanniták birtokolták... hátha Karcsa rotundája is az ő alkotásuk... a kiszombori rotunda — 1020—1050 között épülhetett, míg Karcsa és Gerény templomai már a század második felének lehettek az alkotásai.”)

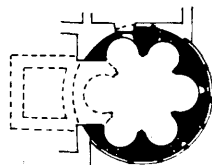
² Az kétségtelen, hogy a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport formailag zárt egység. Ennek dacára, kimutathatók bizonyos különbségek is a templomok között. Részben a szerkezeti (alapozás, boltozás, építőanyag stb.), másrészt a formai hasonlóságok alapján vonunk be a most végzett vizsgálatba más hazai körtemplomokat. A fentiekben túl történeti, építészettörténeti szempontokat is figyelembe vettünk a vizsgálat tárgyává tett anyag összeállításánál.

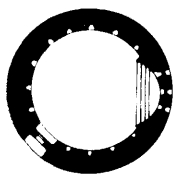
GERÉNY

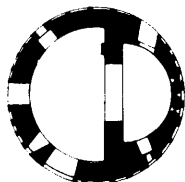
KARCSA

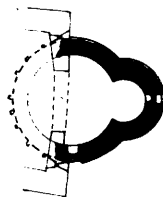
KISZOMBOR

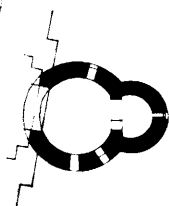
KISBÉNY

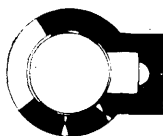
SŰVETE

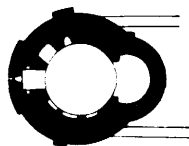
SZALONNA

KERESZTÚR

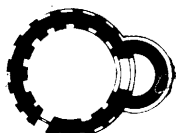
IPOLYKISKESZI

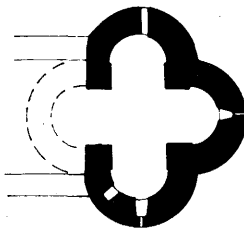
VITENYÉDSSZENTPÁL

KALLÓSD

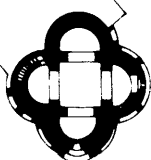
NAGYTÓTLAK

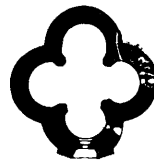
HARASZT

JÁK

PÁPÓC

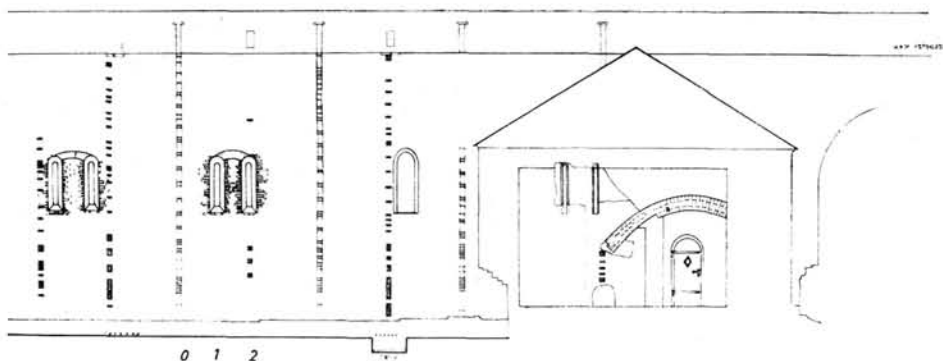
BERCSE

1. Négykaréjos és egyéb típusú körtemplomok alaprajzai a középkori Magyarország területéről

összehasonlítás, korhatározás szempontjából (3. kép).³ A faloszlopok egymástól mért távolsága Kiszomborban 2,10 m. Karcsán 1,30—1,50 m, Szalonnán kb. 1,10 m. Kallósdon pedig kb. 1,30 m.)

A belső szintösszeállítás során előkerült a barokk építés idején lebontott nyugati, hatodik karéj maradványa. A körtemplomnak e lebontott részén, kívülről egy a falsíkból kissé kilépő „kapuépítmény” maradványai is ismertté váltak. Ennek alapján — és minthogy máshol kapunyílás nyoma nem mutatkozott — biztosra vehettük,

3. A kiszombori körtemplom faloszlopainak és lábzatának maradványai (kiterített palástrajz kívülről)

hogy a templom kapuja a homlokzat NY-i oldalán nyílt, s azt kapuépítmény tette hangsúlyossá.⁴

A templombelsőben végzett kutatás egyik fontos eredményének az alapozás megismerését tartjuk a további vizsgálat szempontjából. Bár a későbbi bontásokkal, sírok ásásával több helyen átvágták, megbolygatták az alapozást, egyértelműen kirajzolódott annak eredeti kialakítása. A templom építését összefüggő, széles, gyűrűszerű sáv alapozás építésével kezdték, s erre falazták a pillérek közé fogott belső, karéjos építményt. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a külső falrészlet és a belső karéjos, pilléres falazat együtt épült. E tekintetben helyesbíteniünk kell azt a korábbi vizsgálat alapján kialakított véleményt, amely a külső, kör alakú falrészletet későbbi köpenyezésnek, hozzáépítésnek tartotta.⁵ Az akkor megfigyelt, szellőzőnyílásnál mért „falelválás” — 40 cm mélységben — a karéjok belső oldalán kialakított szellőzőcsa-

⁴ Hazai román kori templomainknál a hajó D-i oldalán találjuk a kapukat. Fölötte általában három aránylag magasan elhelyezett, félkörívesen záródó, tölcészerűen szűkülő résablak helyezkedik el. A XI—XIII. században hazánkban a templom D-i oldala volt a főhomlokzat. Feltehetően a toronyok hazai megjelenésével — XII. század utolsó negyede (?) — állhatott összefüggésben a kapunak NY-i oldalra való helyezése, a főhomlokzatnak ott történt kialakítása. Természetesen ez a folyamat nem lehetett gyors és egyértelmű. (Például Ócsán — bár NY-i toronypárja van — a D-i oldal a templom főhomlokzata. A korábbi ecséri templomromnak a D-i, a XIII. század közepe táján épült aszföldi templomromnak pedig már NY-i oldalán találjuk meg — kis építménybe foglaltan — kapujának maradványait. Szobrokkal, kőfaragványokkal díszített D-i kapui vannak a csömpezkopácsi-, magyarszecsődi- és litéri templomoknak, amelyeknek építési kora a XIII. század 2. felére tehető. Mostani vizsgálatunk szempontjából azonban a vitnyéd-szentpáli templomrom a legfontosabb, amelynek NY-i oldalán a falsíkból kissé kilépő építményben találjuk az elfalazott kaput.

⁵ Dávid K., Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti Füzetek 7. Budapest, 1974. 43.

tornák 7–10 cm-es rése volt (4. kép). Ennek alapján már most, a kutatás befejezése előtt elmondhatjuk, hogy a felmenő fal tekintetében a templomnak csak egy építési szakaszával számolhatunk a további elemzés, vizsgálat során. Az alapozásról viszont az a véleményünk, hogy az a karcsaiével azonos építészeti megoldás. Ennek és a többi egyezésnek alapján meggyőződésünk, hogy a két építkezés között — bár az ország két egymástól távol eső pontján állnak a templomok — közvetlen, szoros összefüggés van. Éppen a nagy távolság miatt, feltehetően azonos mester vagy ezt az építészeti megoldást — formát, szerkezetet stb. — ismerő és alkalmazó műhely alkotása a két templom (5–6. kép).⁶ Ez a kiindulás nagy segítséget jelenthet további, még függőben levő kérdések — eredet, közvetítő — megközelítésére, vagy elfogadható feloldására.⁷

A falkutatással kapcsolatos eredményeket a következőkben foglalhatnánk röviden össze. A jelenlegi sekrestyében feltártunk egy románkori páros ablakot, amelyen feltehetően lényegesebb alakítás nyoma a későbbiek során, a sekrestye lebontása után sem mutatkozik majd.⁸ A DK-i karéjban és a DNY-i karéjban is, az 1939-es restaurálás során „románkori” páros ablakokat alakítottak ki a barokk ablakok helyén. A külső falfelületen végzett falkutatás feltárta az eredeti, lefaragott faloszlopokat, amelyek közül az egyik belemetsződik a DK-i ablakba. Éppen ezért további vizsgálat szükséges, hogy ezek „eredetiségét” egyértelműen igazoltnak tarthassuk.⁹ Ezek után még két megfigyelésről számolunk most be.

A körtemplom belső járószintjének 1,13 m mélységig történt lesüllyesztése után annak tere jelentős mértékben megnövekedett. Az új térhatás lenyűgözi az oda belé-

⁶ Molnár V., A karcsai templom feltárásának ásatási dokumentációja. MNM Adattára és OMF Tervtára — Kozák K., A kiszombori körtemplom feltárásának ásatási dokumentációja (1975). MNM Adattára és OMF Adattára (A két templom közti egyezések közül a különlegesnek számító — a középkori Magyarország emlékanyagát tekintve — alapozás olyan építészeti elem, szerkezet, amelyet hazánkban esetleg egy építőműhelyre jellemző sajátosságnak tekinthetünk. Ez még abban az esetben is érvényes, ha esetleg egy abban a műhelyben tanuló, dolgozó, de onnan kivált mester alkalmazta ezt a megoldást. Ezek után viszont felvetődik a kérdés, hogyan jutott a Karcsán dolgozó építőműhely — és mikor — Kiszomborba. Karcsán a johanniták voltak a birtokosok 1186-ban. Kiszomborról nincs ilyen pontos adatunk ebből az időből. A vidék Árpád-kori birtokviszonyai alapján azonban feltételezhető, hogy az akkor a Csanád-nemzetség valamelyik ágának kezén lehetett, vagy valamilyen formában — pl. nemzetségi monostor kegyurasága — kapcsolatban lehetett velük. Meggondolkoztató az az adat, amely szerint Jácint szőregi apát 1239-ben perbe idézte IV. Béla elé Buzád bán fiát, mivel az az apátság Zóbor — minden valószínűség szerint a szomszédos Zombor (Kiszombor?) — nevű faluját elfoglalta. A király előtt úgy egyeztek meg, hogy Buzád mester 100 márkát fizessen és így Zobort (Zombort) joggal megtarthatja (Wenczel G., Árpád-kori új okmánytár. VII. 76.).

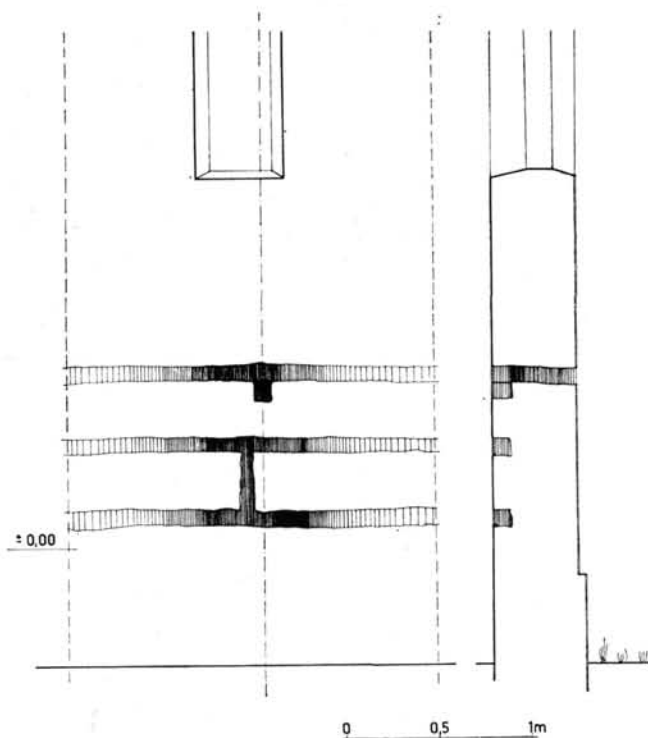
⁷ A szőregi monostor első említését 1192-ből ismerjük. Szent Fülöp tiszteletére szentelték. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a monostorral szomszédos, a megyében hatalmas birtokokkal rendelkező Csanád nemzetség egyik főágának feje abban az időben a „Nagy” előnévvel említett Fülöp volt. Feltételezhető, hogy ő volt az ismeretlen rendű — talán johannita — monostor alapítója és a közeli Zombornak (Kiszombor) birtokosa is, amelyet monostorának adományozott, valószínűleg más birtokokkal, falvakkal (Keresztúr, Keresztúrmajor, Papkeresztúr). E helynevek egyszer kapcsolatba hozhatók a templomos, vagy a johannita keresztes lovagrenddel, kereszturnakkal. A Szőregtől és Kiszombortól nem túlságosan messze eső Szegeden a johannitáknak már 1193 előtt jelentős birtokaik és feltehetően ispótlályuk volt (Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 901–903.).

Az említett két közeli johannita — a szőregi feltételezhetően — kolostor Kiszomborhoz való közelsége, azok birtoklásának, alapításának és építésének a karcsai körtemplom első említésével való egyezése valószínűsíti ugyanannak a mesternek a két említett templomnak építésénél feltételezett, irányító közreműködését.

⁸ Sem a karcsai, sem a gerényi körtemplomoknál nem kerültek elő páros ablakok. Mindkettőnél csak a románkori falusi templomépítészetben alkalmazott egyszerű, rézsüs kávájú, félköríves záródású, résnyílású ablakok ismertek. A kiszombori ezeknek egy fejlettebb változataként értékelhető, amely a boltozattal és a valamivel később történt építéssel hozható kapcsolatba.

⁹ A körtemplomnak a jelenlegi hajótól történő leválasztása után kerülhet sor erre a kutatásra.

pő, még így a kutatás állapotában is. Ezt a teret ívsoros párkányról induló bordás boltozat fedi. A templom építéstörténetével foglalkozó kutatók feltételezték, hogy a XIII. századi jegyeket mutató boltozat a templom első átépítése idején készülhetett, s korábban a belső karéjok félkupola-boltozata hatszögletes kupoladobban folytatódott.¹⁰ Gerényben a kupoladob ma is áll, Karcván pedig előkerültek maradványai.) Az eddigi megfigyelés alapján — bár a kutatás még nem fejeződött be — Kiszomborban a boltozat másodlagossága nem tartható egyértelműen bizonyítottnak. Hasonló

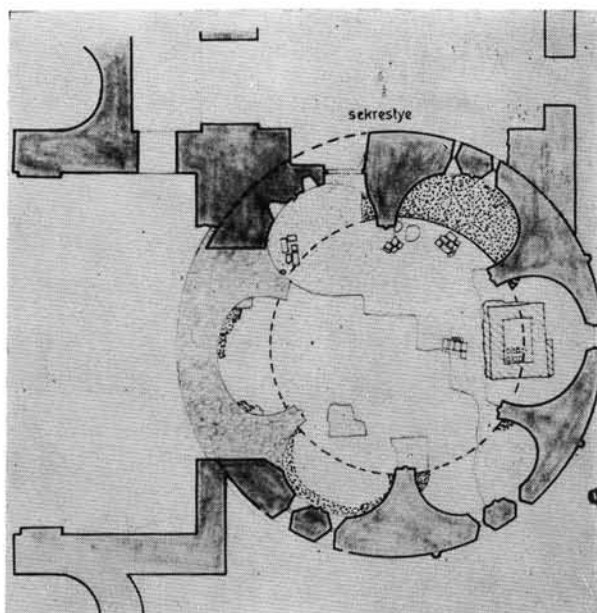
4. Újkori szellőzőcsatornák a szentély belső falfelületén (*kiterített palástrajz, részlet*)

boltozati megoldás található az elmúlt években helyreállított, téglából épített Dudvág melletti Keresztúr XIII. századi rotundájában. A körtemplom építésének idejét jellegzetes párkánya alapján az aránylag közeli Deákiban álló, 1228-ban felszentelt volt bencés apátsági templom építésével hozhatjuk kapcsolatba (7—10. kép).¹¹

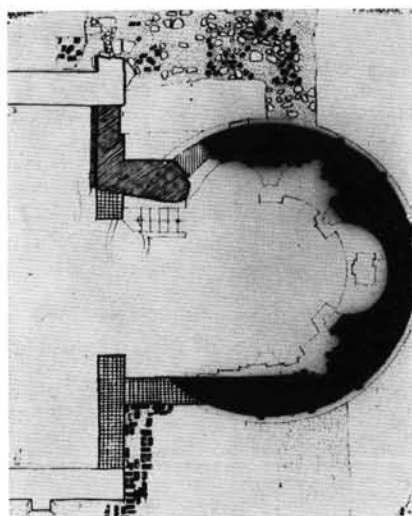
A kiszombori körtemplom NY-i homlokzatához egykor egy megközelítőleg négyzet alakú épületrész, „előcsarnok”, vagy egy később hozzáépített hajó alapfalai

¹⁰ Csemegi J., Közép-Európa románkori centrális templomainak építéstörténeti emlékei. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, IV./3., Bp., 1960. — Dávid K., i. m. 41—47. és Dávid K., Die Kirche von Kiszombor Acta Historiae Artium Tom. XVI. Fasc. 3—4. (Budapest, 1970) 201—230. Gervers Molnár V., i. m.

¹¹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

5. A kiszombori körtemplom alaprajza

6. A karcasai körtemplom alaprajza (G. Molnár Vera nyomán)

csatlakoztak. Teljes feltárását még nem végezhattük el. Így egyelőre nem állapíthatuk meg pontosan, együtt épült-e a körtemplommal, vagy csak később építették ahhoz. (Centrális templomoknál előfordul hasonló megoldás.)¹²

¹² Csemegi József idézett munkájában örmény területről említ két hasonló megoldású rotundát (Ani-vár I. és Ani, Hripszime templom), az Adria vidékéről Brnazit, a templárius templomok közül Maplesteadet, a német területekről pedig Wimpfent és Siegent. Ezek ugyan nem teljesen olyanok, mint a kiszombori maradvány, de mindenképpen az előcsarnokos megoldások közé sorolhatók

7—10. Dudvág melletti Keresztúr körtemplomának és a Deákiban álló v. bencés apátsági templomnak szentélye és díszes párkánya

A kiszombori templom kutatásánál megismert új adatok, megfigyelések arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az építés idejével kapcsolatos eddigi feltevéseket, megállapításokat alapos vizsgálat tárgyává kell tenni.¹³

KISZOMBOR — KARCSA — GERÉNY

A magyarországi hatfülkés körtemplomokkal az elmúlt évtizedekben Csemegi József foglalkozott legátfogóbban. A kérdést Közép-Európa románkori centrális templomainak vizsgálatába ágyazta. A hatszögre szerkesztett centrális templomokról feltételezte, hogy azokban a középkor embere bajelhárító jelképet látott. Számos példa említése és vizsgálata nyomán megállapította, hogy az ilyen alaprajzú hazai emlékek eredet-kérdése még tisztázatlan, de lehetséges a Kaukázus vidék hasonló emlékeivel való kapcsolatuk. A magyarországi hatfülkés körtemplomoktól teljesen függetlennek tartotta az osztrák-csehszlovák szórványokat, amelyek közül a legkorábbiak a XIII. századból valók. Eredetüket a szentföldi érintkezésekkel, feltételeesen a II. Endre királyunk által vezetett kereszteshadjárattal (1217) hozta kapcsolatba. Indoklasként megemlítette, hogy a kereszteshadjárásban jelentős seregekkel vett részt Lipót osztrák és Ottó, meráni herceg.¹⁴

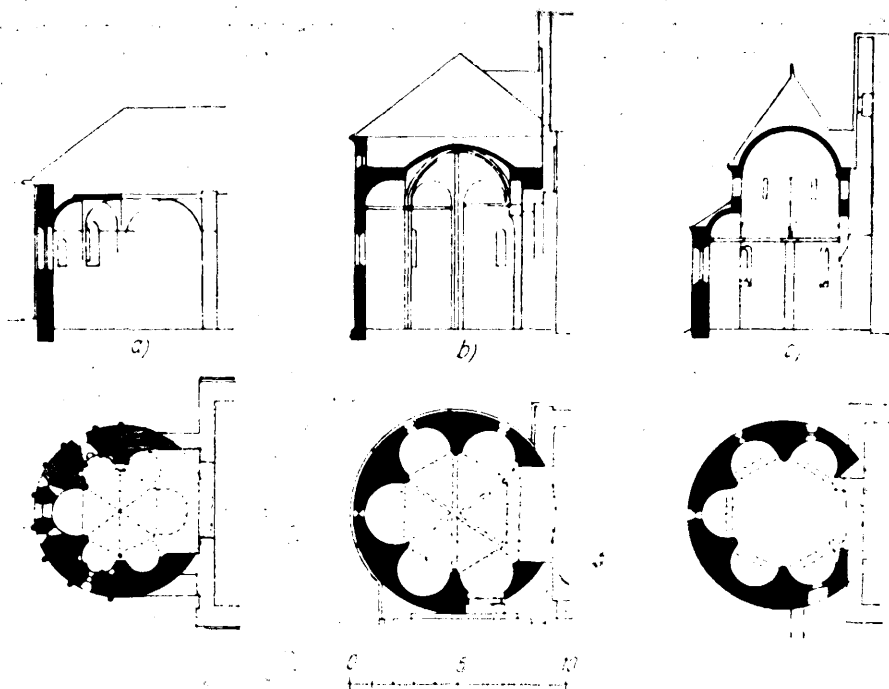
Érdekes és a fenti felvetéssel, valamint más, e kérdésre is kitérő kutatók megjegyzéseivel összevethető az a megállapítása is, hogy a hatszögre szerkesztett centrális épületek kora Nyugat-Európában a XII—XIII. századra tehető. Ilyen templomok a templáriusok nagyobb arányú építési tevékenységével hozhatók szoros kapcsolatba e területen. Ennek dacára, a karcsai körtemplom építésnek idejét a XII. sz. elejére határozta meg. A kiszombori körtemplom esetében a hatfülkés körtemplom építésének idejét nem jelzi, de bordás boltozatát későbbinek, XIII. században épültnek tartotta (11. kép). Tanulmánya összefoglaló részében a fentieknek kissé ellentmondó, illetve azzal nem egészen egybehangzó, önmaga által is kalandosnak látszó hipotézist vet fel. Nem tartja kizártnak, hogy a Tiszatáj — ahol a három hatkaréjos körtemplom található — és a Kaukázus vidéke között a kapcsolatot a tárgyalt templomok vonatkozásában is a Keletről jött magyarság létesítette. Ennek alátámasztására a tarnaszentmáriai templom hajójának formakészletét és örmény lakosság nyugatra történő vándorlását említi több más adat mellett.¹⁵

¹³ Ezeknek az adatoknak, megfigyeléseknek értékelése szükségessé teszi az eddigi közlésekben szereplő megállapítások ellenőrzését, az azóta előkerült újabb ásatási anyagnak, s azok értékelésének figyelembe vételét (Letenye-Szentkereszt-domb, Sály, Szalonna, Kerestúr n. Váhom, Trenčín). A fentiek azonban nemcsak az újabbban előkerült, vagy kutatott körtemplomokra vonatkoznak, hanem románkori templomépítészettünk — elsősorban a falusi — egészére, amelytől nem vonatkoztathatjuk el a körtemplomokat az alapítás, építés, birtokviszonyok stb. tekintetében. Az elmondottak mellett jelentős segítséget várhatunk a történeti adatokkal való pontosabb egyeztetéstől, azoknak a vizsgált kérdések körébe történő jobb beillesztéstől.

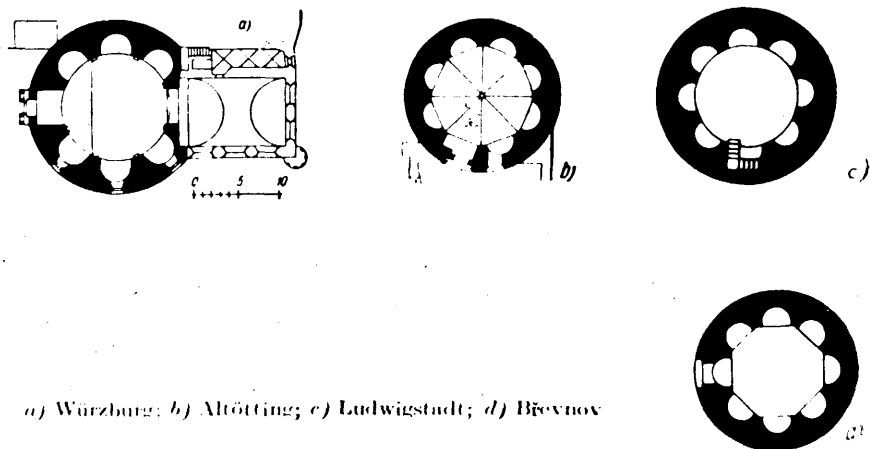
¹⁴ Csemegi J., i. m. 337—345. — *Hóman-Szekfű*, Magyar történet. I. Budapest, 1941. 441. — (E helyen jegyezzük meg, hogy igen lényeges különbség mutatkozik az építőanyagban. Míg a Kaukázus-vidék említett templomai mind szépen faragott kváderkövekből épültek, addig a három magyar fülkekoszorús körtemplom építőanyaga téglá. A különböző építőanyag feltehetően más és más építészeti gyakorlatot, megoldást igényel, amely egy ilyen összehasonlításnál feltétlenül különleges figyelmet érdemel.)

¹⁵ Csemegi idézett munkájában említi, hogy a templáriusok XII. század közepén épített temploma Párizsban körtemplom volt, amelynek középterét a körüljárótól hat oszlopköteg választotta el. Hasonló volt ahhoz a rend londoni, douvresi és maplesteadi temploma.

Molnár Vera említett munkájában nem tartja elképzelhetetlennek, hogy a karcsai körtemplomot a johanniták építették. Ugyanott azonban a templom építését — ha feltételeesen is — a XI. század 2. felére tette, amikor a johannita rendet még meg sem alapították. E két feltevés ellentmond egymásnak. A kettő közül a jobban alátámaszthatót előnyben kell részesíteni.

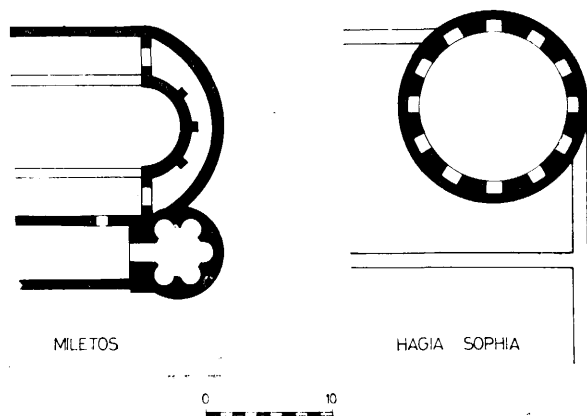
Keresu, Kiszombor, Gerény (Az egykori József Nádor Műegyetem középkori tanszékén készült rajz, 1935)

a) Würzburg; b) Altötting; c) Ludwigstadt; d) Břevnov

11. Hat- és nyolcfülkés körtemplomok Európában (Csemegi József nyomán)

Úgy gondoljuk, Csemegi József dolgozatának éppen azok a részei fontosak számunkra a hatkaréjos, fülkekoszorús templomok eredetének tisztázására, amelyet a Kaukázus-vidékről való származtatás lehetősége miatt nem vizsgált meg eléggé részletesen. A Nyugat-Európában ismert hatszögre szerkesztett centrális templomok és az osztrák-csehszlovák szórványok építési idejét a XII—XIII. századra határozta meg a templáriusok építési tevékenységével és az 1217-es kereszteshadjárattal hozva kapcsolatba. A Nyugat-Európában található példák mellett — ezek nyolckaréjosak — leközlte a miletosi templom alaprajzát is, amelynek délkeleti sarkánál egy hatkaréjos, fülkekoszorús körtemplom látható. A szentföldi érintkezésekkel kapcsolatba hozott európai anyag szempontjából ez különösen fontos. Bizáncban [Konstantinápoly] ugyanis egy hasonló körtemplom áll — a templom kincseit és felszerelési tárgyait őrző Skenophylakion — a hatalmas Hagia Sophia északkeleti sarka közelében. A templom tervét trallesi Anthemios és miletosi Isidoros készítette és Justinianus császár építtette azt fel 532—537 között. Az igaz, hogy ennek a körtemplomnak 12 fülkéje van, de annak felépítésében kétségtelen szerepe volt a miletosi hatkaréjos körtemplomot ismerő — talán annak tervét készítő — Isidorosnak. E két emlék a további vizsgálat szempontjából igen fontosnak tűnik (12. kép).¹⁶

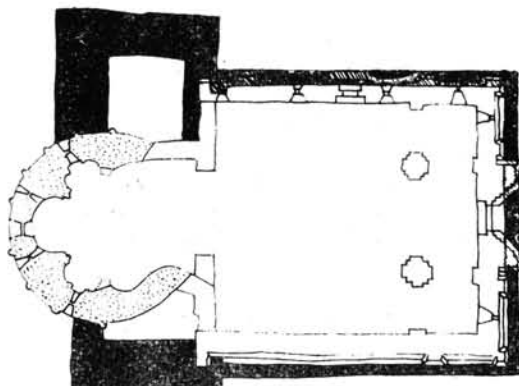
12. Belsőfülkés körtemplomok Konstantinápolyban és Miletosban (Csemegi József nyomán)

A magyarországi hatfülkés körtemplomokkal ezután Molnár Vera foglalkozott részletesen a karcsai körtemplom régészeti-műemléki kutatása és helyreállítása során. Az 1964-es ásatás feldolgozásában beszámol az új eredményekről, megfigyelésekről. A három hatfülkés körtemplommal kapcsolatban megemlíti, hogy azokat nemcsak hatszögre szerkesztett alaprajzuk köti szorosan össze, hanem építőanyaguk, a téglá

¹⁶ Csemegi J., i. m. 345. (A Szerző nagyszerű anyaggyűjtése és kérdésfelvetése, elemzése ez esetben nem vett figyelembe több igen lényeges különbséget, amely véleményünk szerint kizárja az általa elképzelhető lehetőséget. A bemutatott örmény példák közül szigorúan véve egy sem egyezik alaprajzilag — bár valójában hatfülkések mind — a magyarországi csoporttal. Míg azoknak jellemzőjük a hatfülkés megoldás mellett az alaprajzban mutatkozó gazdag változatosság, a hazaiak lényegében azonos megoldásnak mondhatók. A közölt példák közül csak a miletosi templom körkápornája vethető össze a karcsai csoporttal. Ezzel szemben a Közép-Európában találhatók — bár azok nyolcfülkés — sokkal inkább kíváncsiak az összehasonlításra. Nem véletlen talán az sem, hogy Csemegi József egy lapon közölte azokat a hazai hatfülkés körtemplomokkal.) — Cs. Tompos E. — Zádor M. — Sódor A., Az építészet története. Középkor. (Bp. 1969) 84—90. és 112/a kép.

is, amely eléggé ritka körtemplomainknál. Körtemplomaink általában kőből épültek, kivéve néhány későit, a tatárjárás utáni nyugat-dunántúli csoportot (Kallósd, Vite-nyédszentpál, Nagytótlak-Selo, Kispeleske, Garamsalló), olvashatjuk az építőanyagra vonatkozó megjegyzést. Ennek alapján felvetette a Bizánc felé mutató balkáni terület téglapítészetének vizsgálatát. Bár ez az ásatás sem adott biztos támpontot az építés idejének pontos meghatározásához, a templom későbbi átépítései alapján a körtemplomról feltételezi, hogy az a XI. század második felében már állt, mert a XII. század végén már másodszor bővítették azt. Ugy gondoljuk, hogy ezt az alapvetőnek számító megállapítást szükséges — ha csak röviden is — megegyeszer átgondolni.

Az ásatás során a körtemplom két oldalánál egy-egy négyszögletes épület alapozásának maradványát találták. Ezen maradványok közül az észak felőli — az ásató megfigyelése szerint — teljesen megegyezik a második periódusként meghatározott, de felmenő falakban sehol nem jelentkező hajó alapozásával. Biztosan nem lehetett eldönteni, hogy a körtemplom mellett előkerült alapozásmaradványok melyik építéshez tartoztak. Molnár Vera a második építési periódusba sorolta e maradványokat, amelyeket különálló kápolnáknak vélt. Építési idejüket — a későbbi bővítést figyelembe véve — a XII. század első felére, vagy még korábban, a századfordulóra tette (13. kép).¹⁷

13. A karcsai ref. templom feltárási alaprajza (G. Molnár Vera nyomán)

A körtemplom harmadik bővítésére a XII. század végén került sor, amikor a jelenleg álló templom hajójával csaknem azonos méretű korábbi hajót „valamilyen oknál fogva” lebontották. A második bővítést nagyobbra tervezték, háromhajósra, de ez nem valósult meg. Ennek az építkezésnek során műhelyváltozás következett be a kutató szerint, aki végül a johanniták szerepével zárja tanulmányát. (A johannitákat először 1186-ban, másodszor 1238-ban és végül 1282-ben említik oklevelek Karcsa birtokosaiként. Az utolsóként említett oklevél szerint Domonkos a johanniták esztergomi házának mestere eladta karcsai részbirtokát — tehát a birtok egy részét, esetleg a templommal együtt már korábban eladták — a Baksa nembeli Tamás comes-nek.)¹⁸

¹⁷ Molnár V., Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról. *Acta Antiqua et Archaeologica* Tomus X. (Szeged, 1966) 103—113.

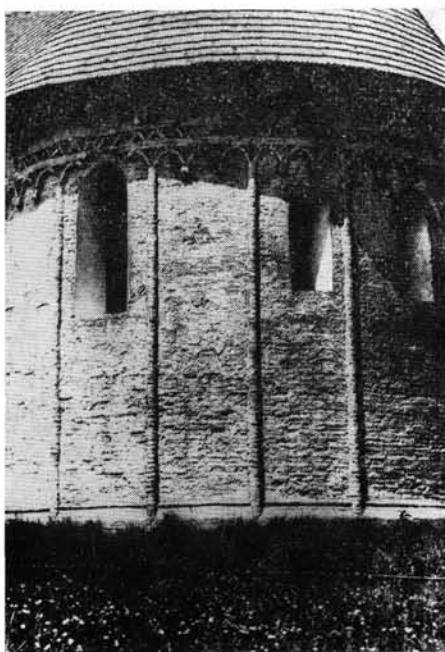
¹⁸ Molnár V., i. m. 112—113. — Fejér, *Cod. Dipl.* VII./5., 127., IV/1., 104—114., V./3., 132. — Balics L., A római katolikus egyház története Magyarországon. Bp. 1890. II/2. 300.

Nem áll módunkban most teljes részletességgel végig elemezni a karcsai ásatás megfigyeléseit, de a fent említettek nyomán szükségesnek tartjuk azzal kapcsolatos megfigyeléseinket közölni. A karcsai és a kiszombori kutatások eredményei, az azok alapján kialakított vélemények és megállapítások a magyarországi hatfűlkés és a most ehhez csatolandó körtemplomok vizsgálatában kulcsfontosságúak.

A karcsai körtemplom építéstörténetének vizsgálatában kiindulópontnak III. Orbán pápa 1186-ban írt oklevelét vesszük, miszerint a karcsai Szent Margit egyház a johanniták birtoka. Ez az adat számunkra azt jelenti — és most, a vizsgálat számára csak azt, —, hogy akkor már állt a körtemplom. Ez az adat számunkra két további lehetőséget kínál és igényel. A további vizsgálat során figyelembe kell vennünk a johanniták szerepét, építkezéseit és antióchiai Szent Margitnak templomaink védőszentjeként való megjelenését, elterjedését, illetve azok körülményeit.

Építészeti vonatkozásban két dolgot kívánunk megjegyezni. A körtemplomon látható műrészletek (a falfelületet tagoló „sűrűn” elhelyezett félköríves keresztmetszetű faloszlopok, lábazat, a csúcsív felé hajló párkány, ablakok) sok hasonlóságot, rokonságot mutatnak későromán téglaeépítészettünkkel (14. kép).¹⁹ Ez egyben ellene mond az esetleges kaukázusi kapcsolatnak is, amelynek példaként felhozott emlékei szépen megmunkált kövekből épített templomok. Ezeknek alapján jól elképzelhető, hogy a karcsai körtemplom az első okleveles említését megelőző években vagy évtizedben épült.

Bővítését illetően az a véleményünk, hogy csak egy, az igaz, többször megszakadó, tervet változtató építkezés történt a XIII. század első felében. Mint már emli-

14. A karcsai körtemplom DK-ről helyreállítás után

¹⁹ *Kissné Nagypál J.*, Karcsa román kori templomának helyreállításáról Magyar Műemlékvédelem VII. Bp. 1974. 103—124. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 36—37. — *Dercsényi D.—Zádor A.*, A magyarországi művészet története. (1970) 76—81.

tettük, a kutató által említett második építkezésnek — [első bővítés] — a felmenő falakban semmiféle nyoma sem mutatkozik. Amennyiben ez a feltételezett bővítés felépült volna, annak nyomait, a falkötés helyeit a körtemplom két oldalán fel kellett volna lelteni a kutatás során. Inkább arról lehetett szó, hogy eredetileg egy háromhajós, kereszthajós bővítést terveztek Karcsán a johanniták, akik még 1238-ban is birtokosok voltak ott. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy több hasonló kereszthajós templomot építettek ez időben hazánkban (Gyulafehérvár, Kalocsa, Ócsa, Vértesszentkereszt stb.). Az utóbb említett vértesszentkereszt apátsági templomot a Csák nemzetség építette. Lóhere alakú szentélyfejjel és nevével kapcsolatban már többször felvetették a keleti kapcsolat lehetőségét. A nemzetség több tagja résztvett II. Endre kereszteshadjáratában.²⁰ A vértesszentkereszt lóhere (kereszt) alaprajzú szentélyfejhez hasonló a karcsai körtemplom karéjainak alaprajza is, a (keleti) szentélyfülké kivételével. Úgy véljük, ez az egyezés, hasonlóság is figyelmet érdemel a karcsai körtemplom építési idejének meghatározásánál, csakúgy, mint a kőből épült hosszhajós bővítőnyeknek már teljesen csúcsíves, a gótikát idéző párkánya. Ehhez kapcsolódik még az a történeti adat is, hogy a johanniták éppen II. Endrétől kaptak jelentős adományokat a kereszteshadjáratban tanúsított hősiesség, hasznos részvételükért.²¹ A rend szerepének, helyzetének időszakos hanyatlásával csak a tatárjárás után számolhatunk, amikor a Sajó menti ütközetben a lovagok többsége holtan maradt a csataterén. A karcsai templom bővítésével kapcsolatban ez feltétlenül számításba veendő. Ez után kerülhetett csak sor az eredeti terv változtatására, majd a karcsai birtok eladására. Az elmondottak alapján az a véleményünk, hogy a körtemplomot a johanniták építették — feltehetően III. Béla idejében, 1173–1186 között —, s bővítését is ők végezték, irányították az 1217. évi kereszteshadjáratot követő évtizedekben.²² Ennek és a már említett fejlettebb építészeti szerkezeteknek alapján a kiszombori körtemplom építésének idejét a XII–XIII. század fordulója táján, esetleg a XIII. század első negyedében kereshetjük. A harmadik hatfülkés körtemplom (Gerény) építésének idejét is az 1186 körüli években kereshetjük a karcsai templommal kimutatható hasonló-ságok (méretek, kupoladob) és védőszentje, a Szent Anna névadás nyomán.²³ A most

²⁰ *Dercsényi D.*—*Zádor A.*, i. m. 55. („...a templomépítő Csák Miklós... első felesége francia, második pedig görög nő volt (valószínűleg III. Béla feleségével, Annával jött hazánkba...)”)

²¹ *Balics L.*, i. m. 297. — *Horváth Mihály*, Magyarország történelme (Pesten, 1860.) I. 345. — *Fehér*, i. m. III./1. 233.

²² *Horváth M.*, i. m. 399. — *Balics L.*, i. m. 297. — *Fejér*, i. m. IV./2. 221. (A karcsai körtemplom építésének általam feltételezett idejét (1173–1186) első okleveles említése és III. Béla uralkodásának kezdete jelölte ki. A védőszent kiválasztását feleségének, antióchiai Annának tulajdoníthatjuk. Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy leányukat Margit névre keresztelték.) Margitot Isacus Angelus bizánci császár a harmadik kereszties hadjárat (1189) előtti években vette feleségül. Béla és Anna házasságának éve 1172 (?). Margit 1173-ban született. (A király, illetve a királynő környezetéhez tartozó johannita lovagok — akiknek első és legfontosabb rendházaik is a királyi központokban (Esztergom, Székesfehérvár, Buda) épültek — talán éppen a királyi koronázás, illetve a királyi pár első (?) gyermekének, Margitnak születéséhez kapcsolták karcsai birtokukon — és az sem zárta, hogy Gerény is az ő birtokuk volt akkor — egy, a rend építészetében nem ismeretlen körtemplom felépítését és Antióchiai Szent Margit tiszteletére történő felszentelését.)

²³ *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei (Egyetemi Nyomda, 1938.) 33. és 827. — *Marosi E.*, A gerényi rotunda építéstörténetéhez. Építés- és Építészettudomány (1973) 296–304. (Nem tudjuk pontosan, hogy a templom védőszentje építésétől kezdődően Szent Anna volt-e. Mindenesetre furcsa véletlen lenne — mi nem tartjuk annak —, hogy két különleges alaprajzú és felépítésű, nagy valószínűséggel III. Béla idejében épült körtemplomunknak védőszentjeit a királyi család két tagjának (Anna és Margit) nevével egyezően, egymástól függetlenül választották volna ki építtetőik. A falképek közül az egyik királyi párt ábrázol. Érdekesebb a Jézus és János apostol mellett ábrázolt katonáknak a kereszties (johannita) lovagok öltözetéhez való hasonlósága. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Gerény — Karcsához hasonlóan — a johanniták vagy a templomosok birtokában volt a XII–XIII. század fordulója körüli évtizedekben.)

felvázolt, a templomok építési idejére és részben e forma eredeztetésére, illetve közvetítésére vonatkozó véleményünket további adatokkal kívánjuk alátámasztani.

III. Béla első felesége antióchiai Anna volt, Manuel bizánci császár feleségének testvére. (Korábban a császár Mária nevű leányával jegyezte el Béla herceget. A jegyesség felbontása után Mária az antióchiai császár felesége lett, akit a Manuelt követő Alexius társa, Andronicus Comnenus társaságban anyjával együtt 1183-ban megfojtatott.) Bélának tehát már konstantinápolyi tartózkodása idejétől kezdődően (1162) módjában állt megismerni — ha csak közvetett, családi kapcsolatokon keresztül is — Antióchiát és a Szentföldet. Ezt bizonyítja az is, hogy Béla, még mint Dalmácia hercege, megvette a johanniták nagymesterétől, Gilbertustól a Jeruzsálem melletti Emaus váracsot.²⁴ A fentiek nyomán igen valószínűnek tartjuk, hogy Antióchiai Szent Margit vértanú tisztelete III. Béla és feleségének közvetítésével és a johanniták közreműködésével felújult, megerősödött hazánkban. A johanniták birtokában levő karcsai templom mellett csurgói templomuk védőszentje is Antióchiai Szent Margit volt. Ez a templomuk is téglából épült. A templom nyugati homlokzata elé a XIII. század közepe táján egy alul négy-, fölül nyolcszögletes tornyot építettek téglából. A johanniták csurgói építkezése hatással volt a környék templomépítészetére (15—16. kép).²⁵

15. A csurgói rk. templom D-ről
tatarozás közben (1977)

16. A lábodi temető kápolnája
NY-i homlokzata tatarozás közben (1977)

²⁴ Balics L., i. m. 296. — Horváth M., i. m. 289—296. — Magyar Sion 1863. 60. (A feltétel az volt, hogy az emausi váracs csak akkor megy tulajdonukba, ha Béla, vagy felesége a szentföldre megy.)

²⁵ A csurgói templom tatarozása alkalmával módomban állt megtekinteni a vakolatotól megszabadított nyugati homlokzatot és a padlásteret. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a torony később épült a hajó nyugati falához, de még románkori jegyeket visel (félköríves záródású, rézsüs bélletű résablakok). A toronynak a kutatás során előkerült két csúcsíves záródású — az É-i és D-i oldalon — nagyméretű nyílása. (Hasonló megoldást a móri templom középkori tornyán találunk.) A hajó nyugati falában egy kisméretű, élszedett körablak mutatkozik a torony emeleti terében. Hasonló méretű és helyzetű körablak került elő a most helyreállítás alatt álló közeli, lábodi temető kápolná nyugati kapuja fölött. A kápolna téglából épült, s körbefutó, tagozott lábazata a karcsai körtemplom megfelelő részletével mutat rokonságot.

Még egy fontos adatról szólhatunk Antióchiai Szent Margit védőszentként való hazai megjelenésével kapcsolatban. A kiszombori körtemplom szentélyében levő falkép középtől északra eső alakját Dávid Katalin a korábbi, különböző megállapításokkal szemben Szent Margitnak határozta meg a jobb kezében tartott, megkötözött sárkány alapján. Egy másik kép Szent Annát ábrázolja. A kettő között ma egy újkori ablak van. Lehetséges, hogy helyén korábban még egy festett alak volt. Mindenesetre a két „középső” alak jelenléte elgondolkasztató, ha figyelembe vesszük a karcsai és gerényi körtemplomok védőszentjeiről elmondottakat. A kiszombori templom védőszentjét a középkorból nem ismerjük. A falképek alapján lehetett Szent Anna, vagy Szent Margit (antióchiai) is.²⁶

Amint a gerényi templommal kapcsolatban felvetődött az esetleges johannita birtoklás lehetősége, úgy ez Kiszombor esetében sem tartható kizártnak. E feltevésre az elmondottakon kívül egy 1239-ben kelt oklevél feltehetően Kiszomborra vonatkozó adata jogosít fel bennünket. Jácint szőregi apát perbe idézte IV. Béla elé Buzád bán fiát, mivel ő az apátságnak Zobor nevű faluját lefoglalta. A király előtt úgy egyeztek meg, hogy Buzád mester az apátnak Zobor helységért száz márkát fizessen, amit aztán teljes joggal megtarthat.²⁷ A monostor téglából épült maradványainak feltárása választ adhat arra a most felvetett kérdésre, hogy az nem a johanniták részére épült-e. E lehetőséget támogatja az, hogy a johannitáknak a közeli Szegeden már 1193 óta jelentős birtokaik, feltehetően kórházuk és rendházuk volt.²⁸ A fontos királyi birtoknak számító Szegeden — sószállítás, raktározás, szétosztás — megtelepedésük jól illeszkedik az uralkodó környezetében, fontosabb birtokain való jelenlétük biztosítására irányuló törekvésükbe. Ez esetben még egy fontos adatot említhetünk.

A johanniták magyarországi működéséről, szervezetekről, építészetéről aránylag keveset tudunk. II. Endre tervei közé tartozott a latin császárság megszerzése és Magyarország tengeri hatalmának megszervezése. E törekvésekbe illeszkedik az általa vezetett kereszteshadjárat is, amelyben a johanniták és a templomosok fontos szerepet tölthettek be. Tripoliban — hazafelé jöve — „Csurgótól a Drávaig terjedő föld uraivá tette a johannitákat, kiknek segítségével akarta megalapítani a magyar tengerészetet.”²⁹ Az bizonyosra vehető, hogy a johanniták — a lehetőségeknek megfelelően hazánkban is járatosak voltak a hajózásban. A rend nagymestere Palesztínában élt, Accrában, tengerparton álló várukban, anyamonostorukban. Kis-Ázsiával, a görög szigeteken levő kolostorokkal és Európával is tengeren át tartották elsősorban kapcsolatukat. Felmerül annak lehetősége, hogy magyarországi rendházaik között is fontos szerepe volt a folyami hajózásnak. Az eddig említett példák közül — a feltételeseket (Gerény, Kiszombor, Szőreg) is figyelembe véve — Gerénytől Kiszomborig a fontos tiszai, Esztergomtól Budán át a legfontosabb víziútnak számító dunai és a Csurgótól az ahhoz kapcsolódó drávai „hajózható” folyami utakon való hajózás segíthette elő a johannita birtokok közti közlekedést. Valószínűleg ehhez kapcsolódott

²⁶ Dávid K., *im.* 47–51.

²⁷ Balics L., *i. m.* 254–255. — Wenzel G., VII. 76. — Győrffy Gy., *i. m.* 839.

²⁸ Dávid K., *i. m.* 34–38. — Győrffy Gy., *i. m.* 902. (A szőregi apátság ásatása az elmúlt évben kezdődött és ez évben folytatódik. Az ásató Trogmayer Ottó.)

²⁹ Márki S., *Az Ó- és Középkor története. Második rész* (Budapest, 1910) 560.

³⁰ II. Endre eredetileg szárazföldön akart elindulni a keresztes hadjáratra, de később mégis a tengeri utat választotta, talán éppen a templomosok és a johanniták tanácsára. Erre utal az is, hogy II. Endre Della Croce Pontius, a magyar- és tótországi templomosok mesterét, Horvátország és Dalmácia királyi helytartóját küldte előre Velencébe Sándor erdélyi préposttal a szükséges hajók megszerzésére.

még a Vágon való hajózás, Pöstyén és Esztergom között. E kérdést most csak felvetésnek szántuk, abban a reményben, hogy később ezt több adattal is sikerül majd alátámasztani.³⁰

TÉGLÁBÓL ÉPÜLT KÖRTEMPLOMOK

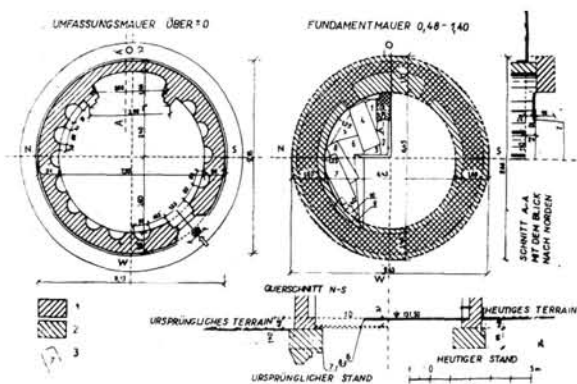
Eddigi vizsgálatunk során megkíséreltük a hazai hatkaréjos, fülkekoszorús körtemplomaink építésének időpontját a korábbiaknál megnyugtatóbb, elfogadhatóbb alapokra helyezni. Ennek eredményeként a korábban XI. századnak vélt építési idő helyett elfogadhatóbbnak tűnik annak a XII. század utolsó negyedére, a XII—XIII. század fordulójának tájára való helyezése. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a hazai csoport szoros kapcsolatban áll a már Csemegi József által is idézett, Közép-Európában található nyolcfülkés körtemplomokkal (Würzburg, Attötting, Ludwigstadt, Brevnov), amelyek építési ideje egészen közel áll a most kialakított időrendhez. Ez viszont azt jelenti, hogy ez esetben már nem a karéjok száma, a szentélyeknek e fülkék egyikében, vagy esetleg külön kialakítása dönti el a körtemplomoknak egy csoportba való sorolását, hanem azt több szempont egyeztetése (építőanyag, azonos, vagy hasonló formák, szerkezetek, esetleg eszmei tartalom, az építetők közti közvetlen, talán közvetett kapcsolat stb. alapján tehetjük csak meg. Mi most először a hat- és nyolckaréjos körtemplomok — véleményünk szerint bővíthető — csoportjába elsősorban a fenti szempontoknak megfelelő, lényegében azonos alaprajzú tizenkétkaréjos és más belső elrendezésű emlékeket sorolnánk be.

Bár a hazai hatfülkés csoporttól első látásra élesen elválik, de alapos elemzés után azokkal szoros rokonságban áll a 12 apostol tiszteletére szentelt, 12 fülkés kisbényi (Bina) körtemplom. A kívülről köralakú templomnak keletelt szentélyét — amely lényegesen nagyobb a 12 egyforma méretű karéjnál — ugyancsak a faltestben alakították ki, amint az a hatkaréjosoknál történt. A körtemplom védőszentjei egyértelműen bizonyítják, hogy ez esetben egy építészeti szimbólum alkalmazásával állunk szemben. A tizenkét belső karéj a 12 apostolt jelképezi. (Ez megerősíti Csemegi Józsefnek azt a feltevését, hogy a hatszögre szerkesztett templomok ősi hiedelmet követő bajelhárító jelképek lehettek a középkori ember számára.) A templomnál végzett ásatás lényegében a karcsai és kiszombori alapozással azonosnak mondható szerkezeti megoldást, gyűrű alakú sávalapozást tárt fel (17. kép). Bár az ásató nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a körtemplom, vagy annak egy elődje már a X. század végén, vagy a XI. század elején e helyen állott, de arra vonatkozó bizonyító anyagot eddig nem talált.³¹ Más kutatók általában a körtemplom építésének idejét az 1217 előtt ott alapított premontrai prépostság templomának részleteire hivatkozva a XIII. század első felére határozzák meg.³² Ezt a korhatározást több adat, megfigyelés is alátámasztja. A kisbényi körtemplom a premontrai prépostságtól nyugatra, mintegy 60m-re áll. Hasonló elhelyezkedést látunk a jáki apátsági templom és az azzal egyidős, Szent Jakab kápolna esetében is (18—19. kép). Az apátságot a Nagy előnévvel jelölt, Ják nemzetséghez tartozó Márton ispán alapította 1220 táján Szent György tiszteletére. A templom felszentelésére 1256-ban került sor. Egy 1780-ban készített egyházlátogatási jegyzőkönyv

³¹ *Habovstiak, A.*, Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Bina. (Nitra 1966)

³² *Gervers—Molnár V.*, i. m. 39. — *Tóth M.*, Árpád-kori falfestészet (Budapest, 1974) 77. és 153. (A Szerző a kisbényi és a süvétei körtemplom térrendszere között rokonságot látott. A falképeket a körtemplom építésével azonos idejűnek is el tudta képzelni. Ilyen kisméretű templom esetében falképek első rétegét legtöbbször egyidősnek tartjuk annak építésével.)

említi, hogy a compostellai Szent Jakab tiszteletére szentelt kápolna régebbi mint az apátsági templom. Bogyay Tamás is kapcsolatba hozta a jáki építkezéseket a XII. század végi és a XIII. század elejei keresztshadjáratokkal. A kisbényi és a jáki centrális templomoknak az apátsági, illetve prépostsági templomokhoz viszonyított hasonló, csaknem azonos helyzete mellett figyelmet érdemel a fenti megállapítás is.³³ Nagyon valószínű, hogy a Ják nemzetség tagjai közül többen is részt vettek II. Endre

Bt. - Rétunde. Grundriss und Querschnitt durch das Mauerwerk des Fundamentes

17. A kisbényi körtemplom feltárási alaprajza (Alojz Habovstiak nyomán)

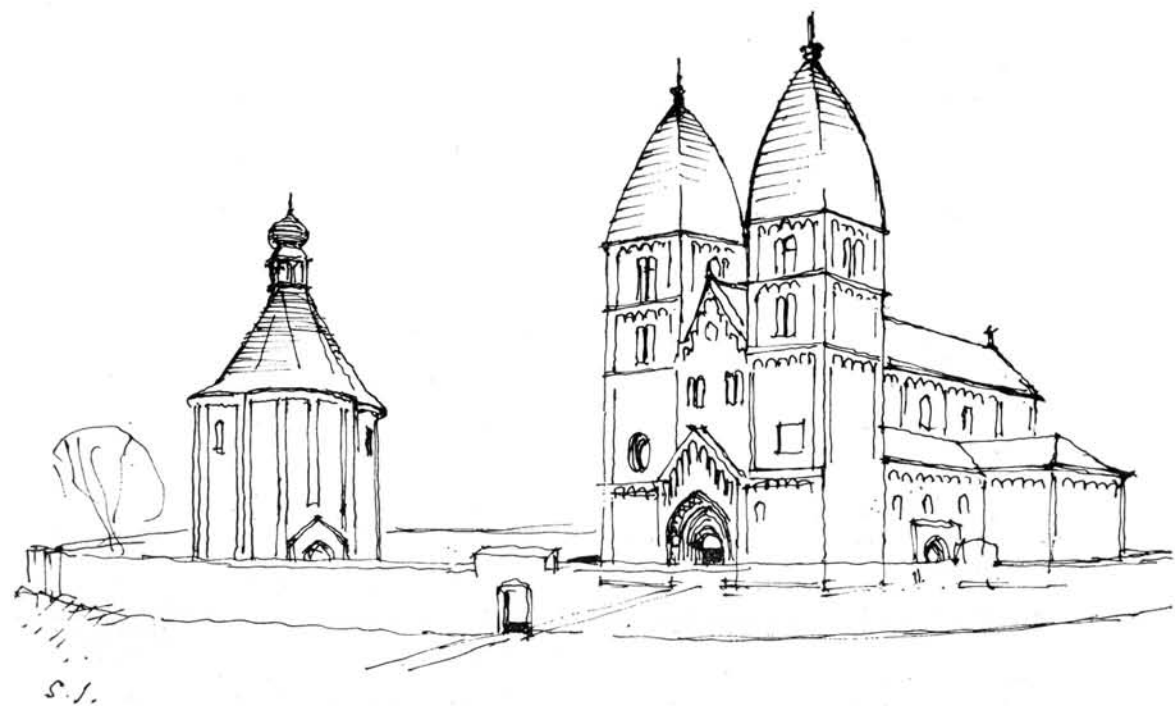
keresztshadjáratában, elsősorban talán az alapító Márton ispán és testvére Jakab. Feltehetően az sem véletlen, hogy a két testvér a lovagi erények nagy tiszteletben tartott példaképeit, a pogányok elleni küzdelmeikről híres szenteket választotta templomuk és kápolnájuk védőszentjéül. E választásra, csakúgy, mint a kisbényi körtemplomnak a 12 apostol tiszteletére történt felszentelésére hatással lehetett az építetőknek a keresztshadjáratban való részvétele.³⁴

A téglából épült, kör alaprajzú templomok most bővített csoportjába soroljuk a süvéitei (Šveticke) is, amelyet ugyancsak antióchiái Szent Margit tiszteletére szenteltek. Az aránylag nagyméretű körtemplomot kívülről sűrűn egymás mellett elhe-

³³ Bogyay T., A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Szombathely, é. n.) 81—83.

³⁴ A jáki apátság alapításával kapcsolatban tudomásunk szerint még nem vetődött fel annak gondolata, hogy az az alapítónak a II. Endre által vezetett keresztshadjáratban való részvételének (?) következménye. Pontosán tudjuk azonban azt, hogy Smaragd pozsonyi főispán — később bácsi ispán — és Dénes főtárnokmester a király közvetlen kíséretéhez tartoztak a keresztshadjárat idején. Smaragd a zsámbéki, Keresztelő Szent János tiszteletére, Dénes pedig a türjei, Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt premontrei prépostság alapítója. A két prépostság alapítását 1234 előttre tesszik, miután azok neve szerepel már az akkor készült rendi katalógusban. A két templom (alaprajza, szerkezeti részletei és műformái alapján) a XIII. század 2—3. évtizedében épült. Ezek után kézenfekvő már, hogy a két prépostsági templom alapítását és felépítését a keresztshadjárat (1217—18) és a katalógus készítése (1234) közti időre határozzuk meg. E helyen említjük meg a Türjéhez aránylag közeli, hahóti, Antióchiái Szent Margit tiszteletére és a rajki, Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt, még a tatárjárás előtt alapított apátságot, illetve prépostságot.

A fentiek arra mutatnak, hogy a keresztshadjáratok nagy hatással voltak az abban részt vevő nemzetségek monostoralapításaira, amelyekkel a már addig is meglevő törekvések (tekintély, gazdagság kifejezése, családi temetkezőhely biztosítása, stb.) mellett emléket kívántak emelni a hadjáratban való részvételüknek. Az is elképzelhető, hogy a cselekedetük miatt — a hadjáratban való részvétel és az annak emlékére alapított apátság felépítése — kapták egyesek a nemzetségen belül a Nagy előnevet (Jáki Nagy Márton, Csanád nembeli Nagy Fülöp).

18—19. A kisbényi és a jáki apátsági templomok és centrális kápolnák

lyezkedő falpillérek tagolják, amelyeket fent félköríves párkány kapcsol össze (20—22 kép). A körtemplomot belülről csúcsíves diadalív osztja — hazánkban szokatlan módon — szentély és hajó részekre. A szentély falának felső részén Szent Margit életét bemutató képeket, alatta pedig a passiósorozatot láthatjuk. A falképek készítésének idejét az azzal legutóbb foglalkozó kutatók részben a XIII. század első, részben a második felére tették. A körtemplom építését legutóbb az 1240 körüli évekre hatá-

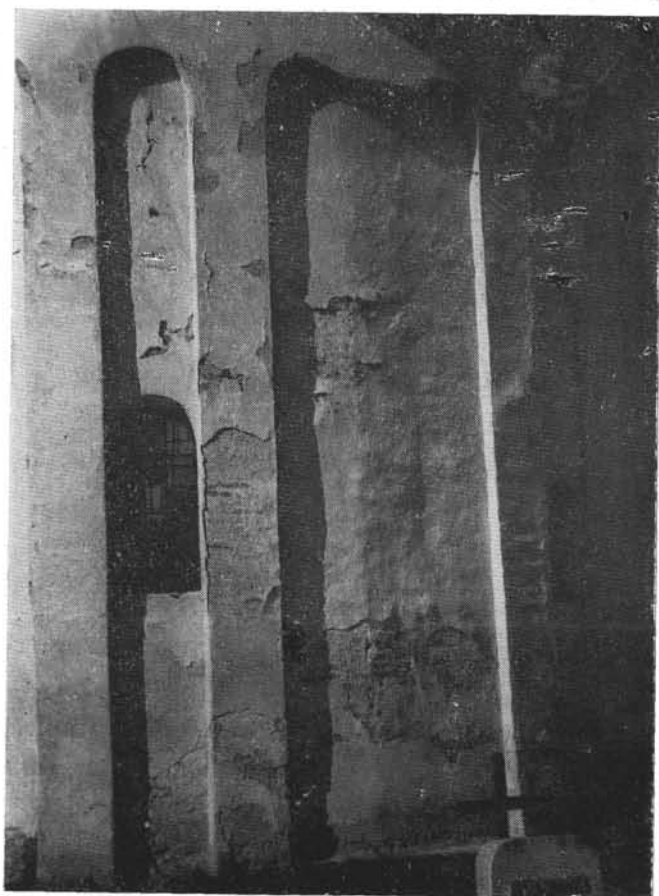
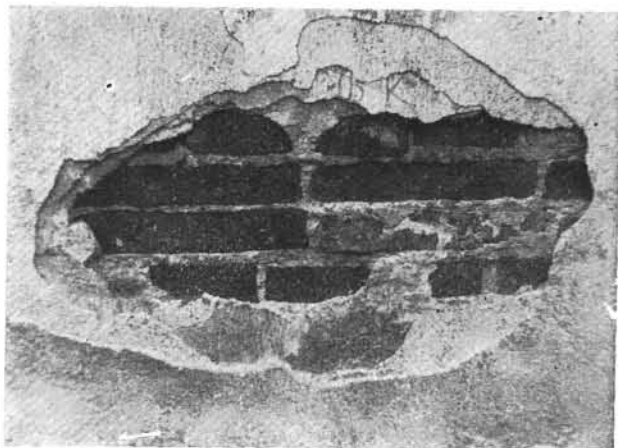

20—22. A süvetei körtemplom

rozták meg.³⁵ Figyelemre méltó az is, hogy a kőben gazdag területen téglából építették fel a körtemplomot, mint Kisbényben, ahol a nagy prépostsági templom kőből épült. Még nem ismerjük ennek okát, de nem tekinthetjük véletlennek ezt az egyezést sem, amely Karcsán, Kisbényen és Süvéten kívül máshol is előfordul (Szalonna, stb.).³⁶

³⁵ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 39—40. (Az isaszegi templom feltárásakor előkerült körtemplom szentélyrésze más mint a süvetei, így egyelőre azzal nem hozható közvetlen kapcsolatba.) — *Tóth M.*, i. m. 85—86., és 158—160. (A süvetei falfestményeknél is valószínűnek tartjuk, hogy azok — Margit-legenda, passiósorozat — együtt készültek a körtemplommal. Így azok készítésének ideje — figyelembe véve Kisbényt, Dejtét és Szalonnát — inkább a XIII. század 2. negyedében kereshető. A Zách nemzetség feltehetően már 1258 előtt is birtokos volt Süvéten. A dejtei, süvetei és szalonnai falképek közti jelentős hasonlóságok (tartalmi és stílusbeli) arra utalnak, hogy azok készítése között szoros összefüggés kereshető.)

³⁶ Talán egy olyan építőműhely — esetleg johannita — áll ezen építkezések mögött, amely körtemplomok és esetleg más alaprajzú és nagyobb méretű templomok építésénél előszeretettel alkalmazta a téglát.

21—22. Részletek a süvétei körtemplomról

E munka keretében nem áll módunkban, hogy a magyarországi körtemplomok minden felvetődő kérdésével részletesen foglalkozzunk. Így most csak röviden utalunk arra, hogy a későbbiek során e most tárgyalt csoport — Kisbény, Sűvéte — keretében további vizsgálatot igényel a többi, külön épített szentély nélküli körtemplom (a 12 apostol tiszteletére szentelt apostagi, a Szt. György tiszteletére épült bács-szentantali, a kerek-szenttamási stb.), elsősorban a téglából épültek.³⁷

KERÉK HAJÓJÚ, FÉLKÖRÍVES SZENTÉLYŰ KÖRTEMLOMOK

Ez az alaprajzi forma a magyarországi anyagban a legnagyobb számban fordul elő. Ilyenek a kétségtelen biztonsággal megállapítható legrégebbi magyar körtemplomok (Gyulafehérvár, Veszprém, esetleg Öskü, Sárospatak), de ismerünk ilyeneket a XIII. századból is (Kallósd stb.).

Ezen a típuson keresztül vizsgálható véleményünk szerint az a tartalmi, jelentésbeli változás, amely a XI. századtól a XIII. század végéig terjedő időben hazánkban is bekövetkezett körtemplomainknál (fejedelmi, királyi, püspöki, nemzetségszói hatalom szimbóluma, plébániatemplom, emléktemplom). Ez a változás nyilvánvalóan a különböző évszázadokban épült körtemplomok számában is kimutatható lesz az elkövetkező időben végzendő kutatás során. Az eddig végzett kutatás, gyűjtés mintegy 60 centrális templomot sorol fel hazánkban. Ezek közül a XI. századra biztosan, vagy nagy valószínűséggel mintegy 4—5 tehető. A XII—XIII. század fordulója és a XIII. század vége közé eső időszakra — jelenlegi vizsgálatunk alapján — mintegy 15—20 centrális templom tehető. A többi templom építésének korát a további vizsgálat határozza majd meg. Valószínűnek tartjuk, hogy az eddigi megfigyeléseknek megfelelően, azok legnagyobb része a XII—XIII. század között oszlik majd meg, s csak igen kevés kerül majd a XI. században épült körtemplomok csoportjába. Mi most a kerek hajójú, félköríves szentélyű templomok közül a téglából épülteket emeljük ki, amelyek az építés idejét és körülményeit tekintve bővíthetik az eddig tárgyalt körtemplomok csoportját.

Először a szalonnai körtemplom építésének körülményeit, az arról kialakított véleményeket vizsgálánk meg röviden. A templom építésének idejét alaprajzi elrendezése, építészeti szerkezete és műrészei, valamint a szentély Antióchiai Szent Margit életét bemutató legkorábbi falképei alapján inkább a XII—XIII. század fordulója táján, vagy a XIII. század első harmadában, mintsem a XI. században kereshetjük.³⁸ Körtemplomaink ilyen alaprajzot mutató csoportjában ez a részletekben leg-

³⁷ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 45—46., 33—34., és 40. (Apostagot a szerző a bizánci hatásokra mutató templomok sorában említi, a gerényi-, karcsai- és kiszombori templomokkal együtt. Az 1805-ben lebontott templomról 1812-ben azt írják, hogy „...12 oldalakra gömbölyűen,...” épült. Ennek és a 12 apostolnak védőszentként való említése alapján elsősorban Kisbényre (Bina) gondolhatunk legközelebbi párhuzamaként. — Báccsal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kerek templom mellett a bácsi vár és a sokszögzáródású apátsági templom esetében felvethető a johanniták hatása, akiknek Bács faluval szomszédos birtokairól oklevelek is megemlékeznek. Egy 1231-ben kelt oklevél szerint egy birtok (Szentpál) határjárásánál említik, hogy az északról Bács faluval, egy másik oldalról pedig a dali János-lovagok földjeivel határos (*Wenzel*, i. m. XI. 225.). — (Kerek-szenttamással kapcsolatban figyelmet érdemel a johanniták fontos székesfehérvári és annak előbb birtokaként, majd önálló házként említett yanti (ganti) kolostora, amely szomszédos Kerek-szenttamással, valamint a dadi ház, Sárkeresztés, Jánosfutás (?) és Sárkeresztúr — feltételezett johannita birtokok — helynevek nem túlságosan távoli elhelyezkedése.)

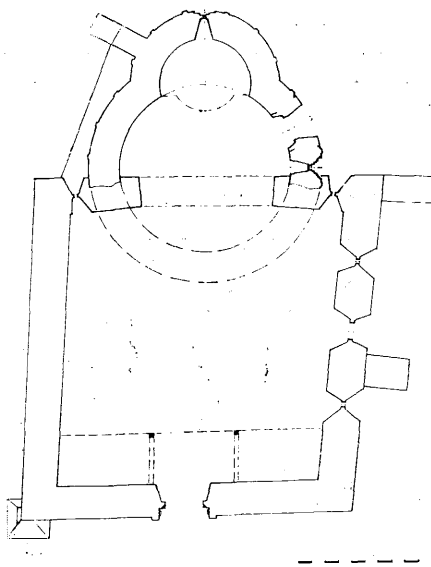
³⁸ *Dénes Gy.*, A szalonnai templom. *HOMÉ*, XII. 5—86.; *Gervers—Molnár V.*, i. m. 34.; *Tóth M.*, i. m. 87—88. és 161; *Kozák K.*, Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. *Arrabona* 5. 171—192.

gazdagabb formát, megoldásokat mutatja (a külső falfelület falpillérekkel sűrűn tagolt, lépcsős bélletű ablakokkal áttört tömege, a gazdag, gyémántmetszésű, fogrovtos és alattuk a csúcsív felé közelítő félköríves párkány).³⁹ Az alaprajz és az építőanyag az előbbiekkal együtt a hazai körtemplomok eddig is legkésőbbinek tartott emlékeihez (Kallósd, Nagytótlak-Selo, Vitenyédzentpál) kapcsolja a szalonnai körtemplomot, a párkány pedig Karcsához, valamint néhány késő román templomhoz (23—24. kép). A védőszent és az annak életét bemutató falképek a johannitákkal, a

23. A szalonnai ref. templom alaprajza (Dénes György nyomán)

³⁹ A törtvonalú, félköríves-csúcsíves párkány a karcsai körtemplom párkányához áll legközelebb. A gyémántmetszéses díszű párkányhoz hasonlóak találhatók Budajenőn, Egerben és Váraszón. — A lépcsős bélletű ablakokkal rokon megoldásnak tekinthetjük az ábrányi (Abram), volt premontrei prépostság templomának szentélyablakait. A templom építésének ideje a XIII. sz. első harmadára tehető. (Avram, A., *Architectura romaniča din Crišana*. Oradea 1969. 33—36. Fig. 22, 25.)

24. A szalonnai templom DK-ről

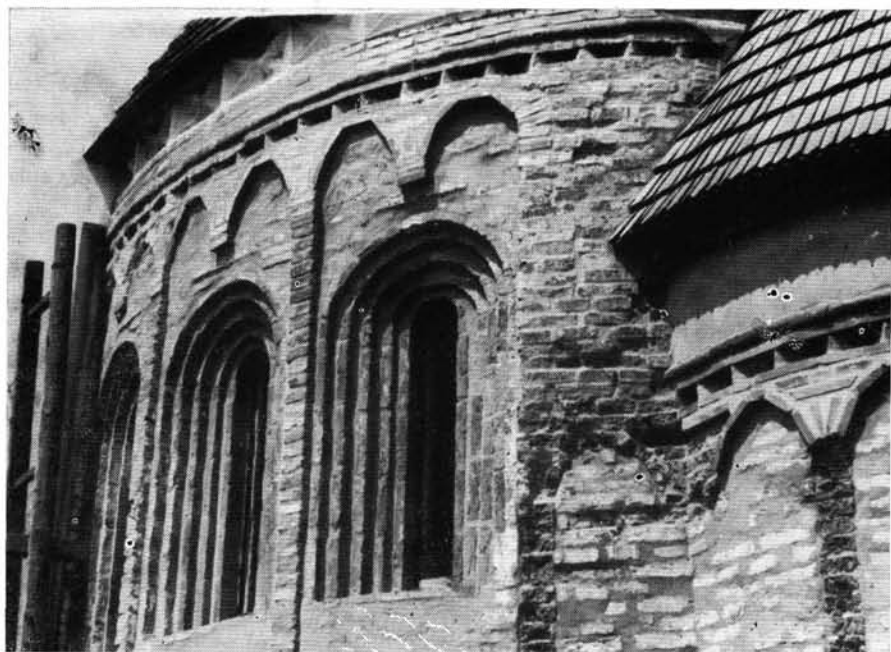
templomosokkal vagy a keresztesháborúkkal való kapcsolatra utalnak (Csurgó, Hahót, Gerény, Karcsa, Keresztúr, Kiszombor, Kisbény, Süvete).⁴⁰ A kőben gazdag vidéken ez esetben felhasznált építőanyag (tégla) és a csaknem egyedülállóan mondható lépcsős kiképzésű ablakbéllet a már korábban felvetett kérdések elé állít bennünket, egy eddig ismeretlen építőműhely léteére utal.⁴¹ (25. kép).

A szalonnai körtemplommal azonos alaprajzot mutat a Vág melletti Keresztúr körtemploma. A néhány évvel ezelőtt helyreállított templomnak díszes, csúcsíves jellegű párkányát és annak az 1228-ban felszentelt Deákiban álló egykori bencés apátsági templom megfelelő részletével való azonosságát már említettük. Most még csak annyit tennénk hozzá, hogy az apátsági templom is téglából épült, s eddig a felhasználás szempontjából megmagyarázhatatlan építészeti szerkezete egyedülálló a közép-

⁴⁰ A hahóti apátságot az azonos nevű nemzetséghez tartozó Buzád fia Arnold alapította 1234 előtt. E helyen említjük meg, hogy a hasonló időben alapított türjei premontrei prépostság birtokai között találjuk Vitenyédet is, ahol a már többször is említett, téglából épített körtemplom áll.

⁴¹ Az eddigiek során felvetett lehetőségek az azok mellett felsorakoztatott adatok alapján jogosnak véljük egy johannita, vagy templomos építőműhely működésének, hatásának lehetőségét felvetni, amely ezen a kőben gazdag vidéken is előszeretettel alkalmazta építőanyagként a téglát és a rendi építészetben jól ismert körtemplomok mintájára, de a helyben kialakult formákhoz igazodva építette fel a szalonnai templomot. E kérdés tisztázását jelentős mértékben elősegítené az ábrányi, volt premontrei prépostság, a bácsi vár, a későbbi ferences kolostor és templom, valamint az a racsi templomrom építési idejének és körülményeinek, valamint a johanniták Bács megyei birtokainak részletesebb vizsgálata. A bácsi kerektemplomot Nagy Sándor, Becsét pedig Györffy György említi a johanniták birtokaként az általunk vizsgált időszakban. Ez utóbbi által irt, többször idézett munkában találunk említést a bácsi ispotályról, amelyet 1234-ben a ciszterciek gondoznak, valamint Titelről, amelyet III. Béla 1193–96 között a jeruzsálemi Szent Theodosius monostornak adott. Úrrév névből Györffy György hercegi révre következtet. A most összegyűjtött, úr szóval kapcsolt helynevek és a közeli, Bács megyei johannita birtokok alapján ez a név a johannitákkal is kapcsolatba hozható, akiknek a hajózásban ez időben jelentős szerepük volt (Nagy S., Középkori magyar történelmi műemlékek jelenlegi állapota a Vajdaság déli részén. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. évf. (1972 március) 107–115.).

kori Magyarország területén. A középkori magyar építőgyakorlatban ismeretlen megoldás mögött egy számunkra eddig ismeretlen, talán a templomos, vagy a johannita lovagrend szervezetéhez tartozó építőműhely alkotása rejtezik. E feltevést néhány adattal kíséreljük meg alátámasztani.

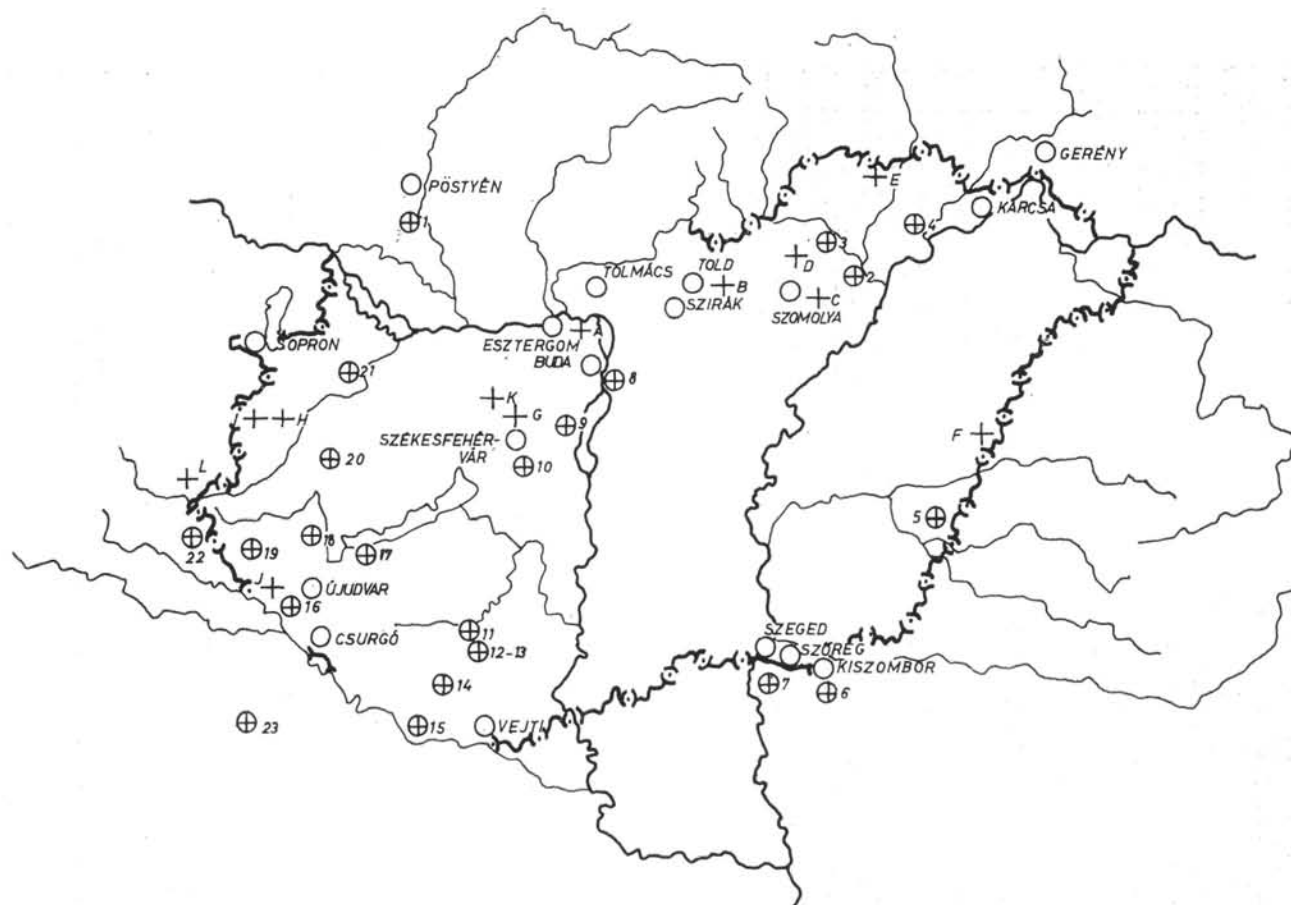
25. A szalonnai körtemplom három lépcsős bélletű ablaka és párkánya DK-ről

A Dudvág melletti Keresztúrtól nem messze eső Pöstyénben templomos, majd johannita kolostor maradványairól emlékeznek meg.

Az adat nem ellenőrizhető pontosan, de maga a közeli Keresztúr elnevezés keresztes lovagok birtoklására utal, mint az a Dunántúl délnyugati részében és az ország más területein is kimutatható (26. kép).⁴² Pöstyéntől északra a trencsényi várban az elmúlt években feltártak egy körtemplomot, amelynek belső terét — talán a XII—XIII. század fordulóján — kereszt formájúra, négykaréjosra alakították.⁴³ Trencsén a XIII. század második felében a Csák nemzetség birtoka, amelynek több tagja

⁴² Ruttkay, A., Zišťovací výskum románskej rotundy v Križovanoch nad Dudváhom, okr. Trnava (Arch. rozhledy XXIX, 80—86.); Borovszky Nyitra megyéről írt munkájában említi a faluban egy régi „zárdát” és templomromot, amely véleménye szerint a XIII. században épült és szentélyében több „érdekes és szép csúcsíves részlet” látható. Korábban a templomos lovagrendnek volt itt kolostora.

⁴³ Az átalakítás és feltárás idején egyértelműen mutatkozott. Az átalakítás a rotunda közelében álló lakótorony építésével hozható kapcsolatba. Lehetséges, hogy a téglából épített lakótorony az ország védelméből részt vállaló templomos, vagy johannita lovagrend építőműhelyének alkotása. Feltehető, hogy a lakótorony, a pöstyényi kolostor, a keresztúri körtemplom és a deáki bencés apát-ság templomának építése között szoros összefüggés volt.

26. Johannita és templomos rendházak és -kereszt, -keresztes, -keresztúr végződésű helynevek a történelmi Magyarországon. *Jelmagyarázat:* ○ = johannita és templomos rendházak; továbbá

- 1 Keresztúr; 2 Hejőkeresztúr; 3 Sajókeresztúr; 4 Bodrogkeresztúr; 5 Sarkadkeresztúr; 6 Keresztúr; 7 Papkeresztúr; 8 Rákoskeresztúr; 9 Ráckeresztúr; 10 Sárkeresztúr; 11 Kaposkeresztúr; 12–13 Kis- és Gödrekeresztúr; 14 Almáskeresztúr; 15 Dráakeresztúr; 16 Murakeresztúr; 17 Balatonkeresztúr; 18 Szentpéterúr; 19 Petrikeresztúr; 20 Nemeskeresztúr; 21 Magyarkeresztúr; 22 Keresztúr; 23 Keresztúr; A Pilisszentkereszt; B Mátrakereszt; C Mezőkereszt; D Bükkzentkereszt; E Keresztéte; F Biharkereszt; G Sárkereszt; H Táplánszentkereszt; I Vaskereszt; J Letenye-Szentkereszt; K Vértesszentkereszt; L Heiligenkreuz

27—28. Ipolykiskeszi körtemploma K-ről és ÉNY felől

résztvett II. Endre kereszteshadjáratában. Bizonyosra vehető, hogy a trencsényi Csákok és a pöstyényi templomosok, majd később a johanniták közvetlen kapcsolatot tarthattak, úgyis mint „szomszédos” birtokosok. A várban álló kőszirtre téglából épített lakótorony eddig is talányos volt a kutatók számára. Nem lehetetlen, hogy a Szentföldről visszatérve a templomosok és a johanniták közreműködésével építették fel a várban a lakótoronyt és alakították négykaréjosra az ott álló körtemplomot. (A kérdésben való tovább lépésben feltehetően segítene a Vág és a Duna összefolyásánál levő Kolosnéma és a Nyitra melletti Szentgyörgy körtemplomainak vizsgálata.)⁴⁴

A keresztúri és szalonnai, téglából épült körtemplomok csoportjába soroljuk Kallósd, Mórighely, Nagytótlak-Selo és Vitenyéd-szentpál körtemplomait. Ezeknek építését a XIII. század 2. felére tették, Mórighelyét kivéve, amelyet csak G. Turcónak felméréséből ismerünk. Molnár Vera a várkapolnák csoportjában említi Mórighelyt, bár megjegyzi, a torony és az erősítés esetleg később épült a körtemplomhoz.⁴⁵

⁴⁴ Csemegi J., i. m. 340—341. (Európa NY-i felében a centrális terek (hatszögre szerkesztett) építése a XII—XIII. századra korlátozódott, amelyek a templárius rend nagyobb arányú építési tevékenységének megindulásával hozhatók kapcsolatba Franciaországban, Angliában és az ibériai félszigeten.) — Az angol kutatók egy része is a templomosokhoz, a johannitákhoz és a Szent Sír rendhez kapcsolja az Angliában épített centrális templomokat (Aslackby, Baldock, Dover, Garvey, London). A ludlowi vár rotundáját annak ura, lord Gilbert, egy templomos lovag építtette 1158—63 között. Northampton centrális temploma viszont az első kereszties háborúban részt vevő Earl Simon de Seplis (+ 1109) kívánságára készült. (Gervers M., V., Pre-romanesque and romanesque rotundas in Britain. XXII. Művtört. Konf. Bp. 1969. 42.)

⁴⁵ Gervers—Molnár V., i. m. 31. — Úgy gondoljuk, a magyarországi körtemplomok csoportosításánál elhagyható a várkapolnának a többitől való különválasztása. Ducó, Kálnána, Keszthely, Mórighely, s mint előbb láttuk, talán Trencsén is egy korábbi előzmény után, néha nagyon későn vált vár, erősítés templomává.

Ez utóbbi megjegyzés helyes sejtés volt, kivéve talán a toronyra vonatkozó részt. A körtemplomot kívülről nem támpillérek erősítik, hanem az eddig tárgyalt, téglából épített körtemplomok külső falfelületét tagoló, sűrűn elhelyezett faloszlopok. Az alaprajzról leolvasható jellegzetességek és a körtemplomnak a kallósi csoporthoz való közelsége egyaránt e csoportba tartozónak jelöli ki ezt a ma már csak felmérésből ismert középkori emlékünket. Miután a feltehetően johannita vagy templomos birtokok (Csurgó) határait kijelölő délnyugat = dunántúli = keresztúr helynevek által bezárt területre esik Móríchely, talán ez esetben is hatással volt építésére valamelyik lovagrend építőtevékenysége. E feltevést megerősíti még a csurgói és az újudvari johannita házaknak közelsége is.⁴⁶

KEREK HAJÓJÚ, NÉGYSZÖGLETES SZENTÉLYŰ KÖRTEMPLOMOK

A körtemplomoknak ez a kis csoportja lényegében az általános középkori templomépítéssel fejlődését követi. Az előző csoporttól csak a szentély formájának változása különbözteti meg, amely olyan, mint a tatárjárás után épült egyeneszáródású falusi templomok akkor újszerűnek tartott kialakítása.⁴⁷ E helyen most kicsit részletesebben csak azokról emlékezünk meg, amelyek korhatározása felülvizsgálatot, helyesbítést igényel.

Az e csoportba sorolható körtemplomok közül — amelyek száma az összegyűjtött 60-ból a legkevesebb — lényegében csak Ipolykiskeszi (Male Kosihi, Csehszlovákia) később bővített temploma áll (27—28.). Szentélye belülről félkörívesen záródik, s azt egy résablak világítja meg. Két hasonló résablak a hajó délkeleti falában található, ami arra utal, hogy a román kori gyakorlat szerint a harmadik ezek mellett és a kapu az ablakok alatt, vagy esetleg a hajó nyugati oldalán helyezkedett el.⁴⁸ Az eddigi kutatás adatai alapján az építőanyag gondosan faragott kváderkő, csakúgy, mint a későbbi építkezésnek ítélt torony. A körtemplom Vaclav Mencl által a XII. század végére tett építési idejét a Kárpát-medence román kori építészetének fejlődését figyelembe véve nem fogadhatjuk el. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a körtemplom a magyarországi körtemplomok fejlődésének utolsó alkotásainak egyikeként a tatárjárás előtti évtizedben, vagy azt követően, 1230—1250 között épülhetett. A hajó

⁴⁶ Gerevich T., i. m. 89., 192. és CCXIV. tábla 1. ábra. (Az e helyen bemutatott ívmeződombormű mélyített, háromkaréjos mezejében levő szalagfonatos kereszt két oldalán kentaurt és két összefonódó sárkányt látunk. A kőfaragvány Újudvarról került a Nemzeti Múzeumba.) Újudvar már 1193-ban a székesfehérvári johanniták birtoka Csurgóval, Ganttal, Horchával, Kerekivel és még sok más faluval együtt. Előbb Csurgó, (Chergon), majd Újudvar (Oivdvor) és Gant (Yant), valamint talán Horcha (Aracs vagy Acsa, ahol 1318-ban Szent Margit tiszteletére szentelt egyházat említenek) lesz önálló johannita egyház. (Ez a Horcha nem azonos Karcával, amelyet 1186-ban az esztergomi anyakolostor házai között említenek.) Ezekből az adatokból egy kicsit a johanniták hazai terjeszkedésére, szervezetére is útmutatást nyerünk. Ugyanis később. 1238-ban a székesfehérvári „anyaháznak” közös előjárója (praeceptor) volt a yanti (ganti) kolostorral, csakúgy, mint a csurgóinak és az újudvarinak 1264-ben, valamint 1272-ben. Ez utóbb említett évben a csurgói és újudvari praeceptor a János-lovagok magyar- és tótországi mesterének helyettese. Ez az adat a csurgói ház jelentőségére utal. Az újudvari ívmeződombormű és a dunántúli Kereki (Querequi) birtoklása — feltehetően egykori körtemploma miatt kapta ezt a nevet a falu — egy-egy szerény utalás a johanniták hazai építkezéseire. (Kereki esetében még a különös alaprajzú, téglából épült vár magjában is elképzelhető — Trencsénhez hasonlóan — johannita építkezés.)

⁴⁷ Kozák K., A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. (A szigligeti Ávasi-templomrom feltárása.) Magyar Műemlékvédelem III. 111—133.

⁴⁸ Ilyen ablak és kapuelrendezést láthatunk az ősküi-, a jáki-, kallósi-, keresztúri (Dudvág melletti)-, szalonnai körtemplomoknál, s az ismert részletek alapján hasonló lehetett a kisbényi (Bina)- és a többi körtemplomnál is, amelyek még nem kerültek kutatásra.

belsejében mutatkozó falfülkék a kallósi csoport részletmegoldásaira emlékeztetnek bennünket.

Az építés idejére vonatkozóan nem mondhatunk mást a Szent István tiszteletére téglából épített s a század elején elbontott kispéleskei (Peliszor, Románia) körtemplom esetében — nyugati bejárata is erre az időre, a XIII. század közepe tájára utal —, és a Nagykőrös mellett, Homoktálypusztán (Szörhalom) feltárt templommal kapcsolatban sem. Az egyenes szentélyzáródású templomok — legyenek azok kör- vagy hosszahajósak — általában a tatárjárást követő évtizedekben épültek, néhány egyedi esettől eltekintve.⁴⁹

NÉGYKARÉJOS TEMPLOMOK

Molnár Vera szerint a négykaréjos templomok nem tartoznak szorosan a körtemplomok közé, amint azt korábban a kutatók meghatározták. Véleményünk szerint azonban az építésüket előidéző okok, idejük és bennük rejtőző tartalom — építészeti szimbólum — miatt helyük mégiscsak itt van.⁵⁰

Miután a jáki Szent Jakab-kápolnáról már korábban történt említés — és azzal formailag, szerkezetileg rokon centrális épületről van szó —, most inkább a pápóci Szent Mihály-kápolnáról szólnánk röviden. Az eddigi kutatás úgy értékelte, hogy a kettő közül a pápóci épült korábban, a XIII. század első negyedében és az mintául szolgált a másíknak építésénél. A rendeltetés tekintetében azonban némi eltérés mutatkozik a két templomról alkotott vélemények között (plébániai és részben (emeleti szint) préposti használat).⁵¹ Úgy véljük, hogy a felhasználás kérdését is csak a most kibővített csoport átfogó elemzése nyomán kísérlelhetjük meg elfogadható módon meghatározni. Ennek érdekében tekintsük meg a többi, magyarországi négykaréjos templomot is, amelyek alaprajzukban kereszt formát rejtenek, csakúgy, mint a vértesszentkereszt szentély.

A pápóci templom után most az utóbbi években feltárt bercsei négykaréjos templomról emlékeznénk meg. Az ásató az előkerült leletek (vörösmárvány oszloptörődék, oroszlán, idomtégla) és a négykaréjos templomok magyarországi kialakulásával kapcsolatos vélemények alapján a négykaréjos templom építésének idejét a XIII. század közepe táján keresi.⁵² Ezekhez a megállapításokhoz még annyit tehetnénk hozzá, hogy a négykaréjos-, kereszt alaprajz és az esztergomi johanniták közelsége miatt — az idomtégla alapján feltételezhető igényes téglaeépítkezés nyomán — ez esetben is a keresztshadjarat (1217—1218) közvetlen, vagy közvetett hatásával számolhatunk.⁵³

⁴⁹ *Gervers—Molnár V.*, i. m. 41—42. és 76—77.

⁵⁰ A négy karéj a kereszt, a hármass ablakelrendezés a kapuval együtt a Szentháromság jelképe volt. (Kozák Károly: Három- és négykaréjos templomok Magyarországon Arrabona V. (Győr, 1963/171—192.)

⁵¹ *Bedy V.*, A pápóci prépostság és perjeliség története. (Győr, 1939) — *Csányi K.*, — *Lux G.*, A pápóci Szent Mihály kápolna. Technika (Budapest, 1942). — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 58—59.

⁵² *Horváth I.*, Középkori régészeti kutatások Esztergom környékén. Műemlékvédelem XV. 2. sz. 86—91. (Csamatszombata, ma Csimaföld Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templomának romjai fölött a XVIII. században kápolnát építettek. A védőszent nevének a keresztes háborúval kapcsolatba hozható zsámbéki templomával való egyezése felfogható a johanniták hatásaként.)

⁵³ A Dunántúl északkeleti negyedében állt a johanniták két fő háza — Esztergom, Székesfehérvár — a XII—XIII. század fordulóján, s még két kisebb, a dadí (dadaí ?), valamint a gánti (yanti) ház. Jelenlétük bizonyára több területen, így az építészettel, védőszentek kiválasztásával, kolostorok alapításával kapcsolatban is éreztette hatását közvetlen környezetükben, esetleg még távolabb eső helyeken is.

A négykaréjos templomok egy másik csoportját Erdélyben találjuk. Ezek közül a Székelyudvarhelyen (Odorhei) álló, egyszintes, de eredetileg feltehetően — a tetőforma alapján — kupoladobos Jézus Szíve-kápolna⁵⁴ alkalmas a most tárgyalt csoportba való közvetlen besorolásra középkori részletei (ablak) alapján. Ez esetben azonban számolhatunk azzal, hogy a templom titulusa korábban más volt.

Guraszádának a szabályos négykaréjos alaprajztól való eltérése és középtere felett emelkedő tornya miatt előképeit máshol keresik, építésének idejét a XIII. század végére tették. Gyergyószentmiklós és Kézdiszentlélek négykaréjos temploma kutatás hiányában most még nem vizsgálható a felvetett kérdésekkel kapcsolatban.⁵⁵

A karcsai csoport kupoladobos és az erdélyi Guraszáda templomának középtere felett emelkedő toronyhoz kapcsolódik, annak talán egy fejlettebb változatát képviseli a haraszi (Hrast nad Hornacom, Csehszlovákia), Szentháromság tiszteletére szentelt templom, amelyet később hosszajával bővítettek. (A templomban található, Szent Margit legendáját bemutató falképek felvetik annak lehetőségét, hogy az eredetileg négykaréjos templomot Szent Margit tiszteletére szentelték. A hódoltság után épített, vagy újraépített templomoknál gyakran választották védőszentül a Szentháromságot.⁵⁶ A templom építésének idejét a XII—XIII. század fordulója tájára teszik. Valószínűnek tartjuk, hogy a jáki Szent Jakab-kápolna és a csoportjába sorolható bercei templommaradványok, valamint a pápóci kápolna építésének ideje táján, hasonló indítékok, hatások nyomán épült fel a haraszi templom is. Alaprajzában a kereszt építészeti szimbólumát rejtí, mint a vértesszentkeresztí apátsági templom szentélye. Ezzel, valamint az egykor látható falképek alapján feltételezhető védőszent, Antióchiai Szent Margit nyomán a XII. és XIII. sz-i keresztshadjáratok idején kialakult vallási képzetekhez, áramlatokhoz kapcsolódhatott.⁵⁷

Miután jelenlegi vizsgálatunkban körtemplomaink utolsó fejlődési szakaszát is érintettük (négyzetes szentély), ehhez kapcsolódva, néhány sokszögletű hajójú templomról is megemlékeznénk.

⁵⁴ *Entz G.*, Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert, I—II. Teil. Acta Hist. Art. Tom. XIV. Fasc. 3—4. 44—45. és 162; *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59; *Tóth M.*, i. m. 162. (Antióchiai Szent Margit legendáját ábrázoló falképeket említ Udvarhely megyében Bögzőn, Homoródszentmártonban és Székelydályán. Háromszék megyében pedig Gelencén és Sepsikőrispatakon.)

⁵⁵ *Entz G.*, i. m. 39—42. és 138. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59.

⁵⁶ Így történt ez a kácsi templomnál is, amelynek védőszentjei a középkorban Péter és Pál apostolok voltak (*Kozák K.*, Adatok Kács történetéhez. HOMÉ VII. 231—266. — *Gervers—Molnár V.*, i. m. 59.; *Tóth M.*, i. m. 88—89. és 162.

⁵⁷ Ezen áramlatokhoz tartozik a szentföldi lovagok, a templomosok és a johanniták hatása is, akiknek Haraszt környéki birtokaikra vonatkozó adatot még nem ismerünk, de a gerényi-, karcsai-, süvetei- és szalonnai falképek alapján ez esetben is számolhatunk esetleges hatásukkal. (A Csurgó környéki, Keresztúr falunevekhez hasonlóan még sem itt, sem a Székelyföldön nem tudtuk összegyűjteni a jelzett helyneveket, amelyekből némi következtetéseket vonhatnánk le a lovagrend egykori birtoklására. Azt azonban tudjuk, hogy hasonló eredmények elképzelhetők ezeken a területeken is. Székelykeresztúron, ahol az elmúlt években tárták fel a jelenlegi templomnál egy korábbi, nagyobb, háromhajós, NY-i toronypáros — a tornyok között nyitott előcsarnokkal —, támpillérestemplom maradványát, a hagyomány őrzi a johanniták egykori ottlétét. Találunk azonban a Székelyföldön több hasonló helységnevet is: Csicsókeresztúr, Keresztvár (?), Szászkeresztúr. A későbbi kutatás feladatai közé tartozhat ezeken a területeken is felderíteni a johannitákhoz kapcsolható adatokat.) *Entz G.*, i. m.; *Keresztes I.*, A székelykeresztúri rk. templom helyreállítása (Románia). Műemlékvédelem XX. 4. sz. 236—238.)

Az e csoportba tartozó emlékekről egybehangzóan állítják, hogy azok — első sorban a soproni Szent Jakab-kápolna — a románkori és gótikus építkezések közti időben, a XIII. század közepe táján épültek. Vegyük azonban sorba ezeket röviden, talán így kiegészíthetjük néhány adattal, megfigyeléssel rájuk vonatkozó ismereteinket.

Ezek közül legismertebb emlékünk a soproni Szent Jakab-kápolna. A nyolcszögletű, belülről csúcsíves falfülkékkel és faloszlopokkal tagolt, boltozott hajóhoz a sokszög három oldalával záródó boltozott szentély csatlakozik. A kápolna alatt boltozott csontház helyezkedik el. A kápolnának gótikus elemeit és sokszögzáródású szentélyek kialakulásának hazai rendjét figyelembe véve, a kápolna építésének idejét a XIII. század közepe helyett, inkább a század 2. felére tehetjük. Építésével és a védőszent nevének kiválasztásával kapcsolatban érdemes felfigyelni a johanniták soproni jelenlétére.⁵⁸

Podolinban (Podolinec, Csehszlovákia) a Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt gótikus plébániatemplom szentélye is egy nyolcszögletes hajójú és félköríves szentélyű kis templom volt eredetileg, amelyet támpillérek erősítettek. Az alaprajzból és a meglevő részletekből leolvasható építészeti szerkezet, valamint a soproni példa alapján építésének korát ugyancsak a XIII. század 2. felének közepe tájára tehetjük.⁵⁹

E csoportba soroljuk a Környén feltárt, kívülről sokszögű — 10 oldalra szerkesztett —, belülről kör alaprajzú, patkóíves szentéllyel záródó templomot is. A hajó közepén egy erős középpillér alapjának maradványait, kívül pedig XIII. század végi érmékkel meghatározott korú sírokat tártak fel. A 8 m belső átmérőjű templom feltehetően a Környétől 2 km-re eső, elpusztult Avas falu plébániaegyháza lehetett. A XIII. század közepe tájára meghatározott építési idő — a fentiek figyelembe vételével — itt is inkább a XIII. század utolsó harmadára tehető.⁶⁰

A sokszögletű hazai templomok, vagy kápolnák egyértelműen a Középkori Magyarország centrális emlékeinek legkésőbbi csoportját képezik, s jól illeszkednek hazai építészettünk fejlődésének rendjébe. Az említett három emlék közül kettő falusi plébániatemplom volt, a soproni Szent Jakab-kápolna eredeti rendeltetése még nem egészen tisztázott. A később épített, közelében álló Szent Mihály templomhoz való viszonya némileg emlékeztet a jáki Szent Jakab és a kispányi 12 apostol tiszteletére épített kápolnák és az ott álló apátsági, illetve prépostsági templomok helyzetére. Miután más esetekben is számolhatunk hasonló megoldással, e kérdésben további kutatásra lenne még szükség. A plébániai feladatoknak a nagyon kicsi, kápolnákból való szorítása (keresztelés, esketés, temetés, stb.) kicsit erőltetettnek tűnik, különösen akkor, amikor tudjuk, hogy a hazai premontrei prépostságok (pl. Adony) ellátták ezeket a feladatokat is hazánkban. Ennek dacára, Kispányban mégis építettek egy különálló kápolnát a premontrei prépostság közelében. A centrális kápolnák egy részének — első sorban a csontházak, kétszintes szerkezetűeknek (karnerek) — a halotti kultusszal való kapcsolata arra figyelmeztet, hogy azok építésének körülményeit vizsgálva e szempontot szélesítsük ki, bővítsük. A vizsgált időszakra — XII. század utolsó harmada, XIII. század — eső kereszteshadjáratok, szentföldi és compostellai zarándok-

⁵⁸ Csatkai E. — Dercsényi D., Sopron és környéke műemlékei Budapest, 1956. 2. 408 — 412.

⁵⁹ Gervers—Molnár V., i. m. 35. és 41. kép. (E helyen a kerek hajójú, köríves apszisú rotundák csoportjában emlékeznek meg az alaprajzon nyolcoldalú hajójú kis templomról.)

⁶⁰ Gervers—Molnár V., i. m. 43—44. és 30. kép. (E helyen olvashatjuk a templomról, „...lehetőséges, hogy felmenő falai téglából épültek...”.)

utak, a lovagrendek (templáriusok, johanniták) hazai tevékenysége jelentős hatással lehettek vizsgált körtemplomaink építettőire a védőszent és az építészeti forma kiválasztásakor. A fentiek is utalnak a kérdés további vizsgálatának szükségességére.⁶¹

ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai belsőfülkés, hatkaréjos kápolnák (Gerény, Karcsa, Kiszombor) csoportjának vizsgálatakor szembetalálkoztunk a magyarországi körtemplomok egy jelentős részénél mutatkozó megoldatlan kérdésekkel (építési idő, építészeti formák stb.). A válaszadás reményében kiszélesítettük a vizsgálandó anyagot. Elsősorban a hasonló építészeti megoldások (alapozás, párkányok, ablakformák, stb.), védőszentek (Antióchiai Szent Margit, Szent Kereszt, Szent Jakab) és a lehetséges építészeti szimbólumok figyelembevételével. A nagyobb számú emlék vizsgálata sok újabb szempontot, lehetőséget vetett fel. Az ennek nyomán kialakult vélemények jelentős különbséget mutatnak a korábban hangoztatottakkal, megállapításokkal szemben.

A XII. században hazánkba betelepült szerzetesrendek új elemeket, formákat és megoldásokat hoztak templomépítészetünkbe. Ezek közül a premonstreiek és a ciszterciek építészeti anyagának összegyűjtésére, az azzal kapcsolatos rendi sajátosságok felderítésére irányuló kutatás már hozott eredményeket. Balics Lajos többször idézett munkája szerint a szentföldi lovagrendek közül a johannitáknak 27, a templomozoknak pedig 8 háza volt hazánkban az Árpád-házi királyok idejében. A számok önmagukért beszélnek. A johannita házak száma meghaladja a cisztercita és megközelíti a premonstreik kolostorok számát a jelzett időben hazánkban. A premonstreieknek Palesztinában volt néhány kolostoruk a johanniták szomszédságában, így a két rend hazai kapcsolatával is számolhatunk.⁶² A johanniták építészeti emlékeiről jóformán semmit sem tudtunk eddig. Most végzett vizsgálatunk talán az első lépésnek tekinthető a kérdés új módszerrel történő megközelítésében.

A johannitákat II. Géza (1141–1161) telepítette le a II. kereszteshadjárat (1147–48) után, feltehetően az akkor hazánkban átvonuló lovagok hatására Esztergomban. Megalapította és felépítette részükre őse, Szent István király tiszteletére felszentelt kolostorukat. Ez a kolostor lett a rend magyarországi kolostorainak anyaháza. 1155 táján került sor a székesfehérvári monostor alapítására. Az alapító Martirius esztergomi érsek (1150–1158) volt. Ennek építkezéseit azonban már a királynő, Eufrozina fejeztette be, akit aztán ott temettek el. A királynő a johannitáknak máshol is jelentős birtokokat adott. Ezek közül az egyik legjelentősebb a szegedi, ahol kórházuk volt, s talán a királyi sószállítás és ellenőrzés munkájában is részt vehettek a hajózásban jártas, hajókat is birtokoló johanniták.⁶³ Első kolostoraik a ki-

⁶¹ E helyen nem áll módunkban — mint már jeleztük — minden felvetődő kérdésben a részletesebb vizsgálat. Most elsősorban a középkori Magyarország téglából épült kör- és négykaréjos templomaira, s azzal kapcsolatban Antióchiai Szent Margit, Keresztelő Szent János, Szent Jakab és a Szent Kereszt titulusokra, valamint a johanniták feltételezhető építészeti tevékenységére, ill. hatásukra vonatkozatható adatokat kíséreltük meg összegyűjteni és értékelni.

⁶² *Bachmund N.*, *Monasticon Praemonstratense*. Straubing, 1949. — A premonstreiek Eger, 1866. 105. (A premonstreiek Emelrich vezetése mellett hajóra szálltak és Palesztinában több házat alapítottak. Emelrichet később, 1152-ben tyrusi püspökké választották. 1163-ban halt meg. A rend tevékenységének 1187-ben Saladin hódításai vetettek véget. Két házukat feldúlták, a szerzetesek egy részét megölték, a többiek Saint Jean d'Acreban, a johanniták székhelyén találtak menedéket. A város 1281-ben esett el.)

⁶³ *Balics L.*, i. m. 310–311. és *Győrffy Gy.*, i. m. 901–902. (Talan erre utal az a tény is, hogy a johannitáknak adományozott királynői birtokhoz rév is tartozott.) — *Reiszig E.*, *A jeruzsálemi Szent-János lovagrend Magyarországon*. Budapest, 1928.

rály székvárosaiban és fő birtokközpontjaiban épültek. Ebből és valamivel későbbi okleveles adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy a johanniták a király, illetve a királynő közvetlen környezetéhez tartoztak.

Az említett johannita kolostorok mellett jelentős birtokuk és házuk állott a johannitáknak Csurgón is. Egyes adatok szerint ez a birtok eredetileg a székesfehérvári házhoz tartozott Eufrozina királynő adományaként. Más adat szerint — s a kettő nem mond egészen ellent egymásnak — a csurgói birtokot Eufrozina leányától, Margittól, III. Béla testvérétől kapták, aki András somogyi ispán felesége volt. A csurgói johannita kolostor, illetve templomának védőszentje Antióchiai Szent Margit volt.⁶⁴ A védőszent és az adományozó nevének egyezése, arra mutat, hogy a monostor alapítója Margit hercegnő lehetett. A most folyó templom-helyreállítás során megismerhük a téglából épült templom nyugati homlokfalát és a később, de még a XIII. században hozzáépített, téglából rakott, alul négy, felül nyolcszögletű tornyot (29—30. kép). Ez az első emlékünknél, amelyet kétségtelen biztonsággal azonosíthatunk a johanniták emlékegyházával.⁶⁵ Azt is megfigyeltük, hogy az oklevelek által később is említett jelentős csurgói birtok határain — amely a Drávaig terjedt — több Keresztúr [Kereszt úr] nevű falu helyezkedik el (26. kép). Ezek a helynevek a keresztes lovagok, urak egykori birtokait jelzik itt a Dunántúl délnyugati részében és az esetek többségében valószínűleg az ország más részein is.

Ezek után és a korábbi adatok nyomán nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a gerényi- és a karcsai körtemplomot a johanniták építtették, feltehetően III. Béla és felesége. Antióchiai Anna támogatásával, még fel nem derített bizánci (Hagia Sofia ÉK-i sarkánál álló körtemplom, Miletos, vagy más palesztinai előkép nyomán. E feltevést a karcsai templom esetében az 1186-os oklevél⁶⁶ mellett a két templom védőszentjének a királynő, illetve az akkortájt született leányának nevével való egyezés, az antióchiai kapcsolat, valamint a szentföldi lovag rendek építészetében ismert centrális forma és az általuk kedvelt építőanyag, a téglák használata támasztja alá. A kis-

⁶⁴ Balics L., i. m. 301.; Belényesi A., Csurgó (Somogy m.) óvárosi templom. Műemlékvédelem XX. 4. sz. 251—252.

⁶⁵ A lent négy-, fent nyolcszögletű torony a tatárjárás utáni évtizedekben épülhetett. Ez az építkezés kapcsolatba hozható a csurgói ház jelentőségének növekedésével, a magyar- és tótországi lovagok 1275-ben Csurgón tartott gyűlésével. (Úgy gondoljuk, hogy e torony már korábban, 1250—1260 között felépült.) A torony formája arra utal, hogy az hatással lehetett az ez időben épült tornyok formájának — alul négy-, felül nyolcszögletes — kiválasztásánál. Elsőként a somogyvámosi templomrom tornyát — miután az esik legközelebb Csurgóhoz, s a Keresztúr helységek által határolt területen áll —, majd a szegedi Szent Dömötör-templom tornyát említenénk meg, ahol a johanniták abban az időben birtokosok voltak. (Valter I., — Erdei F., Somogyvámosi templomrom. Műemlékvéd. XIX. 2. sz. 87—91.; Kozák K., A szegedi Szent Dömötör-templom építéstörténetének kérdései. MFMÉ 1967. 143—151.) A somogyvámosi- és a szegedi Szent Dömötör-templom téglából épült és szentélyük sokszögzáródású. Mindkét torony a szentély északi falához épült. Szegeden a templomnak ez az átépítése — sokszögű szentély és torony — a XIII. század utolsó harmadára tehető. E toronyformával kapcsolatban megemlékeznünk még a csengeri templom nyolcszögletes tornyáról és sokszögzáródású szentélyéről is, amelyek ugyancsak téglából épültek. Előzményeit a debreceni Szent András-templomban vélték megtalálni, de egy Nyírbátor környékén működő minorita építőműhely lehetősége is felvetődött. A most végzett kutatás alapján a johanniták hatásának lehetősége is felvetődik. Közeli jelenlétükre vonatkoztatható adat alig van. Valamivel távolabb azonban néhány Keresztes, egy Keresztúr, Kerekegyháza, Kereki nevű falu, több Szent Kereszt és Ker. Szent János tiszteletére szentelt templom és egy feltehetően johannita kolostor állott a középkorban (Balics L., i. m. 311.; Györfly Gy., i. m. 667—668.) Nagyváradtól nyugatra, a Körös mellett. 1249-ben a monostort a ciszterciek vették át; nem tudni kik lakták korábban. (A Szent Keresztről nevezett zámí monostor apátját 1220-ban említi egy oklevél. Nem tudni, melyik rend monostora volt. Zoltai L., Települések, egyházak és egyháztalan falvak... Debrecen, 1925. 23., 40., 54—57.).

⁶⁶ Csemegi J., i. m. 334. és 337. (Miletos, VI. század); Cs. Tompos E. — Zádor M. — Sódor A., Az építészet története. Középkor (Bp. 1971) 84—90. (Hagia Sophia: 532—537); Pevsner N., Az európai építészet története (Corvina Kiadó 1972) 33-35. (Hagia Sophia).

29—30. A csurgói rk. és a csengeri ref. templom

zombori körtemplom azonos részletei — kivéve a bordás boltozatot — arra utalnak, hogy az is az előzőeket építő műhely (johannita), vagy annak megoldásait, de már fejlettebbeket is ismerő műhely alkotása. A kisszombori templom építésével kapcsolatban említett johannita részvétel lehetőségét a szegedi, esetleg szőregi kolostoruk közelsége, egy oklevél (1236) Kiszomborra vonatkoztatható adata, valamint két Keresztúr falu neve alapoza meg, valamint házaik, birtokaik közelsége az általuk kedvelt hajózható folyókhoz.⁶⁷

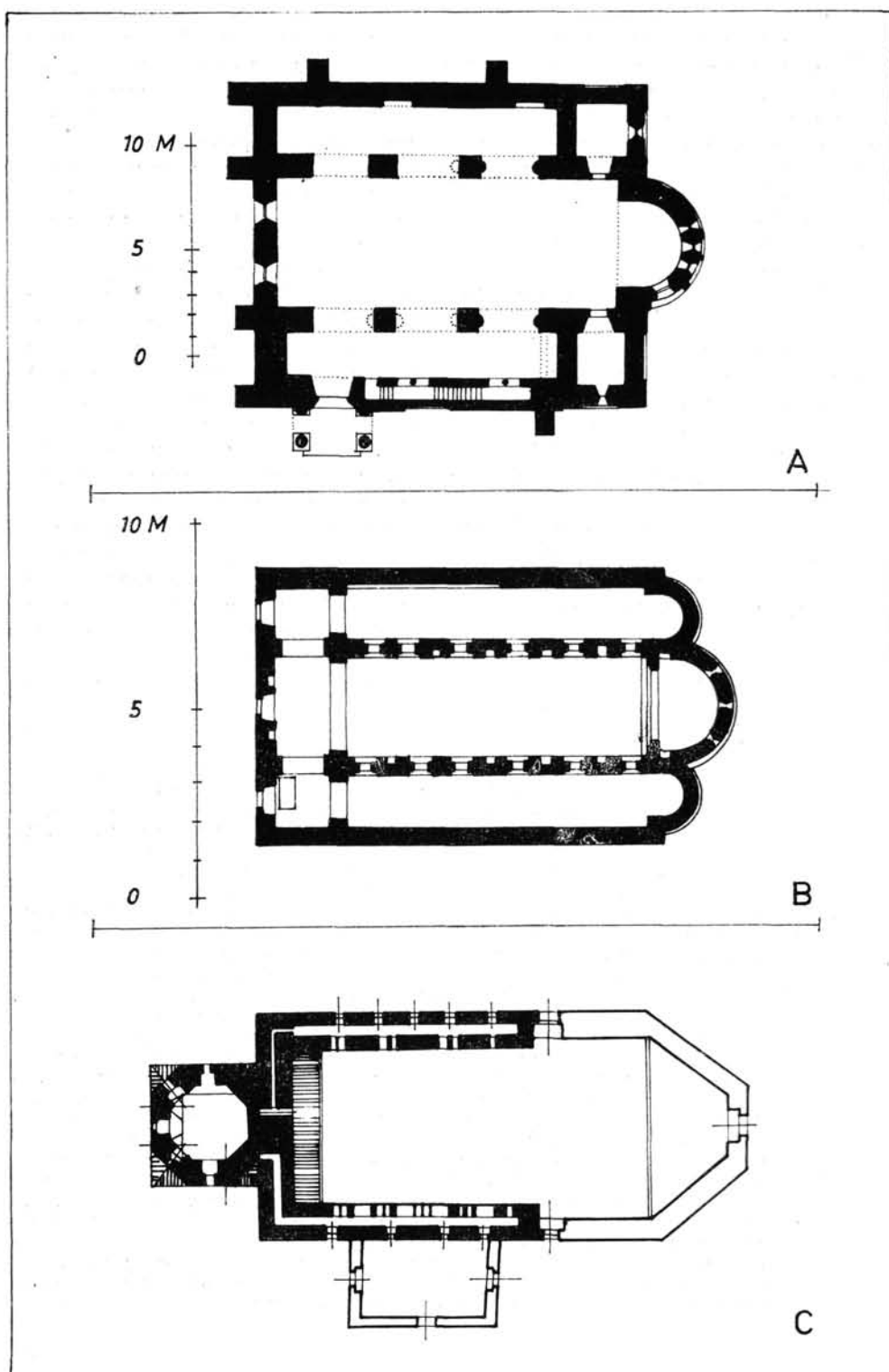
A most végzett kutatás nyomán világosan kirajzolódott előttünk, hogy a johannitáknak és a templomosoknak fontos szerepük volt a királyi udvar és az ország életében. A király tanácsadói és megbízatásának végrehajtói voltak a hadszervezet, háttérvédelem, a pápasággal, a keleti császárokkal, fejedelmekkel és Velencével tartott kapcsolatok területén. E befolyásuk, jelentős birtokaik jövedelme és erős szervezeti felépítésük alapján valószínűnek tartjuk, hogy saját rendi építőműhelyük is volt⁶⁸. Ez az építőműhely is változott, fejlődött a tárgyalt időszakban, s a XII—XIII. század fordulója táján és még később is új ismeretekkel, építészeti megoldásokkal gazdagodott. Ennek alapján jogosnak tűnik annak felvetése, hogy a hatfülkés körtemplomok mellett, valamivel később — éppen a helyi gyakorlat hatása következtében — elhagyta a kupoladobot és helyette Kiszomborban bordás boltozattal fedte le a hatfülkés körtemplomot, megépítette ennek a típusnak változatát Kisbényben tizenkét fülkével a 12 apostol tiszteletére. Az építőanyag azonban továbbra is téglá maradt. Nem állítjuk, de feltételezzük, hogy ennek a műhelynek alkotásaként, vagy hatására épült a hazánkban egyedi alaprajzú süvétei és ugyancsak egyedülálló ablakbélletű szalonnai körtemplom. Mindkét templom védőszentje Antióchiai Szent Margit volt. A szalonnai körtemplom a hazánkban is általánosnak tekinthető alaprajzi formát követi. E templommal kapcsolatban még az is figyelmet érdemel, hogy a nemzetségek „önálló” életet vivő családokra osztódásának folyamata éppen a vizsgált időszakban indult meg erőteljesen. A társadalmi fejlődés folyamába tehát jobban illik — a már elmondottakkal is alátámasztva — az a kép, hogy az Örsur nemzetség szalonnai ága éppen akkor adta ennek a különállásnak látható jelét a család székhelyén végzett építkezésekkel (plébániatemplom, udvarház).⁶⁹ Az sem lehet véletlen, hogy a honfoglaló nemzetségek tekintélyére visszautaló, a X—XI. században még hatalmi jelképként alkalmazott körtemplomformát választották plébániatemplomuk építésekor. Ezt a törekvést látjuk még később is körtemplomaink építésénél (kallósi csoport stb.). (Valószínűleg más a helyzet a Letenye-Szentkeresztombon feltárt körtemplom esetében. A felépítményében feltehetően ugyancsak téglából épült templom nem a XI—XII. század fordulója táján, hanem az 1217-es kereszties hadjárat körüli évtizedekben épülhetett a templomosok, vagy a johanniták birtokán.)⁷⁰

⁶⁷ Dávid K., i. m. (Budapest, 1974) 56—57. és térképmelléklet.; Györffy Gy., i. m. 861.; Gervers—Molnár V., i. m. 36. és 75. (A XIII. század első felében épült — téglából — félköríves szentélyű körtemplomok közé sorolja a Maros mellett, Algyógyon (Geoagiul de Jos) állót, amelyet Entz G. is említ idézett munkájában (38. (Abb. 42.), 49., 157. (Abb. 18.)). Építési idejét és az építőanyagot (tégla) tekintve ez a körtemplom is jól illeszkedik az általunk most tárgyalt körbe.)

⁶⁸ Balanyi Gy., A szerzetesség története (Budapest, 1923) 187—204.; Müller—Wiener W., Kersting A. F., Castles of the Crusaders (London, München Berlin 1966) 42—43. (Tripoliban a Mons Pelerinuson álló várban a francia keresztiesek építettek egy nyolcszögletű, félköríves szentélyű kápolnát.)

⁶⁹ Dénes Gy., i. m. ; Kozák K., i. m. (Győr, 1963) 185—188. (Már ekkor felfigyeltünk a nemzetségek családokra való tagozódásával kapcsolatos templomépítkezésekre, a azoknak a halotti kultusszal való kapcsolatára. Nem ismertük azonban akkor még fel ezeknek az építkezéseknek a kereszties háborúval (1217) és a lovagrendek építkezéseivel („emléktemplomok”) való kapcsolatát.

⁷⁰ Parádi N., A Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárása. Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve (Nagykanizsa, 1972) 239—264.) Az ásató korhatározását

31. Templomalaprajzok: A = Boldva, B = Deáki (emeleti szint), C = Somlyóújlak

A Szent Kereszt, Antióchiai Szent Margit és Keresztelő Szent János tiszteletét a johanniták és templomosok mellett a premontreiek is terjesztették (Hatvan, Jánoshida, Jászó, Lelesz, Zsámbék), akiknek e rendek mellett — ha szerényebb számban is — ugyancsak voltak kolostorok Palesztinában. Természetesen elsősorban a III. Béla és II. Endre idejében vezetett kereszties hadjáratok voltak legnagyobb hatással a Szent Kereszt és a Palesztinában, Kis-Ázsiában, valamint a lovagrendeknél kedvelt szentek tiszteletének terjedésére, ott látott centrális templomokhoz hasonlók építésére, kolostorok alapítására. (Az említett hazai példák mellett hasonló előzményekre visszavehető külföldi építkezések, alapítások is ismertek.)⁷¹

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy az 1217-i kereszties hadjárat és a II. Endre halála (1235) közti időben alapított apátságok, prépostságok és a téglából épített körtemplomok legnagyobb része a szentföldi zarándoklatok, az ottani háborúban való részvétel (fogadalom) következményeként épülhetett fel.⁷² (Ez időben — a sikertelennek mondható erőfeszítés ellenére — 1221-ben és 1227-ben a közvélemény és a pápaság ösztönzésére újabb hadjáratot szándékoztak indítani II. Endre vezetése mellett a Szentföldre, amelyet csak az ország zavaros helyzete, majd a kunok megkeresztelése akadályozott meg.⁷³ Ezekben az építkezésekben jelentős szerepük lehetett a johannitáknak és a templomosoknak, amelyre a történeti adatok mellett a Palesztinában és Európában kifejtett építkezéseik, erős szerveztségük egyaránt utalnak. Későrománkori építészeti emlékeink vizsgálatánál — különösen a téglaeépítéssel és a hazánkban egyedi, vagy ritka építészeti megoldásoknál (alaprajz, emporiumok (31. kép) lépcsős bélletű ablakok, nyolcszögletű tornyok, stb.) — a jövőben számítani lehet a lovagrendek építőtevékenységével (Aracs, Boldva, Csurgó, Csenger, Somlyóújlak, Somogyvamos, Szeged stb.), közvetlen vagy közvetett hatásával (32–34. kép). (Ugyanez vonatkozik várépítészetünk korai szakaszára (Barcarozsnyó, Győr, Kőrösszeg, Kereki, Kelnek, Szeged, Visegrád stb.). és az erdélyi erődtemplomok kialakulására is.)⁷⁴

az alaprajzi összehasonlítás és a kerámia alapján kísérelte meg. A kör alakú hajóban sűrűn elhelyezkedő síroknak korhatározó lelet nem volt. A sírok aránylag nagy száma arra utal, hogy ebben az esetben nem emlék-templommal, hanem a johannita, vagy templomos birtokon — feltehetően a birtokjogot is jelképező — épített, Szent Kereszt tiszteletére szentelt templom maradványai, kő alapozása került elő.)

⁷¹ A korábban említett példákhoz (Ludlow, Northampton; 44. sz. jegyzet) hasonló biztos adatot találunk W. Müller-Wiener — A. F. Kersting idézett munkájában. Az 1248–54-ben vezetett kereszties hadjárat emlékére az abban részt vevő Jean de Joinville a várában levő, Szent Lőrinc tiszteletére szentelt kápolnában helyezte el a keresztiesek vezérének, IX. (Szent) Lajosnak és feleségének szobrát. A kereszties lovagok öltözetében ábrázolt király jobb kezében a Szent Sir templom: modelljét (kör alaprajzú, árkádivel tagolt) tartja. Ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy a keresztieseknek Jeruzsálemben a Szent Sir-templom legnagyobb vallásos élményeik közé tartozott még a XIII. században is, csakúgy, mint azt az első kereszties háborút leíró feljegyzésekben olvashatjuk.

⁷² Az említett, történeti adatokra biztosan támaszkodó példák mellett (Deáki, Ják, Túrje, Vértesszentkereszt, Zsámbék) még számos ez időben épült templom, kolostor építése kapcsolódik az említett eseményekhez. Úgy tűnik, hogy későrománkori építészetünknek — az indítékok tekintetében ez egy külön korszaka. (Ez időre esik a német lovagrendnek a Barcaságba történő, rövid ideig tartó betelepítése.) Ami a fogadalmat illeti, IV. Béla és a Pok nembeli Móric gróf esetében már felvetettük egy ízben ennek valószínűségét. A Sajó-menti ütközetből menekülve fogadhatták meg, hogy kolostort alapítsanak (Mórichida, Turóc: premontrei prépostságok) szerencsés megmenekülésük emlékére.

⁷³ Horváth Mihály: i. m. I. 352. és 375. (Előbb Ugrin (Csák) kalocsai érsek és Róbert veszprémi püspök, akik már 1217-ben is részt vettek a kereszties háborúban, kezdték szorgalmazni az újabb szentföldi vállalkozást, amelyhez több főúr mellett Miklós nádort is megnyerték. 1227-ben IX. Gergely pápa sürgetésére Róbert érsek szervezte az újabb kereszties háborút.

⁷⁴ A barcarozsnyói vár és az erdélyi erődtemplomok építése a német lovagrend jelenlétével és tevékenységével, Győr (Püspökvár, lakótorony), Kőrösszeg, Kereki, Szeged a johannitákkal és Visegrád talán a johannitákkal, vagy a templomosokkal hozható kapcsolatba.

32—33. Az aracci és a somogyvámosi templomrom

A fentiekben kívántuk a hatfülkés körtemplomok építési idejét és e forma hazánkba kerülésének lehetséges útját felderíteni. Vizsgálatunkba szükségszerűen bevontuk téglából épült körtemplomainkat és négykaréjos kápolnáinkat is. Ezek segítségével románkori templomépítészetünk fejlődésrendjébe illesztettük ezt a csoportot is (félköríves-, egyenes- és sokszögzáródású szentély). A hat- és tizenkétfülkés, valamint több téglából épült kör-, négykaréjos és sokszög alaprajzú templomról, kápolnáról nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy azok nem plébániai célokra, hanem „emlék-kápolnaként”, vagy „halotti kápolnaként” épültek a keresztes háborúban való részvétel, a johannita, vagy templomos lovagrend hatására, esetenként azok műhelyeinek közreműködésével. Az emléktemplomként épített körtemplomok lényegében átvették a korai rotundák hatalmat, előkelőséget kifejező szerepét is, kissé módosult tartalommal. Később ezeket az emléktemplomokat — néha az építést követően igen rövid idő múlva, bővítve (Gerény [Gorany], Karcsa, Szalonna stb.) — plébánia-templomként használták.

A munka során jelentőséget kapott a johannita lovagrendnek a XII–XIII. század folyamán eddig eléggé figyelembe nem vett szerepe, tevékenysége (35. kép).⁷⁵

34. A szegedi Szent Demeter-templom tornya

⁷⁵ A pecsét rajzát Márki Sándor idézett munkájából (552. o.) vettük. A rend szervezetével kapcsolatban most csak teljesjogú (chevaliers de iustice) és a tiszteleti lovagok csoportját említjük meg (chevaliers de grâce). Azt hiszem nem tévedünk, ha ez utóbbi csoportba soroljuk II. Endrét és a ke-

Még sok kutatás szükséges ahhoz, hogy a most közölt új megfigyeléseket, szempontokat eddig nem ismert adatokkal megerősítsük, pontosabbá tegyük. Reméljük, hogy ezeknek figyelembe vétele közelebb visz bennünket körtemplomaink, a johannita és templomos lovagrend, valamint egész románkori építészetünk kutatásában, pontosabb megismerésében.

35. A johannita lovagrend címere

NOS ÉGLISES CIRCULAIRES ET LES CHAPELLES CENTRALES EN BRIQUES DU XIIe ET XIIIe SIÈCLES

par

Károly Kozák

Le temps de construction de nos églises circulaires romanes et leur mise en rang archéologie-architectural est encore une question discutée dans notre pays. Nos plus anciennes églises circulaires du XIe siècle ont été bâties en pierre de taille. Le temps de construction des églises centrales sixlobés, en briques, tenues comme contemporaines des églises susmentionnées, — par contre, — n'est pas du tout prouvé (Gerény 'Gorany', Karcsa, Kiszombor). Le fouille archéologique de cette dernière nous a conduit à la révision des questions discutées et mentionnées ci-dessus.

La fouille archéologique de 1975 n'est pas encore terminée. Mais les constatations actuelles contredisent quelques suppositions antérieurs qui ont servi aux vérifications des théories de construction de ces églises du XIe siècle (deux périodes de constructions, l'existence secondaire des voûtes). Ne tenant pas compte de ces considérations, nous avons essayé par d'autres méthodes de définir le temps de construction de ce type d'église (v. im. 1—8.) Nous avons élargi le cercle d'investigation des églises et des chapelles centrales avant tout de celles qui sont construites en briques.

Kiszombor — Karcsa — Gerény

Nous sommes partis tout d'abord du date historique le plus récent (1968), concernant l'église de Karcsa, complètement fouillée et restaurée déjà, afin d'établir la date de construction de ces trois églises centrales sixlobés. L'église appartenait alors au monastère de l'Ordre de Saint Jean de Jérusa-

resztes hadjáratban részt vett magyar főurak közül többet is, talán éppen a tárgyalt kolostorokat templomokat építtetők egy részét. II. Endre a Szentföldről hazafelé indulva gazdagon megajándékozta a Jeruzsálemben öt vendégül látó johannitákat azzal a kikötéssel, hogy ő és a magyar királyi család minden férfisarja született tagja legyen a lovagrendnek és örökké viselhessék a johannita lovagok jelvényeit (öltözetét). (*Reiszig E.*, i. m. 34.) A johanniták a bal vállon fehér kereszttel díszített fekete öltönyt viseltek, háború esetén a páncél felett vörös köpenyt fehér kereszttel (*Balanyi Gy.*, i. m. 193—194.) (A rajzokat *Sedlmayr János*, *Kozák István* és *Kozák Tamás* készítették, amelyért e helyen is köszönetet mondok.)

I^{er}em (Johannites) d'Esztergom ayant comme patronne Sainte Marguerite d'Antioche. Puis nous avons étudié le règne de Béla IIIe (1173—1196) en tenant compte du rôle de l'Ordre de Saint Jean de Jerusalem (Johannites) et de la patronne Sainte Marguerite. La protectrice de la rotonde de Gerény est Sainte Anne. La reine fut Anne d'Antioche, sa fille est Marguerite. Nous avons étendu nos recherches aux titres de la Sainte Croix et Saint Jacques aussi, ainsi qu'aux circonstances des pèlerinage et de la Croisade de 1217 du roi Endre IIe aussi. Le résultat de ces investigations (recherches) a rendu vraisemblable la détermination du temps des constructions des rotondes sixlobés: c'est au ournant des XIIe—XIIIe siècles (v. images 9—13).

Des églises circulaires en briques

Nous avons élargi le cercle des églises centrales sixlobés tout d'abord à celles des douzelobes. (Apostag, Bény 'Bina') puis à celles des huitlobes européennes, dont les recherches ont renforcé nos résultats actuels (voir images 14—16), de même que les églises circulaires de Sűvete et Szalonna).

Des églises circulaires à nefs ronds et à l'abside en hémicycles

L'examen de ce groupe y comprise l'église de Szalonna a confirmé le temps vraisemblable de la construction des rotondes sixlobés. Les dates historiques, ainsi que les détails architecturaux confirment ce que nous venons d'affirmer et toutes ces données nous ont de plus en plus attiré l'attention sur les Joannites (v. im. 17—20).

Des églises circulaires aux nefs ronds, aux absides carrées, des chapelles quadrilobés et polygoniques

Par l'analyse de ces groupes nous avons réussi à placer ces types d'églises et de chapelles dans l'évolution architectural de l'Europe et de la Hongrie. L'investigation de ces églises et de ces chapelles nous a démontré que la plupart d'entre elles furent construites par rapport au culte mortuaire, mais il y en a des églises «ex voto» ou de mémoires aussi. (Bény 'Bina', Ják etc.) — On avait fondé et fait construire à côté de ces églises des oêtres, ou d'abbays aussi, et pas d'une fois sur l'initiative de la Croisade de 1217 ou bien à l'instigation des susmentionnés Johannites (Ordre de St. Jean) ou des Templiers.

Conclusion

Dans ce que nous venons de dire, nous avons essayé de définir le temps de construction des églises circulaires sixlobés de notre pays et la voie probable par laquelle cette forme d'église fut parvenue en Hongrie. L'investigation a démontré sans constredit le chemin qui conduit de la Palestine (L'église du Saint-Sépulcre, Milète, Constantinople: Sainte Sophie) jusqu'en Hongrie. Ces chapelles et églises circulaires furent bâties fort probablement comme des églises „ex voto” (de voeu) ou de lieu de mémoires sur l'influence et l'initiative des chevaliers de Saint Jean, des Templiers et des Croisades. (Le choix des saints patrons de ces églises et la plupart des églises abbatiales entre 1217—1235 soutiennent ce résultat (v. images 21—30).

CSENGELE KÖZÉPKORI TEMPLOMA*

HORVÁTH FERENC

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Középkori alföldi falvainkról túlnyomórészt oklevelek csupán elszórt utalásai, régészeti terepbejárások topográfiai adatai, valamint néhány — igaz egyre gyarapodó — falu-, illetve temetőfeltárás eredményei vallanak. Optimális kíváncsi lenne egy-egy település, temető teljes feltárása, ám az adatszegény terület megismeréséhez a részleges feltárások közrebocsátása még ma is lényeges adalékokat szolgáltathat. Az egyre intenzívebben folyó építkezések, mezőgazdasági célú tereprendezések szükségképpen magukkal hozzák a kisebb leletmentések egész sorát is. Úgy véljük, a csengelei leletmentés eredményeinek közreadásával — jóllehet ez esetben is csak részleges feltárásról van szó — néhány megfigyeléssel új adalékot szolgáltatathatunk középkori régészetünk problémáinak megoldásához.

A FELTÁRÁS ELŐZMÉNYEI ÉS MENETE

A leletmentő ásatást megelőzően már voltak adataink az alsó-csengelei középkori templomról. Először egy 1699-ből származó feljegyzés sorai utalnak arra, hogy a kun puszták egyházas helyeinek összeírását végzők még tudtak egy itt állott templomról, mely a török uralom alatt elpusztult. Leírják ugyanis, hogy Felső-Csengelén a templom romja még látszik, Alsó-Csengelén azonban nem található: „...In superiori seindt noch einige rudera von der Kirchen, in inferiori aber nichts zu finden.”¹

Kaltschmidt Ábrahám, aki Szeged határának térképét készítette, még 1747-ben is tudott a maradványokról, hiszen több más pusztá-templom romja mellett (Csorva, Kereser, Öttömös, Csengele-Templomhalom) Alsó-Csengelén is templomromot jelölt „locus ecclesiae” felirattal (1. ábra).²

A XVIII. század végén, a József császár-kori térkép szerint már csak a felső-csengelei templom romjai léteztek (2. ábra),³ melynek eltűnéséről a helyi hagyomány a múlt század végén még annyit vélt tudni, hogy Szeged város hatósága — mint kegyúr — a kisteleki templom építéséhez hordatta el építőanyagként.⁴

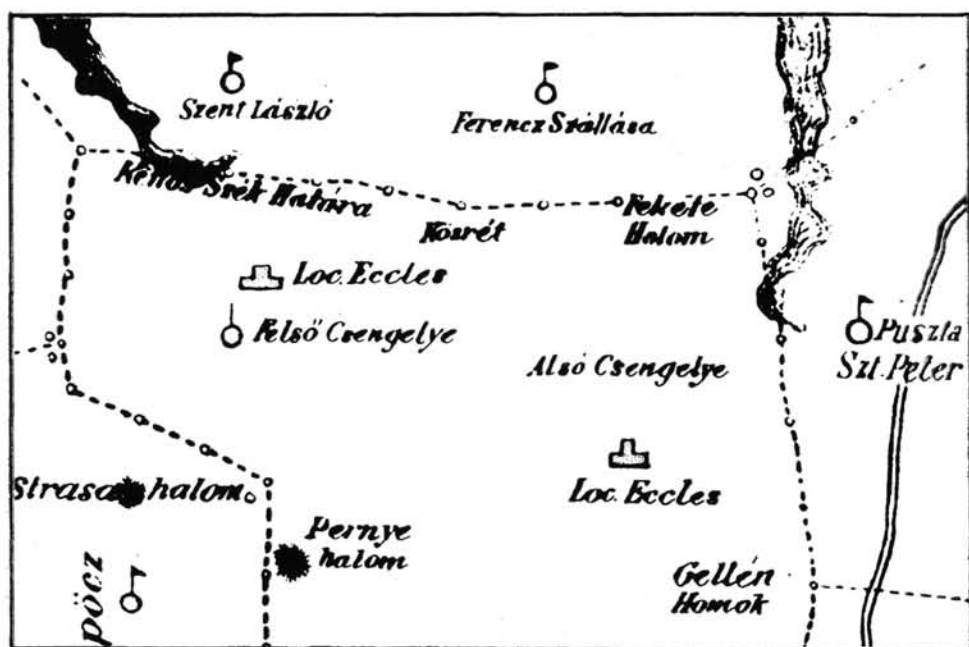
* A tanulmányt Fodor István bírálta, a kéziratot 1977. december 31-én zártam le.

¹ Reizner J., A régi Szeged. II. Szeged, 1887, 18.: 1699-ben Pentz János egri kamarai prefektus, Sötér Ferenc jász-kun kerületi alkapitány, Franyó Mihály egri kanonok és jászberényi prébános a bécsi udvari kamara megbízásából a kun földek részletes leírását végezte el pusztáról pusztára járva.

² Reizner J., Szeged története I. Szeged, 1899, VI. képmelléklet, 320.

³ Jozephinische Aufnahme, Coll. XVII, Sec. 29.

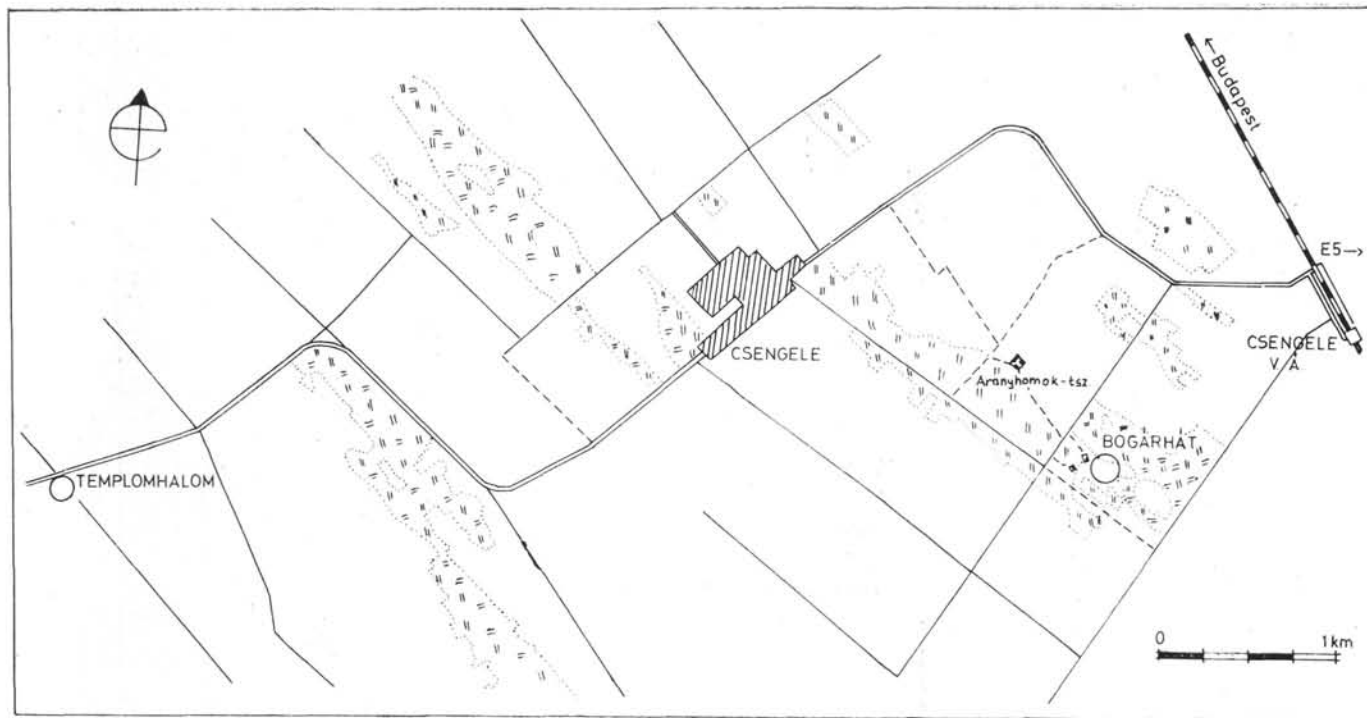
⁴ Reizner J., Ásatások Csengelén. Arch. Ért. 12. 236.

1. Kaltschmidt Ábrahám térképe (1747)

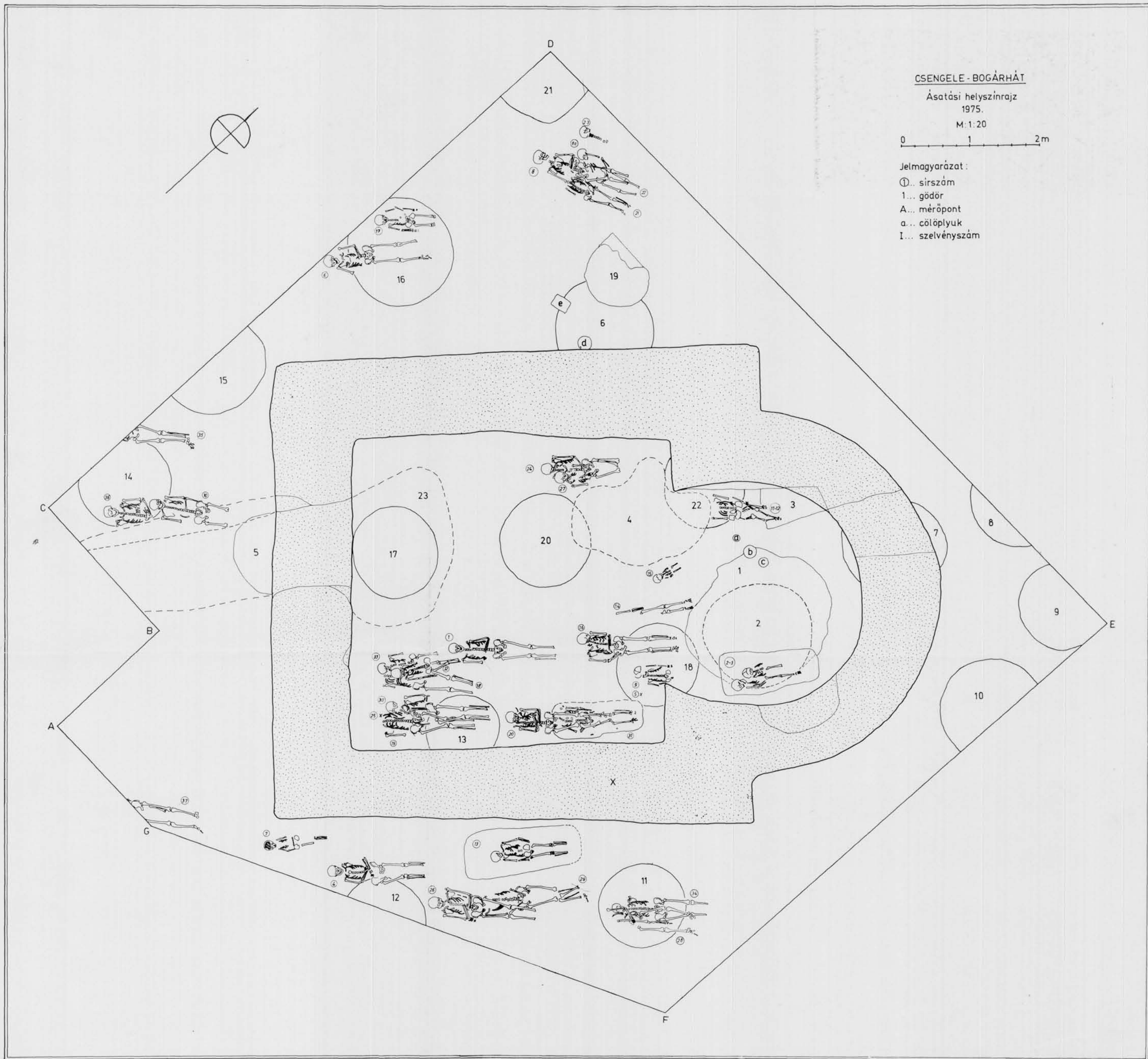
2. A templomhalom környéke (1783)

3. Alsó- és Felső-Csengele a templomhelyekkel

4. A templom feltárt alapfalai a feltárás közben K-ről

CSENGELE - BOGÁRHÁT

Ásatási helyszínrajz

1975.

M: 1:20

0 1 2m

Jelmagyarázat:

①... sírszám

1... gödör

A... mérőpont

a... cölöplyuk

I... szelvényszám

A leletmentő ásatást 1975 januárjában kezdtük meg az alsó-csengelei Bogárhát nevű dombon (3. ábra),⁵ ahol a korábbi szőlőtelepítés alkalmával nagy számban kerültek elő téglá és kőtörmelékek, valamint emberi csontok.

Két $12 \times 2,5$ m méretű É—D-i irányú szelvényt jelöltünk ki a domb legmagasabb pontján. A mezőgazdasági művelés következtében a domb annyira lekopott, hogy a templom alapfalai már az első 50—90 cm után elöbukkantak. E legfelső réteg teljesen átforgatott, szántott, homokos talaj volt. Miután az első két szelvénybe eső alapfalakból a templom alaprajza nyilvánvalóvá vált, egy $12 \times 6,6$ m-es szelvénnel (III. szelvény) az épület egész kiterjedését sikerült átfogni. A szelvényfalakat másfél méter mélységet elérve — miután kiderült, hogy teljesen homogén, értékelésre alkalmatlan képet adnak —, elbontottuk. Csupán a hajó kereszttengegyében hagyunk meg tanúfalat, értékelhető adatot azonban itt sem kaptunk.⁶ A sírok felső rétegét a szőlőtelepítéskor teljesen elpusztították. A hajó belsejében két nagyméretű rablógödörrel végeztek jelentős pusztítást a templom végső pusztulása után (4 és 23. sz. gödör). E gödrök kiterjedése nyilván jóval nagyobb lehetett, mint azt a 110—140 cm mélységben — rendszerint a szűzföld jelentkezése határán — észlelhető körvonalaik alapján rögzíteni lehetett. A 23. gödör a Ny-i homlokfal alapozását is mélyen átvágva árok-szerűen haladt DNY-i irányba, s a szelvényfalon túl is folytatódott.

A TEMPLOM

Az alapfalak a lefelé enyhén szűkülő alapárokba 10—15 cm vastag rétegekben bedöngölt szürke réti agyagból készültek. A legalsó réteget téglasor vagy kőalapozás nélkül közvetlen a kiásott alapárok aljára döngölték. Az apszis patkó, a hajó közel négyzet alakú (Külső méretek: $9,7 \times 6,8$ m.; belső méretek: $7,4 \times 4,4$ m.; ebből az apszis $2,75 \times 3,2$ m, a hajó $4,65 \times 4,4$ m). templom tengelye ÉK 32° — DNY 224° . Az alapfalak szélessége 1,1 m. Az alapozásmélységek az apszisnál —171 cm (—40 cm-nél jelentkezett), a hajó esetében —165 cm voltak (az utóbbinál —10 — —50 cm között jelentkeztek) (4—6. ábra).

A templombelső feltárása során számos vakolatmaradvány került elő falfestés nyomaival (szürke, téglapiros, fehér festésű töredékek; fehér alapon sárga, fekete ívek; sárga alapon vörös mező — fekete sávokkal keretelve).

A betöltésből előkerült kő- és téglatöredékekből ítélve (téglaméretek: $17 \times 5 \times ?$; $15 \times 5 \times ?$; $13—13,5 \times 5—5,5 \times ?$) a templom téglá és kő vegyes felhasználásával épült. A hajó alapozásának négy külső sarkára helyezett kváderkő valamint a későbbiek során tárgyalandó két építési periódus ismeretében azonban joggal feltehető, hogy a két-féle építőanyagot a két építési időszakban külön-külön használták fel. Az 1. gödörből és a templombelsőből előkerült áglyenyomatos paticskok az egyszerű síkmennyezet

⁵ 1975 január 24-én a csengelei Arany Homok Mgtisz a Csengelei Erdő és a vasútállomás között réten (015/ 17 hrsz. terület, „h” -alrész) homokkitermelést kezdett meg. A munkák beindulásakor az előkerült emberi csontokról értesítették a megyei múzeumot, s így a leletmentést még a temető számtottevő károsodása előtt megkezdhattuk. A „Bogárhát” elnevezés egyébként egészen jelenkori, a domb melletti tanya tulajdonosáról nevezik így a lelőhelyet, mely megbízhatóan azonosítható az 1747-es térképen jelölt templomhellyel. A feltárás 1975 január 27-től február 11-ig tartott, melyen részt vettek a Móra Ferenc Múzeum restaurátorai: Saliga László, Bánkúti Anna, valamint Nagy András ásatási technikus. A 3. ábrát Fári Irén, az 5. ábrát Nagy András, a 7, 16, 17/b és 18. ábra felvételeit Toppantóné Nagy Czirok Anikó, a 15. és 17/a ábrát valamint a táblákon szereplő leletek rajzait Tóth Pál grafikus, a fennmaradó rajzokat és fényképeket a szerző készítette.

⁶ A szelvények rendszerét zsinórhálózattal továbbra is megtartottuk a mérések céljából. Mérőpontokként a szélső szelvények sarkait (A—G), a szintezésekhez a déli hajófal alapozásának legmagasabb pontját jelöltük ki fix pontként (X-pont; vö.: 5. ábra).

6. A feltárás ÉK-ről (a hajó hátsó harmadában a tanúfallal)

maradványai. A templombelsőt hengeres (7. ábra 3—4, 7—8) és nyolcszög (7. ábra 6) metszetű idomtéglaíkból készült oszlopok illetve féloszlopok tagolták.

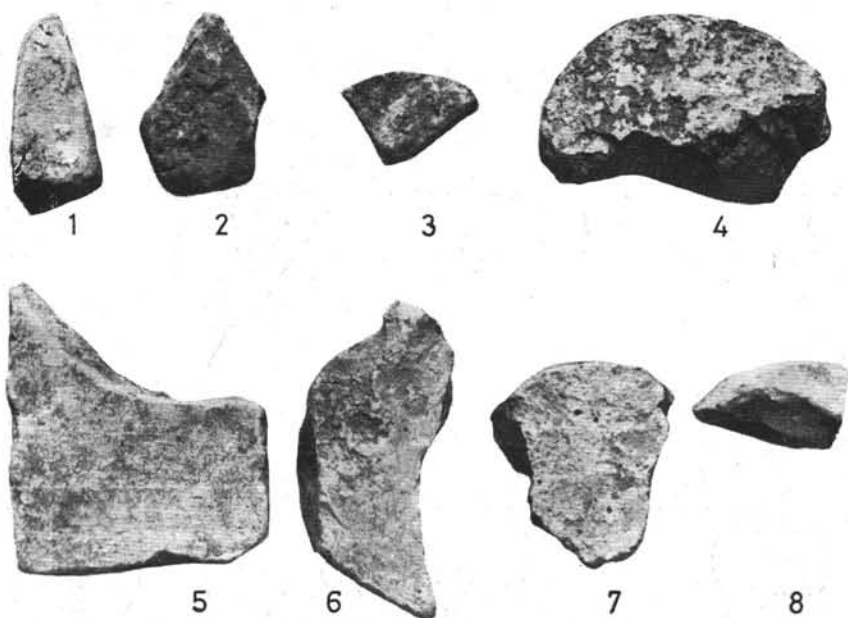
Annak ellenére, hogy az alapozáson kívül az egész épület elpusztult, néhány jelenség egyértelműen arra mutat, hogy a templom építését két időszakra kell bontani:

1. A két építési periódus megállapításához a legfontosabb adatokat az 1. gödör szolgáltatja. Betöltése homokos, kevert föld, égett famaradványokkal, áglyenyomatos paticsokkal volt tele, felületi nyesések szentesedett gerendák nyomai látszottak. A gödör szélébe egy 10 cm (b), s egy 7 cm (c) átmérőjű cölöplyuk mélyedt (5. és 8. ábra), melyek az újjáépítés alkalmával készített állványzat nyomai voltak. Az 1. gödörtől az alatta levő 2. gödör jól elválasztható, melynek betöltése tiszta homokos, alakja szabályos kerek, fala függőleges volt, korhatározását a benne lelt szarmata-kori anyag tette egyértelművé (I. t. 4—4a, 6). Az újjáépítést teszi kétségtelenné továbbá az a tény is, hogy a 2—3. sz. sír — melynek földjében építési törmelékek voltak — az 1. gödör fölött, abba mélyedve került elő.

2. Égésnyomokat a többi gödörben nem észleltünk, de a templombelsőben és a sírok földjében gyakran előfordultak.

3. Az újjáépítést bizonyítja a 3. gödör is (5. ábra), mely az apszis alapozásába is belevágódott, s belőle Árpád-kori (csigavonalas díszítésű) kerámiatöredék került elő (I. t. 3). A gödör fölött a 11—12. sír feküdt (5. ábra).

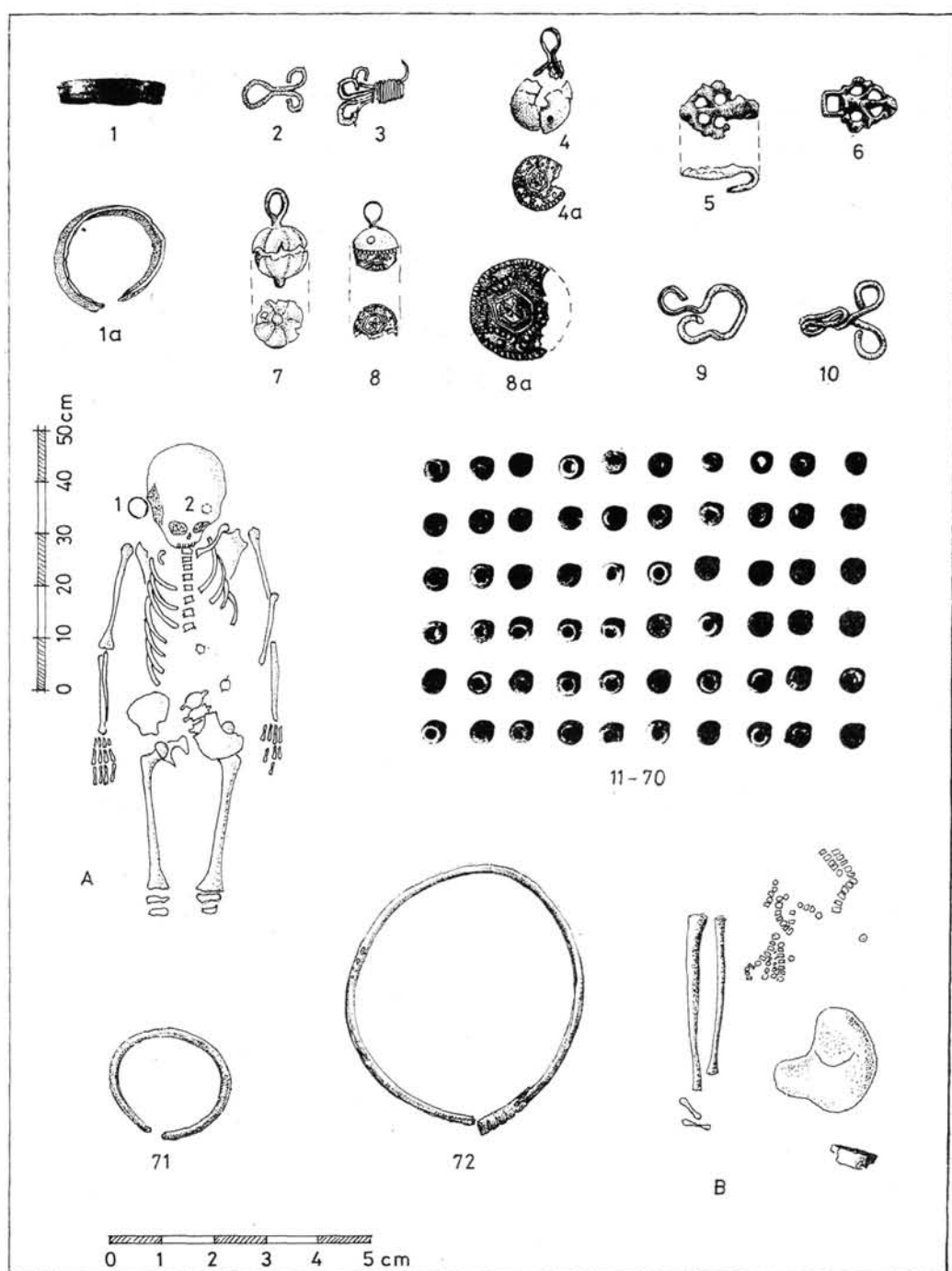
4. A 9. sír gödrét az apszis patkójának déli sarkába ásták bele úgy, hogy az alapozást ezzel itt teljesen kiszedték. Ilyesmi csakis akkor fordulhatott elő, mikor a szentély újjáépítésekor már nem követték az eredeti alapozás patkós ívét, hanem egyszerűen félkörös záródásra módosították. A félkörös záródású fal közvetlen tövébe ástott sír

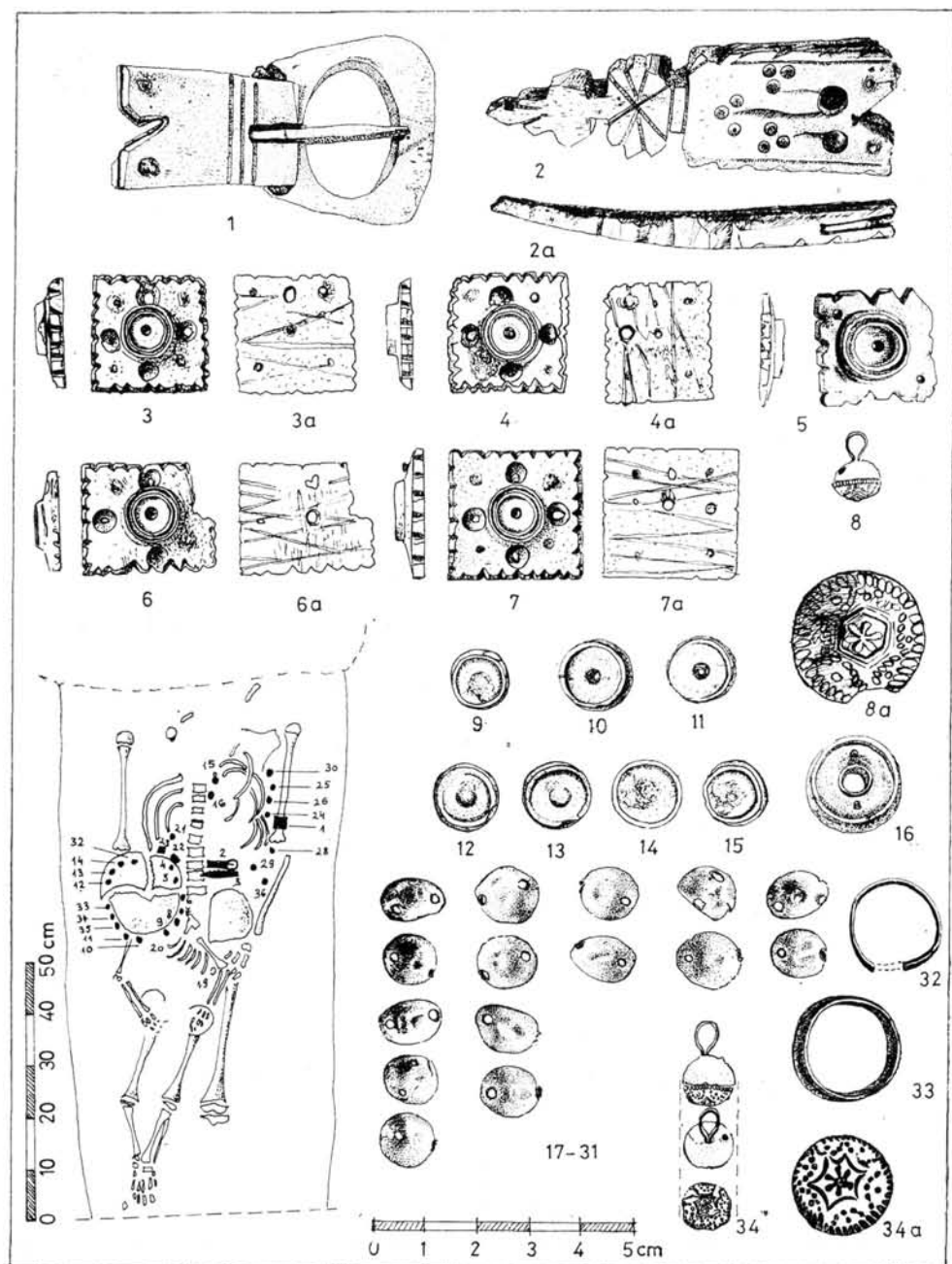
7. Idomtégglák töredékei

8. Az 1. gödör vízszintes metszete

II. Tábla: 1—3=4. sír; 4, 7—8=16. sír; 5—6, 9—70=24. sír; 71—72=17. sír;
A=17. sír; B=24. sír

III. Tábla: 11—12. sír

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

12. A 17. sír részlete

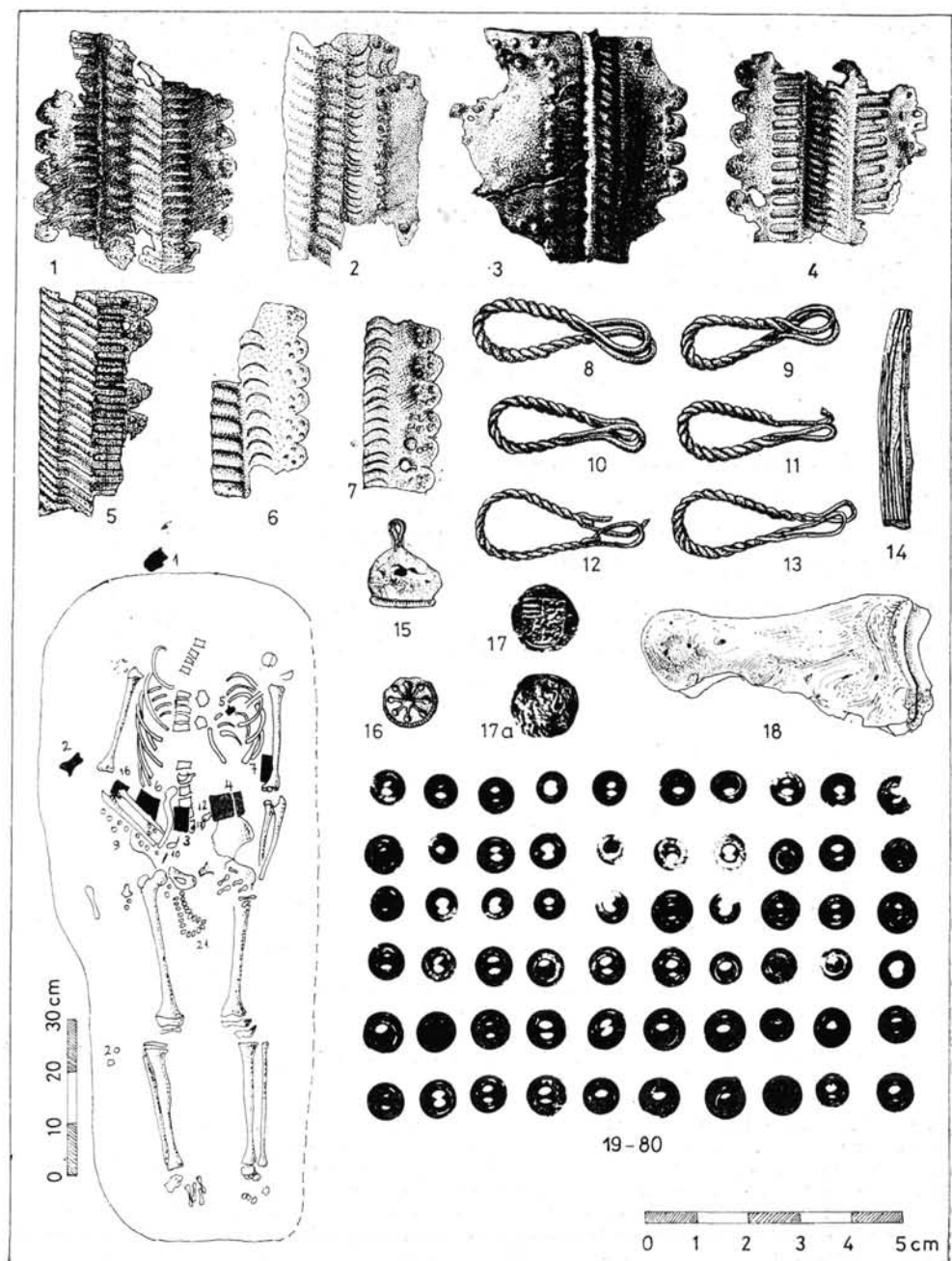
28. sír: Felnőtt, deréktől fölfelé erősen bolygatott, csak a gerincoszlop és a bal kar csontjai in istu. Kezek a medencében egymásra helyezve, koponya hiányzott. A ballábszár térdben kissé felhúzóva, kifelé fordulva. T=225° DNY, M= - 110 cm, Mvh= 130 cm.

29. sír: Felnőtt, koponyája balra billenve, bal humerus hiányzik, kezek a medencében, bolygatott. T=217° DNY, M= - 162 cm, Mvh= 170 cm.

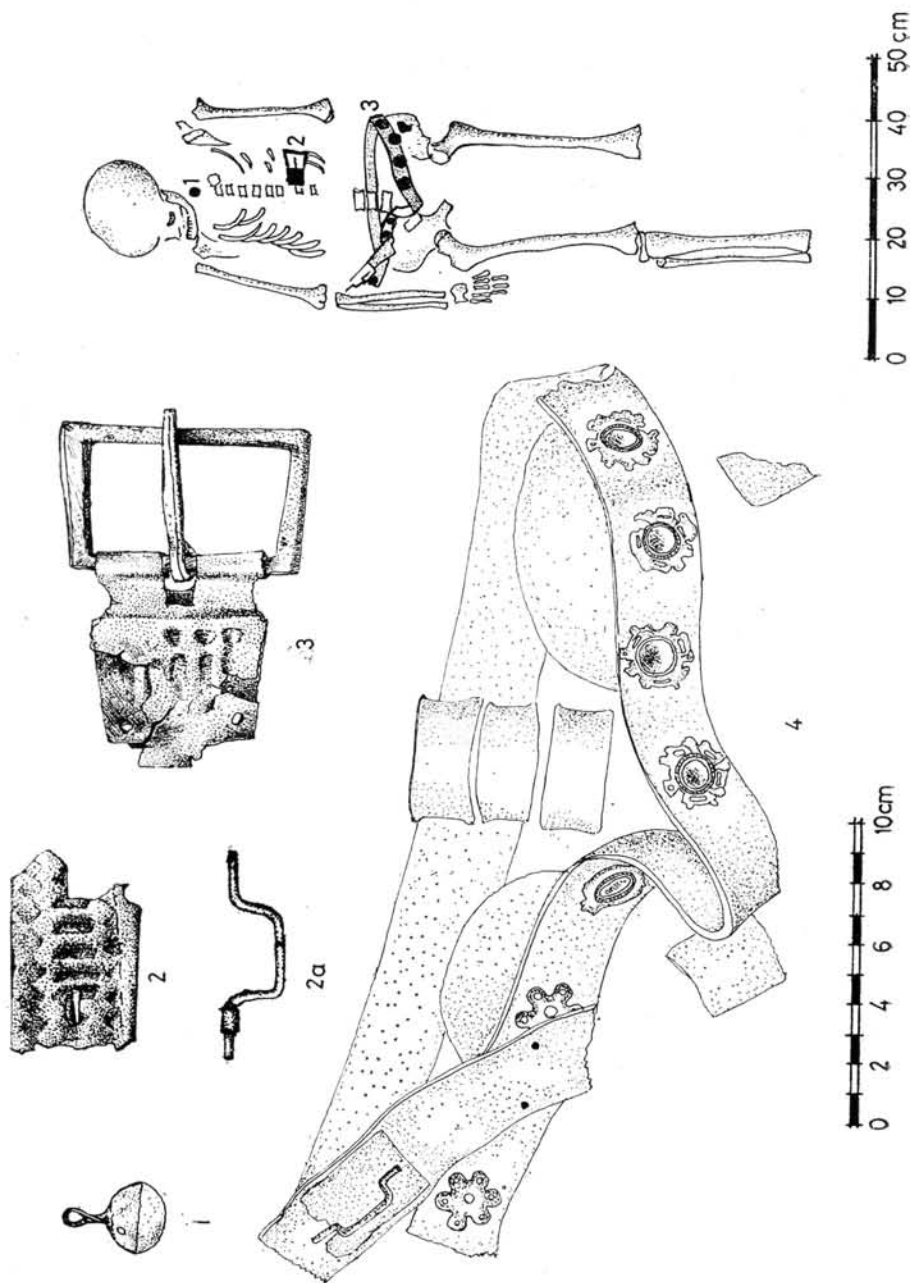
30. sír: Felnőtt, jobb karcsontok hiányzanak. T=224° DNY, M= - 62 cm, Vh=154 cm.

31. sír: (IV. tábla és 13—14. ábra). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben háton fekvő fiatal egyén (nő?) csontváza. Koponyája hiányzik, bolygatott. Jobb kézfej a medencében, a bal kéz a bal femur vége felett nyugszik. 1. Téglalap alakú, préselt, ezüstözött bronz- leme övveret. Középen függőleges irányú, félkörben domborított borda osztja, a borda átlós, csavart díszű, mely a borda két oldalán vízszintes, vékony hornyolásokban folytatódik. Az övdísz két hosszanti szélét egymást váltó karélyok szegélyezik (4,6×3,9 cm, töredék; IV. tábla 1). A jobb könyöknél disznócsont (IV. tábla 18). 3. Az 1-es lelettel azonos övveret (IV. tábla 2). 4. Az 1 és 4-es-hez hasonló övveret, ennek azonban a középbordától balra eső lapja csupán 1 cm, míg az ellenkező oldalon 2,5 cm. A veret két szárnyát ez esetben nem egymás alatti vízszintesen domborított vonalak díszítik, hanem a 3. sz. verettel azonosan a téglalap alakú mezőt poncolt pontsorokkal keretelték (4,6 cm; töredék; IV. tábla 3). 5. Ezüst fülesgomb, alján körbefutó gyöngysor-peremmel (1,7×1,7 cm; IV. tábla 15). 6. Az 1-es számúval teljesen azonos övverettöredék (3,2×1,3 cm; IV. tábla 8). 7. A 4-es verettel teljesen megegyező töredék (4,4×2,2 cm; IV. tábla 5). 8. Bronzhuzalból font láncszem (3,2×1,3; IV. tábla 8). 9. Halcsont a jobb kéznél (4,2×0,5 cm; IV. tábla 14). 10. Az öv záródásánál négy, a fentivel azonos bronzhuzalból font láncszem (IV. tábla 9—12). 11. Övveret töredékei. 12. A fentiekkel azonos láncszem (IV. tábla 13). 13. A szeméremcsont és a bal femur szögletében apró, gyöngysor-keretelésű, kerek, préselt bronzveret, csillag alakú díszítéssel (Átm.: 0,8 cm; IV. tábla 16). 14. I. Mátyás (CNH. II. 243. h—1.) obulusa (IV. tábla 17—17a).⁸ 15. Övveret töredékei. 16. Övveret töredékei. 17. Az utolsó csigolyán kerek, zöld patina, lelet nem volt. 18. A 4, 7, 15 és 17-es számúakkal teljesen azonos övveret töredéke (3,7×1,3 cm; IV. tábla 7). 19. Övveret töredékei. 20. Cseréptöredék a sír földjében. 21. Az alkar mentén induló, a jobb szeméremcsont alatt hurokban visszahajló gyöngyfűzér 140 db, átlag

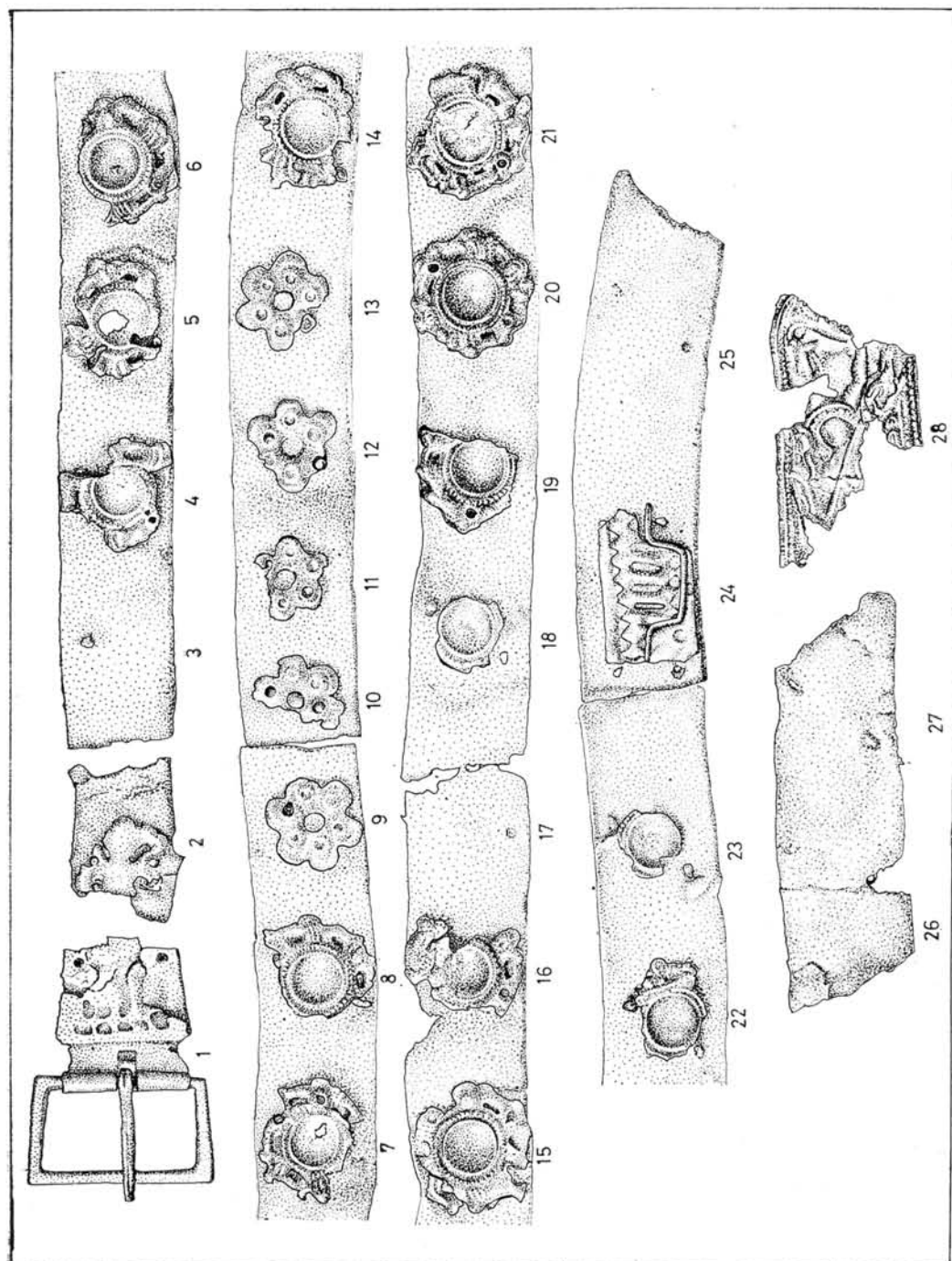
⁸ A meghatározásért Gedai Istvánnak tartozunk köszönettel.

IV. Tábla: 31. sír.

V. Tábla: 33. sír

15. A 33. sir pârtaöve

tekintett.¹⁶ A 11—12. sírban a felnőtt csontváza alatt teljes hosszúságban löszösödött szerves anyag maradványait észleltük. Valószínűleg ugyanolyan növényi rostból szőtt lepedőről lehet ez esetben is szó, mint amilyent Selmeczi László az orgondaszentmíklósi sírokban megfigyelt.¹⁷

A temetés az 5, 9, 11, 31, 33. sírok esetében ünnepi ruhában történt, amire a sírokból előkerült selyemszövet-maradványok,¹⁸ illetve pártá és pártáövek utalnak.

LELETANYAG ÉS VISELET

Pártá az 5, 9, 12. gyermeksírokban fordult elő. Az 5. sírban a fémszálas pártából csupán a fémszállal bevont fonál darabkái maradtak meg, a 9. sír esetében pedig mindössze a koponya elszíneződéséből következtethetünk arra, hogy a halottat pártával temették el. A 12. sír gyermekcsontvázán a pártá minden bizonnyal egyszerű szövetcsík volt, melyre sűrűn, csaknem egymást érve varrták fel a kis félgömbös ezüst vereket (III. tábla 17—31 és 10. ábra). A veretek párhuzamait a XIV. századból találjuk.¹⁹

Pártáöv a 11, 31 és 33. sírokból került elő. Az utóbbiak ezüstözött bronzveretes, gótikus övek voltak. A 31. sír pártáöve széles, selyemszövettel borított²⁰ textilszalag lehetett, melyre nyolc téglalap alakú veretet varrtak. Az öv zárása nem csattal, hanem a két végére erősített három-három, bronzhuzalból font láncszemmel történt — feltehetően ezeken átfűzött zsinór segítségével (IV. tábla 1—13 és 13. ábra). A veretek analógiái csak a Mohács-cseleptaki²¹ és orgondaszentmíklósi²² leletek között fordulnak elő. Az öv láncos záródására hasonló példát nem ismerünk, bár ugyanilyen láncok több leletegyüttesben megtalálhatók.²³ A 33. sír öve (V. tábla és 14. ábra) fémszállakkal csíkozott, selyemszövet-borítású brövő volt,²⁴ melyre a borító szövet felvarrása után szegecselték fel a rozetta alakú, jellegzetesen XIV—XV. századi gótikus vereteket.²⁵ Az öv trapéz alakú csatkerete ugyancsak általános az említett időszakban.²⁶ Figyelmet érdemel az öv készségfüggesztőjének fémlapja, melyen gótikus „i”-minusculák sorakoznak (V. tábla 2., 15—16. ábra). Maga a készségfüggesztő ko-

¹⁶ Selmeczi, L., Angaben und Gesichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. MFMÉ, 1971/2., 194 és uő., Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei (1973) III.

¹⁷ u. o.: 110.

¹⁸ T. Knotik M., Szalag-töredék Csengeléről. MFMÉ, 1976—77/1, 127.

¹⁹ Teljesen azonos darabokat találunk Szabó K., i. m., 58—59, 323—324. ábra. A pártaviselettel kapcsolatos kérdéseket Horváth B. vizsgálta: A tisztaörvényi pártá és pártáöv (Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaörvény), Folia Arch. XXI (1970) 157—168. A pártáövekkel alapvető tanulmányokban foglalkozott Szabó J. Gy., Gótikus pártáövek a kisvárdai vár temetőjéből (Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kisvárd) EMÉ, VIII—IX (1970—71) 57—90; és Szabó K., A pártáöv. Kecskemét 1934.

²⁰ T. Knotik M., i. m. 129.

²¹ Ifj. Fehér G., Az 1949. évi Mohács-Cseleptaki mentőásatás (Die Rettungsgrabung von Mohács-Cseleptak im Jahre 1949), Arch. Ért., 82 (1955), XLII. t. 1.

²² Bárányné Oberschall M., A salgótarjáni, orgondaszentmíklósi és pakonyi középkori sírleletek (Die Mittelalterlichen Grabfunde von Salgótarján, Orgondaszentmíklós und Pakony). Művelődéstörténeti Füzetek I. Kiadja a Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára. Bp., 1942. VIII. t. 1.

²³ Szabó K., i. m. 345. ábra; B. Oberschall M., i. m. 7, VIII. t. 3; Ifj. Fehér G., i. m. V. ásatási terület, 226, XLIII. t. 2 c.

²⁴ T. Knotik M., i. m.

²⁵ Bálint A., i. m. (1956), 164. sír, XIV. ábra 7; B. Oberschall M., i. m. 5, III. t. 1/a; Bálint A., A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolgozatok XII (1936), LXXIII. t. 1/a.; Ifj. Fehér G., i. m. XL. t. 2—3.; Foltiny I. — Korek J., A csecstói középkori templom és temetők. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. (1944—45), 74; Gerevich L., A csuti középkori sírmező. Budapest Régiségei, XIII (1943), 26. kép, LI. sír; Szabó K., i. m. 64; 338, 343. ábra.

rábí ásatások anyagában többször előfordul, a XIV. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakra datálva.²⁷ A minusculás gót „i”-betű és betűsorral kapcsolatban Szabó J. Győző vetette fel B. Oberschall Magda véleményével szemben (t.i., hogy ezek díszítőelemmé csökevényesedett vallásos feliratok)²⁸ a lehetőséget, hogy az olvasat, illetve a jelentés a Jézus-szóból ered.²⁹ Ugyanígy Máriának értelmezte Szabó Kálmán az övcsatokon feltűnő M-betűt és betűsorokat is.³⁰ A gótikus I és M — betűsor, sőt többszavas feliratok egyébként a XIV—XV. századi övek csatlemezein gyakran feltűnnek.³¹

Különös figyelmet érdemel a 33. sírból származó öv szíjvégén levő sárkányölő Szent György-ábrázolás (18. ábra). A gyöngysor-keretelésű mezőben a páncélba öltözött Szent György-alak lábaival a sárkányt tapossa, s kopjájával a szörny torkába döf. Az állat farka a Szent magasan tartott bal karjába tekeredik. A szíjvég töredékes, felső harmada a fej és a jobbkarral együtt hiányzik. Csupán sejteni lehet, hogy a felső mezőt növényi díszek tölthették ki. A legtöbb középkori Szent György-ábrázolástól eltérően a lovagszentet itt gyalogosan ábrázolják. Hasonló, csaknem megegyező darabokat ismerünk Makó-Mezőkopáncsról, Temesvárról,³¹ Kaszaperről és Nagylakról.³³ Miután leletünk és analógiái kun, illetve a kunokkal kapcsolatban álló területekről kerültek elő, azt a gyanút keltik fel, hogy Szent György alakja a feudalizálódott, a középkori magyar társadalomba már részben, vagy teljesen beilleszkedett kunok körében sajátos értelmet nyert. A harci erények lovagi megtestesítőjeként széles körben tisztelt szent, aki a lovagok, lovaskatonák mellett és a lóval is foglalkozó parasztnak patrónusa,³⁴ érthetően lehetett kedvelt a kunok körében, hisz alakja mögött archaikus pogány kultuszok egész sora húzódik meg.³⁵ Annak ellenére, hogy az egyház már a 692-es trullai zsinaton apokrifnek minősítette legendáját, a nép körében a középkorban mindenütt páratlan népszerűséggel hatott.³⁶ A középkori Oroszországban a novgorodi tartományban az orosz Jegorij újszerű népi ikonográfiája szerint a lovag védőszentjeként vált ismertté (a lovagot Szent Jegorij napján, április 23-án engedték ki először a hosszú tél után).³⁷ Hasonló felfogásban jelenik meg

²⁶ B. Oberschall M., i. m. IV. t. 4.; Bálint A., i. m. 20., LXXIV. t.; *Iff. Fehér G.*, i. m. XXXVI. t. 15/a.; uo. XLI. t. 1/a.; Kovács B., Nagytálya középkori templomának feltárása (Mise á découvert de l'église médiévale de Nagytálya) Egri Múzeum Évkönyve (továbbiakban: EMÉ)X (1972), IX. t. 1—2.; Szabó K., i. m. 214, 48. ábra, 68, 348. ábra, 69, 351. ábra.

²⁷ B. Oberschall M., i. m. 6., V. t. a.; Bálint A., i. m. (1936), LXXIII. t. 7. kép; uő. i. m. (1939) XXIX. t. 3. kép; Gerevich L., i. m. 26. kép LI. sír.

²⁸ B. Oberschall M., i. m. 5.

²⁹ Szabó J. Gy., i. m. EMÉ, VIII—IX (1970—71), 68—69.

³⁰ Szabó K., i. m. 68.

³¹ Bálint A., i. m. (1936) 230., 4. kép a—b és LXXIII. t. 1. („ihto”); uő. i. m. (1938), 148., XV. t. 2. („i”-betűsor); uő. i. m. (1956) 81., XI. t. 2., XIV. t., 1. („...GNUS DEI”); *Iff. Fehér G.*, i. m. 226, XXXIX. t. 2. XLIV. t. 5 (Zsigmond pénzzel), XLVI. t. 10; Horváth B., i. m. (1970), 167., 9. ábra; B. Oberschall M., i. m. 5., IV. t. 4. („i”-betűsor); Szabó J. Gy., i. m. 68; Szabó K., i. m. 209—212. ábra („M”-betű), 247. kép („OMNIA AMOR VINCIT”), 326. ábra, 351. ábra, 348. ábra, 125. ábra („St. MARIA ORA PRO...”); *Trogmayer O.*, Szer monostora. Művészet, 1973. XIV. évf. 8. szám. 3 („...OIS DE VILLEMONT”).

³² Bálint A., i. m. 5—7. kép.

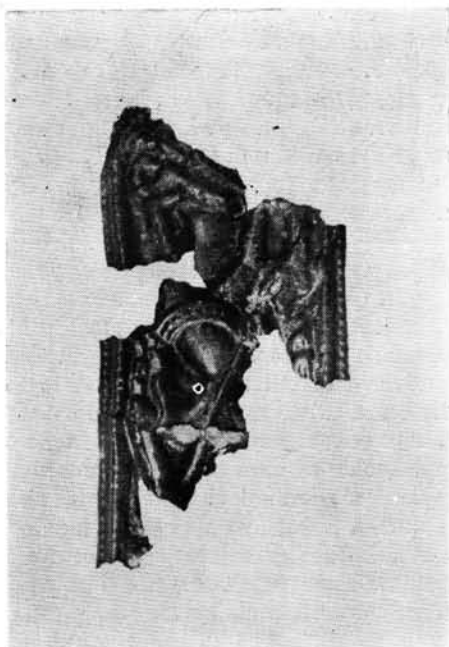
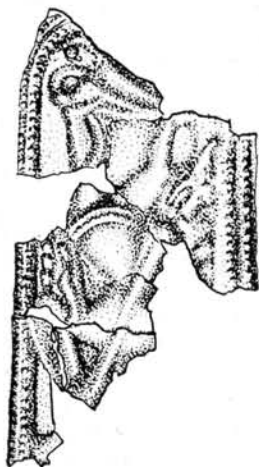
³³ Bálint A., A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). Dolgozatok XIV (1938) 155.

³⁴ Bálint S., Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. Ethnographia, LXXXV (1974) 2—3. sz. 213.

³⁵ Uo. 221.

³⁶ Lexikon für Theologie und Kirche. IV. Freiburg, 1932, 393.

³⁷ Szalkó N., A régi novgorodi festészet. Szovjet Irodalom 10/1976. 183.

17 a—b. Sziójvég Szent György-ábrázolással (33. sír). M=1:1

a magyarországi — mindenképpen középkorra visszamenő — népi tradícióban is „Szent György napja így a kikelet ünnepe, vagyis az istállóban telelő jószág zöldellő mezőre való kihajtásának napja”, alakját és legendját régi mágikus képzetek, profán hiedelmek és hagyományok szőtték át.³⁸

Az állattartó, nomád hagyományokat szívósan őrző kunok körében mindenképp számolni kell a kereszténység felvételét követően olyan vallási elemek létrejöttével, melyek az egykori pogány tradíció és a felvett hit elegyét mutatják. Ugyanerre mutat ugyanis, hogy a kereszténység felvételét követően még sokáig találkozunk a pogány hitvilág csökevényeinek tekinthető szokásokkal, különösen a temetkezések esetében.³⁹ Feltételezzük, hogy a Szent György-ábrázolások népszerűsége mögött valószínűen a vázolt hitvilágbeli hatások sajátos kombinációja húzódik meg.

A sárkánnyal küzdő lovagszent gyalogos ábrázolása a nadabi,⁴⁰ Novy hrad-i⁴¹ kályhacsempéken, Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsain⁴² és egy Kassa környékéről származó oltárképen⁴³ hasonlóképp jelenik meg, s leletkörünket egyértelműen a XV. század utolsó harmadára és a XVI. század elejére keltezi.

³⁸ Bálint S., i. m. 221.

³⁹ Az egyházi szertartással együtt űzött pogány szokások maradványairól bővebben: *Selmeczi L.*, i. m. 194—195.

⁴⁰ Méri I., Nadabi kályhacsempék. *Arch. Ért.* 84 (1957) 201.

⁴¹ Konečný L. — Merta J., Zjišťovací průzkum středověkých fortifikačních v okolí Nového hradu u Adamova (Neue Erkundung mittelalterlicher Befestigungen in der Umgeung der Burg Nový hrad bei Adamov). *Archaeologia Historica* I (1974) 251., Obr. 7/b.

⁴² Kalmár J., Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsai (Die Pavesen der Wiener Besatzung König Matthias). *Folia Arch.* XVIII (1966—67) 151—193.

⁴³ Radocsay D., Gótikus festmények Magyarországon. Bp., 1963. 25. Az apostolvértanúságok mestere segédje: Szent György és Sándor egy Kassa környéki oltárról, 1480 körül.

A harmadik, pártaövet tartalmazó 11—12. sír a templom szentélyében feküdt. Az övcsat, a szíjvég és a veretek csontból készültek, és selyemszövet-borítású vászonövet díszítettek.⁴⁴ Pártaöveinket illetően ez esetben bőséges párhuzamokkal rendelkezünk.⁴⁵ G. Sándor Mária a csontosövekről írt összefoglaló tanulmányában e leleteket a Magyarországon élt kunok emlékanyagának tekinti. Keleti eredetű tárgyaknak tartja, melyek mintakincse azonban már nyugati, gótikus ízlésű.⁴⁶ A csontosövek keleti eredetét, az Altáj-vidékig és Kelet-Turkesztánig vezető kapcsolatait többen hangsúlyozták.⁴⁷ Bármilyen valószínű is az eredet és a kapcsolatok feltételezése, e véleményeknek csupán egyetlen szépséghibájuk van, hogy valóban keleti analóg darabokat ez ideig nem ismerünk.

A pártaövek korhatározását tekintve legkönnyebb a dolgunk a 31. sír Hunyadi Mátyás pénzével kezelt pártaövvel. Ez és az övveretek analógiái egyaránt a XV. század második felére teszik e típus használatát.⁴⁸ A 33. sír övét a szent-györgyös szíjvég alapján ugyancsak a XV. század második felére kell meghatároznunk, bár a csaknem azonos analóg példányokat a XIV. század második fele és a XVI. század közepe közötti időhatárokon belül említik.⁴⁹ A magunk részéről valószínűtlennek tartjuk egyugyanazon övverettípus kétszáz éven keresztüli szinte változatlan létét, s még az övek örökletes hagyományozásának ismert gyakorlatát is⁵⁰ szem előtt tartva sem tekinthetjük az ilyen típusú övdíszeket a XV. század elejénél korábbi keletűeknek. A csontosövek korhatározásánál már jóval nehezebb helyzetben vagyunk. Horváth Béla a csontból készült övgarnitúrákat Bálint Alajos kaszaperi leleteire hivatkozva XIV. századiaknak határozta meg, azzal a kiegészítéssel, hogy valószínűen még a XV. században is használatban voltak.⁵¹ Azonban hitelesen feltárt gödörből ismerünk V. István (1270—72) pénzével datált csont övvereteket,⁵² s XV. századi meglétükre egyértelmű bizonyíték az I. Ulászló (1440—44) pénzével való előfordulásuk.⁵³ A fentiek alapján a csontosöveket a pártaövek legkorábbi magyarországi előfordulásának kell tartani, melyek már a XIII. század végén, tehát közvetlen a kunok betelepülését követően kimutathatók, s mintakincsük a XIV—XV. század folyamán gótikus ízlésűvé alakult át. Használatuk — tekintve az előállítás egyszerű módját⁵⁴ — valóban hosszú

⁴⁴ T. Knotik M., i. m.... Elméletileg feltehető, hogy az övek bőrből készültek, s a szövetmaradványok csupán ezek borításai voltak. Ez ellen szól azonban az a tény, hogy a 33. sír jó állapotban fennmaradt bőrövével s a 31. sírban levő bőrmaradványokkal szemben a 11. sírban bőrnek nyoma sem volt.

⁴⁵ Bálint A., i. m. (1939) XXIX. t. 16.; uő. i. m. (1938), XIII. t. 1—24, XIV. t. 1. 18.; Ifj. Fehér G., i. m. XLVI. t. 3—5; Gerevich L., i. m. 24 kép; Kovács B., i. m. ii. t. 3—7, V. t. 1—9, VIII. t. 1—8; Méri I., Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről II. Arch. Ért. 81 (1954), XXXIV. t. 4; B. Oberschall M., i. m. IX—X. t; Shafarik, O. — Schulmann, M., Hinga Szrednovekovna nekropola Szad Szubotice (The mediæval necropolis Hinga near Subotica). Rad Vojvodanskij Muzeja 3 (1954) II. t. 8; Szabó K., i. m. 353—352, 357—360, 362—364. ábrák.

⁴⁶ G. Sándor M., Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumba (Mittelalterliche Knocherne Gürtel im Ungarischen Nationalmuseum). Folia Arch., XI (1959) 121.

⁴⁷ V. ö. G. Sándor M. i. m. 116.

⁴⁸ B. Oberschall M., i. m. VII. t. 1; Ifj. Fehér G., i. m. XLII. t. 1.

⁴⁹ V. ö. 25—27. jegyzet.

⁵⁰ Szabó J. Gy. i. m. 62, 66; Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI—XVIII. században. Bp., 1896, 119, 195, 313—314; Horváth B., i. m. 167.

⁵¹ Horváth B., i. m. 167.

⁵² Ifj. Fehér G., i. m. XLVI. t. 3—5 (2. gödör).

⁵³ Bálint A., i. m. (1939) 159. XXIX. t. 16.

⁵⁴ A csont faragásán túl az esztergályozott darabok elkészítése sem jelentett különösebb nehézséget. V. ö.: G. Sándor M., Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez (Zur mittelalterlichen Herstellungstechnik der Knochenknöpfe und Perlen). Folia Arch. XIII, 141—149.

időn át valószínűsíthető, korai megjelenésük ismeretében pedig az említett keleti eredetét s a kun viselethez tartozásukat sem vethetjük el teljességgel. A csengelei 11. sír övét a fentiekre támaszkodva a XIV. századrakeltezhetjük.⁵⁵

Gyűrű a 4. és 12. sírban fordult elő, korhatározó értéke egyiknek sincs.

Hajkarika csupán a 17. sírban volt, az egyik nagyméretű, végén rovátkolt tokban végződő típus pontos analógiáját az 1241 előtti Nyáregyháza-pusztapótharaszti és az 1241 körüli orosi pénzzel datált kincsletben találhatjuk meg.⁵⁶ Hasonló fordul elő a Cegléd-madarászalmi anyagban is, biztos datálás nélkül.⁵⁷ A 2. sz. kisebb, nyitott végű hajkarikát XI—XIII. századi analógiái⁵⁸ és imént említett párja keltezése alapján XIII. század végének tartjuk.

A 4, 12, 16, 24, 31, és 33-as sírokból származó ruhakapcsok és pitykegombok datáláshoz csak tág, XIV—XVI. századi időhatárokat adnak.⁵⁹

Üveg pasztyagöngyök a 31. sírban fordultak elő, s bár XIII—XIV. századi megfelelőiket is ismerjük,⁶⁰ e sír esetében biztosan XV. századiaknak kell tartanunk ezeket. Csengelén kívül Hingán is⁶¹ a derék, illetve a medence táján fűzérben fordultak elő, ami Szabó Kálmánnak azt a véleményét látszik támogatni, hogy ezek a medencetájón előforduló fűzerek olvasók lehettek.⁶²

Az esztergályozott csontgyöngyök (24. sír) ugyancsak hosszú időn át, a XIII—XVI. század folyamán divatban voltak.⁶³

Ugyancsak Szabó Kálmán közleményében találunk a mi 31. sírunk 13. sz. ruhadíszének (13. ábra 13; IV. tábla 16) rendeltetésére. A mindig egyesével előforduló kis veretek eszerint ruhadíszek voltak.⁶⁴ A csengelei rendkívül kisméretű darab azonban csaknem teljesen kizárja ezt a lehetőséget, sokkal inkább valószínű, hogy egy olyan kisméretű tárgy díszül szolgált, melyet a halott bal kezébe helyeztek a temetés alkalmával.

Végezetül egy csillag alakú buzogányt kell megemlítenünk, ami bár szórványként került elő (18. ábra és I. tábla 1—1a—b), lelet együttesünkben mégis számottevő jelentőségű. E tizenkéttuskés típus kialakulása ugyanis Dél-Oroszországban keresendő, amit igazol, hogy a Középdnyeper-vidék és a Kárpát-medence közötti keskeny sávban fordul csak elő. A Kárpát-medencétől keletre használatuk a XI—XIII. század közepéig terjed. Magyarországon a kunok feltűnésével jelenik meg, s a XIV. szá-

⁵⁵ V.ö. 45. jegyzet.

⁵⁶ *Parádi N.*, Pénzekkel kezelt XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslet. *Folia Arch.* XXVI (1975) 120—161.

⁵⁷ *Topál J.*, i. m. 110. sír 1. ábra 11—12 és I. t. 1—2, és 71. old.

⁵⁸ *Topál J.*, i. m. I. t. 5, 8, 9, 13.; *Szabó K.*, i. m. 11, 64, 65. kép.

⁵⁹ A párizsi kapcsolatra: *Bálint A.*, i. m. (1936) LXXIV. t. 4; *Uő.* i. m. (1938), XXIX t. 7, 9; *uő.* i. m. (1956), X. t. 13, 14, 18; *Ifj. Fehér G.*, i. m. XXXVI. t. 6, 10, XLIV. t. 3, 4, XLV. t. 1, XLVI. t. 6—7; *Foltiny I.—Korek J.*, i. m. I. t. 10, 11, 13—14—15, 17; *Kovács B.*, i. m. IV. t. 7, 10; III. t. 5, VI. t. 4; *B. Oberschall M.*, i. m. 3. t. 3/a; *Ifj. Olasz E.*, Középkori leletek Békéssámsonon. SZKMÉ, 1955, 2. kép. 18.; *uő.* Árpád-kori templom és temető a kardoskúti templomdombon. *Arch. Ért.* 83. 2. kép 18; *Papp L.*, A mohácsi csatahely kutatása. JPMÉ 1960, 20. kép.; *Uő.* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. JPMÉ, 1962., 5. kép 6. A gótikus ruhakapocsra: *Bálint A.*, i. m. (1956) X. t. 15, 17; *Kovács B.*, i. m. III. t. 4, 7, 8, 12, 13, 15, 18, IV. t. 3, 5, 13, VII. t. 3; *Ifj. Olasz E.*, i. m. (1956) 2. kép 19; *Uő.* i. m. (1955) 19. kép; *Bálint A.*, i. m. (1939) XXIX. t. 9—11.

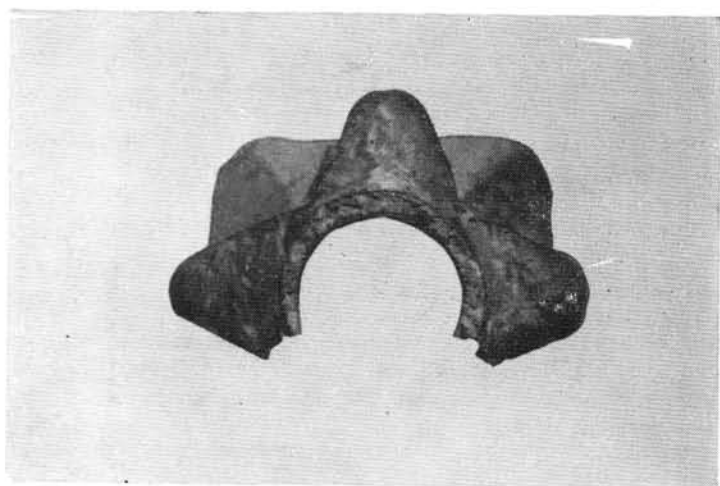
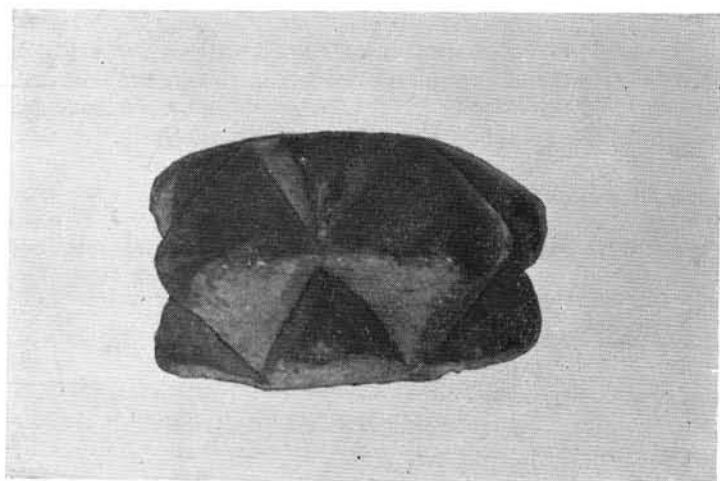
⁶⁰ *Shafarik—Schulman* i. m. 4. t. 13, 5. t. 3—6., 6. t. 2., 7. t. 1. és 53; *Szabó K.*, i. m. 41 és 137. ábra.

⁶¹ *Shafarik—Schulman* i. m. 53.

⁶² *Szabó K.*, i. m. 44.

⁶³ *Uo.* 226—252. ábra és 50.

⁶⁴ *Bálint A.*, i. m. (1938) 69 és XX. t.; *Shafarik—Schulman* i. m. VI. t. 9. és 53. old.; *Szabó K.*, i. m. 172, 167. ábra és 43. old.

18 a—b. Csillag alakú buzogány. M=1:1

zad második felében széleskörű használata már véget is ér, ugyanis a tollasbuzogány csaknem teljesen kiszorította a használatból.⁶⁵

A leletek helyzetéből és néhány jó állapotban megmaradt szövetfoszlányból lehetőség kínálkozik bizonyos viselettörténeti következtetésekre is. A mai párizsi kapocshoz hasonlókkal, illetve gótikus öntött kapcsokkal minden esetben a nyaknál találkozunk (4, 11, 16, 24, 31, 33. sír). Az előbbieket feltehetően ing, a gótikus kapocs felsőruha nyílását fogta össze. A 19 és 24. síroknál a nyakon talált gyöngyszemek az ing, vagy a felsőruha nyakszegélydíszei lehetnek. A 31. sír esetében szűkre szabott, dolmányyszerű felsőruhára gondolunk, melyet a derékon felül a bal oldalon kerek, esztergályozott csontgombokkal fogtak össze. A ruha széléit selyemszövet-csíkokkal szegélyezték, a ruha maga a 11. és 33. sírok esetében lenvászonból készült.⁶⁶

⁶⁵ Kovács L., A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI—XIV. századi csillag alakú buzogányai. (Les maussues étoilées des XIe—XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois). Folia Arch. XXII (1971), 165—181.

⁶⁶ T. Knotik M., i. m.

A szövetvizsgálatok eredménye már másodízben mutatta ki a magyarországi középkori anyagban eddig nem tapasztalt ún. táblácskás szövésű textíliát. Tudomásunk szerint ez a technika először az ópusztaszeri plébániatemplom körüli temetőben⁶⁷ bukkant fel. E feltárást megelőzően csupán Endrei Walter következtetett (leletanyag nélkül) e keleti eredetű, egyszerű szövésmód magyarországi létére.⁶⁸ Az említett ópusztaszeri táblácskás technikával készült szövetek két kun-gyanús sírból kerültek elő. Csengelei felbukkanása óhatatlanul is felkelti a figyelmet, hogy ezt a technikát talán a XIII—XV. században a kunok háziiparára jellemző, keletről hozott ismeretnek tarthatjuk. A tervezett további vizsgálatok e kérdésre bizonyára egyértelmű választ fognak adni.

A viselethez tartozó pártaövek Csengelén mindegyik esetben, úgy véljük, a női viselet tartozékai voltak. A 17. sír hajkarikáinak már említett XIII. századi datálását erősíti a kor divatja is,⁶⁹ valamint az a tény, hogy XIV. századi analógiáját nem találunk. Úgy tűnik, a XIV. században már a nagy, 7—8 cm átmérőjű, gömbökkel díszített hajkarikákat viselték.⁷⁰ *A fentiek alapján a csengelei templom körüli temető sírjai a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból származnak, — s bár az előkerült leletanyag nem a kun etnikum kizárólagos jellemzője — az ide temetetteket — elsősorban történeti adatok ismeretében — kunnak kell tartanunk.*

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

A templom alaprajzi elrendezése patkó alakú apszisa és négyzet alakú hajójával középkori falusi templomaink egy speciális kis csoportjához tartozik. Ez az alaprajz a XI—XIII. században Magyarországon honos, szabályos félköríves záródású templomokkal rokon, a patkós záródás azonban arra figyelmeztet, hogy eredetüket, korhatározásukat tekintve ezektől eltérőek lehetnek.

Gerevich Tibor e csoportot Nyitra, Podolin (Szepes m.) és Nádasd (Trštene, Liptó m. épült: 1269) alapján későromán alaprajzi formának tartotta.⁷¹ Nagy Emese Gerecse templomát Gerevich Tibor véleménye és a falu első, 1212-es okleveles említésére támaszkodva ugyancsak XIII. századnak határozta meg.⁷² Az általa e datálás bizonyítékaul említett Herencsény⁷³ és Szentbenedek templomának⁷⁴ építési idejét azonban semmi sem bizonyítja.

Valter Ilona ácsi templomásátával e típus magyarországi feltűnése már a XII. századra csúszott vissza,⁷⁵ e templom megbízható és mértéktartó datálásával. Nagy Emese tanulmányában további XIII. századi (Felsőörs, Ilija (Illés, Hont m. 1254), Borša (Borsa, Zemplén m. 1221) és XII. századi (Sopronhorpács, Nyitra-Parovce, Drazovce (Zobordarázs, Nyitra m.), Kliž—Hradiste (Kolos—Hradistye, Nyitra m.), Kolečany (Kolon, Nyitra m.), Orthanky (Eszterce, Bors m.) analógiákat említ. Megállapítja, hogy az ácsi kivételével a magyarországi patkós templomok XIII. századiak,

⁶⁷ Horváth F., Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ, 1974—75/1. 356.; T. Knotik M., Táblácskás szövésű szalag-töredékek. MFMÉ, 1974—75/1. 375—378.

⁶⁸ Endrei W., Kiveszettnek tartott ősi textiltechnikai módszerek. Magyar textiltechnika 1974/4. 198.

⁶⁹ Gerevich L., i. m. 136.

⁷⁰ Szabó K., i. m. 17, 45.

⁷¹ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. Bp., 1939. 31.

⁷² Nagy E., A A középkori Gerecse község temploma (L'église de la commune médiévale de Gerecse). Bud. Rég. XVIII (1958) 554, 559.

⁷³ Nógrád megye műemlékei. Bp., 1954. 214.

⁷⁴ Scherer F., Gyula város története. Gyula, 1938. I. 39.

⁷⁵ Valter I., Az ácsi református templom feltárása. Arch. Ért. 90. 284.

a korábbi XII. századi típusok csaknem kizárólag a felvidéken találhatók. A legkorábbi, VIII—X. századi példákat Cibulkára hivatkozva Csehországban (Budči, Prága, Szt. Jiří templom) és Svájcban találta meg.⁷⁶

Nagy Emese elterjedési térképén korban ésterületileg csak egyetlen, a Békés megyei Gellértegyháza (19. ábra 3.) temploma nem illeszkedett a felsorolt magyarországi példák sorába. Ezt a templomot az ásató Zalotai Elemér ugyan mértéktartóan XII. századnak határozta meg,⁷⁷ de a körülötte levő X—XI. századi temetkezéseket tekintve a XI. század végi keltezésnek semmi sem mond ellent. Tovább módosítja a Nagy Emese által vázolt képet, ha az általa nem említett, de biztosan a XI. század első felére keltezhető tarnaszentmáriai és zirci templomot (19. ábra 1, 2) is felvesszük a listára.⁷⁸

Az ácsi feltárás óta a Dél-Alföldön további patkós záródású templomok kerültek elő. Pusztaszeren (19. ábra 5.) biztosan XI. századi,⁷⁹ Szőregen — jól lehet a feltárás éppen csak elkezdődött — a monostordombon előkerült kisméretű patkós templom — a monostor XII. század végi említését ismerve⁸⁰ legalább XII. századi kell legyen. (19. ábra 6)⁸¹. *A fentiek ismeretében tehát egy biztosan datálható XI—XII. századi magyarországi csoportról is beszélhetünk.*

Ha az említett magyarországi patkós szentélyzáródású templomokat egyenként megvizsgáljuk, több esetben további bizonytalanságokra figyelhetünk fel. Herencsény esetében a datálás nehézségei mellett alapos gyanú merülhet föl, hogy egy korábbi rotunda bővítése révén jött létre a mai forma,⁸² ugyanúgy, mint Karcsa, Gerény, Kiszombor esetében,⁸³ melyeknél természetesen sohasem merült fel, hogy patkós záródásúaknak tartsák a bővítésekkel létrejött formát. Méginkább vonatkozik ez a nyitrai templomra.⁸⁴ Erősen kérdéses továbbá, hogy a falusi templomokkal együtt tárgyalhatjuk-e a kétségtelen patkós záródású felsőörsi nemzetségi templomot.⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a pusztaszeri monostor egyik XII. századi oldalszentélye is ilyen záródást mutat.⁸⁶ Szentbenedek temploma esetében több mint kérdéses a XIII. századi keltezés és egyáltalán a szentély patkós záródása is.⁸⁷ Gercse templománál a falu 1212-es említésével ugyancsak nem látjuk igazoltnak a templom egykorú építésének ügyét.

Úgy véljük, hogy a patkós szentélyzáródású templomok hazánkban a félköríves

⁷⁶ Uo. 288.

⁷⁷ Zalotay E., i. m. 52.

⁷⁸ Csemegi J., A tarnaszentmáriai templom. MM és ÉE, LXXV (1941); Kozák K., Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. Arch. Ért. 93. 60. Koppány T., XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. VMMK 11. 141.

⁷⁹ Trogmayer O., i. m. 3.

⁸⁰ Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár, Bp. 1869, XI. 62.: „...donec pervenitur ad terrem monasterii Sancti Philippi.”

⁸¹ Trogmayer O., Szőreg őstörténete, Szőreg és népe. Szeged, 1977. 63—64. Megjegyzendő, hogy a Dunántúlon is további patkós záródású templomok kerültek elő, de bizonytalan korhatározásuk miatt ezekkel nem foglalkoztunk (Koppány T., A Balaton-felvidék románkori templomai. VMMK 1. 106. (Szóc—Dabas). 105. kép.; Koppány T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. VMMK. 6. 120 (Apácatorna, valószínű XIII. sz. 2. fele) 2. ábra. 120 (Kéttornyulak, a szerző XIII. sz-ra datálta) 12. ábra., Uő, Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. II. VMMK. 11. 233 (Ság, 11. ábra).

⁸² Vö. 73. jegyzet.

⁸³ Gervers—Molnár V., A középkori Magyarország rotundái, Bp., 1972. 15, 17, 28, 31, 32, 34. ábrák.

⁸⁴ Mencl V., Stredoveka Architektura na Slovensku. Praha, 1937, 225—237, 429—431.

⁸⁵ Entz G. — Gerő L., A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 23. old. 18. ábra.

⁸⁶ Trogmayer O., i. m. 3.

⁸⁷ Éppen ezért Nagy Emese is óvakodott felvenni a patkós szentélyű templomok listájára (i. m. 559), s maga az ásató Scherer is kételkedett az ilyen alaprajz szándékos kialakításában (i. m. 39).

záródású típussal együtt⁸⁸ a XI. században tűnnek föl először (Tarnaszentmária, Zirc, Gellértegyháza, Pusztaszer I. periódus), a XII. században is továbbélnek (Szőreg, Ács, Gercse? Sopronhorpács) s megjelennek a nemzetségi templomok körében is (Felső-őrs, Pusztaszer). Legkésőbbi területi előfordulásuk pedig jelenlegi adataink alapján a középkori Magyarország területén a Felvidékre esik (Ilija, Podolin, Bors, Nyitra, Nádasd).

Az eredetre nézve továbbra is irányadóak a Nagy Emese által idézett csehországi és svájci példák, de a tarnaszentmáriai és gellértegyházi templomok alaprajzát ismerve nem tartjuk lehetetlennek, hogy a legkorábbi hazai patkós záródású alaprajzok eredetét — további megerősítő adatok birtokában — bizánci területen kell keressük.⁸⁹

A csengelei templom építésének kora azonban mindezek ismeretében bizonytalanlanná vált. Csábító kísértés lenne az eredeti Gerevich—Molnár-féle vélemény szerint XIII. századvégi építést feltételezni és egy korai kuntérítéssel összekapcsolni. Ez egyébként egybeesne a temető kezdetének idejével is. Nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy a templom még ezt megelőzően épült a tatárjárás előtt, s csak a XIII. század végétől kezdtek köré temetkezni az itt feltűnő kunok. Erre utal a feltárás során megfigyelt két építési időszak is.

A KUNOK CSENGELE KÖRNYÉKÉN

A templom építési idejéről mondottakat a közvetlen környéken végzett terepbejárásaink is igazolják.

A templom körül a császárkori és népvándorlaskori telepnyomok mellett Árpád-kori falu nyomait észleltük. E településről semmiféle középkori említés nincs. Támogató adat híján csak a gyanú árnyéka vetődhet a már említett Kaltschmidt-féle térképen közvetlen az Alsó-Csengelén jelölt templomhely alatti „Gellén Homok” megjelölésű határrészre. Nem lehetetlen, hogy e későn felbukkanó dűlőnév egy utótaggal alakult (összetett) Árpád-kori falu nevét őrizte meg.⁹⁰

A Csengele név először 1493-ban fordul elő egy határleírásban.⁹¹ Több XVI. század előtti okleveles említésről nem tudunk. Rásonyi László gondos elemzéssel bizonyította, hogy a név kun eredetű, s a *Cängalli* > *Cängäli* névre megy vissza, ami olyan fás-cserjés területet jelent, mely pontosan illik a Kiskunság középkori flórájára.⁹²

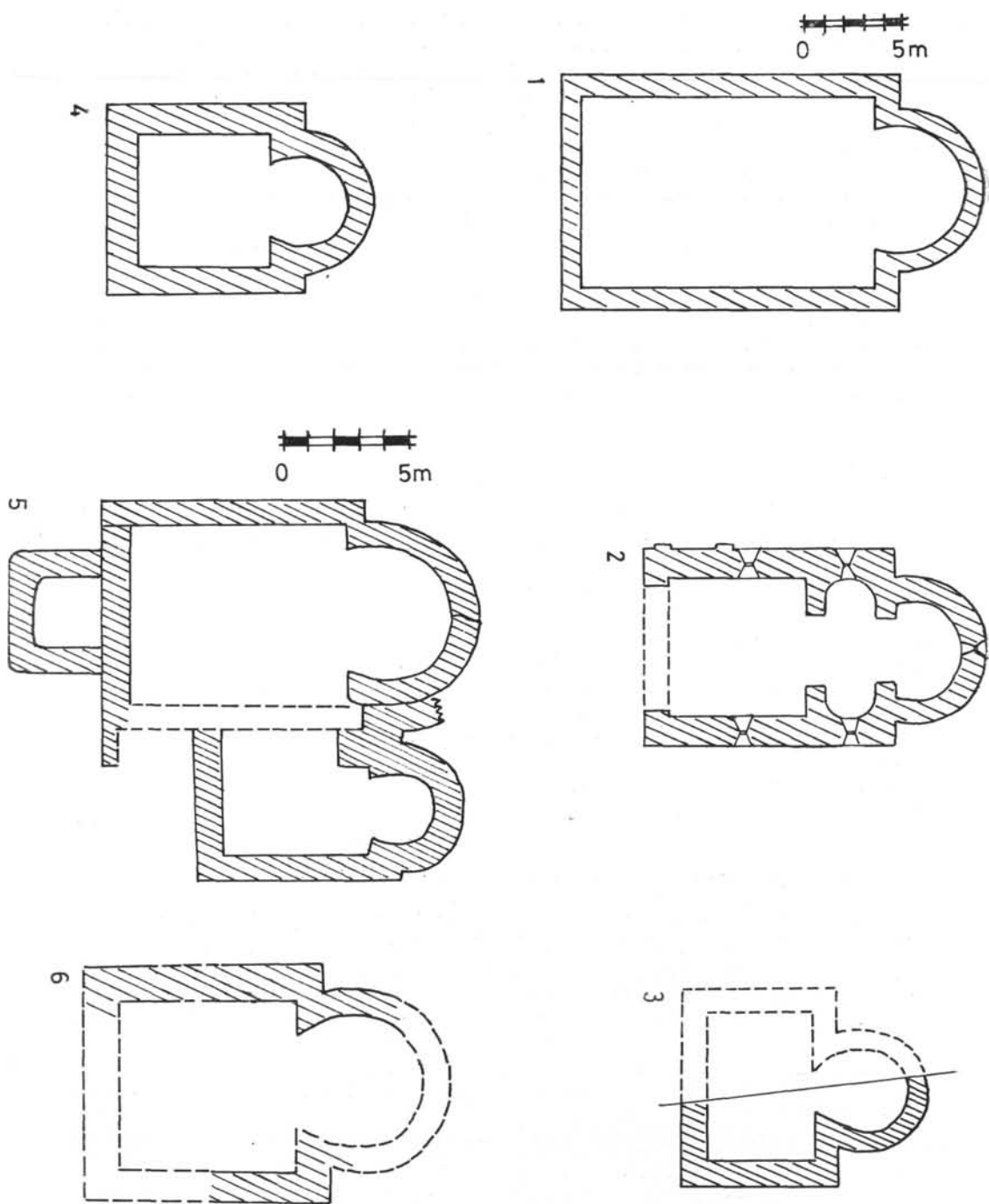
⁸⁸ Kozák K., i. m. 60.

⁸⁹ Zalotay a gellértegyházi templom feltárásakor egy falrész is talált, melyet a rajzon nem ábrázolt s „a hajót bezáró oromfaltól másfél méterre helyezkedik a templom belsejében.” Rendeltetését megállapítani nem tudta (i. m.: 51). Hasonló, hármas osztású templomot Mesterházi Károly közzölt Berettyóújfalu-Andaházáról és bizánci jellegűnek határozta meg (Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. Arch. Ért. 96. 91—98.). Zalotaynak is feltűnt e hatás lehetősége, mivel szerinte „ez az alapforma az ókeresztény, bazilikás görög templomalapokra emlékeztet,” s a templom építését a Marosvárról Oroszlámosra költöztetett görög szerzeteseknek tulajdonította (i. m. 51—52).

⁹⁰ Kristó Gyula meggyőzően bizonyította, hogy utótaggal alakult helynevek már a XI—XII. században léteztek. Vö. Kristó Gy., Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. LV. Szeged, 1976. 89—97. A földrajzi jellegű közszavak (tájelemek szavai, földszín, földrajzi helyzet, természeti viszonyok stb.) egyébként helynevekként gyakran szerepeltek a kora-középkorban (V.ö. Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp., 1971. 137).

⁹¹ „...reliquam dimidietatem ipsus Kempeth a parte occidentali ad Chengele extendente” (Gyárfás I., A jász-kunok története III. Szolnok, 1883. 107. old., 226. sz. okl. Gyárfás egyébként szemléletesen bizonyítja, hogy az 1423-as „Gengeltelke”-említés (Hornýk J., Kecskemét története. Kecskemét, 1860. I., 201. old. oklevéltár 5. sz) semmiképp sem vonatkozhat Csengelére (i. m. II. Kecskemét, 1873. 200).

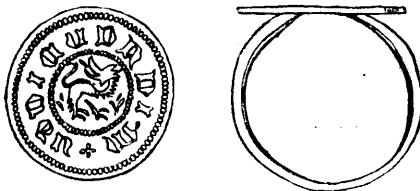
⁹² Rásonyi L., Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. Acta Linguistica Hungaricae, VII. 122—129. Pálóczy Horváth András mint személynévi eredetű kunhelynevet idézi Csengelét

19. A patkos szentélyzáródású templomok néhány példája:
 1. Zirc, 2. Tarnaszentmária I. periódus; 3. Gellértgyháza;
 4. Csengele; 5. Pusztaszer I. és VII. periódus (részlet); 6. Szőreg.

A névadás jellege kétséget kizáróan igazolja, hogy az elnevezés állandó szállás kialakulása előtt keletkezett, s nagyobb határrészt jelölt.

Reizner János 1892-ben ásatást végzett az általunk feltárt templomtól közel 6 km-nyire K-re eső Templomhalom (Templomhegy) nevű dombon. A „csontok egész tömegén” kívül, a domb déli szélén egy 8×6 m nagyságú, fél méter vastag alapfalakból kirajzolódó, réti mészkőből rakott építmény nyomait találta. A kőalapozás alatt még egy fél méter vastag döngölt agyagréteg húzódott. Az épület tengelye Dk-i irányú volt, apszis alapozásának nyomát sem találták. A feltárt sírok egyike sem tar-

20. XV. századi gyűrű (Reizner J., 1892).

talmazott régészeti leletanyagot, mindössze a dombtető keleti oldalán levő ossárium-ban találtak a csontok között egy Michael Diósy-köriratú, XV. századi ezüst pecsétgyűrűt (20. ábra). A templom betöltéséből előkerült egy bronzhenger töredéke és két harangdob. A kutatóárkok alján és a templomalapozás alatt pedig néhány cseréptöredék került elő — mint Reizner írja — „zig-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesítetten, mint amilyen díszítést a barbár-korinak nevezett edényeken találunk.” Ezen túl még egy „teljesen ép vörös agyagedényt” is találtak, „mely nem korongon készült, esetlen formájú és kezdetleges kivitelű.” Több helyen előforduló hamu és égésnyomok utaltak a templom pusztulására.⁹³

Egy 1690-es összeírásban találkozunk először a templomhalom környékének Felső-Csengelye (*Cs. superior*), s az utóbb feltárt templom határának Alsó-Csengelye (*Cs. inferior*) megjelölésével,⁹⁴ de ugyanígy szerepel 1699-ben,⁹⁵ 1747-ben,⁹⁶ és 1793-ban is.⁹⁷ Sem az említett 1493-as határleírásban,⁹⁸ sem a környékbeli falvakat, szállásokat név szerint említő 1473-as királyi oklevélben⁹⁹ nincs olyan azonosítatlan helynév, melynek gyanítható fekvéséből arra következtethetnénk, hogy Felső- vagy Alsó-Csengelét 1690 előtt más névvel jelölték volna.

Említettük, hogy az Alsó-csengelei templom körül Árpád-kori település nyomai észlelhetők. A templom minden valószínűség szerint Árpád-kori, legkésőbb a XIII. században épült. A feltárt sírok leletei azonban a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból valók. Csakhogy XIV—XVI. századi telepnyomok sem a templom körül, sem távolabb nincsenek, legalábbis olyan mértékben, hogy abból telepü-

hangsúlyozva koraságát (Pálóczy—Horváth A., A kunok megtelepedése Magyarországon. Arch. Ért. 101. 256—257).

⁹³ Reizner J., i. m. (1892) 235—246.

⁹⁴ I. Nagy Sz., Kiskun—Halas város története I/2. 48.

⁹⁵ Reizner J., i. m. (1887) 18.

⁹⁶ Vö. 2. jegyzet.

⁹⁷ Balla A., Mappa Specialissima. Viennae 1793.

⁹⁸ Vö. 91. jegyzet.

⁹⁹ Hornyik J., i. m. (1860) 215.

lésre lehetne következtetni.¹⁰⁰ Nagyjából ugyanez a helyzet Felső-csengelei templom és temető esetében is, azzal az eltéréssel, hogy az apszis nélküli, délkeleti tengelyű kis templom aligha lehet sokkal korábbi, mint az itt előkerült egyetlen datáló értékű lelet, a XV. századi ezüstgyűrű.

Mint már szó volt róla, a névadás típusa Csengele esetében a helynév meglehetősen korai keletkezését igazolja. Azt az időt rögzíti, amikor már a kunok megjelentek a környéken, állandó szállásaik azonban még kezdeteikben sem alakultak ki. A kunok megtelepedésére, feudalizálódására vonatkozó adataink jól mutatják, hogy az állandó szállások létrejötte elég későn, a XIV. század végére történt meg.¹⁰¹ Természetesen ez a folyamat a Nagyunságon és a Kiskunságon eltérő módon játszódott le, s ezen belül is az állandó, letelepült életmód ott késett legtovább, ahol a gazdaság alapja továbbra is a pásztorkodás, az extenzív állattartás maradt, mely konzerválta a mozgó, gyakori helyváltoztatással járó életformát. A kunok feudalizálódását vizsgáló kutatás nagyrészt egyetért abban, hogy a XIV. század közepén még nem lehetett jellemző a megtelepült életmód.¹⁰² A Csertán nemzetségből az 1340-es években elköltözött 12 kun családnak új szálláshelyén is „nemezházai” voltak (12 Comanos filtreas domus habentes).¹⁰³ Ha nem is általánosan, de jellemzőnek kell tartanunk, hogy a pápa 1399-ben még úgy ír a kunokról, hogy városaik nincsenek, sátraikkal, családjukkal és barmaikkal vándorolnak.¹⁰⁴

A régészeti adatok sem igazolnak korábbi megtelepedést. Az orgondaszentmiklósi és Túrkeve—mórici feltárások alapján — az ásatók véleménye szerint — a téli szállásból kialakult kunsági falvak létrejötte a XIV—XV. század fordulójánál korábban nem történhetett.¹⁰⁵ A történeti forrásokból kirajzolódó kép és a régészet eredményei, így nagyrészt egymásra vallanak.¹⁰⁶

Míg a feudalizálódott, letelepült életmód a magyarországi kunok esetében csaknem szükségszerűen feltételezi a templom körüli temetkezést, a templom köré temetkezés önmagában úgy véljük nem jelent szükségképp minden egyes esetben letelepült életmódot. A templom köré temetkezés formai kritériuma, a megkeresztelkedés nyilván a valóságos kun vallási gyakorlatra tett mélyebb hatás nélkül a legtöbb helyen korán megtörtént: „A kunok a keresztvizet többnyire tiltakozás nélkül fogadták, ennek azonban életmódjukra semmi hatása nem volt.”¹⁰⁷

Ugyanígy a korabeli magyarországi viselet gyors átvételéből is túlzás lenne mesz-

¹⁰⁰ Próbaásatás nélkül — csupán a felszíni leletek gyér jelentkezéséből — természetesen nem lehetne a templom körül kialakult falu hiányáról beszélni. Csakhogy ugyanezen a területen az Árpád-kori felszíni leletek sűrűn jelentkeznek, így stratigráfiai törvényszerűség, hogy a felszínhez közelebbi későbbi korszak leletei — amennyiben ilyenek volnának — legalább olyan mértékben kellenek, hogy előforduljanak, mint az Árpád-kori leletanyag.

¹⁰¹ Pálóczy—Horváth András véleménye szerint a XIV. század folyamán már kialakult a letelepült kun falvak rendszere (Pálóczy—Horváth A., i. m. 1974, 252). Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, a régészeti és történeti adataink éppen nem vallanak a kun falvak ilyen korai kialakulása mellett.

¹⁰² Maksay F., A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971, 75.; Györffy Gy., A kunok feudalizálódása (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században) Szerk.: Székely György Bp., 1953. 263.; Selmeczi L., Nomád települési struktúra a Nagyunságban (Orgondaszentmiklós 14—16. századi település ásatásának eredményei). Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században I. Faluk (Szerk. Hofer T., Kisbán E., Kaposvári Gy.) Szolnok, 1974. 47—58. 8. és 3. jegyzet; Mándoki K. I., A kun nyelv magyarországi emlékei. Kelet-kutatás, 1975. 143.

¹⁰³ Maksay F., i. m. 57 (Zichy Okl. II. 268—69).

¹⁰⁴ Gyárfás I., i. m. III. 486.

¹⁰⁵ Selmeczi L., i. m. (1976) 8. és 4. jegyzet; Méri J., i. m. (1954) 141.

¹⁰⁶ Vö. 101. és 104. jegyzet.

¹⁰⁷ Györffy Gy., i. m. (1953) 263; Györffy I., A kunok megtérése (Magyar nép—magyar föld) 41.

szemenő következtetéseket levonni. A köztudottan elszegényedetten ideérkező kunok tömegei, akik körében 1279 után újabb elszegényedési válság indult meg,¹⁰⁸ minden valószínűség szerint nagyon gyorsan és minden lényeges életmódbeli változás nélkül átvették a magyarság egyes egyszerű, könnyen elérhető ékszer- és viseleti típusait. Meggondolkodtató, hogy nem ez lehet-e az oka a korai kun köznépi temetők „hiányának”, vagyis feltételezzük, hogy a XIII. század végi és a XIV. század első feléből származó temetők melléklet, vagy jellemző kun tárgyak nélküli sírjainak egy része a még nem feudalizálódott, a magyarsághoz a viseletben sem asszimilálódott, de adminisztratív erővel a templom köré, vagy a templom nélküli, de már megkezdett temetőben történő temetkezésre kényszerített kunok köznépeinek sírjait sejtethetjük, másrészt a korabeli magyarországi viseletet átvett módosabb kun temetkezéseket — pontosan a leletanyag azonossága miatt — régészetileg nem tudjuk szétválasztani. E temetőkről, melyekben kun temetkezések korai példáit is sejtethetjük (Kiskunfélegyháza, Csengele, Öttömös stb.) részletes antropológiai elemzés nem történt. Úgy véljük, a külön tömbben nomád szokások szerint temetett kunok köznépi temetőinek „hiányát” egyedül a kutatottság hiányosságában keresni lehetetlenség. E temetkezéseket már meglevő középkori temetőink részletes antropológiai elemzése és számos mikrovizsgálat mutathatja ki.

A XIV. századi tudósítások a szomszédos szántókat elfoglaló, illetve saját szántóval rendelkező¹⁰⁹ kunokról még nem jelenthetnek általános feudalizálódást. A szabadszállási kunok 11 pusztája közül még 1423-ban is csak egy utal szántóföld hasznosítására (Gengeltelke), a többi az állattartás túlnyomó arányára vet fényt (*haraszt, homok, horkány, kút* összetételű helynevek).¹¹⁰

Csengeléhez visszatérve — mint említettük — a két templom és a körülötte levő temető úgy tűnik, hozzájuk kapcsolódó — a középkori településrend értelmében vett — kialakult falu nélkül állt. A tágabb körzetben észlelhető településnyomok egy elszórt, inkább a későbbi tanyavilág képét idéző szisztémát takarhatnak, melyek számára a térítés alkalmával építhették — talán a sürgető szükség igényei miatt — meglehetősen kis méretű, apszis nélküli templomot Felső-Csengelén,¹¹¹ de az ettől távolabb mozgó családok az akkor még nyilván álló, s talán számukra rendbe hozott templom körül pásztorkodtak és temetkeztek. Művelt területeknek emellett itt is kellett lenni, hisz éppen Csengele környékén (Csólyostól nyugatra), igaz elég későn, a XV. század legvégén földműves kunokat (rurales Cumani) említenek.¹¹² Hasonló helyzetre a Nagykunságból is van adat, ahol a kunok még akkor sem telepedtek meg, mikor már templomokat emeltek számukra: István nádor „Fábián és Sebestyén egyháza körül lakó kunok szállásán” adott ki oklevelet.¹¹³

Az állandó letelepedést a nemzeti szervezeti szakszervezetté alakulása jelzi a XV. század elején, de a kiskunsági kun települések hálózata még mindig jelentős

¹⁰⁸ Györffy Gy., i. m. (1953) 250—251, 261.

¹⁰⁹ Gyárfás I., i. m. 263, 632.; Maksay F., i. m. 57.

¹¹⁰ Maksay F., i. m.; 57.; Hornyik J., i. m. 201, Oklevéltár 5. sz.

¹¹¹ Reiznerék az ásatás alkalmával apszisnak még nyomait sem találták. Nem feltétlen kell azonban a korabeli ásatási technológia hiányosságában, vagy a Reizner által feltételezett rablógödörök pusztításában látni az ilyen apszis nélküli alaprajz létrejöttét. Sima, vagy támpilléres téglalap alaprajzú templomokat ugyanis nem egy helyről ismerünk: Szeremlei S., Hód-Mező-Vásárhely története. Bp. 1901. II. Rárós (37. ábra), Szöllös (42. ábra, Veres-egyháza (51. ábra); Koppány T., Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében. VMMK 6/1967. 129. Dudar (9. ábra). Ha a fenti közlések hitelességében hihetünk, ez a forma — mint legegyszerűbb templomalaprajz — valóban létezett.

¹¹² Gyárfás I., i. m. 333.

¹¹³ Uo. 489; Györffy Gy., i. m. 264

módosulásokon ment keresztül. 1473-ban Mátyás király elrendelte, hogy a járvány és éhínség következtében „lakosaikban megfogyatkozott” Csölyösszállása, Fejértó, Majosszállása és Kömpöcszállása nevű pusztákat benépesítsék.¹¹⁴ A gyakori járványok¹¹⁵ a pusztásodás folyamata, a mezővárosok szívó hatása még a XV. században is fékezte a kiskunsági állandó szállások megszilárdulását, fejlődését. Csengele közelében Szer mezővárosgyakorolhatott a környező települések lakosságára jelentős szívó hatást. Az itt folyt feltárások tanúsága szerint úgy véljük, hogy e mezőváros népességének számottevő részét képezhették a környékről beköltözött feudalizálódott kunok a XV. században és a XVI. század elején.¹¹⁶

A magunk részéről úgy gondoljuk, a Kiskunságban — nagyobb falufeltárások nélkül — korai lenne nagy számban feltételezni olyan kun településeket, melyek méreteikben és szerkezetükben a korabeli alföldi falvakkal közel egyezők voltak. Ennek ellentmondanak az ide vonatkozó demográfiai adatok,¹¹⁷ s a kun puszták rétjei, kaszálói, vízei stb. feltehető kihasználatlansága is.¹¹⁸

DIE MITTELALTERLICHE KIRCHE IN CSENGELE

von

Ferenc Horváth

Der Verfasser der Abhandlung hat am Anfang 1975 Grundmauern einer mittelalterlichen Kirche und 37 Gräbern des darum liegenden Friedhofes freigelegt. Die Kirche ist gut identifizierbar mit der auf Karten und im Quellen aus dem 17—19. Jahrhundert erwähnten Kirche aus Alsó-Csengele, die allem Vermuten nach während der Türkenherrschaft zerstört wurde.

Die Grundmauern der Kirche wurden aus schichtenweisen Piseemauern gebaut, die Apsis hat die Form eines Hufeisens, das Schiff ist beinahe Quadratförmig (9,7x6,8 m.) Das Gebäude wurde aus Ziegeln und Steinen gemacht. Den Beobachtungen nach gab es zwei Bauetappen. Das Kircheninnere wurde von Säulen zergliedert, die aus Profilziegeln verfertigt wurden.

In vier Fällen der freigelegten Bestattungen konnte man Sargüberreste beobachten, zwei davon haben charakteristische, aus Holzrindenplatten hergestellten Särge enthalten. In 9 Fällen haben wir am Unterteil des Grabes Holzkohlenbrocken bemerkt. In einem Grab haben wir Schweineknochen gefunden, die auf Weiterleben heidnischen Bestattungsbrauches verweisen.

Auf das 14. Jahrhundert datierbare Jungfernkranzüberreste haben wir in drei Gräbern gefunden. Im 11. Grab gab es einen mit knöchernen Gürtelschmücken verzierten Jungferngürtel, dessen Schnalle und Riemenende mit farbiger Inkrustation ausgefüllt wurden, all dies kann auf das 14. Jahrhundert datiert werden. Jungferngürtel mit gotischer Zierde (versilberte Bronzeprägung) sind in zwei Gräbern vorgekommen, im 31. Grab haben wir mit Hilfe der Münze I. Matthias (CNH. II. 243. h—I.), im 33. Grab mit Hilfe eines Riemenendes, das eine pedestrische St. Georg-Figur darstellt, die für das Ende des 15. und den Anfang des 16. Jahrhunderts charakteristisch ist, die Zeit bestimmt. Nennenswert ist noch das aus dem 17. Grab hervorgekommene Haarringenpaar vom Ende des 13. Jahrhunderts. Eventuell ist es ein Streufund, doch muß wegen seiner Bedeutung ein zwölfstachelsternförmiger Streitkolben erwähnt werden; die Herausbildung dieses Typs muß in Süd-Rußland gesucht werden, das ungarländische Erscheinen steht mit den Kumanen in Zusammenhang.

¹¹⁴ *Hornyik J.*, i. m. (1860) 215. oklevéltár 5. sz.

¹¹⁵ *Linzbauer F.*, Codex Sanitario — Medicinalis Hungariae, Budae, 1852. I. 889—891.

¹¹⁶ *Horváth F.*, i. m. 356. Ugyenerre utalnak a szeri monostor körül feltárt sírok leletei is (közöletlen, Szeged, MFM).

¹¹⁷ *Györffy Gy.*, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. (Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics J., Bp. 1963). 56.

¹¹⁸ *Varga F.*, Szeged város története I. Szeged, 1887. 132.: A szegedi polgárok legeltetési s haszonélvezeti jogát az egész Duna—Tisza közti mind homokos, mind fekete talajú kunpuszták összes rétjeire, kaszálóira vizeire s erdőire kiterjesztik. — 1462 (43. okl.) 1465 (48. sz. okl.), 1469 (50. és 76. sz. okl.), 1473 (53. sz. okl.).

Besondere Bedeutung hat im Falle der Gewebeüberreste der Grabfunden zu Csengele diejenige Webweise, die in Ungarn das zweite Mal hier konnte bewiesen werden, d. h. Textilfragmente mit Brettchenweberei. Es gelang zuerst beim Freilegen der Pfarrkirche zu Ópusztaszer zu beobachten. Es ist anzunehmen, daß diese vom Osten hergebrachte Technik mit dem ungarländischen Erscheinen der Kumanen in Ungarn des 13—14. Jahrhunderts in Zusammenhang steht. Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß die Funden aus Csengele aus der Zeitspanne zwischen Ende des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts stammen, und sie annähernd zu den Denkmaterialien der ungarländischen Kumanen gehören.

Der Verfasser beschäftigt sich gründlich mit den bauhistorischen Fragen der Kirche, und aus diesem Anlaß trägt er zur Chronologie der Kirchen mit hufeisenförmigen Apsis bei. Er beweist, daß gegenüber den früheren Meinungen dieser Typ schon im 11. Jahrhundert in Ungarn vorhanden war und diese Feststellung unterstützt er mit Ergebnissen neuer, bisher noch nicht publizierter Ausgrabungen. Er läßt aber die Frage der Bauzeit der Kirche zu Csengele offen mit der Bemerkung, daß der Bau noch vor 1241 stattgefunden hätte, zur noch näheren Bestimmung haben wir aber in Besitz der zur Verfügung stehenden Daten keinen Grund.

Im abschließenden historischen Kapitel kommt der Verfasser mit der Anführung der historischen Angaben die Umgebung betreffend auf den Standpunkt, daß — vor allem auf Grund der charakteristischen frühen kumanischen Ortsnamengebung — die Kumanen am Ende des 13. Jahrhunderts um Csengele erschienen sind, ihre feudalisierung während des 14. Jahrhunderts allmählich fortgeschritten ist, und die Festigung ihrer Dörfer von der Umbildung der Stammverwandtschaft zur Gerichtsorganisation am Anfang des 15. Jahrhunderts bezeichnet wird.

SZALAGTÖREDÉKEK CSENGELÉRŐL

T. KNOTIK MÁRTA

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Csengele-Bogárháton Horváth Ferenc 1975-ben végzett ásatást¹. A templombelsőben és annak közvetlen környékén feltárt sírokban a XIII—XV. sz.-ból vegyesen maradtak fenn textíliák: fonalak, vásznak és selyemszövetek töredékei.

A temető 5. sz. sírjában zöld oxiddal borított fonal maradványait találták meg. A zöld oxid alapját a fonalat borító réz-szalag [képezi. Ezekről az 1—1,5 cm-es töredékekről már szabad szemmel is látni lehetett, hogy tulajdonképpen Z sodratú cérnák². Technikai felépítésükre nézve összetett cérnák, melyek négy Z sodratú alafonalból készültek a következő módon. Két lenfonalat S irányban összecérnáztak, mely cérnát kb. egy mm széles réz-csikkal borítottak³ úgy, hogy a réz-csikot S irányban, szorosan egymás mellé csavarták rá a cérna magra. Végül két ilyen fémfonal Z irányú sodratával alakították ki a sírban talált végső formát (1. kép), mellyel a pártát díszítették. Sajnos a feldúlt gyermeksírból a felhasználás és díszítés módjára nem tudunk következtetni, de a koponya helyén maradt darabja alapján párta töredékének tarthatjuk.

A 11. sz. sírból előkerült kerek, csont-ruhagombok és négyszögletes csontdíszek (övről) fémdarabkáikhoz (fülcsonk, szögecs) helyenként a selyemszövet mellett vászon-töredék is tapadt (2. kép). A vászonkötésű textil sűrűsége 14-12 fonal/cm, tehát tömör szövésű. A növényi rostokból készült vászon minősége a ma használatos házivászonhoz hasonló (Szeged Rég. Adattár 1—73. J minta). A vászonlelet hol a csont színoldalán, hol a fonákkoldalán jelenik meg. Színoldalán közvetlen a csontra tapadva, míg fonákkoldalán a fémrészre, ill. a fém körül a csonton elhelyezkedő selyemszövetre borul.

Az említett selyemszövet a ruhagombok és négyszögletes csontdíszek fémrészei körül, közvetlenül a csontra tapadva igen rossz állapotban maradt fenn. Állománya szinte az erősen korhadt, vagy elhamusodott fához hasonlítható.

Egy 1,5 cm-es és egy 1 cm-es nagyságú darabkáról (szövetmaradványok) azonnal felismerhető volt, hogy szövással készült, bár anyaga inkább fára, mint fonalra emlékeztetett. Szinte sodratlan lánc- és vetülékrendszere élesen különvált. Az egyikhez vastag fonalkötegeket használtak: a másiknak egészen vékony fonalai az előző felett finom hálót képeznek. Ezen a töredéken a textília másik oldalát nem tanulmányozhattuk, mert a rátapadt szennyeződéstől nem lehetett szétválasztani (3. kép).

¹ Horváth F., Csengele középkori temploma. MFMÉ. 1976—77/1, 91.

² A fonalkészítéssel és szövással kapcsolatos meghatározásokat l. a szerzőtől másutt közölt jegyzetekben: A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 105.; Táblácskás szövésű szalagtöredékek. MFMÉ 1974—75/1. 375.

³ A textiltöredékek anyag- és sodratmeghatározását Keszei Péter (Szeged, Egyetem), a fém-meghatározást Ájpli Gyuláné (Kecskemét, Múzeum) végezte.

A 2,5 cm-es, négyszögletes, szépen faragott csontdíz (23—25) hátoldalán, a négy sarokban levő szögecsét az előbb leírt textiltörredékekkel egyező vették körül. A csontról leemelve őket, színoldalukról is megvizsgáltuk. Itt könnyen megállapíthattuk, hogy a textília két oldala teljesen megegyezik. A vékony fonalrendszer mindkét oldalon álló rombuszhoz hasonló alakzatot képez (4—6. kép) a vetületek felett. Ez a szövetszálrendszer, mely 52/cm sűrűségű, vastag vetületekrendszere pedig 18/cm.

A csont-ruhagombok (26—28) közül ötnek a hátoldalán a fém fülcsonkot az előzőekben leírt felületű szövet fogta körül. Ebben az esetben meg lehetett állapítani, hogy az egyik vetületeként használt fonalköteget három fonal alkotja, mely fonalak egyenként is vastagabbak, mint a láncfonalak. A másik vetületnek egy fonalat használtak. Egyes, szöveggel körülfogott fülcsonkot vászon réteg takart, melyet a 11. sz. sír első leleteként ismertettünk.

A következő négyszögletes csontdíz (29) körül is megtaláltuk a már leírt selyemszövetet és a szögecséket takaró vásznat.

Ugyanezt a rétegződést tapasztaltuk két másik csontdíz (32) vizsgálatánál.

A 11. sz. sírban talált gombok női ruháról valók, a négyszögletes csontdíszek ugyanennek a ruhának övét díszítették. A gombokhoz és faragott díszekhez tapadt selyemszövet töredékekről megállapítottuk, hogy ún. táblácskás szövessel készültek⁴. Ez a selyemszalag képezte a csontdíszek alatti övet, míg a gombok alatt feltehetően a ruhaszegélyt alkotta vagy díszítette. A szalag széprajzú, rombuszhálós felületű két egymás melletti láncfonal állandó helycseréje adja (4. rajz), míg az 1974-ben elsőnek kiadott szalagok egyszerűbb mintázatát a láncfonalakból négy darabnak az állandó helycseréje alkotta⁵. Ezeket szintén Horváth Ferenc ásta ki Ópusztaszer-Kápolnai erdőben. Az itt közölt leleteken, a gombokon és csontdíszeken helyenként megjelenő vászontörredékek feltehetően a ruha anyagából és az öv béléséből származnak.

A 31. sz. sírban a gerincoszlop mentén öt különböző helyen találtak apró vászonkötésű textiltörredékeket, melyek fél és egy cm²-es nagyságú darabok.

a) A csigolyára tapadt fél cm²-es textildarab a fémoxiddal egészen átítatódott és vörösré színeződött, így törékennyé vált. A textília vászonkötésű (taftkötés)⁶, lánc- és vetületek sűrűsége 12/cm. A selyemből készült lánc- és vetületekfonalak egyaránt Z sodratúak.

b) Az előzőekhez hasonló sűrűségű és szövésű selyemszövet darabkái közül kettő, kettőbehajtott állapotban maradt meg (7. kép).

c—d) Ebben a leletben is az eddigiekkel egyező vászon szövésű szövetdarabkák maradtak fenn.

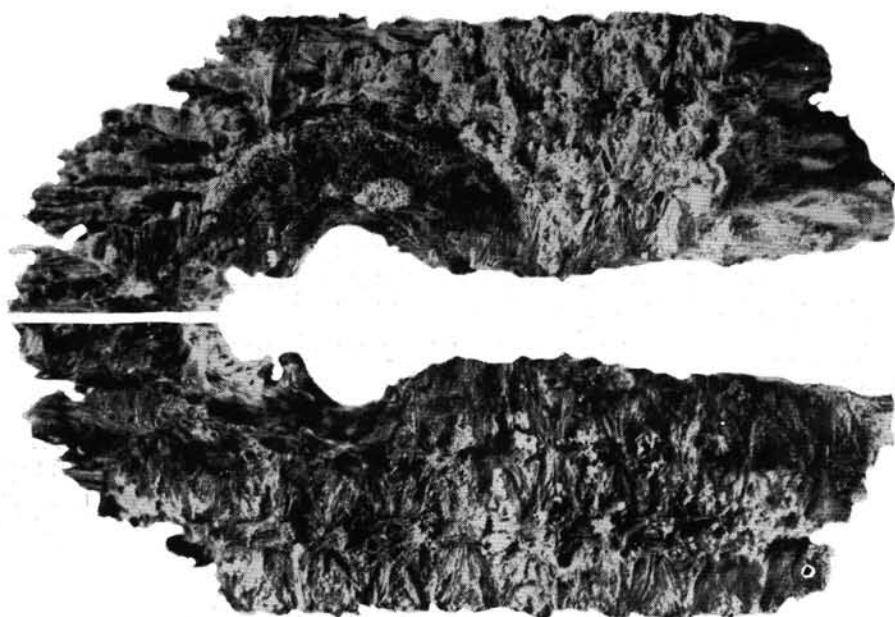
e) Az itt talált 1×1,5 cm-es szövetdarab állapota az előző töredékével azonos, szövéséhez használt fonalak kissé vékonyabbak, lánc- és vetületek sűrűsége 14/cm, szövése valamivel lazább (8. kép).

A 31. sz. sírból ráánkmaradt kisfelületű textildarabkák valószínűleg kétféle selyemszövetből valók, vagy esetleg a szövet egy tömöttebb (a—d) és egy lazább szövésű részét képviselik. Így a vászonkötésű töredékek lánc- és vetületek sűrűsége 12 vagy 14 fonal centiméterenként. A felhasznált selyemfonalak Z sodratúak.

⁴ Endrei W., Kiveszettnek tartott ősi textiltechnikai módszerek. Magyar Textiltechnika 1974/4 szám 198.

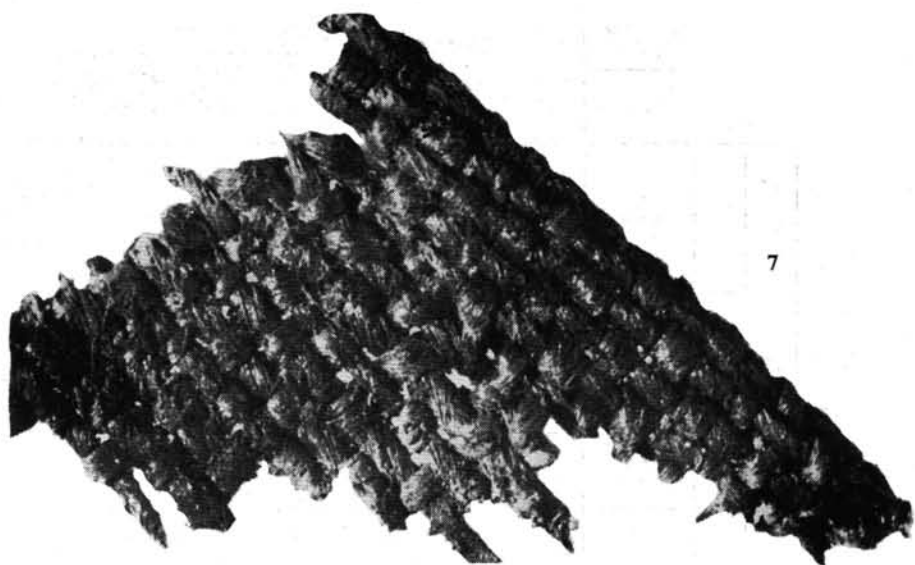
⁵ T. Knotik M., Táblácskás szövésű szalagtörredékek MFMÉ 1974—75/1. 5. kép.

⁶ Vászonkötésű (taftkötés) selyemszövet darabkát ismerünk még Kaszaperről (87. sír) a XIV—XV. századból. Ennél a darabnál azonban a lánc- és vetületekfonalak vastagságának (a vetületek kétszer vastagabb a láncnál) és sűrűségének (láncsűrűség 37, vetületek sűrűség 16 cm) nagy különbsége a vászonkötés ellenére ripszes hatást ad a selyemszövetnek, míg az itt tárgyalt selyemszövet látszatra is vászonszerű.

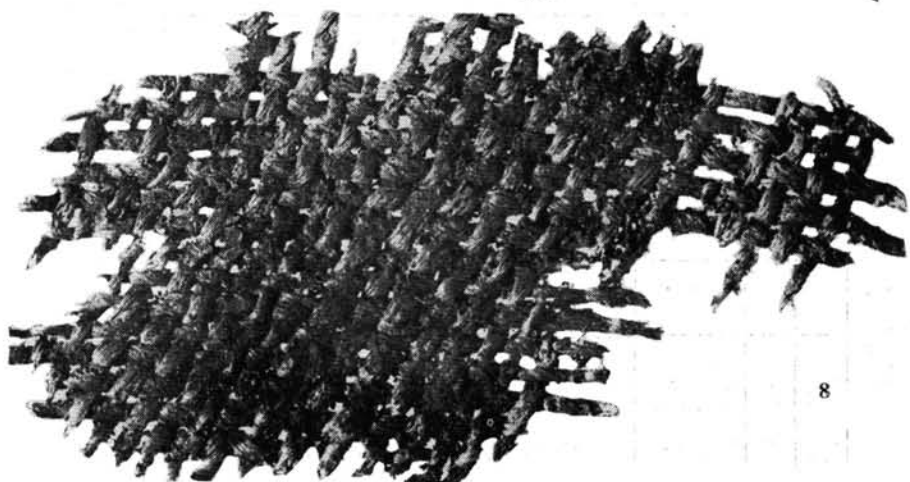

5

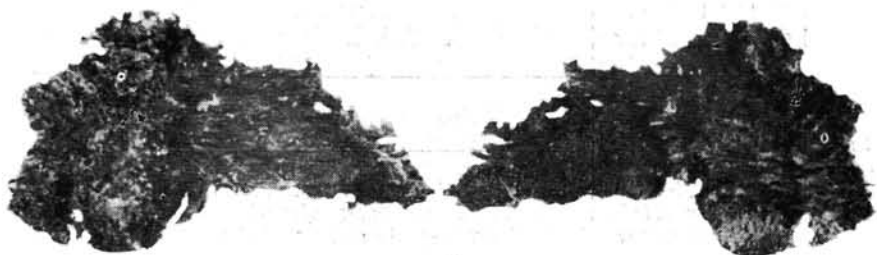
6

7

8

9

Lelőhely	Megnevezés	Anyag				Sodrat		Cérnázás		Fémcsík		Fémfonal cérnázás	Sűrűség		Szövés	
		lánc		vetülék		lánc	vetülék	lánc	vetülék	sod- rat	anyag		fonal/cm		vászón	táblácskás
		len	selyem	len	selyem	Z S	Z S	Z S	Z S	Z S	R E		lánc	vetülék		
<i>Csengele- Bogárhát</i>																
5. sír	cérna	L				2Z		S		S	R	Z				
11. sír						Z	Z						14	12	+	
33. sír	vászón	L		L		Z	Z	S	S				20	10	+	
		L				2Z		S		S	E		4		+	
11. sír szövet			S		S								52	18		+
23—25.			S		S								52	18		+
26—28.			S		S								52	18		+
29.			S		S								52	18		+
32.			S		S								52	18		+
31. sír a.			S		S	Z	Z						12	12	+	
b.			S		S	Z	Z						12	12	+	
c.			S		S	Z	Z						12	12	+	
d.			S		S	Z	Z						12	12	+	
e.			S		S	Z	Z						14	14	+	
33. sír	selyem szövet		S		S								50	10	+	

10

11

12

A 33. sz. sírból felszínre került parányi textiltöredék az előzőhöz hasonlóan vászonkötésű (taftkötés) selyemszövet. Itt azonban a lánc- és vetüléksűrűség igen nagy különbsége — mely a lánc esetében 50, a vetülékében 10 darab centiméterenként⁷ — ripszes hatást⁸ kölcsönöz a szövet felületének (9. kép).

Ugyanebben a sírban egy bőrből készült övet találtak, mely teljes egészében megmaradt a rávert fémveretekkel együtt. A fémveretek alatt a bőrön talált nagyon porlékony vászontöredékekből⁹ arra következtethetünk, hogy a 2,5 cm széles övet először vászonnal borították, majd fémveretekkel díszítették. A vászon szövéséhez két Z sodratú lenfonalból készített S sodratú cérnát alkalmaztak. Az öv hosszában húzódo cérnák feltehetően láncok, melyeket kettésével vetettek fel, centiméterenként 24 darabot, vetülékből pedig 10-et. Az ebből szőtt lenvásznat csíkozással mintázták, így körülbelül 10 dupla lánc (20 db) után következő négy dupla lánc helyett négy fémfonal láncot vetettek fel (11—12. kép). A fémfonal magja két Z sodratú lenfonal S irányú összecérnázásával készült¹⁰, melyre valószínűleg S irányban sodorták fel az ezüst-csíkot, bár ez rossz állaga miatt nehezen kivehető. Lehetséges, hogy a vásznat, mint szalagot az öv szélességében szőtték, mert a szövetszélek tulajdonságainak megfelelően a szélső láncok sűrűbb elhelyezkedést mutatnak (10. kép).

A Csengele-Bogárhát XIII—XV. századi sírjaiból előkerült selyemszövetek, pontosabban a táblácskás szövésű selyemszalag és az Ópusztaszer-Kápolnai erdőből ismert szalagok alapján korai lenne a technika esetleges dél-alföldi gyakoriságáról beszélni. A meglevő leletek alapján azonban joggal remélhetjük e területen a középkor még szebb, díszítettebb darabjainak felszínre jutását.

STREIFENFRAGMENTE AUS CSENGELE

ven

Márta T. Knotik

Die Verfasserin bespricht die Textilbruchstücke, die bei der Ausgrabung von Csengele—Bogárhát aufgefunden sind. Alle Textilien — Faden, Leinen, Seiden — die in den Gräbern gefunden wurden, sind von Metallen aufbewahrt worden.

Der Metallfaden wurde zum Verziern von Jungfernkranz gebraucht, hinsichtlich seiner Struktur ist er ein zusammengesetzter Zwirn.

Zweierlei Leinen haben sich erhalten: eine einfache und eine verzierte, durch Metallfaden gestreifte Variante. Die letzte wurde aus Leinenzwirn gewoben, wahrscheinlich in der Breite des Gürtels.

Dreierlei Seidengewebe gibt es in den Funden: davon sind zwei Textilien leinwandbindig, und eine wurde durch die sog. Brettchenweberei verfertigt worden. Auf den letztgenannten Seidenstreifen gab es 2,5 cm große, schön geschnittzte Knochenschmucke. In dessen Breite ist wohl der Gürtelband gemacht worden, auf seiner Oberfläche wird das Rhombusnetz durch die ständige Wechselung zweier nebeneinander stehenden Kettenfäden dargestellt.

Das Gürtelbandfragment von Brettchenweberei, das bei der Ausgrabung in Csengele gefunden wurde, gleicht den Gürtelfragmenten, die 1974 aus den Gräbern bei Ópusztaszer—Kápolna aufgefunden sind. Beide Fundorte stammen aus dem 13—15. Jahrhundert.

⁷ Amennyiben a nagyobb sűrűséget láncnak fogadjuk el.

⁸ Lásd az előző jegyzetben a kaszaperi töredéket.

⁹ A felvételeket Hernádi Oszkár készítette. A képek melletti szakasz 5 millimétert jelöl.

¹⁰ A vizsgált textiliák adatait a táblázat összegezi.

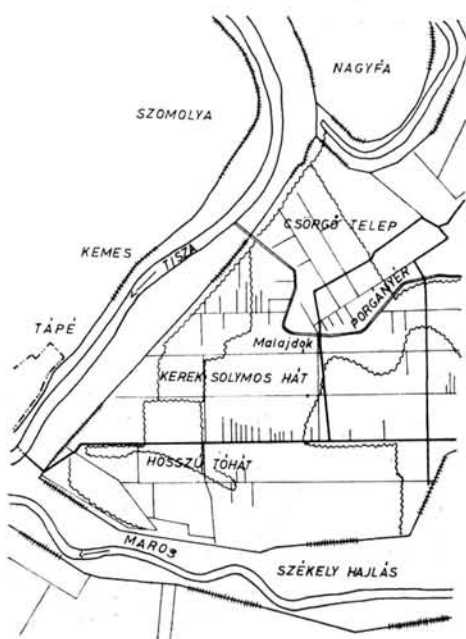
XVI. SZÁZADI ÉREMLELET TÁPÉ—MALAJDOKRÓL

KŐHEGYI MIHÁLY—NAGY ÁDÁM

(Baja, Türr István Múzeum — Szeged, Somogyi Könyvtár)

A Magyarországon évenként előkerülő éremleletek között leggyakrabban és legnagyobb számban XVI.—XVII. századi pénzek bukkannak felszínre. Ebbe a sorozatba tartozik a Tápe-Malajdokhalmon megtalált lelet is.

1971. február 4-én egy helybeli földműves a Porgány ér mellett levő kertes házához csatlakozó háztáji szántóföldjén az őszi mélyszántás barázdáit szemlélte (1. kép). Ekkor lett figyelmes néhány szabályos korong alakú rögre.¹ Az otthoni tisztítás után kiderült, hogy ezüst pénzekre bukkant.² A községben a lelet híre gyorsan elterjedt,

1. kép. A lelőhely térképe.

¹ Az előkerülés pontos helyét rögzítő eredeti feljegyzéseket és beméréseket a szegedi múzeum régészeti Adattára őrzi.

² A két lelet előkerülésének körülményeiről Trogmayer Ottó, Kürti Béla és Saliga László készségesen tájékoztatott bennünket.

s február 6-án a helybeli tsz egyik brigádvezetője be is jelentette azt a szegedi Móra Ferenc Múzeumnak. Aznap Saliga László restaurátor 7-8 kilónyi ezüstpénzt gyűjtött össze a helyszínen 25-30 cm mélységből. Másnap a Trogmayer Ottó múzeumigazgató vezette leletmentés során 35-40 cm mélységben további 8-10 kilónyi érmét találtak. A pénzek mintegy 1—1,5 méter széles és 3-4 méter hosszú földterületről kerültek elő. Néhány tucat elkallódó darab kivételével a lelet minden bizonnyal teljes egészében a múzeumba került. A tisztítás és feldolgozás után végeredményben 25 005 darab garast, denárt és obulust, egyszóval XVI. századi aprópénzt számláltak meg.

A veretek többségükben igen jó állapotúak. A leggyakoribb eset játszódomott le ez alkalommal is: szántáskor az eke vasa szétzúzta a pénzeket rejtő edényt, és tartalmát a szántás irányában hosszan szétszórta. A pénzeket rejtő edénynek csak néhány apró töredékét találták meg.

1971. december 14-én ugyanaz a gazda újabb éremlelettel jelentkezett: 326 darab tallérral. A helyszínen a múzeum hitelesítést végző munkatársai (Kürti Béla régészgyakornok és Saliga László restaurátor), eredeti helyén, a felszíntől 25-30 cm mélységben megtalálták az érmekeket rejtő edény töredékeit és még 13 darab tallért. A lelet összesen 339 db XVI. századi tallérből áll.

A két lelet mindössze 12 méterre feküdt egymástól a tápai rét Malajdok dülő nevű, partos szántórészén, a Porgány ér mellett, az ártéri szigetek egyikének déli lejtőjén. A tápai határnak ezt a részét Malajdokhalomnak nevezik.

A két leletet nemcsak közelségük, hanem elsősorban elrejtési idejük kapcsolja szorosan egymáshoz. Ezért a következőkben ugyan külön-külön tüntettük fel őket jegyzékünkben, de feldolgozásukat — a kettőt szoros egésznek véve — már együttesen végeztük el.

A leletek pontos végösszege 25 344 darab.³ Összetétele, részletes meghatározása leletenként a következő:

TÁPÉ — MALAJDOK I. (VÁLTÓPÉNZEK)

Magyarország						
1.	Mátyás (1458—1490)	denár	C. II. 235. A.		B—S	1 db
2.	Mátyás	denár	C. II. 239. A.		K— 	1 db
3.	II. Ulászló	denár	C. II. 277.	1505	K—H	1 db
*4.	II. Ulászló	denár	C. II. 277.	1507	K—H	1 db
5.	II. Ulászló	denár	C. II. 277.	év:?	K—H	1 db
6.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1508	K—G	1 db
7.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1509	K—G	1 db
8.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1510	K—G	1 db
9.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1513	K—G	2 db
10.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1514	K—G	2 db
11.	II. Ulászló	denár	C. II. 278/A	1515	K—G	1 db

³ A leletek meghatározását Gedai István és Gergelyi Imre végezte el. Gergelyi a feldolgozás munkálatait is nagy buzgalommal elkezdte, ám váratlan halála miatt azt befejezni már nem tudta. E helyen is megemlékezünk róla s köszönjük igyekezetes munkáját. Gedai Istvánnak a lelet közlésének átengedéseért tartozunk hálával.

A meghatározáshoz használt irodalom:

Réthy L., *Corpus Nummorum Hungariae* II. Bp. 1907 = C II;

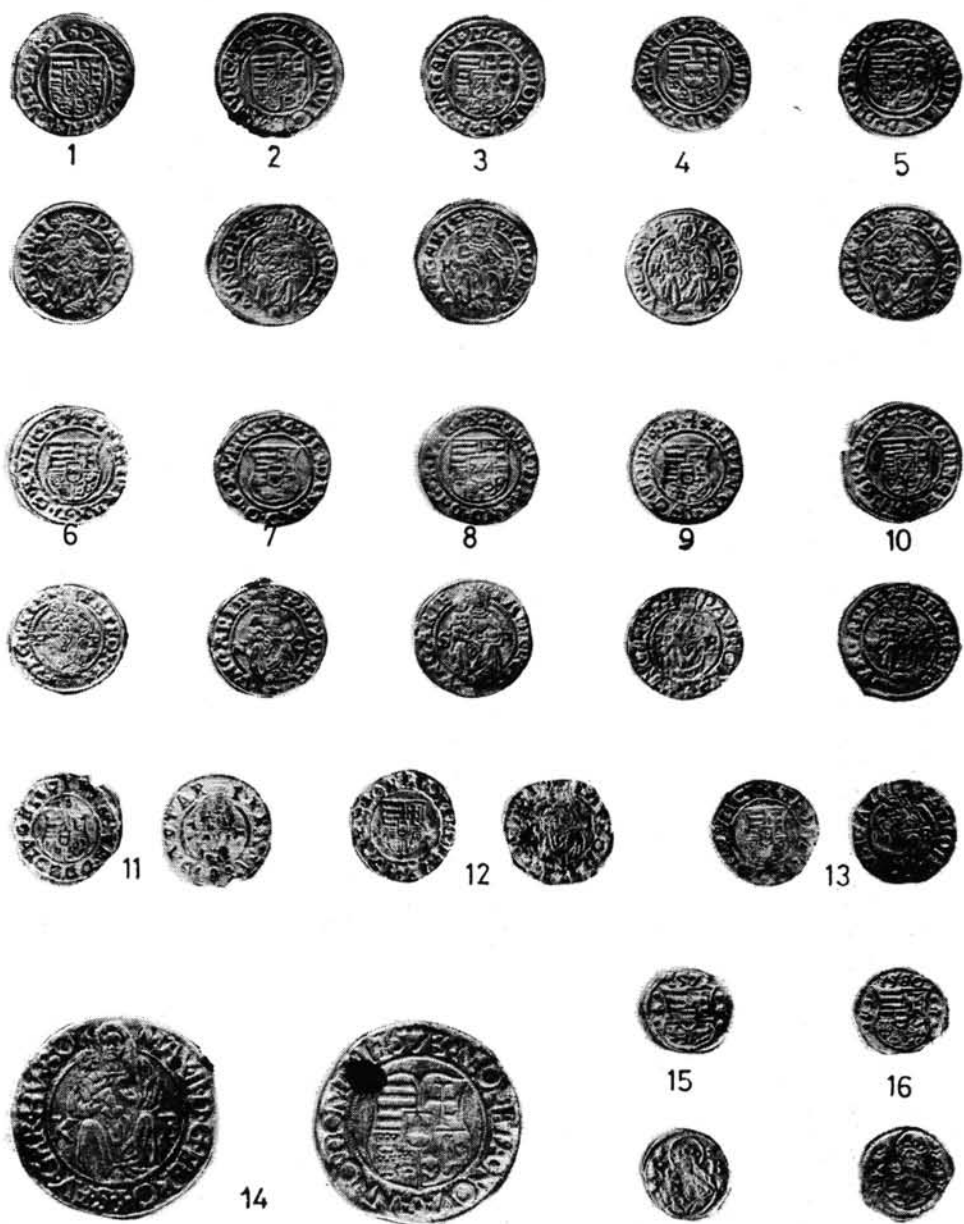
Huszár L., *Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657. Corpus Nummorum Hungariae* III. Bp. 1975 = C III;

Gumowski, M., *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz, 1960 = Gum.

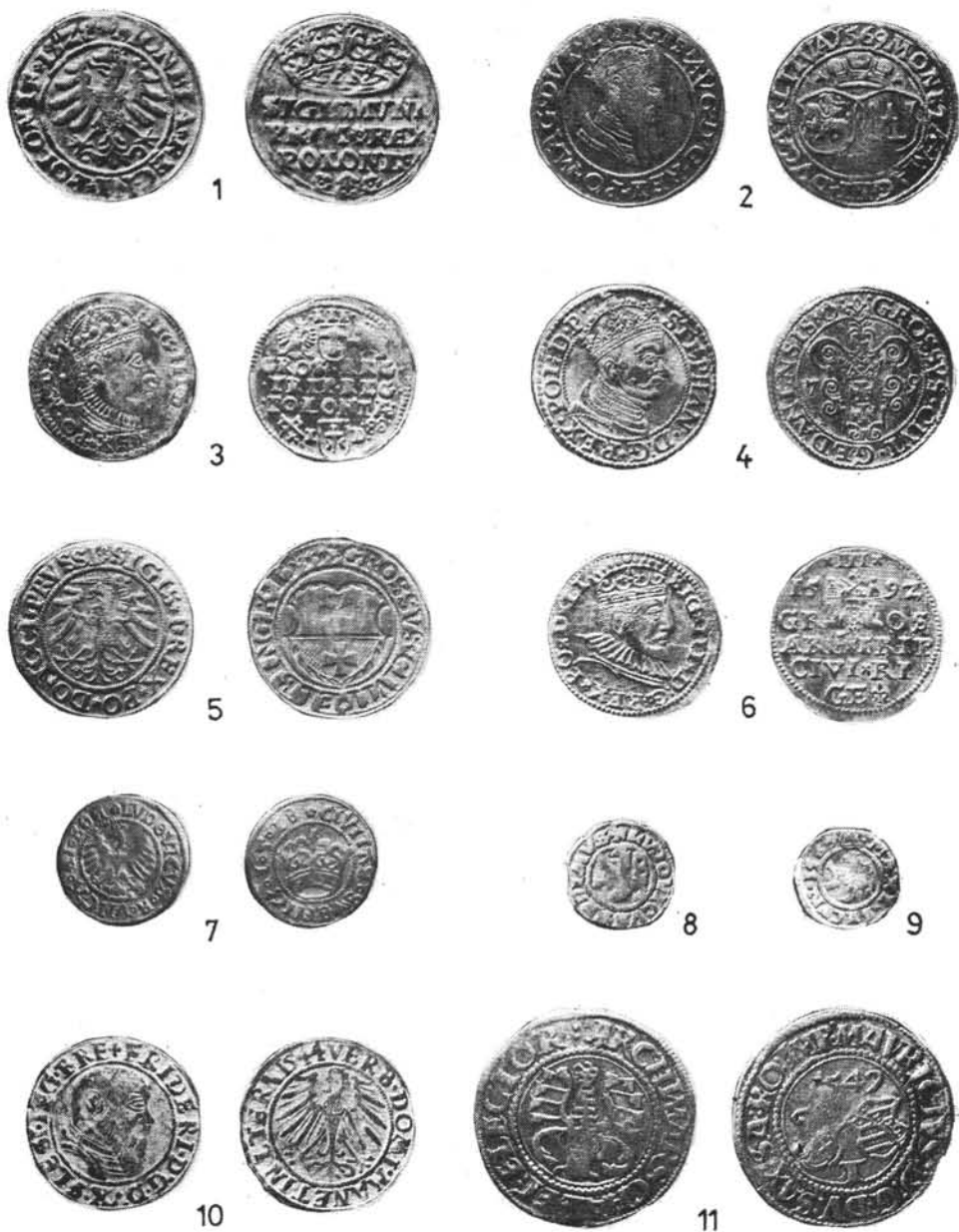
Resch A., *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*. Hermannstadt, 1901 = R.

12.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1519	K—G	2 db
13.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1520	K—A	1 db
14.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1520	K—G	1 db
*15.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1521	K—A	2 db
16.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1525	K—B	7 db
17.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1525	K—B	1 db
18.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1526	A—V	3 db
19.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1526	K—A	11 db
20.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1526	K—B	7 db
*21.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1526	K—B	8 db
22.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1526	K—H	1 db
23.	II. Lajos	denár	C. II. 306/A	1527	L—K	2 db
24.	János (1526—1540)	denár	C. II. 331/A	1527	N—T	1 db
25.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1527	K—B	4 db
*26.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1528	K—B	57 db
27.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1529	K—B	37 db
28.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1530	K—B	37 db
29.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1531	K—B	52 db
30.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1532	K—B	30 db
31.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1533	K—B	45 db
32.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1534	K—B	66 db
33.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1535	K—B	122 db
34.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1536	K—B	107 db
35.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1537	K—B	98 db
36.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1538	K—B	96 db
37.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1539	K—B	85 db
38.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1540	K—B	110 db
39.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1541	K—B	153 db
40.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1542	K—B	150 db
41.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1543	K—B	158 db
42.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1544	K—B	131 db
43.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1545	K—B	142 db
44.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1546	K—B	291 db
45.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1547	K—B	237 db
46.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1548	K—B	246 db
47.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1549	K—B	342 db
48.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1550	K—B	413 db
49.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1551	K—B	307 db
50.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1552	K—B	546 db
51.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1553	K—B	146 db
52.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1554	K—B	253 db
53.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1555	K—B	222 db
54.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1556	K—B	235 db
55.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1557	K—B	213 db
56.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1558	K—B	255 db
57.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	1559	K—B	1 db
58.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 40.	év:?	K—B	406 db
59.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1559	K—B	175 db
60.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1560	K—B	173 db
61.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1561	K—B	186 db
62.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1562	K—B	243 db
63.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1563	K—B	269 db
64.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1544	K—B	265 db
65.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	1565	K—B	124 db
66.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 41.	év:?	K—B	36 db
67.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 47.	1528	C-liliom	1 db
*68.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 48.	1531	C-liliom	1 db
69.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 48.	1533	C-liliom	1 db
70.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 48.	év:?	C-liliom	1 db
*71.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 53.	1552	H—P	28 db
*72.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 58.	1554	N—C	5 db
73.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 58.	1555	N—C	14 db

74.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 58.	1556	N—C	4 db
75.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 59.	1530	N—S	1 db
*76.	I. Ferdinánd	denár	C. III. 63.	1532	S—A	2 db
*77.	I. Ferdinánd	denár	hamis			56 db
78.	I. Ferdinánd	obulus	C. III. 67.	1548	K—B	1 db
79.	I. Ferdinánd	obulus	C. III. 67.	1558	K—B	2 db
80.	I. Ferdinánd	obulus	C. III. 67.	1563	K—B	1 db
81.	I. Ferdinánd	obulus	C. III. 67.	év:?	K—B	1 db
*82.	Miksa	garas	C. III. 89.	1573	K—B	1 db
83.	Miksa	denár	C. III. 94.	1565	K—B	124 db
84.	Miksa	denár	C. III. 94.	1566	K—B	293 db
85.	Miksa	denár	C. III. 94.	1567	K—B	314 db
86.	Miksa	denár	C. III. 94.	1568	K—B	242 db
87.	Miksa	denár	C. III. 94.	1569	K—B	326 db
88.	Miksa	denár	C. III. 94.	1570	K—B	363 db
89.	Miksa	denár	C. III. 94.	1571	K—B	439 db
90.	Miksa	denár	C. III. 94.	1572	K—B	338 db
91.	Miksa	denár	C. III. 94.	1573	K—B	132 db
92.	Miksa	denár	C. III. 94.	1574	K—B	179 db
93.	Miksa	denár	C. III. 96.	1574	H—S	2 db
94.	Miksa	denár	C. III. 94.	1575	K—B	72 db
95.	Miksa	denár	C. III. 94.	év:?	K—B	122 db
96.	Miksa	denár	C. III. 95.	1575	K—B	408 db
97.	Miksa	denár	C. III. 96.	1575	H—S	11 db
98.	Miksa	denár	C. III. 95.	1576	K—B	506 db
99.	Miksa	denár	C. III. 96.	1576	H—S	13 db
100.	Miksa	denár	C. III. 95.	1577	K—B	655 db
101.	Miksa	denár	C. III. 95.	1578	K—B	535 db
102.	Miksa	denár	C. III. 95.	év:?	K—B	114 db
103.	Miksa	denár	hamis			16 db
104.	Miksa	obulus	C. III. 97.	1570	K—B	1 db
*105.	Miksa	obulus	C. III. 97.	1571	K—B	1 db
106.	Miksa	obulus	C. III. 97.	1574	K—B	1 db
*107.	Miksa	obulus	C. III. 97.	1575	K—B	1 db
108.	Rudolf	garas	C. III. 149.	1594	K—B	1 db
109.	Rudolf	denár	C. III. 159.	1577	K—B	11 db
110.	Rudolf	denár	C. III. 159.	1578	K—B	69 db
111.	Rudolf	denár	C. III. 159.	1579	K—B	445 db
112.	Rudolf	denár	C. III. 159.	év:?	K—B	8 db
113.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1579	K—B	191 db
114.	Rudolf	denár	C. III. 162.	1579	H—S	1 db
115.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1580	K—B	648 db
116.	Rudolf	denár	C. III. 162.	1580	H—S	2 db
117.	Rudolf	denár	C. III. 163.	1580	H—S	3 db
118.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1581	K—B	704 db
119.	Rudolf	denár	C. III. 163.	év:?	H—S	2 db
120.	Rudolf	denár	C. III. 165.	1581	N—B	2 db
121.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1582	K—B	274 db
122.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1582	K—B	
			csak hátlap			1 db
123.	Rudolf	denár	C. III. 165.	1582	N—B	1 db
124.	Rudolf	denár	C. III. 166.	1582	N—B	2 db
125.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1583	K—B	430 db
126.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1584	K—B	632 db
127.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1585	K—B	747 db
128.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1586	K—B	535 db
129.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1587	K—B	466 db
130.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1588	K—B	356 db
131.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1589	K—B	532 db
132.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1590	K—B	688 db
133.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1591	K—B	805 db
134.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1592	K—B	150 db
135.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1593	K—B	255 db

I. Tábla: Váltópénzek. Denárok: Magyarország I. II. Ulászló 1507 K—H; 2. II. Lajos 1521 K—A; 3. II. Lajos 1526 K—B; 4. I. Ferdinánd 1528 K—B; 5. I. Ferdinánd 1531 C-liliom; 6. I. Ferdinánd 1552 H—P; 7. I. Ferdinánd 1554 N—C; 8. I. Ferdinánd 1532 S—A; 9. I. Ferdinánd, hamisítvány; 10. Erdély. János Zsigmond 1551 N—P; 11—13. hamisítványok; 14. Miksa, garas 1573 K—B; 15. Miksa, obulus 1571 K—B; 16. Rudolf, obulus 1580 K—B.

II. Tábla: Váltópénzek. *Lengyelország*: 1. I. Zsigmond, garas 1528; 2. II. Zsigmond, III-es garas 1569; 3. III. Zsigmond, dutka 1588; 4. Danzig. Báthori István, garas, 1579; 5. Elbing. I. Zsigmond, garas 1533; 6. Riga. III. Zsigmond, dutka 1592; 7. *Schweidnitz*. II. Lajos, félgaras, 1518; 8. *Csehország*. II. Lajos, weisspfennig é. n.; 9. *Csehország*. II. Miksa, weisspfennig 1567; 10. Leignitz fejedelemség. II. Frigyes, garas 1544; 11. *Szászország*. Mauritius 1/4 tallér 1549.

136.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1594	K—B	404 db
137.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1595	K—B	1 db
138.	Rudolf	denár	C. III. 160.	1596	K—B	142 db
139.	Rudolf	denár	C. III. 160.	év:?		12 db
140.	Rudolf	denár	hamis			509 db
141.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1577	K—B	56 db
142.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1578	K—B	2 db
*143.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1580	K—B	1 db
144.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1581	K—B	3 db
145.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1584	K—B	1 db
146.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1586	K—B	1 db
147.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1587	K—B	1 db
148.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1588	K—B	1 db
149.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1590	K—B	1 db
150.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1591	K—B	7 db
151.	Rudolf	obulus	C. III. 169.	1592	K—B	8 db
152.	?	denár		év:?		2 db
*153.	?	denár	hamis	év:?		6 db
						114 db

Erdély

154.	János Zsigmond	denár	R. 1.	1550	N—P	1 db
*155.	János Zsigmond	denár	R. 1.	1551	N—P	1 db
156.	János Zsigmond	denár	R. 37.	155?		1 db
157.	János Zsigmond	denár	R. 37.	1556	N—P	3 db
158.	János Zsigmond	denár	R. 37.	év:?	N—P	2 db

Csehország

159.	II. Ulászló	(1471—1516)	weisspfennig	é. n.		111 db
*160.	II. Lajos	(1516—1526)	weisspfennig	é. n.		21 db
161.	I. Ferdinánd		weisspfennig	é. n.		163 db
162.	I. Ferdinánd		weisspfennig	1561		1 db
163.	I. Ferdinánd		weisspfennig	1562		20 db
164.	I. Ferdinánd		weisspfennig	1563		30 db
165.	I. Ferdinánd		weisspfennig	1564		6 db
166.	I. Ferdinánd		weisspfennig	év:?		19 db
167.	II. Miksa		weisspfennig	1564		1 db
168.	II. Miksa		weisspfennig	1565		9 db
169.	II. Miksa		weisspfennig	1566		2 db
*170.	II. Miksa		weisspfennig	1567		10 db
171.	II. Miksa		weisspfennig	1568		9 db
172.	II. Miksa		weisspfennig	1569		5 db
173.	II. Miksa		weisspfennig	1570		8 db
174.	II. Miksa		weisspfennig	1571		6 db
175.	II. Miksa		weisspfennig	1572		7 db
176.	II. Miksa		weisspfennig	1573		10 db
177.	II. Miksa		weisspfennig	1574		7 db
178.	II. Miksa		weisspfennig	1575		5 db
179.	II. Miksa		weisspfennig	1576		8 db
180.	II. Miksa		weisspfennig	1577		3 db
181.	II. Miksa		weisspfennig	év:?		19 db

182.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1579	6 db
183.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1580	5 db
184.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1581	6 db
185.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1582	3 db
186.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1583	1 db
187.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1584	8 db
188.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1585	6 db
189.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1587	1 db
190.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1588	5 db
191.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1589	3 db
192.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1590	3 db
193.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1591	2 db
194.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	1594	1 db
195.	II. Rudolf		<i>weisspfennig</i>	év:?	7 db
196.	?		<i>weisspfennig</i>	év:?	59 db

(1 5 7 6 — 1 6 1 2)

Lengyelország

197.	IV. Kázmér	(1447—1492)	<i>félgaras</i>	Gum. 451.	é. n.	81 db
198.	János Albert	(1492—1501)	<i>félgaras</i>	Gum. 467.	é. n.	205 db
199.	Alexander	(1501—1506)	<i>félgaras</i>	Gum. 469.	é. n.	222 db
200.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 479.	é. n.	41 db
201.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	1507	27 db
202.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	1508	37 db
203.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	1509	41 db
204.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	1510	35 db
205.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	1511	20 db
206.	I. Zsigmond		<i>félgaras</i>	Gum. 480.	év:?	43 db
207.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 481.	1526	4 db
208.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 482.	1527	39 db
*209.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 483.	1528	45 db
210.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 484.	1529	29 db
211.	I. Zsigmond		<i>garas</i>		év:?	16 db
212.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 485.	1545	14 db
213.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 487.	1546	2 db
214.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 488.	1546	13 db
215.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 491.	1547	3 db
216.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 492.	1548	2 db
217.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 609.	1546	1 db
218.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1546	1 db
219.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1547	8 db
220.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1548	1 db
221.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1566	12 db
222.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 611.	1566	1 db
223.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1567	4 db
224.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	1568	5 db
225.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 610.	év:?	2 db
*226.	II. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 624.	1569	1 db
227.	Báthori István		<i>garas</i>	Gum. 683.	1579	3 db
228.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 691.	1579	1 db
229.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 692.	1580	1 db
230.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 699.	1580	1 db
271.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 704.	1580	1 db
232.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 701.	1581	1 db
233.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 704.	1582	2 db
234.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 706.	1583	1 db
235.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 707.	1583	3 db
236.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 711.	1584	1 db
237.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 712.	1585	3 db
238.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 713.	1585	1 db
239.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 718.	1586	1 db

(1 5 4 7 — 1 5 7 2) (1 5 0 6 — 1 5 4 8) (1 5 7 6 — 1 5 8 6)

240.	III. Zsigmond	(1587—1632)	<i>dutka</i>	Gum. 986.	1588	1 db
241.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 988.	1588	1 db
*242.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 989.	1588	1 db
243.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 990.	1589	2 db
244.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 993.	1590	1 db
245.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 995.	1590	3 db
246.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 993.	1590	2 db
247.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1330.	1590	1 db
248.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 996.	1591	1 db
249.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 997.	1591	1 db
250.	III. Zsigmond	(1587—1632)	<i>dutka</i>	Gum. 998.	1591	9 db
251.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1000.	1592	1 db
252.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1003.	1592	4 db
253.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1005.	1593	3 db
254.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1006.	1593	1 db
255.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1007.	1593	1 db
256.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1010.	1593	4 db
257.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>		1593	2 db
258.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1013.	1594	1 db
259.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1013.	1594	2 db
260.	III. Zsigmond	(1587—1632)	<i>dutka</i>	Gum. 1014.	1594	1 db
261.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1017.	1594	2 db
262.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1019.	1594	3 db
263.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1019.	1594	1 db
264.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1013—21.	1594	2 db
265.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1023.	1595	1 db
266.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1022.	1595	11 db
267.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1022.	év:?	3 db
268.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1035	1596	1 db
268a.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1138.	1624	1 db
269.	III. Zsigmond	(1587—1632)	<i>dutka</i>		év:?	1 db
270.	?		<i>garas</i>		év:?	6 db
271.	?		<i>félgaras</i>		év:?	18 db

Porosz terület

272.	I. Zsigmond	(1506—1548)	<i>garas</i>	Gum. 525.	1528	2 db
273.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 525.	1529	17 db
274.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 526.	1530	48 db
275.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 527.	1531	67 db
276.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 528.	1532	44 db
277.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 529.	1533	49 db
278.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 530.	1534	49 db
279.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 531.	1535	20 db
280.	I. Zsigmond		<i>garas</i>		év:?	6 db
281.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	hamis	év:?	2 db

Litvánia

282.	Alexander (1501—1506)	(1576—1586)	<i>félgaras</i>	Gum. 472.	é. n.	1 db
283.	Báthori István		<i>garas</i>	Gum. 748.	1580	1 db
284.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 752.	1580	1 db
285.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 761.	1581	5 db
286.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 756.	1582	6 db
287.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 758.	1583	7 db
288.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 761.	1584	2 db
289.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 762.	1585	4 db
290.	Báthori István		<i>dutka</i>	hamis	1583	1 db
291.	III. Zsigmond (1587—1632)		<i>dutka</i>	Gum. 1328.	1589	1 db

A lengyel korona alá tartozó városok

D a n z i g

292.	I. Zsigmond	(1 5 0 6 — 1 5 4 8)	<i>garas</i>	Gum. 558.	1530	2 db
293.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 558.	1531	18 db
294.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 559.	1532	14 db
295.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 560.	1533	8 db
296.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 561.	1534	14 db
297.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 562.	1535	15 db
298.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 563.	1537	1 db
299.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 564.	1538	16 db
300.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 565.	1539	18 db
301.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 566.	1540	32 db
302.	I. Zsigmond	(1 5 0 6 — 1 5 4 8)	<i>garas</i>		év:?	3 db
303.	II. Zsigmond (1547—1572)		<i>garas</i>	Gum. 643.	1557	2 db
304.	Báthori István	(1576—1586)	<i>garas</i>	Gum. 775.	1577	2 db
305.	Báthori István	(1576—1586)	<i>garas</i>	Gum. 789.	1578	4 db
*306.	Báthori István	(1576—1586)	<i>garas</i>	Gum. 790.	1579	9 db

E l b i n g

*307.	I. Zsigmond	(1506—1548)	<i>garas</i>	Gum. 582.	1533	6 db
308.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 582.	1534	13 db
309.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 582.	1535	6 db
310.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 583.	1539	8 db
311.	I. Zsigmond		<i>garas</i>	Gum. 583.	1540	6 db

R i g a

312.	Báthori István	(1576—1586)	<i>garas</i>	Gum. 808.	1581	7 db
313.	Báthori István		<i>garas</i>	Gum. 809.	1582	4 db
314.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 813.	1583	3 db
315.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 814.	1585	2 db
316.	Báthori István		<i>dutka</i>	Gum. 814.	1586	10 db
317.	III. Zsigmond	(1587—1632)	<i>dutka</i>	Gum. 1449.	1589	6 db
318.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1450.	1590	3 db
319.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1450.	1591	4 db
*320.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1451.	1592	4 db
321.	III. Zsigmond		<i>dutka</i>	Gum. 1452.	1593	2 db

Schweidnitz város

*322.	II. Lajos	(1 5 1 6 — 1 5 2 6)	<i>félgaras</i>		1518	2 db
323.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1520	5 db
324.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1521	6 db
325.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1522	1 db
326.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1523	7 db
327.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1524	8 db
328.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1525	11 db
329.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		1526	83 db
330.	II. Lajos		<i>félgaras</i>		év:?	51 db

Porosz hercegség

331.	Albert	garas	1530	2 db
332.	Albert	garas	1531	27 db
333.	Albert	garas	1532	14 db
334.	Albert	garas	1533	10 db
335.	Albert	garas	1534	25 db
336.	Albert	garas	1535	18 db
337.	Albert	garas	1537	32 db
338.	Albert	garas	1538	40 db
339.	Albert	garas	1539	30 db
340.	Albert	garas	1540	26 db
341.	Albert	garas	1541	64 db
342.	Albert	garas	1542	55 db
343.	Albert	garas	1543	57 db
344.	Albert	garas	1544	40 db
345.	Albert	garas	1545	64 db
346.	Albert	garas	1546	20 db
347.	Albert	garas	1547	3 db
348.	Albert	garas	1548	5 db
349.	Albert	garas	1550	4 db
350.	Albert	garas	év:?	8 db
351.	Albert	félgaras	1550	1 db
352.	Albert	félgaras	1559	1 db
353.	Albert	félgaras	év:?	1 db

(1 5 2 5 — 1 5 6 8)

Liegnitz fejedelemség

354.	I. Frigyes (?—1488)	garas	é. n.	3 db
355.	II. Frigyes	garas	1541	1 db
356.	II. Frigyes	garas	1542	18 db
357.	II. Frigyes	garas	1543	27 db
*358.	II. Frigyes	garas	1544	32 db
359.	II. Frigyes	garas	1545	16 db
360.	II. Frigyes	garas	1546	1 db
361.	II. Frigyes	garas	év:?	5 db

(1488—1547)

Brandenburg-Küstrin

362.	Johann	garas	1544	8 db
363.	Johann	garas	1545	10 db
364.	Johann	garas	1546	2 db

(1535—
(1571)

Breslaui püspökség

365.	garas	é. n.	1 db
366.	garas	1506	1 db
367.	garas	1508	1 db
368.	garas	1509	1 db

Glogovitz város

369.	garas	év:?	4 db
------	-------	------	------

Herford város

370.	garas	1551	1 db
------	-------	------	------

Höxter város

371.	garas	1549	1 db
372.	garas	1552	3 db
373.	garas	1561	1 db

Goslar város

774.	garas	1554	1 db
775.	garas	1555	1 db

Göttingen város

376.	garas	1550	2 db
377.	garas	1554	1 db
378.	garas	év:?	2 db

Hildesheim város

379.	garas	1549	1 db
------	-------	------	------

Lüneburg város

380.	garas	1550	1 db
381.	garas	1551	1 db

Nordheim város

382.	garas	1550	1 db
383.	garas	1553	1 db

Bajor hercegség

384.	Bölcs Albert (?—1508)	garas	1500	1 db
------	-----------------------	-------	------	------

Szászország

*385.	Mauritius (1541—1553)	1/4 tallér	1549	1 db
-------	-----------------------	------------	------	------

Velence

386.		é. n.		1 db
------	--	-------	--	------

TÁPÉ—MALAJDOK II. (TALLÉROK)

Magyarország

*1.	I. Ferdinánd (1526—1564)	tallér	C. III. 19.	1556	K—B	1 db
2.	Miksa (1564—1576)	tallér	C. III. 81.	1577	K—B	1 db
3.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1582	K—B	2 db
4.	Rudolf	tallér	C. III. 135.	1582	N—B	1 db
5.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1585	K—B	1 db
6.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1589	K—B	1 db
7.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1590	K—B	1 db
8.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1592	K—B	1 db
*9.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1593	K—B	37 db
10.	Rudolf	tallér	C. III. 131.	1595	K—B	1 db

Erdély

*11.	Báthori Zsigmond	(1581—1602)	tallér	R. 52. (vált.)	1590	j. n.	1 db
12.	Báthori Zsigmond		tallér	R. 53.	1590	j. n.	1 db
13.	Báthori Zsigmond		tallér	R. 54.	1590	j. n.	1 db
14.	Báthori Zsigmond		tallér	R. 108. (vált.)	1592	j. n.	1 db
*15.	Báthori Zsigmond	(1581—1602)	tallér	R. 142.	1595		2 db

Csehország

16.	I. Ferdinánd	(1526—1564)	tallér	é. n.			1 db
17.	I. Ferdinánd	(1526—1564)	tallér		1560		1 db
18.	II. Rudolf	(1576—1612)	tallér		1582		1 db
19.	II. Rudolf		tallér		1583		1 db
20.	II. Rudolf		tallér		1586		1 db
21.	II. Rudolf		tallér		1591		3 db
22.	II. Rudolf		tallér		1595		1 db

Ausztria

*23.	I. Ferdinánd	(1521—1564)	tallér	é. n.		j. n.	1 db
24.	II. Miksa	(1564—1576)	tallér		1570	j. n.	1 db
25.	II. Miksa	" "	tallér		1574	j. n.	1 db
26.	II. Miksa	" "	tallér		1578		1 db
27.	II. Rudolf	(1576—1612)	tallér		1578		1 db
28.	II. Rudolf	" "	tallér		1579		1 db
29.	II. Rudolf	" "	tallér		1582		1 db
*30.	II. Rudolf	" "	tallér		1588		2 db

Steierország

31.	Károly fhg.	(1556—1590)	tallér		1578	j. n.	1 db
*32.	Károly fhg.	" "	tallér		1589	j. n.	1 db

Tirol

33.	I. Ferdinánd	(1521—1564)	tallér	é. n.		j. n.	2 db
*34.	Ferdinánd fhg.	(1564—1595)	Gulden				
			tallér		1574		1 db
35.	Ferdinánd fhg.	" "	tallér	é. n.		j. n.	110 db

Elzász

*36.	Ferdinánd fhg.	(1564—1595)	tallér	é. n.			4 db
------	----------------	-------------	--------	-------	--	--	------

Salzburg

37.	Michael	(1554—1560)	tallér		1558	j. n.	1 db
38.	Johann Jacob	(1560—1586)	tallér		1566	j. n.	1 db
39.	Johann Jacob	" "	tallér		1575	S—R	1 db
*40.	Wolfgang Theodor	(1587—1612)	tallér	é. n.		j. n.	1 db

III. Tábla: Tallérok. Magyarország: 1. I. Ferdinánd 1556 K—B; 2. Rudolf 1593 K—B; Erdély: 3. Báthori Zsigmond 1590; 4. Báthori Zsigmond 1595; Csehország: 5. I. Ferdinánd é. n.: 6. II. Rudolf 1588.

IV. Tábla: Tallérok. *Tirol*: 1. Ferdinánd fhg. gulden tallér 1574; 2—3. Ferdinánd fhg. é. n.; 4. *Steierország*. Károly fhg. 1589; 5. *Elzász*. Ferdinánd fhg. é. n.

Brandenburg-Bayreuth

41. Albert (1536—1554) *tallér* 1549 1 db

Brandenburg-Ansbach

42. Georg Albert (1536—1543) *tallér* 1539 1 db

Braunschweig-Lüneburg

43. II. Erik (1540—1584) *tallér* 1577 1 db
 44. Julius (1568—1589) *tallér* 1580 1 db
 45. Julius " " *tallér* 1584 j. n. 1 db

Braunschweig—Wolfenbüttel—Goslar

46. Julius (1568—1589) *tallér* 1588 j. n. 1 db

Cambrai

47. III. Miksa (1556—1570) *tallér* 1569 j. n. 1 db

Deventer—Kampen—Zwolle

48. *tallér* 1578 j. n. 1 db
 49. *tallér* 1583 j. n. 4 db
 50. *tallér* 1586 j. n. 1 db
 51. *tallér* é. n. 1 db

Hamburg

52. *tallér* 1586 2 db
 53. *tallér* 1589 j. n. 1 db

Hohnstein

54. Volkmar Wolfgang (1562—1580) *tallér* 1567 j. n. 1 db
 55. Volkmar Wolfgang *tallér* 1573 j. n. 1 db
 56. Volkmar Wolfgang *tallér* 1576 1 db
 57. Volkmar Wolfgang *tallér* 1578 1 db

Jülich—Cleve—Berg

58. Guilelmus (1539—1592) *tallér* 1567 1 db

Kempton

59. *tallér* 1541 1 db
 60. *tallér* 1547 1 db

Köln

61. III. Adolf (1546—1556) *tallér* 1556 j. n. 1 db
 62. Salentinus (1567—1577) *tallér* 1568 j. n. 1 db
 63. Salentinus " " *tallér* 1569 j. n. 1 db

Lübeck

64.	II. Miksa (1564—1576)	<i>tallér</i>	1573		1 db
*65.	II. Rudolf (1576—1612)	<i>tallér</i>	1579	j. n.	1 db

Magdeburg

66.	Joachim Fridericus (1566—1598)	<i>tallér</i>	1579	j. n.	1 db
-----	-----------------------------------	---------------	------	-------	------

Mansfeld—Vorderort

67.	Hoyer-Gebhard -Albert-Philipp (1530—1540)	<i>tallér</i>	é. n.		1 db
-----	--	---------------	-------	--	------

Mansfeld—Hinterort

68.	Albert-Philipp-Johann Georgius (1540—1546)	<i>tallér</i>	1543		1 db
69.	Volrad-Johann-Carl (1560—1567)	<i>tallér</i>	1563		1 db

Mansfeld—Frideborn

*70.	Peter Ernst-Christoph-Johan Hoyer (1558—1585)	<i>tallér</i>	1568		1 db
71.	Peter Ernst-Johan Albert-Johan Hoyer-Bruno-Hoyer Christoph (1579—1585)	<i>tallér</i>	1582	B—M	1 db
72.	Peter Ernst-Johan Albert-Bruno- Hoyer Christoph-Hans Georg (1558—1586)	<i>tallér</i>	1586	B—M	1 db
73.	Peter Ernst-Bruno-Gebhard-Hans Georg (1586—1601)	<i>tallér</i>	1595	B—M	1 db

Mansfeld—Schraplau

74.	Gebhard-Hans Georg-Peter Ernst (1530—1558)	<i>tallér</i>	1547		1 db
75.	II. Christoph (1558—1591)	<i>tallér</i>	1586	B—M	1 db

Mecklenburg—Güstrov

76.	Vdalricus (1547—1603)	<i>tallér</i>	1568	j. n.	1 db
-----	-----------------------	---------------	------	-------	------

Nimwegen

77.		<i>tallér</i>	1583	j. n.	1 db
78.		<i>tallér</i>		S—S	2 db
79.		<i>tallér</i>	é. n.	j. n.	1 db

Öttingen

80.	Karl Wolfgang-Ludwig Martin (1522—1549)	<i>tallér</i>	1544		1 db
81.	Karl Wolfgang-Ludwig Martin " "	<i>tallér</i>	1545		1 db

Pfalz					
82.	III. Fridericus (1559—1576)	tallér	1567		1 db
Regensburg					
83.	Pangracius (1538—1548)	tallér	1546	j. n.	1 db
Reichenberg					
84.		tallér	é. n.		1 db
85.		tallér	é. n.	j. n.	1 db
Stolberg					
86.	Ludovicus-Henricus Albertus Georg-Christoph (1552—1572)	tallér	1557		1 db
Szászország					
87.	Mauritius (1541—1553)	tallér	1546		1 db
88.	Mauritius " "	tallér	1551		1 db
89.	Mauritius " "	tallér	1552		1 db
Szászország—Ernestini Főág					
*90.	Johann Friedrich-Georg (1530—1539)	tallér	1538	j. n.	1 db
Szászország—Altenburg					
91.	Johan Wilhelm (1554—1573)	tallér	1569		1 db
92.	Frigyes Vilmos Johann (1573—1603)	tallér	1575		1 db
93.	Frigyes Vilmos Johann " "	tallér	1579	B	2 db
Szászország—Albertini ág					
94.	Augustus	tallér	1554	j. n.	1 db
95.	Augustus	tallér	1561	HB	1 db
96.	Augustus	tallér	1562	HB	3 db
97.	Augustus	tallér	1564	HB	3 db
98.	Augustus	tallér	1566	HB	1 db
99.	Augustus	tallér	1568	HB	3 db
100.	Augustus	tallér	1569	HB	4 db
101.	Augustus	tallér	1570	HB	1 db
102.	Augustus	tallér	1572	HB	6 db
103.	Augustus	tallér	1573	HB	5 db
104.	Augustus	tallér	1574	HB	5 db
105.	Augustus	tallér	1575	HB	6 db
106.	Augustus	tallér	1576	HB	2 db
*107.	Augustus	tallér	1577	HB	6 db
108.	Augustus	tallér	1578	HB	2 db
109.	Augustus	tallér	1579	HB	2 db
110.	Augustus	tallér	1580	HB	2 db
111.	Augustus	tallér	1582	HB	2 db
112.	Augustus	tallér	1586	HB	2 db

113.	Christian	(1586—1591)	tallér	1586	HB	4 db.
114.	Christian	" "	tallér	1589	HB	1 db.
115.	Christian	" "	tallér	1591	HB	1 db.
116.	II. Christian Johann Georg-Augustus		tallér	1594	HB	2 db.
*117.	II. Christian-Johann-Georg Augustus		tallér	1595	HB	1 db.
118.	II. Christian-Johann-Georg Augustus	(1591—1611)	tallér	1596	HB	1 db.

Thoren

119.			tallér	1569	M—IB	2 db.
------	--	--	--------	------	------	-------

Trier

120.	III. Jacob	(1567—1581)	tallér	1571	j. n.	2 db.
------	------------	-------------	--------	------	-------	-------

Wismar

121.			tallér	1582		1 db.
------	--	--	--------	------	--	-------

Németalföld

122.	II. Fülöp	(1556—1598)	tallér	1590		1 db.
123.	II. Fülöp	" "	tallér	1592		1 db.

Berg S' Heerenberg

124.	Guilelmus	(1546—1586)	tallér			1 db.
------	-----------	-------------	--------	--	--	-------

Brabant

125.	II. Fülöp	(1556—1598)	tallér	1568	j. n.	1 db.
------	-----------	-------------	--------	------	-------	-------

Geldern

126.	II. Fülöp	(1556—1598)	tallér	1567	j. n.	1 db.
127.	II. Fülöp	" "	tallér	1584	j. n.	2 db.

Holland

128.	II. Fülöp	(1556—1598)	tallér	1568		1 db.
129.			tallér	1590		1 db.
130.			tallér	é. n.	j. n.	1 db.

Lüttich

*131.	II. Robert	(1557—1563)	tallér	1558	j. n.	1 db.
132.	Gerard	(1563—1580)	tallér	1567	j. n.	1 db.
133.	Gerard	" "	tallér	1570	j. n.	1 db.
134.			tallér	é. n.	j. n.	1 db.

Utrecht					
135.	II. Fülöp (1556—1598)	tallér	1568		1 db
136.		tallér	1591	j. n.	1 db
Westfriesland					
137.		tallér	1593		1 db

A részletes felsorolás után elsőként megpróbáljuk az elrejtés idejét és körülményeit tisztázni. Az első kérdésre viszonylag könnyen felelhetünk, mivel évszámos pénzekről van szó, s így csak meg kell keresni a legutolsó évszámú veretet. Leletünkben az aprópénzek között a legfiatalabb Rudolf 1596-ban Körmöcbányán vert magyar denára. A záró év a tallérok között is pontosan 1596, amely 1 db szászországi vereten látható. Ez a tény megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a két külön előkerült lelet nem véletlenül feküdt évszázadokig szinte egymás mellett, hanem egy időben, egy személy rejtette el. A továbbiakban nem is választjuk szét, együttesen tárgyaljuk azokat.

Valószínű tehát, hogy 1596-ban vagy nem sokkal ezután volt kénytelen elásni tulajdonosa a súlyra és értékre nézve is tekintélyes vagyont. Az elrejtés okát a korabeli eseményekben kereshetjük. Magyarország a XVI. században állandó harcok színtere.⁴ Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke következtében azonban 25 évre nagyobb hadjáratoktól mentes, viszonylag nyugodt időszak következett. Ez sem jelentette természetesen a zavartalan fejlődés lehetőségét. Különösen a hódoltsági határvidéken folytak kölcsönös rablótámadások. A béke így nem váltotta be teljesen a hozzáfűzött reményeket.

A század második felében már a válság jeleit figyelhetjük meg a hatalmas török birodalom gazdasági és politikai életében. A végvári harcok nyomán 1591-ben felángolt a tizenöt éves háború, s váltakozó sikerekkel folyt 1606-ig. 1595-ben Erdély — Ausztriával szövetségben — bekapcsolódott a törökellenes harcokba. Báthori Zsigmond, székelyekkel megerősített seregével, győzelmet aratott a törökök felett. Magyarországon pedig a császári csapatok Esztergomot foglalták vissza. A törökök békét kértek, a bécsi udvar azonban a háború folytatása mellett döntött. Erre 1596 áprilisában Temesvár környékén a tatár csapatok rabolni, fosztogatni kezdtek. A kolozsvári országgyűlés április végén már arról értesült, hogy a törökök Lippa várát is megszállták, sőt dúlják a Körös vidékét.⁵ Báthori Temesvár ellen indult júniusban, de elfoglalni nem tudta. Osztrák szövetségese, Miksa főherceg pedig kihasználatlanul hagyta a tavaszi és nyári hónapokat, nem segített, helyette Vácot és Hatvant foglalta el.

III. Mohamed szultán szeptember elején már Szegeden volt, előcsapatai egészen Szolnokig eljutottak.⁶ A szultán Hatvanért akart bosszút állni, s főleg Egert elfoglalni.⁷ A csapatok ellátását természetesen a városnak és környékének kellett biztosítani. Innen indultak Szolnok, Hatvan, Eger ellen. Mezőkeresztesnél győzelmet arattak a császári sereg felett, de további erő hiányában sietve haza indultak, ismét Szegeden át.

Két év múlva a törökök, tiszántúli térhódításuk során, Nagyvárad elfoglalását is tervezték. A Szegedről kiinduló sereg ostroma elhúzódott, s a tél beálltával félbesza-

⁴ Magyarország története 1526—1790. szerk. H. Balázs É.—Makkai I., Budapest, 1962. 25., 138.

⁵ Márki S., A tizenöt éves török háború történetéhez. Hadtörténeti Közlemények, VII. (1894) 357.

⁶ Reizner J., Szeged története. Szeged, 1900. I. 132.

⁷ Komáromi A., A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Hadtörténeti Közlemények, V. (1892) 36.

V. Tábla: Tallérok. 1. *Lübeck*. II. Rudolf 1579; 2. *Mansfeld—Frideborn*. Peter Ernst—Christoph Johan Hoyer 1568; 3. *Szászország*. Johan Frierich—Georg 1538; 4. *Szászország*. Augustus 1577 HB; 5. *Szászország*. II. Christian—Johan Georg—Augustus 1596 HB; 6. *Salzburg*. Wolfgang Theodor é. n.

kadt. A fővezér 60 ezer főnyi seregét Szegeden helyezte el téli szállásra. Ez a táborozás 1599 márciusáig tartott.

Az éremkincs elrejtésének idejét tehát nagy valószínűséggel az 1596-os év második felére tehetjük, esetleg 1598 végére, vagy 1599 elejére. Ekkor ugyanis a jelentősebb hadiesemény nélkül eltelt 1597. év után ismét fellángolnak a küzdelmek. Az elrejtés körülményeit tekintve mindenképpen háborús okok közrejátszását feltételezhetjük.

E nagy tömegű és nem lebecsülendő értékű vagyon keletkezéséről egyéb források híján többféle elképzelésünk lehet. Összegyűlhetett a pénz például egy kereskedő kezén is, hiszen a XVI. század második felében Európa-szerte fellendült a kereskedelmi tevékenység.⁸ Az árforradalom, a kelet- és nyugat-európai munkamegosztás kialakulása minden ország gazdasági életében érezteti hatását. Ennek egyik tényezője Magyarország jelentős élelmiszer — főleg szarvasmarha — kivitele, amelyből az alföldi állattenyésztés révén a szegedi marhakereskedők nagymértékben kivették részüket.⁹ Talán a környéken összegyűjtött adót ásták el félve a portyázó rablóktól. Lehet azonban az is, hogy a közeli tápai révnél átkelési díjak összegét, vagy éppen a rév bérbevételére szánt summát rejtette el tulajdonosa. Mindez természetesen bizonyíthatatlan, a valós okot talán sohasem fogjuk megtudni. A lelet részletes elemzése több hasznos adatot nyújt az ország pénzforgalmára vonatkozóan. Összetételét tekintve megegyezik a legtöbb XVI. századi lelettel. A benne előforduló külföldi veretek és különböző típusú pénzek aránya már inkább jellemzi az előkerülés helyét és magát az adott leletet is.

Az előkerült 25 344 darab pénz közül 25 005 darab az aprópénz, 339 darab a tallér. Az utóbbiak képviselik a korabeli értékpénzeket, hiszen arany nem volt a leletben. Kevesebb számuk ellenére meghaladják a váltópénzek értékét. Az aprópénzek zöme magyar denár. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a vagyon Magyarországon gyűlt össze, s egykori tulajdonosa a lehetőségek szerint váltotta át a sok aprópénzt nagyobb, értékét jobban őrző tallérokra. A magyarok mellett a szokásostól eltérően kisebb arányban találunk a leletben külföldi váltópénzt. A pénzforgalom a három részre szakadt ország mindhárom részében más és más volt.¹⁰ A nyugati részben zömmel az ausztriai, cseh és a dél-német tartományok pénzei forogtak; a királyi hatalom alatti felvidéken a lengyel pénzek túlsúlya figyelhető meg. A hódoltság Magyarországon a különböző területek éremanyaga keveredik a Balkánról beszivárgó veretekkel, de az idegen pénzek a magyar mellett kisebb arányban fordultak elő. A tápi lelet annyiban tér el az általánostól, hogy benne balkáni veretek nincsenek (2. kép).

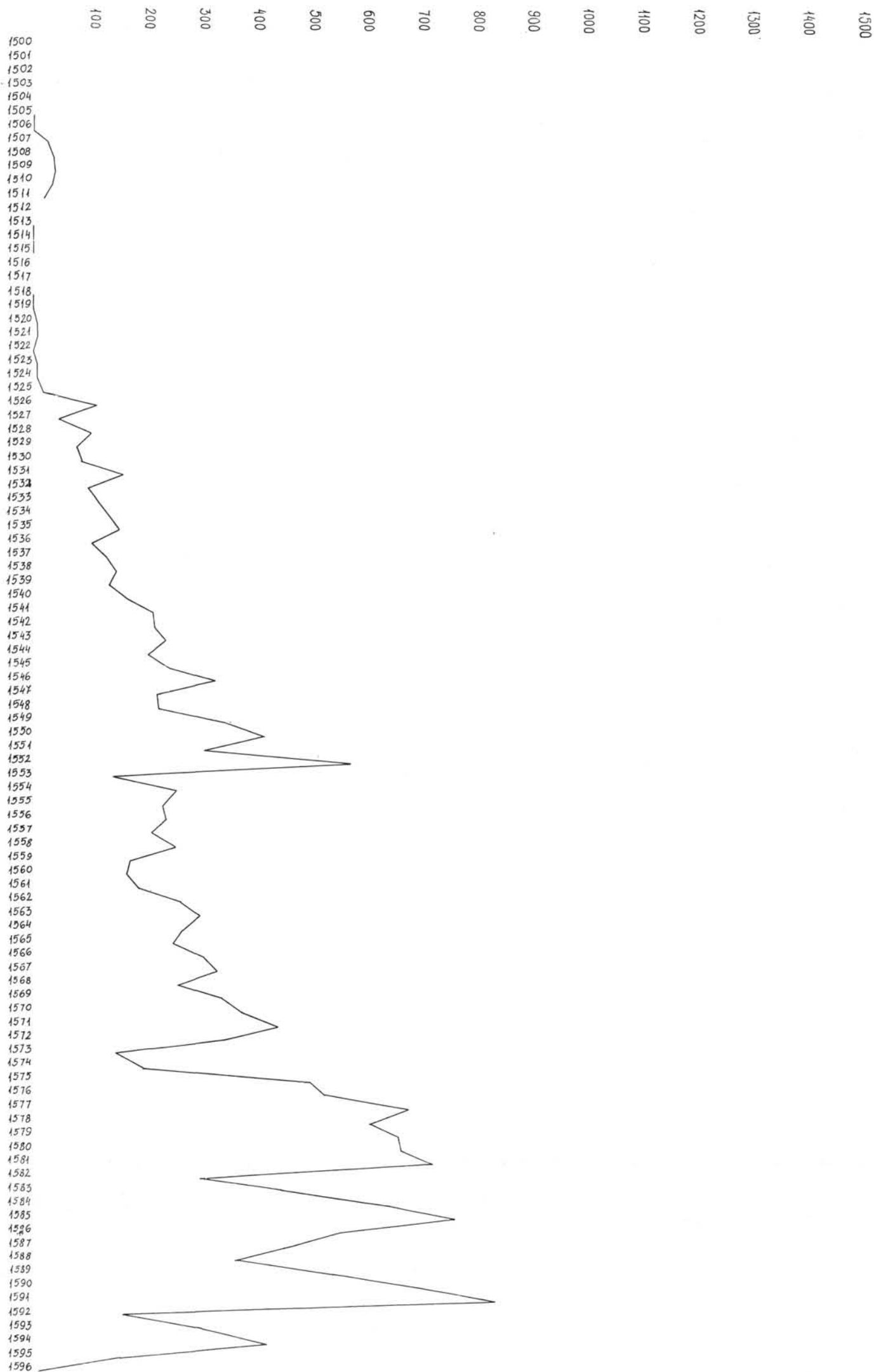
Érdekes képet mutat az évenkénti darabszámok grafikonon való ábrázolása (3. kép). Eszerint az éremanyag 1526-tól kezdve gyűlt össze szinte folyamatosan emelkedő tendenciával 1552-ig. A következő évi nagy visszaesés után 1573-ig stagnál, majd ettől kezdve 1594-ig három erőteljes visszaeséstől eltekintve (1582, 1588, 1592) mindig igen magas szinten mozog.

A darabszámok országonkénti és évenkénti ábrázolása jól mutatja, hogy a külföldi pénzek 1545-ig játszottak nagyobb szerepet leletünkben, de akkor is mindig az

⁸ A korszak gazdaságtörténeti bemutatása meghaladja e cikk kereteit. Ezért csak megemlítünk néhány újabb publikációt. *Ember Gy.*, Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. 1—45. — *Fügedi E.*, Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrártört. Szle. 1969. 1—20. — *Pach Zs. P.*, A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVI. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 863—896. — *Zimányi V.*, A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle, 1972. 378—412.

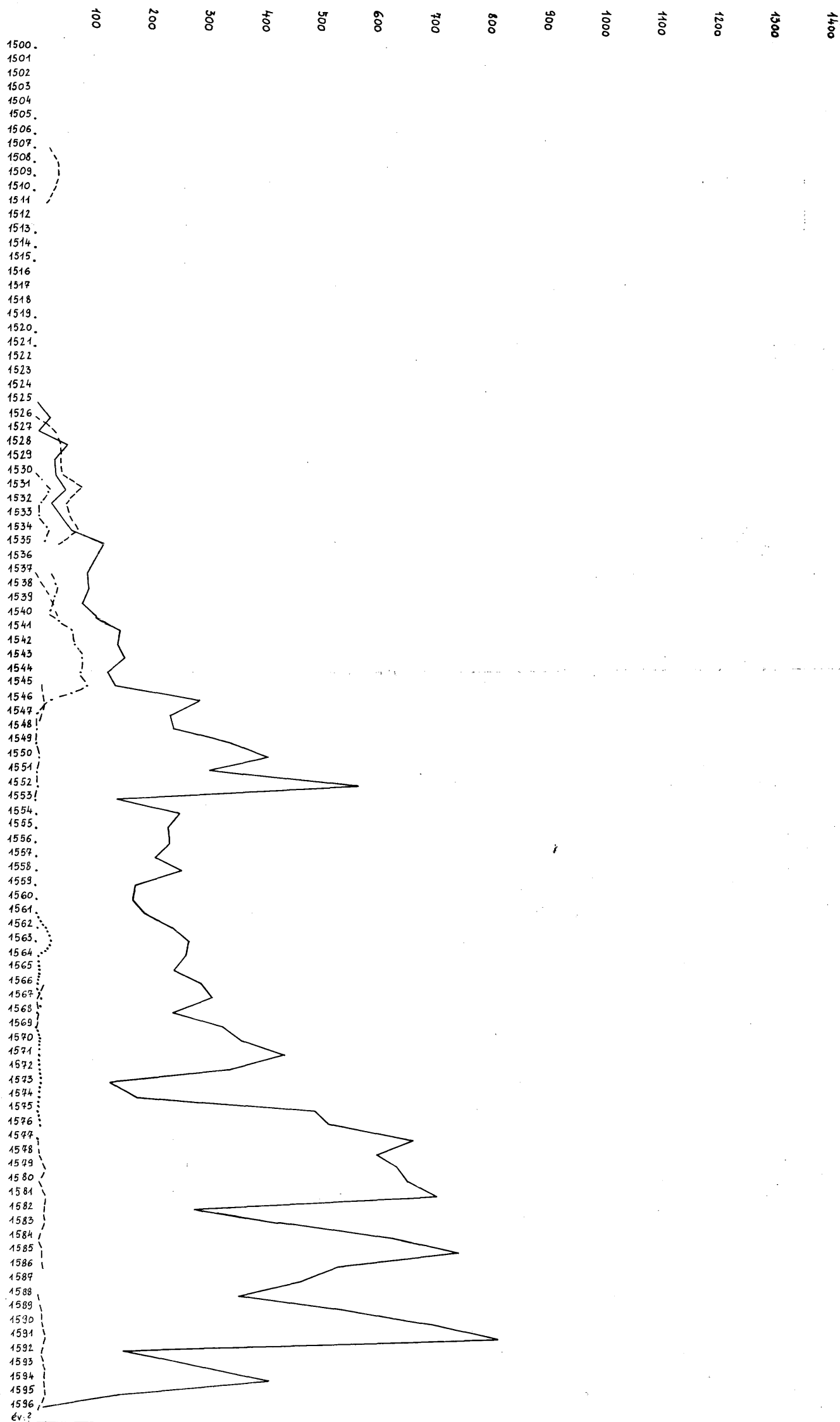
⁹ *Reizner J.*, i. m. III. 494—495. — *Káldy-Nagy Gy.*, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 87—88. — *Oltvai F.*, Szeged múltja írott emlékekben. Szeged, 1968. 46. — *Takács S.*, Rajzok a török világból. III. Bp. 1917. 1—20.

¹⁰ *Huszár L.*, Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657. Bp. 1975. 40.

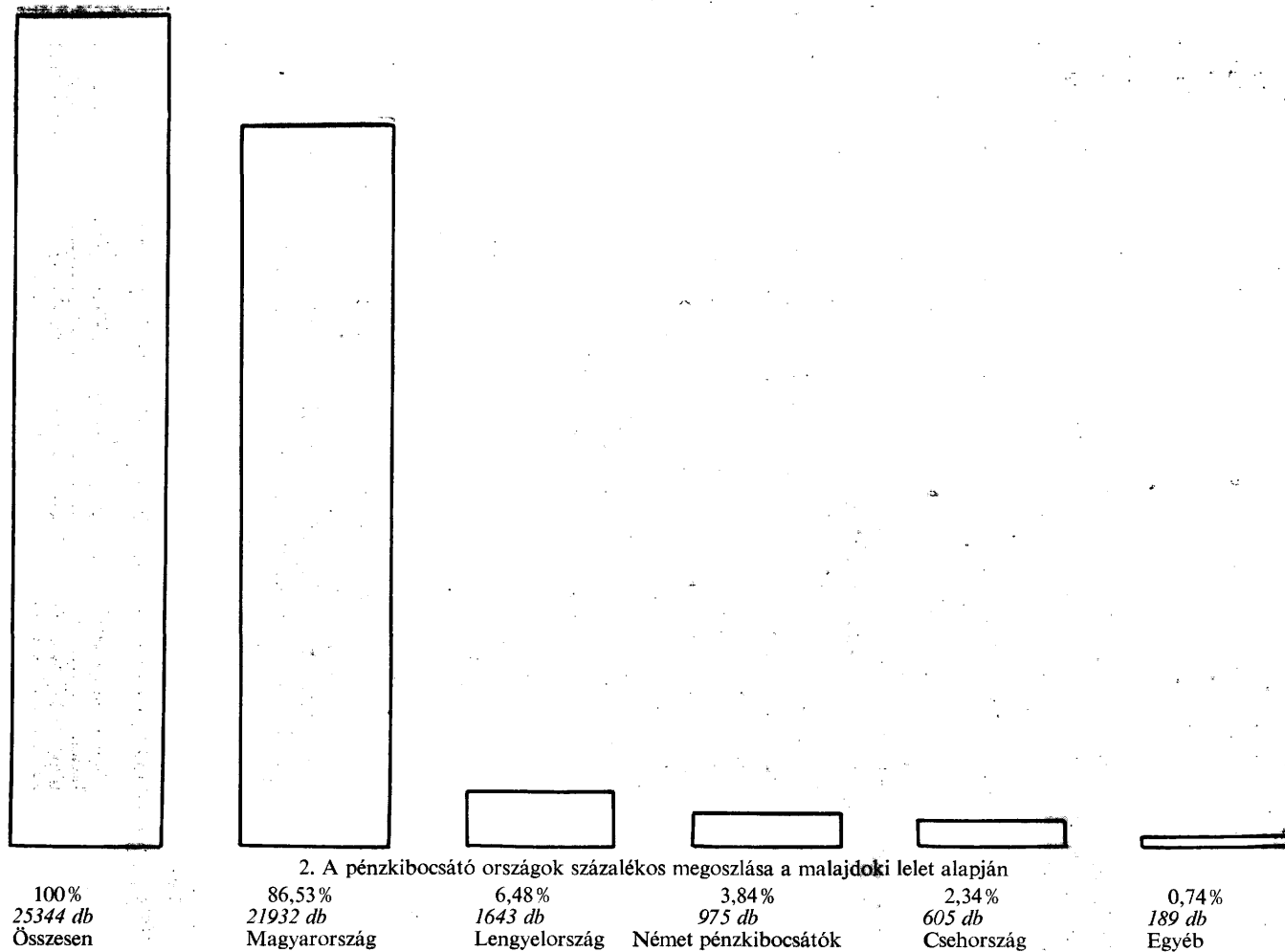

é. n.
év.?
hamis

3. A lelet vereteinek évenként darabszám szerinti ábrázolása

4. A lelet vereteinek országonként és darabszám szerinti ábrázolása
Jelmagyarázat: ————— = magyar ———— = lengyel, = cseh
-.-.-.-.- = német pénzkibocsátók

átlagos évi 264 darabos mennyiség alatt (4. kép). Lengyel pénz nagyobb mennyiségben 1507 és 1511, valamint 1527 és 1535 között fordul elő, egészen kis mennyiségben 1577—1596-ig. A német pénzkibocsátók pénzei különböző mértékben 1531—1545 között tűnnek fel, a cseh pénzek pedig 1562-től igen kevés számban. A magyar pénz (a lengyel 1527—1534-ig tartó vezető szerepe után) 1535-től egyértelmű és meghatározó.

Leletünk országonkénti darabszám megoszlásából jól láthatjuk, hogy igen kevés a lengyel pénz.¹¹ Nagy része még a lengyel pénzek beáramlásának első korszakából való (1526—1552) félgaras, amelyek a későbbi dömpinget vezették be. A többi idegen pénz előfordulása tulajdonképpen elhanyagolható lenne, ha a darabszámot tekintjük. Jellemző azonban, hogy a nagyobb értékű tallérok között jóval több az idegen: az osztrák és a különböző német veret. A jobb áttekinthetőség érdekében táblázatba foglaltuk a különböző értékű pénzek darabszámát országonként és évenként. (Táblázat)

De nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a grafikonok ábráiból. Nemcsak azért, mert nem ábrázolható évenként a teljes lelet (6,6% a hamis, év nélküli és kopott veret), hanem azért is, mert egyforma súllyal szerepel rajta az obulus és a tallér. Valószínűleg még hamisabb képet kapnánk, ha a különböző pénzeket egységes értékre számolnánk át. Ennek ellenére a leletanyag évenkénti darabszámának ábrázolása is jól mutatja, hogy a tápéi éremanyag döntő többségében a hazai pénzforgalomból gyűlt össze. A lelet legnagyobb része (46,98%) az elrejtés előtti 25 évből (1572—1596) való, míg a fennmaradó 72 évre (1500—1571) mindössze 42,73% jut. 10,28%-ot tesz ki az évszám nélküli, meghatározhatatlanul töredékes és hamis éremanyag. Itt kell megjegyeznünk, hogy a tisztításkor a hamisítványok pusztultak el leginkább (mintegy 300-400 darab), mert anyaguk silányabb volt. (Az egyetlen 1624-es veretű pénz később keveredett a lelethez.) A vagyon zöme tehát a század második feléből való, amikor a drinápolyi béke — a 15 éves háború kezdetéig — a zűrzavaros időkkel szemben viszonylag kedvező feltételeket teremtett a gazdálkodáshoz és kereskedéshez.

Térképre vetítettük a leletben található vereteket kibocsátási helyük szerint (5. kép). Jól látható, hogy számos ország és város pénze forgott egy időben Szeged környékén. Ez a hódoltsági területen előkerülő leletek összetételének jellegzetes képét mutatja. Itt is utalnunk kell azonban arra, hogy némileg torzítja a képet a tallérok okozta nagy szóródás, amelyekből egy-egy helyről csak egy vagy két példány van. Nem látszik határozott útvonal, amely esetleg egy kereskedő működési területét rajzolná ki. Inkább száz év kereskedelmi kapcsolatainak összegeződését láthatjuk a Tápé-Malajdokhalmon előkerült leletben.

Pénztörténeti szempontból is hosszú, jelentős korszakot ölel fel anyagunk. 1526 a középkori és újkori pénzverés fordulópontja Magyarországon, amikor a régi és az új pénzrendszer különböző értékű pénzei egyidőben voltak forgalomban.¹²

A lelet legkorábbi verete I. Mátyás két denára, majd nagyobb számmal II. Lajosnak az 1521—26 közötti inflációs időszak alatt vert jó pénzei szerepelnek.¹³ Az 1526 utáni kettős királyság idején I. Ferdinánd is és Szapolyai János is külön-külön gyakorolta a pénzverési jogát. Feltűnő, hogy Szapolyai veretei közül csak egyetlen nagybá-

¹¹ *Huszár L.*, A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században. Num. Közl., 1969—70. 57—62.

¹² A leletben mindkét korszak pénzei megtalálhatók s ennek megfelelően felmerülnek mindkét korszak pénztörténeti kérdései. Ezek irodalmának puszta felsorolása is igen terjedelmes lenne. Összefoglaló művek *Acsády I.*, Magyarország pénzügyei. I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888. — *Haró Gy.*, A pénz története Magyarországon 1526—1608. Kolozsvár, 1912. — *Huszár L.*, Pénzforgalom és pénzügyi viszonyok Sopronban. Századok, 1972. 1171—1177.

¹³ *Jeszzenszky G.*, II. Lajos denárai. Num. Közl. 1928—29. 127—143.

Táblázat

	I. VÁLTÓPÉNZEK																							II. TALLÉROK					I. és II. LELET
	Magyarország			Erdély	Cseh	Lengyelország										Schw.	Porosz hgs.	Liegn.	Német városok	Bajor hgs.	Szász-ország	Magyar-ország	Erdély	Cseh-ország	Német városok	ÖSSZESEN			
	garas	denár	obulus	denár	w. p/n.	g.	duka	garas	1/2 gar.	garas	duka	garas	1/2 gar.	garas	garas	duka	garas	1/2 gar.	garas	1/2 gar.	garas	garas	1/4 tall.	garas					
1500																													1
1501																													
1502																													
1503																													
1504																													
1505		1																											1
1506																													1
1507		1																											28
1508		1																											39
1509		1																											43
1510		1																											36
1511																													20
1512																													
1513		2																											2
1514		2																											2
1515		1																											1
1516																													
1517																													
1518																		2											2
1519		2																											7
1520		2																5											2
1521		2																6											8
1522																		1											1
1523																		7											7
1524																		8											8
1525	8																	11											19
1526	30							4										83											117
1527	7							39																					46
1528	58							45		2																			105
1529	37							29		17																			83
1530	38									48				2															90
1531	53									67				18															165
1532	32									44				14															104
1533	46									49				8															119
1534	66									49				14	13														167
1535	122									20				15	6														181
1536	107																												107
1537	98													1															131
1538	96													16															153
1539	95													18	8												1		142
1540	110													32	6														174
1541	153																												219
1542	150																												223
1543	158																												243
1544	131																												212
1545	142							14																					247
1546	291							17																					333
1547	237							11																					253
1548	246	1						3																					255
1549	342																												346
1550	413				1																								423
1551	307				1																								311
1552	574																												578
1553	146																												147
1554	258																												261
1555	236																												237
1556	239				3																								244
1557	213													2															216
1558	255	2																											259
1559	176																												

nyai denár található a leletben.¹⁴ Igaz, hogy a zavaros politikai és gazdasági helyzetben I. Ferdinánd saját hatalma erősítésének érdekében tiltotta János király pénzeinek forgalmát.¹⁵ Ezzel szemben János király az 1531 elejére tolódtott budai országgyűlésen úgy rendelkezett, hogy mindenki köteles elfogadni I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos pénzeit, valamint az ő és I. Ferdinánd 1526 és 1527-ben vert pénzeit. Minden egyéb rézpénz (a rossz hivatalos és hamis veretek) a budai kamarában kerülhetnek beváltásra.¹⁶ A pénzügyi nehézségeket azonban inkább a magán- és hamispénzverés okozta.¹⁷ A magyar rendek következetesen tiltakoztak a hamis pénzek miatt. Az 1538-as pozsonyi országgyűlésen például azok forgalomból való kizárását kérték.¹⁸ De még az 1545. évi országgyűlésen is felmerültek hasonló panaszok. Leletünkben is ennek az időszaknak, azaz Rudolf denárainak hamisítványai szerepelnek legnagyobb számban. Az idegen pénzek között pedig két lengyel garas és egy dutka hamisítványa található.

Az újkori pénzverés kezdetén megjelenő tallérveretek korai példányát egy-egy cseh, osztrák és tiroli darab képviseli. Ausztriában 1524-től, Magyarországon 1553-tól vált rendszeressé a tallérverés.¹⁹ Meg kell említeni a leletben nagy számban előforduló tiroli tallérokat (113 darab). Magyarországi forgalmuk — több más lelet tanúsága szerint is — jelentős volt. Nemcsak élelmiszerek ellenértékeként kerültek hazánkba, hanem a törökellenes hadjáratok támogatására küldött spanyol pénzsegély részeként is.²⁰

Az eddig előkerült XVI. századi leletek különös jellemzője, hogy török pénz igen kis számban vagy egyáltalán nincs az együttesekben. Bár a törökök sokféle adójukat saját pénznemükben, az akcsében rótták ki és számolták, de behajtásakor inkább magyar pénzben követelték azt.

Röviden szólnunk kell a lelet korabeli értékéről is. Ezt pontosan meghatározni természetesen nem tudjuk, mivel a különböző pénzek értéke más és más volt a század folyamán, de más és más árfolyamok voltak az ország különböző pontjain is.

A korabeli értékpénz az arany dukát volt, ám gyakorlatilag az újkor jellegzetes pénzét, a tallért tekinthetjük annak. Ezek viszonya állandóan változott a kisebb értékű, ingadozó nemesfém tartalmú váltópénzekhez képest. Jól mutatja ezt a tallérok értékváltozása.²¹ Az 1524-től vert osztrák tallérok értéke eredetileg 60 krajcár volt, 1601-ben már 84 krajcár, illetve 80 magyar denárról 110-120 denárra emelkedett.

¹⁴ Istványi G., János király levele a pénzverésről. Num. Közl. 1938—39. 41; Huszár L., Megjegyzések János király pénzverési rendelethez. Num. Közl. 1938—39. 42; Huszár L., János király denárjai. Num. Közl. 1951—52. 38—47.

¹⁵ Aldássy A., I. Ferdinánd 1529-iki pénzrendelete. Num. Közl. 1904. 1—3.

¹⁶ Kubinyi F., János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén. Századok, 1876. 582.

¹⁷ Gálócsi Z., XVI. századi magyar pénzek hamisítványai. Num. Közl. 1905. 90; Harsányi P., Pénzhamisító műhely maradványai. Num. Közl. 1914. 13—14; Harsányi P., Adatok a CNH III. kötetéhez IX. Num. Közl. 1917. 93. (I. Ferdinánd Éremtári hamis veretei.); Komáromi A., Egy hamispénzverő a XVI. században. Századok, 1893. 648—667; 748—759; Bohdaneczky J., A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban. Num. Közl. 1935—36. 48—58; Leszli A., Szuhonyi Csorbakő vár XVI. századi pénzhamisító műhely. Num. Közl. 1941. 49; Ambrus B., Egykorú hamis denárlelet Kisterenyén. Salgótarjáni Könyvek 5. Salgótarján, 1936; Huszár L., Magyar váarak, mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. Műemlékvédelem, 1969. 2. sz. 80—87; Kahler F., Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században. A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve. Budapest, 1971. 84—91.

¹⁸ Harkó Gy., i. m. 36.

¹⁹ Harsányi P., Magyar tallérveretek. Az Érem, 1927. 91—94.

²⁰ Pohl A., Tiroli tallérok 1482—1777. Hazai forgalmuk a hódoltság korában 1566—1657. Az Éremgyűjtők Szakkiadványsorozata 11. Bp. 1973. 16.

²¹ Horváth T. A., A tallér értékváltozása Magyarországon 1542—1700 között. Num. Közl. 1963—64. 25; Horváth T. A., A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között. Num. Közl. 1959—60. 33—50; Huszár L., Pénzforgalom és pénzértékviszonyok... 1172. Stefan K., Nemesfém-kereskedelem, pénzforgalom és a pénz árának alakulása a XVI. századi Magyarországon. Xerox sokszorosítás.

Ugyanígy változtak az árak és bérek, ugyancsak területenként különböző mértékben. Hazai ár- és bértörténeti kutatásainkból eddig több részlettanulmány jelent meg, ezekből azonban egységes kép megrajzolása pillanatnyilag nem lehetséges.²² Mégis megkíséreljük érzékeltetni — néhány kiragadott adat segítségével — a korabeli értékviszonyokat és ennek alapján leletünk hozzávetőleges értékét.

A háborús időkben alapvető volt a végvárok fenntartása, a katonaság megszervezése, ellátása. 1549-ben egy könnyűlovas fizetése havonként 3 és fél forint, egy „vasas” lovasé 8 forint volt.²³ 1596-ban a könnyűlovas hópénze már 5 forintra emelkedett.²⁴ Ha leletünket a század 50-es éveinek árfolyamán és magyar denárban számoljuk, akkor a század közepén mintegy 200, a század végén már csak 140 fős könnyűlovas csapat egy hónapi ellátására lett volna elég. 200 fő elég tekintélyes kis sereg. 1543-ban a kalocsai várat, amely a Duna—Tisza közén Szeged után a legjelentősebb erősség volt, 200 fős török őrsg védte különböző fegyvernemekből összeállítva.²⁵ S ugyanakkor mennyire kis összeg ez, ha arra gondolunk, hogy évtizedeken keresztül ennek sokszorosát kellett, vagy kellett volna áldozni az ország védelmére. Közismert a végvári vitézek szegénysége s emiatti folytonos panaszkodásuk. A kiadások óriási mértékét mutatja egy kis részadat: az esztergomi érsekség Érsekújvár őrzésére 1589—91 között 88 639 forint 29 denár készpénzt fordított.²⁶ Ez a tápéi leletnél közel 130-szor nagyobb összeg.

A török hódoltság idején a nagykőrösi városi jegyzőkönyvek 90-100-féle adót említene.²⁷ Az alapvető dzsizje-adó meghatározásánál figyelembe vették a helyi szokásokat.²⁸ 50 akcsét kellett fizetni mindenkinek, akinek a vagyona elérte a 300 akcse értékét. Ez tulajdonképpen megegyezett a magyar országgyűlés által 1547-ben megszavazott telkenként szedendő rovásadó nagyságával, azaz a 6 forint adóval rendelkezők 1 forintnyi adójával.²⁹ A hódoltság első évtizedeiben 1 tallér 40-50 akcse volt. A század végére a 80 akcsét is meghaladta.³⁰ Az 1558. évi összeírás szerint Tápén 30 ház után adóztak.³¹ Ez mindössze 1500 akcsét jelentett, amelyet leletünkben mintegy 20 évig lehetett volna fedezni, bár ez még csak egy adóféleség volt a sok közül.

Tápé jövedelme az 1578. évi összeírás alapján 30 000 akcse volt.³² Az előkerült lelet értéke valamivel több ennél az összegnél.

Az árak a század folyamán állandóan emelkedő tendenciát mutatnak.³³ Lőcsei levéltári adatok azt bizonyítják, hogy az árak alakulását — más tényezők mellett — a török háborúk erősen befolyásolták.³⁴ Összehasonlítva az 1592. és 1602. évi árakat

²² N. Kiss I., Az ár és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. Tört. Szle. 1963 145; Zimányi V. — Prickler H., Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevétel tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártört. Szle. 1974. 79—100.

²³ Thallóczy L., A magyar hadiköltségek. Századok, 1877. 170.

²⁴ Komáromi A., A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Hadtörténeti Közlemények, 1892. 38.

²⁵ Czimer K., A szegedi szandzsák. A Dugonics Társaság Évkönyve, 1893. Szeged, 1894. 56.

²⁶ Ácsády I., Az esztergomi érsekség jövedelmei 1581—84. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle; 1894. 35.

²⁷ Thallóczy L., i. m. 171.

²⁸ Hegyi K., Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. 212—234.

²⁹ Káldy—Nagy Gy., Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. 22.

³⁰ Rádóczi Gy., A török pénz értékviszonyai a hódoltság alatt. Az Érem, 1968. 43—44. sz. 18.

³¹ Kristó Gy., A középkori Tápé. In: Tápé története és néprajza. (Szerk.: Juhász A.) Tápé, 1971. 51.

³² Káldy—Nagy Gy., Magyarországi... 24.

³³ Kazimir Stefan, A XVI—XVIII. századi árviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban. Agrártört. Szle. 1971. 23.

³⁴ Demkó K., Párhuzam két régi árszabályzat között. Századok, 1879. 440—441.

5. A leletben található pénzek kibocsátási helyeinek térképe

a következő változást láthatjuk: a búza mérője 50-ről 80 denárra emelkedett; 2 csirke ára 6-ról 28, 1 font zsír 5-ről 30, egy pár férfi cipő 18-ról 30, a női cipő 20-ról 30 denár lett, s 1 denárért 4 szál gyertya helyett csak egyet lehetett kapni.

Egy gyöngyösi kereskedő üzleti könyveinek feljegyzéseit alapul véve 1589-ben 10,6 forintért lehetett venni egy ökröt.³⁵ A lelet összege 65 ökör árára lett volna elég. A kereskedő ebben az évben 255 ökröt vett 2721 forintért.

A hadakozásokban természetesen foglyot is ejtettek, így az emberek áráról (váltságdíjáról) is értesülünk. A szegedi vár 1552. évi ostromakor 123 férfi és nő esett fogságba. Az emberek értékét 200—1500 akcséra, tehát 4—30 forintra becsülték.³⁶ Egy másik adat szerint 1595-ben gróf Hardek Ferdinánd győri kapitány 3500 forintért adja el az általa foglyul ejtett — nyilván főrangú — törököt.³⁷

A munkabérek, az árakhoz hasonlóan emelkedő tendenciát mutatnak. Nagyszombaton és Lőcsén 1596-ban a napszámos napi bére 9-10 denár volt, Besztercebányán egy ácslegényé 12 és fél denár.³⁸ Melczer András kassai városi tanácsnok szüretjén 30 szedő 4, a 4 puttonyos 8, a taposó 4 denárt kapott; húsrá 43, borra 18 denárt költöttek.³⁹

Összegezve: a tápéi pénzlelet történeti forrásértéke igen nagy. Sok új adatot szolgáltat a XVI. századi Magyarország pénzforgalmi viszonyainak megismeréséhez s Szeged környékének gazdaságtörténeti, helytörténeti kutatásaihoz.

MÜNZENFUND AUS DEM 16. JAHRHUNDERT IN TÁPÉ—MALAJDOK

von

Mihály Kőhegyi — Ádám Nagy

Von den Münzenfunden, die in Ungarn jährlich hervorkommen, stammen die meisten Gelder aus dem 16—17. Jahrhundert. In diese Reihe gehören auch die zwei, in Tápé—Malajdokhalom ausgegrabenen Funde.

Im Frühling 1971 ist ein Gefäß hervorgekommen, worin 25005 Stück Groschen, Denare und Obulus zu finden waren, die alle aus dem 16. Jahrhundert stammende Kleingelder sind. In demselben Herbst sind in der unmittelbaren Nähe des schon genannten Fundortes 339 Taler aufgefunden, die aus dem 16. Jahrhundert stammen. Die Verfasser geben eine gründliche Bestimmung über die beiden Fundkomplexe, und sie versuchen, die Zeit und die Umstände der Verbergung zu klären. Sie haben festgestellt, daß der Besitzer im Jahre 1596 oder nicht sehr später danach zur Vergrabung des stattlichen Vermögens, das des Gewichtes und Wertes betreffs gleicherweise groß war, gezwungen wurde. Den Grund der Verbergung können wir in den zeitgenössischen Ereignissen suchen. Im 16. Jahrhundert war Ungarn das Gebiet ständiger Kriege. 1591 ist der 15 jährige Krieg ausgebrochen, und er wurde mit abwechselnden Erfolgen ganz bis 1606 geführt. Infolge dieser Ereignisse wurden die Münzen verborgen.

Die Münzenfunde, die im ehemaligen türkenbesetzten Ungarn aufgefunden sind, vermischen sich mit Geprägten, die aus dem Balkan hereingebracht worden, aber die fremden Münzen kommen neben den ungarischen in kleinerem Maße vor. Der Tápéer Fund weicht vom Allgemeinen nur darin ab, daß in ihm keine balkanischen Gepräge zu finden sind (Abb. 2.).

Ein interessantes Bild zeigt uns die graphische Darstellung der jährlich gefundenen Stücke (Abb. 3). Demnach haben sich die Münzen seit 1526 mit fast allmählig steigender Tendenz bis 1552 angehäuft. Die Darstellung der Anzahl der Länder und Jahresdaten nach zeigt überzeugend, daß die ausländischen Gelder bis 1545 größere Rolle in unseren Funden hatten, aber sie blieben auch damals unter 264 Stück Münzen (Abb. 4).

Wegen der leichteren Übersichtlichkeit haben die Verfasser eine Tabelle zusammengestellt, die die Anzahl der Münzen verschiedenen Wertes der Länder und Jahresdaten nach enthält.

³⁵ Szakály F., Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Agrártört. Szle. 1972. 360.

³⁶ Káldy—Nagy Gy., Magyarországi... 70.

³⁷ Közli Budai Antal a Budapesti Hírlapból. Num. Közl. 1912. Numizmatikai Adattár 24. 80. közlemény.

³⁸ Kazimir Stefan, Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez. Tört. Szle. 1976. 199—201.

³⁹ K. L. közlése. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1898. 113.

FELGYŐ KERTÉSZKÖZSÉG ELPUSZTÍTÁSÁNAK KORABELI VERSEK KRÓNIKÁJA

KATONA IMRE

(Budapest, ELTE, Folklore Tanszék)

A Csongrád megyei Felgyő dohánykertész-község megtelepedését és további sorsát *Takács Lajos* monográfiája figyelemmel kíséri ugyan, de elpusztításáról, ill. annak idejéről és körülményeiről — nyilván pontosabb adatok híján — már nem számol be.¹ A századfordulón *Zsilinszky Mihály* viszonylag bővebben foglalkozik a mindszent—algyői uradalom kertészközségeinek szétveretésével, de Felgyőről ő is csak annyit ír, hogy *Károlyi Sándor* gróf az 1860-as években oszlatta fel, és ennek kapcsán idéz egy háromszakaszos *panaszdal*t, melynek szerzőjéről mitsem tud.² Zsilinszky adatait legutóbb Gyimesi Sándor újra felhasználta, de a szóbanforgó „dal”-ból ő már csak egyetlen versszakot idéz.³

Az 1954-ben megjelent Csongrád város bibliográfiájában szerepel egy tétel Felgyő pusztulásának 1866. évi megverseléséről, én azonban ezt a Pesten kiadott ponyvanyomtatványt nem láttam, csak id. Borzsák István kéziratos jegyzéke alapján hivatkoztam rá.⁴ Később ez a kis kiadvány — több más aprónyomtatvánnyal együtt — elkallódott, az idézett „dal”-t és a cím szerint felvett ponyvai verset tehát nem lehetett azonosítani.

1975 januárjában *Szabó Ferenc* hívta fel figyelmem a Gyulai Állami Levéltárban őrzött *Dobay János*-féle ponyvanyomtatványokra, melyek között egy Gyulán kiadott, *Felgyő pusztulásáról* szóló vereszet is szerepel;⁵ a pesti és a gyulai ponyva szerzője és címe azonos, csak a kiadó és a kiadás helye (nyomdája) tér el. Mivel mindkét sajtótermék 1866-ban, vagyis az eseményt követően jelent meg, szövegük is feltételezhetően azonos. A Gyulán megjelent kiadványon kézírásos feljegyzés is van: „érk. 1866. május hó 12.-én d. e. 11 órákor”; nincs azonban rajta a szokásos záradék, valószínűleg több más sajtótermékkal együtt engedélyezték. E gyulai ponyvanyomtatványt egy bizonyos *Simon János* adatta ki Dobay János nyomdájában, míg a pesti *Sallay András* költségén jelent meg. Feltehető tehát, hogy a mindkét röplapon feltüntetett csongrádi *Bába Rókus* csak megverselte az eseményt, szövegét azután két ún. *historiás* is népszerűsítette. Nem volt ez szokatlan gyakorlat abban az időszakban, bár a *historiások* többsége saját verselményével szerepelt.

¹ *Takács L.*, A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. 52—57, 66—67, 76—77, 132—138.

² *Zsilinszky M.*, Csongrád vármegye története, III. Bp. 1900. 435, 504.

³ *Gyimesi S.*, A telepítvényes falvak „felszabadulása” — A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Szerk. Szabó István I. Bp. 1965. 154—206.

⁴ *Katona I.*, Csongrád város bibliográfiája. Szeged, 1954. 306. sz. a., „*Bába Rókus*: Felgyő községnek több mint egy százados főnállása [!] utáni elpusztítása emlékére 1866-ban. Hozzáadva katona búcsúzása szüleitől. Pest, 1866. Sallay András költségén.” 8 old. Országos Széchényi Könyvtár, aprónyomtatványok Bc 10/16.

⁵ „Felgyő községének több mint egy százados főnállása [!] utáni elpusztítása emlékére 1866-ban. Hozzáadva katona búcsúzása szüleitől. Írta: *Bába Rókus* csongrádi lakos. Kiadja Simon János, Gyulán, 1866. Nyomatott Dobay Jánosnál.” 8. old. Gyulai Állami Levéltár, Dobay-nyomtatványok, jelz. nélk.

A szerzőről jóformán csak annyit tudunk, hogy *Bába Rókus* csongrádi lakos volt. Egy 1886. évi adat arról szól, hogy a korabeli Csongrád nagyközség tisztségviselői között egy *Bába Szabó Rókus* is szerepel;⁶ talán szerzőnkkel azonos vagy rokon-ságban levő személyről van szó? Mindenesetre a versfaragó írástudó ember volt és közel állott az egyházhoz is, mert krónikája jóformán csak vallásos vonatkozásokat tartalmaz: a történetet nem ismerteti, sem az okról, sem a lefolyásról, sem pedig a lakosok újabb megtelepedéséről nem esik szó, csak pillanatnyi lírai „hangulatfelvételt” ad. Mindezek alapján feltehető, hogy Felgyő község még fennállása idején a közeli Csongrádról fogadta fel Bába Rókust kántornak, aki a község szétveretése után visszatért szülővárosába és annak lakóit a felgyői menekültek befogadására buzdította. Ez a verse és egy teljesen rokon tartalmú és stílusú búcsúvers is együtt, közvetlenül a község feloszlata idején jelenhetett meg — azért nem tud a második vers sem bővebbet mondani — és először a Csongrádhoz közelebbi gyulai, később pedig a pesti nyomda is megjelentette.

Az eredeti szöveg még másutt és többször is megjelenhetett, mert *Zsilinszky* már *dalként* regisztrálta és az általa idézett három versszakból csak kettő található — némi eltéréssel — ponyván, a harmadik később csatlakozhatott hozzá a szájhagyományban. E harmadik versszak eredete egyelőre ismeretlen, valamely korabeli vallásos ponyva lehetett a forrása; fordulatai majdnem mind megtalálhatók Bába Rókus versében. Először ezt a *Zsilinszky*-féle rövidebb és újabb szöveget nézzük meg (eredeti helyesírással és központozással):

1. *Isten hozzád Felgyő földje!*
Nem virít már réted zöldje:
Nincs itt nekünk lakó helyünk,
Könnyes szemmel: „elmehetünk!”
2. *Kis harangunknak szólása*
Megnémult annak kongása;
Sajnálja a buzgó hívőt,
Akit sokszor összehívott.
3. *Édes üdvözítő Atyánk!*
Magas mennyből tekints le ránk,
S te légy velünk Szűz-Mária,
*Bujdosóknak pártfogója!*⁷

E *Zsilinszky*-féle változat 1. versszaka Bába Rókus versének is 1. szakasza, a 2. azonban amott már a 12. és a 3. egyáltalán nem is szerepel. A két közös versszak sem teljesen azonos, az eltérések azonban jelentéktelenek. Most lássuk (szintén eredeti helyesírással és központozással) a korabeli Bába Rókus-féle verset is:

1. <i>Isten hozzád Felgyő földje</i>	2. <i>Óh irgalmas nagy úr Isten!</i>
<i>Nem virít már réted zöldje</i>	<i>A ki trónolsz magas mennyben</i>
<i>Többé nekünk nincs lakhelyünk</i>	<i>Szánj meg minket ez inségben</i>
<i>Könnyes szemmel elmehetünk.</i>	<i>Rendelj helyet szükségünkben</i>

⁶ *Tary L.*, Korabeli krónikák a régi Csongrádról. Csongrád, 1975. Kézirat, s. a.

⁷ *Zsilinszky* i. m. 504.

3. *Oh Mária Jézus Anyja!
Bujdosóknak légy oltalma,
Imáink meghallgatója
Légy oh kegyes szűz Mária!*
4. *Szent fiadnak haláláért
Kifolyt drága szent véréért
Őt mélységes sebeiért
Kérünk esedezz népedért.*
5. *Majd meghasad a mi szívünk
Hogy Felgyeőből el kell mennünk
Óh Mária téged kérünk
Utjainkban légy vezérünk.*
6. *Ha itt hagyjuk templomunkat,
Fölszentelt kis kápolnánkat
Dicsérjenek az angyalok
Az egész mennyei karok.*
7. *De mi tőled meg nem válunk
Akár merre szét hányódunk
Csak légy velünk szűz Mária
Bujdosóknak kalauza.*
8. *Szent olvasó királynéja
Minden hívek édes anyja
Koszorút már nem fűzhetünk
Nincs már nekünk lakóhelyünk.*
9. *Szűz Mária tisztelői
Rózsa koszorú tagjai
Szomorúan elbúcsúzunk
Isten tudja hová jutunk.*
10. *Oh fájdalmas szűz Mária!
Bádjadt szívünknek orvosa
Gyógyítsd meg fájós szívünket
Kérjük drága szent nevedet.*
11. *Magtalanok Pártfogója
Szűz Mária édes anyja
Bujdosóknak légy védszárnya
Kérünk téged oh szent Anna.*
12. *Kis harangunknak szólása
Megnémult annak zúgása
Sajnálja a buzgó hívőt
A ki sokszor egybegyűjtött.*
13. *Ezer nyolcszáz hatvan hatban
Elhagyjuk helyünk bánatban
Oh felséges nagy ur Isten
Ne hagyj minket, tarts kedvedben.*
14. *Őseink itt Gyeő községen
Lakván már száz hatvan éve
Oh Istenünk már minékünk
Siralommal el kell mennünk.*
15. *Neveletlen kis gyermekek
S elhagyatott sok öregek
Hová lesznek már szegények
Sem élelmők, sem lakhelyek.*
16. *Áldja meg az égnek Ura
Ki ezeket hajlékába
Befogadja szállásába
Hogy ne jussanak pusztába.*
17. *Csongrádi jó s hű barátok
Ismerősök s jó asszonyok
Árvainkat ne hagyjátok
Kit hogy lehet, tápláljatok.*
18. *Ismeretlen lelki atyánk
Ki csak nemrég jöttél hozzánk
Szárnyad alá nem juthattunk
Fájdalom hogy meg kell válnunk.*
19. *Végre dicső Pátrónusunk
Első szent István királyunk
Most már neked esedezünk
Te is könyörögj érettünk.*
20. *Nem szólhat már többé nyelvünk
Majd meghasad búsult szívünk
Szavainknak ez a vége
Dicsértessék Jézus neve. Amen.⁸*

⁸ Az 5. sz. jegyzetben id. mű 2—5. lapján, számozott versszakokkal.

Ebből a barokkos, teljes mértékben vallásos színezetű, inkább olvasásra, mint éneklésre szánt versezetből vajmi keveset tudunk meg a község pusztulásáról, ami pedig bennünket legjobban érdekelne. A ponyvanyomtatvány címében „százados főnállás” (így!) szerepel, a 14. versszakban viszont 160 évről van szó, ez utóbbi nyilván tévedés: a Csongrád megyei kertészközségek a 18. század közepétől alakultak és Felgyő az 1763—64-es összeírásban szerepel először, mindenestre a legelső, tehát legrégibb kertészközségek közé tartozott.⁹ Lakossága minden bizonnyal folyamatos volt; hosszabb lejáratú: 10—20—30 éves szerződést köthetett, így indokolt az őskre való hivatkozás. Azt viszont nem tudjuk meg, mért, mikor és főként hogyan történt az elpusztítás, sem pedig azt, hova költözött a lakosság, mi lett a sorsuk? E tekintetben feltevésekre vagyunk utalva; a kérdés külön kutatás tárgya lesz.

A versebe foglalt értesülések majdnem mind vallásos vonatkozásúak: így pl. meg tudjuk, hogy a felgyőieknek harangos kápolnájuk volt, mely valószínűleg *Szent István* tiszteletére volt szentelve; a rózsafüzér-társulatnak pedig több helybeli tagja is lehetett, hogy róluk külön is megemlékezik a krónika. Valószínűleg hirtelen kellett költözniök és az általuk fogadott papot sem tudták már erről értesíteni, mert új lelkészüket a 18. versszak ismeretlennek mondja.

Nem mond többet az előző szöveggel egyszerre kiadott ének sem, melynek dala is meg van adva: — Eljött már órája búcsúzásomnak...

1. <i>Bánkódva kezdem el búcsú versemet
Siralommal hagyom el lakhelyemet
Isten hozzád kis községem
Oh Istenem légy vezérem.</i>	5. <i>Mert eljött ideje megválásunknak
Kedves lakhelyünkől indulásunknak
Szomorúan elbúcsúzunk
Isten tudja hová jutunk</i>
2. <i>Születtem Felgyőben vig örömmel
De már el kell mennem szomorú szívvel
Isten hozzád kis községem
Oh Istenem légy vezérem.</i>	6. <i>Az urnak nevében már elköltözzünk
Keserű bánattal megtelik szívünk
Oh magyarok Pátrónája
Segélj minket szűz Mária.</i>
3. <i>Elmémet búbánat homályosítja
Keserűség nyelvem majd meg némitja
Isten hozzád kis községem
Oh Istenem légy vezérem.</i>	7. <i>Áld(!) meg édes atyánk mi útjainkat
Oltalmadba hagyjuk jó barátainkat
Áld(!) meg lelkipásztorunkat
Vele együtt mindnyájunkat.</i>
4. <i>Itt hagyjuk emlékül bádjadit szívünket
Nyolcszáz (!) hatvan hatban mi
lakhelyünket
Szomorúan elbúcsúzunk
Isten tudja hová jutunk.</i>	8. <i>Áldj meg azért kérünk, végy
kegyelmedbe
Vagy élünk, vagy halunk tarts meg
kedvedbe
Oh Istenünk téged kérünk
Útjainkban légy vezérünk. Amen.¹⁰</i>

E második ének valószínűleg csak a helykitöltés kedvéért íródott, mégpedig teljes egyidejűséggel, mert semmi újat nem mond. A nyolcadrét ponyvafüzet azonban még e két verssel sem telt meg, ezért beiktatták a korabeli közismert népdalt: a katona bú-

⁹ Takács i. m. 52.

¹⁰ Az 5. sz. jegyzetben id. mű 5—6. lapján, „Más” címszó alatt, az említett dallamjelzéssel, 8 számozott verszak.

csúzását szüleitől, ennek tíz szakaszával együtt jelent meg a gyulai ponyvanyomtatvány. A katonabúcsú és a felgyőiek búcsúja hangulati rokonságban van ugyan, de felűnően nagy különbség mutatkozik a két búcsúvers, ill. dal között, mégpedig a katonadal javára:

1. *Áldja meg az Isten azt az édes anyát,
Aki katonának nevelte a fiát,
Húsz évig nevelte világ pompájába,
Húsz év után pedig öltözteti gyászba...stb.*¹¹

¹¹ Az 5. sz. jegyzetben említett mű 7—8. lapján 10 számozott versszakban, a szöveg folytatása a következő:

2. Életem áldozom a magyar nemzetért,
A vérem kiontom a magyar hazáért,
Ne félj Magyarország, vigyáz is Isten rád,
Ellenség kezébe nem adja határát.
3. Főlemelem karom, felkötöm a kardot,
Szomorú szívemre új bánatot rakok,
Mindenféle nemzet harcol a magáért,
Hazáját szerető kedves testvériért.
4. Felkötöm kardomat felveszem fegyverem
Az édes atyámtól végbúcsúmat veszem,
Kedves édes atyám te hozzád fordulok,
Katona éltemben utoljára szólok.
5. Kedves szülő dajkám, tudom bús szivedre
Sok bánatot hagyok katona létemre,
Végbúcsúzást veszek kedves szülőimtől,
Elválásom után kedves testvérimtől.
6. Szólnak ott az ágyúk, csattognak a kardok,
Szerelmes Jézusom jaj már most meghalok,
Ha csak az úr Isten rajtunk nem könyörül,
A vitézek közül most egy sem menekül.
7. Kedves jó pajtásom te hozzád fordulok,
Veled nyájasságom volt jó barátságom,
Hogy ha lőted is lesz az én elválásom,
Itt leszen örökre az én maradásom.
8. Hogy ha megtörténik a gyászos halálom,
A piros véremmel a földet áztatom;
Ássál pajtás egy sirt az én kard hegyemmel,
Takard be a szemem az én zsebkendőmmel.
9. Ássok pajtás egy sirt az én kard hegyemmel,
Betakarom szemed az én zsebkendőmmel,
Mert nincs édes atyánk nincsen édes anyánk,
Halálunk óráján ki tekintne reánk.
10. Ird meg hát pajtásom a gyászos halálom,
Hogy nyugszik a testem idegen országon;
Ki levelem kapja azt sirva olvassa,
Szomorú szívének bánatját ujtassa. Amen.

E *Ködi Farkas* János Vitéz Kádár István-jáig, ill. az I. világháborúig követhető szép szöveg külön méltatást, tanulmányt érdemel!

Ma már eléggé nehéz megértenünk, miért nem tartalmaz több információt *Bába Rókus* két verse? Ennek nyilván több oka is lehet: 1. a régi epikus-históriás énekek divatja elmúlt, a korabeli balladák és dalok vagy versek már nem elbeszélő jellegűek [Bogár Imre korabeli balladájából sem tudunk meg úgyszólván semmit a betyár sorsáról]; a kialakuló históriák pedig inkább gyilkosságokra, szerencsétlenségekre összpontosítanak; 2. ha mindenki által köztudott eseményről szólt egy alkotás, nem feltétlenül érezték szükségét annak, hogy az eseményt újra elmondják (pl. Szűcs Marcsa századforduló körüli balladája a keletkezés helyén még alig tartalmazott epikus részletet); 3. *Bába Rókus* maga vallásos, sőt „hivatalos” ember lehetett, — tehát tartózkodott a kellemetlen hír bővebb részletezésétől, — , ráadásul egyházi is: népének mintát választott, mely eleve nem epikus jellegű; ha ugyanis egy korabeli históriát vett volna mintának, mi is minden bizonnyal valamivel többet tudtunk volna meg; 4. minden szerző számolt az esetleges betiltással, ezért a korabeli ponyvaszövegek óvatosak, szükségtelenül is sokat moralizálnak és még többet elhallgatnak; azt se feledjük, hogy ekkor még Bach-korszak volt Magyarországon!

Bába Rókus siralmas klapanciái tehát vajmi keveset mernek tartalmazni a korabeli vaskos valóságból. Szerencsére agrártörténészeink részleteiben is feltárták azt a küzdelmes múltat, melyre Felgyő esetében pontot tett az 1866. évi szétveretés, hogy lakói a későbbi három millió koldus sorsában osztozzanak.

Az említett szerzők műveiből¹² tudjuk, hogy a török utáni újjátelepítések során a nagybirtokosok részben eltérő jogállású jobbágyokat, részben pedig ún. majorsági zselléreket telepítettek. Az utóbbiakhoz álltak közelebb a pusztákra bérlokként elszereződött ún. telepítvényesek, kik közül a dohánykertészek képviselték a legfejlettebb, legszabadabb típust: míg pl. a jobbágy telkét kijelölték, szolgáltatásait megsabták, a majorsági zsellér pedig a földesúr földjén és épületében lakott, e kertészek viszont hosszú lejáratú szerződést kötöttek, kötelezettségeik teljesítése után az áruval szabadon rendelkeztek és saját házaikban is éltek. A dohánykertészek általában kis csoportokban szerződtek, egy helyre települve, előbb-utóbb faluszervezetet hoztak létre, melynek elöljáróit ugyan a földesúr nevezte vagy nevezette ki, de bizonyos önkormányzat még így sem vonható kétségbe. E dohánykertészeknek valamennyi kis tőkéjük, igaerejük is volt, a szolgáltatások emeléséig viszonylag jól is kerestek. Csak akkor voltak kilakoltathatók, ha a szerződést nem teljesítették, ilyenkor házaikat magukkal vihették, esetleg beszámították az adósságba vagy egyszerűen a földesúr megváltotta és esetleg átadta új telepeseknek.

Az úrbérrendezések során állandó jelleggel megtörtént az allodiális és az úrbéres területek szétválasztása; a kertészek helyzete is megnehezült, korábbi viszonylag nagyobb szabadságukat folyton megnyirbálták, kötelezettségeiket emelték. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás megfeledezett róluk, és bár jó néhányszor napirendre tűzték ügyüket, végső formában csak 1873-ban rendeződött, ez azonban már Felgyőt nem érintette.

1848. után főként az 1851-es dohánymonopólium behozatalával kezdték felszámolni a dohánykertész-községeket, melyek lakói azonban a végsőkéig ellenálltak. Így 1852-ben került sor a mindszent-algyői *Pallavicini*-féle uradalom kertészközsegeinek szétverésére, melyet *Palásthy József* inspektor télvíz idején — sőt állítólag éjszaka — katonai karhatalommal hajtott végre. *Zsilinszky* szerint a szétkergetett nép az ún. *Nagyasszony réjtjén* bosszút esküdött, és ezt kegyetlenül végre is hajtották: a szétveretés után egy hónappal 30 lovas betyár vette körül az intézői lakot és *Palásthyt* meg-

¹² Takács L., és Gyimesi S. műveit ld. az 1. és a 3. sz. jegyzetben.

gyilkolták.¹³ A néphagyomány egy évszázad múltán is emlegeti az esetet, sőt további költői részletekkel toldja meg.¹⁴ Egykorú vélemények szerint „az ilyen felosztatott telep valóságos szeminárium a szegénylegényeknek.”¹⁵ Bármily heves volt is a népi ellenállás, a magánjogi szerződéses viszonyba az állam nem avatkozott bele; a bérlők pedig nem saját földjükön, hanem a nagybirtokosén dolgoztak, és csak 1873 után adódott korlátozott lehetőség a föld megváltására, vagyis megvételére. Ez túlságosan is késő volt már ahhoz, hogy a pusztákon az amúgyis kérészéletű kis községek fennmaradjanak. A 19. század közepe táján még 140 kertészközség volt (Csongrádban 24) 150 000 lakossal, akik mintegy negyedmillió hold földterületet műveltek intenzíven és tettek kultúrtájjá. Ezek közül a kincstári telepesfalvak fele, a magánföldesúri telepítések 2/3-a oszlott fel véglegesen, köztük a Csongrád megyeiek is, így vidékünk településhálózatára a nagy, népes mezővárosok és a tanyák voltak jellemzők, a helyi társadalom szerkezetére pedig egészen a közelmúltig a földből élő, de tulajdonnal nem rendelkező vándormunkások feltűnően nagy száma és aránya.

Felgyő község sem kerülhette el a sorsát, pedig 1763–64-ben már említik, és víz menti településnek mondják. *Takács* szerint lakói túlnyomórészt szegediek voltak, kik között akadt egy tápai is. Az első időben a lakosság 2/3-a a megyének, a többi Szegednek adózott, de néhány év múltán azok is állandóan letelepedtek, mert nem egészen fél évtized elteltével már csak néhány személy adózott Szegednek.¹⁶ A lakosság minden bizonnyal korábban is dohánykertész és mezővárosi polgár lehetett, kiknek sorait a környékből, minden bizonnyal a szomszédos Csongrádról is érkezett jövények töltötték fel. A dohányt e környéken máig termesztik.

Az úrbérrendezés a felgyőiek életét is megzavarta: 1822-ben már a holdak után fizették a földesúrnak a naturáliát (természetbeni szolgáltatásokat), vagyis a földbérletet dohányval fizették és a felesleget a kereskedőknek adták el. 1848 után a feleskertészet kezdett terjedni, szűnőben voltak a hosszabb lejáratú szerződések és a helybeliek mellett egyre nagyobb számban tűntek fel a még mozgékonyabb és igénytelenebb északról jött vállalkozók. 1848-ban e bérföldet nem sikerült megváltani, az említett állami monopólium is fokozta a nehézségeket, de a felgyőiek mégsem lázadoztak nyíltan, mert jól tudták, hogy a szerződés gúzsba köti őket; ahogyan *Takács Lajos* is írja: „idegen földön, szerződések alapján, ideiglenesen lakhattak csupán és így csak egyetlen módjuk volt a megmaradásra:... a szerződés pontos teljesítése.”¹⁷ Egy idő után azonban már ez sem segített: az 1863-as ínséges év után a legtöbb község komoly kölcsönöket vett fel, köztük volt Felgyő is, ám a kedvezőtlen időjárás, továbbá a megnehezült szolgáltatások miatt sem tudták kötelezettségeiket teljesíteni; hiába volt minden könyörgés és szerződés hosszabbítási kísérlet, a *Károlyiak* felmondtak, a felgyőieknek menniök kellett! Nem tudjuk, alkalmaztak-e erőszakot velük szemben, de a felmondás váratlanul érthette őket. A „semleges” államhatalomtól segítséget nem várhattak; a szerződés felbontása vagy annak nem-teljesítése ráadásul fel is jogosította a birtokost a kilakoltatásra.

Ma sem tudjuk pontosan, mi lett a felgyőiek sorsa. Egy részük minden bizonnyal visszaköltözött Szegedre, a többiek a szomszédos helységekre, tehát nem települtek le egy tömbben a Délvidékre, mint a korábban szétvert falvak némelyike; ekkor ugyanis már egyre kevesebb hosszú lejáratú szerződést kötöttek. Annyi azonban tény, hogy

¹³ *Zsilinszky* i. m. 435.

¹⁴ *Katona I.*, *Prózaí epikus hagyományok.: Tápe története és néprajza.* Szerk. Juhász Antal. Tápe. 1971. 669.

¹⁵ *Gyimesi* i. m. 190.

¹⁶ *Takács* i. m. 57.

¹⁷ *Takács* i. m. 132.

Felgyő közvetlen környékén, főként Csanyteleken, Tömörkényen [nagy írónk, Tömörkény István neve innen!] és Csongrádon máig nagy szakértelemmel űzik a dohánytermesztést.

Felgyő község helyén, ill. közelében uradalmi központ alakult, ma pedig virágzó tsz-központ. A tanyalakók máig mesélik Felgyő pusztulását, az öregek még meg tudják mutatni a község régi telephelyét is. Mindenesetre jóval kevesebb gondunk lenne most a tanyákkal, ha e kis kertészközségek fennmaradtak volna.

DIE ZEITGENÖSSISCHE REIMCHRONIK ÜBER DIE VERNICHTUNG DER GEMEINDE FELGYŐ

von

Imre Katona

Von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert an nahm einen Aufschwung der Tabakanbau in Ungarn; die Großgrundbesitzer haben mit den Tabakgärtnern Vertrag auf längere Sicht, als bisherig abgeschlossen, demgemäß die Gärtner nach der Abgabe über das übriggebliebene Produkt frei verfügten.

Auf dem Gebiet des Grundbesitzes und unter der Oberhoheit des Gutsherren lebten also die Tabakgärtner in kleinen dorfähnlichen Siedlungen. Sie konnten sich auch etwas Vermögen verschaffen, obgleich ihre Lebensumstände anstatt leichter zu werden — immer mehr schwer geworden sind.

Das Dekret über das staatliche Tabakmonopolium von 1851 hat auch die Schicksal dieser Tabakgärtnereien endgültig entschieden; die übergebliebenen Siedlungen wurden von den Gutsherren nacheinander aufgelöst. So kam auch die Vernichtung der Gemeinde Felgyő an die Reihe, an derer Stelle sich später eine Gutwirtschaftszentrale, heute aber das Zentrum einer LPG ausbildete.

Über das Vernichten von Felgyő ist eine zeitgenössische Reimchronik erschienen, man hat denselben Vers sogar in zwei Städten (in Budapest und in Gyula) herausgegeben, der vom Kantor des Dorfes, von dem gewissen, nach seinem Namen in Csongrád geborenen Rókus *Bába* verfasst wurde. Diese Reimchronik redet über die Ereignisse und die Beweggründe sozusagen nichts, sie enthält nur eine religiöse Anflehung im Barockstil an die Himmlischen. Der zu dem Volksbuch beigefügte Abschiedsvers (und ein Soldatenlied) dienen vielmehr zur Platzausfüllung ohne etwas Meritorisches abzufassen.

Diese kleine Schrift erweist sich doch als wichtig, weil sich aus ihr etliche konkrete Einzelheiten erklärten, die bisdaher für uns trotz der reichen Fachliteratur unbekannt waren. — Nach hundertjährigem Bestehen der Gemeinde zerstreuten sich ihre Bewohner in unbekannte Orte.

ANYAG ÉS TECHNIKA MAKÓ NÉPI ÉPÍTÉSZETÉBEN

TÓTH FERENC

(Makó, József Attila Múzeum)

Makó, sajátos fejlődése révén sok egyéni vonást mutat mind az anyagi, mind a szellemi kultúra terén. Gazdasági fejlődése során nem süllyedt bele a szemtermelés monoton világába, kisparaszti produktumként kialakította a belterjes hagymakultúrát, vállalva az intenzív kertészkedéssel járó nagyobb munkát, de a kockázatot is. Ez konjunkturális években gazdasági jólétet teremtett, amely mind életszínvonalban, mind lakáskultúrában kifejezésre jut. A polgárosodás hamar megindul, és a hagyománytiszteletet felváltja egy sajátos paraszti praktícizmus.

A ház méretében, alaprajzi elrendezésében, megjelenésében, berendezésében stb. társadalmi rétegződés szerint élesen elkülönül. A hagymás házak emberméretűek, nincs bennük semmi felesleges; a szükségletehez, a termeléshez igazodnak. Nem ismerik a gazdaházakra jellemző úrhatnáságot, hivalkodást. A zsellérházak előbb putrik, később szoba-konyha-kamrás házacskák.

Makó népi építészetére Erdei Ferenc hívta fel a figyelmet. A makói parasztság társadalomrajzában a házról is szól¹, később egy cikkében kitűnő összegzését adja az itteni városi és tanyai építkezésnek. „Makó tipikus mezőváros és a polgárosodásban legelől jár, de házai megőrizték a múlt építési formáit. Az alföldi parasztépítésznek valóságos fejlődéstörténete szemlélhető Makón: benn a városban a házépítés minden állomása, tanyái között pedig a gazdasági építkezés jellemző formái.”²

HATÓSÁGI ELŐÍRÁSOK

A népi építkezés íratlan törvényét időről-időre egyre jobban korlátok közé szorítja a földesúri vagy hatósági előírás. A feudalizmus idején a házépítés regulái helyi hatáskörűek és nem terjednek ki a népi építkezés egészére. Legtöbb helyen házat építeni, házépítésre telket átengedni csak a földesúr tudtával lehetett. A 19. század második felében jelentek meg az építési szabályrendeletek, amelyek már országos érvényűek és nagyban hozzájárultak a paraszti építkezés integrálódásához. A jelenleg érvényben levő Országos Építésügyi Szabályzat amikor pl. kimondja, hogy kizárólag az építési vonalra szabad építkezni, a soros telekbeépítést írja elő, és nem veszi figyelembe egyes vidékek csoportos építési hagyományát. A legalaposabb jogszabály sem terjedhet ki minden apró kérdésre — nem is célja ez —, így korlátozott mértékben — főleg kevésbé fontos területen — a szokás gyakorlata is érvényesülhet.

A társadalmi-gazdasági-fejlesztési erők erősíti az integrálódási folyamatot. A kismemesi és polgári ház vagy közízlés szintén állandóan hat a paraszti építkezésre. A központi rendszabályok ezt a folyamatot gyorsítják.

¹ Erdei F., A makói parasztság társadalomrajza. Makó, 1934. 52.

² Erdei F., A makói városi és tanyai parasztház. Tér és Forma 1937. 174.

Makó az újjátelepülés után is megőrzi bizonyos kiváltságos helyzetét. Az „okos és körültekintő” férfiak testülete, a „becsületes” tanács nem összetételben, hanem hatáskörben különbözik más alföldi városokétól. A helységnek állandó mérnöke nincs, az építkezések ellenőrzése az egyik esküdt feladata.

A városi kommunitás érdekeit főleg az sértette, ha valaki a közterület kárára terjeszkedett. A bírság fogalma ismeretlen, a határozat mindig az eredeti állapot helyreállítását rendeli el. Ha ezt az érdekelt fél vonakodik végrehajtani, egy vagy két esküdt jelenlétében hatóságilag „lerontják”.

1792-ben Csorba János esküdt inspekciója alkalmával egész sor szabálytalanságot tapasztalt. *„Szűcs János a parochiális ház mellett nagy és mély árkot ásott, azt még most tavasszal betöltse és arra hidat csináljon. — Szakmáry Ilona a nádfalat killyebb tette, ezt a háza végéig tartozik beljebb a maga előbbi helyére tenni. — Görbe István kovács a maga háza mellett a kocsiutat elfoglalta, annak felszabadítása neki meghagyatott. — Jó Sámuel az udvarán Kovács Mihály háza mellett egy folyókát, vagyis csatornát engedjen. — Domokos szabadságos katona a maga nádfalát beljebb hozza és a régi járást háza megett felszabadítsa. — Rácz János Új-Magyar a Török temető mellett a maga nádfalát kiljebb tette, mellyel az utcát elfoglalta, megparancsoltatott, hogy felsejdedje büntetés alatt.”*³

1806-ban „a lakosok közül némelyek mind az utcára, mind a nyomásra a renden és engedelmen kívül” építkeznek. *„Ilyennek találtatott többek között Janovics János kalaposnak a város szélén levő szárazmalmánál fenyőfával bekerített darab hely, amelybe már valami vályog épületet is kezdett tenni, melyről akkor megparancsoltatott Janovics Jánosnak, hogy a kerítést önön maga rontassa le, de azt eddig nem tselekedte, azért szükséges volna a végre még ma délután embereket küldeni és a kerítést elrontani. Ezen jelentés jóvá hagyatott, és ennek teljesítésére Török János és Burján János Esküdt Uraimék kiküldettek, és azt el is végezték.”*⁴

Ugyanebben az évben Pásztor Pál a Nyomáson levő szárazmalmába költözött, 14 1/2 öl hosszú és 10 széles területet tömésfallal körülvevett. Arra hivatkozva, hogy a méltóságos urasággal kötött egyezségben meghatározottat, *„a Nyomás fogyasztása a községnek kárára vagynak, annál is inkább, hogy azt csak a maga fejéből tselekedte Pásztor Pál, azon tömésfal lerontatni és az áltál elfoglalt rész a Nyomáshoz visszaadni rendeltetett. Melynek végbevételére Burján János esküdt Úr kiküldettetik.”*⁵

1811-ben az akkori gödröknél „kimutatták” a cigányok házhelyeit, melynél tovább nem mehettek.⁶

A tűzrendészeti feladatok is hatósági beavatkozást igényelnek. A helytartótanács rendelkezésére a veszedelmes gyulladások megakadályozására 1774-ben Csanád megye részletes körrendeletben utasítja a várost a fontosabb teendőkről. Ennek bizonyos pontjai az épületekre vonatkoznak. Ha az épület olyan volna, *„mellyben Tűzbéli veszedelem nélkül tüzelni bátorságos nem lehetne, az ollyatin épület és kémény, ha a gazda megcsinálni vagy igazítani nem akarná, leromboltasson, hogy azáltal más jámbor... kárt ne szenvedjen.”*⁷

Az előírás szerint minden utcán „egy jó kút állíttasson”, a tűz által munkálkodó mesterembereknek” ne engedessék a Helység közepén műhely fölállítását, ez legfeljebb más házaktól 20 lépésnyire engedélyezhető.” Az 1781. évi katasztrofális tűzvész követően különösen szigorú rendszabályokat hoznak. Az uradalmi prefektus például

³ Eperjessy K., Írások a régi Makóról. Helytörténeti rajzok, Makó, 1928. 7—8.

⁴ Makói Városi Levéltár (továbbiakban MVL) Tanácsülési jzk. 1806. 24.

⁵ MVL Tanácsülési jzk. 1806. 29.

⁶ MVL Tanácsülési jzk. 1811. 42.

⁷ MVL Körrendeletek jzk. 1774. október 1.

1791-ben büntetés terhe alatt elrendeli, hogy minden gazda az udvaron vagy háza körül kutat csináljon.⁸

A mérnöki-műszaki beavatkozások a településszerkezetet is átalakítják. Makó régi városrészei (Buják, Szentlőrinc) jellegzetes halmaztelepülések. Utcái girbe-görbék, sok a zsákutca és a sikátor, a telkek szabálytalan alakúak.⁹

Nagy-Sárréten csak az ármentesítések után jönnek létre a sakktáblás mérnöki kiosztások,¹⁰ Makón már a 18. század végén, ekkor kerül kiosztásra a mai Jókai, Luther, Alma és Gyóni Géza utca területe.¹¹

A mérnöki beavatkozás nemcsak az új városrészekre nyomja rá bélyegét, hanem a régiekre is. Már a 19. század első felében megindul az egykori utcák regulázása. Az 1821. évi árvíz után Fejérváry Ferenc tervei alapján a zsidó fertály, Giba Antal uradalmi földmérő elgondolása szerint a szentlőrinci városrész rendezésére kerül sor.¹²

A továbbiakban a tűzserencsétlenség elkerülése végett kerül napirendre bizonyos városrendezés. 1830-ban 264 épületről állapítják meg, hogy elhelyezésük az elemi feltételeknek nem felel meg: „veszedelmesen vagynak összeépítve”, „a házak sűrűn egymáson állnak”, „borzalmas sűrűség egy zugban”, „lakóház a szomszéd veszedelmére”, „szűk sikátorban vagynak” stb.

Az első részletes építési rendszabály az önkényuralom idején jelenik meg. A helytartósági osztály ezt az 1854. évi 4382. számú rendelete alapján közigazgatási kerületenként teszi közzé. Makó a nagyvárad kerületéhez tartozóan kapja meg a két nyelvű rendszabályt, kihirdetésére 1857-ben kerül sor. (Függelék/1.) A lakosok „anyagi és szellemi kifejlődésére” valamint a „személy és vagyon biztosítására” hivatkozva vezetik be az osztrák építési rendszabályt.

Az új házak építésekor vagy nagyobb javítások esetén a folyamodványhoz rajzot is kell mellékelni, amely tartalmazza az alapnézetet, tetőszerkezetet, keresztmetszetet és a homlokzatrajzot. Az építés megkezdésekor az épület homlokvonala „egy műértő által kitűzetik”. Mezővárosokban új épületeket csak engedéllyel bíró építő, ács, kőműves és cserepesmester építhet. A lakás járdához viszonyított padlószintjét 12 vagy legkevesebb 6 colban határozzák meg. A szobák magassága 10 lábon alóli (1 láb = 30,4 cm) nem lehet. Az istálló padlását 4 col vastag agyagtapsztással kell ellátni. A gazdasági épületeket a lakóházaktól legalább 3 ölnyi távolságra kell építeni. Ahol erre nincs lehetőség, tűzfalal választandók el. A konyhából istállóba vagy csűrbe bejárást hagyni nem szabad. A konyhának oldalfalai kőből legyenek rakva, a tűzelőfal 18 hüvelyk (1 hüvelyk = 2,6 cm) vastag legyen. A konyha boltozatára vagy a füstfogóra és az e mellett levő tűzfalra kiégetett téglából 6 bécsi hüvelyk vastag, négyszögben 18 hüvelyk belső világú, a tetőgerincen felül 36 bécsi hüvelyknyi magasságra kinyúlt kémény rakassék. Azoknál a házaknál, ahol a kémény fából vagy font vesszőből van, kötelezik az előbbi mód szerinti konyhák és kémények készítését. Új épületeknél tiltja a rendelkezés a szobák mennyezetgerendázatának a tetőszerkezettel való összeépítését. Az új házakat jól kiégetett téglából vagy építésre alkalmas kövekből mészenyvvvel (malter) kell készíteni.

Ez az építési rendszabály nem a helyi körülmények figyelembevételével készült. A fejlettebb osztrák építési előírásokat akarták minden változtatás nélkül az elmara-

⁸ Eperjessy K., i. m. 6.

⁹ Tóth F., A makói városi parasztház telke. Ethnographia 1974. 421—445. A Makói Múzeum Füzetek: 15.

¹⁰ Dám L., A Nagy-Sárrét népi építészete, Debrecen, 1975. Műveltség és hagyomány: XVII. 31.

¹¹ Tóth F., Makó településtörténeti vázlata. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972—73. I. A Makói Múzeum Füzetek: 14. 51.

¹² Tóth F., Gilitze István és az 1821-es árvíz. MFMÉ 1971/I. A Makói Múzeum Füzetek: 9. 160, 162.

dottabb magyar állapotokra kötelező érvénnyel előírni. Maradéktalan végrehajtására nem is kerülhetett sor. 1861-ben több városrész (Honvéd, Kelemen-híd, Vágóhíd, Cédulaház) építése indul meg, a házak száma meghaladja a másfélezret. Ezen agrárproletár városrészek létesítésénél egyáltalán nem érvényesül az 1854-ben kiadott rendszabály.

Makó építési szabályrendelete 1888-ban jelenik meg. (Függelék/2.) Ez már a realitás talaján nyugodott, előírásai maradéktalanul megvalósíthatók. Az időközben eltelt három évtized meg is érlelte ezen rendelkezések elfogadtatását. Nem egy megállapítása ma is érvényes. Egy országos szabályzat helyi viszonyokra alkalmazott változatáról van szó.

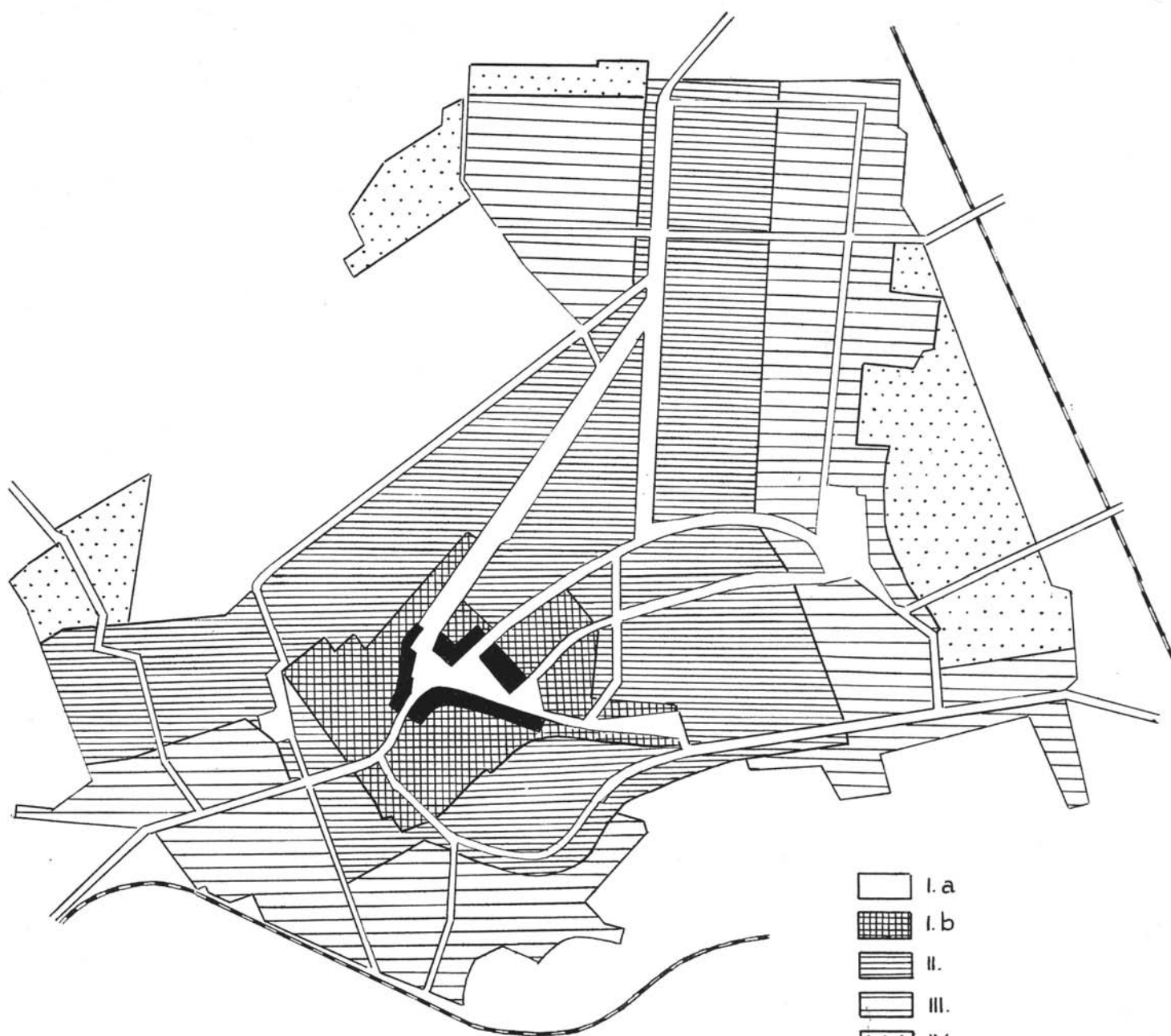
A város belterületét építési körzetekre osztják. Ez sem a településtörténeti, sem a közigazgatási beosztást nem követi, de értékrendjét adja az egyes városrészeknek. Az akkor új osztásnak számító agrárproletár városrészeket (Putrik, Honvéd, Vágóhíd, Kelemen-híd, Cédulaház) a IV. övezetbe sorolja. A III. körzet a törzsökös város periférikus területeit öleli fel. A főközlekedési utak mentén elterülő paraszti övezet (II.) a legnagyobb kiterjedésű kerület. A szűkebb és tágabb értelemben vett városközpont az I. a és I. b övezet.

A szabályrendelet részletesen szól az építési engedélyekről, az utcák és terek szabályozásáról, a háztelek felosztásáról és nagyságáról, a szabálytalanul épített lakóházak lerombolásáról, az épület magasságáról, anyagáról, a falak vastagságáról, alapozásáról, a pincéről, az árnyékszékről, a kutakról, az ereszcatornáról, az istállóról, a kamrákról, a kotárkákról, a magtárakról, a trágyagödrökről, a kerítésekről, a meglevő épületek átalakításáról stb.

A tűzrendészeti szabályrendelet szintén 1888-ban jelenik meg. Ez kimondja, hogy a város területén minden évben kétszer általános tűzvizsgálatot kell tartani. A belterületen a disznóperzselés, külterületen a nagyobb tűz rakását legalább két órával előbb be kell jelenteni. A ház udvarán szalmából, szénából, kukoricaszárból egy hétre való mennyiség helyezhető el. A nyomtatás és cséplés csak a város külterületén történhet. A város kútjai jó karban tartandók, az ártézi kutak éjjel legalább két lámpával kivilágítandók. Új nádtetőt tilos építeni, de a meglevők javítását engedélyezik. Téglavető kemencéket a város szélétől fél kilométernyire, mészégető kemencéket kétszázötven méter távolságra szabad felállítani. Amennyiben a toronyőr nem a toronyban lakik, lakása nappal vörös zászlóval, éjjel sárga színű lámpával jelölendő meg. A két református templom tornyában levő őrszobát telefonnal kell felszerelni. A toronyban a kongatással egyidejűleg kötelesek a toronyőrök, ha a tűz a város belterületén van, annak irányában nappal egy vörös zászlót, éjjel pedig egy vörös lámpást kitűzni. Ha pedig a tűz a város külterületén van, a tűz irányában nappal fehér zászló, éjjel pedig egy reflektorral ellátott lámpa tűzendő ki. A tűzoltást hivatásos és önkéntes tűzoltók teljesítik. A hivatásos tűzoltók száma tíz.

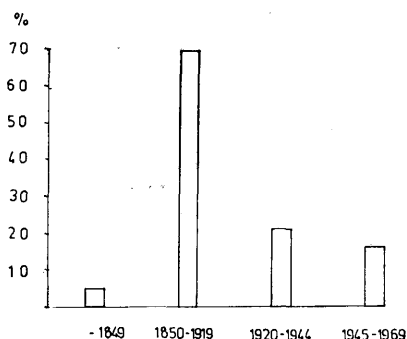
Az elmondottakból is kitűnik, hogy a hatósági előírások Makón mintegy 180—200 éve szabályozzák az építkezést. Korábbi időből viszont aligha maradt fenn lakóház. Az 1970. évi népszámlálás az épületek korára vonatkozó adatokat is tartalmaz:

	összesen	—1849	1850— 1899	1900— 1919	1920— 1944	1945— 1959	1960— 1969
tégla	1588	12	221	254	322	179	600
beton	3				2	1	
kő	6		1	1	2		2
blokk	9						9
vályog, sár, vertföld	7204	252	3093	2145	1416	191	170
egyéb	3		2	1			
összesen	8813	264	3317	2401	1742	371	718

1. Építési övezetek. (1888)

A lakóházak 3,4%-a épült 1849 előtt. Ezek zöme is reformkorszaki lehet, ugyanis 1821-ben pusztított minden idők legnagyobb árvize, amely a lakóházak harmadát rongálta meg, illetve döntötte össze. Erre az időre esik Makó gazdasági fellendülése, amely a házépítésre is rányomja bélyegét. Gilicze István parasztköltő szintén 1821-ben meg is jegyzi: „*Most még a paraszt is palotára vágyik.*”

2. A lakóházak építési év szerinti megoszlása. (1970)

FAL

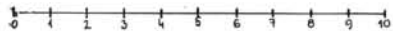
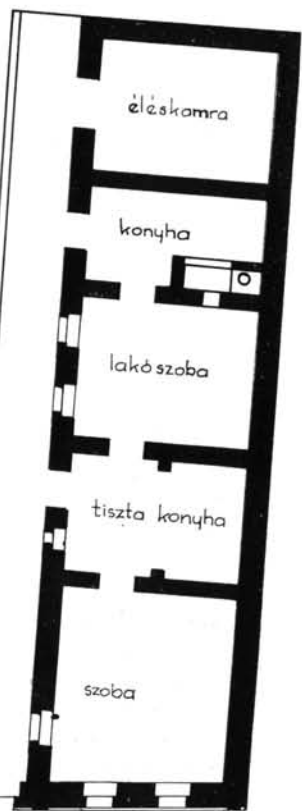
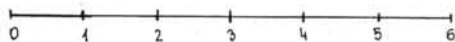
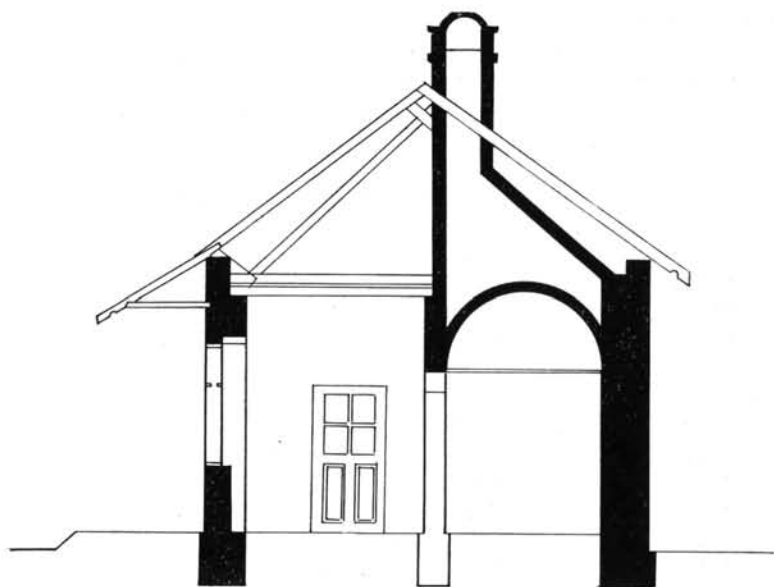
Az 1699-ben újjátelepülő Makó fejlődése igen rohamosnak mondható, amely a házak számának növekedésében is követhető.

1717	84
1756	620
1801	1732
1857	3446
1900	6591
1910	7630
1920	7745
1930	8731
1949	8422
1960	8423
1970	8813

Az újjátelepülés idején a helység lakóházai *sövényfalúak* voltak. Ehhez bőségesen találtak megfelelő építőanyagot, saját erőből el tudták készíteni. A Maros veszélyes áradásai esetén is célszerűnek mutatkozott, az árvizek nem döntötték össze, legfeljebb a tapasztást kellett pótolni.

Abban az időben annyira általános volt a sövényfal, hogy Szirbik Miklós szerint a katolikus és a református templom is „göngyöleg sárral tapasztott sövényből volt”.¹³ E faltechnikának korunkra néhány hírmondója maradt csak. A melléképületek viszont megőrizték e faltípust, hiszen a hambárok szinte kivétel nélkül így készültek.

¹³ Szirbik M., Makó városának... leírása 1835-6 eszt. Sajtó alá rendezte Eperjessy K. Makó, 1926. Csanádvármegyei Könyvtár 6. 87.

3. Építési terv 1893-ból

Már a 18. század folyamán általánossá válik a *vertfal*, mely az utóbbi évtizedekig uralkodó faltípusnak számít. Az országos statisztikai összeírások nem tesznek különbséget vályog és vertfal között. Ezek a kimutatások Makón túlnyomórészt vertfalat jelentenek, becslés szerint mintegy 5—10 százalékban vályogot és néhány esetben sárfalat. A természeti viszonyokkal magyarázható, hogy 1900-ban a házak 97,1%-a, 1970-ben is 81,7%-a földből készült. Az alapozás tekintetében már sokkal gyorsabb a változás. 1900-ban a lakóházak 88,4%-a, 1970-ben viszont csak 20,7%-a föld.¹⁴ A nagy belvizek következtében (1942, 1970, 1974, 1975) az arányszámok rohamosan csökkennek. Téglalapozással és lábazattal a világháború előtt még általános volt a vertfalkészítés, de a felszabadulás után már háttérbe szorult. Az utolsó vertfalú házak Makón az 1960-as években készültek. A faltömő specialisták vagy kiöregedtek vagy — az állandó munka hiányában — felhagytak vele. A vertfal végnapjaiban — egy évtizeden át — a szomszédos falvak faltömő bandái vállalták fel a munkát. Adatközlőink is főleg apátfalvi faltömők, akik 1971-ig dolgoztak.

A vertfal készülhet *írányfás* és *jármos* kivitelben. Az előző az általános és az elismerten jobb falverési technika, az utóbbi főleg a felszabadulás után terjedt el, inkább fahiány miatt, szükségből alkalmazták.

A faltömők megérkezése előtt a gazda előkészítette a terepet, kivágta a fákat és bokrokat, szétbontotta a kerítést, ha kellett, *elplanírozta* a földet.

Az utcafrontot az építési hatóság mérte ki, a további *kicövekelés* már a falverők dolga. Az utcafrontra derékszögben kijelölték a ház hátulját, majd az udvar felőli végét, a ház elejét és a közfalakat. Ha a szomszéd felőli mesgye nem volt derékszögös, a kiigazítás mértékében a gazda megegyezett a szomszédossal.

Kezdetben a falat nem alapozták, legfeljebb megdöngölték a földet. Emberemlékezet óta *földbe verik a földet*. A *kizsinórozás* után kiásták a ház alapját, és ugyanazt a földet rétegenként visszadöngölték. A szomszédos Apátfalván még a harmincas években is csak 40—50 centiméter mély alapot döngölték, de a hatóság utasítására kénytelenek lettek 70—80 centiméterre lemenni. Ha valahol bolygatott földet találtak, akkor megkeresték az eredeti érintetlen talajt. Mélyen bolygatott talaj esetén előfordult, hogy a sarkokra hatalmas akácfa tuskókat raktak, erre vastag akácfa derekat fektettek és ráverték a földet. Kút esetében is akácfa oszlopokkal, újabban téglaboltozattal hidalták át a süppedősebb talajt. Temetőszéli alapozáskor — a sok sírgödör miatt — másfél méterre is le kellett menniük. Az alapozást és a visszadöngölést rétegenként talajszintig egy munkafolyamatban végezték. 1926-ban a Vertán-telepi házak még döngölt alappal készültek. A első építési övezetekben kötelező volt a téglalap. A téglát általában nem meszes habarcsba rakták, hanem földet szórtak közé.

Az építető előre megvásárolta a házhoz szükséges faanyagot: a szarufákat, kisgerendákat. Ezt használták fel a falveréshez. A leendő fal síkjától 20—40 centiméterre a sarkoknál 2—2, a közfalaknál 1—1 *írány-* vagy *célfát* állítottak le. Az erre kifeszített zsinór jelölte a fal külső színét. Célfának csak a legeggyenesebb gerendák feleltek meg. A fal színének a falazat külső síkját nevezték, ezt mindig pontosan és szépen kellett verni. A célfára kifeszített zsinór irányában — a deszkavastagságot figyelembe véve — ásták le egy méterenként a gerendákat, ez adta a leendő fal külső síkját, és vele szemben a falvastagságnak megfelelően a belső gerendákat. A legrégebb házak 2 sukkosak (61 cm), de a legáltalánosabb a 20 colos (50,8 cm) fal. Később áttértek az 50-es, majd a másfél téglával illetve vályog vastagságú, 45-ös falra. Az egy méterenként leásott gerendákat fent istránggal kötötték össze.

¹⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat: 1. kötet 1900. 341., 42. kötet 1910. 343., 69. kötet 1920. 131., 83. kötet 1930. 159. Dallos F. — Szabady E. (szerk.) Magyar városok. Budapest, 1966. 702. 1970. évi népszámlálás 6. Csongrád megye adatai I. Budapest, 1971. 362.

Egyszerre sohasem verték fel az egész házat, ez mindig két szakaszban történt. Előbb a ház hátulját készítették el, illetve a két vég- és közfal felét, majd a ház elejét illetve a hiányzó vég- és közfal részeket. Ha nem így osztották volna el a munkát, akkor a szomszéd portáján kényszerültek volna taposni és a talicskázás is hosszabb úton történt volna.

A munka minden nap a föld kihányásával kezdődött. Az udvaron, a kert végében vagy ritkán az utcán 10—15 méter hosszú, három ásonyom széles gödört kezdtek ásni. Ilyenkor a banda megoszlása három *ásós* három *lapátos* volt. A lapátolás azért volt fontos, mert a taposástól *möggaluskásodott* a föld, és ez a falverésre nem alkalmas. Ha a talajvíz engedte, hat ásonyomra is lementek. Szárazság idején a földet *páholták*, locsolták is. A következő napokban is 3—3 ásó szélességben dobták ki a földet, mire a ház elkészült, egy nagy szögletes gödör keletkezett. A föld kitermelését hajnalban kezdték. *Más akkor fordította girincre az asszonyt, amikor mi már javában hánytuk a földet* — mondta az egyik faltömő. A kihányás után reggeliztek, ami nyárson sült szalonnából állt.

Talicskázáskor a földet mindig alulról lapátolták, így keveredett a fekete és a sárga föld. Bontáskor vagy javításkor gyakori a tiszta sárgaföld fal is. Ezt nehezebb verni, de ha kiszárad, szinte olyan, mint a beton, véséskor szikrázik a szerszám, a vizet nem veszi be. A csigákkal teli anyag éppúgy nem alkalmas falverésre, mint a régi házfal. Ez már morzsás, *ki van döngölve, kovászos, nincs elevevése, kiment az erő belőle*.

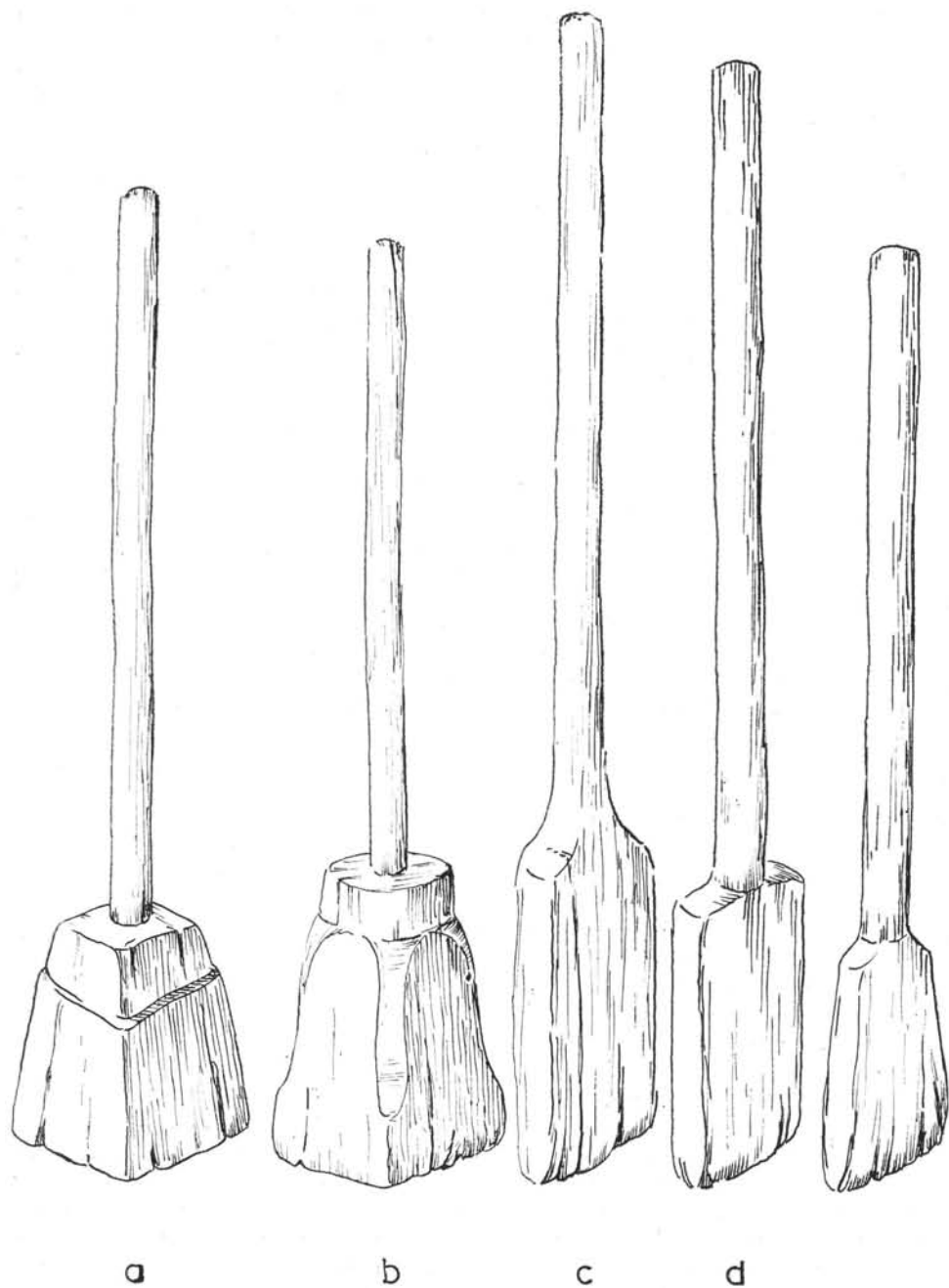
A földet deszkakaloda közé verik. A deszka szélessége 1 sukk (30,4 cm), vastagsága 1 col (2,5 cm).

A deszkákat zsinórmérték szerint állították be. Az első és az utolsó deszkaállításakor vízimértéket is használtak. A deszkák közé az oszlopok irányában — a falvastagságnak megfelelő hosszúságú — lécet, *emelőfát, feszítőfát* raktak. A feszítőfát ferdén helyezték a deszkák közé. Addig ütögették a szekercével, amíg a zsinór kívánta. Kívül a gerenda és deszka közé ütött ékkel szabályozták. Első állításkor vagy deszkaemeléskor a feszítőfát a deszka közepébe ütötték, később emelték feljebb vagy ha a deszka homorodása úgy kívánta.

A falverő banda hat vagy hét tagú volt. Hét fő esetén két *talicskás* állandóan hordta a földet, a *lapátos* ezt a kalodába hányta. A föld döngölését két-három *tömős* és egy-két *furkós* végezte. Az első tömős a legtapasztaltabb falverő, a bandagazda. Ő figyelte, *hogymögy a fal*, vagyis ő vezette a falat. Hat személyes banda esetén öt fő talicskával annyi földet hordott a fal tövéhez, amennyi egy deszkába szükségeltetett. Ez alatt a bandagazda istránggal összekötötte a függőleges gerendákat és zsinórmérték szerint beállította a deszkákat. Ilyenkor öten végezték a döngölést: hárman tömőfával, ketten furkóval. Az egyik furkó lehet kerek, a másik szögletes volt. Ez utóbbival a sarkokban és deszka mellett is jól lehetett tömöríteni a földet.

Az első tömős, a falvezető mindig hátrafelé halad, a többiek előre. Ahogyan két kovács dolgozik az üllőn, ütemre ment a faltömés is. A ritmust a két furkós ütötte, az élezők közbe vertek, de ez nem csattog, mert ott puha a föld. A lapátosoknak úgy kellett a földet földobniok, hogy a levegőben megforduljon, akkor egyenletesen terült a deszkák között. Amikor a lapátosok már nem láttak bele a kalodába, a bandagazda irányította a föld hányását: *elől a fán az első! Elől a fán mind a kettő!* Gyenge Miklós csak ennyit mondott: *Elől a fán!* Ilyenkor a következő gerendaközt kellett meghányani.

Akkor jó a vertfal, amikor a furkó nem pufog, hanem csattog. A hatodik deszkaemelésnél az egyik furkós — illetve héttagú bandánál az egyik tömős — lement lapátolni. A lapátosok felváltva dolgoztak. Amíg az egyik meghányta az egyik méternyi faközt (gerendától gerendáig), addig a másik megtisztította a lapátot és szusszantott egyet. Minden deszkaemelésnél a banda tagjai cserélték egymást, csak a banda-

4. Furkók és élezők*

* A rajzok elkészítéséért ezúton is köszönetemet fejezem ki Pósa Lajos főiskolai adjunktusnak.

gazda maradt mindig a helyén. A deszka magasságot háromszori terítéssel érték el, egy-egy döngölés 8—10 centiméterrel növelte a falat. Az egyes döngölési rétegek közé polyvát, szalmát szórtak, deszkaemeléskor pedig nádat, fűzfavesszőt, gallyat, újabban a fal külső színére *futóra* téglasort raktak. Ha puha volt a föld, szalmával, polyvával szívták ki belőle a nedvességet. A sarkokat és a közfalakat karvastagságú kb. másfél méter hosszú *kötőfákkal* is megerősítették. Ilyenkor két egymásra merőleges fát durva fészekcsapolással illesztettek össze és szeggel is megerősítették. A kötőfákat általában két helyen — a fal harmadánál és kétharmad magasságban — alkalmazták.

Emeléskor a gerendákra hurkolt istrángokat fellazították, a deszkákat átfordították, hogy a külső száraz oldala kerüljön belől, mert a nedves deszkához hozzá ragadt a föld, másrészt így a nap melege nem homorította meg a fát. Emeléskor soha sem rakták a deszkát a fal színéig, nehogy a sarka lepördüljön.

Terítéskor a bandagazda lábával durván elegyengette a földet, és azt tömőfával mindig a deszka mellett verte. A második tömős beljebb haladt 6—8 centiméterrel, a harmadiknak a közepe jutott, a furkós pedig az egészet döngölte. Este a deszkákat teliverve kissé bogárhátúra hagyták, hogy az esetleges esővíz ne álljon meg rajta. Eső esetén egy emelésnyi földet gyakran le kellett dobni.

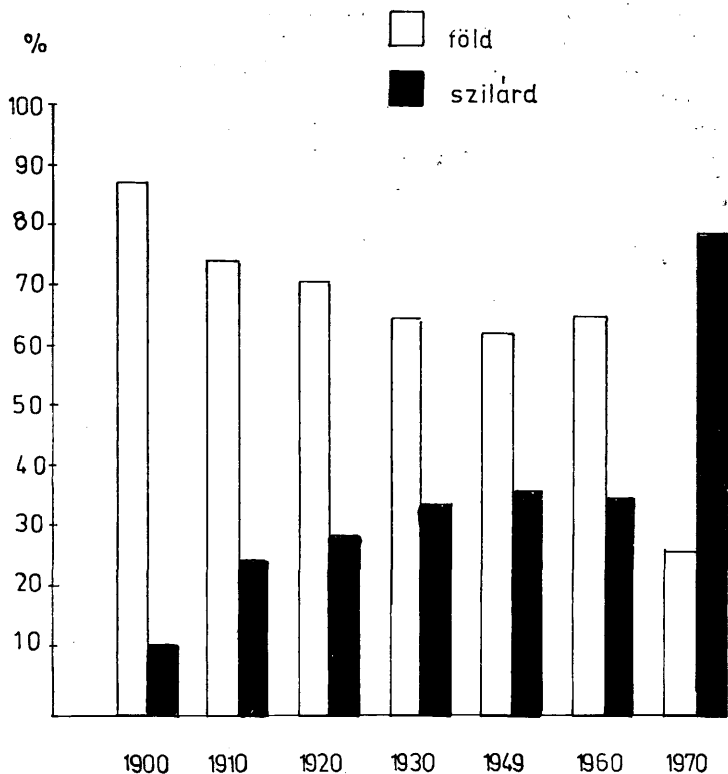
Falveréskor az ajtó helyét kihagyták, egy deszkadarabbal, *suberrel* zárták le a kalodát. Az ablak helyét sokan bevették és a nyers falból utólag ásóval vágták ki, mások meg újabban téglával rakták be. Az ajtó és ablak fölé falverés közben rakták be a szemöldökfákat. Szemöldöknek legjobb volt a szögletesre faragott akácfa oszlop, de bontáskor fenyőfa szelezék gerendák is gyakoriak. Ha az ajtó két méter magas volt, 2,10-re tették be a szemöldököt. Az épület későbbi esetleges süllyedése miatt az ablaknál is mintegy 10 centiméteres ráhagyással dolgoztak. A régi ablakok vasrácsát is a faltömők állították be. Ennek a kovács nagy füleket hagyott, így döngöléskor szilárdan lehetett rögzíteni. Az utolsó deszkaemelésnél vízimérték szerint is korrigálták a falat.

Különösen gondosan kellett verni a fal alsó harmadát, felfelé már lehetett nagygyázni. Egy házat két ütemben vertek fel. Az abbahagyott falcsonkokat ferdén döngölték. Voltak, akik deszkaemelésként lépcsőzetesen fejezték be a munkát, így rétegenként kötést képeztek ki. Egy-egy beugrás kb. 50 centiméter.

A szomszédos Apátfalván és Csanádpalotán egyes faltömők a harmadik deszkaemeléskor a feszítőfából egy ujjnyit levágtak, a negyedik emelésnél ezt újból megismételték, ezáltal felfelé keskenyítették a falat.

A faltöméskor a banda minden tagja saját szerszámát használta, a deszka viszont általában a bandagazdái volt. Gyenge Miklós deszkakészlete 54 folyóméter. Az egyes szálak hossza helyiségek átlagos nagyságához igazodott. A 4,5 méterest az utcai szobánál, a 3,6-osat a konyhánál, kamránál, a 2-est, 2,2-st, 2,8-ast válaszfalaknál, az 5 és 6 méterest házhátuljánál használták. A rövid deszkákat szükség szerint megtoldották, ha viszont el kellett fűrészelni, új deszkát kértek az építetótől. A deszka végeit vaslemezzel megpántolták, hogy ne repedjen meg. A gerendák összekötésére szolgáló *istráng* — amelyből 50—60 darabra is szükség volt — a banda tulajdonát képezte. Általában a lóistrángot használták, de az igényesebbek kötélgyártótól külön is rendeltek. Hogy erősebb legyen, kikötötték, ne kócos, hanem tiszta kenderből készüljön. A nagy feszítőerőtől hamar kirojtolózott és tönkre ment. *Az idő is mögötte, mög a sok húzás.* Egy-egy istrángot 3—5 ház felverésénél használtak.

Szoba-konyha-kamrás ház felverése 8—9 napot vett igénybe. Elszámoláskor az épület hosszabbik oldalát mérték fel (véges háznál a ház hátulját, fordítottnál az utcafrontot) és csak ezután kellett fizetni. Voltak olyan bandák, ahol a ház hátulját és az egyik végét vették alapul. A közfalakért, a ház elejéért nem számítottak semmit. *Kerek*

5. A ház alapozása

alkura mönt a falverés, *átajjában* fogták fel a munkát. A téglalapozást vagy téglalábazat készítését úgy számították, mintha azt is földből döngölték volna. A két világháború közötti időben ölet két, két és fél mázsa búzáért verték, majd utóbb pénzben százötven forintért folyóméterét. Kialkudtak naponként egy-egy liter tejet és valamennyi pálinkát, szalonnát. Az alkunál az egész banda jelen volt. „Az is számított, hogy kivel álltunk szömbe — mondja Simon faltömő —, ha szögény osztállyal álltunk szömbe, akkor simábban mönt, ha gazdag embörrel, akkor vesézd ki az anyjából a gyereköt.” A deszka használatáért külön fizetett a gazda folyóméterenként 50 fillért és minden istráng után szintén 50 fillért. Alkun kívül igencsak minden gazda naponként vitt italt, a munka végeztével pedig kaptak egy ebédet.

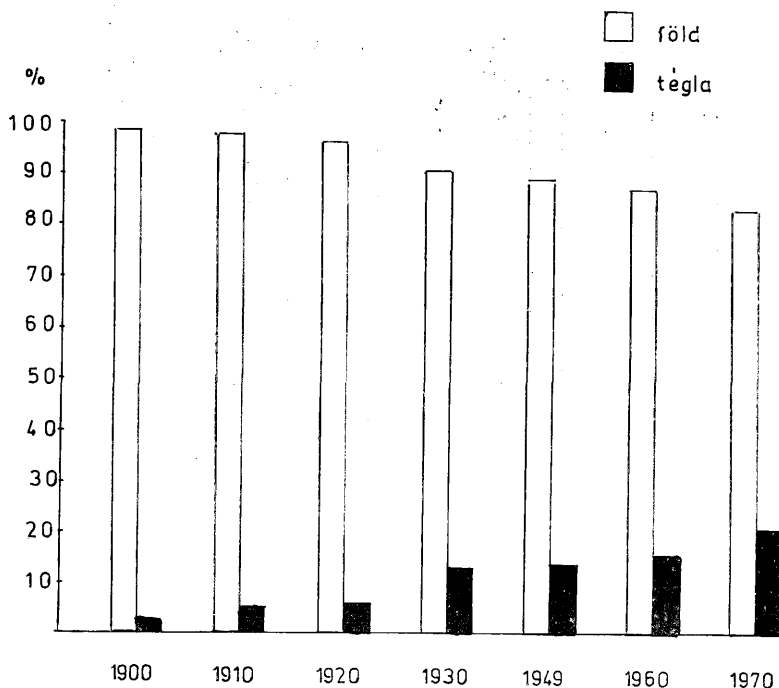
A rosszul vert fal morzsás. Ennek több oka lehet: rosszul döngölték, keveredés nélkül termőréteg került egy helyre. A jó fal fénylik, amikor a deszkát elveszik, és a nádszálat át lehet dugni a friss falon. A túl nedvesen, sárosan vert fal nem *szorít*, nem lehet furkózáskor *mögszorítani*, a száraz pedig *kipörög*.

A falverés szezonmunkának számít. Az időjárástól függően május végétől szeptemberig dolgoztak.

A faltömés nehéz munka. Különösen meg kellett dolgozni a magas, a 13-14 sukkos (3,90—4,20 m) házaknál. *Ez csak úgy ötte a zsirunkat. Csanádon dolgoztunk egy Gergely nevű oláhnál. Hát ott 13 sukkra köllött fölhányani a földet, de a fal ajját is mi*

tégláztuk. Az is ugyanúgy mönt, mint emez. Akkor aztán kiszámoltunk mindönt. Napi 120 kiló búzát kerestünk személyönként.

Az irányfás falverésen kívül alkalmazták a jármos módszert is. A másfél méterenként elhelyezett vasjárom a földbe ástott oszlopokat helyettesítette. A falra keresztben, a deszka alá és fölé helyezték el a laposvasból készült, két végén kilyukasztott járomvasakat, ebbe dugták függőlegesen a járomszöveget, amelyhez szintén feszítőfával ál-

6. A faház falazata

lítottak be a deszkákat. A föld dögölését a jobb és bal deszkánál egyenletesen kellett végezni, mert a járom nem állt szilárdan, sokszor a csizma szárával kellett függőlegesen tartani. Az irányfás faltömők nem is sokra tartották a jármos falverőket. Környékünkön Pítvaros vidékén lett általános. A házépítők főleg azért nem szerették, mert a járomvasak helyén lyukak maradtak a falon. Mégis alkalmazták a fahiány idején, főleg olcsósága miatt. A föld kitermelése, hordása és dögölése az irányfással hasonló módon történik. Deszkaemeléskor magát a jármot is emelni kellett.

A vertfalú kerítést *falkerítésnek* hívják Makón. Ez általában egy sukk vastag, magassága pedig öt sukk. Tetejére bolyhával kifelé fordított csutkatövet tettek, és így tapasztották le. Néhány helyen *fülbecsavaró*kával futtatták be. Később cserépre vetették, hogy évről évre ne kelljen tapasztani. A falkerítést szintén faltömők készítették, de itt már jobban lehetett nagyítani.

Faltömő eszközök a makói múzeum gyűjteményében:

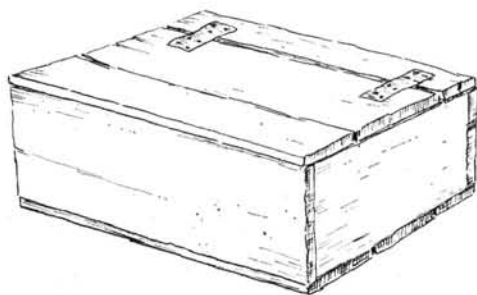
1. *Tömőfa, élőző, első élőző.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 543. 1. Egyetlen keményfából faragva. Dögölő része lapos, keskeny, sarkai lekerekítettek, trapéz alakú, nyele kissé keskenyedő. Gyenge Miklós 1935–1972-ig használta. A bandagazda mindig első élézővel dolgozott, ez a legki-

7. Falverés

8. Istráng

9. Szerszámos láda a falverés apróbb szerszámainak

sebb, a legkönnyebb tömőfa, kizárólag a deszkák mellett tömörítették vele a földet. Használat közben nyelét nem tapadó fogással markolták, hanem könnyedén, hogy a kéz csúszson rajta, ezért a nyél vége kopott. A fej h: 18 cm, sz: 11,5 cm, v: 3 cm, teljes h: 112 cm. (4. e kép)

2. *Tömőfa, élőző, második élőző.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 582. 1. Egyetlen keményfából faragva, döngölő része sarkos, téglalap alakú, éle kanyarított. Gyenge János 1930–1948-ig használ-

ta. A második élező az elsőnél súlyosabb, vastagabb, vele a deszkától számítva a második tenyérnyi széles sávot döngölték. A fej h: 24 cm, sz: 10 cm, v: 3,5 cm, teljes h: 117 cm. (4. d kép)

3. *Tömőfa, élőző, harmadik élőző.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 542. 1. Egyetlen keményfából faragva, döngölő része sarkos, felül vonókéssel lehúzza ívben keskenyedő nyéllé. Gyenge Miklós 1935—1972-ig használta. A harmadik élező a legnehezebb tömőfa, vele a kaloda közepén döngölnek. A fej h: 29 cm, sz: 10 cm, él v: 2,5 cm, teljes h: 126 cm. (4. c kép)

4. Faltömő furkó, *furkó.* Makó, Csongrád m. Lsz: 73. 564. 1. Az akácából készült fej alsó része négyszögű, középső szakasza nyolcszögű, felül kerek. Nyele fűrt lyukba illeszkedik. Ácsmunka, nagygazda háztól gyűjtve, 20 század első fele. Döngölőfelület: 14×14 cm, a fej h: 30,5 cm, teljes h: 98 cm. (4. b kép)

5. Faltömő furkó, *furkó.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 544. 1. Csonkagúla alakú feje akác-fából készült, felső harmada lépcsősen szűkül, függőleges tengelyébe fűrt lyukba a nyél bitumennel rögzített. Döngölőfelület: 17×14 cm, a fej h: 21 cm, teljes h: 116 cm. (4. a kép)

6. Deszka, *deszka.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 548—549. 1. Egy sukk széles, egy col vastag fenyőfadeszka. Végei vaspánttal erősítve. Gyenge Miklós faltömőskor 1935—1972-ig deszkakalodának párban használta. H: 280 cm, sz: 33 cm, v: 3 cm.

7. *Feszítőfa, emelőfa.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 562—570. 1. Fenyőfa léca faltömő deszkák beállításához. Gyenge Miklós faltömő használta 1970—1972-ben. H: 45 cm, sz: 4 cm, v: 2,5 cm.

8. *Suber.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 556—541. 1. Fenyőfából készült négyszögletes lap, felül két oldalt fülekkel, hátul két léccel megerősítve. Falveréskor a faltömő deszkák végeit (pl. ajtónál) ezzel zárták le. Gyenge Miklós 1935—1971-ig használta. 45×45 cm, füle: 5 cm.

9. *Iszráng.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 572. 1. Szokványos típusú, kötélverő által kenderkőcből sodrott, egyik végén csomóval, másikon hurokkal. H: 282 cm. (9. kép)

10. *Ásó.* Apátfalva Csongrád m. Lsz: 77. 554. 1. Gyári előállítású, nagyméretű, széles herkules-ásó. Gyári szám: 12 MOSZ 668. SA. A föld kitermelésére használta Gyenge Miklós faltömő 1960—1971-ig. Eredetileg rugós tartozéka is volt. Puhafa nyele enyhén hajlott. Az ásóvas h: 32 cm, sz: 20 cm, teljes h: 157 cm.

11. *Lapát.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 555. 1. Gyári típusú szabványos nyeleslapát, kopott állapotban, kissé görbe nyélllel. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta.

12. *Ásótisztító.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 845. 1. Acél lemezből kivágott lapát alakú kis eszköz. H: 9,5 cm, sz: 4 cm.

13. *Talicska, talicska, makai talicska.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 545. 1. Fenyőfából készült, ládás típusú talicska. Oldalai és végei egyhén kifelé dőlnek. Végeit két-két vaspálcával, a deszka felső széléit vaslemezrel erősítették. Kereke nyolcküllös. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig földhordásra használta.

14. *Szerszámos láda.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 571. 1. Fenyőfa deszkából összeszegezett födeles láda. Gyenge Miklós falverő használta 1935—1971-ig. H: 40 cm, sz: 30 cm, m: 16,5 cm. (8. kép)

15. *Vízimérték.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 579. 1. Keményfába ágyazott kisméretű, szokványos gyári kivitelű, függőleges és vízszintes beállításra alkalmas eszköz. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta. H: 25 cm, sz: 6 cm, v: 3 cm.

16. *Szekeerce.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 550. 1. Szokványos gyári típusú, faragáshoz meghajlított, egy oldalról élesített pengével, szög kihúzására alkalmas lyukkal és bevágással, keskenyedő köpüvel, keményfa nyélllel. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta. H: 38,5 cm, az él h: 12,5 cm.

17. *Bárd.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 551. 1. Acél pengéből, szaruval borított nyélből álló kisipari termék. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta faékek hasítására. H: 30 cm, sz: 13 cm.

18. *Kőműves kalapács.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 546. 1. Szokványos típusú gyári készítmény. Egyik vége ütésre, szegelésre, másik vágásra alkalmas. Házi készítésű, keményfa nyele ékkel rögzítve. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta. Fej h: 19 cm, él h: 5 cm, nyél h: 32 cm.

19. *Kőműves kanál.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 547. 1. Trapéz alakú acéllemezből, hegesztett szárból, keményfa nyélből áll. Szokványos gyári kivitelezés. H: 32,5 cm, sz: 11,5 cm, m: 9,5 cm.

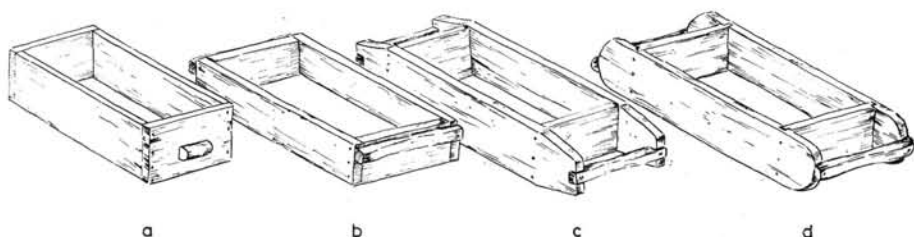
20. *Fűrés, kézifűrés.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 552. 1. Laposvasból hajlított keretre a fűrészlap a nyél felől szegecselve, elöl állítható feszítőcsavarral rögzítve, házilag fanyéllal. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta. H 54,5 cm, sz: 14,5 cm.

21. Bitumenes üst, *bitumenös üst.* Apátfalva, Csongrád m. Lsz: 77. 553. 1. Kiselejtezett öntöttvas üst, a szigeteléseként használt bitumen melegítésére. Gyenge Miklós faltömő 1935—1971-ig használta. Ø 60 cm, m: 45 cm.

A házépítésnél a *vályognak* jutott még jelentősebb szerep. Házat is építettek belőle, de Makón inkább csak kiegészítő építőanyagként számított. A cigányputrik szinte kivétel nélkül vályogból készültek. Főleg olyan családok alkalmazták, ahol nem tudták megfizetni a faltömlőket, saját erőből kényszerültek vályogot verni.

A vertfalú házaknál kiegészítő építőanyagként alkalmazták. Ebből készült a padlás magasztó fala, a szabadkémény, az épülettoldások és a melléképületek egy része.

Makón vályogvetéssel iparszerűen Maróti Antal foglalkozott. Apja és nagyapja is vályogvető volt. Bányászati engedélye a levante lőtér melletti gerizdesi földjére szólt. 1940-től 1972-ig működött.

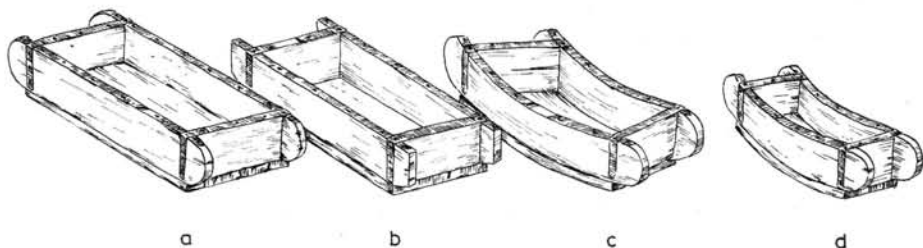

10. Lyukas vályogvető formák

Sárkészítéskor a föld termőrétegét lehányták, majd az alatta levő talajból leszakított földet karikába húzták és meglocsolták. Egy órai állás után kapával *fölvágták*, majd pihentették. Marótiék leginkább polyva nélküli nyers téglát vertek. Olyan kitűnő volt a földjük, hogy így sem repedezett meg. A nyerstéglát vályogként adták el, de házilagos citlon kemencében ki is égették.

A teljes munkafolyamatot a gödör alján, a *placcon* végezték. Amikor a sár megkelt, kubikostalicskával egy *palincson* feltölték a *vályogvető asztalra*. A palincs alá erősítésnek *bakkokat* tettek. A talicska tolásához *hámot* nem igen használtak, nehogy a palincsról lecsúszó talicska az embert is lerántsa.

A veréshez *fenekes vályogvetőt* használtak, amelyet vizesvödörbe, majd polyvába vagy száraz homokba mártottak. A sarat vizes kézzel — a kenyérhez hasonlóan — *kiszakajtották*, *möggöngyöltötték* és belevágták a formába, majd fakéssel vagy lehúzóval lesimították. Ezt követően a vályogvetőt erősen leütötték az asztalra, hogy a sár

11. Fenekes vályog- és téglavető formák

12. Lehúzó

elváljon a kihomokozott vagy polyvázott formától. Ellenkező fogással a tethelyre menve a sarat kiütötték a földre.

A placc tükörsima volt, ha gazlott, lapáttal megnyesték. Vályogvetés előtt iszapal vagy homokkal felszórták, majd porvonóval és hengerrel készítették elő a területet. Jó idő esetén félnapos száradás után sor kerülhetett a vályog *förlállítására*, amelyet kettesével, két sort hajtva végeztek. A verés közben az éleknél a vályog sokszor *papucsos* lett, ezt az álligatásnál egyetlen mozdulattal lesimították. Másnap *máglyába* rakták.

Az iparszerű vályogvetés legkisebb létszáma három főből állt: a *sarasból*, a *sárhordóból* és a *vályogvetőből*. Az utóbbi általában női munkaerő volt, az első két személy cserélte egymást. Míg este két fő a sarat készítette, addig a harmadik, a női munkaerő, *máglyázott*.

13. Vályogvető asztal

14. A sár feltolása az asztalra

A cigány vályogvetők házhoz mentek. Ők nem asztalról, hanem földről vertek. Kizárólag *lukas formát* használtak. Általában a kertben csináltak gödröt és a kész sarat talicskával hordták a helyszínre.

A vályogvetők napi 10-12-14 órát dolgoztak. Az egy főre eső teljesítmény ezer darab, a kisméretűből ezeröttszáz. Egy-egy vályogvető évente mintegy hatvanezer vá-

lyogot is készített. Kisebb eső nem ártott a vályognak, ha nagyobb zivatart fogtak ki, összehányták és újra verték. Egy parasztkocsinyi polyvával négy-ötezer vályogot vertek. Polyva helyett utóbb próbálkoztak fűrészporral, forgáccsal, kenderpozdorjával, de a magyar búza polyvájának nincsen párja, ugyanis ennek tokláza hosszú. A téglához viszonyítva a vályog ára mintegy felényi. Az 1960-as években a kis méretű 300, a nagyméretű 350 forintért kelt el ezrével.

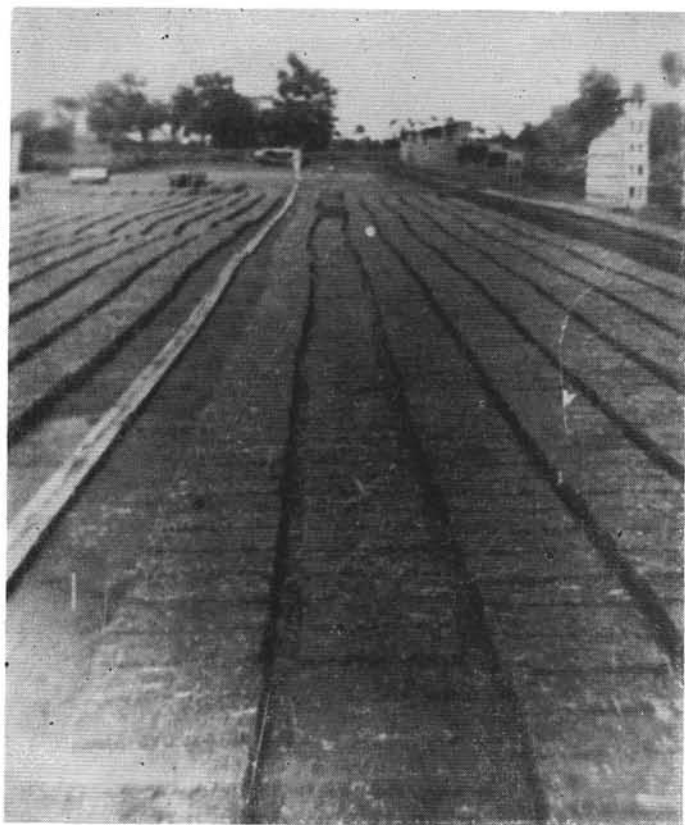

15. Vályogvetés az asztalon

Házépítéshez nagyméretű vályogot használtak. Rakása a téglafalhoz hasonlóan történt, ügyelni kellett a fal kötésére. A fal szélessége másfél vályog (másfél sukk), a kötőanyag sár. A falazáshoz használt sarat előző este beáztatták, amely éjszaka folyamán megkelt. Híg sarat használtak, ugyanis ez a vályog közé folyt. Ha a vályogot falazáskor falhosszban rakják, ez a *futóra* rakott sor. A fal kötése miatt a futó sor váltakozva: egyszer kívül, egyszer belül esett. A falat kifeszített zsinór mellett rakják. Némely sornál kiegészítő sárreteget húznak. Jó munka esetén a sár nem csorog meg, ha mégis megtörténne, kőműves kanállal lehúzzák.

Vályogvető eszközök a makói múzeum gyűjteményében:

22. Lyukas vályogvető forma, *vályogvető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 75.254. 1. 13 milliméteres gyalulatlan fenyőfa deszkából hevenyészett összeállítású szegezett kivitelben, két fagógóval, fenék nélküli. A vele készíthető vályogméret h: 29,5 cm, sz: 14,5 cm, m: 11 cm. (10. a kép)

16. A vályog száradása

23. Lyukas vályogvető forma, *vályogvető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 73. 741. 1. Erős, fenyőfából készült szegezett kivitelben, két végén felül lécfogóval, fenék nélküli. A vele készült vályogméret h: 30 cm, sz: 15,5 cm, m: 8 cm. (10. b kép)

24. Lyukas vályogvető forma, *vályogvető*. Csanádpalota, Csongrád m. Lsz: 77. 842. 1. Fenyőfából készült szegelt kivitelben. Oldalai nyújtottak, fogója a két vég közepén besüllyesztve, ferék nélküli. A vele készíthető vályog mérete h: 31 cm, sz: 14 cm, m: 11 cm. (10. e kép)

25. Lyukas vályogvető forma, *vályogvető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 69. 123. 1. Kisiparos által fenyődeszkából összeacsolt és szegezett forma, két végén lekerekített fogóval, fenék nélkül. A vele készíthető vályog h: 32 cm, sz: 16 cm, m: 10 cm. (10. d kép)

26. Vályogvető forma, *vályogvető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 585. 1. Nyárfából kisiparos által készített, fenékekkel ellátott, vaspántokkal megerősített verő. Maróti Antal vályogvető használta nagyméretű vályog és nyerstégla készítéséhez. A vele készült vályog h: 30 cm, sz: 15,5 cm, m: 8 cm. (11. a kép)

27. Vályogvető forma, *vályogvető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 586. 1. Nyárfából kisiparos által készített, fenékekkel ellátott, vaspántokkal megerősítve. Maróti Antal vályogvető 1940–1972-ig használta. A vele vert kis méretű vályog h: 26,5 cm, sz: 13,5 cm, m: 7 cm. (11. b kép)

28. Téglavető forma kúttéglához, *téglavető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 589. 1. Kút téglaveréshez használt, íves oldalú, kőrisfa rámbából, fenyőfa fenékből, vaspántokkal megerősítve. A vele készült kúttégla h: 22, 26 cm, sz: 12 cm, m: 7 cm. (11. c kép)

29. Téglavető forma kemence téglához, *kemence-téglavető*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 591. 1. Kemencetégla veréshez használt, íves oldalú, vaspántokkal megerősített, kőrisfából készült forma. A vele vert kemencetégla h: 16, 18,5 cm, sz: 7 cm, m: 7 cm. (11. d kép)

30. Téglavető forma betét, *téglavető betét*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 625. 1. Keményfából lesabott gyalult deszkalap. Kis méretű téglavető formába helyezték, hogy vékonyabb, úgynevezett

padlástéglát verjenek vele. Maróti Antal használta 1940—1972-ig. H: 26 cm, sz: 13 cm, m: 2,5 cm.

31. *Lehúzó, lehúzó.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 597. 1. Lekerekített sarkú vaslemez a vályogvető formáról a sár lehúzására. Maróti Antal használta 1940—1972-ig. H: 27,5 cm, sz: 6 cm. (12. kép)

32. *Cserpák, csérpák.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 584. 1. Horganylemezéből készült vödör formájú vízmerítő. Hosszú bádóg köpjüje ferdén beforrasztva, benne rövid nyél. Helyi bádógos készítette az 1940-es években, Maróti Antal használta 1972-ig. Alsó \varnothing 18 cm, felső \varnothing 25 cm, m: 25 cm, teljes h: 89 cm.

33. *Porvónó, porvonyó.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 583. 1. Trapéz alakú vonófej fenyőfa deszkából készült, élénél elkeskenyítve és vaslemezrel ellátva. Fenyőléc nyele a fejbe besüllyesztve, két oldalt támasztóléccel megerősítve. Maróti Antal vályogvető készítette, 1940—1972-ig használta. A vályogvető placott egyengette vele. Az él h: 38 cm, a fej m: 15,5 cm, nyél h: 191,5 cm.

34. *Henger, hengör.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 599. 1. Kőzúzalékból készült működő, gömbvas tengellyel. Nyele illetve húzója hiányzik. Maróti Antal vályogvető a placc lesimitására használta 1940—1972-ig. H: 63 cm, \varnothing 27 cm.

35. *Ásó.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 594. 1. Gyári készítésű, meghegyesített és kopott állapotban. Kovácsolt és hegesztett kivitelű, csavarral felerősített rugóval, keményfa nyéllel. Gyári jelzés SZ 681. 110. GYÖR. 20. Az ásovás h: 30,5 cm, sz: 19 cm, rugó h: 19,5 cm, teljes h: 133 cm.

36. *Ásótisztító.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 846. 1. Keskeny gyári spakli. Maróti Antal 1940—1972-ig ásó és lapát tisztítására használta. H: 17 cm, sz: 3,5 cm.

37. *Vályogvető asztal.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 607. 1. Maróti Antal vályogvető készítette fenyőfa gerendából és deszkából, lábai lécekkel rögzítve. Használták 1960—1972-ig. Az asztallap h: 180 cm, sz: 173 cm, m: 78 cm. (13. kép)

38. *Bak, Bakk.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 845. 1. Fenyőfa gerendából készült, négy csapolt, kifelé álló lábbal. Maróti Antal vályogvető 1940—1972-ig. a vályogvető asztalnak támasztott palincs alá erősítésnek használta. H: 128 cm, sz: 24 cm, m: 38 cm.

39. *Palincs deszka, palincs.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 628. 1. Fenyőfa deszka. A vályogvető asztalhoz döntve ezen tolta fel a sarat Maróti Antal 1960—1972-ig. H: 522 cm, sz: 23,5 cm, v: 5 cm.

40. *Vaspalincs.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 627. 1. Két milliméteres vaslemez. Maróti Antal vályogvető 1940—1972 között a placcra fektetve ezen tolta a talicskát. H: 212 cm, sz: 8,5 cm, v: 2 mm.

41. *Kaska, polyvás kaska.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 600—601. 1. Héjas fűzfavesszőből kötött kerék, felfelé szélesedő, két füle. Maróti Antal vályogvetőskor polyvát tartott benne a vályogvető formák beszórására. 1960—1972-ig használta. M: 25 cm, \varnothing 47 cm.

42. *Polyvás villa.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 602. 1. Gyári készítésű, három ágú szokványos vasvilla, fanyéllal. Maróti Antal vályogvető 1940—1972-ig polyvarakásra használta. H: 40 cm, sz: 21,5 cm, nyél h: 122 cm.

43. *Vödör.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 847. 1. Horgany lemezéből készült kisipari termék, szokványos, felfelé szélesedő típus. Maróti Antal 1960—1972-ig a vályogvető forma vízbe mártására használta. M: 28 cm, \varnothing 30 cm.

44. *Kubikos talicska, taicska.* Makó, Csongrád m. Lsz: Nyárfából készült, oldalai és különösen végei erősen kifelé dőlnek, végei csaposak, ékkel rögzítettek. Maróti Antal vályogvető sárhordásra készítette 1965-ben H: 120 cm, sz: 60 cm, m: 44 cm.

45. *Targonca.* Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 604. 1. Téglagyárakban használt saroglyás talicska, keményfából készült zápokkal, vaspálcákkal és vaslemezrel megerősítve, íves lábakkal. Maróti Antal vályogvető 1946—1972-ig nyers téglá hordásra használta. H: 150 cm, sz: 58 cm, m: 83 cm.

A *csömpölyegfal* Makón nem vált általánossá. Egyetlen ilyen falú lakóházról tudunk (Kígyó utca 24.), annak is nagy részét 1970-ben lebontották. Ez csömpölyeges oszlopos ház volt. A mennyezetet és a tetőszerkezetet tartó ágasok egy méter távolságra voltak felállítva. Ezek között volt szögletesre faragott és kerekre hagyott oszlop is. A tápai gyakorlattól eltérően a fa kergét építéskor lehántották.¹⁵ Az épület sarkaiba és a közfalak irányába mindig került tartóoszlop. Ezek végét a körbe futó koszorúgerendába csapolták. A koszorúfákra helyezték a kisgerendákat. A mesterge-rendát alacsonyabbra hagyott, erősebb oszlopok tartották. Míg Tápén az ágasokra kívül és belül ritkán léceket szegtek, hogy a csömpölyeg szilárdabban álljon, addig Makón vízszintes és függőleges irányban nádcsomókat kötöttek. Az épület fő tartószerkezete tehát az oszlopos vázrendszer, helyi tartóeleme pedig a nádköteg, amelyhez erősen kötött a sár. A csömpölyegezés után a kiszáradt falat vastagon tapasztották.

¹⁵ Juhász A., Építkezés, házberendezés — Tápé története és néprajza. Tápé, 1971. 445.

A 18. században igen általános volt a *nádfal*, főleg kerítéseket készítettek belőle. Korunkra kizárólag nádtetejű házak tűzfalaként maradt fenn. Kis nádkötegeket függőleges állásban rögzítették a gömbfához. Kívül mindig, sokszor belől is tapasztották.

TETŐSZERKEZET

A mennyezet gerendázatának elhelyezése a faltömők feladata volt. A mestergerenda alá még a falveréskor szemöldökgerendát helyeztek. A kisgerendák helyét a nyers falba ásóval vágták. A kisgerendák alá alátétdeszkát, *rázlódnit* tettek. Ezt követte a nádalás, amely abból állt, hogy a nádkévéket a kisgerendára merőlegesen — vastag és vékonyabb végét felváltva — összefordították. Erre fél sukk vastagon földet hántak.

A régebbi házaknál földemmel egybeépített tetőszerkezet készült. Az 1888. évi szabályrendelet ezt tűzrendészeti okok miatt megszüntette. A padlástér jobb kihasználása és a rangosabb külső érdekében 70-80 centiméter padlástéri felmagasítást, *felhérungot* alkalmaztak.

Makón a szelemenese tetőszerkezetet alkalmazták. Legrégibb változata, amikor ágasfa tartotta a szelemen.

Napjainkban meglevő legősi tetőszerkezetet a padlás nélküli putrik képezik. Itt az egyetlen hosszgerenda egyszerre szelemen és mestergerenda, az erre helyezett gerendák egyszerre a kisgerendák és a szarufák funkcióját töltik be. A reá borított nádréteget lekötözték; előbb csömpölyeges, majd finomabb polyvás sárral letapasztották. Korunkra mindössze három putri maradt, de ezeket is cseréptetőre vették.

A gáztetejű házak tetőszerkezete is szelemenese. Ekkor még nem fűrészelt, hanem hasított vagy gömbfákat használtak fel. A szögletesre faragott mestergerendába a közfalak fölött függőleges oszlopokat állítottak, erre jött a szelemen. Az oszlopokat két oldalt merevítő pántokkal megerősítették. A pántok az oszlopba és a szelemenbe fecskefarkos lapolással voltak illesztve és egy-egy faszöggel rögzítve. A gáztetős házak horogfáira fél öl távolságnyira karvastagságú gömb vagy hasított *gázléceket* erősítették.

Makón az ollószáras nyeregtető a legáltalánosabb, becslés szerint a hagyományos parasztházak mintegy 95 százaléka ilyen tetőszerkezetű.

Zsinórpádon történt a faanyag leszállása, *lekötése*. A méretre szabott fát *becájgolták*, beszámolták. A cájgolás római számokkal történt, ezt a számtípust később könnyű volt beütni. A parasztházaknál általában *sima cájgolás* alkalmaztak (pl. XV, XXII), de ha törés, hajlat volt a tetőszerkezetben, akkor *rutnis cájgolásra* (pl. XV\, XXII\), sőt ritkán — bonyolultabb tetőszerkezeteknél — *pikkös cájgolásra* (pl. XV//), került sor. Így tehát minden egyes szarufának és ollószárnak megvan a párja és már, lent meghatározták leendő helyét.

A tetőszerkezet építése az ollófák összeállításával kezdődik. Az *ollótalpat*, mely 10×15 centiméteres anyagból készül, felhelyezik a falakra mintegy 30-35 centiméternyire a kisgerendák fölé, beállítják az *ollószárazakat*. Ollófákat négyméterenként tesznek, az épület két végénél elmaradhatatlan. Az ollószárazakra felrakják a 15×15 centiméteres *szelemen*, a hosszanti falakra a 8×10 centiméteres *sárgerendákat*. A következő művelet a 18×13 centiméteres szarufák elhelyezése. A közöttük levő távolság egy méter. A szarufák alá merevítőnek 5×8-as fából *szélkötést* is alkalmazhatnak. A léceztést 28×50 milliméteres lécekkel végzik. A nagyeresz készítése 10×13-as *talpgerenda* lefektetésével kezdődik. Erre jönnek 2-2,5 méterenként a 12×12-es függőleges *ereszszlopok*, amelyeken az *ereszszarufák* fut végig. Az ereszszarufák felrakása után

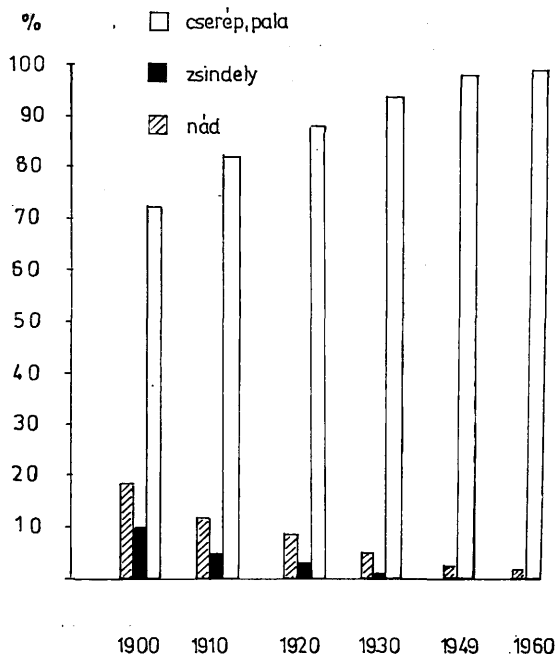
következett a lécezés és cserepezés. Az egy méter magas *gangdeszkákat* függőlegesen illesztették egymáshoz és a hézagokat 4 centiméteres *fuglécekkel* borították. Az ereszoszlopok és koszorúk sarkaiba gazdag díszítésű *ciráda* került. Az ereszoszlopok és a koszorú sarkait levették, *főzolták*. A szarufák végeit is díszesen kanyarították. A tető beszegése a ház végénél 12 milliméteres *verébdeszkákkal* és 24 milliméteres *prém-deszkákkal* a hosszoldalon vízszintes *hemplattal*, a szarufák végén csipkés kivitellű *oromdeszkákkal* történt. Ha a tűzfal nem téglából készült, a ház végeit bedeszkázták. Az ollótalphoz egy colos vastagságú *vízvető* deszkát szegeltek. A napsugaras házvég előbb egy alap vagy *blind-deszkázást* kapott, erre jött a napsugaras deszkaborítás.

Igen ritka Makón a *kakasülős* tetőszerkezet. Ennél a típusnál szelemen és ollófa nincsen, a szarufákat a mennyezetgerenda végébe csapolják és a szarufákat a felső harmadban merevítőgerendával kötik össze. Ez a kakasülő.

TETŐFEDÉS

Vidékünkön a legkezdetlegesebb tetőfedés a bogárhátú putri sárral történő letapasztása volt. Ezt évről évre gondolni, tapasztani kellett, mert különben a víz hamar utat talált magának.

Makón a nádból, gyékényből, zsúpból készült tetőt *gaztetéjnek* nevezik. A Maros szabályozása és a határba húzódó csatornák megépítése előtt nádban, gyékényben igen gazdag volt a határ. A 19. század elejéig szinte kizárólagos volt a gaztetéj. Az ira-

17. A tetőfedés anyaga

tokban előforduló gyakoriságuk alapján gyékénytetőből lehetett a több. A gyékényt nem magában alkalmazták, „ereszelni és szegni”¹⁶ nádat használtak.

1793-ban kötött alku egyezség szerint a városházánál levő istállónak fedelét gyékénnyel és náddal egészen és újonnan fedik, gyékénnyel felferik, náddal belül és felül megverik és szegik.¹⁷

Egy 9-10 öles épülethez 800 kéve gyékényt használtak fel. A 19. század elején ennek száza 4 forint, a tetőj felferése pedig 16 forint.¹⁸ Jenei János szoba-pitvaros házán valószínűleg zsúpfedél lehetett, ugyanis az egyik jegyzőkönyvben ez áll: „otska gerizdes teteje vagy”.¹⁹ Rafai Mihály jegyző házának lefedéséért és vége *szűvéséért* Szücs Józsefnek 10 forint 30 krajcárt fizettek ki a város pénztárából.²⁰ A görögkatolikus iskolán a gyékénytetőt 1857-ben cserélték ki.²¹

Az 1888. évi építési szabályrendelet értelmében az első, második és harmadik kerületben újonnan építendő házaknál a tetőzet csak cserép vagy zsindele lehet, kizárólag a negyedik kerületben engedélyezik a gyékénytetőt.

1934–37 között hatvan kérelem futott be a városhoz nádtető javítás ügyben. A nehéz gazdasági viszonyokra való tekintettel az engedélyt minden esetben megadták.²²

A nádtetőjű házak ácsmunkájához tartozott a nyeregtető két szélének deszkázása. A gazlécek alá szegezték a *verébdeszákát*, merőlegesen pedig a *sörtedeszákát*. Ez utóbbikat a cibakvasak tartották.

A tetőhöz szükséges nádat télidőben a gazdák vágták. *Nádvágó* szinte minden gazdaság eszköztárában előfordult. Egy sukko kévéket kötöttek, amely két hónapnyi nádból állt. Amikor egy rend le volt vágva, a kévéket egy maréknyi náddal kötötték be, ez a kévének kétszeri körültekeréséből, a nádvégek megcsavarásából és aládugásából állt. 1914-ig jégen *csuszkiával* történt a vágás. Az ék alakú eszközt két kaszapengéből kovács készítette, középpüzt elhelyezett köpűjébe nyelet tettek. Jégen megélezett vaslapáttal is vágták a nádat.

A nádtető készítésnek tavasszal és ősszel van az ideje, a nagy melegben ugyanis fölforr az ember a tetőn. Három ember szükséges hozzá: a *tetőjverő*, az *adogató* és a *válogató*. Az adogatás nagyobb szakértelmet nem igényelt, figyelve a munkafolyamatot, a nádat vékonyabb végével kellett felnyújtani. A jelentéktelen munkát végző emberről mondták: *Olyan okos, hogy ü vót a tetőjverő nádadogatója*. Önbizalmat kifejező értelemben, viccelődve is használták: *Én is vótam tetőjverőnek nádadogatója*.

A levágott és kévébe kötött nád azon módon nem alkalmas tetőjverésre. A gatz és a nádleveleket ki kell rázni belőle. A földre fektetett kévék leghosszabb száraiból egyszerre egy-egy maréknyit húzogatnak ki, majd tövüket függőleges tartásban földhöz veregetik. Végül a kéve alja, a nád apraja és a szemét marad ott.

A nádtető készítése a gerinc leszegésével kezdődik. Ezt gondosan válogatott náddal végzik, hogy a padlás felől szépen nézzen ki, ne lógjanak be a levelek. A markonként adogatott nádat a horogfák vályújába erősített gerincléchez csavarva rögzítik. Ez a művelet a gerincen lovaglólülésben, hátrafelé haladva történik.

¹⁶ MVL Tanácsulési jzk. 1829. 37.

¹⁷ MVL Tanácsulési jzk. 1793. 23.

¹⁸ MVL Tanácsulési jzk. 1813. 25.

¹⁹ MVL Tanácsulési jzk. 1810. 2.

²⁰ Csongrád megyei Levéltár. Csanádi püspökség makói uradalma iratai. 1838–40. Számadási melléklet. Szám nélkül.

²¹ MVL Templom előtti hirdetések. V. 142.

²² MVL Nádtetők javítása. Kigyűjtött iratok. 1937. 23. 424.

Általában először a ház hátulját készítik el — a tető hosszától és a rendelkezésre álló anyagok (oszlop, kötél, lánc, vendégoldal) mennyiségétől függően — egy-két-három szakaszban. Az ereszcsgó vonalát kisebb melléképületeknél szemmérték szerint alakítják ki, lakóházaknál a tervezett tetővastagságnak megfelelő szélességű (általában egy sukkos) deszkát kötnek fel a horogfákhoz.

A tetőverő *állásról* dolgozik, amely két falnak támasztott oszlopra istrággal vízszintesen kötött vendégoldalból áll. Ahogy halad a tető készítése, a horogfákhoz még két helyen kötnek fel vendégoldalt. Jó Sámuel két asztagrakó létrát döntött a tetőhöz, ehhez kötötte a vendégoldalakat.

A tetőkészítés szakaszonként alulról fölfelé (a jobbkezes tetőverőket véve alapul) jobbról bal felé halad. Első *terítés*kor — a felkötött deszka szélességének megfelelően — méterenként mintegy 5-6 kéve nádat raknak. A kötést elvágják és kézzel elegyengetik a nádat. Vincze József alól két ujjnyi vastagságban gondosan válogatott nádat terített. A terítés után a második és harmadik gazléc között *csatlófával* leszorítják a nádat. A *nagykötelet* meglazítják és a felkötött deszkát lapjával vízszintes irányban leengedik, két-három helyen gerendával alátámasztják és alsó állásnak ezt használják. A leszorított nádat a második gazléchez varrják, amelyhez két ember szükséges, egyik a tetőn kívül, másik a padláson dolgozik. A *varráshoz* eredetileg sodrott gyékényt használtak, századunkban áttértek a horganyzott drótra. A régi típusú tűvel csak át lehetett döfni a tetőt és szúrásakor ki vagy be vezetni a gyékényfonalat, az újabbak már necc-tűre emlékeztetnek, amelyre több méternyi drótot lehet feltekerni. A továbbhaladást belülről öltik. Egy-egy öltés kb. 20 centiméternyi. A tetőn kívül levő személy viszont 4-5 centiméternyit visszaölt. Az egyik öltést a gazléc fölé, a másikat alá szúrják.

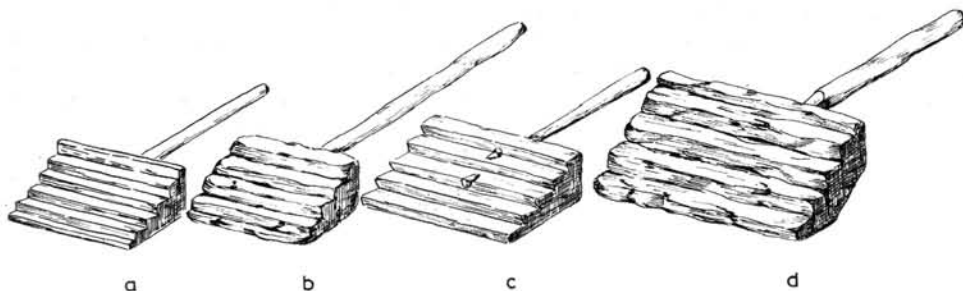
A csatlófa leoldása után következik a második terítés. A nádkéve végét — az első terítéshez hasonlóan — az ereszcsgó vonalába rakják és a nádat kézzel *fölfejtik*, föltolják, hogy a tető mindenütt egyenlő vastagságú legyen. Ezt a terítést is leszorítják csatlófával és levarrják a következő gazléchez.

A harmadik és a többi terítésnél a kéve tövét oda rakják, ahol az előző felfejtést befejezték. A lakóházak — a tető nagyságától függően — általában négy-öt terítést igényelnek. Az utolsó terítésnél, illetve fölfejtésnél a gerincnél mintegy fél kéve hossznyi nádvég magasodik ki, ezt lefordítják a túlsó oldalra és léccel lekötik.

Amikor mindkét tetőoldal elkészül, a gerincnél náddal leszegik a tetőt. A szegéshez válogatott, tiszta nádat használnak, amelyet előző napokban néhányszor meglocsolnak, hogy megereszkedjen. A tetőcsináló nyeregülésben dolgozik a gerincen és ahogy halad a szegéssel, csúszik hátrafelé. Az adogató markonkint nyújtja fel a nádat. Az indulás két marékkal történik, egyiket a tető jobb, másikat a bal oldalára helyezi. Az előző adagot visszafelé lecsavarja. A végig font gerinc nádvégeit a töve felett gömbfával leköti, és a gerincet esetleg koporsódeszkával lealapolja. Később általános lett a néhány sor cseréppel való fedés.

A gaztetőjnek legnagyobb ellensége a tűz, a vihar és a moha, a moha esőzések alkalmával teleszívja magát vízzel, és ezáltal a tetőzet — különösen annak északi oldala — rothadásnak indul. Ezért a mohakinövésektől a héjazatot időnként megtisztították.

A nádtető javítása *duggatással* történt. Ehhez 50-60 centiméternyi nagyságúra fel kell vágni a nádat. Állásnak két asztagrakó létrára kötött vendégoldalt használnak. Ez a művelet felülről lefelé halad, a tetőcsináló és az adogató is az álláson van. A felvitt két-három kis kévéből markonként, a vékonyabb végével kell a nádat nyújtani. A tetőcsináló bal kézzel a kívánt helyen megemeli az avult tetőrészt és jobb kézzel benyomja a *dugást*. Mentül vékonyabb a dugásnak való nád, annál szebben lehet vele

18. Nádtetőfurkók

dolgozni. Ez sűrűn összeáll, a vastag nád goromba felületet ad. Lyukba sohasem dugtak nádat, csak alá, mert ennek megemelnie kellett a tetőrészt.

A duggatás után következik a *furkózás*, amelyet alulról kezdenek el. A nádszálak beverésével szorul meg a nádtető. Az itt-ott kilógó nádvégeket — miként az új nádtető készítésénél is — kaszkéssel, újabban metszőollóval levágják, majd egy maréknyi nádból kötött söprúvel leseprik az elkészült tetősávot. Az állást tovább téve újabb szakaszt vesznek munkába.

A nádtető készítés eszközei a makói múzeum gyűjteményében:

46. Tetőverő furkó, *tetőjverő furkó*. Csanádpalota, Csongrád m. Lsz: 77. 843. 1. Keményfából készült feje öt lépcsőzetes bordával van ellátva, akácfa nyele a befurt lyukba van beítve, szeggel rögzítve. A verőfelület h: 22,5 cm, sz: 13 cm, teljes h: 41 cm. (18. a kép)

47. Tetőverő furkó, *tetőjverő furkó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 75. 735. 1. Keményfából készült feje öt lépcsőzetesen kialakított bordából áll, nyele az előbbihez hasonlóan rögzítve. A verőfelület h: 22 cm, sz: 14 cm, teljes h: 57 cm. (18. b kép)

48. Tetőverő furkó, *tetőjverő furkó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 632. 1. Keményfából készült, a szokványosnál súlyosabb, öt lépcsőzetes bordából álló feje elől kissé szélesedő, egyenletesen vékonyodó nyele fűrt lyukba beítve. A makói Kossuth termelőszövetkezet bognárműhelyében készült 1962-ben. A verőfelület h: 28,5, 26,5 cm, sz: 16 cm, teljes h: 43 cm. (18. c kép)

49. Tetőverő furkó, *tetőjverő furkó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 74. 99. 1. Feje félbeháshitott fenyőrönkből, öt bordával ellátva készült, a szokványosnál nagyobb, durva kivitelű, nyele puhafából. A verőfelület h: 36 cm, sz: 20 cm, teljes h: 54 cm. (18. d kép)

50. Nádvarrótű, *tetőjvarótű*. Makó, Csongrád m. Lsz: 45. 19. 3. Tizes gömbvasból készült, kampós vége ellapítva, kerek fogóval. Nem jellemző típus, csak a drót visszahúzására alkalmas, ezért kizárólag másik hasonló tüvel együtt használható. H: 69 cm, \varnothing 1 cm. (19. a kép)

51. Nádvarrótű, *tetőjvarótű*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 633. 1. Tizes gömbvasból készült, eleje elvékonyított lyukas hegyben, vége ovális fogóban végződik. A makói Kossuth termelőszövetkezet kovácsműhelyében készült az 1960-as években. H: 83 cm, \varnothing 1 cm. (19. b kép)

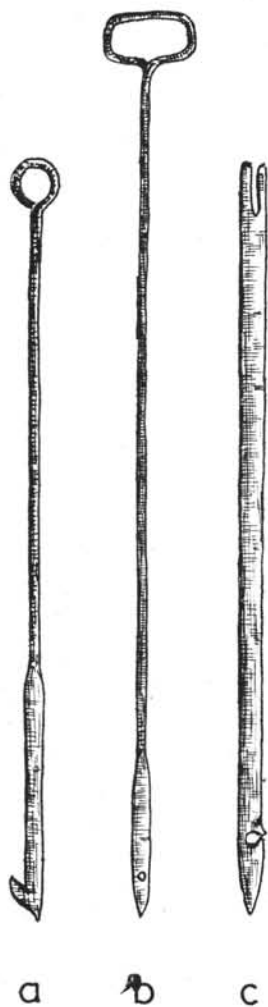
52. Nádvarrótű, *tetőjvarótű*. Csanádpalota, Csongrád m. Lsz: 75. 181. 1. Hálókötőtűre emlékeztető laposvasból készült eszköz. A drót felcsavarására elől nyitott lyuk, hátul, „u” alakú végződés. A csanádpalotai „dupla Kovács” készítette 1910 körül. H: 66,5 cm, sz: 3 cm. (19. c kép)

53. Nádvarrótű, *tetőjvarótű*. Makó, Csongrád m. Lsz: 74. 71. 1. Lekerekített négyszögvasból kovácsolva. Enyhén íves szárának egyik vége köpűben végződik, másik ellapítva, kihegyezve, nagy ovális lyukkal. Gyékény kötéllal történő varráshoz használt régi típusú tű. Nyele hiányzik. A lyuk $4 \times 1,5$ cm, h: 85,5 cm.

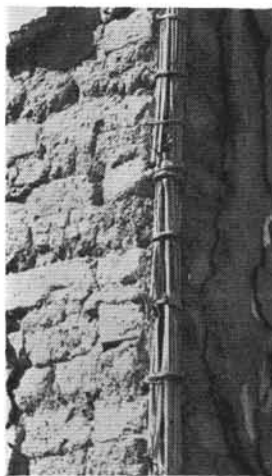
54. Nádvarrótű, *tetőjvarótű*. Csanádpalota, Csongrád m. Lsz: 75. 181. 1. Laposvasból hajlított, görbebot formájú, vége ellapítva és hegyesre kovácsolva. A lyuk gyékénykötéllal történő varráásra is alkalmas. „Dupla Kovács” készítette Csanádpalotán 1910 körül. A lyuk \varnothing 1,8 cm, h: 66,5 cm, sz: 3 cm.

A *zsindelet* főleg azért kedvelték, mivel rendkívül könnyű tetőfedő anyag. A Maros-parti fapiacra százas csomókban lehetett beszerezni. Lakóépületeken kívül vízi-, száraz-, szélmalom, gabonáskas, gerendás nagykapu stb. fedésére alkalmazták. A luc-

fenyő rönköt keresztfűrészsel másfél sukk hosszúságú darabokra fűrészelték, és ezt hasogatták szét. A vágás szemmértékkel, a rönk sugarának irányában történt. A rönk átmérőjétől függően annyszor hasogatták körbe, ahányszor a zsindegy szélességét kiadta. A *nút*ot is a zsindegyes vágta, de a *kanrészt* zsindegyeresztővel már az ács készítette. Zsindegy rakáshoz a léctávolság hét col. A tetősík törésénél (pl. kanfarú szín fedésekor) ki kellett hegyezni a zsindegyt, ekkor a tetőn szekercével vágta a falcot. Minden szál zsindegyt két csákányfejű acélszöggel rögzítettek. 1829-ben 2500 zsindegy 16,15 forintba, 5000 zsindegyes 7,30 forintba került.²³

19. Nádvarrótűk

20. Falsarok nádköteggel

²³ MVL Tanácsülési jzk. 1829. 37.

Zsindely a makóimúzeum gyűjteményében:

55. *Zsindely*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 849. 1. Lucfenyőből hasított, nútolt keskeny lécz. Az 1920-ban történt bontásáig a Nagycsillag u. 45/b számú ház fedéséből. H: 46 cm, sz: 7 cm, v: 1 cm.

A parasztházak cserépfedése a 19. század első felében indult meg. Erről Szirbik Miklós 1836-ban így ír: „minekutána a Marosnak nagy töltések közé való szorítása által a nád és gyékénytermő helyek nagyobbbrészt szénatermőkké változtatódván, a nevezett fedélnek valók megszűkültek: kezdték a fa és cserépszindely fedelet.”²⁴

A tetőléc távolságát a cserép hossza határozza meg. A duplán rakott hódfarkú cserépnél a léctávolság 13-14 cm. A legelső lécet állítva szegeznek, hogy az alsó cserépsornál a tető vonala ne törjön meg. Az alsó és a legfelső sorba dupla sor cserepet raknak. A gerincre kerülő dudacserepet meszes habarcsba rakják és helyenkint dróttal lekötik. A tetőfedés anyaga (százalékban):²⁵

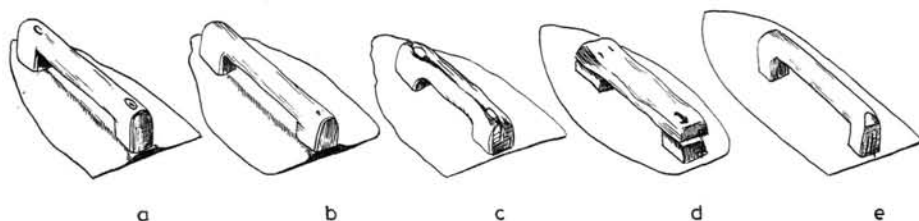
	1900	1910	1920	1930	1949	1960
<i>cserép, pala, bádóg</i>	72,1	83,6	88,4	94	98,1	98,7
<i>zsindely, deszka</i>	9,7	4,2	2,6	0,5	—	—
<i>nád, zsup</i>	18,2	12,2	9	5,5	1,9	1,3

TAPASZTÁS

A faltömő nyolc napig felel a falért, csak ezután lehet terhelni. Tetőszerkezet felrakását követően hagyták kiszáradni a nyers falat, csak ezután következett a tapasztás.

Vert-, vályog- vagy sárfalon a vakolat nem áll meg. Azt tartják, hogy *földnek föld a cimborája, a téglának majter a lelke*.

Tapasztáshoz sárgaföldet használnak, ezt általában agyagbányából hozatják vagy a telekről termelik ki. A sarat a gémeskút közelében készítik, a beáztatott földbe toklászós polyvát taposnak. Az egy napig kelni hagyott sárral a tapasztást a mennyezetnél kezdik. A sárléces födémet előbb fölül tapasztották. Általános gyakorlat, hogy fentről lefelé, bentről kifelé haladnak. Utoljára marad a padlástapasztás. A sár felhordása állványról történt. Az egyik személy a kb. 150 cm magas állványra hányt a sarat, a másik az állványról a padlásra. A padlás mintegy nyolc centiméternyi sarat kapott. Ezt egy hét múlva fekete földdel fölmázolták. Száradás közben a falat két alkalommal homokos mésszel meszelték, majd kétszer tiszta mésszel.

21. Simítók

²⁴ Szirbik M., i. m. 26.

²⁵ Lásd 14. jegyzet

22. Kemence

Makón a tapasztást általában cigányok végezték. Új ház tapasztásánál ketten-hárman is összefogtak és 8-10 nap alatt el is készültek vele. Az 1960-as években egy ház teljes tapasztását 5-6000 forintért vállalták.

Simitók a makói múzeum gyűjteményében:

56. Simitó, *simitó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 75. 289. 1. Ásóból — a köpüje és a széle levágásával — készült, fa fogója nyitolással rögzítve. H: 21 cm, sz: 14 cm, m: 7 cm. (21. a kép)

57. Simitó, *simitó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 75. 248. 1. Kopott ásóból készült, fa fogója alól nyitolással, felül facsavarral rögzítve. H: 20,5 cm, sz: 14,5 cm, m: 5 cm. (21. b kép)

58. Simitó, *simitó*, Makó, Csongrád m. Lsz: 75. 247. 1. Kopott ásóból készült, fából faragott nyele durva szegeccsel nyitólva. H: 21 cm, sz: 15,5 cm, m: 4,5 cm. (21. c kép)

59. Simitó, *simitó*. Makó, Csongrád m. Lsz: 77. 844. 1. Levél alakú vaslemezre fenyőfalécból összeállított fogó szegelve. H: 25 cm, sz: 13 cm, m: 7 cm. (21. d kép)

TÜZELŐBERENDEZÉS

A füst elvezetése *szabadkéménnyel* történt. Ennek kürtőjét előbb vastagon tapasztott sövényből, nádból, deszkából készítették, majd vályogból falazták. Szabadtűzhelyes épületekre az 1890-es évekig adtak ki építési engedélyt. A 20. század első évtizedeiben a hatóság igen szívós harcot folytatott a tűzveszélyesnek minősített szabadkémények ellen. 1931-ben rendelték el a fakémények lebontását. Ekkor Makón 119 putri kéményt és 21 fa kéményt tartottak nyilván.²⁶

A téglakémények a 19. század elején kezdtek szórványosan megjelenni. Ezt a vagyontárgyat mindig feltüntetik. „Vagyon egy jó ház, pitar kükéményre.”²⁷ A szabadkémények nem egycsapásra szűnnek meg. Átmeneti típust képez a kaminos kémény. Ez abból állt, hogy lepallatolták a konyhát és a kemence szája elé falat húztak, melyet ajtóval láttak el. A füst az elfalazott üregben keresztül távozott a kémény kürtőjébe. Ezzel a módosítással a hideg konyhából meleg konyha lett. A szabadkémény megszüntetésével a füst elvezetése mellett a konyha tüzelőberendezése is megváltozott. A régi szabad tűzhelyet és padkát elbontották és áttértek a berakott tűzhelyre, melynek vas platnija, öntött rostélyja, gyári ajtaja és bádogg sütője volt.

A szobák hagyományos fűtése kemencével történt. A *karós kemencét* a 19. század végéig készítették. Alapját megrakták vályogból, a közepébe hordott földet megdöngölték, és léccel verték simára. Ezt *verifeneknek* vagy *agyagfeneknek* hívták. Ezen kirajzolták a kemence nagyságát és karókat vertek bele, melyeket két helyen vesszővel fogtak össze. Az így elkészült faváz a csirkeborítóra hasonlított. Ezt a vázat finomra gyúrt csömpölyeges sárral kisaralták, szikkadás után betapasztották. Az égetés egy napot és egy éjjelt vett igénybe a kemence közepére rakott lassú tűz mellett. A nagy tűz gyorsan hajtja ki a gőzt, ezért könnyen deformálódhat, sőt meg is repedhet a kemence. *Ha ráköpők a kemencére* — mondja Panyor Sándor —, *oszt sértyog, kész a kemence*.

A karós kemencéket felváltották a cserépből készültek. A 200-300 darab összetört cserépből rakták. A mohás, penészes cseréphez nem köt jól a sár, ezért csak szűkségből használják. Amíg cserépgyártás Makón is folyt, három-négy talicska kiselejtett cserepet használtak fel a készítéshez. A cserép rakása a téglakötéshez hasonlóan történt. Készítője benne állt a közepébe, *mint a fecske a fészkében*. Az adogató által felnyújtott cseréppel sarat vett fel és így rakta a falát. Ahogy haladt felfelé, a belsejét folyamatosan kitapasztotta. Kívül begyűjtés után is lehetett tapasztani. A kemence

²⁶ Makói Friss Újság. 1931. november 14.

²⁷ MVL Tanácsulési jzk. 1806. 3.

párkányát *cifrafával* húzták körül. A cserép kemence feneke már téglá. Van aki két sort is rak, egy alap és egy melegítő sort. Legjobb hozzá a *félvasas téglá*. A cementlap és a vastégla nem jó, mert éget. A kemence száját kilenc darab nagyméretű téglából rakják. A kemenceajtót bádogos készíti, az előtétet pedig a háziak. Az *előtevesszőt* — amelyet kosárfonótól szereztek be — az istálló falába vert szegekre akasztották és úgy tapasztották be. Egyszerre több előte is készült.

A makói téglaverők kemencéhez külön *kiflitéglát*, *kemencetéglát* is hoztak forgalomba. Ezzel gyorsan lehetett dolgozni, de nem volt tartós.

Míg a karós kemencének a teteje is favázás volt, addig a cserepesé laposvassal és cseréppel volt fedve. A jól kiégetett és kezelt kemence 20-30 évig is eltartott. Ha valahol megrepedt, leverték a tapaszt, és sárba itatott csalános zsákkal foltozták meg.

Alakját tekintve Makón a *boglyakemence* terjedt el, de gazdaházaknál szögletes, úgynevezett *sifonkemencét* is készítettek. Ezt nagyméretű téglából falazták. Nem volt tartós, nagyobb tűz hamar megrepszettette.

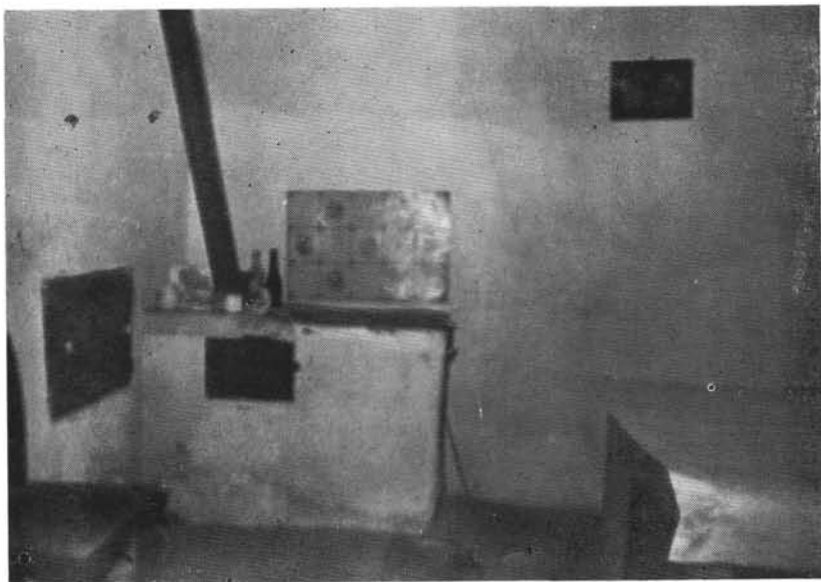
Az új kemencében először pitét vagy lepényt sütöttek, mert ha ez szépen megsült, akkor valóban jó a kemence.

A berakott tűzhelynek két fajtája van; a *csikófejes*- és az *asztalsparhet*. A csikófejes a régibb, mely nevét onnan kapta, hogy a sütőrész fel van magasítva, alatta üreget képeztek ki, itt fát, csutkát tartottak, sokan a kotlót is oda ültették el. A csikófejen apróbb tárgyakat — sós kupát, mozsarat, gyufát stb. — tartottak. Az asztaltűz-

23. Csikófejes tűzhely

hely a húszas években terjedt el. Míg a csikófejesnél a láng a sütő fölött, addig az asztal alakúnál a sütő alatt ment el. Készítéséhez 150 téglá vagy vályog kell. Az alsó sort beljebb rakták, hogy a lábnak több hely maradjon. A rakott tűzhelyet is a kemence csinálók készítették, ugyanis szakértelmet igényelt a sütő jó elkészítése. Az oldalát tapasztották, esetleg malterozták, illetve meszelték vagy olajfestékekkel mázolták. A platnit és a csöveket időnként vasporozták.

24. Asztaltűzhely

A katlant leginkább sarokba építették. Előbb a pörnyetartó üreget készítették el, majd a három téglára ráhelyezett üstöt falazták körül. A kéménybe kályhacső nélkül csatlakoznak. Újabb változata a *csigakatlan*, itt az üstöt a tűz körüljárja. Előfordul

25. Katlan

hogy a katlan tetejére körmökkel ellátott ráfot építettek be, így karcsúbb — vékonyabb falú — katlan falazható.

A kemencét régen egy, a berakott tűzhelyet fél mázsa búzáért készítették, ma 500, illetve 250 forintért, a katlant 150 forintért.

KÚTÁSÁS

A Maros kitűnő ivóvízzel látta el a várost, amelyet talicskába rakott kantákkal hordtak. Az ásott kutak vizét — ha minőségben nem is vetekedett a folyóvízzel — ember, állat egyaránt fogyasztotta. Az első katonai felmérés az 1772. évi úrbéri rendezés utáni állapotot tükrözte. Egy évtized alatt a szállásokon — a szilárd telekrendszer kialakulását követően — mintegy kétszáz gémeskutat készítettek. A belterületen pedig tűzrendészeti megokolásból 1791-től minden ház udvarán kötelező az ásott kút vagy víztároló létesítése. Az uradalmi prefektus megtiltotta, hogy bárki a szomszédja kútját használja.²⁸ Fényes Elek szerint a kutak bővizűek, de italuk rendszerint rossz.²⁹

Az ásott kút legrégebbi típusa a *gödörkút*, még a 19. század elején előfordul. A egyik inventárium *rámátlan kútnak* mondja.³⁰ Ennek egy továbbfejlesztett típusa a *karós kút*. A kerekre vagy szögletesre ásott kútoldalát a beomlás ellen vékonyabb oszlopokkal, karókkal verték körül. A szomszédos Apátfalván a vályogvető cigányok az utóbi évekig ilyen kutakat használtak. Csak ideiglenes jelleggel mindössze egy szektorra készültek.

Az újjátelepítés után a *rovásos kút*, a *fenyőfa kút* vált általánossá. A rovasos kutat nagy gödörre kezdték ásni. A gödör területét a kút mélysége határozta meg. A lefelé szűkülő gödör oldalán — mintegy két méterenként — padkát képeztek ki, és a földet padkáról padkára dobva hányták ki. A vödörrel merített vizet kézből kézbe, láncban adogatták fel. A kutat legjobb nyár végén, az alacsony vízszintkor ásni. Az oldalát vörösfenyő vagy tölgyfa pallókból rótták össze. Ma is azt tartják, hogy vízben a fa tovább teszi, mint a vas. Rothadni a vízszint változás helyén szokott. Javításkor a víz színéig kellett a földet kiásva és a korhadt rovásfákat kicserélni.

A szögletes rovasos kúttal szemben a *téglakutak* már kerek kiképzésűek. Az ásás megkezdése előtt deszkából *árkust* készítettek. A henger alakú deszka ácsolmány végét fönt és lent egy-egy *perec* képezte, erre szegelték körbe a deszkákat. A percedeszkák ívét a kút külső átmérője határozta meg. A deszka előrajzolása a kút sugarának megfelelően behajtott végű drót segítségével történt. A kút képzeletbeli közepébe beszúrtak egy pálcát, és a drót egyik végét ebbe akasztották, a másikba pedig plajbászt szúrtak, és így a deszkára íveket rajzoltak. Kifűrészelés után ezekből szegelték össze a percecet. A percekre merőlegesen rögzítették a deszkákat.

Magát a kútásást egy nap alatt kellett elkészíteni, nehogy az oldala beomoljon. Ezért igen korán kezdenek munkához, sőt esetleg előző délután másfél-két méterre lemennek.

A kútásáshoz hat személy kell. Maga a *kútásó* rövid nyelű rugós ásóval és lapáttal lent dolgozik. Munkáját szemmértékre végzi, de egy *átmérőmérce* mindig van a kö-

²⁸ Eperjessy K., i. m. 7.

²⁹ Fényes E., Magyarország... mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben IV. Pesten, 1839. 142.

³⁰ MVL Bartha Mihály tutor iratai. 1817—29. 4.

zelében, hogy időnként ellenőrizze a kút esetleges szűkülését vagy bővülését. Az ásás csigavonalban halad lefelé. A kút fölé háromlábú *állványt* állítanak, mely csigával, hengerrel, hajtókarral van felszerelve. Itt dolgozik a két *hajtó*, akik a negyven literes vödöröket — sárral megtöltve — vagy üresen — húzzák fel, illetve eresztik le. A két *vödörös* dolga a föld illetve a sár kiöntése, a vödör ki- vagy felakasztása. Amikor eléri a talajvíz szintjét, munkába lép a *szivattyús* is.

26. Kútásó állvány. (1977)

A munkát a kútásó irányítja. Ha tele van a vödör, felkiált: *möhet*, amint megjelenik a víz, felszól: *a szivattyút össze lehet szerelni*, vagy ha sok a víz: *möhet a szivattyú* vagy *had mönnyön a víz*. Addig haladnak lefelé, míg biztonságos a munka. Ekkor leeresztik az árkust. Az egyenként ledobott téglát a kútásó kézzel kapdossa el, és terpeszállásban rakja. A továbbiakban *kotróval*, *bágerrel* lehet mélyíteni a kutat, a téglával teli rakott árkus súlyánál fogva egyre lejjebb süllyed. A parasztkutaknál a téglát futóra rakják, vagyis féltégla szélességű a kútfal, a gulyakutaké viszont téglavastagságú. A felső sort, a szegélyt éltéglával rakják ki.

27. Kútásó vödör kiürítése. (1977)

28. Báger. (1977)

Az első világháború előtt kezdték gyártani az íves alakú *küttéglát*. A téгла minősége sem közömbös, kizárólag vasas téгла felel meg. Téгла helyett ritkán cserépből rakták a kutat, ugyanis a selejtes, vehemedett cserepet ingyen adták a gyárak.

Az inventáriumok a *kűkemény* mellett a *kűkutakat* is következetesen feltüntetik. Szórványosan a 19. század elején jelennek meg.³¹

Mivel manapság igen drága az árkusnak való deszka, téгла kutat nem csinálnak, a betongyűrű ezt teljesen kiszorította. Készítése hasonló az árkusos kutakhoz. Bággerrel ezt is lehet mélyíteni. A betongyűrű alkalmazása a kút vízhozamát nem befolyásolja, ugyanis *mindig arra igyekszünk* — mondja Szabó Ferenc kútásó —, *hogy alulról gyűjjön a víz, mert ha ódarrul gyűn, beiszapolódik a kút*.

A vízkiemelés módját tekintve a *gemeskutak* az általánosak. Az első katonai felmérés is ilyennek tünteti fel. A vagyonleltárakban is így emlegetik: „egy kútágas, gém, ostorfa, vödör vályúval”.³² Előfordul, hogy értékét is feltüntetik: „egy rovásos kút ágassal, gémmel és vasvederrel 25 forint.”³³

HÁZÉPÍTŐ MESTERSÉGEK

Az újjátelepüléskor és az azt követő évtizedekben maguk a megtelepültek építették hajlékaikat. Amikor a sövényfalú házaikat a tartósabb és szilárdabb vertfalakra cserélték ki, ezt már parasztspecialisták végezték. A 19. század folyamán további differenciálódás történt. A rangosabb gazdaházakat mesteremberek, a középrétegeket barkácsolók, a zsellér vagy kisparaszti hajlékokat maguk az építetők készítették. A barkácsolók, a kocamesterek csak a 20. század folyamán szorultak háttérbe, átadván helyüket a szakavatott mestereknek.

Az ügyeskező parasztember képes volt felvezetni a vertfalat, kijavítani a nádtetőt, kemencét, tűzhelyet; katlant rakott, kerítést és kaput csinált, az egész házat letapasztotta, maga építette az ólakat, elvégzett minden házépítéssel kapcsolatos munkát. A földesgazdák idegennél nem vállaltak munkát, de visszaadták a rokonok, a szomszédok, a barátok segítségét.

A barkácsolók zsellérekéből, napszámosokból lettek. Ellesték a falverők, a vályogvetők, a falfonók, a tetéjverők, a kútások tudományát; hosszabb rövidebb ideig napszámosként is dolgoztak ilyen munkáknál. Voltak, akik a házépítés egy bizonyos fázisára specializálták magukat: a faltömésre, tetéjverésre, a kemence csinálásra stb. de voltak univerzális tehetségűek is. Czina Mihály (1853—1932) barkácsoló télen elkészítette az ablakokat, ajtókat, és amikor az idő kiengedett, felterve a falat, elvégezte az ácsmunkát, értett a tetéjveréshez, zsindely rakáshoz, katlant, kemencét, tűzhelyet rakott, kutat ásott, vályogot vert, tapasztott. Saját magának széket, asztalt készített, megcsinálta a kocsi famunkáját, leleményes szerkezetű hagymavető gépet faragott. A városban négy házat épített, de rengeteg tanya őrzi keze munkáját. Egyszerű eszközökkel dolgozott, de mindig gondos és szép munkájában még kritikus mesterember sem talált kivetni valót. A segédmunkásokat az építetők biztosította: rokonokat, szomszédokat hívott, a módosabbak napszámost fogadtak. Czina Mihálynak nyolc hold földje volt, de azt az építetők művelték. Azt mondták: „Maga ne tartson lovat, csak építse a házat, majd mi megmunkáljuk.”

³¹ MVL Bartha Mihály tutor iratai. 1819. 2.

³² MVL Tanácsülési jzk. 1813. 17.

³³ MVL Tanácsülési jzk. 1808. 29. Ugyanebben az iratban egy üsző 13, egy tinó 20, egy fias tehén 45 forint.

Az 1715. és az 1720. évi országos összeírás nemcsak Makón, de Csanád megyében sem talált iparost, vagy kereskedőt. A szomszédos Békés megyében azok az iparágak sem tudtak kifejlődni, amelyre a földművelésnek lett volna szüksége.³⁴

1780-ban a makói dicális összeírásban egy kőműves és három ács fordul elő. Szirbik Miklós 1836-ban a város 140 csizmadijával szemben 1 kőműves-pallért, 14 legényt, 2 ács mestert és sok legényt említ.³⁵

A makói áts, lakatos, üveges, kőműves és bádogos egyesült céhet 1815. március 17-én alapították. Az 1856. évi iparos összeírás név szerinti adatot is tartalmaz a céh tagjairól.³⁶

Név	Életkor	Foglalkozás	Mikor kezdte mesterségét?	Segédek	Inasok	Adó	
						Pft	Kr
Dániel Antal	60	üveges	1818. febr. 18.			3	54
Dániel Ferenc	35	üveges	1847. aug. 1.		egy	4	32
Szép Ferenc	29	kőműves	1853. máj. 30.	kettő	egy	12	30
Szücs József	29	ács	1853. máj. 30.	egy	kettő	7	45
Weisz Ignác	40	bádogos	1853. ápr. 10.		egy	18	28
Gera József	50	lakatos	1853. dec. 8.		egy	4	47
Papp Balázs	43	lakatos	1826. dec. 13.		egy	4	33
Palotai Pál	39	lakatos	1836. aug. 13.			4	32
Ferencsik András	36	kőműves	1853. ápr. 10.	egy		4	44
Hős József	57	ács	1854. dec. 14.	egy		4	22
Sinka Ferenc	39	kőműves	1853. szept. 15.	kettő	kettő	3	33
Komáromi István	37	lakatos	1845. ápr. 22.	egy		4	31
Orbán Mihály	41	lakatos	1836. ápr. 30.	egy		4	28
Bódi Péter	32	lakatos	1852. jún. 27.		egy	4	12
Jóhanovits János	38	ács	1855. ápr. 22.	egy	egy	4	44
Simonyi Ferenc	39	lakatos	1845. aug. 15.	egy	kettő	9	12
Simonyi József	70	lakatos	1817. dec. 17.		egy	4	37
Faragó Péter	35	lakatos	1851. dec. 15.		egy	4	41
Faragó Mihály	50	ács	1832. jan. 16.		egy	13	37
Wimmer Jakab	58	bádogos	1853. máj. 30.	egy	egy	6	45

A Kereskedelmi és Iparkamara 1857. évi összeírása a céhen kívüliekre is kiterjed.³⁷

	M e s t e r e k			Legények	Inasok	Legények	
	céhbe tartozó	céhbe nem tartozó	kontár			heti Pft	bére kr
Csizmadia	67	—	1	27	32		50
Ács	4	—	16	12	3	1	30
Üveges	2	—	3	1	1	1	12
Kőműves	3	—	6	12	—	1	36
Szobafestő	—	2	—	2	—		
Cserépező	—	4	—	—	—		
Mészégető	—	2	—	—	—		
Zsindelyvágó	—	8	—	—	—		

³⁴ Bohdanecz E., Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó, 1940. Csanád vármegyei Könyvtár; 36. 70.

³⁵ Szirbik M., i. m. 37—38.

³⁶ MVL Iparos összeírás. 1856.

³⁷ MVL Kereskedelmi és Iparkamara összeírása. 1857.

A céhek feloszlata után az 1884. évi XVII. törvénycikk értelmében Makón mint rendezett tanácsú városban első fokozatban a városi tanács az iparhatóság. A képesítéshez kötött úgynevezett „A” iparlajstrom 1885-ben 4 kőművest és 3 ács és kőművest tart nyilván.³⁸ Számuk a továbbiakban rohamosan szaporodik, 1927-ben 60 kőműves és 55 ács dolgozik Makón.³⁹

Az építő-anyagipar kibontakozása is igen lassú. A kezdetleges technikával épülő házak építőanyaga (föld, nád, gyékény) igencsak kikerül a gazdaságokból. A korszerűbb házépítés téglát, cserépet, fűrészelt faárút igényel, megjelennek a téglamesterek, cserépegetők, fűrésztelepek, mészégetők, homok kotrók.

A téglavetőkről a 18. század végétől vannak adataink. 1798-ban arra kötelezték őket, hogy minden tizedik téglát adják le a városnak.⁴⁰ 1836-ban 6 téglamester működik, közülük 3 cserépet is készít, „téglaverő legény annyi, hogy nyáron által az egész Bánátot elborítja.”⁴¹ 1857-ben a tégláégetés kizárólag a város tulajdonában levő téglagyárban folyik. Száz munkást foglalkoztattak, az évi termelés 800 000 téglá, ezrének ára 8 Pf. Cserépegető 4 volt, 1 a püspök tulajdonában. 10 munkás évente 300 000 darabot égetett, ezrért szintén 8 Pf-ért adták.⁴² 1885-ben 5 téglavető, 3 cserépegető és 7 téglá és cserépegető működött.⁴³

1903-ban létesült Tóth András téglagyára, 1912-ben a Mészáros Testvérek téglagyára, 1917-ben Kiss Pál téglá- és cserépgyára, 1942-ben a Szilágyi féle téglagyár. 1944-ben a téglagyárak száma négy. A Városi Téglagyár (Járandó 113/8) 45—50 munkást foglalkoztatott. A felszabaduláskor egymillió téglá veréséhez szükséges földanyag és nyolcvan köbméter iszap volt kitermelve. Kiss Márton István téglá és cserépgyára (Aradi utca 113), özvegy Kiss Pálné téglá és cserépgyára (Járandó 14.) 20—30 munkást foglalkoztatott. Joó József téglagyára (Almási utca 35.) 14 munkással dolgozott. Valamennyi kézi erőre volt berendezve.⁴⁴

1857-ben két mészégető kemence működött Makón. 1865. évi vázrajzokon Kirschner és Csolnakosi mészkemencéje a révhez vezető út mentén, az ártérben volt felállítva, 1868-ban a mai Liget utca elején létesült a harmadik mészégető kemence. Az 1885. évi iparlajstrom már csak egy mészégetőt tüntet fel. A szükséges mészkövet a Maroson szállították.

A marosi homok építkezési célokra kitűnő tulajdonságai alapján országszerte keresett. A múlt században hajókon, jelenleg vasúton szállítják. Kitermelése eredetileg kézi erővel — *csérpákkal* — történt. A ladikba rakott homokot kubikostalicskán tölték fel a partra és prizmába rakva tárolták. A leleményes vállalkozók — egyéni szabadalmak alapján — a harmincas évek végétől gépesítették a termelést.

Az építkezéshez szükséges fát Erdélyből a Maroson tutajokkal eresztették le. 1836-ban két fapiaca van Makónak, ahonnan a szomszédos helységeket is ellátták faanyaggal.⁴⁵ 1865-ben a révhez vezető út mentén az ártérben sorakoztak a fa elárúsítók telepei.⁴⁶

Az épületfát eredetileg faragták, majd fűrészelő gödörben vágta ki. A fa iparszerű feldolgozása fűrésztelepeken történt. Már a kiegyezés előtt (1862.) létesült a

³⁸ Makói Városi Tanács Mezőgazdasági Élelmezési Ipari és Kereskedelmi Osztály irattára.

³⁹ Erdei F., Makó város történeti pályája = Makó az első felszabadult magyar város. Makó, 1969. 35

⁴⁰ MVL Tanácsulási jzk. 1798. 7.

⁴¹ Szirbik M., i. m. 38.

⁴² MVL Kereskedelmi és Iparkamara összeírása. 1857.

⁴³ Lásd 38. jegyzet

⁴⁴ MVL Polgármesteri Hivatal 1945. 1244.

⁴⁵ Szirbik M., i. m. 32.

⁴⁶ Tóth F., A makói rév és híd. MFMÉ 1974—75/I. A Makói Múzeum Füzetek: 19. 33.

Landesmann-féle telep, valamivel később alapították a Teltsch, Pollák és Schwartz, illetve a Grünstein-féle fűrészfűrészt. Ez utóbbit 1941-ben Nagy Ferencné vásárolta meg. Fel volt szerelve gyorsgáttal, körfűrészszel, darabolóval és gőzbaltával. A munkagépeket gőzgéppel üzemeltették. A szükséges villanyáramot saját dinamóval fejlesztették. A személyzet gépészből, rönkmesterből, gáttérből, két cirkulációból, két darabolóból, két osztályozóból és egy-két segédmunkásból állt. A Pollák és Schwartz gőzfűrész üzem a második világháború előtt 18 munkást és 3 tisztviselőt foglalkoztatott. Az üzem berendezése állt: 1 darab 100 HP stabil gőzgépből, 1 darab 4,8 HP áramfejlesztő dinamóból, 1 darab 1,8 HP villanymotorból, 1 darab 0,5 HP szecskavágó villanymotorból, 2 darab keresztfűrészből, 3 körfűrészből, 1 hajópadló készítő gyalugépből, 1 darab vasgyaluból, 1 darab esztergapadból, 1 darab fűrőgépből, 1 darab automata köszörűgépből.⁴⁷ A makói fűrésztelepek berendezéseit felső utasításra 1949-ben összezüzték és ócskavasként elszállították.

A fatelepeken kívül két épületfa kereskedés is működött a városban: Szabó József a Megyeház utcában, (Felszabadulás útja), a Löwinger-féle a Szegedi utcában.

SZOKÁSOK

Az építőáldozat a közeli magyarcsanádi szerbeknél még az 1960-as években is élt. A vertfal készítésekor egy méterre a földtől cementlapok közé betettek egy élő kakast és egy tyúkot. Előtte megetették.

Alapkő-letételkor ma is szokásos, hogy a mester bekiált: *Hun van, gazduram? Gyűjjön mán, tögye lő az első téglát!* Ha előbb szabódik is, kezébe adják a kalapácsot és kénytelen kellen elhelyezni. Ekkor még biztatják is. *Igazicsa csak jól mőg!* Ezután elmondják, hogy ennyit és ennyit ütött a téglára és ezért ennyi liter borral tartozik.

Építéskor a küszöb alá pénzt tesznek: 1, 2 forintost és 10, 20, 50 fillérest, így majd az új gazda *pénzre kel, pénzre fekszik*.

A kőművesek az alapba, a faltömők a felmenő falba üveget helyeznek, a benne levő papírra előzőleg ráírják a tulajdonos és a mester nevét, az építés idejét, esetleg belerakják az aznapi újságot. Dugaszolás után az üveg száját újabban még bitumenbe is belemártják.

A szarufák lapolására, a csapokra — ahol a kötőfák találkoznak — ráírják ceruzával a mester, az inasok nevét, az építés idejét.

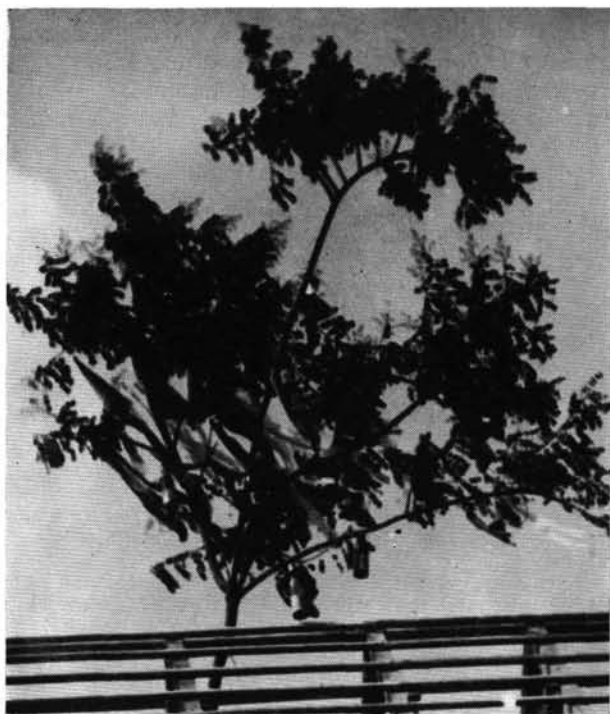
A második világháborúig általános volt a zöldág állítás. Erre akkor került sor, amikor a tetőzet legmagasabb pontjára értek vagy a lécezés után. A zöldágra annyi színes kendőt kötöttek, ahányan részt vettek az építésben. A mester szebb, a segédek olcsóbb kendőt kaptak, az inasoknak inkább zsebkendő jutott. Néhol még boros üvegeket is kötöttek fel. Zöldágot Apátfalván a faltömők is állítottak, a legmagasabb gerendára tűzték ki. Hosszabb szünet után Makón még 1977-ben előfordult a Főtér közelében a zöldág-állítás.

Szombat délutánonként a tanyai gazdasszony — régi makói szokás szerint — túróslépennyel kínálta meg az építőket. Ha tanyán dolgoztak, egész héten kint laktak. Reggel, este tejet és aludt tejet is kaptak.

A kőművesek és az ácsok egymás között sokat élcelődtek: az *ácsok lopósok*, a *kőműves műves*. Az ácsokról azt tartották, hogy *egy ács nem ács, két ács fél ács, három ács egy ács*.

⁴⁷ MVL Polgármesteri Hivatal 1945. 1244.

Egymás között is évelődnek. Eldugják társuk sapkáját, a kerékpár gumiból leeresztik a szelet, egymás ebédjét elcserélik, az étel helyére vöröshagymát vagy téglát tesznek, bekötik vagy kiékelik a kabát ujját, a malterosládát leszégeznek az állványra. A faltömők a talicska szarvát és egymás szerszámaikat bekenik kocsikenőccsel. Amikor locsolják a földet, egymást is megöntözik. A zsebeket tégladarabokkal, a csizmát földdel rakják teli.

29. Zöldág. (1977)

A házépités befejezésekor az építető régen vacsorát adott, melynek mértéke függött az illető egyéniségétől, anyagi helyzetétől, de attól is, hogy mennyire akarja fitogtatni az építést és mennyire volt megelégedve a mesterekkel.

Új házba való költözéskor, először kenyeret vittek, hogy mindig legyen belőle, sohase fogyjon el.

*

A belterjes hagymakultúra, a szerencsés birtokmegosztás (nincs majorsági föld, 1848 után csak parasztbirtok létezik) következtében igen hamar megindul Makón a parasztpolgári fejlődés. A társadalom polarizáltsága miatt egyrészt igen erős a polgáriasodás, másrészt a zselléri, agrárproletári rétegek száma is jelentős. A népi építkezésben egyszerre két tendencia is érvényesül: a hagyományos építési mód továbbélése és az új módi előretörése.

Más alföldi városokhoz és településekhez hasonlóan Makón is a föld a legjelen-

tősebb építőanyag. Míg Hódmezővásárhelyen⁴⁸ a vályogfal lesz általános, addig Makón — Orosházához⁴⁹ hasonlóan — a vertfal terjed el.

Az első folyamszabályozások után megcsappan ugyan a nád és gyékénytermő hely, de az erek és a tavak területe még 1857-ben is 1000 katasztrális holdat⁵⁰ tesz ki. A gatzető már a 19. század folyamán jelentősen háttérbe szorul. 1949-ben Makón a cseréppel és palával fedett épületek 98,1 %-ot tesznek ki, ez Szentendrével azonos, ennél csak Pécssett, Balassagyarmaton, Egerben, Esztergomban, Gyöngyösön, Kaposváron, Sopronban, Tatabányán, Vácott jobb az arány; ugyanakkor Türkevén 59,1, Hajdúszoboszlón 61,9, Jászberényben 62,7, Karcagon 70,3, Kiskunfélegyházán 73,5, Kaloocsán 78,3, Kecskeméten 80,5, Debrecenben 92,7 %-ot tesz ki.

Épületfában — más folyamparti településhez hasonlóan — jó az ellátottság, viszonylag olcsó áron nagy a választék. Így a deszka kiszorítja a nádfalat, a nádtető gömbfáit a fűrészelt fenyő.

A polgárosodás következtében a téglá ugyan szerényebb mértékben, a cserép és a fűrészelt fenyő erőteljesebben válik uralkodóvá. Az új anyagok következtében új technikai eljárások születnek, válnak általánossá. Az építőanyag-ipar izmosodásával a kocamesterek, a barkácsolók a periférikus városrészekbe és a tanyavilágba szorulnak.

FÜGGELÉK

1.

Építés szabályrendelet a Bach-korszakból

Megjelent 1854-ben, kihirdetve 1857-ben

Építési rendszabály, a nagyváradi közigazgatási terület szolgabírói hivatalának alárendelt mezővárosok s helységek számára. Kiadatott a nagyméltóságú cs. kir. helytartósági osztálynak 1854. évi 4382. számú rendeletéből.

Tekintve azon hatályos befolyást, mellyet a községekbeni építkezések a lakosok anyagi és szellemi kifejlődésére, továbbá a személyi és vagyoni biztosítására nézve gyakorolnak; a mezővárosokban és falukbani építkezéseket illető s a hatóságok, valamint ország lakosai által szorosan fentartandó következő határozatok tételnek közzé.

A. Egész helységeknek vagy azok egész részeinek telepezése

1. §

Ha egy helység újonnan telepítendő, az illető szolgabírói hivatal jelentést tesz a cs. kir. megyei hatóságnál, melly a helyszíni vizsgálat és bizottmányi tárgyalás ügyében, és az építkezési alapterv elkészítése végett azonnal egy megyei biztos s egy építési hivatalnokból álló küldöttséget nevezend ki.

A bizottmányi tárgyalásnál — mellyhez a szolgabírói hivatalnak egyik tisztviselőjén kívül az érdekelt lakosok, különösen pedig az építésre megkívántató földterület birtokosai is meghívandók — mindenek előtt tekintetbe veendő:

a) Hogy a telepítendő falunak egészséges, minden évszakban száraz fekvése és szükséges lég-huzama legyen.

b) Hogy a helységek szabályszerű 7 öl széles és rendszeres lejtőségű utcákkal láttassanak el.

c) Hogy ha több utcák tervezetnek, azok egymást épszőgekben vágják keresztül.

d) Hogy a lakóházak s illetőleg azoknak homlokzatai egyenes vonalt képezzenek, ezen lakóházak azonban egymástól legalább 3 bécsi öl távolságra legyenek, s a köztők levő tér be ne építtessék.

Továbbá különös figyelem fordítandó arra, hogy a lakóházaknak azon részei mellyek emberek lakásául rendeltetvék, lehetőleg délnek feküdjenek.

A lakházak között építendő gazdasági épületek, különösen csűrök, magtárak, górék, azoktól, valamint a szomszédházaktól is legalább 3 öl távolságra építtessenek.

⁴⁸ Barabás J., Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a 18. században. Ethnographia 1954. 472.

⁴⁹ Barabás J., Tanyai település és építkezés = Orosháza néprajza. Orosháza, 1965. 93.

⁵⁰ MVL Kereskedelmi és Iparkamara összeírása. 1857.

e) Templomok, iskolák és lelkészlakok legcélszerűebben szabad térre, és ha lehetséges, a helység közepére terveztesse.

f) Hogy a víznek szabad és az épületekre nézve ártalmatlan lefolyása legyen, szükséges leendő vízvezető-árkok létesítéséről, valamint arról is gondoskodni, hogy ez utóbbiakon és a patakokon kőhidak és járadák építtessenek, a faluk piacjai és utcái elegyengettesse és, a hol lehetséges, tiszta kavicssal s e felett homokkal beterítsenek, mi a már létező he'ységekben is lassankint ki-eszközleendő leendő.

Ha egy helység valamely folyóhoz közel telepítettik,

g) A helység fekvése olyan legyen, hogy a házak talajai a tudva levő legmagasabb vízálláson felül emeltethessenek.

h) Az újonnan telepített helységben elegendő víz legyen és a biztosan elkorlátolandó kutak ásása elrendeltesse. Végre

i) olyan épületek, melyekben tüzműhelyek léteznek, a lak és gazdasági épületektől elkülönböztesse, és a helység legkülsőbb részein építtessenek; különösen kovácműhelyek, kender-szárítók, mész- és téglalegető-kemenczék, és a helység köz-sütőkemenczéi, — melyeknek alapítása ohajtandó — a helységeken kívül építtessenek.

A bizottmányi tárgyalások befejeztével és a szükségleendő földür kisajátítási díjjanak megállapítása után, a bizottmányi jegyzőkönyv, az építés alaptervezetével együtt a Cs. kir. helytartósági osztályhoz felterjesztendő.

Az egyes építményeknél az építési alapterv, annak jóváhagyása után, szorosan megtartandó

2. §

Az elébbi § határozatai azon esetben is teljes érvényben tartandók, ha valamely helység vagy annak nagyobb része tűzvész avagy árvíz által elrombolatik.

Ha a helységek csak egyes részeinek, vagy utcáinak rendezése, nem pedig általános szabályozása forog kérdésben, arra nézve az engedményt a megyei hatóság is kiadhatja, szabadságában állván azonban fontosabb esetekben magát az építész igazgatósággal is érintkezésbe tenni; ha illyenmű rendezéseknél országutak is érintetnének, akkor a 10-ik § rendeleti szem előtt tartandók.

A szabályozási tervben a hely fekvése, emelkedése vagy esete, valamint a földterület minősége kellőképpen kitüntessék, a helyzeti viszonyok a terv szélén vagy a jegyzőkönyvben pontosan leírandók.

Általában minden helyzeti térrajzok 1 alsó-ausztriai hüv. — 10 alsó-ausztriai öl mértékben lesznek szerkesztendőek, az utcák nevei s a házak összeírásai számjai fejegyzendőek.

A tűzvészről megkímélt kőépületek vörös, faépületek sárga, az egészen leégettek fekete, és a melyeknek csak falai maradtak meg, kékes színnel különböztessenek. A szabályozási javallatban egyszersmind a tűzvészről megkímélt épületeknek jövőben leendő szabályozása is indítványba hozassék.

A jegyzőkönyvben a leégett helyek olly formán vétessenek fel, mint azok természeti fekvésüknél fogva egymás után következnek.

A szabályozásra vonatkozó tárgyalások, a mint az első §-ban említettett, a megyei biztos által, az érdekeltek vagy azok törvényes megbizottjai előtt, az illető szolgabírói és a megyei építész hivatal küldöttjeinek közbenjárásával történjenek, melyben minden nehézségek lehetőkép elintézendők, a netán szükségleendő földkisajátítások, a nagyméltóságú cs. k. helytartóság ideiglenes elnökének 1851-ik évi Május hó 30-ról kiadott, s a kormánylap 133. sz. 420. old. rendelete értelmében azonnal felveendőek, minden esetre pedig ezen szabályozási javallatok elkülöníttessenek azoktól, melyek az adó kiszámítására, mint szintén a tűzvészről tárgyalásokra vonatkoznak, s szabályszerűleg a szolgabírói hivatalok által tárgyalandók.

B. Egyes épületek, faluk s mezővárosokban

3. §

Ha valamely mezővárosi vagy falusi lakos új házat építtetni, vagy főkijavítást szándékozik végrehajtani, az előljáráshoz, az épület tervét, melyben annak alapnézete, tetőszerkezete, keresztmetszése, vagy fenálló- és homlokrajza, ha csak vázlatban is, előtűntetve legyen, folyamodványához kapcsolva, nyújtsa be.

Csak a nagyon szegény vidékeken mentheti fel a szolgabírói hivatal a terv előterjesztésétől a folyamodót; ez esetben elegendő, ha az építeni szándékozó ezt a helység előljáráinak szóval bejelenti, az előljáráshoz erről a bejelentővel egy rövid jegyzőkönyvet veendő fel.

4. §

Az előljárásság a folyamodás vagy a jegyzőkönyv alapján, egy műértő egyénnel, a vállalkozóval és az utolsó által választott építész vezetőjével, a tárgyat helyszíniileg azonnal megtekintendi, a helyszíni vizsgálati jegyzőkönyv a folyamodással együtt, a szolgabírói hivatal elébe terjesztetik, és ez utóbbi az építési tervnek megbírálása és megigazítása után, az engedélyt kiadja.

Az engedély megérkezése után, az előljárásság ellenőrködése mellett, az épület homlokvonala egy műértő által kitűztetik.

5. §

A helység középületei, úgy szinte templomok, plebániaházak, iskolák, korcsmák és szállodák, ser- és pálínka-főzőházak, továbbá gyárak és magtárak építéseinél, a szolgabírói hivatal által, az építés megkezdése előtt, rendes s egy értelmes építő kőműves vagy ácsmester által készített terv, melyben minden emeletek belső szerkezetét kitüntető szelvények, az épület főhomlok rajza, a földél szerkezete, továbbá a térrajz, melyben netalán szabad tér vagy udvar, a szomszédházak, utcák vagy piacok, melyre az épület homlokzata dűl, berajzolandó, valamint az építési tér és a határos utcák lejtőpontjai (Niveau) és a netalán közelében levő folyónak legmagasabb vízszíne pontosan kiteendő, egy leírása kíséretében, melyben minden egyes újra építendő, vagy átalakítandó, a tervben minden esetre betűvel megjelölendő osztályok és részek meghatározva legyenek, — a megyei hatósághoz véleményezőleg felterjesztendő, mely is a terveknek a megyei építészeti hivatal által történendő előleges átvizsgálása után azt helyben hagyja, vagy a netán biztosabb erősség, tűzeleni biztosítás, vagy rendőri tekintetből szükségéllendő változásokat meghatározandja.

6. §

Kisebb kijavításoknál, a mennyiben nem fából építkezéssről van szó, ha a rendőri szabályok megtartatnak, nem kell engedélyért folyamodni, de a czélszerű kivitelre, a helységek előljárási és faluk bírái felügyeljenek.

7. §

Az új épületek és főkijavítások vezetése mezővárosokban (és szabály szerint falukban is) csak engedéllyel bíró ács- kőműves- és cserepes-mesterekre bizzasson.

Kivételképen azonban falukon, a szolgabírói hivatal engedelmével, a vállalkozók, pallér, ács- és kőműveslegényeik által is vezethetik az építkezést, azon feltétel alatt, hogy az építési tervtől el ne térjenek, hogy a pallér vagy az építészvezető-legény, mesterétől oklevéllel legyen ellátva, és hogy az illető mester felelősség terhe alatt az építész üdönként megtekintse, e mellett pedig, hogy az építés a helység előljárásságától figyelemmel kísértessék.

Nagyon szegény helyeken a lakosok magok is építhetik házaikat.

8. §

A mezővárosokban és falukon az újonnan felállítandó épületek tűzellenesen jól kiegészített téglából vagy építésre alkalmas kövekből, jól elkészített mészennyvvel (malter) építtessenek.

A hegyes vidéki falukban, különösen azon vidékeken, hol mész vagy épen nem, vagy csak igen drága áron kapható, kivételképen a gazdasági épületeknél, s kerítés és közfalaknál, összetartó anyagul agyag is használtathatik.

A fedélfa egészséges, alkalmas időben levágott és száraz legyen; a lakházak belsőfalainál, valamint a gazdasági épületeknél is vályog-téglákat lehet használni.

Szegényebb helységeken megengedtetik, hogy a földszínen felül 3 lábnyi magosságra kőből vagy égetett téglából rakott alapra a felsőbbi falazat vályogból, vagy pedig vertfalból építtessék.

9. §

Faépületek készítése szabályszerint tiltatik, és az utóbb említett § szerint, már a fentálló faépületek is idővel kőépületekké lesznek átalakítandók.

Csak hegyes vidékeken, hol építésre alkalmas kő nem található, hol jó minőségű téglát készíteni nem lehet, és messze vidékről helybe szállítása a hegyi lakosoknak felette sok költségükbe kerülne, végre hol az éghajlati viszonyok, vagy az iparüzlet módja a fából építkezést igazolják, lehet kivételképen, esetről esetre, a megyei hatóságtól nyerendő engedély mellett házakat és gazdasági épületeket fából felállítani.

Kevesebb nehézséggel járnak ily faépítkezések, ha ezek a rendőri szabályoknak megsértése nélkül elkülönözött állítatnak fel, mindazon által a kéményeknek és tűzhelyeknek kőből vagy téglából kell építenők, a fedélnek szabadon felállítatnia, s a padlásnak 4 hüv. vastag agyag tapasszal beboríttatnia.

A gazdasági épületek azonban, különösen az istállók, a lakházakkal összeköttetésben ne legyenek.

Csűrőket és fészereket, melyek a lakházaktól távol felállítatni szándékoztatnak, kiváltképen a megyei hatóság engedelmével fából is lehet építeni, de azon kell lenni, hogy a csűrök a mezővárosokban és helységekben idővel a városon kívül, és a hol lehet, kőből építtessenek.

10. §

Az országos utak melletti építkezéseknél, a szolgabírói hivatal a vizsgálati jegyzőkönyvet az építési tervvel, az építési engedély megnyerése végett, a megye elnökéhez nyújtja be.

Ha a szabályszerű távolság az útaroknak legszélsőbb szélétől az építendő ház vonaláig legalább egy folyó ölet tesz, vagy ha az már az út mellett fenálló házak vonalában építendő volna, a megyei hatóság, a megyei építészeti hivatal bejegyzésének hozzájárultával, felhatalmaztatik, az épületnek az út közeli felállítását, az engedményt kiadni.

Azon esetben ha valamely épületnek az út széléhez közelebbi felállítása, vagy vendéglő és korcsma építése forog kérdésben, melyek előtt a szekerek számára tágasabb tér kívántatik, a megyei hatóság előbb az építési igazgatóság beleegyezését fogja bevárni. Az építendő minden esetben köteleztetik, az összekötő- s az útarokon keresztül az épülethez vezető hidacskákat kőből felépíttetni, jó karban tartani, az út bemocskolását valamint az út ároknak beszemetelését is szorgosan elmellőztetni, mire nézve az illető az engedély kiadásánál nyomtatékosan utasítandó.

11. §

A pinczéket szabály szerint az épületek alá kellett elhelyezni s rendesen beboltozni, a pinczének fálvi befödése tiltatik, és azon esetben, ha a pincze az épületen kívül szándékolatik építtetni, az valamely nyilvános térre, vagy út mellé soha se építtessék, hanem mindenkor bekerített téren, a beboltozás ily esetekben is vagy alkalmas kövekből, vagy téglából elkerülhetetlenül megkívántván.

A jelenleg az épületek alatt vagy azokon kívül létező és csak fával fedett pinczék, azonnal beboltozandók, az utcák és piacokon a pincze bejárásoknál a csapóajtókat lassanként eltüntetni kell, addig is azok jó felügyelés alatt tartandók.

12. §

A földszinti lakások minden újonnan építendő lakházaknál, a nedvesség meggátlása és az egyformaság elérése tekintetéből, akként építtessenek, hogy a padlózati színe a kövezet vagy az út színe felett, hacsak lehetséges, 12" vagy legkevesebb 6" magasságra emeltessék.

Ha egy új épületet elkerülhetetlenül valamely folyónak vagy pataknek árterén belül kell építeni, figyelni kell, hogy a ház földszíne, s általában minden földszinti lak és gazdasági épületek részei a tudvalevő legnagyobb árvíz színétől lehetőleg legalább 1 lábbal magasabbra építtessenek; mire a már meglevő régiek épületek átalakításánál is különös tekintettel kell lenni.

Egyébiránt az építési bizottmánynak kötelessége, mindenkor szorosan megvizsgálni, hogy az utcának, vagy azon térnek, melyben az épület felállítandó, lejtései a már megengedett, vagy később végrehajtandó szabályozás nyomán valamely változást igénylenek-e, és az új épület magassága ehez képest lesz alkalmazandó.

13. §

A lakszobák, az egészségre ártalmas befolyás elkerülése tekintetéből, tágasaknak tervezessenek, a boltozatlan szobák magassága 8 1/2 a boltozottaké pedig 10 lábön alól (bécsi mértékben) ne legyen. Az udvar tére, hol csak elkerülhető, soha össze ne szoritassék, hogy a lakásoknak elegendő levegőjük és világosságuk legyen, és a történhető tűzvész alkalmakor, a segélykezés ne akadályoztassék.

14. §

Gazdasági épületek, nevezetesen csűrök, fészerek, magtárak, istállók, faszínek, mindig hátul, és a hol lehetséges a lakházaktól és szomszéd épületektől legalább 3 ölnyi távolságra építtessenek.

Hol ezt a helyzet nem engedi, az egyes gazdasági épületek a szomszéd épületektől, főleg lakházaktól, tűzfalak által választassanak el.

A faszínek, ha a lakóházaknak egy részét képezik, kőből építtessenek és beboltoztassanak, elkülönítve, mint más fészerek, faoszlopokkal is építhetők.

Az istállók, hol lehetséges, beboltoztassanak, de minden esetre a padlás 4" vastag agyagtápasztással ellátassék.

Az istállók ajtai a lovak kényelmes bevezethetése tekintetéből megkívántató magasságúak legyenek.

15. §

A lakóházak közötti udvar- és kertkerítések szabályszerűleg ne fából, hanem tűzellenes anyagból készítenek, és a falak kövel vagy cseréppel, s csak kivételképen fedeztessenek zsendelyel, szalmával vagy náddal.

A mennyiben a közvetleni szomszédságban nem tűzveszélyes épületek állanak, az ezek téreire szorított és léghúzást igénylő helyek kerítéseihöz lehet könnyű fa vagy lécz rácsozást is használni.

16. §

Az árnyékszékeket semmi szín alatt az épületnek az utcára, útra, vagy piacra dülő homlok-részére, annál kevésbé az épületen kívül kifelé építeni nem lehet, csupán hátul az udvar felé építenek és valamint azok, úgy a konyha és istálló kifolyásai is, szabályszerűen alkalmazott, a hol csak lehetséges téglával kirakott beboltozott emésztőgödörökbe vezetessenek, ezek a pincze falaihoz, vagy kúthoz közel ne legyenek, az utcára a kifolyást vezetni soha sem szabad, s a már így létezők is lassankint eltávolítandók lesznek.

17. §

A lépcsők az új épületeknél szabály szerint egész a tetőig, kőből vagy téglából, tűzellenesen építendő és beboltozandók; a lakszobákhoz vezető lépcsők 4 lábnaál keskenyebbek ne legyenek, és elegendő világosságot nyerjenek.

A lépcső szabályszerűen 6 hüvelyknél magasabb és 12 hüvelyknél keskenyebb ne legyen, és gyenge törékeny fakaruzattal el ne láttassék.

A már fenálló épületeknél is mellyek falépcsőkkel látatvák el, arra kell törekedni, hogy azok helyett idővel kőlépcsők alkalmaztassanak.

18. §

A folyosók, mellyek az elő- és hátulsó épületekben hosszában, vagy épületeken kívül építetnek, az új épületeknél kőből tűzmentesen boltozva készítenek, és ha a földel kiugrása alatt alkalmaztatnak, akkor a kötő- és fiókgerendák egészen a folyosón keresztül kinyúljanak, mellyek alól bedeszakztassanak, és vakolt menyezettel ellátassanak.

A már fenálló épületeknél levő folyosók, — ha azoknak okvetetlen meg kell maradniok, a szükségképp előforduló igazítások alkalmával tűzellenesen falazva készítenek. Ugyanez értetik minden épületeken kívül álló falépcsőzetekre is.

19. §

A konyháknak oldalfalai kőből legyenek rakva, a tűzfal 18 hüvelyk vastag legyen, a tűzellenes biztosítás elérése tekintetéből minden konyhák, mellyekbe a kályhafűtők vezetendők, vagy egészen beboltoztassanak, vagy a padlászgerendázat bevakolása mellett, beboltozott füstfogó fallal ellátassanak, a konyha és a fűtőlyukak vagy téglával, vagy kőlapokkal kirakandók, és a tűzhely is téglából építendő.

A konyhából istállóba, vagy csűrbe bejárást hagyni nem szabad, és a konyha boltozatára, vagy a füstfogóra és az e mellett levő tűzfalra, kiégetett téglából 6 bécsi hüvelyk vastag, négyszögben 18 hüvelyk belső világú, a tető-gerinczen felül 36 bécsi hüvelyknyi vastagságra kinyult kémény rakassék.

Ha egy épületben több konyhák vagy fűtők szükségeltetnek, minden egyes konyhánál az előbb megírt mód szerint külön kémények, ugyan olyan erősségű falakkal a gerinczen felül ugyan olly magasra lesznek építendő. A kéményeknek gerendára rakása, vagy azoknak fa anyagokon áthúzása, füstölés végett fagerendáknak a kéménybe alkalmazása, több fűtőknek különféle emeletekből egy kéménybe vezetése, a kötőgerendáknak, szarufáknak, padlászgerendáknak a kéményfalba eresztése tiltatik.

Erre nézve minden már fenálló kő- és faépületeknél, melyekben sem konyha, sem kémények nincsenek, vagy azok csak fából vagy fonott vesszőkből készítettettek, az előbbi mód szerinti konyhák és kémények készítenők, és megjegyeztetik, hogy takaréktűzhelyek és kályhák s egyéb gazdaságos tüzelési eszközök felállításánál, a helybeli előjáróság által elrendelendő vizsgálatnál, a járásbeli kéményseprőmester is meghívandó. A fűtők falakkal lesznek körülveendő.

Egyébb iránt szűk kémények is megengedtetnek következő feltételek alatt:

1. Szűk kémények építési, vagy a már meglevő bezárható kéményeknek szűk kürtőként átalakítása, csak szolgabírói engedély mellett történhetik.

2. A szűk füstvezető-csővek építésének módjára nézve, melyeknek alsó végeikkel mindig falba kell végződnie, alapulvul határozatik, hogy azok nyílt tüzelőknél nem használhatók, és csak zárt tüzelőknél alkalmazandók; továbbá minden fűtőhely, minden egyes emeletekben mindég tulajdon füstvezetőcsőjével látassék el, azért sem a füstcsőnek bevezetése egy más lakás kéményébe, sem pedig több emeletből füstvezetőcsőveknek egyesítése meg nem engedtetik.

3. Szűk kémények minden emeletben vehetik kezdetüket hol fűtőhelyek, melyeknek használatára készülnek, találtnak. Azonban főleg új épületeknél czélszerű és különös kényelmet nyújt, ha az alsó tisztító nyílások, a pinczében vagy földszint alkalmaztattnak, mert ez által a felsőbb emeletekben lakások, különösen azon esetben, midőn azok belülről fűtetnek, a bemocskolástól megóvatnak.

4. Ezen szűk füstvezetők keresztmetszésben köralakúak, még pedig egész hosszúságukban egyenlő átmérőjűek, s belső oldalai, a koromnak minél kevésbé történhető ráragadása tekintetéből, lehetőleg simák legyenek.

5. Ezen szűk kéményeket tüzeléssel anyagokból, és a földélezen olly magassan kell kiépíteni, mennyire ezt a tűz elleni biztonság megkívánja, ezen építéshez téglák használndók.

Ezen füstvezetők mindazonáltal lehetőleg függőleges irányúak legyenek, és csak különös, az alaprajzban kitüntetendő esetekben engedtethek meg, rézsútós, legfelyebb 60 foknyi szög alatti vezettetésök. A fedél alatt, a kéménycsőveknek kívülről be kell vakoltatniok.

6. A szűk kerek füstvezetők belső világának átmérője 6 hüvelykre határozatik, mely mértéket által hágni nem szabad; ezen mérték megváltoztatása csak azon esetben engedhető, ha egy csoportban, ugyanazon fűtőzáratnál, két vagy több fűtők, ugyanazon egy füstvezetőbe ömlenek, ilyen esetben a csőnek megbovítése megengedtetik, és akkor ez 8 hüvelyknyi átmérőjű lehet.

7. Hol ezen kerek szűk kémények a fedelen vagy magas emeleteken keresztül, minden összeköttetés nélkül, szabadon építetnek, azoknak elegendő erősségekről gondoskodni és ezt minden esetben a felmerülő helybeli körülményekhez képest meghatározni kell.

Ennél fogva ezen szűk füstvezetőknek megerősítését, a földelen keresztül, ha a szükség kívánja, vaskötésekkel is kell eszközölni.

8. Minden szűk füstvezető alól, kezdeténél és a padlásnak legtetején, a korom kitisztíthatása végett, megkivántató nagyságú mellék nyílással ellátandó, ezen nyílások vasrámába járó és zárral készült kettős vasajtócskával tökéletesen elzárndók.

Ezen ajtócskákat soha nem szabad azon részre helyezni, mely a fedél gerendáival összeütköznek. Ilyen esetben ezen gerendák kiváltndók.

9. Ezen tisztító ajtócskák alá, a padlás téglá talajzatjára, egy legalább 4 négyszög lábnyi vaspléh eszen alkalmazandó.

10. Ezen füstvezetők tisztítása kefékkel történik, melyek gömbölyűsége a füstvezető csővekkel egy átmérőjű; ezen kefék kötél által fel s alá huzatnak, miután elébb a kötél a tisztító ajtócskánál egy nehezék segítségével lebecsajtatott.

A kémények tisztítása, a tisztító ajtócskán felül, erős vassodronnyal összekapcsolt kefével eszközöltetik, mint hosszú kályhacsőveknél szokás.

Minden tisztításnál a cső végei figyelmesen megtekintendők, ne hogy a talán történt romlás észrevétlenül maradjon.

A kéménynek seprése, a tűz rendőrségi tekintetek végett, kizárólag az erre rendelt kéményseprőmesterek legényei által kezeltetik.

20. §

Füstülő kamarák különösen jól beboltozva, vasajtókkal ellátva és téglával kiborulva legyenek, és minden esetre a hústartó vasrudak a füstlyukhoz közel ne legyenek alkalmazva.

21. §

Oly épületek, melyekben nagyobb tüzelések ki nem kerülhetők mint szappanosok, sütők, szeszgyártók és hasonló kézműveseknél, kiváltképen az 1 § d. pontja értelme szerint a gazdasági épületektől, u. m. istáloktól, csüröktől, magtáraktól, illető távolságra építtessenek, hol hely szűke miatt ezt megtartani nem lehet, az összeköttetésben álló lakházak és gazdasági épületek amazoktól egyenkint, egész a fedelek magasságáig nyúló fállal választassanak el, a lakházak és gazdasági épületek között épített falak és tűzfalak pedig a fedélen felül még egy láb magasságra rakassanak.

22. §

Tűzműhelyek, különösen kovács, lakatos, puskás, rézműves, harangöntő, ötvös és más erős tűzzel dolgozó kézműves műhelyek tűzbiztos boltozattal látassanak el, a tűzelőfalak 18 hüvelyk, kémények falai alól 12", és tovább felyebb 6" vastagok legyenek.

Továbbá a kémények a tűzelők felett nem függőlegesen, hanem változtatott irányban, mint ez a serfőzőházaknál, a szikrák visszaszórása tekintetéből szokásban van, úgy nevezett nyakgörbülettel vezettessenek és befedve legyenek.

A tűzműhelyek talajai hólapokkal, vagy téglával burkoltassanak, agyaggali kitapasztásuk csak kivételképen engedtetik meg. Deszkával vagy más faműveli pallózat egyáltalában tiltva van.

Általában a közigazgatási hatóságok lármával járó gyárak, valamint tűzzel vagy ártalmas kigőzölgeket okozó építkezések engedményezésénél, szorosan vizsgálják meg a helyszíni körülményeket, hogy azok a rendőri szabályoknak tökéletesen megfelelnek és hogy a helységen belől, vagy azon kívül építhetők e?

Szabályszerűleg tűzműhelyek felépítése csak a helységen kívül engedtetik meg.

23. §

Azon épületek, melyekben maláta szárítatik, erősen beboltoztassanak, és a maláta faszárítók helyett vassodrony, vagy vaslemezből készített szárítók alkalmaztassanak, és ezeknek oszlopai fa helyett vasból készíttessenek.

A kender- és lencsárítóházak, az újjonon építendő téglá- és mészkemenczék tűzellenesen a helységeken kívül építtessenek. Tűzveszélyes egészen, vagy egy részben az épület külső szélén alkalmazott sütőkemenczék építése ezentúl meg ne engedtessek, és a már létezők hova hamarébb megszüntessenek, idővel pedig, a'hol csak eszközölhető, a helységeken kívül községi sütőkemenczék építtessenek.

24. §

Mezővárosok- és falukban az új épületeknél, még olyanoknál is melyek fából készülék, a fedél a szobák gerendázatjával összeköttetésben ne legyen, az új épületeknél a padlás téglával burkoltassék, vagy legalább 4 hüvelyk vastag agyagtapasztással látassék el, a téglaburkózás a már fenálló házaknál is idővel behozassék.

Egyébiránt a padlást lakásra használni egy általában tiltatik, és semmi szín alatt nem szabad a padlásokon tűzhelyeket vagy fűtőket alkalmazni; minélfogva az illy padlásalakok elhelyezésére alkalmas úgy nevezett mansard-féle tetők készítése- melyek a nélkül is az itteni éghajlathoz képest nem czélszerűek — szabályszerűen csak helységeken kívül szabad téren épített házaknál engedhető meg.

25. §

Mezővárosokban és falukban felállítandó kiváltképen középületek, templomok, iskola- és lelkészlak, község házai, malátaszárítók, sör- és pálinkafőzőházak, gyárak, szalodák, magtárak és azon épületek, melyekben erős tüzelés szükséges, vagy pedig tűzműhelyek alkalmaztatnak, szabályszerűen cseréppel, palakövel, vagy érclemezzel fődessenek, és fa ültetésekkel vétesseken körül.

Csak közönséges épületeknél, vagy olyanoknál, melyek fából vagy vertfalból készítvék, és a szomszéd épületektől szabályszerű távolságban állanak, csűrök-, fészerek-nél, melyek a helységeken kívül, vagy a lakházaktól távol építetnek, végre elkülönözve álló magány épületeknél engedtetik meg zsendely, szalma, vagy náddali tetőbefödés.

A kövekkel megterhelt úgynevezett rakott zsendely fedelek, csak igen magas hegységi vidékeken engedtetnek meg.

26. §

A deszkából készült tűzfalak, kőépületeknél meg ne engedtesseken, s ezek falépületeknél is agyaggal betapasztassanak, kőépületeknél pedig téglából építtessenek.

27. §

Deszkázott oldalú fedél ablakok által lépcsőzetre, előszobákra, vagy egyéb helyiségekre nyíló világító nyílások, új épületeknél meg nem engedtetnek, czélszerűbb elrendelés mellett azok külömben is mellőzhetők lévén.

Illyen világító nyílások a már meglevő épületeknél is lehetőleg megszüntessenek, vagy legalább deszkázott oldalaiak nádazva bevakoltassanak.

28. §

Ha mezővárosokban, és kiváltképen falukon, újra építkezéseknél, hely szűke miatt, a lakházak egymás mellé építendőek, akkor a háztetők fallal választassanak el egymástól, és a hol lehetséges, a tetőgerinczén valamivel feljebb tűzfalak építtessenek.

A földélsurgónak kiugrása új épületeknél meg ne engedessék, és ezek már a fenálló épületeknél is lassankint elháríttassanak.

A lakházaknál az ablakok nyílásai még falukban is 3 láb magasság és 2' szélességen alul ne legyen, a bejáró ajtók 3 láb szélesek, 6 láb magasak, a kapuk pedig legalább 10 láb szélesek és 12 láb magasak legyenek, — faházaknál a küszöbök falrakáson nyúgodjanak.

29. §

Új épületeknél faluk és különösen mezővárosokban, az utczafeleli homlokfalnál semmi félerezsek, kiugrások, fal melletti lépcsők, vagy korlátozások meg nem engedettnek. Az épületek előtt az útba beásott czölöpök vagy kövek elhánytatandók.

Az utcák felé dülő házak külsei egyszerűek, minden izlés elleni díszítés és czifraság nélkül legyenek, és bemeszelésekhez egyforma kőszín használtassék.

30. §

Új építkezéseknél, vagy az épület utczára dülő részének kijavításainál, figyelmeztető jelek tétessenek, és minden esetben, hol az építési anyagokat és szereket szabadon hagyni kelletik, éjszakának idején a szükséghez képest, világgal ellátott lámpák állíttassanak. Az építkezés alkalmával a járás kelés, az építési anyagok s gerendák által, el ne zárattassék, gödröknél, vagy felszedett csatornáknál, kiváltképen éjszakának idején, óvó jelek legyenek.

Ezen figyelmeztető jelek akkor is felállítandók, ha az épület leomlással fenyeget. A községi előljáróság köteleztetik illy esetben, a veszély azonnali elhárítása végett intézkedni, s erről a szolgabírói hivatalhoz jelentést tenni.

31. §

Az építés vagy főkijavítás bevégezése után, a válalkozó azt a helység előljárójának bejelenteni, és 8 napi határidő alatt minden épület hulladékot, állás fákat és egyéb a járást kelést akadályozó tárgyakat, a ház elől eltakarítani, valamint minden az építés alatt az utcán tett változást, állás fák gödreit, nem különben a felszaggatott kőburkozást, maga költségén előbbeni állapotjában visszaállítan köteles.

32. §

A helységi előljáróság kiküldöttjei, az építtető gazda és építőmester, mint szintén valamely szakértők közbenjárásával, az új épület, vagy a főkiigazítás minden részeiben megsejmeléndik, hogy vallyon a terv s az építési engedmény szerint, és egyéb törvényesen megalapított rendszabályok megfelelőleg hajtatott-e végre.

33. §

A helyszíni vizsgálat után, magány épületeknél, az előljáróság, szükség esetében egy orvos közbejöttével, meghatározza az időt, midőn a házba beköltözni szabad.

A tanács és helység előljárói egyébiránt minden évben a rendszeres házjárást megtegyék, és azon legyenek, hogy bizonyos idő alatt a még fel nem épített házak bevégeztessenek. Minden illy házszemléket a helység előljárói ingyen kötelesek teljesíteni és az előljárónak, vagy pedig a kiküldöttnek az építtető- vagy építőtől, bár mi e részbeni járulékot elfogadni legszigorúbban tiltatik.

C. Büntetési határozatok.

34. §

Ezen építési rendszabályoknak áthágása, az építtető — építő — vagy pedig a fentebbi rendeletek értelmében felelős egyének részéről, elengedhetetlenül büntetetni fog.

Az áthágások több nemei és az ezekre határozott büntetések, a büntetőtörvénykönyv 380., 381., 382., 383., 384., 385., 386., 422., 424., 425., 435., 436., 437., 438., 439., 440., 440., §§-aiban foglaltaknak, más részben azok az ipar-hatóságok által ítéltetnek meg, és ezért itt csak a következő áthágási esetek említendőek.

a) Ha valamely új építkezés, vagy fő kijavítás az engedmény megnyerése előtt megkezdett, valamint az építető, úgy az építő-mester is a körülményekhez képest 5-től egész 50 ezüst forintig büntetthetik, és a további építés azonnal betiltatik.

b) A falu vagy, mezőváros előljárósága, mely hatóságukban szabályellenes építkezést végrehajtani megenged, vagy az elrendelt változtatásra az épületben a meghatározott határidő alatt nem ügyelt, 5-től 50 pengő forintig büntetthetik, és

c) Ha az építés bevégezése a kiadott rendeletek szerint be nem jelentetik, valamint a tulajdonos, úgy az építő mester is 5-től 20 pengő forintig büntetthetik.

Ezen építési rendszabályok egyéb áthágási eseteiben, a körülmények és az áthágás minéműségéhez képest pénzbüntetések fognak a fenálló rendőri hivatalos eljárási szabályok szerint elhatározatni, és vagyontalanság esetében, ezen és a fönnebbi pontokban foglalt áthágási esetekre kiszabott pénzbüntetés helyett, aránylagos börtönbüntetés fog alkalmaztatni.

2.

Makó rendezett tanácsú város építészeti Szabályrendelete

I. rész

Általános szabályok

1. §

Építészeti szempontból a város négy főrésze, illetőleg kerületre osztatik; és pedig

I. a) kerületbe tartozik: a főter, a tulajdonképeni Széchenyi-tér, — határolva a vármegye széke-pülete, színházkert most Tokár Andor tulajdonát tevő 2496. Iritz Sámuel 2444. Hankovszki 2414. Ott Károly 2403. Eöhring Irma (sercsarnok) 7^a a püsköki uradalom tulajdonát tevő Kristóffy Ferencz féle bolt, továbbá a Korona-vendéglő, Singer Jakab 327. Ehrenfeld és Spitz 336. és Böhm Albert 2 számú házak által. —

I. b) kerületbe tartozik: Szegedi-utca a Prohászka féle 2976. Benedek féle 3008 számú házak-tól befelé Sőház-utca egyik oldalon a Képiró-utca sarkán levő Takács féle 55, s ezzel szemben a Gulácsi féle 262 számú háztól befelé, — Deák Ferencz utca végig oly formán, hogy a Gera István féle 3456 számú ház is beleesik, Uri-utca, szolgabírói-lak és hivatal, Pákné féle 1663 számú házak által határolva — Aradi-utca (Megyeház utca) határolva a Stenszki féle 1963, Vékony Mihály 1964, Szentpéteri István 2010, régi Tokár féle 2342 számú házak által, s illetőleg ezen házakat is beleszá-mítva a főter-felé eső rész, — Hunyadi-utca mindkét oldalon végig. Kosúth utca, a Hód-utca sar-káig, — a Szent Jánostér Török Imre m. főügyész féle ház, Udvari János féle bolt 2898 ^ah. sz. a. Rácz Mihály féle 3021° sz. ház, Rom. kath. kántori lak és ettől Benedek féle 3008. sz. házig számítva az azon oldalon épült sorház. — a Teleky utca a városi polgári leányiskoláig mindkét oldalon. —

II-ik kerületbe tartozik: az I-ső a. (és I. ső b) kerület határai közt beszögellő s külön fel nem em-lített közök és utcák, Sőház-utcának az I-ső kerületbe nem vett része mindkét oldalon, — Vásár-helyi útca mindkét oldalon, Nagy-csillag utca a kórházig s azzal szemben 1549 sz. házig, Uri-utca az I-ső kerulettől kifelé végig, — Nagy-Orosz-utca a keresztig, — Aradi-utca az I-ső kerulettől végig mindkét oldalon (régii osztás) Batthyány-utca, Kossúth-utca, Hód-utca, Szegedi utca, Su-gárút, Árpád-utca, Szt. István-tér, Ér-utca, Szép utca, Teleky-utca, Kertész utca, Kálvária utca, Sőház és Vásárhelyi-utcák közt beszögellő összes utcák, Zrinyi utca, Vörösmarthy-utca, Szt-Anna, Páva és Iskola-utcák, valamint az ezen megharátolás közt eső közök és fel nem említett utcák, önként értetvén, hogy a II-ik kerületbe vétetett utcáknak az I-ik kerületbe vett és osztott része oda és nem a II-ik kerületbe tartozik.

III-ik kerületbe tartozik: az I.a. (b.) és a II-ik kerületbe nem sorolt régi városrész.

IV-ik kerületbe tartozik: Putri (Bécs), Honvéd, Vágóhid, Kelemenhid és czedulaházi városrész néven nevezett új osztás.

2. §

Az építkezési engedélyekről.

Az I.a. (b.) és II.ik kerületben minden új épület felállítására, a régi épület átalakítására, megtoldására, vagy bármely oly lényeges változások és javításokra, melyek az épületek szilárdsága, biztonsága, közegészségi s tűzmentességi szempontból, a szomszéd érdekeire vagy a város szépitésére befolyást gyakorolnak, — építési engedély feltétlenül szükséges, mely az építkezési bizottmány előterjesztéses javaslata alapján a városi tanács által adatik ki. —

A III.ik kerületben építendő új lakházak felépítésére szintén építési engedély szükséges (mint fentebb), — azonban a mellék épületek, toldások, javítások, átalakítások alkalmával a jelen szabályzat 9 § az irányadó.

A V-ik kerületben szándékolt bármily építkezések engedélyezése szintén a 9 §-ban van meghatározva. —

3. §

Az engedélyérti folyamodvány kellékei

Az építési engedélyért folyamodó fél köteles az építkezési, átalakítási vagy javítási tervet két példányban a városi tanácshoz intézendő folyamodványhoz csatolni. Ha csak csekély változásoknak eszközölése kérelmezettnek, elégséges az építési leírás becsatolása.

A tervekben a helyrajzon kívül a pincze, földszint és minden emelet laprajza 1:100 a keresztmetszet és homlokzat 1:50 arányban léptékben feltüntetendő. —

4. §

Az utcák és telkek szabályozása és e körüli eljárásról.—

Addig is, míg a város fölmérítése, lejtmereti vonalainak megállapítása megtörténhetnek, az építési bizottság nyilvános közlekedési helyek mellett létesítendő szabályozási vonalak kitűzésénél főtekintet fordítani köteles a következő pontokra:

a) Az utcáknak vagy köztérnek megfelelő szélességre és lehető egyenes irányára.

b) Hogy a fő-közlekedési utak 16 méternél, a kisebbek 12 méternél keskenyebb ne, de inkább szélesebbek legyenek.

c) Hogy mindenkorra a lehető leghosszabb egyenes vonal vétessék szabályozási vonalul, a ki nem kerülhető törések pedig nem a háztelkek utcai vonalára, hanem oda építendőkhöz hol az egyes mesgék az utcák vonalát érintik.

Ha valamely telek a megállapított szabályozás folytán a lemetszés vagy hozzáadás által változás alá esik, a lemetszett terület értékének a város által való megváltása, vagy ellenkező esetben a telekhez csatolt terület értékének az illető telektulajdonos által teendő megváltása iránt előzőleg mindig barátságos egyezség kísérendő meg s nem sikerülés esetében a bírói eljárás követendő. Városi tanács feljogosítottatik, hogy egyezség nem sikerülte esetén a szükséges kisajátítási jogért a kereskedelemügyi minisztériumhoz esetről-esetre a törvényhatóság útján kellőleg felszerelt feliratot, illetve kérvényt intézzon.—

5. §

A háztelkek felosztása és nagyságáról.

Valamely beépített vagy üres teleknek, vagy bármely nagyobb területnek felosztása csakis hatósági engedély mellett történhetik és csak ezen engedély előleges kinyerése után lehet az egyes telek beépítésére vonatkozó építési engedélyért folyamodni.—

A telek felosztása, csak azon esetben engedélyezhető, ha:

a) minden egyes új telek legalább 16 méter széles utcavonallal és 450 négyszögméternyi (8 2'7" széles, 125 négyszögöl térfogat) területtel bír.

A telkek akképeni felosztása, hogy az új telek utca vonalat nem bír, nem engedélyezhető.—

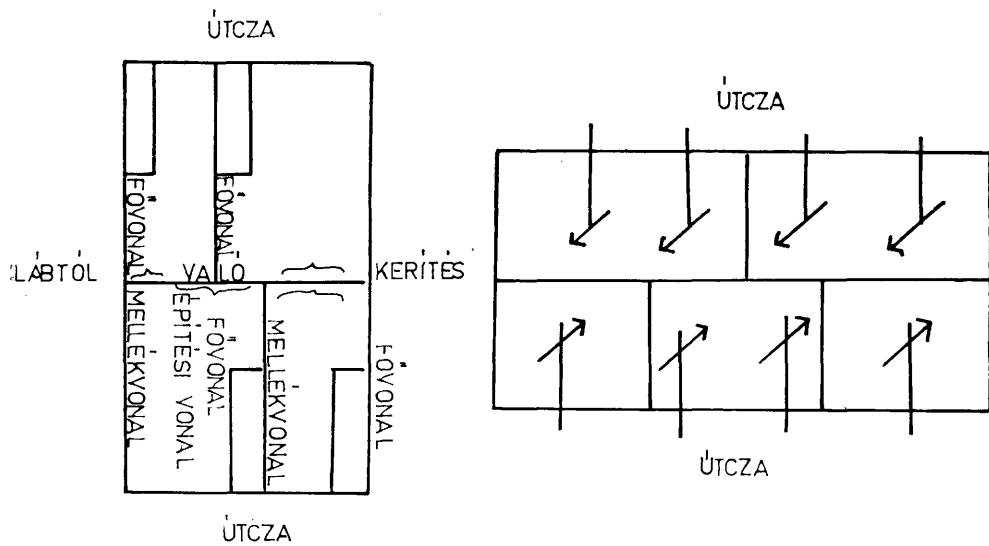
Nem engedélyezhető a teleknek akkénti felosztása sem, hogy ezen felosztás folyamán zárt (vak) utcák keletkezessenek.

Nagyobb területek felosztása csak azon esetben engedélyeztetik, ha a tervezett utcára eső területek kártérítés nélkül átengedtetnek a város birtokába, és ha a telektulajdonosok a netáni utca feltöltési költségét viselik.

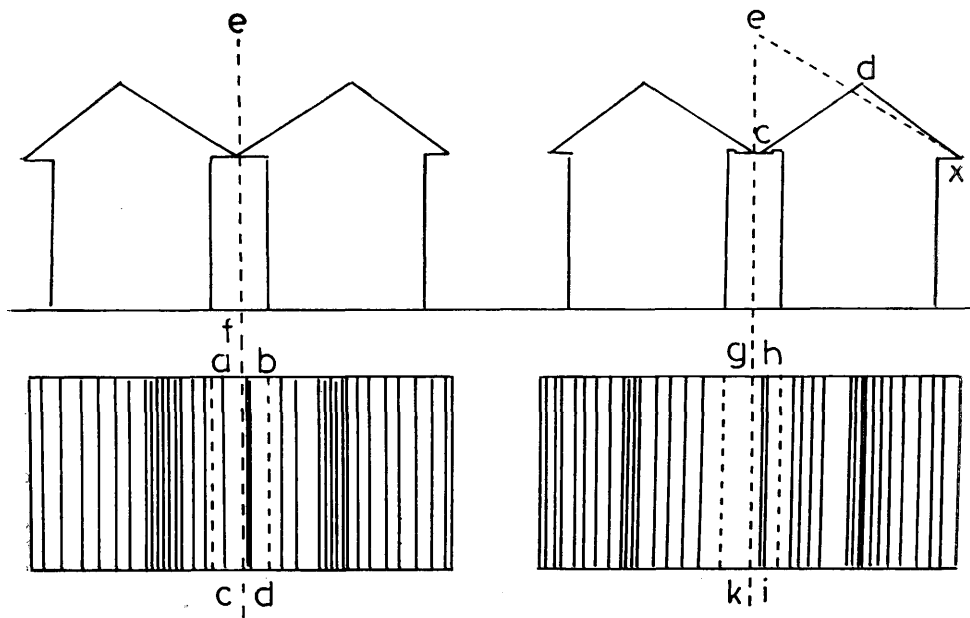
A telek felosztását kérő fél a felosztandó területre vonatkozó, s a felosztandó telek hiteles fekérajzát, a szomszédos telkek épületének pontos megjelölésével két példányban köteles a tanácshoz intézendő folyamodványához csatolni. A rajzok közül az engedély megadása esetén egy példány a mérnöki hivatalnak ellenőrködés végett, a másik példány pedig a jóváhagyási záradékkal ellátva a kérvényező félnek használatra fog kiadatni.

Valamely telekrésznek a szomszéd telekhez csatolása csak azon esetben engedhető meg:

a) ha ez által a megmaradt telekrész szabályszerűségéből nem veszít és az előírt térfogatnál nem csekélyebb;

30. (A Függelék/2. 5.§-hoz)

31. (A Függelék/2. 5.§-hoz)

b) és ha ez által a szomszéd telek azon előnyben részesül, miszerint általa szabatosabbá válván, a rajta teendő építkezés tűzrendőri és közegészségügyi szempontból előbbi állapotánál kevésbé leendő veszélyes.

6. §

Az építkezési terv aláírásáról.

Az építkezési tervet, az építést tervező mérnök vagy mester tartozik aláírni, ki is az egész építkezési időtartam alatt az engedélyezett építkezési tervrajzok megtartásáért, továbbá a felhasználandó anyagok szabályszerű minőségéért, a létesítés részleteinek helyességeért, nem különben az építés rendőri szabályainak megtartásáért felelős.

Ha az építési terv végrehajtása időközben másra bízatik, akkor az építető ezen változást a hatóságnak bejelenteni köteles.

7. §

Engedély nélküli építés és a jóváhagyott építési tervtől eltérés tilos.—

Az építési engedély kiadása előtt az építkezés megkezdése tilos, a jóváhagyott építési tervtől önkényes eltérés miatt nem csak az építész-mérnök vagy mester, hanem amennyiben az eltérés a háztulajdonos egyetértésével történt, ez utóbbi is megfelelő pénzbírsággal rovatik meg, szükség esetében a vállalkozó, illetőleg a tulajdonos költségén hatóságilag leromboltatik.

Az építkezés folyama alatt szándékba vett lényeges módosítások az építkezési bizottmánynál a módosított terv melléklésével kérelmezendő.

8. §

Az építésérti folyamodvány elintézése.

Az építési tervben ábrázolt helyi viszonyok megállapítására az építkezési szakbizottság az I.a. (b.) és II-ik kerületben szándékolt építkezésekhez 3. — a III-ik kerületben kérelmezett új lakház építkezéshez 2 tagból álló küldöttséget küld ki minden esetben a helyszíni szemle megtartására, mely küldöttségekben mint 4-ik s illetve 3-ik tag a városi mérnök mint szakelőadó részt vesz. — A mérnök akadályoztatása esetén a szakbizottság valamely építész vagy mérnök tagja által helyettesíthető.

A kiküldött bizottság az engedély kiadása előtt a helyszínen vizsgálatot tart, melyhez az építető és annak tőszomszédjai — kézbesítendő idézés útján — azon világos megjegyzéssel hivatdók meg, hogy a tárgyalásnál meg nem jelenésük esetén elmaradásuk ez építkezésbe való beleegyezésnek fog tekintetni s későbbben netán teendő kifogásaik figyelembe vehetők nem lesznek. Az építő vagy annak szomszédai magukat ezen tárgyalásnál meghatalmazottak által is képviseltethetik.—

Ha a tervezett építkezés ellen a szomszédok kifogást tennének, az az építési bizottság által, amennyiben lehet, barátságos úton intézendő el.—

Ha ez nem sikerül és a kifogások a szomszédok tulajdonjogára vonatkozik: felek a törvény útjára utasítandók.

Minden egyéb kifogásokra nézve a bizottság érdekelt felek kihallgatása után, azon esetben, ha egyezkedés nem sikerülne, a hozandó határozat iránt a városi tanácsnak javaslatot tesz.

A helyszíni eljárásról az építési bizottság által jegyzőkönyv vezetendő, melyben a vizsgálat eredménye az érdekelt szomszédoktól netalán tett észrevételek vagy kifogások fölveendő és az építési engedélynek megadatása iránt határozott vélemény adandó.

Ezen jegyzőkönyv alapján a városi tanács határozatot hoz, melyről az építési engedélyért folyamodó és az érdekelt szomszédok írásilag értesíttetnek.

Ha ezek a tanácsi határozatok felebbezik e szabály 18.ik §-a érvényes.

Üzleti vagy gyártelepekre vonatkozó építési engedélyek elintézésénél az ipartörvények tartandók szem előtt.—

Vasutak mentén szándékolt építések esetében az építési engedély kiadásánál az 1881-ik évi 41-ik t. ez. 16. §-a, illetőleg az e tárgyban netalán később hozandó miniszteri rendeletek lesznek szem előtt tartandók.

9. §

A III-ik kerületben emelendő melléképületek, javítások és átalakítások, — és a IV-ik kerületben szándékolt mindennemű építkezések a városi mérnöknel lesznek bejelentendők, ki is egy városi tanácsos kíséretében az eszközöndő építés helyszínen a szükséges utasítást és engedélyt megadja, s minden engedélyt a városi mérnök a tanácsnak 8 nap alatt bejelenteni és az engedélyről külön jegyzőkönyvet vezetni köteles.

A jelen §-ban felsorolt építkezéseknél, valamint az egész város területén a fentiekhez hasonló jogkörrel kiadható kerítés elhelyezési engedélyek alkalmával fogatosítandó szemléket a városi mérnök és városi tanácsos minden díj nélkül teljesíteni köteles.

10. §

Az előző § alapján kiadott vagy megtagadott engedélyek alkalmával az érdekelt felek bármelyikének különös kérelmére vagy a városi mérnök hivatalos előterjesztésére az építészeti szakbizottság közreműködése is elrendelhető a városi tanács részéről, — sőt vitás esetekben a szakbizottság mindenkor kiküldendő.—

11. §

Az engedélyezett terv, illetve jegyzőkönyvi határozmányok s a városi mérnöki hivatal által adott utasítások szigorúan betartandók s azoktól bejelentés nélkül eltérni nem szabad.

Ha a szándékolt eltérés lényeges, úgy köteles az építető az eltérés szerint alakított új tervet bemutatni.

Az engedély úgy az engedélyezett és jóváhagyási záradékkal ellátott terv mindenkor az építés helyén tartandó, hogy a hatósági vizsgálat esetében a terv megtartása vagy eltérése felől mindenkor meggyőződést lehessen szerezni, a városi mérnöknek és az erre megbízott szakbizottsági tagoknak ellenőrzés szempontjából mindenkor jogában áll az építkezést megvizsgálni s a tapasztalt visszaéléseket vagy rendellenességeket leállítani.

Az építési engedély érvénye megszűnik, ha a szemle megtartás s illetőleg engedélyezéstől számított egy év alatt az építés meg nem kezdetik.

12. §

A jóváhagyott terv nyilvántartása.

Az építési engedély s jóváhagyott terv a hatóságnak örökösre hivatott közegei által leendő megtekintés végett az építkezés helyén folyvást készen tartandók.—

13. §

Ha az utcavonal szabályozása következtében az új épület vagy kerítésnek a fenálló utcavonal küljebb vagy beljebb kell épülnie, ez esetben telek kártalanításnak van helye.

14. §

Szabályellenes épületek lebontásáról.

Oly építmények, melyek megállapított határvonal vagy lejtmereti magasság, a falak kellő vastagságának, általában az állandóság kellékeinek és tűzbiztonsági, valamint köz — egészségügyi szabályoknak elmulasztásával az építési engedély ellenére vagy a nélkül fogatosítottatnának, az illető vetkes költségén lebontatandók, azonban az ily közigazgatási beavatkozásnak 1 éven belül kell megtörténnie, azon túl bírói eljárásnak van helye, ki ezen kívül a netalán okozott károkért teljes kártérítéssel tartozik.

15. §

A fennálló bélyegtörvény szerint az építési engedélyért benyújtott kérvények 50 kros, s a **tervek** minden példánya lap és darabonként 15 kros bélyeggel látandók el.

16. §

A községi (városi) hajdúk és rendőrségi közegek a járásukban előforduló bármely építkezésről a városi mérnöki hivatalnak jelentést tartoznak tenni, s a városi mérnök azon esetben, ha az építkezés nála a kiadott építési engedélyekről szóló jegyzékben nincs bevezetve, a városi tanácshoz **jelentést** tesz.

17. §

Minden tulajdonos az építés befejeztéről a városi mérnöknél jelentést tartozik tenni, ki a kivitt építést megvizsgálván, ha az a kitűzés, terv- és jelen szabályoknak megfelel, az építkezést felülvizsgáltnak nyilvánítja, ha pedig oly hiányokra vagy rendellenességekre akad, mely a jelen szabályrendelet értelmében meg nem tűrhető, erről az építészeti bizottságnak jelentést tesz, mely az úgy fontossághoz képest jegyzőkönyvet vesz fel, mely a városi tanácshoz terjesztetik be s a tanács a jelen szabály-

rendeletek értelmében a háztulajdonosra kötelező határozatot hoz, mely az egész építkezés lebontását s újból építését is czélozhatja, ha az a város érdekében határozottan szükségesnek bizonyul és a hiba onnan ered, hogy az építettő vagy építő az adott és a jelen szabályrendeletben körülírt utasítást nem követte.

18. §

Föllebbezés

Az építkezési ügyekben hozott tanácsi határozatok ellen a fellebbezések a végzés kézbesítésétől számított 15 nap alatt a városi tanácshoz beadandók, melynek útján a vármegye alispánjához lesznek bemutatva másodfokú elbírálás végett, onnan pedig föllebbezés esetén a vármegye közigazgatási bizottságához terjesztetnek. A fönt említett határidő után beadott föllebbezések tekintetbe nem vétetnek, esetekben, hol a késedelem a közérdekre veszedelemmel jár, a fölfolyamodásnak csak birtokon kívül adatik hely.

II. rész

Az eszközrendő építkezésekről

19. §

Az épületre vonatkozó rendszabályok.

Az építést tartozik az illető csak gyakorlott, szakképes egyének által, kik az új ipartörvény és szabályok értelmében arra jogosítvák, végeztetni, kik a terv s illetve jegyzőkönyv aláírása alapján a hatóság iránt felelősek.

Az épület állásfái oly formán állítandók föl, hogy az által a forgalom ne akadályoztassék és az utcán vagy járdán gödrök ásása tilos.

Az állás szilárdságáért vállalkozó felelős a hatóság irányában.

20. §

Az épület fölállítása és magasságáról.

Az első kerületben minden épület az utca homlokvonalaiban állítandó és a szomszédos épületektől tűzfalak által elkülönítendő. Mellék- vagy gazdasági épületek csak azon esetben állíthatók az utca vonalában, ha azok a szomszédos épületekkel hasonló kiállítást nyernek.—

Istállók, félszerek, ólak és egyéb büz- és rondasággal járó épületeket az utca vonalán építeni nem szabad.—

21. §

Az építési anyagokról és falak vastagságáról.

Az I.a) kerületben csak teljesen téglából vagy kőből építendő épületekre adható engedély és pedig csak azon esetben, ha a téglá vagy kő mészhabarcsba rakatik;

Az I. b) kerületben az utca felőli rész téglá vagy kőből építendő mészhabarcsba, — az épület belső része 1 méter magasságban mészhabarcsba rakandó téglá vagy kőből építendő a többi rész vegyes anyagból is építhető.

Megjegyeztetik azonban, hogy a vegyes anyag használhatását minden esetben az építészeti bizottság — a helyi és építési viszonyok figyelembe vétele mellett állapítja meg.

II-ik kerületben minden épület fala a járdától egy méter magasságra téglából rakandó mészhabarcsba, azonfölül vályog vagy vert fal is lehet.—

III-ik kerületben minden épület fala a járdától 32 centimeter magasságra téglából rakandó, bárminő habarcsba, azon felül vályog vagy vert fal lehet.—

IV-ik kerületben egyszerű vert fal vagy vályog fal aláarakás nélkül. Földszintes épületnél azon főfalak, melyek a tetőzet és mennyezet hordására szolgálnak, legalább 48 cm (1 1/2 téglá) vastagságban építendő.

Emeletes épületeknél ezen főfalak csak égetett téglából épülhetnek és a legfelsőbb emeleten leg alább 48 cm (1 1/2 téglá) vastagok legyenek. Ha ez emeletek közt vastartók közötti mennyezet vagy borított gerenda födém alkalmaztatik két egymás fölötti emelet főfalai egyenlő vastagságban építhetők; ha ellenben azonos gerenda födémek használatának, az illető falak minden emeleten lefelé 16 cm-terrel (1/2 téglával) erősbítendő.—

Ha a szobák mélysége a 6.5 métert meghaladja, a legfelső emelet főfalai 64 centimeter (2 téгла) vastagra építendők.—

Az alapfalak és ha az épület alatt pincze van, a pincze falak is minden esetben 16 cm-terrel (fél téglával) vastagabbra építendők az földszinti falaknál.

Tetőzet az első, második és harmadik kerületben újonnan építendő épületeknél csak cserép, vagy zsindelyből készíthető, a negyedik kerületben nád, gyékény is lehet azon esetben, ha az ily anyaggal fedett épületek egymástól és a szomszédos épületektől is legalább 10 méter széles közök vagy üres területek által elkülönítve vannak.

22. §

Az épületek önállóságáról.

Hogy minden épület egymagában fönnállhasson, az alapból külön emelt és a földéltzig folytatólag határfallal látandó el.

Közös falak alkalmazása még azon esetben sem engedélyezhető, ha annak építésébe a szomszéd belenyugszik.—

23. §

Pincze lakások egyáltalában nem engedélyezhetők.—

24. §

Az alapozások és az alapfalak építéséről.

Minden épületnek alapfalai szilárd és kellő hordképességgel bíró talajra oly mélyen fektetendők, hogy az épület szilárdságának bizton megfeleljenek. Az alapfalak közönséges vagy vízálló (hidranti-kus) mészhabarcsba rakott kőből vagy égett téglából, vagy pedig betonból építhetők.—

A téгла alapfalnak a fal felső részétől deszkával való elszigetelése egyáltalában nem engedélyezhető.—

25. §

A padozat az utcák szabályozásának fokozatonként megállapítandó követelményeihez képest 32—120 centimeterre lesz emelendő a járda vonal fölött.

26. §

A mennyezetek megválasztása az építetőkől függ.

Minden esetben azonban a legfelsőbb mennyezetnek a tető szerkezetétől egészen külön választottnak s tűzmentesen szerkesztettnak kell lennie.

27. §

Az egyes lakószobák magassága:

I. a) b) kerületben	3.50 mt.
II-ik kerületben	3.20 mt.
III-ik kerületben	2.85 mt.
IV-ik kerületben	2.50 méternél alacsonyabb

nem lehet.

28. §

A kémények akként építendők, hogy a kémény belső világa és a tetőzet vagy mennyezet fák között egy téгла széles és egy cserép vastagságú köz legyen.—

Ezen cserép a téгла közének borítása végett soha sem mellőzhető.—

A kémény a pallásürben is bevakolandó.

Kürt-kémények legkisebb átmérője 16 centimeter (6 hüvelyk) lehet, ily kürt azonban legfőljebb csak két tüzelő füstjének elvezetésére szolgálhat; három tüzelőjű kürt átmérője 21 cm (8 hüvelyk), négy tüzelőjű pedig 24 cm (9 hüvelyk); négynél több tüzelőt egy kürtbe vezetni meg nem engedhető.—

Egy kürtbe csak is egy emelet tüzelői vezethetők be.

Minden kürt annak aljában alkalmazandó 32 cmeter magas és 16 cmeter széles tisztító vasajtóval látandó el, ezen tisztító ajtók csak folyosók, — konyhák vagy előszobákba nyilhatnak.

A kürtök lehető függélyes vonalban vezetendők fölfelé, akadályozás esetében félrehúzhatók ugyan, de a félrehúzás vagy elhajítás 40 fokot meg nem haladhat.

Mászható kémények oldalának belső világa 48 cm-tárnél (18 hüvelyknél) kisebb nem lehet.

Minden kémény és kúrtó a földél föltött 1.28 méter (4 láb) magasra falazandó.—

Tűzet mőködő iparosok tűzelő helye, kohója, a mőhelyben boltozott vagy fémlemezbtől készült köpennyel borítandó, s a kémény kúrtjének, a földélnek 1.9 méterrel (1 öllel) magasabbnak kell lennie, s ezen kívül szikrafogó kupakkal kell ellátva lennie.—

29. §

A pinczékről

Minden épület alatti pincze boltozandó, vas sinek alkalmazása is megengedtetik.

Pincze bejárások az utcáról egyáltalában nem engedélyeztetnek.

30. §

Udvarok

Minden beépítendő teleknek térfogatából, a világító udvarnak betudásával legalább 1/5 méter udvarnak hagyandó.—

31. §

Árnyékszékek, házi csatornák és pöczegödörök, eső- és egyéb vizek elvezetéséről

Az I-ső a) b) területben minden házban a lakosok számához képest aránylagos mennyiségű árnyékszékek akkép állítandók fel, hogy ezek kellő világosság és szellőzéssel birjanak, az árnyékszéki ürülékek vízhatlan csövekben vagy vízmentesen záró földalatti csatornákon egy — az udvarban föld alatt építendő pöczegödörbe vezetendők. Pöczegödörök csak égett téglából, vízálló mészhabarcs használása mellett 0.32 méter vastag falakkal, ugyan ily fenék burkolattal és fölül légmentesen záró földéllal épülhetnek. Tonna-rendszerű árnyékszékek is engedélyeztetnek.

Az árnyékszék ürüléket a házi csatornából a városi csatornába vagy érbe vezetni szigorúan tilos.

Oly házi csatornákat, melyek jelenleg az utcai csatornával összeköttetésben vannak és az ürüléket az utcai csatornába vagy érbe vezetik ki, ezen rendszabálynak jóváhagyásától számítva hat hónap leforgása alatt ezen szabályzatokban foglaltak szerint átalakítani, illetve szabályos pöczegödört építeni és az utcai csatornát a pöczegödörtől teljesen elzárni tartoznak a háztalujdonosok.

A pöczegödör, továbbá az árnyékszékek, melyek az udvarban felállítatnak, a kúttól és lehetőleg a lakszobáktól is legalább 6 méter, — a szomszéd határától pedig legalább 2 méter távolságban helyezendők el.

Ház csatornák, melyeken csak eső, kútvíz, vagy az egészségre nem ártalmas tiszta folyadékok vezethetők a közcsatornába, égetett téglából, mészhabarccsal falazva lehetnek, továbbá agyag- vagy vascsövekből állhatnak, a levezető házi csatornák a nyilvános utcai csatornáig a magán telkek határain belül a tulajdonos költségein épülnek és jó karban tartandók. A meddig valamely utcában közcsatorna nem létezik, az eső s egyéb tiszta víz a fönnálló utcai víz folyásába vezettetik, — pöcze vagy trágyagödörök folyadékát, moslékot s azt az utcai vagy nyitott folyókába vezetni nem szabad; minden ezen határozmánynyal ellenkező jelenlegi állapot haladéktalanul beszüntetendő.

32. §

A kutakról.

Minden háznak külön kúttal kell bírnia, melynek vízmélysége legalább 1 méter legyen. Biztonsági tekintetből a kút vagy fedővel, vagy egy 0.80 méter magas kerítéssel ellátandó és a szomszédtelekről legalább 5 méter távolságban helyezendő el. Minden kút téglából építendő.

33. §

Eresz-csatornák.

Minden új ház az I-ső a) b), II-ik és III-ik területben az utca felől fémből vagy más vízmentes anyagból készült eléggé széles és kellő lejtéssel bíró, a földél szegélyére helyezendő vagy függő ereszcatornákkal látandó el.

Az ereszcatornában megfelelő átmérőjű folyású csövek alkalmazandók, melyek által az esővíz

vagy csatornába, vagy — lehetőleg — a közjárdák alá fektetendő földött vályúkon az utcái folyókába vezetendő.

Minden oly — már fennálló épület — melynek vonalán a város által fenntartott járda van — egy év leforgása alatt — eresztető csatornával látandó el.

34. §

Istállók, félszeres kamrák, raktárak és gabona magtárak.

Istállók a lakások alatt semmi körülmények között meg nem engedhetők és takarmánycsűrők pedig, ha azok lakások alatt alkalmaztának, beboltozandók. Az istállók szellőztetése oly szerkezet által történjék, hogy a bűz a lakosztályokba be ne hatolhasson s általa a lakosok ne terheltesse.

Tégla és fa-oszlopokon nyugvó félszerek, ha a szomszéd épületével határosak, külön határ- és tűzfalakkal látandók el.

Hambárokat vagy gabonátárakat lakásul, vagy műhelyül szolgáló helyiségek fölött alkalmazni tilos.

35. §

Ganék, szemét- és trágyagödrök.

Minden ház udvarában szemét- és trágyagödrök építendőek.

A szemét, ganék- és trágya, vagy bármely célra alkalmazandó gödrök a szomszéd határához 2 méternél közelebbre építeni nem szabad és ezen távolságban is csak vízhatlan anyagból 0.16 méter vastag tégla fenékburkolattal építendőek.

36. §

Az első kerületben felsorolt városrészekben minden építkezésnek cseréppel, fémlemez, pala- vagy a kevésbé jelentékenyebb utcákban zsindellyel kell födve lennie.

Az épületek fölkoszorúja a padlás téglaburkolatánál vagy sártapasznál 8 cm-terrel (3 hüvelyk) magasabbra fektetendő.

37. §

A belvárosi épületek padlása tűzmentesen akként szerkesztendő, hogy a tetőgerendák a mennyezet fákkal semmiféle érintkezésben ne legyenek. —

Ezenkívül a mennyezetfák 8 centiméternyire (3 hüvelyk) megföldelendők s téglaburkolattal vagy sártapaszzal látandók el.

A padlás főfelfutó ajtaja nagyobb épületeknél vagy vasból készítették vagy vaslemezzel borítandók be.

38. §

Minden, a telek határvonalára épített épület önálló tűzfalal látandó el, mely tűzfalban a szomszédos épületre szolgáló nyílások meg nem engedhetők.

A tetőfák is csak annyira falazhatók bele, hogy a fán kívül még 15 centimeter (6 hüvelyk) téti fal maradjon. —

A 15 cm-ter (6 hüvelyk) vastagon falazott tűzfal szakaszonként minden 2 méterre (1 öltre) erősítő támasz oszlopokkal látandó el, s a földnél 15 cm-terrel (6 hüvelyk) magasabbnak kell lennie, hogy egymás mellett levő épületeknél tűzvédül szolgáljon.

39. §

Kerítések, színek, kotárcák is mellékepitmények.

A mellékelt vázlat szerint, az itteni gyakorlat alapján azon vonal neveztetik valamely telek fő vagy építési vonalának mely mellett az illető tulajdonosnak háza hosszirányával függőlegesen az útvonalra föl van építve.

A fővonalon a tulajdonos a kerítést föntartani köteles, s arra bármilyen mellékepitményt u. m. színet, kotárcát, istállót vagy disznó-ólat építtethet oly formán, hogy ezen építkezés oldalfalának külső alapja ezen fővonalon essék, a disznó-ól lehetőleg a fővonala alsó végére építtessék.

A beltelkeket elválasztó minden más határvonal mellék határvonalnak tekintetik.

A mellékvonalakon a kerítést az ide mellékelt 1 és 2 alatti vázlatrajzok szerint mindenkor a bemeneteltől jobbra fekvő oldalon fele részben a tulajdonos által tartandó fönn.

Beépített területek hossz-vonala kerítésül tudatik be, tekintet nélkül arra, hogy a beépített terü-

let a szomszéd által föntartandó kerítés helyét foglalja-e el; azonban ezen állapot a szomszédoknak a kerítés felállítása és föntartására vonatkozó, az előbbi pontban körülírt kötelezettségeit meg nem szünteti.

A mellék határvonalon csak féltetős épület építhető.

Két szomszédos telek közötti kerítés, ha csak az érdekelt szomszédok másként meg nem egyeztek, csakis deszka vagy fal — kerítés lehet 2 méter magasságban, sövény és nád kerítés azonban sehol sem engedélyezhető.

Elpusztult kerítések tanácsi határozat alapján végrehajtás kötelezettsége mellett záros határidő alatt helyreállítandók.

A helyreállítás kötelezettségére ugyanazon elvek irányadók, melyek a fönttartásra előadattak. Szőlőbeni épületek szomszédok kívánatára bekerítendőek.

40. §

Fönnálló és régi épületek magasbbitása és átalakítása.

A magasbbitandó régi épület alapzatainak vagy alsó emeleti falának hozzá ragasztott pót-falak-kal való erősbbítése tilos.

Oly fennálló épületeknél, melyek a szabályozás folytán, a szabályozási vonalon belül esnek, a hozzá eső terület beváltása után az új utca vonalban egy vas vagy lécz rácskerítés állítandó föl és a ház előtti terület előkertnek használandó.

Régi épületeknél, melyek a szabályozás folytán az új vonalon kívül esnek, magasbbitások vagy átalakítások csak azon esetben engedélyeztetnek, ha a ház homlokzatával építendő az új szabályozási vonalba lép vissza.

III. rész

Az épületek önállóságáról

41. §

Hogy minden épület egymagában fennállhasson, az alapból it. is külön emelt és a földéltetig folytatandó határfallal látandó el. Közös szomszéd falak alkalmazása még azon esetben sem engedélyezhető, ha annak építésébe a szomszéd belenyugszik.

42. §

Általában nagyobb épületeknél és építkezéseknél jelen szabályzat II. részének föltételei a második kerületben is szem előtt tartandók.

IV. rész

Az ipartelepek építéséről

43. §

Gőz- vagy vízerővel hajtott gyárak és üzlettelepek föllállításáról

Tűzveszélyes vagy a környékre nézve ártalmas és kellemetlen büzt gerjesztő gyárakat csupán csak a külvárosokban elszigetelt, a közgyűlés által erre a célra kijelölendő területeken szabad építeni és oly formán, hogy ezen gyárak külső részükkel együtt minden szomszéd épülettel az utca vagy tér szélességének beszámítása mellett legalább 24 méternyi távolságban álljanak; a bűzös gyárak pedig a szomszédos épületektől, de az utca vagy a tér szélességének beszámítása nélkül legalább 40 méternyi távolságban legyenek.

Az ily gyárak tulajdonosai telekkönyvileg biztosítandó térítvény kiállítása mellett mindaddig, míg az illető gyártelepek ily elszigetelt állapotban maradnak, az épületek emelése tekintetében min- azon általános rendszabályok teljesítésétől fölmentetnek, melyek a szabály előbbi részében foglal- tatnak.

Ily esetben az építési anyag és szerkezet a földél mi módon és mily anyagból való föllállítása és befödése egészen az építendő gyártulajdonos és a végrehajtó építész saját felelőssége melletti szabad választásától függ, s nevezettek csak a következő szabályokat kötelesek megtartani:

a) Minden gyári épületben tűzmentes anyagból álló lépcsőket falazott, s illetőleg tűzbiztos—lépcső-házakban akkép kell alkalmazni, hogy a felső emeletről, s bármely pontról kel hamar és biztosan lefelé, vagyis a szabadba jutni lehessen.

Nagyobb gyári épületekben a közlekedés könnyebbítése és biztosítása végett több lépcsőt akkép kell alkalmazni, hogy az épület bármely részében egy lépcső a másiktól 40 méternél nagyobb távolságban ne legyen.

b) Az összes tüzelések és kémények tűzmentes anyagból és elkülönítve minden fa-szerkezettől állítandók elő.

c) A gázkazánok be nem boltozott, csak könnyű és tűzbiztos földéllal ellátott oly helyiségekben helyezendők el, melyek a nagyobb számban foglalkozó munkások műhelyétől lehető legnagyobb távolságban fekszenek.

d) Az ürülékek, tisztátalan folyadék, egyéb hulladék eltávolítása a helyi körülményekhez képest vízhatlan pöczegödrök és csatornák építése által eszközöltessenek.

e) A gyári helyiségek megfelelő szellőztetési szerkezettel láttassanak el.

f) A gyári vagy üzleti épületek nyilvános utcákkal határos falai tömör falazatból építendők.—

44. §

A belvárosban építendő gyárakról.

Az első kerületben új gyárakat fölállítani, vagy meglevőket kibővíteni egyáltalában tilos.

Különbön a gyárak is mind azon rendszabályok szigorú teljesítése mellett létesítendők, melyek a szabályzat előbbi szakaszaiban lakóépületek fölállítására foglaltatnak.

Ily gyárak kéményeinek a 100 méter távolságban eső legmagasabb házak gerincmagasságát legalább 10 méterrel kell meghaladniok s szikrafogóval és villámhárítóval kell ellátatniok.

45. §

A gyárak fölállítására és az üzlet megindítására szükséges engedélyekről.

Ha valaki oly gyárat, üzletet vagy ipart kíván megindítani, mellyel építkezés vagy átalakítás áll kapcsolatban, köteles az iparhatósági engedélyt megelőzőleg építési engedélyért folyamodni.

46. §

Gőzkazánok és gőzgépek felállítása.

A gyárakban és üzlettelepeken felállítandó gőzkazánok, gőzgépek, mozdonyok vagy nagyobb tüzelések minden szomszéd határától és minden lakhelyiségtől legalább 4 méter távolságban helyezendők el, a hol pedig ez térszűke miatt nem eszközölhető, a szomszéd felé 1 méter vastag, a gőzkazán legmagasabb pontjánál 2 méterrel magasabb fallal elzárandó úgy, hogy a két fal közt legalább 10 cméter üreg maradjon.—

Ha azonban a gyártelepen, még pedig a szomszéd határa közt valamely, a gyárhoz tartozó épület már önállana, akkor külön zárfal nem szükséges s a gőzkazán csak amennyiben 3.20 méternél kisebb távolságban állana az érintett épülettől ez utóbbi felé 63 cmter vastag zárfallal látandó el.—

Gőzkazánokat, gőzgépeket vagy gőzmozdonyokat lakások, műhelyek vagy munkára szolgáló más helyiségek és boltozatok alatt alkalmazni tilos; fölállításuk csak külön a célra építendő s egészen különálló épületben engedtetik meg, mely falazatból készítettven be nem boltozandó, hanem csak könnyű tűzmentes tetővel födendő be.

E részben kivételt csupán a 10 cmter és ennél kisebb csőátmérőjű s húzott vasból készült, forrscsővekből álló gőzfejlesztők képeznek, melyek bármely helyiségben elhelyezhetők.—

A tűzcsatornákat és a kazánt közvetlenül körülövező úgynevezett kazánfalazat az épület falaitól legalább is 10—15 cmter távolságban helyezendő el.

47. §

Gyárkémények

Minden gőzgépnél, gőzkazánál vagy nagyobb tüzelésnél alkalmazandó kémény tűzmentes anyagból szilárdan és legalább a földszinti talajtól 20 méterre számítandó magasságra építendő, minden esetben pedig ily kémény oly magasra emelendő, hogy a szomszéd házak tetőgerinczét 2 méterrel túlhaladja.

Fekvőgéppel bíró gyárkémények az anyagra nézve tömör falazatból állíthatók fel, még pedig külön, vagy oly falhoz építve, mely a gyárépülethez tartozik; mozgó géppel bíró gyáraknál a kémény vasból is engedélyezhető.

A gyárkémények minden esetben a szomszéd faltól vagy határtól legalább 2 méter távolságban állítandók fel.

48. §

Általában oly helyiségek, melyekben különösen tűzveszélyes üzletek gyakoroltatnak, tömör és tűzmentes anyagból álló falakból építendőek és tűzmentes talajjal és bolt mennyezetekkel látandók el. Az ily helyiségek ajtóí és ablaktáblái vasból, azoknak tokjai pedig tűzbiztos anyagból készítesenek.

49. §

Gerenda mennyezeten nyugvó kandallók és kályhák.

Gerenda mennyezeten nyugvó tűzhelyek és kandallók hamis-katlana alatt és a faneműek fölött legalább 24 cmeter magas szabályszerű kötésben előállított falazat alkalmazandó, vagy pedig 24 cmeter magas s az ablak felé nyitott üres tér hagyandó.

A kályhák zárt tüzelések, tűzhelyek, kandallók stb. nyílásai vaskötőkkel és zárral ellátott vasajtókkal zárandók el. A hamiskatlanok nyílásai az érintett tüzeléseknél szintén vasajtókkal ellátandók.

50. §

Fa-raktárak csak is a városon kívül s ott is 60 méter távolságban a szélső házaktól állíthatók fel; kötelesek azonban az engedélyesek, esetleg jogutódaik azon időben, midőn a város a fatelepeknek 300 méter távolságra kitelepítését elhatározza, a telepet saját költségükön és kártérítési igény nélkül eltávolítani s erről a város levéltárában megőrzendő nyilatkozatot kiállítani.

51. §

Sertéshízaló telepek sem az első, sem a második, sem a harmadik és negyedik kerületben, általában a város területén nem engedélyezhetők. Ezen ipartelepek csak is a városon kívül, fákkal körül ültetett helyen, lehetőleg annak északi oldalán a városi tanács által kijelölendő helyen állíthatók fel.

52. §

Az iparüzlet- telepei épületek állapotának ellenőrzése.

par-üzlet telepek építési munkáinak bevégezése után az építési hatóság a helyszínén meggyőződést szerez, hogy a jelen rendszabályok ide vonatkozó rendelkezéseinek elég tétetett-e. A további felügyeletet a mérnöki hivatal gyakorolja, s szükség esetén elrendeli a javításokat, vagy a netán összeomlással fenyegető építmények lebontása iránt a rendőrkapitánynál előterjesztést tesz.

V. rész

Határvillongások és szolgalmakról

53. §

A határvonalak építkezés alkalmávali fönttartásáról.

Épületeket, kerítőfalakat, palánkokat, léczkerítéseket, vasrácsokat a szomszéd felé mindenki csak saját határvonalán belül állíthat fel.

54. §

Az ereszről és ereszjogról.

Ott, hol az épület ezen szabályzat értelmében homlok-falával az utcára állítható, hosszfalával a telek szélére állíttathatik és a szomszéd a csurgást tűrni köteles a nélkül, hogy a csurgással befogott területre tulajdoni jogát elvesztené, az eresz azonban 0.50 méternél szélesebbre nem terjedhet.

55. §

A nyereg és félereszű tetőnek a szomszéd telek beépítése esetén eszközözlendő átalakításáról.

Ha egy háztulajdonos a szomszéd határfalához dülő telken házat kíván építeni és a szomszédnak háza nyeregtetővel volna ellátva, vagy ha saját háza tetőzetét oly formán kívánná átalakítani, hogy a szomszéd házában nyeregtetőzetét félereszű tetőzeté kellene átalakítani, akkor az építkező háztulajdonos a szomszédnak nyerges háztetőzetét saját költségén tartozik átalakíttatni.

Az átalakított tetőnek jövőbeni fönttartása a tulajdonos kötelessége.

56. §

Két egymás mellett álló, nyereg tetőkkel ellátott ház között határvonal megállapítása.

Egymás mellett álló, nyereg tetőkkel ellátott házak között a határvonalat a mellékelt I-ső ábra szerint a két ház közötti csurgón belül jobbra és balra fekvő a) b) c) d) betűkkel jelölt betűnek közepe, tehát az e) f) vonal képezi.

Ha azonban a házakra nézve eredetileg eresz jog nem létezett és tetőzeteik — amint ez gyakran előfordul s a mellékelt II-ik ábrából kivehető, egy közösfal közepére nyúlnak és ezen g) h) i) k) betűkkel jelölt fal közepén vízcsatornával lennének ellátva, akkor a határvonalat a csatornáinak közepe I-ső minta képezi.

Ha tehát az egyik szomszéd új építkezést kívánna végrehajtani, köteles leend a nyeregtetőt el-távolítani és tűzi falat építtetni, mely átalakításba a másik szomszéd minden ellenvetés nélkül bele-egyezni tartozik. De az új építkezést végrehajtó tartozik a szomszéd c) d) nyeregtetőjét félereszű tetővé e) x) szerint elválasztatni.

Ily esetben az építető háztulajdonos az átalakítást saját költségén tartozik eszközölni.

57. §

A közös falakról.

Két ház között egy újból építendő közös fal föllállítása tilos, mi végből minden háztulajdonos házát jelen szabály értelmében akkép tartozik építtetni, hogy az önállólag is fönnállhasson.

58. §

A szomszéd határfalának aláfalaztatása új építkezéseknél.

Ha egy átalakítandó vagy újonnan építendő ház alapfalai a szomszéd ház alapfalainál mélyebbre lennének fektetendők, akkor az építkező saját költségén és felelőssége mellett mind azon óvó és elővigyázati intézkedéseket megtenni tartozik, melyek arra szükségesek, hogy a szomszéd háza minden kártól mentesítve legyen. Ez esetben, ha szükséges, köteles az építkező szomszédjának alapfalát az építetőjéhez hasonló mélységre a szükséges szélességben saját költségén aláfalaztatni.

Ha pedig udvarát vagy kertjét magasabban akarja feltölteni, mint szomszédja fala van, köteles szomszédja falához saját költségén és telkén kellő vastagsággal, mélységgel és magassággal bíró, mészbe rakva téglafalat építeni.

59. §

Közös házi csatornák és pöczegődrök.

Közös házi csatornákat és pöczegődröket új háznakál építeni nem szabad.

Ha azonban két szomszéd háza között földalatti csatorna vagy közös pöczegődör léteznék és az egyik szomszéd a házban új építkezést kívánna végrehajtani, akkor minden ilyen közös csatorna vagy pöczegődör, tekintet nélkül az átalakítással összekötött költségekre, okvetlen megsemmisítendő és a szomszédok mindegyike saját elkülönített pöczegődört tartozik építeni a 35. § értelmében.

60. §

A kémények magasbbitásáról.

Ha egy ház átalakítatik és akkor a fönnálló szomszédháznál magasabbra emeltetik, úgy hogy az által az alacsonyabbnak maradó szomszédháznak a határfala mellett vagy ettől legföljebb 63 centi-meternyre távol álló kéményei használhatatlannokká tétetnek, akkor az építkezést fogatosító szomszéd a most érintett kéményeket a szükséges magasságra tartozik építeni, s az arra megkívántató összes költségeket viselni.

Az ezen magasbbitandó kéményekhez szükséges állványok föllállítása folytán a szomszédház földelén támadt helyreállításokat építető saját költségén eszközölheti.

A szomszéd tartozik eltűrni, hogy udvarából oda szolgáló fal tisztogatás és javítások oly módon azonban, hogy ebből a szomszédra mi kár sem szolgáltatassék.

A szomszédnak az idegen falat bár mi képpen rongálni, abba szegeket verni, vagy bármely épületet külön hátfal nélkül ragasztani hozzá nem szabad.

Ha az alacsonyabban fekvő háznak kéményei magasabban épített szomszédos új ház határfalától egy méternyi távolságban állanak és önállólag, a szükséges magasságra föl nem építhetők, akkor az új építkezést fogatosító szomszéd köteles megengedni, hogy a kérdéses kémények 2 métertől 2 méterre terjedő magasságban az új ház határfalával összeköttesse. De ily esetben az erre szükséges

összes költségek egyedül az alacsonyabban fekvő ház tulajdonosa által viselendők. Kályhák, egyáltalában tüzelő helyekből csöveket az utcza felé eső homlokzati falakon keresztül tisztasági és tűzrendőri szempontból vezetni tilos, a meglevők pedig egy év alatt eltávolítandók.

61. §

Kerítések.

Bekerítésre szolgáló falaknál, deszka vagy léczkerítéseknél, vasrácszatoknál stb, melyek közvetlenül a szomszéd határon állítatnak föl, mindig a kötőoszlopok, keresztfák vagy falaknál a csurgó és 16 centiméter erősbbítés alkalmazás csak a bekerítendő telek felé néző oldalon és a telek határán belül eszközzendő.

62. §

A szomszéd telkén, valamint az utcán föllállítandó állványokról, a szomszédoknak értesítése, határuk mellett foganatosítandó építkezésekről s a szomszéd épületek kár elleni biztosításáról esetleg kármentesítéséről.

A szomszéd építető szomszédjának megengedni köteles, hogy ez utóbbi új épületének vagy javítási építkezésének rendes végrehajtására a megkívántató állványokat az ő telkén vagy telke fölött föllállíthassa.

Mind azon építkezésekről, átalakításokról vagy javításokról, melyek közvetlenül a szomszéd határán szándékoznak végrehajtani, s annak épületét érinthetik, vagy megkárosíthatják, az érdekelt szomszéd vagy annak megbízottja legalább 8 nappal az építkezés megindítása előtt az építkező által vagy hatóságilag értesítendő.

Ha ily építkezések folytán a szomszéd épületei kárt szenvednek, akkor az építető a szomszédjának okozott kárt megtéríteni köteles.

A szomszéd azonban köteles megengedni, hogy építető új épületének vagy javítási munkáinak rendes végrehajtására a megkívántató állványokat a szomszéd telken vagy a fölött föllállíthassa, valamint minden kár elhárítására a szükséges előkészületeket tegye.

Ha a szomszéd ily készülékek által birtokában, telkének vagy épületének használatában oly formán hátráltatik, hogy tetteleg kárt szenved, akkor az építető szomszéd a kárt megtéríteni, a szomszédjának útjában álló biztonsági készüléket, mihelyt az eszközölhető, eltávolítani és a szomszéd épületén és telkén netán okozott károkat megtéríteni tartozik.

Minden építkező által az utcza szélességének 1/3-ad része építkezési anyagok részére igénybe vehető.

63. §

A szomszéd falak megóvása.

A szomszéd falát bármely célra felhasználni tilos és mindenki köteles a szomszéd fal épségben tartása végett minden óvintézkedéseket megtenni. Panasz esetében a hatóság részéről külön határfal felállítás is elrendeltethetik.

64. §

Ablakok a szomszéd felé.

A szomszéd telek határán álló falakban a szomszéd felé ablakot nyitni nem szabad.

Élés kamráknál és pinczéknél megfelelő szelelő-lyukak engedélyezhetők, s ezeket a szomszéd tűrni köteles.

65. §

Csatornák, vízfolyókák.

A telektulajdonos által saját területén létesítendő csatornák, vízfolyókák és kutak a szomszéd határától legalább 2 méter távolságban állíttassanak elő. Csatornákat vagy vízfolyókákat a szomszéd telkén vagy épületén keresztül vezetni nem szabad.

VI. rész

Az épületek befejezése utáni teendőkről

66. §

Az építkezési anyagnak az építési színhelyről leendő eltávolításáról és a kövezet helyreállításáról.

Az építkezés befejezése után, valamint azon esetben, midőn a megkezdett építkezés még befejezés előtt megszünttetetik és hat hó alatt nem folytatják, az építkező tulajdonos köteles az omladékokkal netalán betömött csatornákat, aknákat vagy vízfolyókat tisztíttatni, az utcákról minden omladékot, faszereket és minden a közlekedést gátló tárgyat elhordani, a fölszakított járdát vagy kövezetet stb, az illető városi közegek utasítása szerint rendesen helyre állítani, szóval mindazt azonnal s a maga költségén rendbe hozatni, mi az építkezés színhelyén az építés által változást vagy kárt szenvedett.

67. §

A lakhatási engedély

Az épület befejeztével erről vagy lényegesen átalakított régi épületekről lakhatási engedély eszköz lendő.

E célból az építési bizottmány elnöke az épített szóbeli vagy írásbeli előterjesztésére egy bizottságot küld ki, mely bizottság a városi kerületi orvosból, a mérnöki hivatal egyik szakközegeből és egy közrendőri hivatalnokból álljon. Ezen bizottság feladata leendő az épület szilárdsága, egészség és közbiztonsági állapotáról jelentést tenni, mely jelentés alapján az épület lakható vagy lakhatatlanságáról szóló okmány a tanács által fog kiadatni.

A lakhatási engedély kiszolgáltatása előtt az épület még részben sem adható át rendeltetésének

68. §

Az építkezés szabályszerűsége fölött örködők hatásköréről.

Az építkezések szabályszerűsége fölött a tanács, közegei útján fog felügyelni különösen:

- a) Hogy semmiféle építkezés az engedély kiadása, vagy ha az ellen idejekorán panasz emeltetik, ennek elintézése s az engedély kézbesítése előtt fogamatba ne vetessék.
- b) Hogy az építési és lejtmereti határvonalak mindenütt pontosan megtartassanak.
- c) Hogy az engedélyezett tervtől eltérés ne történjék.
- d) Hogy az építkezés vezetése erre föl nem jogosított személyekre ne bizzassék.
- e) Hogy az építkezésre csak jó és tartós anyag, kellő módon használtassék.
- f) Hogy az omladék és föld az utcán ne hagyassék, hanem mielőbb elszállíttassék.
- g) Hogy az omladék és föld elhordása csak zárt szekerekben történjék és az utcák berondítása elkerültessék.

Ha a szabályoktól eltérések tapasztaltatnak, akkor az építési bizottság javaslata alapján a tanács a kellő intézkedések megtételét elrendeli.

Ha az építési engedélyben, vagy az építkezés folyamában a hordképesség megvizsgálására kísérleti terhelések rendeltetnek el, azok mindig az építkezési bizottmány jelenléteben teljesítendők. A terhelési kísérletek költségeit az építkező tulajdonos tartozik viselni.

69. §

A már főnálló épületek fölötti felügyeletről.

A főnálló épületek tisztaságára, lakható karbani tartására felügyelni a rendőrség kötelessége a ki is minden észrevett, a közérdeknél fogva nem tűrhető hiányokról a városi tanácsnak jelentést tesz, a ki is közegei által az érdemben a vizsgálatot azonnal megtartja. A vizsgálat eredménye alapján hozott ki is minden észrevett, a közérdeknél fogva nem tűrhető hiányokról a városi tanácsnak jelentést tesz, tanácsi határozatot a városi építészeti közegek hatják végre és a rendőrség a netalán szükséges segédkezet nyújtja.

VII. rész

A járdákról

70. §

Minden nyilvános utcában és téren a kocsi utakat, a megyei útszakaszakozok kivételével, az utak melletti víz folyókáknak helyreállítását és jókarbantartását a városi hatóság eszközölteti.

Ezek helyreállításával és föntartásával járó költségek a községi pénztárból földőztetnek.

A házak és telkek mentén szükséges járdáknak kiburkolását, valamint ezen burkolatok fönntartását is szintén a városi hatóság eszközölteti.

Minden háztulajdonos tartozik a telke egész hosszában lerakott járdát naponta sártól, szemétől stb. tisztán tartani, ölmös eső esetében homokkal vagy hamuval behinteni s a havazás beálltával a havat azonnal eltisztíttatni.

A járdák mellett korlátok csak az építkezési bizottmány s a tanács által kijelölt utczákon s a mérnöki hivatal által kijelölt módon helyezhetők el.

A járda irányára korlátokat merőlegesen fölállítani nem szabad, a már meglevők is a szabályzat érvénybe lépte alkalmával rögtön eltávolítandók.

VIII. rész

A büntetésekről

71. §

Ezen rendszabályok megszegésének megbüntetéséről.

Ezen építési rendszabályok ellen elkövetett cselekmények vagy mulasztások az 1879. XI. t. cz 16-ik §-a értelmében 20 frtig terjedhető pénzbüntetéssel, visszaesés esetén megfelelő elzárással is büntetettek. A kiszabott pénzbüntetés behajthatlansága esetében az a kihágásokról szóló büntető törvénykönyv határozmányai szerint megfelelő tartalmú elzárásra változtatandó át.

Az illető kihágási ügyeknek fokozatos ellátása 1880. évi 38547 számú belügyminiszteri rendelettel kibocsátott utasítás 8. §-ának szabványai szerint történik.

72. §

A büntetések végrehajtásáról.

A jelen fejezetben közigazgatási úton elbírálandó kihágási ügyek elintézése és végrehajtása a rendőrkapitány hatásköréhez tartozik.

IX. rész

Eljárási díjakról

73. §

Jelen szabályrendelet szerinti kiküldetéseknél az építészeti szakbizottságnak hivatalból tagja semmi napidíjat nem élveznek, azon szakbizottsági tagok azonban, kik nem hivatalból kötelezett tagjai a bizottságnak, ha egyébként hivatalnokok is, esetenként és fejenként 2 frt napidíjat számíthatnak fel.

74. §

Az építkezések ellenőrzésénél, s a szegény osztályhoz tartozók építési vonalának kijelölésénél a kiküldöttek díjtalanul működnek, s annak elbírlása, hogy kik tartoznak a szegények sorába, a városi tanács hatáskörébe tartozik.

75. §

Az 1879. XL. t. cz. valamelyik §-a alapján kiszabott pénzbüntetésekbe befolyt összeget az 1887. VIII. t. cz. 2. §-ában jelzett czélokra, a szabályrendeletileg kiszabottak ellenben a városi szépitési alap javára fordítandók.

Jelen szabályrendelet Makó város képviselte által az 1889-ik évi július hó 11-ik napján tartott rendes közgyűlésen 268/1889. kgy. szám alatt elfogadtatott: Major Miklós s. k. polgármester.

57390

Magyar királyi belügyminiszter

II.

Ezen szabályrendelet az 1879-ik évi XL. törvénycikk 5-ik §-a alapján ezennel megerősítem. Budapestén, 1889-ik évi augusztus hó 29-én.

A miniszter helyett:
Lukács s. k.
államtitkár

MATERIAL UND BAUWEISE IN DER VOLKSTÜMLICHEN BAUTECHNIK IN MAKÓ

von
Ferenc Tóth

Infolge der intensiven Bewirtschaftung ist Makó in der Verbürgerlichung an der Spitze gegangen, seine Häuser haben doch die Bauformen der vergangenen Zeiten aufbewahrt.

Die Behörde greift seit 200 Jahren in den Hausbau ein. Im 18. Jahrhundert mußte sie wegen Besetzung öffentlicher Plätze Vorkehrungen treffen, vom Anfang des 19. Jahrhunderts an auch wegen Bauen, die ohne Genehmigung durchgeführt wurden. Der Bau auf einem eng zusammengedrängten Fleck wurde seit 1774 feuerpolizeilich verboten. 1857 wurde die erste Bauregelung in Kraft gesetzt, wodurch die mehr entwickelten österreichischen Verhältnisse in Ungarn sollten einführt werden, die Bedingungen dazu waren aber noch nicht reif. 1888 ist die Regelung ins Leben getreten, die unter den örtlichen Verhältnissen angewandt wurde.

Zur Zeit der Neusiedlung im Jahre 1699 sind Häuser aus Flechtwerk gemacht worden. Der allgemeine Mauertyp ist die Piseemauer. Mauern aus Tegeln und Schlamm wurden nicht allgemein, nur arme Leute haben solche gemacht. Ein großer und mehrere auf diesem senkrecht liegenden kleinen Balken haben die Zimmerdecke gehalten. Diese bestand aus Rohr, Erde und Schlamm. Scherenförmig zusammengestellten Balken haben das Dach gehalten. Das Dach wurde einst mit Rohr und Rohrkolben, in kleinerem Maße mit Schindeln bedeckt. Die Dachziegel sind erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts allgemein geworden. Die Häuser wurden von innen und außen mit Schlamm verschmiert. Der Rauch wurde durch den offenen Kamin abgeführt, der in der Küche zu finden war. Die heutige Art der Kamine ist sporadisch am Anfang des 19. Jahrhunderts erschienen. Die Zimmer wurden mit Bauernöfen geheizt. Ursprünglich hat man diese Öfen aus Lehm, im letzten Jahrhundert aber aus Kacheln gemacht.

Vor dem Erscheinen der artesischen Brunnen haben die Einwohner das Wasser des Flusses Maros getrunken. Die gegrabenen Brunnen waren im 18. Jahrhundert viereckig und wurden mit Holz belegt. Diese Art ist in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts von den runden, mit Ziegeln belegten Brunnen verdrängt worden. Neulich werden Brunnen aus Betonrohren gemacht.

Bei der Neusiedlung haben die Bauern die Häuser selbst gebaut, später erschienen auch die bäuerlichen Spezialisten: Flechtwerkmacher, Wandstampfer, Dachmacher, Ziegelschläger, Brunnengräber und Ofenmacher. Die Anzahl der Maurer und Zimmerleute war 1780 nur noch vier. 1815 haben sie schon eine Zunft gebildet. 1857 war die Anzahl der Zunftmeister 7, die der außer der Zunft stehenden 16. Es gab noch 26 Störer, 54 Gesellen und 36 Lehrburschen. Der Anspruch des zeitgemäßen Hausbaues hat auch die Baumaterialindustrie erschaffen. Für Ziegelbrennen haben wir vom Ende des 18. Jahrhunderts Angaben. 1885 war die Anzahl der Ziegelbrenner 15. Im Jahre 1857 funktionierten 3 Kalköfen. Zum Bau nötiger Sand wurde aus dem Fluß Maros gewonnen. Das Bauholz stammte aus Siebenbürgen, es wurde am Wasser hergeliefert. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gab es schon 4 Sägewerke.

Das Bauopfer war noch 1960 in einem Nachbardorf in Gebrauch. Beim Hausbau wurde unter die Türschwelle Geld gelegt. Das Grünzweigstellen hat auch große Vergangenheit. Ins neue Haus wird zuerst Brot hineingebracht.

ADATOK A SZEGEDIEK BORKERESKEDELMÉRŐL ÉS BORFOGYASZTÁSÁRÓL

BÖRCSÖK VINCE

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

TÖRTÉNETI MÚLT

A szegedi borkultúra nagy múltú termelési, fogyasztási és kereskedelmi hálózatba ágyazódott be. A várost először III. Béla az 1183. évben kiadott, só kiutalásával kapcsolatos oklevele említi. A tatárjárás után IV. Béla vár építését rendeli el. Éppen a sószállítás révén kerültek kapcsolatba a Probus római császár (I. sz. 276—282) uralkodása alatt kialakított szerémségi borvidékkel, amely többszöri hanyatlás után mindig megújult.¹

A Kárpát-medencében már a rómaiak előtt is volt szőlőművelés. Pannónia területén a kelták, Erdélyben a dákok annyira előtérbe helyezték a szőlőtermelést és borfogyasztást, hogy akadályozta a rómaiak elleni fölkészülést.²

Feltehetően a római provinciákká vált Pannóniában és Dáciában újra fellendült a szőlőművelés. Közvetve a honfoglalást megelőzően itt élt néptörödékek útján, a rómaiak szőlőtermelési hagyományait vették át honfoglaló ősünk. Déli hatások a szerémségi borvidék révén erőteljesebben kirajzolódnak.

Moór Elemér nyelvészeti kutatásokkal megkísérli annak bizonyítását, hogy az előkelő magyarok már az őshazában is élték a bort. Amikor megszállták a Kárpát-medencét, a szlávok útján szerezték be boraikat, majd a közmagyarok is megkezdtek a szőlőtermelést.³

A Kárpát-medencében letelepült és keresztény hitre térített magyarok liturgiájában elengedhetetlen volt a bor. Nem véletlen tehát, hogy, a kolostorok foglalkoztak elsősorban bortermeléssel és borkereskedelemmel. Eleinte laikus testvérekkel műveltették a szőlőt. Ez a grangia-rendszer nem vált be, ezért megszüntették.⁴ Az egyház ezután a szőlődézsma, a borkereskedelem és a birtokain áthaladó borszállítmányok után szedett vám révén szerezte be borszükségletét.

A szegedi pusztával határos Kecskemét szőlőtermelését már II. Géza királyi oklevele is említi. Délről, bár nagyobb távolságra, a rómaiak által telepített szerémi szőlők révén nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Szeged népe már az Árpád korban termelte a szőlőt és fogyasztotta a bort. Okleveles adatok alapján igazolható, hogy a szegedieknek már IV. Béla korában voltak szőlőbirtokaik a Szerémségben. Mátyás 1471-ben kelt oklevele ugyanis Béla, András, Károly, Lajos és Zsigmond által adott vámmentességet újítja meg.⁵

Az Aranybulla 25. cikkelye közvetve ugyancsak elősegítette a szegediek borkeres-

¹ Bálint S., (1973) 67; Bálint S., (1975) 15; Kovács J., (1901) 238; Oltvai F., (1968) 15; Szűts M. (1914) 29.

² Andrásfalvy B. szíves közlése.

³ Égető M., (1975) 450; Moór E. 1963. febr. 20-án a JATE Bölcsészettudományi Karán tartott előadásából.

⁴ Bálint S., (1973) 67; Bálint S., (1975) 15; Szűts M., (1914) 28.

⁵ Gulácsy S., (1927) 178; Kovács J., (1901) 238; Varga F., (1875) 82.

kedelmét, amikor kimondta: „Továbbá sőt az ország közepén ne tartsanak, hanem csak Szabolcson és Szegeden és a határvidéken.⁶ Szegeden a Tisza partján levő pajták-ból már a XII. század végén eljutottak a sóval megrakott hajók a Tiszán, majd a Dúnán a Szerémségbe. Megüresedett hajóikon bort hoztak Szegedre.⁷

A hajósgazdák eleinte csak kalmárkodtak, kereskedtek, később szőlőt vásároltak és maguk is bortermelőkké váltak. Jól tükrözik e folyamat tartósságát az 1522. évi tizedlajstrom és az 1578-ban kiadott török defter összeírási adatai, amelyekben bőven találhatók részben szerémségi borvidékre utaló, részben borral foglalkozókra jellemző vezetékek és személynév.⁸

A szegedi polgárok boraikat Kamancról Kőszentmártonig kocsival, vagy a Dúnán Titelig hajón szállították. A bor egyrészét fogyasztásra, a többi föld alatti vermekben, a város gót stílust utánzó pincéiben helyezték el. A Rosewelt tér 12.13. és az Oskola u. 6. sz. házak alatti pincék a legrégebbiek (XVI—XVII.), sajnos a városfejlesztés során lebontásra kerültek. A felesleget kocsival továbbították Sáregyháza, Kecskemét, Buda, Diósgyőr, Kassa, Bártfa útvonalon Lengyelországba. (Első ábra) A városnak Budán háza is volt, (Hess András tér 4. sz.) két barlangszerű pincéjében szegedi borokkal. Üzleti kapcsolatban álltak a budai kiskocsmákkal, ugyanakkor részt vettek az európai kereskedelemben is.⁹ A másik út, amelyiken a szegedi kalmárok egyéb árút szállítottak Bukarest, Nagyszeben, Nándorfehérvár, Temesvár, Pest, Bécs és Trieszt városokon vezetett keresztül. A rossz útviszonyok miatt télen és a tavaszi vadvizek idején hat-nyolc lovat fogtak be. A kocsisok egyenruhát viseltek. Nyáron nagy ezüstgombos, sötétkék mellény, gyolcs ing, gyolcs gatyka volt az öltözetük, télen kék ujjassal és magyar nadrággal bővült a viseletük.¹⁰

Szerémség kiváló bora versenytárs nélkül kelendő volt az európai piacokon, mert a tokaji borok csak a XV. sz. legvégén váltak híressé. Szeged pincéiben voltak borok az aradi Hegyaljáról, Somogyból és Baranyából is. Szeged középkori gazdagságát elsősorban a borkereskedelmének köszönhette. A jólét egyik forrása volt.¹¹

Útonálló, fosztogatók és a Tisza kiöntése miatt, ha valaki hosszabb útra ment, először végreindulkezett.¹²

Sokszor meg kellett harcolni a szabad királyi városnak kijáró vámmentességért, amit IV. Bélát követő minden uralkodó megújított. Mátyás király többek között ismételtén biztosítja a szegedi polgárok szabad közlekedését a Tiszán, a Szerémségben termelt boraik vámmentességét és ugyanakkor megújítja a szegedi borkereskedők régi kiváltságait.¹³

A szegediek jogait gyakran megsértették. Maróthi János macsói bán vámot követelt minden egyes *átalag* (tonna, tunella) bor után 100 dénárt, minden rakomány után tíz dénárt, félteher után és a borszállítási okmányért tíz dénárt. Ezen felül a Péterváradon átszállított borok és üres szekerek után fokvámot szedtek. Fokvám a régi magyar nyelvben vízvezető kaput, csatornát jelent. Nyilván az épített csatornán, hajón húzott áru után vám járt.¹⁴ Ebben az esetben Varga F. szerint a Péterváradon áthaladó minden üres és borral megrakott kocsi után szedett díjat jelentette.

⁶ Bálint S., (1975) 6—15; Oltvai F., (1968) 15.

⁷ Bálint S., (1959) 18; Bálint S., (1970) 200; Csermák G., (1956) 3; Gráfik I., (1975) 74; Juhász A., (1966) 4; Kovács J., (1901) 238; Varga F., (1877) 146—149.

⁸ Bálint S., (1963) 22; Bálint S., (1973) 68; Péter L., (1973—74) 246; Szűts M., (1914) 42.

⁹ Bálint S., (1973) 58.

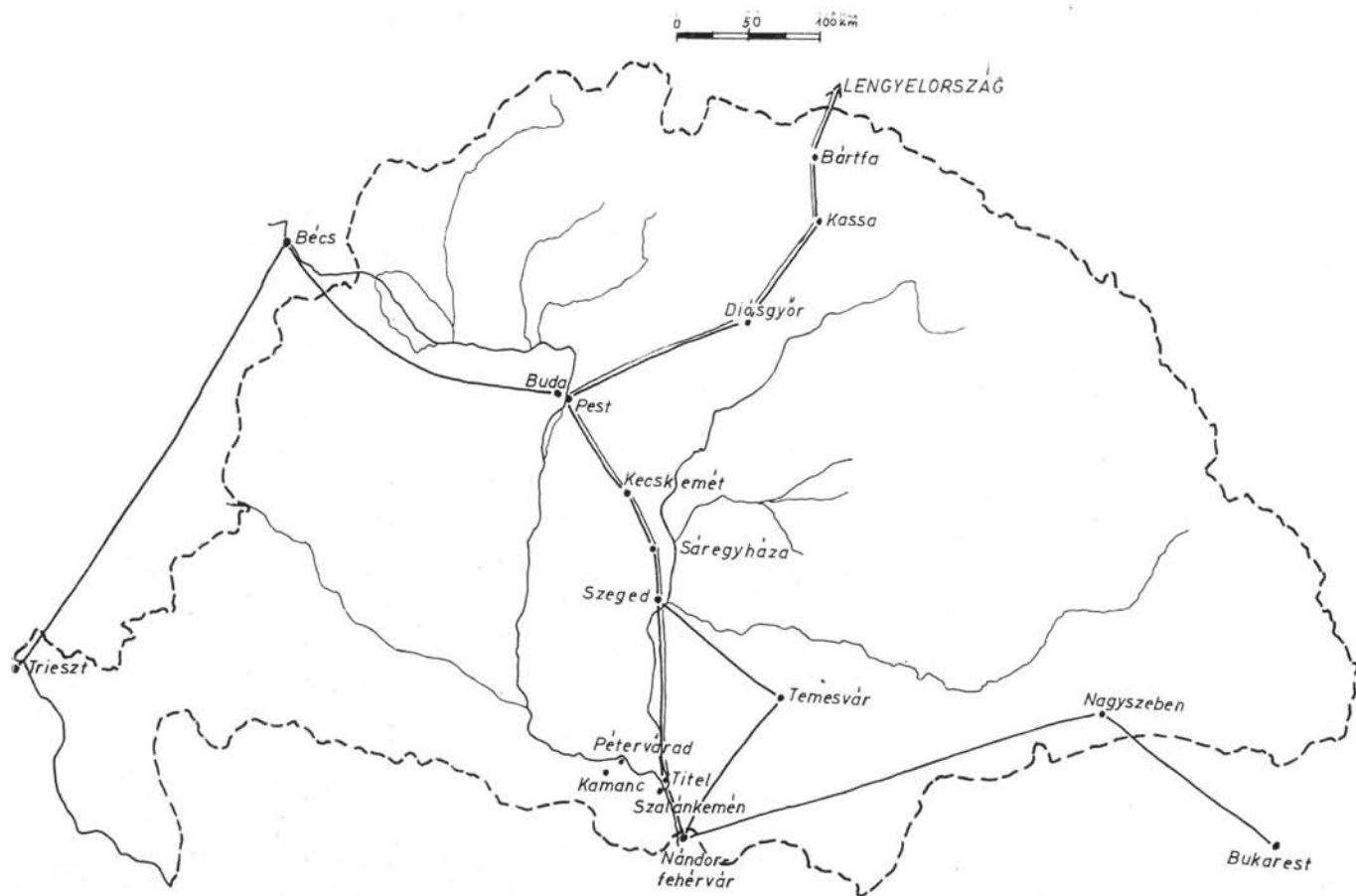
¹⁰ Reizner J., (1899) 125; Varga F., (1877) 171.

¹¹ Bálint S., (1959) 26; Varga F., 1877. 146.

¹² Reizner J., (1884) 88.

¹³ Bálint S., (1959) 20.

¹⁴ Andrásfalvy B. szíves közlése.

= A szerémi borok leggyakoribb útja

1. A szegedi kalmárok kereskedelmi útvonalai a török hódoltság előtt

Osorai Pipó temesi bán Zsigmond király utasítására kivizsgálta a sérelmeket és a szegediek javára döntött. Csupán a borszállítási okmányért kellett két-két dénárt fizetni és szürethelypénz címén a szokásos négy-négy dénárt kérhettek. A papi tizedet csöbörpénzzel váltották meg.

A titeli révnél a prépost vámszedési kísérletét Hunyadi J. kormányzó betiltotta. Zenta város földesura, a budai káptalan többször megsértette a szegediek kiváltságait ezért Mátyás király tudtával és beleegyezésével fegyveres szegedi polgárok megszállták Zentát. Végül kiegyeztek. Minden 20 hordó után egy frt a vám, kisebb hordók után pedig nem kellett fizetni. Zsigmond 1389-ban megparancsolta a szeri földesuraknak, hogy a Budára utazó szegedi polgároktól a sáregyházi úton semmiféle vámot ne szedjenek. A sáregyházi út Szeged és Kecskemét között a magasabb részekben haladt át.¹⁵

Borbála királyné 1415-ben Kecskemét város adószedőinek tiltja meg a szegedi kereskedők megadóztatását. A szegediek kiváltsága sértette Kassa, Bártfa jogait, ezért csak a borok áthaladását engedélyezték, a bormérést nem.

Sajátos, a szállítmányok milyenségére és mennyiségére utaló elnevezésekkel találkozunk.¹⁶ *Fekvébor* a telt hordókkal, az *álló*: üres hordókkal megrakott hajó. Megkülönböztettek *nagy*, *közép* és *kisebb* borokat. Az *egész* bor 20 hordó volt. A hordók általában tíz *akósak* voltak. Tíz hordó, azaz egy tunella, (átalag) 100 akót tett ki.

A borkereskedelemmel egyidőben, már a XIII. sz.-ban megindult a Szerémségből hozott szőlővesszőkkel a városkörnyéki feketeföldeken a szőlőtelepítés. Ekkor ültették a szilléri, a tarjányi és a Ballagi tó környéki szőlőket.¹⁷

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ALATT

Amikor a török megszállta az országot, a szerémi szőlőművelés lehanyaglott. A Korán tiltotta a borfogyasztást. A nagy kockázat miatt nem járt haszonnal a borral való foglalkozás.¹⁸ A török nem támogatta a szőlőtermelést, mint adótárgyat kedvelte. A török defterek szerint a szőlő- és bordézsomát 1545-ben három évre 100 000 akcebérért adták ki, 1549-ben pedig 61 030 akce jövedelmet hozott a török kincstárnak. (Az akce török váltópénz, amelyből 50 db tett ki egy magyar forintot). Népmonda szerint a szegedi vár pasája a tarjányi kertekben vásárolt szőlőt és az ott emelt nyaralóban szívesen töltötte idejét.¹⁹

A szerémség elvesztése miatt és a város környékén levő feketeföldeken a XVI. sz. közepén újabb telepítési hullám indult meg. Megújították a tarjányi, szilléri szőlőket, Kálvária, Jerikó, Hernyó, Kétérköz és az alsóvárosi temető táján újakat telepítettek.²⁰

A bortermés minden nehézség ellenére kereskedelmi forgalomba került. Baranyai borok is voltak Szegeden. Tóth Mihály Szeged bírása 1552-ben hajdúkat toborozva vissza akarta foglalni a szegedi várat. A kaland sikertelen volt. A fegyelem felbomlott. A feltört pincékben szerémségi és baranyai borokat ittak és tivornyáztak.²¹

A török hódoltság területén a legnagyobb kereskedelmi forgalom Szegeden bo-

¹⁵ Horváth F., (1975) 363; Reizner J., (1899) 80; Varga F., (1877) 147.

¹⁶ Reizner J., (1899) 82—84; Varga F., (1877) 150.

¹⁷ Kovács J., (1901) 43; Varga F., (1877) 158.

¹⁸ Kovács J., (1901) 238.

¹⁹ Varga F., (1877) 157.

²⁰ Gulácsy S., (1927) 150; Kiss F.—Tonelli S.—Sz. Szigethy., (1927) 149; Szűts M., (1914) 44.

²¹ Bálint S., (1969) 34; Bálint S., (1973) 70; Káldy Nagy Gy., (1970) 67; Oltrai F., (1968) 43; Reizner J., (1899) 125 Szűts M., 1914) 42; Varga F., (1877) 153.

nyolódott le. Jelentős szerepe volt a borkereskedelemnek, amely a lassan pusztuló szerémségi szőlők borai mellett, baranyai borok forgalmazásával is foglalkozott. A török túrta, sőt védelmébe vette a szegedi kereskedő polgárokat, mert adót szedett tőlük. Miksa 1574-ben kiadott rendeletével a török megszállás alatti szegedi polgárok kiváltságait megerősítette, megtiltotta, hogy tőlük bárki is adót, rév- és vámpénzt szedjen. A városnak két gazdája volt. Egyik földesura, a szegedi vár pasája — élt is jogaival, — a másik: szabad királyi jogállásából eredően a király, akinek az adózást először megtagadták, de később képtelenek megadták. Csak így értelmezhető a király törődése a török megszállás alá került szegediekkel.²²

A HÓDOLTSÁG UTÁN

A másfél évszázados török megszállás során a szerémi szőlők, de a város közvetlen környékén telepített szőlők is teljesen leromlottak. A borfogyasztás és a borkereskedelem lehanyatlott. Több mint 200 év kellett a szerémi szőlők megújulásához. A XVIII. sz. közepén kezdődött a homoki szőlők nagyobb arányú telepítése. Ez egybeesett a futóhomok megkötésének nagy munkájával. Hamar rájöttek, hogy az erdőtelepítés mellett gyümölcsfák, sőt a szőlő is alkalmas a homok megkötésére. A város sok pénzt adott ki olyan eszközökért, amelyeket a telepítendő erdőkből itthon is előállíthattak volna. Nevezetesen a baranyiai sze kereket, kocsikat és ekéket, a Bihar megyei csónakokat, vályúkat, a békésiek kaszanyeleket és villákat, az aradiak teknőket, vedreket és dézsákat adtak el a szegedieknek. Rengeteg pénzt vittek magukkal portékájukért.²³

A szőlők koncentrikus körök formájában a városból kifelé haladva települtek. Mindez jól megfigyelhető az 1788-as Balla térképen, amelyen a város környékén a *Frantzia Hegy*, *Roma Hegy*, *Kálvária Hegy*, *Aszaló Hegy*, *Ballagi Hegy*,²⁴ a szállásföldeken *Mórahegy*, *Kászonyi Hegy*, *Fazekashegy*,²⁵ a külső határszéleken *Kosárhegy*, *Nyárihegy* található.²⁶ A szőlők három év után termőre fordultak.² Eleinte nem nagy bizalommal fogadták a homoki szőlő borte termését. Fajtajelleg megkülönböztetése nélkül egyszerűen csak *buckai bor* elnevezéssel illették. Ez leginkább halványpiros, *sil-lerrős* volt. A homokon termett borok, ha minőségükkel nem is, bőséges termésükkel annál inkább elismerést érdemeltek ki. 1834. évben olyan nagy termés volt, hogy teknőbe, vályúba is szűrték és állatokat takarmányoztak vele. Az átlagos termés hozamát holdanként 15 hl volt. Ebben az évben a Szeged környéki borok forgalmazása évi négy millió koronát tett ki.²⁷

A XVIII. sz. folyamán ismét fellendült a vízi szállítás, vele együtt a szerémi borok kereskedelme is. A borkereskedők a Szerémségen kívül eljutottak Baranyába, az aradi Hegyaljára is. A Szerémségben az *ámbitusra* kiakasztott *evenka* számából tudták meg, hogy hány akó bor van eladó a háznál. Készítése délszláv hagyomány. Az állani való szőlőből a legszebb fürtöket egy szál *venyigére* úgy kötözték fel, mintha egy fürt lett volna. Súlya általában 5 kg volt. A kereskedő a bor megvételével ráadásnak kapta az

²² Káldy Nagy Gy., (1970) 169.

²³ Szűts M., (1914) 64; Vedres I., (1825) 118.

²⁴ Juhász A., (1975) 282.

²⁵ Juhász A., (1975) 287.

²⁶ Juhász A., (1975) 291.

²⁷ Szűts M., (1914) 180.

²⁸ Bálint S., (1973) 71.

²⁹ Horváth L., (1960) 125; Zoltai L., (1914) 57.

eladótól.²⁸ Hasonló megoldással Sopron környékén és a tokaji Hegyalján találkozhatunk.²⁹

Szegedre hajókon vagy tengelyen szállított borokat a polgárok pincéjébe helyezték el és részben saját fogyasztásra használták fel, részben továbbították az engedéllyel bíró bormérőknek. Az 1858. évben a tanács elrendelte a városban levő bormérők számbavételét, abból a célból, hogy megállapíttassék, szükséges-e új engedélyek kiadása.

Bormérő helyek alakulása 1858-ban

Palánk, Belváros	130
Felsőváros	68
Alsóváros	43
Rókus, Külváros	48
összesen	289

A 289 jogosított bormérő egyharmada ülvendéget is tudott fogadni. Eppen ezért a tanács úgy döntött, hogy ülvendégeket fogadó bormérő helyek számát nem kell növelni. A sajáttermésű borok utcán keresztül történő bormérése a továbbiakban növelendő. Így a termelők kellő áron értékesíthették boraikat, s a bormérők által fizetett illeték növeli a város bevételeit.³⁰

Néhány évvel később újabb összeírás készült. *Szeged város Palánk részében létező bormérőkről vezetett jegyzék pro anno 1862.* A jegyzék 127 bormérést sorol fel, ami csaknem megegyezik a megelőző összeírás adataival. A legkorábban kiadott engedély 1846-ban kelt. Az aláírás helyén gyakran kereszt található, ami tanúsítja, hogy az írni-olvasni tudás nem volt feltétele az engedély kiadásának. Egy évben forgalmazott bor 19831 akó. Legtöbb bormérő volt a Pétervári³¹ úton (16) és a halpiacon (19). Az összeírójegyzékben gyakran találunk magyarázó megjegyzéseket. *Gádszér József: Aigner Áron borát méri, mint iccés. Róth Antal pincében méri. Nagy János tulajdon termését méri.*

A palánki összeírással egyidőben készült Szeged felsővárosi részén létező bormérőkről vezetett jegyzék az 1862. évben. A jegyzékben szereplő legkorábban kiadott engedély 1855-ből való. A bormérők száma 50, ami 18-al kevesebb, mint az 1858. évi összeírásban. Kimértek 5070 akó bort. Legtöbb bormérő hely és a legnagyobb kimérési tételek a Tisza szélén voltak. (Az egyes tételszám alatt 400 akó). Megjegyzés rovatban: *Újhelyi Ferenc, Kiss Istvánnak az iccése, Murkai Menyhért az iccése Bernát Illésnek*³². (Alsóvárosra és Rókusra vonatkozó az 1862. évi összeírási adatok nem kerültek elő. Ha összevetjük a két összeírási jegyzék adatait, megállapíthatjuk, hogy az élet súlypontja a Palánkban volt.³³ A polgárosult Felsőváros³⁴ a halhasítókkal, tímárokkal, superokkal, fazekasokkal a borfogyasztás tekintetében is második helyre szorult vissza. A rangsort Rókus³⁵ folytatja, ahol a hízlalók, nagyvágók és cincárlegények jelentős mennyiségben éltek a homoki borokat. Nem véletlen a szólás-mondás: Rókusra ha rossz vagy! Az értékelés utal a mértéktelen borfogyasztásra is. Rókus után Móraváros³⁶ következett, részben a városrészben ültetett szőlők boraival, részben a homoki

³⁰ Csml. 76/1858.

³¹ Péter L., (1974) 291. A péterváradai kamenicai szőlőtulajdonos szegedi polgárok gyakori útvenala. Most Petőfi S. sugárút.

³² Csml. 76/1862.

³³ Bálint S., (1962) 147.

³⁴ Bálint S., (1963) 123.

³⁵ Bálint S., (1957) 165.

³⁶ Bálint S., (1968) 140.

(Buckai) borok fogyasztásával. Alsóváros³⁷ kertjeinek jelentős részét *beszőlőzték*, így miként később a szálláshelyeken is, saját termésű borainak mértéktartó fogyasztói voltak. A teljesség kedvéért szólnunk Újszegedről³⁸, a legfiatalabb városrészről is. Híres kertészetének egyik ága a faiskola és gyümölcsstermelés. Borszőlővel nem foglalkoztak. Lugasszőlővel is csak a századforduló után kísérleteztek. Elsősorban azért, hogy *mögövé* szőlővel ellássák a családot.

A tanyai szállások kialakulásával megjelennek a csárdák is. A Szeged melletti *Putri* csárdáról tudjuk, hogy folyosójának kettős fala fegyverek elrejtésére szolgált. Gémeskútjának különböző állása jelzés volt a betyárok számára. A betyárokkal való cimborálás miatt az 1850-es évek elején Csongrád megyében kilenc csárda lerombolását rendelték el.³⁹

Komoly gondot okozott a borkereskedelemnek az egységes mértékrendszer hiánya. A Helytartó Tanács figyelmeztette a helyi hatóságokat, hogy az eltérő mértékek használata éppúgy megkárosítja a vevőt, mint az eladót. Csongrád megye panaszolta, hogy a szabadon mozgó török kereskedők török mértékkel mérnek, amit a rác határőrök is támogatnak.⁴⁰

A bor mértékegysége egészen a XIX. sz. végéig az *akó*, ill. annak váltása az *icce* volt. Ahány vidék, annyi változat. Sok vitára, visszaélésre adott alkalmat. Aki szedte a dézsmát, annak a nagyobb akó volt a kedvezőbb, akinek adni kellett, a kisebb mellett kardoskodott. Az átváltásnál ismét sok zavar adódott. Miután a szegedieknek Budán is volt borpincéjük, kézenfekvő volt a *budai akó* használata. Ez azonos volt a *pozsonyi akó*val. Ez utóbbi megegyezett a régi bécsi akóval. Nagysága valamivel 54 l fölött volt. A *budai borice* 0,84 l, és a *pint* két icceből állt. Használták még a *cseber (tina)* mértékegységet is, amely 50 budai boriccéből állt.⁴¹ Török mértékegység volt a *kupa*, ami 1,69 liternek felelt meg.⁴²

Tekintettel arra, hogy a szegedi borkereskedők útjaik alakalmával érintették a hegyaljai borvidéket, az itt kialakult bormértékek hatását figyelhetjük meg. Az 1807-ben kiadott mértéktörvény megtúrta a hordónak mint mértékegységnek használatát. Azonban úgy rendelkezett, hogy a jövőben csak 2, 2/3 pozsonyi akó nagyságú hordót szabad készíteni. A pozsonyi akó 64 icce, ennek két és félszerese kb. 150 l-t tett ki.⁴³ Amíg a fában gazdag hegyaljai borral együtt adták a hordót is, addig az erdősítéssel bajlódó Szeged környékén ez a szokás nem vert gyökeret.

A FILOXÉRAVESZEDELEMTŐL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

Az 1880-as évek elején a filoxéra a hegyvidéki szőlőket majdnem teljesen letarolta. A homok ellenállt a pusztításnak. Ekkor kezdődött a homoki szőlő telepítésének második nagy hulláma, amelyről már szoltunk korábban megjelent dolgozatunkban.⁴⁴

Az új telepítésű szőlők három év alatt termőre fordultak és növekedett a fogyasztás, kiterelvényesedett a kereskedelem. A borértékesítés megkönnyítésére megalakult

³⁷ Bálint S., (1960) 125.

³⁸ Bálint S., (1969) 288.

³⁹ Szabó F., (1964) 104.

⁴⁰ N. Kiss I., (1975) 275.

⁴¹ N. Kiss I., (1975) 281.

⁴² N. Kiss I., (1975) 276.

⁴³ Mühl N., (1964) 28. N. Kiss I., 1975. 274.

⁴⁴ Börcsök V., (1970) 101.

a Homoki Szőlősgazdák Egyesülete.⁴⁵ 1890-ben létrehozták a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarát, amely évenként kiadott évkönyvében, jelentést nyújt a borral kapcsolatban is. Hozzá tartozott Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Baja és Bács-Kiskun megye. Igyekeztünk a Szegedre vonatkozó adatokat elhatárolni, ahol nem volt lehetséges, lemondtunk az adatok elemzéséről. Az I. világháború kezdetétől, 1914–1920 között nem közöltek adatokat. A múlt század utolsó évtizedeiben a borszőlő ára 14 és 34 krajcár, ill. fillér, a csemegezőlő 50–60 krajcár, ill. 30–36 fillér között ingadozott kg-ként. A holdankénti termésátlag nyolc és 20 hl között mozgott. Eleinte a termés nem fedezte a szükségletet. Az olcsó importboroknál jobban kedvelték a saját termelésű borokat, hl-ként négy-hat frt-tal többet adtak érte.⁴⁶ A kereskedők leginkább a fehér bort kedvelték, ami az árak alakulásában is megmutatkozott.

Borárak alakulása a múlt század végén

	1894 ⁴⁷	1895 ⁴⁸ frt/hl	1896 ⁴⁹
Schiller	11–33	10–16	8–14
fehér	14–16	12–22	14–22
vörös	18–22	16–20	16–24
fajbor	22–26	20–24	19–23

A királyhalmoki csemegezőlők a telepítés negyedik évében termőre fordultak és 1896-ban 13 ezer finom *postakosár* szőlőt szállítottak Felső-Magyarországra, Budapestre és Bécsbe. Ez a mennyiség 1897-ben többszöröződött, 67 ezer postakosár volt. A csomagolást merániai asszonyokkal végeztették, akik jól értettek a szőlő szoros csomagolásához. Bécsben részvénytársaság alakult és 120 ezer frt költséggel 200 holdas homoki csemegezőlő telepítését kezdték meg.⁵⁰ Századunk első évtizedében 20–24 fillérről 50 fillérre emelkedett a borszőlő kg-kénti ára. A csemegezőlő kg-ját 28 és 46 fillér közt jegyezték. Az óbor l-je 80–100, az újbore 40–60 fillér volt. A nagykereskedők pincét építettek Királyhalmon, kialakult a szatymazi bor jó híre és megjelentek a bort vásárló külföldi nagykereskedők.⁵¹

Bortermelés mennyiségének alakulása

1905 ⁵²	48 000 hl
1907 ⁵³	77 000 hl
1911 ⁵⁴	100 000 hl

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarát a trianoni békeszerződés során elveszített területek miatt újraszervezték. Az új elosztás szerint Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád megye, Baja, Békés megye, továbbá Bács-Bodrog, Arad, Torontál és Csa-

⁴⁵ Szűts M., (1914) 183.

⁴⁶ Csml. A szegedi Kereskedelmi és Iparkamarai Kerület közgazdasági viszonyairól. 1892. 102.

⁴⁷ Csml. 2674/59. 1894. 37.

⁴⁸ Csml. 2674/59. 1895. 31.

⁴⁹ Csml. 2674/59. 1896. 37.

⁵⁰ Csml. 2674/59. 1897. 37.

⁵¹ Csml. 2674/59. 1911. 92.

⁵² Csml. 2674/59. 1905. 54.

⁵³ Csml. 2674/59. 1907. 68.

⁵⁴ Csml. 2674/59. 1911. 76.

nád megye megmaradt részei tartoztak hozzá. A húszas évek elején szűkszáví évi jelentéseikben több éven át alig említik a borkereskedelem alakulását.

A lassan fokozódó infláció ellenére a borárok emelkedtek. Az 1924. év elején 1 hl bor egy q búza, decemberben már két q-t is megadtak érte. Ausztriába világpiaci áron alul exportáltak 200 000 hl bort. Az 1930. évben a jó termés hatására csökkentek az árak. A borszőlő 3, a csemegeszőlő 15 fillér volt kg-ként. A must literjéért öthat fillért adtak. A termésátlag szépen emelkedett, 30-40 hl bor termett holdanként. Az olasz import borok minősége gyengébb volt, de szőlőfajtái sokkal többet termettek: 80-90 hl/kat. hold.

A kormányzat igen magas fogyasztási adóval terhelte meg a bortermelőket. Gyakran a bor árának felét, literenként (1928-ban) 18,8 fillért kellett fizetni. Hatására eladatlan borok halmozódtak fel. A felvásárlási ár maligán fokként öt fillérről 2 fillérre esett vissza.⁵⁵ A termésátlagok 1890-es évekhez képest jelentős mértékben emelkedtek⁵⁶.

Nagy gondot okozott, különösen a városi kisbérloőknek a termés (szőlő, must, bor) értékesítése. A szőlőért fizettek a legkevesebbet. A must eladása kedvezőbb volt. Még viszonylag a boreladásból származott a legnagyobb haszon. Szeged városa 1937-ben a súlyos és visszatérő értékesítési gondok, a hordóhiány megszüntetésére a must árletörésének megakadályozására *borkőpincék* építését javasolta a földművelésügyi kormányzatnak.⁵⁷ A telket (egy kh. 1400 négyzetöl) díjtalanul rendelkezésre bocsátotta. A vízellátást, a villanyáram bevezetését, bekötőút létesítését és a pincemeszteri lakás megépítését a város magára vállalta. Összesen 20 ezer hl bor tárolására alkalmas pincében 6000 hl cementtartály és 4000 hl fahordó beállítását tervezték. Az építés költségeit 100, 000 pengőben állapították meg. A pince az 1937. év őszére el is készült. A bort részben felvásárolták, részben tárolásra vették át. Viszonylag magas árat fizettek, maligán fokként minimum 1,4 fillért. Tárolási díjként havonként és hl-ként 16 fillért számítottak fel. A tárolásra átvett borokat kizárólag fahordókban tartották.

Állami borpince építési akció révén az érdeklődés központjába került a városi kisbérloők által termelt borok sorsa. A borpince 1937 októberének második felében készült el. Ezért a korábbi musttermésből a Hangya 550 hl mustot átvett cukorfokként 0,7 fillérért az uralkodó 0,5 filléres árakkal szemben.⁵⁸ A királyhalmi Népkör kérését Szécsi György elnök tolmácsolta a polgármesternek. Azt kérték, hogy a borpince Királyhalmon és Átokházán a hordókkal nem rendelkező kisbérloőktől a helyszínen vásárolja fel a mustot és a seprőbort.

Felmerült egy olyan terv, amely szerint a borkőpincét csak 5000 hl kapacitásúra építenék. Szeged környékén az évi termés 100 000 hl körül mozgott. Így a borkőpince mindenképpen kicsi lesz, írja a város polgármesterének Katona István tanácsnok.

A borkőpince megépítése megmozgatta a város szakmai közvéleményét. Többen jó üzletet látva, segíteni akartak a homoki borok tárolásának megoldásában. Beck Bernát fiai szegedi gőzmalom és vízvezeték rt. felajánlotta a közraktári telepen levő pincéjét bor tárolására. Ugyanakkor az Agrária kereskedelmi rt. hasonló beadvánnyal fordult a polgármesterhez. Stein Mátyás borkereskedő Bécsből 20-25 ezer hl bor tárolására alkalmas fahordók szállítására tett ajánlatot. Pestről és Baranyából 700-800 hl-ig régi és új hordókat adott volna el.⁵⁹

⁵⁵ Csm. 2674/59. 1927. 73.

⁵⁶ Csm. 2674/59. 1930. 14.

⁵⁷ Csm. 10.455/44. Szeged szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1937. évi július 7-én tartott rendes közgyűlési jkv-ből.

⁵⁸ Csm. 207/1973. Tanácsi iratok.

⁵⁹ Csm. 10.455/44. Tanácsi iratok.

A borpince példás gyorsasággal megépült. A Szeged környéki bortermésnek csupán tíz százalékát fogadta be, mégis példamutató kezdeményezésnek tekinthetjük, mert azokon a szőlővel bajlódó városi kisbérlelőkön segített, akik hordóállomány hiányában ki voltak téve a kocsmárosok, borkereskedők túlkapásainak. Nem kis mértékben árstabilizáló szerepet töltött be.

Kisebb anyagi erővel rendelkező szőlőtermelők a termés nagyobbik részét szüretelés után feldolgozatlanul eladták. A piros szlanka bogyói vékony héjúak, nedvdúsak. Keletje volt a jól beérett kadamfürtőknek is. Mindkét szőlőfajtát már szüret előtt garabolyozták, azaz garabolyokba rakva piacra vitték. Válogatva szedték le a fürtöket, a *többi möhet a sutúba* — mondták. A piacon étkezési szőlőként adták el. Borszőlőként módosabb termelők vagy kereskedők nagy tételben vették meg. Nemcsak szőlőként éltek, hanem különösen bő termés esetén házi fogyasztásra sokféle változatban feldolgozták. Részben a vendéget kínálták meg vele, részben a népes családok gyermekeinek *kosztolásában* segített. Az *állanivaló* szőlőt már szüretkor kiválogatták, a *töpött* szőlőt mazsolának összegyűjtötték. *Szőlőbefőtt, szőlőlekvár, mustméz, állított bor* a sok apró bíbelődés miatt újabban nem készül. A must járulékos felhasználásával készült a gyümölcslekvár, *töklekvár, tökbefőtt* és a *borpár*. Erről részletesen szoltunk korábbi dolgozatunkban.⁶⁰

A kistermelő csak annyit szűrt el, amennyi szűkös hordóállományában elfért. Ez a mennyiség nem tette lehetővé a napi borfogyasztást, csak arra törekedtek, hogy a családi és *sátoros ünnepeket* kiszolgálja. Pincéjük sem volt. Kamrába helyezték el a hordókat. Télen még csak *rájártak* a hordóra és többször megkóstolgatták. A meleg közeledtével mindig nagyobb kockázat a darabban tartott bor.

A pince vagy kamra tehát tulajdonképpen anyagi kérdés. A szegényebb szőlőművesek nem bírtak pincét építeni. Nem készült pince a Tisza mentén, a jó fekete földeken megtelepült tanyákban sem. Itt a föld külterjes művelése, kevesebb munkával is megadta azt a hasznót, amit a homokon a sok munkával járó szőlőtermés hozott. A tanya mellett, annak egyik kertjeként ültettek szőlőt, hogy mögövé szőlővel, kevés borral ellássa a családot. Nem volt értelme a pinceépítésnek. Sajnos a pincével nem rendelkező kistermelők jó termés esetén ki voltak téve a felvásárlók önkényének. Annyiért vették a szőlőt, amennyiért akarták. *Inkább odaattuk sémmit, minthogy evesszön*.

Többet kaptak, ha mustként adták el. Akik tehették, törekedtek erre. Tisztább üzletnek látszott mindkét fél részéről. Amíg a szőlőt csak *fölnézték*, a mustnál már volt fogható értékelés, a cukorfok. A mérőműszernek *grád* a népies neve. A szegedi homok mustja 16—22 cukorfok között mozog.

Szegeden gombamód elszaporodtak a kiskocsmák, de az utak mentén, útkereszteződéseknél kialakult a tanyai csárdák hálózata is. A tanyai kocsmáros emellett a saját földjén is gazdálkodott. A legtöbbjük fogattal rendelkezett és eljártak Mélykútra, Jánoshalmára, ahol a kisebb kereslet folytán olcsóbban vettek bort. A városi kiskocsmák sok mustot vásároltak fel. Cukorfok szerint fizettek, és a bor árának felét adták meg érte.

A kocsmárosok általában háromszor vásároltak nagyobb mennyiséget. Ősszel, amikor szőlőt vagy mustot vettek, karácsony tájkán újbort és tavasszal fejtett bort, amikor a következő évi termés már megmutatkozott. Ha jónak ígérkezett, leverték a bor árát, fagykárók esetén pedig áron felül vásárolták össze a kint levő borokat.

A szállítás mindig az eladó feladata volt. Nagy gonddal történt. A *lőcsös kocsi* oldalát és az *alcserényt* levették, és helyére a *borkorcsolya* néven ismert készség került.

⁶⁰ Börcsök V., (1963) 135.

Erre általában még üresen tették fel a hordót, azután töltötték meg. A kocsit szárral, *szárizékkal*, *szőlővenyigével*, jobbról-balról a rázódás ellen kibélelték, a kocsi elején szőlővenyigéből ülést készítettek. A mustos hordót szállításkor nem szabad tele tölteni, sem bedugni. A must kilötyögésének megakadályozására a hordó felső dugója helyett belétől megtisztított 80—100 cm hosszú *tányéricszár*, napraforgó került. Ha a must megmozdul, legfeljebb a habja jut ki a csövön, de az értékes szállítmány mennyisége nem csökken. (2. kép) Újabban higgasztó nevű vegyszert tesznek bele. Így bedugott hordóban is szállítható must.

Az újbort a kocsmáros egyszeri fejtés után vette át. A rosszul kezelt hordóban tárolt bornak sajátos, sokszor kellemetlen mellékíze van, *hordóízű*. Gyakran *dohos* az edény, ezt átveszi az újbort s így csak házi fogyasztásra alkalmas. A szőlő is lehet penészes vagy rothadt. Mustján megérzik. Forrás alatt a söprő *lehúzza* és az újbort mentesül a káros hatások alól.

Az árak a két világháború között rendkívül alacsony szinten mozogtak. Egy l borért 15 fillért kaptak a termelők. Koccintgatás közben szódavizet nem használtak, *mer aszt csináják, oszt sokba kerül, a bor mög teröm*.

2. Must szállítására előkészített kocsi Mórahalmon

A bor szállítása úgy történt, ahogy a mustnál megismertük. (3. kép) A kocsmárosok elfogadták a hordóra rásütött mértéket. Ha régi volt, a kövesedés miatt 100 l-ként öt-hat litert ráhagytak.

Mind a piacra, mind a kocsmáknak eladott bort a vámháznál feljegyezték. Amikor a kocsi a piacról hazafelé tartott, megállapították az eladott bor mennyiségét. Kifizették az érte járó vámot és fogyasztási adót. Ha a termelő otthon literezgette el a borát, vagy túlhaladták a fejadag mértékét, fizetnie kellett a fogyasztást.

A borfogyasztási adót évenként állapították meg, és a termőterület nagyságához szabták. Az 1923. évi 33. tc. alapján városi szabályrendelet módosítása szerint minden bortermelő saját termésű boraiból 50 százalékos borfogyasztási adókedvezményben részesült, éspedig az első hold után 200 l, minden további hold után 100-100 l a járandóság. A kedvezményes bor mennyiségében a 20 hl-t nem haladhatja meg. Az igényt a közzétett időpontig, legkésőbb október végéig, a szüret megkezdéséig jelenteni kellett a városi fogyasztási adóhivatalnak, Alsótanyán és Felsőtanyán a községi bírónál. Az igénybejelentés elmulasztása a kedvezmény megvonásával járt. A be-

jelentésről a termelő igazolást kapott, és ennek birtokában a 100 l-kénti kilenc pengő nagyadó helyett, négy pengő 50 fillér kisadót kellett fizetni a megállapított mennyiség után. Szegeden a kedvezményes bor 1939-ben 1 776 043 l volt és ez 79935 pengő kiesést okozott a város bevételeiben.

A fogyasztási adóhivatal javaslata:

0—1 holdig	200 l
1—2 holdig	250 l
2—3 holdig	500 l
3—4 holdig	600 l
4—5 holdig	700 l
5—6 holdig	800 l
6—15 holdig	1200 l
15 holdon felül	
10 holdanként	400 l
legfeljebb	2000 l ⁶¹

3. Borszállítás Ásotthalmon

Az 1888. évtől 100 l-nél kisebb tételt egyszerre nem adhattak el a termelők saját termésű boraikból. Később, 1899-től 50 l volt a taksa,⁶² végül is 25 l-re mérsékeltek.

A kereslet és kínálat könyörtelen törvénye, továbbá a kocsmárosok és *borkufák* mérhetetlen kapzsisága sokszor sújtotta a megszorult kistermelőt. A két világháború között kialakították az állami borpincék országos hálózatát, ami mind az árak, mind a minőség kialakítására kedvezően hatott.

A régi Szegednek kellemes színfoltja volt a borpiac. A *kakasos templom*, tehát a Kálvin tér környékén árusítottak. A süppedő homokban nem volt könnyű a bor bevontatása. Ezért előző este 10-11 óra körül elindultak, hogy jó helyet foglalhassanak

⁶¹ Csm. 12.561/1937. Tanácsi iratok.

⁶² Feyér P., (1970) 227.

el maguknak. Mindenkinek kóstolót adtak, aki vásárolni akart. A hordó tetején egy dl-es poharakban a *mustra*. A hordó mellett ott volt a bor kiemelésére szolgáló lopó. A bekötött üvegből is tettek ki mintát.

Nem volt mindenkinek fogata. Előfordult, hogy két db hét-tíz l-es bekötött üveget megtöltöttek borral, a fülénél fogva átkötötték egy kenderből készült törölközővel és úgy gyalogosan jobb és bal vállukon átvetve-váltogatva vitték a szegedi piacra. Egyik üveg elől, a másik üveg hátul volt. Bejártak Szegedre, Szabadkára, miközben 20 km-t gyalogoltak. Az így árult pénzt nagyon megbecsülték.

A Tisza menti feketeföldeken lakók trágyáért bort cseréltek. A jó öntvénytalajon nem kellett sűrűn trágyázni. Gazdag állatállomány mellett bőven volt trágyafelesleg. A homok pedig humuszban szegény, trágyaigényes. A vásárolt vagy cserélt trágyával nagyon takarékosan bántak. Kukoricavetéskor minden bokor helyét kivágták és kézzel *kétösszemarék* trágyát tettek. Homokkal összekeverték és úgy vetették bele a kukoricaszemeket. A tápaiak megrakták kocsijukat trágyával, lerázódás ellen meg is locsolták és Szegeden keresztül indultak a homokra bort cserélni. A tanyákba *behu-jángattak*, míg valaki beinvitálta őket. Lerakták a trágyát, megtöltötték bekötött üvegeiket borral és indultak vissza. Különösen jelentős volt a forgalom a húsvéti bor miatt a *nagyhéten*. Ha a cserélők meg voltak elégedve egymással, tartós kapcsolat alakult ki köztük. Egy-két *fával* (hordóval) mindig maradt bor a pincében is.

Amikor a tápaiak befejezték a trágyacserét, otthon borbálat tartottak. Beinvitálták a szomszédot: *Igyunk egy kis trágyalevit* — mondták tréfásan. Az idősebbek megszólították a trágyacserélőket: *mer jó az tápai föld, de trágyázással még jobb*.

Ugyancsak a Szeged környéki homokon szerezték be a bort a tápai lakodalmakhoz is. Vétel előtt alaposan ízlelgették, megvizsgálták színét és fényét. A fényes bor akkor értékes, ha fényét nem mesterségesen, kénezéssel alakítják ki. A túlkénezett bor fejfájást okoz. Nagyobb tételt a termelő szállította a lakodalmas házhoz. Az eladót is meghívták a lakodalomba és az köteles volt elfogadni a *mögtisztölést*. Ajándékot nem vártak tőle.

A kocsmárosok is kialakították a maguk vevőkörét, a kocsmá jellegzetes bormárkáját. Ilyen volt Szegeden a *Nógrádi gyöngye*, később Újszegeden a *Liget gyöngye*, amelynek szesztartalmát, színét, ízét, zamatát, olykor mesterségesen is, de állandósították. „Csak olyan bort szabad venni, amelyet a vendégek szeretnek, ha nem olyan ízű mint amilyenre rászoktak, elmaradoznak.”⁶³

Ahogy a mustnál mérővel állapítják meg a cukorfokot, úgy mérik a bor szesz-fokát maligán fokkal. Vidékünkön átlagban 18 cukorfokos must terem, amiből 11,5 maligán fokos bor lesz. Ritka évjárat, amikor a termés eléri a 22-24 cukorfokot és megforrás után a 15-16 szeszfokot.

A bor fokolása csak egyik módja a minőség megállapításának. A bor ízét kóstolgatni kell, de az igazi borszakértő a szájába vett bort nem nyeli le, hanem jól megfor-gatja, *mögrágja* és aztán kiköpi. Különösen akkor van erre szükség, ha egymás után több fajta borról kell véleményt mondani.

FOGYASZTÁS

Élnek a borral ünnepi alkalmakkor, de munkában is fogyasztják. A szőlővel baj-lódó munkások gyakran munkabér kiegészítésként kialkudnak napi egy-egy liter bort. A magyar ember iszik örömeiben, iszik bánatában. A tőkés polgári szemlélet szerint a szegénység oka, hogy elitták pénzüket. Valóságban a kilátástalanság miatt ittak.⁶⁴

⁶³ Tömörkény I., (1960) 359.

⁶⁴ Katona I., (1963) 375.

Mustként csak asszonyok és gyerekek fogyasztják. A mustot is módjával kell inni, mert *elcsapja az embör hasát*. Egyébként hamar forrni kezd. Édes ízét elveszti és a szesztartalom erősödik benne. *Gázosak* még ilyenkor a forrásban levő borok. Ha mértéktelenül fogyasztják megárt, megbolondítja a férfinépet. *Möggkompul, möggkompojodik az embör tülle*.

A letisztult újbor lehet *húzos*, különösen a kadarka bora, a préselésből származó gazdag csersavtartalma miatt. Lehet *csumaízű*, különösen a harmadik sutulás. Lehet *édösitalú*, a must magas cukortartalma miatt. Lehet *kékkű ízű*. A jó újboron, ha érzik is valami, azért megmutatja milyen bor várható belőle.

A must és bor minőségét az 1893. évi 23. tc. védi. Mesterséges bort készíteni és forgalomba hozni tilos. Szőlőtörköly *csiger, lőre* készítésére csak egyszer használható fel. Ha a bor minőségével kapcsolatban gyanú merült fel, öttágú borvizsgáló bizottság elé került. A gyanú alaposága esetén denaturálást rendeltek el, ami sóval vagy ecettel történt.⁶⁵

A Szeged környéki parasztember ha rokon, vagy *érdömös* férfivendég érkezik, lehívja a pincébe. Ha hordót kezd meg, az *nagy tisztosság*. Még nagyobb, ha minden hordót végigkóstoltat. A hordó megkezdésekor vagy darabhordónál, amíg a felső dugón leeresztett lopó eléri, azzal emelik ki a bort. Ennek sajátos fortélyja van. A leeresztett lopót felül addig kell szívni, amíg meg nem telik. Szíva kell kiemelni, majd a jobb kéz mutatóujjával el kell zárni az alsó nyílást. Úgy kell irányítani, hogy a jobb váll és a fej segítségével biztosan támaszkodjék. Azután a pohárba a jobb kéz mutatóujjának elmozdításával lehet kiengedni a bort. (4. kép) Ősi szokás szerint mindig a gazda iszik előre, majd tölti a poharat a vendég részére is. Ezzel a tiszteletlenségnek látszó magatartással azt akarja érzékeltetni, hogy a bor nem mérgezett, iható. Idősebb gazda szívesen átengedi a szívást fiatalabb vendégének, aki ha olyan, kis ravaszsággal túlszívja a *kabakot* és jót kortyol a hordó tartalmából. Egyik pohár követi a másikat. Gyorsan *bekapnak* fél-fél litert, és a maradékot a hordóba visszaengedik. A kabak helye nyáron a pinceszínben vagy az épület előtti fán van. Télen a fűtött kemence vállán szád ki. Így a legközelebbi borkivételnél nem oltja be a hordót ecetgombával.⁶⁶ Ha a hordóban a bor megfogy, csapraverik. Télen hosszabb, nyáron kevesebb ideig tartható a bor darabban, borbetegség veszélye nélkül. *Szét köll szödni*. Melegben a darabhordó tartalma *mögvirágosodik, mögbornyúsodik, mögecetösödik*. A gyenge szesztartalmú bor *fölfordul, megbüdösödik*.

Vasárnap *többedmagával* érkező vendéget asztal mellé *invítálják*, és mindenkinek külön pohárba töltenek, koccintanak.⁶⁷ Koccintáskor arra is kell ügyelni, hogy a poharak felső széle egy magasságban érjenek össze. A lebecsülés biztos jele, ha a koccintó a pohárnak alsó szélét hanyagul odaüti a másik poharának felső széléhez. A bort jobb kézzel befelé hajló mozdulattal kell töltetni. A kifelé hajlított kézből öntött bort nem szívesen adják. Koccintáskor: Egészségére! Egészségünkre! — mondják. Ivás közben a házigazdát kell figyelni. Ha nem issza fenéig a poharát, a vendégnek sem illik.

Búcsúzáskor mondják: *Igyuk mög a szent János áldását!* Bálint Sándor szerint a középkorban szentelt borral kínálták meg azokat, akik útra keltek, hogy szent János áldása az út veszélyeitől oltalmazza meg őket.⁶⁸ Nyugat-Magyarországon Schwartz Elemér szerint szent János napján (dec. 27-én) megáldattak egy l bort. Elő-

⁶⁵ Csanády G., (1899) 133.

⁶⁶ Rassay T., (1969) 166.

⁶⁷ Pais S., (1964) 99.

⁶⁸ Bálint S., (1938) 216.

szőr a családfő ivott, majd betegségek ellen egy kis üveggel eltettek belőle a *sublót* tejére. A többi boroshordókba töltötték, hogy bővebben legyen a következő évi termés.⁶⁹

Jelentősebb összegű adásvételnél, különösen vásárokon azt is kialkudták, hogy ki fizesse az áldomást. Alku után elmentek a *duttyánba*, másként sátoros kocsmába és bort ittak. Jeles alkalom volt a borozgatásra a juhászoknál a gyapjúátadás. Gyakran több napon át tartott a *darvadozás* és jelentős összeget költöttek el. *Hát eccő van egy évben pásztorünnep*, mondogatták és egymás után rendelték a bort asztalukra. Kocsmákat, vendéglátó helyeket azok is látogatták, akiknek otthon volt saját termésű boruk. A barátság kedvéért elborozgattak és közben fogyasztottak.

Szeged és Szeged Járás vendéglátó egységeinek száma

év	Szeged	Szeged járás	összesen
1966 ⁷⁰	98	117	215
1967 ⁷¹	105	122	227
1968 ⁷²	119	116	235
1969 ⁷³	121	119	240
1970 ⁷⁴	142	119	261

4. Borkiemelés lopóval Üllésen

⁶⁹ Schwartz E., (1929) 70.

⁷⁰ Csml. 1807. Csongrád Megye Statisztikai Évkönyve. 222.

⁷¹ Csml. 3946. 200.

⁷² Csml. 1644. 180.

⁷³ Csml. 4223. 181.

⁷⁴ Csml. 4529. 169.

Jelős napok el sem képzelhetők bor nélkül népünk életében. Szilveszterkor, újévkor nincs vendégjárás, de fogyaszt bort a család. Azt tartják: *Ha újévkor van, az év mindön napján van*. Másik nagy esemény a disznóvágás. Pálinkával kezdik és borral folytatják. A böllér addig nem ihat, amíg a fűszerezés meg nem történt. Vacsoránál sűrűn koccintanak. A zsíros ételekre jól csúszik a bor. Közben beszélgetnek, *darvadoznak és évődnek* egymással.⁷⁵

A lakodalomban több hl bor fogy el. Az asztalnál mindenki külön pohárból iszik. Asztalbontás után egy pohárból kínálják végig az egész vendégsereget. Jelentős mennyiségű bor fogyott el a kocsmárosok vagy egyesületek által rendezett bálakon.⁷⁶ A bor, a jókedv hatására az arcok kipirulnak. A *borközi állapot* első állomására mondják: *spiccös, piccös*. Kiskundorozsma környékén *kattyas, kattyos*. *Csicsás, mólés, bekávészott* — mondják Tápén —: élénk, beszédes lesz az ember. Az öregebbek háborús élményeiket mesélik, igyekeznek egymást túlszárnyalni a fronton átélt borzasztóságok elmondásával. Gyakran nézeteltérésre is sor kerül. A legyőzött így védekezik: *Úk mán ketten vannak — a Boris nénivē* (azaz a borral). A csöndes beivott emberre mondják: *Ez is beszeszött*. Amikor a bor teljesen uralja a vendéget, elcsendesedik. *Berűgött, elűtötte a gyászkocsi, elűtötte a Boldogasszony szekere*. Ha annyira leittasodik, hogy az asztal alá kerül: *Részög disznó* — mondják. *Célszörű* homoki emberrel ez ritkán történik meg. Lakodalomban kikísértetik magukat a muzsikásokkal, dolguk végeztével kiszellőződnek és nótaszó mellett visszatérnek. Két féle részeg ember van, a csendes és az izgága. Az előbbi alszik, az utóbbi beleköt társaiba.

Szűk körben borozgatásra ad alkalmat a fentiekén kívül a *mönyasszony pohara*, keresztelő, rokon látogatás, de még a haláleset is. A halotti torban bort is adnak az asztalra. Mindegyik esetben jól *mögvetik a bor ágyát*, azaz bőségesen és zsíros ételeket vagy érett túrót fogyasztanak. Ha egyéb alkalmakkor nem várt férfivendégeket kell fogadni, érett sajtot és érett túrót tesznek az asztalra. Erre jól csúszik a bor. Ilyenkor is használják a *borkorcsolya* elnevezést.

A bor hatása másként jelentkezik a fiataloknál és másként az öregeknél. A fiatalok körben állva összefogódzva és nagyokat kurjongatva dalolnak. Aki az ivásban következik, megtöltött három dl-es pohárral a középre állítják és így énekelnek:

Három fehér szőlőtőke, három fekete,
Dicsértessék az Úr Jézus drága szent neve.
Szécsi Antal iszik most,
Annak örvendezzünk most,
Le, le, le, le, le, le, (addig dalolják, míg a
pohár ki bem ürül)

— — — — —
Válják egészségére!

A másik rigmust *Fölsőtanya* (most: Balástya) tanyavilágában jegyeztük fel:

Szent Pétör emönt Rómába,
Bottyát vevé a vállára,
Bottyá végén csutora,
Csutorában jó bora.
Kovács Ferit az Úristen éltesse.
Rutyu — rutyu — rutyu,
Rutyu — rutyu, — rutyu, (addig ismétlik,
míg a pohár ki nem ürül)

— — — — —
Kovács Ferit az Úristen éltesse!

⁷⁵ Felföldi L., (1974) 469.

⁷⁶ Balogh F., (1905) 302.

(A rigmust éneklő kar unszolására fenéig kell üriteni a pyharat.)

Pajzánabb fiatalok között divatos rigmus:

Nem, nem, nem, nem, nem, nem,
Nem megyünk mi innen el,
Míg a gazda, házigazda
Bunkós bottal ki nem ver.

Ha nem tetszik a gazdának,
Hogy mi itten mulatunk,
Vigye el a házat innen,
De mi itten maradunk.

Válasz:

Félig van mán a hordó
Nem éri mán a lopó.
Öleget ittatok, öttetök mán,
Vigyön a fene bennetöket haza mán.

A borfogyasztás ünnepi alkalmai után szólnunk kell a borozás hétköznapijairól is. Szatymazon, ahol jelentős mértékben voltak *úri szőlők*, fogadott munkásokkal dolgoztattak. A napi bér mellé kijárt az egy liter bor (csiger).

A gyorsan elvégzendő munkához a szomszédok segítségét kérték. Munka közben borral kínálták az *ingenős* munkásokat. Aratás, cséplés, ősszel a tányéricaverés során is körbejárt a pohár.

A piacra induló tanyai mindig vitt egy *kulacs* vagy *csobolyó*, későbbi időben egy *kopaszüveg*, legutóbb bekötött üveg bort. Hosszú volt az út a városra és vissza. *Az uram éccő este berúgott, de azé éfél után két órákó indút a hetibe Szögedébe* — mondták Bordányban. A ülésládába tett másfél-egy l bort. A nyári hőségben a munkát abahagyva, ebéd előtt jól esik egy-egy pohár bor. Szokás este is iszogatni, de csak a vacsoráig.

Estefelé a jószágot legeltetők, borral megtöltött kétliteres, szíjjal ellátott kishordóból itták a bort. Ennek külön fortélyá van, mert egyetlen szűk nyílásán kell kicsalogatni az italt. Hiába emeli szájához a hordót, aki inni akar, ha nem fúj bele, a belső nyomás növelése céljából, szomjasan marad. Hasonló megtréfálásra alkalmas az olyan kulacs, amelynek egyik felében vizet, a másik felében bort töltenek. A csutóra elfordításával vagy vizet vagy bort ihatnak belőle.

Aki rendszeres borivó és sűrűn túllépi a határt, arca borvirágos lesz. A családfő állandó borközi állapota és az egész fiatalon fogyasztott sok bor szellemi károsodást idéz elő.

Népünk szóláshagyományaiban a szőlőre és a borra gazdag anyagot találunk. A teljesség igénye nélkül Bálint Sándor Szegedi példabeszédek és jeles mondások c. munkájára támaszkodva ismertetünk néhányat.⁷⁷

Másrú beszél, mint Bodóné, mikő a bor árát kérték. Ehhez nem is kell magyarázat. *Vizet prédikál, maga mög bort iszik,* azaz mást tesz, mint amit beszél. *Jó bornak nem köll cégér.* A jó munkát végzőnek nem kell reklám. *Borban az igazság.* A beborozott ember kibeszéli, amit egyébként nem mondott volna el. *Részög embör, igaz embör.* Kimondja az igazságot. *A bor beszél belüle.* Éppen ezért nem veszik komolyan. *Apróz-a a szót.* A bor hatására felgyorsul a beszéd. *Ennek a bornak sē kerepöltek.* Pancsolt bor. *Csak hámizva jó a bor,* amelyet szőlőszemekből préseltek ki. *Félreáll a kontya.*

⁷⁷ Bálint S., (1972) 71.

Berügött fehérnép. *Iszik mint a kefekötő.* Az iparosok általában szeretik a bort. *Le-
issza magát a sárga földig.* Nagyon részeg. *Fenekire nézött a pohárnak.* Mind kiitta a
bort. *Mögverte a keze.* Saját kezével emelgette a borospoharat. *Fölöntött a garatra.*
Teleitta magát. *Csak kéccő iszi mög a bort.* Harangozás előtt és harangozás után.

Dugonics András gyűjtéséből a borral foglalkozó néhány jellemző szólás.⁷⁸
Két pénzes szatyornak egy pint bor az ára. Sokba kerül a borozás. *Mindig mást beszél,
mint Bodóné, mikor a bor árát kérik.* Nem akar fizetni. *Bátor a kocsmában.* A bortól
megjött az önbizalma. *Otthon vízzel, de másutt borral él.* A saját borát sajnálja. *Nem
iccével, hanem gyűszűvel méri a bort.* Félti a borát, hogy elfogy. *Csendes, mint az
üres kocsmá.* Hallgatag. *Vörös, mint a budai bor.* A bortól kipirult az arca. *Lyukas hor-
dóba tölti a bort.* Sok bort meg tud inni. *Szomjúnak kezébe illik a pintes korsó.* Megér-
demli a bort. *Nem kell a jó bornak cégér.* A jó bor magáért beszél. *Szőlőnek kapa a bi-
kája.* A jól művelt szőlő többet terem.

IRODALOM

- Balogh F., (1905) Régi szüret a Hegyalján Ethn. mell. VI. 2. 301—305.
Bálint S., (1938) Szent János áldása Ethn. XLIX. 214—217.
(1957) Rókus, MFMÉ 1957. 165—169.
(1959) Szeged városa. Bp.
(1960) Alsóváros. MFMÉ. 1960. 123—126.
(1962) Palánk MFMÉ. 1960—62. 147—159.
(1963) Felsőváros. MFMÉ. 1963. 121—127.
(1963) Az 1522. évi tizedlajstrom vezetéknévei. Bp.
(1968) Móravárps. MFMÉ. 1968. 139—141.
(1969) Újszeged. MFMÉ. 1969. 287—294.
(1970) Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. MFMÉ. 1970/I. 199—212.
(1972) Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Bp.
(1973) Szeged és a Szerémség bora. Hungarológiai Intézet Tudományos Közl. V. évf. 14. sz.
67—72.
(1975) Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp.
Börcsök V., (1963) A szőlő és must a szegedi tanyák népének téli táplálkozásában. Néprajzi Dolgoza-
tok 14. Szeged. 135—139.
(1970) A szeged vidéki szőlő telepítésének szerszám és eszközya.
MFMÉ. 1970/I. 101—118.
Csanády G., (1899) Útmutató a must és bor okszerű kezelésére kisebb szőlőbirtokokok számára. Bp.
Csermák G., (1956) A magyar hajózás múltjából. Bp.
Dugonics A., (1820) Magyar példabeszédek és jeles mondások. Szeged.
Égető M., (1975) XVIII—XIX. századi paraszti szőlőművelés néhány jellemző vonása. A solti példa.
Agrártörténeti Szemle 3. 4. Bp. 450—462.
Feyér P., (1970) Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp.
Gráfik I., (1975) Hajóvontatók. NÉ. 67—112.
Gulácsy S., (1927) Szeged mezőgazdasága. Bp.
Horváth F., (1975) Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ. 1974—75/I.
343—374.
Horváth L., (1960) Budapest—Győr—Sopron. Magyarország írásban és képben. Bp.
Juhász A., (1966) A deszki hajóvontatók. Csongrád megyei múzeumi füzetek. 6. Szeged.
(1975) Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. Ethn. 1975. 2—3. 277—312.
Felföldi L., (1974) Békés és Csongrád megyei disznótéri szokások dramatikus mozzanatairól. Ethn.
1974. 2—3. 469—478.
Katona I., (1963) Szeszfogyasztás, kocsmázás, mulatozások kubikmunkán. NK. VIII. 1—2. 378—411.
Káldy-N. Gy., (1970) Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp.
Kiss F. — Tonelli S. — Sz. Szigeti V., (1927) Szeged.

⁷⁸ Dugonics A., (1820) 1—300.

- Kovács J.*, (1901) *Szeged és népe. Szeged Ethnographiája. Szeged.*
Mühl N., (1964) *A soproni szőlészet története 1845—1946-ig. Sopron.*
N. Kiss J., (1975) Mérték, állam, társadalom. *Agrártörténeti Szemle* 3—4. Bp. 273—292.
Oltvai F., (1968) *Szeged múltja írott emlékekben, 1222—1945. Szeged.*
Pais S., (1964) *A becsvölgyi gazdálkodás. NK. IX. 2.*
Péter L., (1974) *Szeged utcanevei. Szeged.*
 (1973—1974) *Szegedi személynevek 1578-ban. Nyelvészeti dolgozatok* 133. Szeged. 231—263.
Rassy T., (1969) *Felsőrajki hegytörvény 1746-ból. NK. XIV. 3—4. 164—171.*
Reizner J., (1884) *A régi Szeged. Szeged.*
 (1899) *Szeged története. Szeged.*
Schwartz E., (1929) *A szentjánosnap borszentelés Nyugat-Magyarországon. Ethn. XI. 69—73.*
Szabó F., (1964) *A dél-alföldi betyárvilág. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 53—54.*
Sziits M., (1914) *Szeged mezőgazdasága. Szeged.*
Tömörkény I., (1960) *Válogatott elbeszélések. Bp.*
Varga F., (1875) *Szeged városának viszonyáról, szőlőműveléséről és borkereskedelméről a XV—XV. században. Történelmi és Régészeti Értesítő. Temesvár. 80—88.*
 (1877) *Szeged város története. Szeged.*
Vedres I., (1825) *A sivány homokság használhatósága. Szeged.*
Zoltai L., (1914) *A debreceniek szőlőműveléséről és szőlőkertjeiről. NÉ. XV. 1—2. 57—68. Bp.*

ANGABEN ZUM WEINGESCHAFT UND WEINKONSUM IN SZEGED

von

Vilcze Börscsök

Die Szegediner Weinkultur hat sich in ein große Vergangenheit habendes Anbau-, Konsum- und Handlungsnetz eingebettet. Die Schiffe, die Salz geliefert haben, sind mit den Weinen der Weingärten Syrmien, die noch die Römer angepflanzt haben, aufgeladen nach Szeged zurückgekehrt. Später haben die Schiffsherren Weingärten gekauft, so sind auch sie Weinbauern geworden. Die aus der Fremde mitgebrachten Reben haben sie um die Stadt angepflanzt.

Aus königlichen Urkunden geht hervor, daß die Szegediner schon in der Arpadenzeit Wein angebaut und konsumiert haben. Szeged war eine freie königliche Stadt, so genoß sie Zollfreiheit, die oft verteidigt werden mußte.

Wegen der Unsicherheit während der Türkenherrschaft sind Weinbau und Weinhandel in den Hintergrund gerückt. Der Koran hat das Weinkonsumieren verboten, aber als Steuerobjekt brachte es bedeutendes Einkommen ins türkische Schatzamt. Deshalb wurden die Weingärten um die Stadt neu angepflanzt.

Nach der Vertreibung der Türken stieg wieder der Verkehr der Syrmien- und Sandweine. 1862 wurden in Szeged 300 Berechtigte für Weinhandel zusammengeschrieben. Diese haben zum Teil ihre eigenen Weine, zum Teil die Weine verkauft, die aus Syrmien und Baranya stammten und in den Stadtkellern gelagert wurden.

Nach der Phylloxeregefahr wurden Delikatessen- und Weintrauben in größerem Maße auf dem Sand angepflanzt. Die Delikatessentrauben wurden fachgemäß verpackt und in 5—6 kg wiegenden Postkörben nach Pest und Wien geschickt. Die erste Fechsung der Weintrauben wurde mit dem Namen Höckerwein vertrieben. Später hatte sich die Qualität der Sandweine so verbessert, daß man 6—8 Forint pro Hektoliter mehr dafür zahlte, als für die italienischen Importweine. In Királyhalom haben die Weingroßhändler Keller gebaut. Der gute Ruf des Szatymazer Weines hat sich weit verbreitet, und es erschienen die ersten ausländischen Händler, die Wein kauften.

Den städtischen Kleinpächtern mangelte es an Keller und Fässern, so waren sie — besonders bei reicher Fechsung — der Willkür der Händler preisgeben. Aus Interesse der Minderung der Preiswucherung wurde 1937 ein staatlicher Weinkeller gebaut, der die Weine der Kleinpächter entweder gekauft, oder für geringe Gebühr gelagert hat.

Gefälliges Ereignis war im alten Szeged der Weinmarkt. In der Umgebung des Calvin-Platzes wurde der Wein verkauft.

Dem Gast wurde Wein eingeschenkt, aber er wurde auch nach der Arbeit getrunken. Bälle und Hochzeiten in den Einzelgehöften sind ohne Wein gar nicht vorzustellen. Vom Weintrinken werden die Ungarn zum Singen angespornt. Unser Wortschatz wird von Sprüchen und Redewendungen, die im Zusammenhang mit dem Wein stehen, weitgehend bereichert.

A TÁPAIRÉT TANYÁI

IFJ. LELE JÓZSEF

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Amikor Tápé külterületéről beszélünk, a tápai ember egyértelműen a Tisza jobb oldalán, a falu körül elterülő legelőkre, termőföldekre, a dűlők sorára gondol. De ha a tápai tanyákról esik szó, természetesen a Tiszántúlt, a *Tápairétet* érti rajta. Pedig az 1950-es évek végéig igen sok tanya állott a falu felőli dűlőkben is. E tanyák lakói itthon voltak, ennél fogva jóval szorosabb volt a kapcsolatuk a faluval, mint a réti emberé. A kemesiek, vagy a szomolyaiak csak beszaladtak a faluba éppen úgy, ahogyan ma Szegedre megy a tápai ember. De a Rét, az más. Az már a Tiszántúl, ahonnan csak kompon tudott átjutni az ottlakó, télen meg a Tisza jegén. S amíg a Tisza jobb partján lakó szegedi ember csak beszaladt, addig a réti ember már hazajött vagy átjött a faluba attól függően, honnan költözött oda.

Dolgozatomban a Tápairét tanyavilágát, annak kialakulását, fejlődését, a tanyai életet, majd az 1960-as esztendővel kezdődő megszűnését mutatom be. Fénykorát gyermekéveimben még láthattam. A Tsz átszervezésig olyan sűrűre fölfejlődött, hogy a Marosdűlőben, a Pajorban és a Lebőhalmon akár önálló falvak is létesülhettek volna. Falusi, rangos gazdázásnak is beillő tanyák sora állott e dűlőkben, amelyekhez iskolákat, a Marosdűlőben majorságot is építettek. A pajori, a kutasi és a lebői iskola mellett a Tápairét területén két vegyes bolt állott a tanyai lakosság szolgálatában. A tanyákról való elköltözést a Tsz-tagosítás indította meg, majd az 1970-es árvízvesztély gyorsította. A két „menekülés” időben egymáshoz igen közel esett, így igen rövid idő alatt kézzelfogható látszata lett a gyors tanyapusztulásnak.

A tanyák pusztulásának természetesen nemcsak ez a két mozgatója volt. A réti talajon tartósan semmiféle gyümölcskultúra nem fejlődhetett ki. A századfordulón, főként a partos részekben, ún. *szigeteken* termeltek szőlőt és más gyümölcsöt is, amit a mai legidősebbek szájhagyomány után erősítenek meg. A filoxéra pusztítását követően a telepítést itt nem újították meg. Inkább jószáglegeltetésre, — később, a rétlecsapolást követően — intenzív földművelésre tértek át. A tápai ember nem szeretett a gyümölcscsel bajlódni.

Ha a rét talaját és természeti viszonyait nézzük, a Tiszántúlon — a Maros és a Tisza hordalékából — főleg homok és iszap rakódott le. Ez a gyakori ár-üledék főként a mocsári növényeknek kedvezett, mely fajok a *vízszabályozás* után fokozatosan háttérbe szorultak. Helyüket a mező növényzete vette át. Ennek eredménye a nagy legelő- és kaszálóterület. A vízszabályozás előtti holtágmaradványokban gazdag vízi és mocsári növényvilág alakult ki. A Várostól olcsón bérelhető legelő, majd a termőre fordított Rét a környék helységeiből vonzotta a gazdákat, akik közül a szegediek, a vásárhelyiek, a makaiak 50—100 holdakat is béreltek. A tápaiak nagyon óvatosak voltak. Velük csak az 1860-as évektől találkozunk. Akkor is kis tételű bérletekkel. A szegediek, a vásárhelyiek főként lovat, tehenet, ökröt, disznót és birkát legeltettek. Vásárhelyről leginkább a „birkás embörök” vagy juhos gazdák bérelték a

mételytől mentes, kitűnő legelőt. Közülük jelentősebbek a század elején: Bezdán Márton (80—100 db juhval); Eperjesi József 60—70 db, Bogdán Imre 55—60 db és Dobó István 40—45 db juhot tenyésztett. Az utóbbi három családja az 1950-es évekig maradt birkás, de a Bezdán-tanyán ma is nagy a juhállomány. Bogdánra úgy emlékeznek, mint az „édösbeszédű juhosgazdá”-ra. Birkái előtt ballagott és mutatta nekik a finom legelőt.

A makaiak a hagymatermesztésre találták kiválónak a réti talajt. Igen sok baromfit is tartottak tanyájuk körül. A marosleleiek baromfitartással jeleskedtek: igen sok gyöngyöst, pulykát és más aprójószágot tartottak. A hatalmas, kezdetben szinte szabad legelőn könnyen pénzt csinálhattak a semmiből. Csupán a leleményesség és a bátorság kellett hozzá, hiszen az olcsó legelőn az olcsón vett jószág elsőrendű füvet legelt. Az állatokat följavítva, magas áron értékesítették.

A Tápairéten az 1860-as években jelennek meg az ekék, s ettől kezdődően egyre inkább szaporodik a feltört, művelhető terület. Az 1920-as évek derekáig a Tápairét teljes terjedelmén gabonát termelnek. Ezzel azonban nem szűnt meg végérvényesen a legeltetés. Többen ártéri legelőt béreltek. Vagy ott, vagy éjszakánként a „lapisokban” legeltették jószágaikat, amíg a nagy hideg be nem állott. Sokszor még hóhulláskor is. A nappali legeltetést csak az aratás és a betakarítás után kezdhették meg, amit minden gazda ki is használt. Járatva trágyáztak, közben legeltettek. Ilyenkor a *Marostorkolatból* indultak és *hajtották a csordákat föl Vetyéig*. Mások a *Sűlymosba*, a *Pajorokba*, a *Keselyhőgybe*, a *Kútasba*, vagy éppen a *Toposdombra* hajtották jószágaikat attól függően, hogy merre volt a termőföldjük vagy merre volt jobb legelő. Ekkor egyre-másra építettek kisebb enyhelyeket, istállókat, szálláshelyeket. Kitűnő legeltető terület volt még a *Malajdokpart* és a *Székelyös* is. Az utóbbi a Marostoroktól a *Kistelekijáráig* húzódott a Marosparton. A Marostöltés Rét felőli oldalát, a *Kismarostűben*, vagy ahogy a tápaiak nyelvénél, a *Kutyalikban* is legeltettek, de igen erős szagától elriadtak a tehének. 1921-ben a területet befásították. Az 1930-as évektől a Tisza és a Maros töltés aljában „Tizöl, vagy Húszöl” néven legelőhelyeket osztott a Város. Sokan legeltettek az erdők tisztásaiban, vagy még inkább a dűlőutak mentén. Az egykori Tápairéten a teljes feltörésig az legeltetett, aki akart, és éppen ott, ahol legalkalmasabbnak látta. Vízi és vadmuhar uralta az egész határt. A tápaiak látva a vidéki gazdák gyors gyarapodását, egyre nagyobb bérleteket fogtak. Az 1900-as évek végére már a tápai bérlők száma is megnőtt. Ezidőben a legjelentősebb állattartó gazdáknak, és egyben nagybérlőknek Lele Ambrust és Széll Antalt tudták. Mindketten főként állattartással foglalkoztak és az akkoriban igen sűrű réti erekből halászóvizet béreltek. 1910 körül¹ *halhasító tanyát* építettek a *Porgányszélre*. A *Porgány*, a *Bogdány*, és a sok holtág akkor még ontotta a halat. *Rekesztőhálókkal* fogták, majd kosarakkal cipelték a tanyákra. A hal nagy részét hasított állapotban, sózva adták el, de sokat megetettek a disznókkal is. A vállalkozókedv és a jó lehetőség időbeni kihasználása tette a falu leggazdagabb emberének Széll Antalt és Lele Ambrust, amire az egykori béresek így emlékeznek: „1862-ben Széll Antal még a réti tavakba vágta a gyékényt, a kankója is egy darab gyékénykötéllel vót körülkötvé. Aztán mög úgy möggazdagodott a réttel, hogy ű lött a falu leggazdagabb emböre. Aztán mög még bívó is lött. Amikor möghalt, szakajtóval mérték szét a pézit”. [Nagy Pál.]

¹ Korábban minden bizonnyal több, hasonló rendeltetésű tanya is állott a Tápairéten. Lásd még Szilágyi M. (1971) 271—295.

Mire a tápaiak észbe kaptak, a szegedi és más tájbeli gazdák hatalmas bérleteken legeltettek, kaszáltak a Tápairéten. Dédapámék — a parasztember óvatosságával — az 1850-es években csak 5—10 holdat béreltek. Érdekes, hogy csupán Lele Ambrus bérelt akkor feleségével együtt. Ennek az a magyarázata, hogy dédapám — a szájhagyomány szerint — egyszál gatyában került Tápéra egy sokgyermekes algyői családból a tiszai gátépítőkkel, mint vízhardógyerek. Itt érte a legénykor is. Beleszeretett a falu egyik módos családjának lányába. A szerelemből házasság lett. Az új vő az após segítségét élvezve bérelhetett, jószágot vásárolhatott, gyarapodhatott. A bérleten kezdetben rossz ökröket, teheneket legeltetett, amiket följavítva szép haszonnal adott tovább. 1872-ben már csupán a Marosdülőben 50 holdat bérelt. Kisebb bérleteket fogott a Porgányszélen is, ahol az említett halhasító tanyát később fölépítette. Ez a tanya érintetlenül, erősen áll ágasain ma is.

Ha már a bérleteknél tartunk, lássuk a további bérlőket is 1865-ből:

Ördögh János	(Szeged)	290 hold,	6 évi adó 2975 Ft
Zombori András	(Szeged)	200 hold,	
Csernák Antal	(Szeged)	166 hold	
Rózentnek Adolf	(Szeged)	90 hold	
Széll Antal	(Tápé)	30 hold	
Fodor Ferenc	(Tápé)	10 hold	

Közel 20 esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a tápaiak bátorsága megijjjon a nagyobb bérletekhez. 1872-ben ugyan egyre több új névvel találkozunk a szegedi nagybérlők között. Valamennyien tekintélyes mennyiségű földet fognak. A tápaiak esetében éppen az a szembeszökő, hogy alig van új bérlő. A régiek családjai is felbukkannak, akik, és természetesen a már megerősödött „öregek” egyre nagyobbabbar markolnak.²

Ekkor	Zombori András	200 holdat	(Szeged)
	Ördögh János	370 holdat	(Szeged)
	Jordán Rudolf	317 holdat	(Szeged)
	Széll Antal	221 holdat	(Tápé)
	Hegedűs István	105 holdat	(Tápé)
	Lele Ambrus és neje	50 holdat	(Tápé) bérelt.

Néhány gazdag szegedi zsidó kereskedő is bérelt a Tápairéten, farmszerű tanyaegyütteseket építettek és leginkább állattartással foglalkoztak. Jelentős területet bérelt Berger Mór, aki kiváló remondásló-neveléssel is foglalkozott. A réti nagybérlők béresei tápai legények közül kerültek ki, néhányan ma is élnek. Nem egy *gyerök-bérősként* szolgált a tápai bérlőknél, majd ugyanazokból kerültek ki a *tanyásbérese*k.

A Tápairét történeti anyagának föltárásával régészek foglalkoztak. Móra Ferenc már megbolygatott honfoglaláskori sírokat, településmaradványokat tárt fel. Korek József 1950-ben ásott és házalapokat, tűzhelyeket talált. Móra Ferenc *Lebő* szigetét honfoglaláskori településhelynek jelöli, amely mellett hasonló történetűnek véljük a *Sírhegyet*, a *Malajdokot*, a *Vetyehátat* és a Tisza—Maros szögben levő *Kis-Telek* szigetét is. A régészek megállapítása szerint a Tápairétet, s egyáltalán Tápé környékét a honfoglaláskor tekintélyes számú avar népesség lakta. Ez a megállapítás azon-

² Ilia M.—Juhász A., (1971) 197—223.

ban inkább a falu felőli oldalra vonatkozik. A Tápairéten föltárt településnyomok ugyan bizonyítják, hogy ott is éltek, de azok a lakott helyek akkor még nem tartoztak Tápéhoz. Balla Antal 1776 évi térképén már találkozunk a rétben tanyával, amely viszont nem a mai értelemben vett lakótanya, mint inkább *halásztanya*. S mivel a *Divert. Kürü Tanyája* névvel egy igen nagy területet jelöl, bizonyos, hogy nem épületről van szó. Ez a terület a Maros 1844 évi szabályozása után Bánát-i részre esett, így a további vizsgálódásunkból kiesik. Ugyanarra a sorsra jutott meg néhány Maros-széli kaszáló, amelyeken abban az időben már voltak szállások, halásztanyák. Ezek a hátságok az 1776-i és az 1784-i térképen külön néven szerepelnek. Ilyenek a Menetéki vagy Meleghajlás, a Deszkihajlás, valamint a Széles vagy Péterörvénye. Az eddigi eredmények alapján egyértelműen állíthatjuk, hogy a rétből kiemelkedő hátságokon, halmokon — amelyekből a középkori határban sokkal több lehetett, mint amennyi máig ráánkmaradt — legelők, később kaszálók voltak. Minden halmon építettek karámszerű jószággállásokat, amelyekhez az emberek számára is alkalmas enyhelyek, szállások sora tartozott. Ezeket a szállásokat csak akkor használták, amikor a jószág a halmokra fölszorult, amilyen esetre még néhány idős, egykori béres ma is emlékszik. S mivel alkalmi szálláshelynek épültek, ezért legtöbbjük nádból, *tutajfál*-lal épült. *Kis-Telek* és a *Sírhegy* a legutóbbi időkig állatpihenőhely volt. Itt tanya mint állandó lakóhely is csak később alakult ki. Emlékezések szerint a Kisteleken még századunk 30-as éveiben is földgunyhóban lakott Terhes Csöndér József amilyen *verőmházból* ott hajdan igen sok volt. Lebőn talán a rét legfinomabb fűtermésében legelhetett a jószág. Sokat lekaszáltak belőle, amiből ott raktak hatalmas kazlakat. A kazalba rakott szénát télen szánkón hordták be a faluba a gazdák, a Tisza jegén át. Lebőn — mivel a falutól távolabb esett — már elképzelhető, hogy hosszabb ideig való kinntartózkodásra alkalmas tanyákat építettek. Lebő sziget 1776-tól a község kaszálója lett. A korabeli térkép egyik sarkában olvasható a 34 tápai jobbágy neve, akik a telekállományuk arányában kaptak ott kaszálót. A kaszálóját vesztett tápaiak a Maros-menti területek helyett — Deszk és Szeged város egyezkedése alapján — hosszas alkudozás után, 1866-ban cserekaszálóként a *Felső-vetyei* határrészt kapták. Ez a kivágott csererész lett a *Pajorok* nevű dűlő.³ Itt megjegyezném, hogy éppen a kiszakíttóság, — tehát a valaminél fogva történő különbségtétel — ragadja meg a figyelmet, amikor a helynév eredetét vizsgálom. Nem fogadom el Inczei Géza meghatározását, aki a német Bauer szóból származtatja a Pajor, Pajorok földrajzi nevet! A tápaiak egyik legjobb kaszáló és legeltethető területüket veszítették el a Maros-szabályozáskor. Helyette ugyanolyan minőségű területet követeltek. Az is tudott, hogy a jó fű a hevesebb természetű földben terem dúsán. Így valószínűbb, hogy a Vetyehát leghevesebb — később legjobban termőre fordítható — része volt a kiszakított terület. Ezt a cserebogár pajorjával, annak ellenállóságával, hevességével azonosították az akkori mérnökök és az úgazdák is. Még avval toldanám meg fejtegetésemet, hogy a *Pajorokban* kezdettől fogva olyan terményeket termeltek, amelyek a heves földben hoznak bő termést. A makai ember sem véletlenül szállta meg hagyománytermesztésre. Mivel a *Rétfeltörés* előtt a Pajorok is legelőként használtatott, itt a gazdák — Bálint Sándor szerint — már cölöpökre épített istállókat, bódékat, és hatalmas karámkokat is létesítettek. Az egész Tápairéten ebben az időben indul meg a nagyobb arányú tanyásodás.

Az 1879-es árvíz Tápét is elpusztította. Lakói részint a mai Sándorfalvára, és más, partosabb területre épült helységekbe húzódtak, de igen sokan a tápairéti szállásokon kerestek menedéket. Ott a meglevő kezdetleges hajlékokat erősebbre

³ *Andrásfalvy B.*, (1971) 327—360.

építették át, bővítették. A jószágtartás miatt még most is a gazdasági és melléképületek készültek nagyobbra, mint a lakótanya. A *Víz* elvonulásával, legtöbbször a helyben vert vályogból — igen sokan csömpölyegből — építettek erősebb házakat. Később a melléképületeket is átépítették. Ettől kezdve a Pajorokban is szaporodtak — a már meglévő istállók, ideiglenes szálláshelyek mellett — a mai értelemben vett tanyák, ahova a gazda kezdetben csak nyári dologidőre, később családjával mindenestől kiköltözött „életöt kezdeni.” Tehetősebbek tanyásbérést fogadtak, akik a tanyához tartozó területet *résziből* művelték. Ebben az időben minden réti istállóhoz tartozott egy falusi ház, Ez már nem csak a Pajorokra, vagy a többi magasabban fekvő területre, hanem az egész Tápairétre vonatkozott.

A továbbiakban haladjunk végig a Tápairéten olyan sorrendben, ahogyan ott a tanyai élet megindult.

LEBŐ

Inczefi Géza meghatározása szerint „Lebő a Maros, a Tisza közén a Tápairéten a szántóföld egy szakaszát, meg a rajta levő gyér települést jelöli. Régen vízjárta terület volt... Északon a *Porgányér* húzódott mellette, Délen pedig a *Bogdányér* vize... Ez a két párhuzamos ér a *Porgánytorok* körül egymáshoz közeledett és kanyarguval keletről is övezte Lebőt. Nyugaton a keskenyebb *Zsegeny* vette körül. A név a *lebeg* ige -ő képzős igeneve. A név összetételei: *Lebőalj*, *Lebőhalom*, *Lebősziget*.” A tápai monográfiában még megtoldja azzal, hogy „Lebő 1728: Lebő Sz L. Tá i., 1784: Lebő (uo.), 1785: A benne (a réten) levő Lebő nevezetű sziget térszen egészben 81 810 n. öleket, de találattik benne Nádlás 4200. Tehát kaszálni való Sziget térszen 77 610 n. öleket.” SZL. Tle. 1716—1813—71 psz.

Az 1766-ban készített, Tápé község birtokait bemutató térképen is mint sziget van jelölve, amikor is a Tisza bal partján a *Porgánytól* és a *Vetyétől* a Marosig terjedő vízjárta rétségből csak a *Lebősziget* emelkedett ki, a tőle távolabb eső *Kis Telekkel* együtt. 1828-tól arról értesülünk, hogy kaszálóként hasznosítják a Lebőhalmot, ami a község tulajdonát képezi és 110 holdat tesz ki. 1848—64 között a területet kisbérletekben szántóföldként osztották ki. 1863-ban az aszály miatt Scheinberger bérlőnek adták oda. Alig 15 évvel később, 1880-ban már 21 tanyát talált a réti területen a népszámlálás. (Szál. Réti pör anyaga) Ennek a 21 tanyának javarésze a már jelzett szigetekeken épült. Így elsősorban Lebőn, a Kisteleken, a Sírhegyen és a Malajdokon. Hogy milyenek lehettek e szigetek századforduló táji épületei, azt a mai idők még tudják:

„Nagyrészt csömpölyegből épültek a házak, de az istállók is a réten. A fa nem volt drága. Lőállították, azt akkor rátették a tetéj. Gyűhetett akár milyen esős idő, rakhatták alatta a csömpölyegfalat. Az istállót leg több helyön verőbe csinálták, aminek vályogból raktak néhány belső falat is. Olyan is vót, aki nem vergődött vele, csak lőállított a verő két végibe egy erős oszlopot, amira rátette a szelemenyt, arra mögönten a horogfákat. Azt aztán lőnádalta, lőfődelte, a tetejét mög lőtapasztotta, azt kész.” [N. P.]

Az 1894-es térkép a réten 44 tanyát jelöl, ezek mellett más, különálló épületeket is föltüntet.⁴ Ezek nagyrészt a Lebőhalom partos részén állottak, amelyek közül a mai legidősebbek a Weisz, vagy ahogyan nyelvünkben él, „a kis Vájsz” -féle tanyát tartják legrégebbinek. Ugyancsak réginek tudják a Turiány és a Noszet tanyákat, valamint a Zombori *szinátor* és a Pósa-féle tanyákat is.

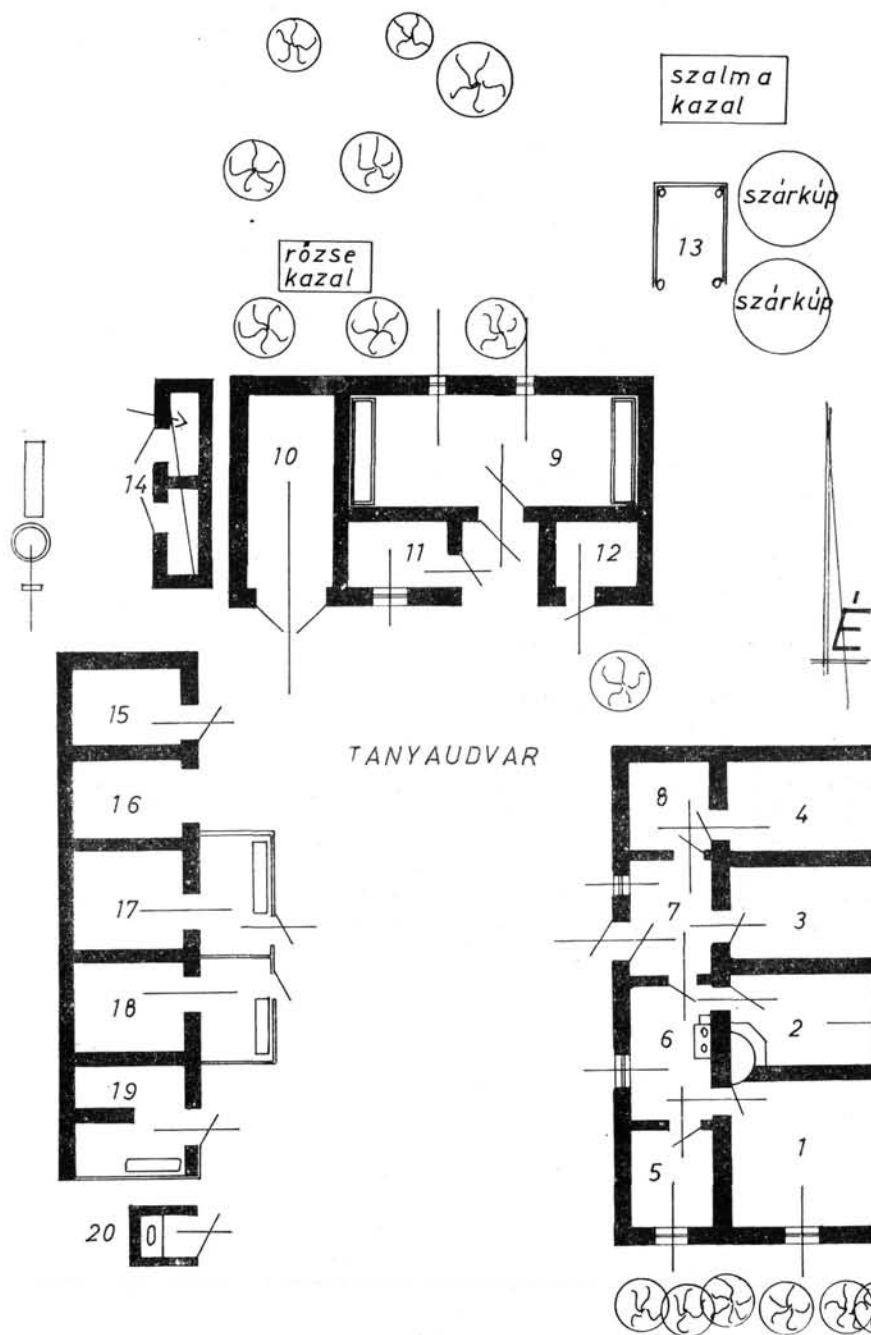
⁴ Juhász A., (1971) 434.

Széll Ferenc tanyája állott a Lebőhalom legpartosabb részén. Mellette volt egy csőszház, másik oldalán ma is áll az Engi-tanya, már lakatlanul. Pillich István tanyája a Lebőajiban épült közel hozzá meg az Eperjesieké. Majd egészen a Sírhegyre határosan a Bódi Ferencé. Az egykori Széll-tanya minden bizonnyal a legrégebbi lebői fundamentum, amely máig megmaradt. Már az is lakatlan. A mai tápai ember Farkas-tanyának ismeri. Farkas Mihály Széll Piroskát vette feleségül, és mint örökösök a tanyában maradtak. Farkas Mihály borkiméréssel tette híressé, ismertebbé ezt a halmot, ahova korábban Reiznerék, Móraék ásni jártak. A jelenlegi Farkas-tanya 1890-ben épült. Korábban egy kisebb csömpölyegtanya állott a helyén, aminek átépí-

Farkas Mihály tanyája (Lebő, Tanya 115.)

tési ideje alatt egy közeli istállójában húzódtak meg. Az általam vizsgált és felmért Farkas-tanya már a módos gazdatanya típusa. A terület legmagasabb pontjára épült, így szinte fölébe emelkedett a tájnak. A tanyához 6 hold föld tartozott, majd megváltását követően 30 holdra szaporodott. A tanyát, a többi tápaihoz hasonlóan soha sem kerítették. A lakóház és az istálló vályogból épült, melynek alapja néhány sor téglából volt. Tetejét piros cseréppel fedték. A 30-as években építették a górért, majd az ólakat, amelynek belső végébe a kocsiszín került. Hátul is épült egy, abban tartották a földre járórt, az első szinben meg a városra járó kocsit. „Apámnak 6 hold kaszálója volt itt a tanyánk körül — mondja Farkasné —. Elejébe szinte mindet kaszálták, meg legeltették, mert annyi tehén, mög más legelőjőszág volt itt, hogy az apámék sokszor nem is tudták, szám szerint mennyi. Egyik évben aztán néhány százkadráton kukoricát termeltünk, aminek a sorai közé tököket, mög dinnyét vetítettünk. Volt annyi tök meg dinnye, hogy rengeteg és akkorák, hogy némelyiket nem is bírták apámék a kocsióra lóit önni. Mert a dinnye gyöpföldbe teröm nagyra. Szóval attól az üdőtől kezdve mindég

Tápairét. *Lebő, Tanya 115.* — Jelmagyarázat: 1=szoba, 2=belső szoba, 3=rakodó, [régebben istálló], 4=boros pince [ma: kamra], 5=kiskonyha, 6=konyha, 7=színalja, 8=buzáskamra, 9=istálló, 10=gépszin, 11+takarmányos, 12=pulykaól, 13=kocsiszin. 14=gőre alatta ólak, 15=tyúkól, 16=kocsiszin, 17–18=fiaztató ólak, 19=hízlaló ól kifutóval, 20=árnyékszék. — (A szerző felmérése.)

Gépszín, céklás, istálló és pulykaól a lebői Farkas-tanyán

Ólak, kocsiszín és tyúkól a Farkas-tanyán

Szalmatetős kocsiszín az istálló mögött (Lebő, Farkas-tanya)

nagyobb parcellát szántottak föl, úgy annyira, hogy most már csak egy — kétszáz négyszögöl kaszálónk van a tanya körül, a laposba. A jószág a terménybe kárt tőhet vigyázás mellett is, így csak a tanyatelkőn legelhetött. De ősszel már eleresztöttük őket, ott legeltek, ahun jobb füvet tanáltak..”

Minden réti tanyához tartozott veteményeskert, amit általában a *tanyatelek* valamelyik sarkából kerítettek. Sokan a konyhára való zöldségfélét a tanyától távolabb eső kukoricaföld derekára vetették, ahova a baromfi sem juthatott olyan könnyen el. S azért a föld derekára, hogy mások se könnyen dézsmálhassák. A dinnye és a kukorica mellett hamarosan megjelenik a gabonatermesztés is. Ezzel egyidőben igen minimálisra csökken az állattartás, a legeltetés lehetősége. Lebő területén még akadtak, akik a szőlőtermesztésben keresték a jobb anyagiakhoz vezető utat, hiába. Hiszen a lebői homok nem alkalmas a szőlő- és gyümölcskultúrára. Igen sok benne a szürke homok, amiben néhány évig ugyan erős a fa, vagy a szőlőtőke, később kiölte azokat. A Farkas-tanyán soha nem volt más, mint akácfa és temérdek sok orgonabokor. A tanyatelek beépítése a zárt formát követi, így szegedi típusú tanya-udvar alakult ki, ahol a kerítést maguk az épületek adták meg. A házberendezés Piros néni lánykorában igen egyszerű volt. „Amikor még nekünk is kolédás házunk vót, csak egy ágy fért el benne. Még én is szűnyoghálós ágyba feküdtem gyerekkoromban.” Az egykori kármentő szekrényben sok borosüveg és talpaspohár árulkodik, hogy gazdája borkiméréssel foglalkozott. A nagy *sifonban* öreg ruhák lógnak. Közöttük a legrégebbi talán az öreg Széll ködmenje, alól meg keményszárú csizmapárok porosodnak. A szoba közepén egy volt kocsmasztal áll, körülötte négy kocsmaszék. A falbavert hatalmas cigányszőgön a gazda subáját látom, amit az asszony néha le-

akaszt, kiviszi a napos udvarra, hogy azon elnyújtózzon. Fénykép nincsen. „*Hun vót az még akkor, még a gazdagoknak sé nagyon futotta fényirdába járni, hát akkor nekünk, szögényőknek?!*” A szoba falát nem díszítették különösképpen, de annál inkább adtak arra, hogy hófehér legyen, s az elhúzás, a *falajja-elhúzás* meg olyan egyenes legyen, mint a nyíl. A lebői tanyákon a szobaföldet sűrűbben kellett mázolni, mint más területen, mert parton, ráadásul homokon volt. A mázolás hamar fölszáradt, amit locsolással pormentesítettek, nyáridőn naponta kétszer is. Természetesen csak azokat a helyiségeket ilyen sűrűn, amelyiket gyakran használták. Piros néni leveleket, virágokat mintázott, máskor meg legényneveket sikerített. Az asztalt csak vasárnapra terítették le *szélpapírral* vagy amikor már eladósorba került, egy szebb szakajtókendővel, abrosszal. A régi ház pítvarában néhány tányér, a csikmákszűrő és egyebek is a falon lógtak. Mindig füstös, kormos volt az, pedig egy évben kétszer is meszelték: tavasszal, meg ősszel.

A lebői asszonyok és a Tápairét más gazdafeleségei garabolyszámra cipelték a vállukon Szegedre a tejfölt, a túrót, a vajajlát. Mások a tejszínt, a galambfiókokat, meg a pulykát. Az asszony piacolt, az ember meg *dúrta a földet*. Az asszonyok siettek túladni a portékán: — valamennyinek helye volt, — és máris siettek hazafelé. Ott-hon sok munka várt rájuk.

A lebői Farkas-tanya fölszabadulás utáni életéről már tisztább kép rajzolódik ki előttem. Az új tanya építése, lakhatósága, a benne levő élet már teljesen más oldalt mutatja ugyanannak a fundusnak. Az új tanya tulajdonföldön épült, ami méreteiben, elrendezésében gazdatanya-típushoz sorolható. Mivel örökösödés folytán lett Farkas Mihályé, falusi vagy városi ház nem tartozott hozzá. A tanyatelek, vagy tanyaudvar Lebőn semmivel sem volt jelölve, behatárolva. Hozzávetőleg gondolták, hogy „addig a fáig, mög emeddig a lucernásig az udvar,” amely a Tápairéten egy másfél holdnyi területet tett ki. Ebben az udvarban kapott helyet a kerítetlen takarmányos, a pányvás jószág és a kapargáló baromfi is. A baromfiak sok kárt tehettek a vetésben, de csak a máséban. Hiszen ha a sajátjában bogarászás közben szemet is evett, az nem ment kárba, mert attól a jószág húsosodott. A pulyka messze elkóborolt, ilyenkor más földjén is garázdálkodott. Ennek viszonylagos ellensúlyozására fizetett a tanyatulajdonos kárpénzt. 1927-ben Farkas Mihály borkimérési engedélyért folyamodott a hatósághoz, de elutasították. Móra Ferenc, aki ezidőtájt éppen Lebőn ásva, sietett segítségükre. A kocsmát a környék tanyásodása is egyre rangosabbá, látogatottabbá tette. Ezért 1928-ban a lakóépület mellé egy nagy tánctermet építettek. Ide járt a réti fiatalság szórakozni. Vasárnap és más jeles napokon a tápai, a gyevi és a maroslelei fiatalság is. Ekkor a lakóépület használata, jellege is megváltozott. Az útra néző nagyházból söntés lett, melynek ablakából söntésajtót alakítottak ki. A régi berendezésből csupán a kemence maradt meg. Az ágyak, padok és más parasztbútorok helyét most a kocsmai bútordarabok foglalták el és a kármentő. A borkimérés sok időt vett el a garázdálkodásból. Bár a gazda ezután is inkább a földben dolgozott, felesége legtöbb idejét már a kocsmá kötötte le. „Kimöntem kapálni ide a *partóoldalba* (:a tanyájukhoz közel eső Lebőhalom partja). Ha gyűtt valaki, észrevötte a kutya, csaholt. Én mög berugtattam, kiszolgáltam, azt iparkodtam visszafelé.” Bércst akkor sem fogadtak. A két gyermek lassan legénysorba jutott, akik egyre inkább helytálltak a gazdaságban. Később a föld egy részét részesművelésre adták, de a jószágállomány nem csappant. Ekkor is tartottak három fejőstehenet, egy hízóbikát vagy tinót, rengeteg baromfit, és egy *csűrhere* való disznót, malacot. Lovat és galambokat is tartottak. A tanya ma lakatlanul áll. Sorsa a biztos pusztulás. A már teljesen feltört Lebőn, a jószáglegeltetés is kérdésesre fordult. Így a közeli Porgányér partján, a dűlőutak mentén, vagy betakarítás után a földeken legel-

tettek a Rétben. Nem egyszer előfordult, hogy a soványabb föld gazdája megkért néhány állattartót, legeltesse, járassa meg a földjét. „Majd fizetők érte egy-két litert a Müllernél.” Ezzel mind a ketten jól jártak. A jóság legelt, egyúttal trágyázta a földet. Olyanok is voltak, akik ráeresztették a jóságot a földre már akkor, amikor a gazda föl se kérte rá. Ezért haragudtak.

SÍRHEGY ~ SÍRHÖGY

„*Sírhegy, Sírhögy 1732: a nagy kerülő vagy Sírhegy körül gyéként vágván*” (Sz L Missiles 1732), 1845: „*Sír hegynek által ellen*” (Sz 1. Táí szám nélkül) 43. sz.

Az előtagról Sírhátnál, a hegy utótagról Keselyhegy címszónál ír Inczeffi Géza. A terület árendában adott *vejszehely* volt 1845-ben. Szőlő itt nem termett.⁵

A Sírhögy ma a lelei út mellett húzódik, az utolsó dülő Tápé határában. Az utána következő ún. Határdülő már lelei területre nyúlik. Tápé felől szélesebb csatorna, inkább tó simul hozzá, a *Büdöstó*. Éppen ezért a lelei, — a Balla 1778-as térképén még makai út — baloldalát a tápaiak *Büdöstópart*nak is nevezik. A Sírhögyi dülőre nyúlt a birtoka Zombori szentatornak, amit az 1894 évi nyomtatott térképen láthatunk a *Súlymosér* melletti és a vetyei Zomboriéval együtt. Természetesen tanyáikkal együtt. A régebbi tanyák közé tartozott még a Kis Péter-féle tanya, amelyik 1860 körül épült, és 1950-ben szűnt meg. Nagy Pál szerint „*a Sírhögyön bérletföldek voltak, nem vót ott egy tanya sé. Egyik részét a lelei, másikat a tápai nép bírta. A Sírhegy a határig [lelei határ] nyüült. Csak ott volt egy tanya az én gyerekkoromban. Ha onnan kinéztek, ránéztek a püspök fögyire. A Sírhögy mögött volt a Jeruga.*”

A mai Sírhögyben, a Büdöstó szélén áll Apjok István tanyája, amit 1928-ban építettek. Apjokék, a többi sírhögyi gazdával Makóról települtek a Tápairétre hagymát termelni. A helyszínen vert vályogból építették kétosztatú házukat, benne egy hosszú szobát végében meg egy konyhát. A területet — öt hold földet — árendában fogták a várostól öt, majd tíz évre. Kezdetben 1000 □- ölnön hagymát, a többi területen kukoricát termeltek. Vízállásos részein legeltettek. A legjobb részén 100—150 n. ölnyi területen zöldségféléket vetettek. Az életet árendás földön, saját erőből épített házban kezdték. Év végére már egy nagy disznót vettek. „Az országút szélibe *füvelt*, hogy csak a szőre nőtt, de azért jól fíjalt.” 1942-ben bővítették a tanyát. A pítvar másik oldalára épült ekkor a meglevőhöz hasonló nagyságú szoba. 1950-ben a hátsó szoba kamra lett. Az istálló a kamra végében épült egy tető alá a főépülettel. Ugyanekkor kerítették be a tanyát napraforgószárral. Akkor nem volt megszabva a tanyához tartozó terület, mert ahogy terjedt a gazdaság, arányosan bővült az udvar is. A gazdaság erősödésével egyidőben kellett építeni megfelelő nagyságú gazdasági épületeket is. Így először „színet”, takarmányost, nyári istállót, ólakat és górért építettek. A termelőszövetkezetek szervezéséig 3—4 tehén, 2 ló, több sertés és aprójóság legelt a nagy udvarban. A családfő foglalkozása a hagymatermesztés maradt, így annak tárolására épült a tanya teljes hosszában a „hajmásszín”, ami a tápai parasztház esetében színljának, hasalós színljának felelt meg. A közelben még egy tanya áll lakottan, Forrai Sándoré. Ő 1943-ban építette. Úgy tartják, hogy amikor a hagymakertész szívart szív, nincs baj. Keletje van a hagymának. Volt olyan időszak, amikor a hagyma drágább volt mint a hús. Máskor meg olyan olcsó, hogy a Tiszába, vagy a közeli Büdös tóba öntötték. Ki tudja, nem éppen ilyenemű használatától maradt e meg napjainkig az így ismert neve?! A tóparton épített még rövid életű tanyát a két Báló-testvér Makóról,

⁵ Inczeffi G., (1971) 871.

akik szintén hagymatermesztéssel foglalkoztak, 1960-ra már ők is visszahúzódtak a városba. A Sírhőgy mára szinte lakatlan. Érdekes néhány tanya fönmaradása a Tápairétnek e messzebre eső területén. Egyre több szegedi és makói ember vásárolt itt hétvégi háznak alkalmas tanyát. Mivel átépítésről, nagyobb tatarozásról szó sem lehet, átalakítás nélkül, eredeti mivoltjában lakja, amíg össze nem dől.

KISTELEK

„Kistelek 1776—77: „Insula Kis-Telek”, 1780: Kis Telek Tanya Hely, 1808: Kis teleki sziget. A név a halászó víz mellett egy ármentes területet jelölt. Eredetileg egy sziget volt, melyről halászást folytattak és amely 1845-ös tápai réten árendába adott fejszehelyek listáján szerepel. A nevet ma a *Kistelekijáró* és a *Kistelekírapa* nevek őrzik.”⁶ Ragadványnévként maradt egy ottlakón, aki később a Tisza jobb oldalán a Szomójában épített tanyát. Már nem él, de nevét ma is úgy emlegetik, mint „a Kisteleki sógór”. Érdekes, hogy a rendes nevére senki sem emlékszik. A sziget épületeiről, azoknak használatáról „mert, hogy ott kis telkők voltak. Ilyen volt az öreg Terhös Csöndér Jóskáé, a halász Lele Jánosé, a Kószó Mótyóéé, a Máté bácsié, meg a Tömösvári méhészé is. Az Öreg Csöndér 30 évig lakott ott földgunyhóba az öt holdja végén. Nem volt annak ögyebe, csak még egy gunyhója, ott mög a disznaja fíjalt. Azért építették földbe vágottnak, mert hogy télen hamarabb volt fűlt, nyáron mög hűvös maradt. Mög hát nem engedte az öt holdra való építést a város sé. De nem köllött a Városföggye másképpen senkinek sé. Így inkább elnézték, ha valaki ilyent épített. Így nem maradt a város nyakán a föld.”

A Városföld legrangosabb bérlője a végső fokon szegény emberként rétivé lett makói Kis Lajos volt. Kis tanyácskája a Tsz mostani marhaistállója helyén volt, 5 hold bérlettel. Tavasszal bevetette az egész területet árpával, amit behúzatott herével is. Jó esztendő jött. Miután az árpát levágta, kétszer tudott pénzt szerezni a heréből. Egy-két év múlva olyan sommát gyűrhetett zsebre, hogy Makóra visszakerülve a rangosabbak közé sorolhatta magát. Visszahúzódtott ugyan, de hosszú évekig tanyásbéres használta a földet. Csak nagy dologidőben járt ki ezután. Ezen a területen másnak nem volt se tanyája, se istállója.

A Városföldből a *Marosdülő*be lépünk át. A *Marostöltés* aljában az 1940-es évekre sorostelepülésre jellemző házsor épült. A Vízszabályozásig lakatlan, lápos, mocsaras terület 1782-ig a Maros Tó nevet viselte. Egyes térképeken ennek a neve *Miklósfenék*, *Miklóstó*-nak is olvasható. Ide legtöbbször Szegedről és Tápéról települtek át. Az első tanyában Vincze Gergő Gyura lakott, kezdetben bérletföldön, amit később megváltott. A Marosdülőben, jobbra módosabbak próbálkoztak. Szegedről az Igaz, a Vőneki, a Szintúgy [hivatalos nevén *Boldizsár Jenő*, aki ragadványnevét azért kapta, mert olykor gyűléseken, ha valaki neki is megfelelően beszélt, bizonygatott fejét bólingatva, hogy: *szintúgy, szintúgy*] és a Noszet nevű zsidó család jött. Ezek akácfa és más gyümölcsös telepítéssel, ezzel egyidőben méhészkedéssel is foglalkoztak. Vincze Gergő Györgyékét már a falusi házukban kerestem föl, hogy a réti életükről beszélgessünk. „1929-ben, amikor megnősültem, átköltöztünk apósom tanyájába a Pajorba. Itt egy lakóépület, — szoba konyhás — egy istálló és egy ól volt. Itt éldegéltünk, gyűjtögettünk. 1942-ben vettük meg a Marosdülőben Nagy Piszte Mihály tanyáját 5 hold földdel együtt. Ebben a tanyában már a szoba-konyha mellett egy fedél alá épült a kamra és az istálló is. A tanyának az alapja négy sor téglá volt, a falat vályogból építették, és nagyméretű piros cseréppel fedtük.” 1946-ban

⁶ Inczeffi G., (1971) 864.

az új gazda kibővítette a tanyatelket. Először is a megnövekedett állatállomány részére az istállót bővítette. Pajorban egyetlen tehén és egy disznó volt az összes vagyónuk. Az új helyen már 3 tehén, 2 ló, 1 csikó, sok sertés, és még több baromfi legelt a tanya körül. A takarmányraktározás a legeltetés megszűnésével párhuzamosan került előtérbe. A lekaszált szénát kazlakba rakva a rakodóban tárolták. Tavasztól késő őszig legeltettek a Marostöltés oldalában, útszéleken *ingyér*. Szívesen tartották azt a jószágot, amelyik semmiből gazdagította gazdáját. Vincze György azt sem tagadja, hogy „*azér möntünk át, möggazdagodni.*” A tanyaudvarban hamarosan nagy góré is épült, amely alá kétrészes ól került a hozzátartozó akóllal. Ugyanakkor épült a tyúkól, amelyben egy-egy idényben 100 tyúk is tojott. Az állattartás mellett egyre szaporodik a föld, és a meglevő 5 hold mellé pár éven belül hatot vettek, ahol az egész család munkálkodott. „*Mindenfelére kiváló volt a Marosdűlő. Még a Pajoroknál is jobb termőföld.*” Később a tanya mögött virágoskertet is kerítettek, amelyben azonban inkább konyhakerti növényeket, később gyümölcsfákat is ültettek. A tanyát sem kerítették, de kb. 800 négyszöglet szántak tanyaterületnek, tanyaudvarnak, amit nem szántottak. Itt legelt néhány birka, kiscsibék a kotlóval, és a pányvázott anyakocák. Vinczéék tápai házában egyik rokonuk lakott. A házat a réten megtakarított pénzen vették. 1966-ban építették újjá amibe átköltöztek. A réti tanyát eladták, helyét már nehéz lenne megállapítani.

PAJOR

Inczei Géza csupán annyit ír a néveredetről, hogy a „*Pajorok vagy Pajor*: 1896: a község tulajdonát képező ún. pajori földek Szl. Tá. iratok 111. 22 sz. A név a német irodalmi Bauer (paraszt) bajor-osztrák nyelvjárási *paor* megfelelőjéből származik és a 32 holdból álló paraszti birtokegység neve volt. 1863-ban kapták csereföldként az akkori tulajdonosaik.⁷ A Tápé c. falumonográfiában (1971) Giday Kálmán és Andrásfalvy Bertalan mellett Juhász Antal⁸ is tartalmazatosan foglalkozik a Rét történetével. A földrajzi nevek eredetével vagy a tanyák használatával a bennel levő étellel azonban egyikük sem. Csupán az istállókra vonatkozóan gyűjtött bővebb anyagot Juhász Antal (434—437 uo.), amelyről e fejezetben részletesebben is szólok.

Az 1894 évi nyomtatott térképen (Földrajzi Intézet, Szeged) a kompjárótól a Pajorig csak a Katona, és a Zombori tanya található. „Zu. Tápé=Tápéhoz tartozó tanyák a későbbi Pajorok.” Körülhatárolt, bekerített tanyákat, tanyatelkeket jelöl. Ekkor az egész Tápairéten

Kerített tanya épülettel	14 db
Tanyaház kerítés nélkül	14 db
Ház nélküli szőlős telek	9 db van.

Ekkor még több az istálló mint a tanya. Azoknak nagy részét az 1879. évi Nagyvíz idején építették, ahova a tápai nép egy része menekült. A rétről csak akkor mentek vissza a faluba, amikor a víz miatt összedőlt falusi házukat már újra fölépítették. Azt viszont nem bírta mindenki máról-holnapra pénzzel. Még a módosabbak is birkóztak a gondolattal, hogy visszamenjenek-e a faluba, de miért? A válasz magától jött: ott állott a templom, ahova az akkori hagyományőrzőbb falusi nép minden vasárnap eljárt és ott volt a szomszédban Szeged, ahol portékáját eladhatta, majd a

⁷ Inczei G., (1971) 868.

⁸ Juhász A., (1971) 431—442.

vásárokból ruházkodott. A visszahúzódást a megszokott életrend hiánya mellett a régi jó szomszédság is sürgette. Hozzászoktak az utcabeliek egymáshoz, beleértve az egymáson segítséget és a hosszú téli estéken való szomszédolást. A nagyvíz által kiugrasztott tápai lakosok gyermekeiből még az 1960-as évek elején is találtam a Pajorokban. Az egykori kis istállót, vagy éppen egyszerűbb szállást már módos gazda házára emlékeztető tanyának építették át. Ezek közé tartozik ifjabb Bodó Imre is, aki nősüléskor nagyapja rossz tanyáját kapta a *Hosszúparton* a Pajor mellett. A *csömpölyegtanyát* 1920-ban építették. 1935-ben az apja átépítette, melynek falanyagát a tápai sárgagödörből vert vályogból rakták föl. Bodóék első épülete a sárccsömpölyegös istálló volt. Ágasokat ástak le, amit befontak rőzsével és azt becsömpölyegezték. Vékony volt a fala, abban csak nyáron tartózkodhattak. Rossz időben ide kötötték be a lovakat, de ott hált az ember is. Ugyanakkor ástak ott egy *kopolyókutat*. 1935-ben betemették, és nem messze tőle ástak egy 11 méter mélyet. Nagyon finom vize volt. Oda jártak a Pajoros gazdák jó vízért és állataikat itatni. Bodóék nagy dologidőben kinn is főztek. Előfordult, hogy egy hétig is kinn háltak. Ez a tanya még ideiglenes szállás volt, két helyiségből állott: ház-ból és egy *pitar*-ból. 1935 végén végleg átköltöztek a rétre. Ekkor az 1935-ben épült házat lakták. Ennek fala sem kapott különösebb alapozást, csak „főd a fődre”, és megdöngölték. A szobát [mert már ekkor *szobának* mondták Bodóék a nagyházat] $3 \times 3,5$ méterre, a pitart pedig $2,5 \times 2$ méteresre építették, amelynek még szabad kéménye volt. Az épület előtt volt színelja is. Ebből sufnit, azaz éléskamrát rekesztettek el. A ház végébe épült a kocsiszín, szemben pedig az istálló a takarmányossal. Mellé deszkából tákoltak össze egy disznóólat. „Nagyapámnak, később meg az apámnak volt ez a bérlete, ahol a tanya állt. *Hosszúbérletes föld volt az, 10 évre szolt. Előfordult, hogy valaki nem tudta törleszteni annak az adóját, amit ráépített a bérletre. Ilyenkor vagy elárverezték, vagy úgy szabadult meg tőle, hogy lebontotta és egy újabb bérletre építette föl. Magam is tudom, hogy a bérletre való építkezést tiltották, de mégis építettünk, mert az akkor mindenáron megérte.*”

1936-ban ismét új tanyát építettek Bodóék. Ekkor a régi házból lett az istálló, a nyári konyha, és a takarmányos kamra. A kocsiszínból *tyúkház* lett: „Az új tanyát apámék építették. Akkor még legény voltam. Itt már volt tisztaszoba és egy nagyobb szoba, amelyikben napközben volt a család. Ebbe épült a kemence is, sárból.” A lakótanyát most már meggondoltan észak—nyugat irányban építették, amelynek nyugati — Tápe felé néző — végében volt a tisztaszoba. Az útra háttal állott a tanya, ahova a konyhaablakból lehetett kilátni. Ezután épült a kamra, hombár is volt benne. A menyezetbe vert kampókon lógtak rudak különböző célokra. Ez a ház már nem nagygerendásra épült. Az ajtók nagyok és üvegezettek, az ablakok meg duplák, befelé nyílóak lettek. A szín alatt volt lerekesztve a kiskonyha, a másik végében pedig a kiskamra. „Itt tartottuk a tejterméket, a befőttet és az egy napi élelem adagot ebből-abból.” 1939-ben elbontották a 35-ös építésű vályogházat, s helyébe istállót építettek. Szellőző nyílásokkal fedett hidalással, fedett vízlevezetővel látták el. A korábbi istálló a lakóháztól alig 4 méterre volt, az újat 7 méterre építették. Külön volt a lovaknak és a teheneknek a helye. A lóistálló 8 férőhelyesre, két végjászollal épült. A tehenek részére kisebb istálló egy jászollal. Egy fedél alá került a kocsiszín is, ahol egymás mellett elfért két lőcsőskocsi, belül meg a vetőgép. A fogatos szerszámok, az ekék, a boronák és a lőszerszámok is itt kaptak helyet. Ennek a színnek kétszárnyas ajtaja volt. A tetőzet mélyen kilógott az udvar felé „nagy ereszetősre készült, hogy az épület előtt ne legyen tócsa meg sár esős időben.” Később ezt a részt kikövezték. „Az istálló mögé épült a 11 m hosszú góré. Alatta voltak a disznóólak, aklos ólak.” Ifjabb Bodó Imre 1941-ben megnősült. Ekkorra az apjáiék beköltöztek tápai házukba.

Ők maradtak a kiépített tanyában. Egy idejig — amíg a férj katona volt — felesége is visszaköltözött szüleihez. Addig sógoraék lakták a tanyát. Leszerelésétől 1960-ig voltak tanyaiak. Sem a korábbiakat, sem a későbbieket nem kerítették. A tanyához tartozó területet udvarnak nevezte Bodó Imre, amelynek természetes határa addig terjedt, amíg gyöpesre hagyták. Ezt a gyöpes részt ültették körül akácfával. Ez a kerített terület 1200 négyszöglet tett ki. Itt rakták be a széna- és szalmakazlakat, a boglyákat, szárkúpokat, itt vermelték el a céklát, a krumplit, de ide hordták össze nagy rakásba a trágyát is. Az istálló mögötti részen voltak kipányvázva a legelő jóságok. A nagy lábas jóságokat nyári jászolnál etették. Konyhakerti növényt kezdetben a tanya és az országút közötti gyümölcsfák között termesztettek. Később a *Hosszúfenékben* kerítették be erre a célra 10×10 méteres *kiskertet*.

Nézzük meg, hogyan telt el egy nap a Tápairéten, a Bodó tanyán. Azért a Bodó-tanyát választom, mert oda gyakran jártam be vízért, máskor meg itatni és hozzámm hasonló gyermek volt ott, akivel játszhattam is.

Az asszonyra több végezni való munka jutott a tanya körül, mint az emberre. „*Hajnalról reggelig elintéztem a jóságokat — említi Bodóné — takarítottam őket, a helyüket is, aztán fejtem. Elintéztem a tejet, a tejfölt, a túrót. Mikor ezzel is elkészültem, a gyerekeket láttam el. 10 óra tájban mentem ki a földbe, a tanya mellé kapálni, vete-megvolt a foglalkozásom. Ráadásul minden szerdán és szombaton piacozni jártam ményezni vagy mikor mi jött. Itt a tanyán akár télen, akár nyáron minden napra bőve Szegedre. Vittem a tejdolgot, a baromfit, a tojást, ott meg vettem, ami kellett. Mindig gyalog mentem, pedig a komp a mi tanyánktól 5 km-re volt. Nem is birtam én azt sokáig. Átadtam kis haszon fejibe olyannak, aki szeretett városra járni, és a magáé mellett a mienket is szívesen elvitte.*

Bodó Imre: „*Én is korán keltem. A réti ember azt hiszem nem is tudja, hogy melyik az az időpont, amire már azt lehetne mondani, hogy korán van. Én nyáridőben általában 4 órakor keltem. Adtam a lovaknak abrakot, közbe megpucoltam őket. Amíg ők, elkészítettem a kocsit az az napra való mezőgazdasági szerszámokkal. Aztán még hagytam, hogy ögyenek, közben magam is mögfrustokoltam. Itatás után indultam a föld be dolgozni. Mindég késő este értem haza. Ekkor a munkám a reggelinek a fordítottja volt. Kifogtam, megittattam majd beéjszakáztam. Általában 9 óra tájban fekiüdtem le.*’

Télen is megvolt a tápairéti ember foglalkozása. Noha a réti feleségek nem szót-ték a gyékényt, így abban segíteni nem kellett. A falusi ember a betakarítással egyi-dőben lezárta a földművelést, a földmunkát. Azután már csak otthon tett-vett a ház körül. Ezzel szemben a réti embert és egyáltalán a tanyai embert csupán a hó lehullása tartotta a tanyában. Esőben sárban mindig dolgozott. Hordta a *teleköt*, a szárat, fuvarozta az erdővágó tüzelőjét az erdőből a házig. Alig várta, hogy a hó elolvadjon máris lépegetett a földbe és leste a lenyugvó napot, majd a holdnak ud-varát és jósolt.

Amikor az anyaggyűjtést végeztem a Tápairéten, minden alkalommal a lelei úton jöttem haza. Az út szélében, az *Országút dűlő*ben volt a Bodóék tanyája is. A dűlő Maros felőli oldalán még egy tanya állott, Kószó Palika Ferencé, melyet a gazda internálása után, 1955-ben lebontottak.

1930-ban a Tápairéten 326 lakost írtak össze.⁹ A legsűrűbb település a *Pajor*, ahol igen korán, 1905-ben már iskolát is kellett építeni. A Pajorban Karai Kusza Mihály istállója állott legtovább, amit 1962-ben bontottak le. *Nagyöregapám* [déd-apám] istállóját 1960-ban bontották le. A Pajorokban ma hét tanya áll, s közülük 3 már lakatlan. A tulajdonosok már nem *Pajoros gazdák*, hanem tsz-tagok. Mi tartja

⁹ Juhász A., (1971) 438.

őket kinn még ma is? Elsősorban az állattartásban még mindig megtalálható jövedelmezőség. A termelőszövetkezet megalakulásakor a tanyához tartozó tanyatelket a gazda maga határozta meg. Ma egyformán 800 □-ól a tanyatelek. A Pajorban levő tanyáktól igen messze esik valamiféle legelő, így az állattartásban sincs már keresni való. A baromfitartás egyáltalán nem hoz pénzt, a sertése se. Így, mivel kerítést nem építenek, baromfit sem tarthatnak, mert az a tsz-területén nem legelhet. Kerítést meg minek építsenek, mikor pár éven belül mindenki elköltözik a Rétről. A Pajor ma a tsz hagymása. Akik még kint élnek, azok leginkább azzal foglalkoznak. Néhány évet szándékoznak még tanyán élni, aztán beköltöznek a faluba, ahol kivétel nélkül minden családnak megvan a kész háza, benne lakóval, vagy a telek, ahova új házat felépíti.

A *Vetyéről* Inczeffi írja,¹⁰ 1803: Lelei Pusztának a Vetye nevezetű részében... kaszáltatott. 1810: Vetye árendát (Sz. T. i.) 1857: Vetye lelei pusztája egy része a Maroslelei határban van. A földrajzi név a Vetye, Vitye családnévből származik, amely valószínűleg a francia Vétier családnév a XVIII. században betelepült család neve. 1908: Vetye Hát (Sz. M. Vedres térképe). Ezen a dűlőn tápai ember nem épített tanyát. Csupán a vetyei csőszház állott ott mint lakóház, „amelyiknek három vármegyére kukorékolt a kakasa.” Csanád, Csongrád, és Torontál vármegyére. 1897-ben épült, amikor a város kezdte rátenni a kezét a Rétre. Jó legelőterület volt. Egy hold kaszáló kikiáltási ára 3 korona volt.

A PORGÁNYSZÉLE a Pajor után a legsűrűbben lakott réti terület, amelyről Inczeffi ezt írja: 1753: Porgány (Sz. I. V. 8. 1857: Algyevi kerületben fekvő... Porgány. (Sz. I. Atlasz) 1852—62,—46/—63. sz. A tápai birtok határa a Porgány vize. Valószínűleg a *Pordány* családnévből származik. A *Porgányér*: 1788, a Makói Uraság a Porgányérnek felét magáénak tartotta lenni, a Gyevi Uraság pedig a másik felét (Csa. 1794/1).¹¹

A Porgányér mind két partja árasztott föld. A talajvízszint emelkedéssel kilépett a medréből és megöntözve két partját azok jól termővé váltak. A tanyák száma az 1880-as évektől szaporodik jelentősen a Tápairéten, elsősorban a magasabb hátakon pl.: a *Porgányszélen* és a *Marsszélen*. A Porgányszélen a századfordulóra egész sor tanya épült, amelyek között Szél Antal és Lele Ambrus nagygazdák gazdatanyákat építettek.

„1862-ben még tavakban vágta Szél Antal a gyékényt, gyékénykötéssel volt körül kötve a szürkankója. Aztán a bátorsága tőtte a falu leggazdagabb embérének, bíró is volt. Én is dolgoztam nála, csutkát sződtem napi 20—30 krajcárért.” [Nagy Pál].

„Szél volt a falu leggazdagabb embere. Fiatal korában ujas szürkankója volt, gyékénykötéssel volt átkötve. Volt a réten halhasító és szárító tanyája, 20—25 ló és hat pár ökre is. Én mint gyerekek vezettem az ökröket szántáskor.” [Biacsi Mihály].

„Mikor a Rétet járta a víz, Lele Ambrusnak, mög a Szél Antalnak volt itt a Porgányon halhasító tanyája. A Porgányt elrekesztették dróthálóval, a halakat meg szálkal szedték ki. Ambrusnak voltak itt disznai, a hal fejét, a belit, mög ami mögromlott azt hányták oda nekik, azt mögötték. Lele Ambrus mög a Szél Antal ebből gazdult mög. Mind a kettő két-két dűlőt bérölt ideát.” [Terhes Csöndér József.]

„Öregapámnak a Rébe 300 holdja volt, ebből 80 hold örökföld. 18 ökröt jármoztak, de volt 12 db ló is. A tanyáról a Tisza jegén hordták át a szalmát. A Porgányba volt a bérföldje, azon mög tanyája. Azon fölül volt neki emezőn az oldalon a Gyevi földön mög a Szomójában is tanyája.” [Lele Ambrus.]

Minden jel arra mutat, hogy az első, lakóépülettel is ellátott tanyaegyüttesek a Porgányszélen alakultak ki. A mai Porgányszél legrangosabb tanyája Csikós Pálé,

¹⁰ Inczeffi G., (1971) 874.

¹¹ Inczeffi G., (1971) 869.

amit apósa, Dabics József épített 1902-ben. Ezen a fundamentumona múlt század végén egy sárgunyhó állott. A hozzátartozó 10 hold kaszálót akkor Ördög Pál bérelte. A mostani vályogfalú ház először nádtetőre készült, végében csömpölyegős falú istálló állott. 1925-ben Dabics Józseftől 1 hold földet elvettek és az Olvasókört építették rá. Dabics Kecskeméten született. Cselédként járta az országot. Deszken letelepedett, de onnan is hajtotta a vére ki a szabadba. Így került ki tanyásbéresnek a Tápairétre, ahol Ördögtől vette át a Porgányszéli kis sárkunyhót a 10 hold bérlettel együtt. Dabics az átépített tanyát be is kerítette, mint egy 803 □- ölet. A kerítést lécből, ágakból csinálta, amit a jószágok később teljesen elpusztítottak. Dabics 1937-ben ismét újjáépítette a tanyát úgy, ahogyan azt a mellékelt rajzon és a fényképeken is látjuk. Akkorra már a tápairéti módos tanyatulajdonosok közé tartozott, s a

Csikós Pál tanyája a *Porgányszélén*

Csergőtelepen [ma Rákóczi-telep] épített még egy tanyát. Amikor a lánya férjhez ment, maga az újba költözött át, s a fiataloknak adta a régit. A régi tanyatelek — mint láttuk — kerített volt, később csak az akácfák jelezték és a gyöpesítés a tanya udvarát.

Ma a még meglévő réti tanyákhoz egyformán 800 □- öl háztáji tartozik, Csikóséknál is. Csikós emlékezése szerint az 1937-ben épült tanyaegyüttes kialakulása a lakóházépítéssel kezdődött. A főépület végébe 1939-ben épült az istálló, és még ugyanabban az évben a göré és a kocsiszín. A lakóépülettel szemben levő, addig istállónak használt épület ettől kezdve *gabonás* lett. Most ez nyári konyha, amelynek végében a takarmányosból barkácsoló műhely lett. A 40-es években épült az ólsor. Míg a már bemutatott tanyákat a különböző dűlőkben a bérlet, vagy az örökföld partos részére építették és mindenkor az úttól lényegesen beljebb, addig a Porgányszéliek az út-

szélbe épültek. Azt tartották szem előtt, hogy a jószág mihamarább elérje a legelőt, a Porgány vizét. Sok kacsát és libát is tartottak, pályván meg sertést és szarvasmarhát. A víz közelsége vonzotta a jószágot, ezért a veteményekben kevés kárt tehettek. Az ideépítésnek másik mozgatója végeredményben az volt, hogy itt volt a dűlő gerince is. Az itt épült tanyák fekvés, tájolás szempontjából nagyon vegyesek. Legtöbb az északnak véggel álló, kevesebb a háttal és néhány néz csupán szembe vele. Ami a porgányszéli tanyák sajátja a többi tápairéti tanyával szemben: valamennyit kerítették az 1940-es évektől. E kerítéseken belül alakították ki a konyhakertet, a szénáskertet, a legelőkertet és az udvart. Ez utóbbinak legkésőbbi példányát Török Putyus Mihály, szintén porgányszéli tanyáját még láthattam.

Tanyaudvar

A konyhakertben vetemények és gyümölcsfák voltak, a legelőkertben a nagyjószágok legeltek, az udvarban pedig a baromfiak. Bármelyik porgányszéli tanyát nézzük is, elsősorban az állattartásra támaszkodva gazdálkodtak. A mai kinn élőknek is az maradt a főfoglalkozásuk még akkor is, ha tsz-tagok. Ma a Porgányszélen összesen 4 tanyában laknak és rövid idő kell ahhoz, hogy az egykori legduzzadtabb tanya-világnak csupán az emléke maradjon.

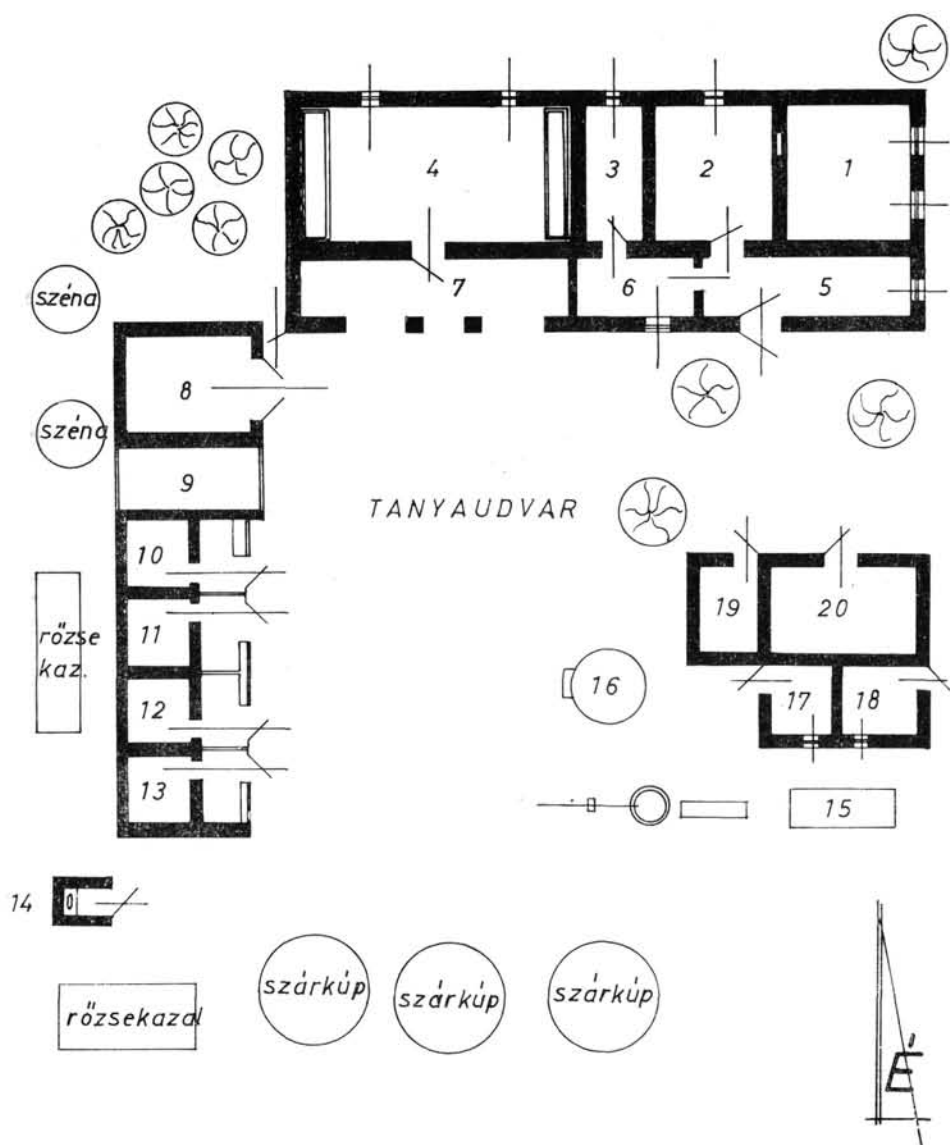
A Porgányszélről ma új betonúton jutunk a *Csöbörbe*, ahol lakottan áll Battancs József tanyája. Valamikor ez az út volt a *Küllőkőz*. Nevét onnan kapta, hogy itt a szekér küllőig járt a sárban. Inczeffi szerint a *Csöbör* elnevezés azon alapul, hogy a Bogdányér és a Porgányér között fekszik, mintegy csöbörben. Itt csupán néhány tanya állott a századfordulótól az 1960-as évekig. Battancs József családja Tápéról került át a Rétre. Apja építette a tanyát 1904-ben, 14 hold bérleten. A lakóépület ma

is eredeti állapotában van. A bérlet legmagasabb részére, a Bogdányér közelébe építettek észak-dél irányban. „Mivel a lakóház északnak néz, apám bedeszkázta a házelezét, hogy ne verje az eső. A tanya 1925-ig egymagába állt itt, de az ér túloldalán is volt egy épület, egy istálló, ami ide tartozott.” Akkor nősült Battancs József és ettől kezdve lakja ő a tanyát családjával. A következő évben egy telekre került az istálló a lakóépülettel. Ugyanakkor épült a góré, alá meg az ólak. A tanya 1935-ig egysoros volt.

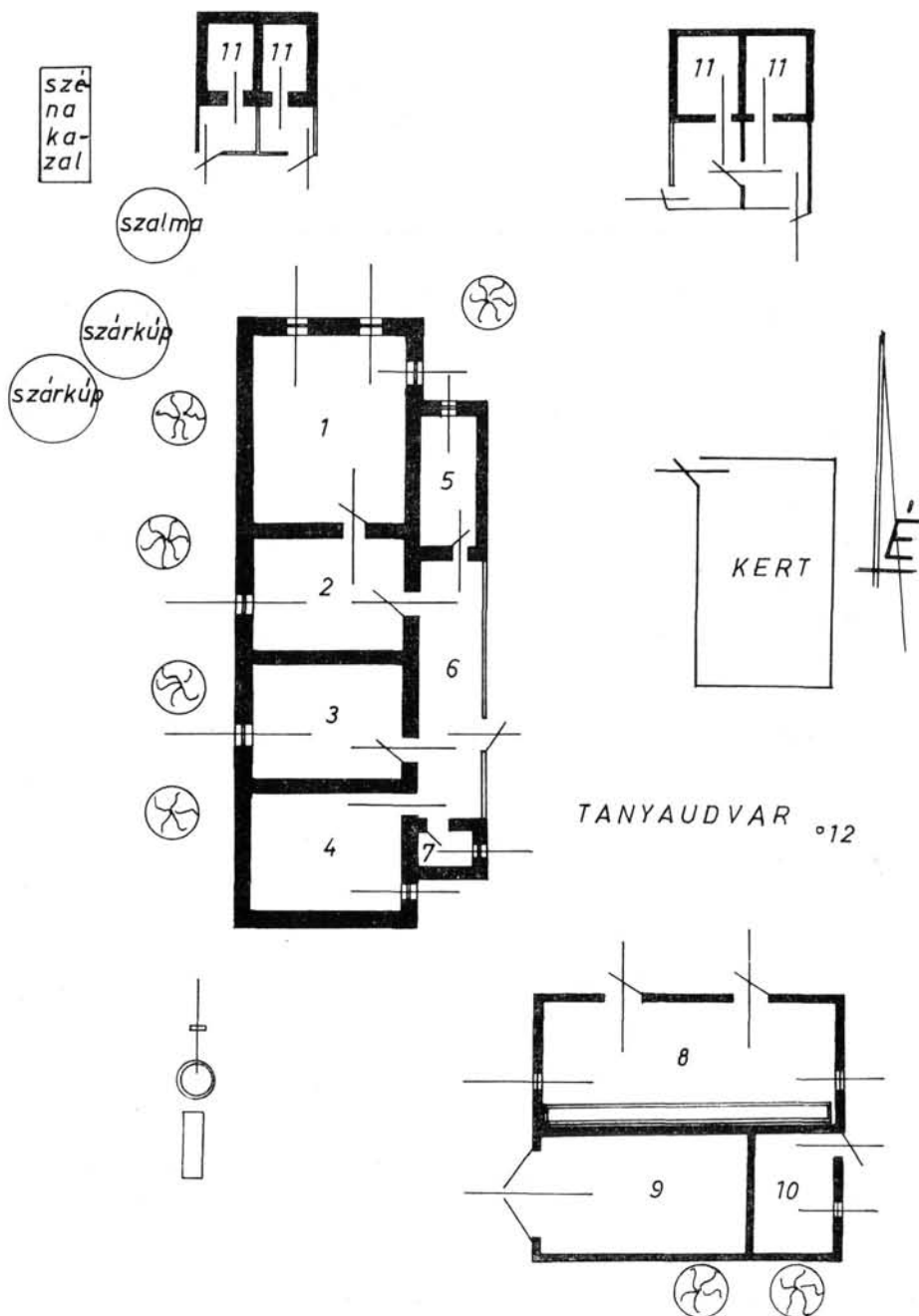
Nyári vályogkemence az ásott kúttal a melléképület végében

Ekkor építették hozzá a gangot, aminek a színelja nevét is használja. A házat vályogból építették, amit a tanya közelében vertek. Battancsék főleg kacsatartásra rendezkedtek be. Amíg a gazda a földben dolgozott, addig a gazdaasszony a jószágok körüli elvégezködés mellett kacsákat őrizett, tojásaikat gyűjtötte és költetett. Nagy hasznot hozott a hízott kacsá, és a tolla is. Ma az egykori kacsafarmból közel 50 db maradt, a közeli érben és az azt övező zöld pázsiton élhet kedvére. A termelőségvetkezett szervezéséig a gazda és a család művelte a földet. Ehhez tartozott 4 ló és évente 2–3 csikó. Battancs igábatöréssel is foglalkozott, amivel szintén hasznot hozott a házhoz. A lovak nyáron a nyári jászolnál lombos fa alatt ettek, télen meg egy 8 férőhelyes istállóban. Az istálló padlásán több száz galamb fészkel. A gazda a Tápairét legnagyobb galambásza volt, ma is sok galambot tart. A sok csirkegalamb, paraszt és a puszli mellett vadócot és postagalambot tartott. A tanya melletti ér partján legel ma is három tehén. Tehénből sosem volt több. Bikát, ha tenyésztésre alkalmas volt, szívesen nevelték évente egy darabot. A tanyát itt sem kerítették. Az érhez vezető hajlat kiváló hely volt sertéstartásra. Volt esztendő, amikor egész csűrre,

Tápairét, Porgányszéle, 42 sz. tanya. — Jelmagyarázat: 1 = szoba, 2 = nagykonyha, 3 = kamra, 4 = istálló, 5 = szíjalja, 6 = kiskonyha, 7 = ereszalja 8 = kocsiszín, 9 = góré, 10—13 = ólak, 14 = árnyékszék, 15 = góré, 16 = kemence, 17—18 = tyúkól, 19 barkácsoló műhely 20 gabonás [ma: nyári konyha]. — (A szerző felmérése)

valamint 30—40 db pulyka és ugyanannyi liba legelt itt. Battancs József méhekkal is foglalkozott. Tanyája körül akác, az ér mellett füzes csalogatott méhészeket is érrefelé. Valamikor vándorméhészek jöttek hozzá legelőkeresésre, s cserében egy-két család méhet kapott, így a család mézszükséglete fedeződött. A Rétben Csöbör a legjobb terület lucernatermesztésre. Mint ilyen, nem követelte a falusi gazdától az

Tápairét, Csöbör dűlő 131 sz. tanya. — Jelmagyarázat: 1 = szoba 2 = konyha, 3 = kisháló, 4 = háló, 5 = kisháló, 6 = gang, 7 = mosó (utóbb csirkeetető), 8 = istálló, 9 = kocsiszín, 10 = tyúkól, 11 = ólak, — (A szerző felmérése)

Battancs József tanyája

A tanya északra néző, deszkázott eleje

egyhetes kinntartózkodást, mivel az esztendőnek csak bizonyos szakában és meghatározott napot igénybevevő munkája volt. Éppen ezért itt több tanya nem is épült. Áll még Battancsék tanyája, de már elkészült az új ház Baktóban, ahová a család beköltözik.

Deszkázott színelja, a két vége beépítve

Ló- és tehénistálló, hozzáépített gép- és kocsiszínnel

Tehénitátás

Galambház

Ezután a történeti emlékeiről is híres *Malajdokra* érünk. Inczei Géza szerint a Malajdok 1780 k.: Malajdok nevezetű Székes Szigetecskék (Sz. 1. Ti. 1780), 1785: „Rekesztve a Malajdoknál” (Sz. 1. Ti. 1780) tápairéten a Malajdokon. A név eredete ismeretlen. A sokféle Malajdok — *Malajdok Halom* 1873: *Csonka Malajdok, Kis Malajdok, Kútas Malajdok, Nagy Malajdok, Székes Malajdok, Vejszes Malajdok* összefoglaló neve. Eredetileg szikes szigetek voltak. A területen végzett ásatásokról honfoglaláskori temető került elő. (Szál. XIX. 176—9/1.) 1973-ban és 74-ben Redenczki Ferenc XVI. századból való ezüstpénzeket talált őszi mélyszántás közben. A terület tehát régen lakott volt, amit a régészeti ásatások is bizonyítanak. Azonban az alig hihető, hogy a tatár dúlást, majd a török pusztításokat akár egyetlen hajlék is túlélte volna. A mai Malajdok tanyasűrűségére jellemző, hogy az 1950-es évek elején éppen ide — Csikós Pál és Redenczki István tanyája közé — építették a már említett Olvasókört és nem messze ettől új iskola építését tervezték. Abban az időben minden ötödik holdon tanya állott itt. Ezek közül napjainkra összesen 3 maradt.

KÚTAS

A Malajdokra és a Porgányszélre nyújtózik a Tápairét legalacsonyabb fekvésű dűleje, a Kútas. A terület még az 1920-as években is teljesen víz alatt volt az év nagyobb részében. „*Szél Antalnak 12 ökröt legeltettem ott. Mindég azt mondta, hogy arra hajcsam őket legelni a Kútasba, ahol a víz lémossa róluk a mocskot*”. [N. P.] A vízlecsapolás után egyre szaporodtak a tanyák ezen a területen is. A Porgányszéli családok gyermekei részére épült az 1930-as évek elején a kútas iskolája. Ma egyetlen tanya áll a Kútasban, de olyan elhagyottan, hogy még a galamb is kétszer meggondolja, hogy rászálljon-e. Pedig egykor gazdag ember lakta 4 fiával, akik után csak „Horvátok tanyája” néven emlegetik. Lakója is van: Veszélka József, a család egykori bérese, akinek a faluban már új háza van. A tanyát az öreg Horvát és négy fia építette. Az öreg barkácsoló embernek ismerték a rétieket, aki igen sok tanyát és istállót is épített a magáén kívül. Nagy szorgalmának fényét zsugorisága tompította. Fiaitól az asszonynépet is elvadította, hogy a birtok ne aprózódjék. Íme egybemaradt, és így is pusztul el.

Nézzük meg, hogyan alakult a tanyák száma 1880 és 1974 között.

1880	21 tanya	
1890	51 tanya	
1849	44 tanya	(ebből 28 Pajorban, melyek közül 14 bekerített tanyatelken fekszik, a többi magában álló épület. Juhász Antal gyűjtése).
1900	110 tanya	
1910	150 tanya	
1920	180 tanya	
1930	176 tanya	
1945	226 tanya	(ebből 30 istálló a Pajorban)
1949	260 tanya	
1960	221 tanya	(az istállók megszűntek)
1970	151 tanya	
1972	84 tanya	
1974	31 tanya	
1975	15 tanya van.	

Lakatlan tanya, (*Lebő 116*)

Istálló, polyvás és kocsiszín összedülőfélben. (*Tápairét 34.*)

Az ábra egy olyan ívet mutat, amit maga a természet törvénye kezdett kialakítani, majd az ember formálta tovább. Amíg a tanyák száma nő, addig a haszonszerzésre kitelepülők száma is növekszik. Az ember az 1960-as Tsz tagosítással kapcsolódik be majd végérvényes, de egészséges pusztulásra ítélve a tanyát, költözik el a Rétről. Elhagyják tanyáikat, mert nincs jövedelemforrásuk. Ma a 15 tanyából romosan áll három. 12-ben laknak, de az év végére ismét üres lesz 6 tanya. A három iskola közül (kúta, pajori, lebői) már csak a lebőiben tanítanak összesen 9 gyereket. A legutolsó felmérés szerint 1974-ben a Tápairéten ásottkút van 79, fűrt kút 5, PB gázzal ellátott tanya 11, agregátorral ellátott tanya 3. Kiepített KPM út 10 km, üzemi, azaz olajos út 274 km. A réti tanyatulajdonosok közül 9 egyénileg gazdálkodik. A rétről 1960-1969 között 701 ember költözött el, 1970-72 között pedig 192. Közülük 503 a falu felőli ún. Árvizes telepre, 38 fő Szegedre, 22 pedig más községekbe költözött.

Tanyarom-maradvány az Országút dűlőben

A TÁPAIRÉT MAI KÉPE

A tanyai lakosság — függetlenül attól, honnan települt a rétre — 60%-a Tápén, az Árvizes telepen építi fel új házat, abba mielőbb be is költözik. A fennmaradó 40% pedig Szeged—Petőfitelepen és más községekben telepszik le. Az elköltözés egyik fő mozgatója az ipar szívó hatása és a kulturáltabb életmód igénye. 1949-ben, az akkori Városmajorban megalakult az Ady Endre TSzcs, ahova a 45-ben földhöz juttatott zselléremberek tömörültek. A két karjukon kívül semmi gazdálkodási eszközüik nem volt, amivel a földet művelhetnék. A TSzcs 186 holdon kezdte a munkát. Legtöbbször

a gaztenger virított a területen, mégsem adták fel a harcot. 1960-ban új világ köszöntött rájuk is. A falu lakóinak ekkor 96%-a tsz-tag lett. A három tsz a 60-as évek derekán egyesült. Az új közös Tsz. neve Tiszatáj Tsz. A Tápairét mai lakói a Tsz-ben, de leginkább a saját földjükön dolgoznak. Aktív kereső ma 50 fő, akiknek tanyatelke egységesen 800 □-öl. Ezt keríteni kellene, de senki sem teszi. Úgy vannak vele, hogy egy-két évig még így is jó, utána meg beköltöznek a faluba, vagy el valahova. El a Rétről! A mai ember megmosolyogja az egykori szöveget, miszerint „*a Heckó Márit ezért vötte el a Kata Bandi, mert Pajorja volt. Akármilyen csúnya volt is, még ha mindjárt vénlány volt is, nem maradt pár nélkül, mert elvették a Pajorjáért.*” A Rét mai képe az erősen agráripár és olajipár révén semmiben sem hasonlít a tsz szervezés előtti állapotára. A volt Városmajor, a későbbi Ady Tsz épületeiből néhány üresen maradt őrzi emlékét, hogy itt valamikor nagy gazdaság volt. Pedig 1950-ig 7 lakóház is állott itt, cselédházak. Itt volt a nagy igazgatósági épület is, sok istálló, a magtárak, az ólak és a hozzátartozó takarmányos szérűskert. Az Aranykalász Tsz helyén is csupán egy nagy istálló és a romos irodaépület maradt ránk, a mellé telepített nyárfa-erdővel. Új, korszerű szarvasmarha istálló, a hozzávaló terménytárolók, őrlőépületek sora áll az egykori Kismarostú és a Kutyalik végében, az Országút dűlő legelején. Vele szemben hatalmas olajtárolók vannak, odább meg három olajkút fúrótornyának moraja töri meg a régi rét csendjét. Eddig 200-nál több olajkutat fúrtak a Tápairéten, amiket üzemi út köt össze. Ami tanya még áll, azok az új utak mellett vannak. Talán mért is élnek még kinn ideig-óráig a bennelakó öregek, meg hogy sehogyan se tudnak azegszabadulni az ősi jusstól. Legalább is addig nem, amíg mindketten élnek, egészségesek. Az egykori tanyai gyerekzsivajnak már csak az emléke él.

Magam is sokat jártam oda gyerekkoromban a réti földünkre. Minden tanyatulajdonost ismer-tem, legfőképpen azokat, akiknek tanyája földünkhöz közel volt. Érdekes módon mi, falusi gyerekek nem tudtunk játszani a tanyai gyerekekkel. Kevés olyan gyermekjáték volt, amit egyformán tudtunk volna. Meg aztán a réti gyerekek sokkal tartózkodóbbak, félnékbbek voltak nálunk, s csak hosszabb barátkozás után szabadultak föl. Sok kellemes emlék jutott eszembe, amikor gyűjtőutamon elhaladtam egy-egy ismerős tanyája előtt. Hiszen amilyen félnékbbek voltak a réti gyerekek, olyan szívesek is, épp olyanok, mint aki öregek még ma is kinn élnek és adataikkal kiegészíthetem a do'gozatomat. Rajtuk kívül sokat segített Juhász Antal, Andrásfalvy Bertalan, Molnár József és Oltvai Ferenc.

A rajzokat *Tari Antal* és *Tari Béla* mérnökök, illetőleg *Márta István* tanár készítették.

Adatközlők: Nagy Bencze Pál (1890),
Magyari Jánosné (1890),
Lele Ambrus (1897—1973),
Bicsai Mihály (1887—1974),

valamint szüleim:

Lele József (1912) és *Lele Józsefné Lele Ilona* (1912), akiknek ezúton is köszönetet mondok

IRODALOM

Andrásfalvy B., (1971) Állattartás. In: Tápe története és néprajza 327—360.

Bálint S., (1965) Tápe.

Inczei G., (1971) A község belterületének és határának földrajzi nevei. In: Tápe története és néprajza 847—882.

Ilia M. — *Juhász A.*, (1971) A falu társadalma. In: Tápe története és néprajza 197—223.

Juhász A., (1971) Falukép, település. In: Tápe története és néprajza 431—442.

Szilágyi M., (1971) Halászat. In: Tápe története és néprajza 271—295.

Molnár J., Tápe gazdaságföldrajza és növénytakarója (kézirat)

DIE EINZELGEHÖFTE VON TÁPAIRÉT

von

József Lele jun.

Der Aufsatz stellt die Einzelgehöftenwelt von Tápairét in ihrer Entwicklung dar, von der Herausbildung bis zum Aufhören des Gehöftenlebens. Verf. analysiert eingehend die Gründe des Schlusses: Grundzusammenlegung, Hochwassergefahr und eigenartiger Boden, der ungünstig für Wein- und Obstbau ist. Nach der Wasserregelung (ung. *vízszabályozás*) sind große Gebiete zu Weiden, später zu Ackern geworden. Unter den Groß- und Kleinpächtern aus Tápe sind die aus Szeged, Vásárhely und Makó auch zu finden. Neben dem Viehzucht gewinnt seit den 1860-er Jahren auch die Getreideproduktion an Bedeutung. Die Weiden werden immer kleiner. Die bedeutende Nutzmachung war die *Fischerei*. Man hat Wasser gepachtet, wo gefischt wurde, und in den 1910-er Jahren hat man ein Gehöft gebaut, wo die Fische zerschnitten wurden (ung. *halhasító tanya*). Diese Fische wurden eingesalzen und so auf den Markt gebracht. Es gab eine Fischfülle, daß mit den Fischen, die aus dem toten Flußarm ausgeschöpft wurden, die Schweine gefüttert worden sind. Der Aufsatz analysiert die gesellschaftliche Lage der Pächter: aus den fleißigen Kleinpächtern sind *Einzelhofbesitzer* (ung. *tanyásgazda*) geworden. Es werden die Daten zeitgenössischer Landkarten mit den Umständen der jüngsten Vergangenheit verglichen, und dann wird die langsame Besiedlung des Geibetes besprochen. Auf den Hügeln, die vom Wasser nicht beschädigt wurden, sind für das Vieh *Pferche* (ung. *jószágállás*), für die Hirten anspruchlose Unterkünfte (ung. *szállás*) gebaut worden. Die nächsten Entwicklungsstufen waren die *Erdhütte* (ung. *földkunyhó*), das *Erdmietenhaus* (ung. *verőmház*), dann die *Gebindenwand* (ung. *tutajfal*) und das Gehöftsgebäude, das aus der Mischung von Lehm und Stroh gebaut wurde (ung. *csömpölyegős tanya*). Im Winter ist das Vieh zu Hause gewesen, es blieb nicht auf der *Wiese* (ung. *rét*). Das Heu wurde im Winter mit Schlitten auf das Eis der Theiß ins Dorf geliefert. Anfangs sind die Leute nur während der Sommerarbeiten, später endgültig auf die Wiese hinausgezogen. Ihre Häuser im Dorf haben sie beibehalten, einige haben sogar so ein Einzelgehöft gebaut, als wäre es ein Bauernhaus im Dorf.

In *Lebő* steht das Gehöftsgebäude von Mihály Farkas, das sein Schwiegervater im Jahre 1890 gebaut hat. Die Nebengebäude wurden immer nach der Vermehrung des Viehbestandes weitergebaut.

Das Haus wurde 1928 umgebaut. Im selben Jahr haben sie auf die Verwendung von Ferenc Móra hin eine Genehmigung zur Eröffnung einer Weinschenke und eines Tanzsaales bekommen. Die Schenke war ganz bis 1950 in Betrieb. Die Familie Farkas bewirtschaftete ein Erbpachtgut, aber das Großvieh, das auf der Weide um das Einzelgehöft aufgewachsen ist, hat auch viel Geld der Familie gebracht. Nachdem sich die Kinder verheiratet hatten, zogen sie in ihr eigenes Einzelgehöft um. Später haben sie in Tápe ein Grundstück gekauft, sie haben darauf ein Haus gebaut, und sie leben auch noch heute dort. Im Gehöfts Haus wohnt heute ein Waldaufseher.

Die Flur *Porgányszéle* ist nach der Flur *Pajorok* unsere am dichtesten bewohnte Wiesenflur. Das stattlichste Einzelgehöft der heutigen Flur Porgányszél gehört Pál Csikós. Das Gebäude hat sein Schwiegervater im Jahre 1902 inmitten 10 Joch Pachtacker bauen lassen. Das heutige Bild des Einzelgehöfts Komplexes wurde 1937 ausgestaltet.

Die Flur *Csőbör* wird von einer „öiligen Betonstraße“ von Porgányszél getrennt. Auf ihrer anderen Seite liegt die Flur *Lebő*, davor die ehemalige *Kriegerkolonie* (ung. *Vitéztelep*), die heute zu Algyő hingehörende *Rákóczi-Kolonie*, und dahinten die Flur *Pajor*. Auf der Flur Csőbör steht auch noch heute bewohnt und unversehrt das Einzelgehöft von József Battancs. Es hat sein Vater 1904 auf 14 Joch Pachtacker gebaut. Dies ist das einzige Haus auf der Wiese, das gegen Norden liegt und dessen Vorderseite verschlagen wurde. Bis 1935 war dieses Gehöfts Haus einreihig, dann wurde davor eine Scheune aus Brettern gebaut. Die Familie Battancs hat sich für Geflügelzucht eingerichtet, genau so, wie andere, neben dem Gerinne auf der Wiese lebenden Familien. Sie haben sich jährlich auch mit einem gemästeten Stier beschäftigt. Dieses Einzelgehöft wird auch bald verlassen. Seine Einwohner sind alte, kränkliche Menschen, sie werden sich bald zu ihren Kindern hineinziehen.

Das heutige Bild von Tápairét wurde durch die Grundzusammenlegung und das Öl völlig umgestaltet. An den modernen Straßen liegen noch einige Einzelgehöfte. Ihre Einwohner „rackern“ sich noch zeitweilig ab. Die modernen Ställe und Wirtschaftsgebäude der LPG zeigen uns eine moderne Farmwirtschaft.

KERÉKÓLAK CSONGRÁD MEGYÉBEN ÉS A VÁSÁRHELYI PUSZTÁN

SZENTI TIBOR

(Hódmezővásárhely)

Vizsgált területünk Csongrád megye¹ és az 1950-es területrendezésig Hódmezővásárhelyhez tartozó Puszta, amelynek nagyobb részét Békés megyéhez csatolták. A Puszta két elkülönülő része közül az Orosháza város, Kardoskút, Békéssámszon és a Csongrád megyei Székkutas község által közrefogott, ún. Belső-Puszta területén végeztünk gyűjtést. Kerekólakat a következő helyeken mértünk fel — a tulajdonos nevének és foglalkozásának feltüntetésével:²

Csongrád, Tanya 52. Dudogh István, juhász; Maroslele, Rákóczi u. 10. Eperjesi István MTSZ-tag; Maroslele, Rákóczi u. 15. Dénes Béla, nyugdíjas; Hódmezővásárhely-Kopáncs, II. dűlő. Gorzsa tanya 231. „SZ” Baranyi János MTSZ-nyugdíjas; Hódmezővásárhely-Kopáncs, VIII. dűlő. Gorzsa tanya 357. Olasz Bálint MTSZ- nyugdíjas; Hódmezővásárhely-Kopáncs, IX. dűlő. Gorzsa tanya 401. Özv. Kiss Sándorné MTSZ-járadékos; Hódmezővásárhely-Kopáncs, XIII. dűlő. Gorzsa tanya 478. Olasz Tódor MTSZ-nyugdíjas; Hódmezővásárhely-Kopáncs, XIII. dűlő. Gorzsa tanya 464. Nyíri Eszter MTSZ-nyugdíjas; Hódmezővásárhely-Szörhát, Tanya 2098. Kasza Hódi István MTSZ-nyugdíjas; Hódmezővásárhely, Tanya 11/d Fritz Menyhért MTSZ-tag; Hódmezővásárhely, Tanya 11. Szuromi János MTSZ-alkalmazott; „Csinált”- és épített kerekől a Hódmezővásárhely-csomorkány. Pusztán, a Hódmezővásárhelyi ÁG. területén. [Közelebbi cím a tanya elpusztulása miatt ismeretlen.] Szentes, Berekhát 16. Özv. Túri Istvánné, gazdálkodó (tanyaudvarán: disznóól, baromfiól és kutya-ház; mind a három téglából készült); Szentes, Külső-Dónát 44. Lovas Sándor MTSZ-dolgozó; Szentes, Külső-Dónát 42. MTSZ-dolgozó (tanyaudvarán tyúkol és húsfüstölő); Szentes-Kistóke 199. Özv. Németh Gáborné MTSZ-nyugdíjas; Mindszent, VI. ker. 437. Papp Tamás gazdálkodó, a „Szegefű” csárda tulajdonosa; Mindszent, vasútállomás, 5. „A”-órház, Almási József nyugdíjas MÁV váltókezelő; Szegvár-Körögysegytőgyörgy, vasúti megállóhely (udvarán); Szegvár, VII. ker. 4. Bagi János MTSZ-tag; Szegvár, VII. ker. 5. Tóth András MTSZ-tag; Nagytóke, Tanya 50. Valkai László MÁV. alkalmazott; Nagytóke, Tanya 31. Polyák István MTSZ-dolgozó; Székkutas, IV. ker. 80. Lévai Sándor MTSZ-dolgozó; Székkutas, IV. ker. 104. Csengeri János MTSZ-dolgozó (tanyaudvarán két disznóól); Székkutas, IV. ker. 102. Major Sándor gazdálkodó; Székkutas-Szőkehalom, V. ker. 6. Kenéz László MTSZ-dolgozó; Székkutas, Aranyad dűlőben (kúp alakú kutya-ház); Székkutas, VI. ker. Mózesalmi dűlő 9. Rózsa Mihály MTSZ-nyugdíjas; Székkutas, VI. ker. Mózesalmi dűlő 10. Juhász János MTSZ-nyugdíjas; Kardoskút, Ficsér dűlő 349. Buzi János MTSZ-nyugdíjas (portáján két csirke- és két baromfi-kerekől); Kardoskút-Puszta 355. Farkas István természetvédelmi őr (tanyaudvarán két „csinált” csirkeól); Kardoskút-Puszta, Fehértő-parti dűlő 333. Fehér Ferenc nyugdíjas MTSZ-ag; Kardoskút, Tanya 3. Szadlics István MTSZ-dolgozó.³

¹ Csongrád megyében a Hármas-Körös vidékére eső két község: Cserebökény és Magyartés területén ismert öt kerekóllal kapcsolatban szándékosan nem folytattunk gyűjtőmunkát, mivel ezt Barna Gábor elvégezte és az eredményről az Ethnographia 1971. 4. számában beszámolt.

² A közölt térképet *Ferencci István*, okl. építész mérnök (Szeged, CSOMI-TERV) készítette, valamint a szerző felmérése és helyszínen készített rajzai alapján az objektumok műszaki dokumentációját is, melyből ez alkalommal a fő típusokat közöljük.

³ Mint azt a térképünk mutatja, Csongrád megye területéről további részadataink vannak kerekóllakról, de fölmerést nem végeztünk. (Pl. Derekegyháza határában, Fábiánsebestyén és Eperjes község határában, stb.) A dolgozat teljes anyagát, az egyes kerekóllakról gyűjtött részletes adatokat lásd a szegedi Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattárában: 574—75—75. ltsz., valamint a budapesti Néprajzi Múzeum Néprajzi Adattárában: P. 295/75. ltsz. alatt.

NÉHÁNY KEREKÓL RÉSZLETES BEMUTATÁSA

(Az ólakat 1966. október 13-tól 1974 nyaráig kísértük figyelemmel.)

I.

Tulajdonos: Farkas István, a kardoskúti természetvédelmi terület őre.

Cím: Kardoskút-Pusztá 355. sz.

Készült: évtizedek óta egy-két évenként újracsinálják.

Építő: Farkas Istvánné.

Építőanyag: kukoricaszár: „izik”⁴, polyvás sár, madzag.

Méret: változó. 1966-ban az „üvegözött” kerekól magassága: 125 cm, Ø alul: 97 cm, a bebúvónyílás magassága: 40 cm. Az 1974-es felmérésünkkel talált két kerekól méretei: a teljes szélességük, Ø: 140 cm, és 120 cm, magasságuk: 135 cm és 127 cm. A bebúvónyílások méretei: magasságuk: 46 cm, és 41 cm, szélességük alul: 38 cm, és 41 cm, felül: 25 cm, és 26 cm, A fal vastagsága: 7 cm, Hátul, a talajszinttől 35 cm, magasan 17 cm, hosszú, keskeny szellőzőnyílást hagytak.

Alak: egyenes vonalú kúp.

Tájolás: 1966-ban: a bebúvónyílás⁵ 310°-ra észak-nyugat felé tekintett. 1974-ben: 230°-ra dél-nyugatra nézett.

Elhelyezés: 1966-ban, a tanyaház bejáró felőli végénél, a gémeskút közelében, a tanyaporta délkeleti szélén. 1974-ben: a tanyaházzal szemben, a disznóól mellett, a porta északkeleti szélén. Váltakozva, e két udvarrész volt a kerekólak építési helye.

Rendeltetés: egy-egy kotlóalja csirkét tartanak bennük.

A Kardoskút-Pusztá 355. sz. tanyát még a XIX. század végén Csanki Sámuel maga építette, majd idős Farkas Antal tulajdona volt, akitől a névrokon Farkas István 1940-ben vásárolta meg, 4 kat. hold földdel, és 1200 négyszögöl tanyatelekkel.

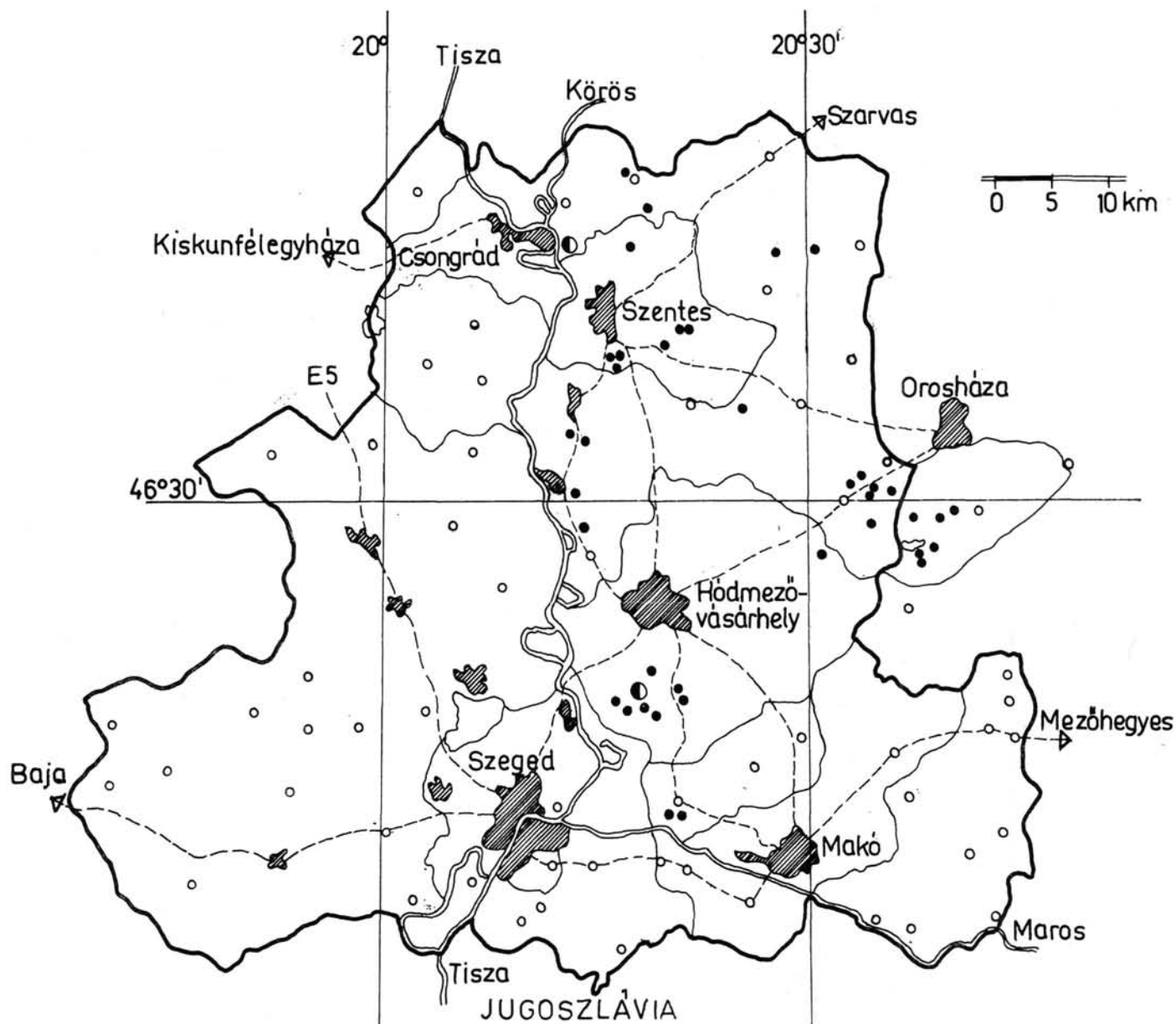
1. Farkas István (Kardoskút-Pusztá 355.) „csinált” kerekólai 1974 nyarán, a tanyaházzal szemben; bejárati homlokzat

⁴ A népi terminológiában használt kifejezéseket, elnevezéseket idézőjelbe téve dőlt betűvel különítettük el a szerző által használt kifejezésektől, szakkifejezésektől és egyéb kiemelésektől.

⁵ A kerekólak tájolásánál a bebúvónyílást, ajtónyílást vettük figyelembe az égtáj meghatározásánál. (A közölt képek a szerző felvételei.)

KERÉKÖLAK

Csongrád megyében és a vásárhelyi Pusztán

JELMAGYARÁZAT:

- ország- és megyehatár
- járási és városi közigazgatási határ
- folyó és tó
- főbb útvonal
- település
- egyszintes keréköl
- kétszintes keréköl

2. Farkas István 1974-ben „csinált” kerekólainak hátulsó, északkeleti homlokzata a szellőző nyílásokkal

Az már nem deríthető ki, hogy az előző két tanyagazda idejében csináltak-e az udvarban hasonló kerekólakat. Farkas Istvánné a Pusztán más tanyákban gyakran látott példák nyomán a tanyavétel óta rendszeresen csinált kerekólakat. Erre mindig kora tavasszal kerül sor, amikor a kotlókat ülteti. Mire a csirkék kikelnek, az ólak kiszáradnak és várják lakóikat.

Farkasné a kerekólakat általában párosával csinálja, de néha hármat is készít egymás közvetlen szomszédságában. *Minden kotlóaljnak külön ólat csinál!* Leggyakrabban kukorica-, napraforgó- és cirokszárból csinálja az ólak kúp alakú vázát, amit font madzaggal összeköt, majd a tanya mellett húzódó tóból szikes iszapot vesz, polyvával keveri és vastagon az ólvázra tapasztja. A vásárhelyi Pusztán a csinált kerekólaknál a tapasztás elmaradhatatlan. Száradás után a tapaszt kifehéredett és messziről úgy világított, mintha fehérre meszelték volna. Építési módja a sövényfalú kerekólakéhoz hasonló, de azoktól is, a vályogból rakott sárépítményektől is különbözik; sajátos építésmód! Dám László⁶ a pásztorok által készített és használt, ún. „kúpos kunyhók” építésmódját ismerte föl bennük.

A Hortobágy környéki és sárréti rokonaikat, a nádból készült, tapasztott, vagy tapasztatlan „kontyoskunyhókat” a pásztorok a baromfiak számára egész napos, míg a falvakban, városokban elterjedt kontyoskunyhókat a falu-, városszéli lakosok, a települést övező mezőre napközben kicsapott baromfiak részére készítik, hogy azok a hirtelen támadt vihar, zivatar, erős napfény ellen *ideiglenes enyhelyet* találjanak. (A Sárrét vidékén még a gabonásvermek szája fölé is építenek ilyen kúpos védőkunyhót.)

Dám László mindezt így foglalja össze „A hajdúszoboszlói belső legelő pásztor-építményei” c. tanulmányában: „A város legszélső telkei és a kubikgödrök közötti

⁶ Dám L., (1972—74) 109—137.

keskeny, 30—50 m. széles sávban, igen kezdetleges kis építményeket találunk. A város-széli lakosok ugyanis baromfiállományuk jelentős részét itt tartják. Elsősorban libát, kacsát... ugyanakkor jelentős a tyúkok, csirkék száma is. Az állatokat reggel ide hajtják és csak este térnek vissza megszokott óljukba. Hogy azonban napközben árnyékot és eső elleni védelmet biztosítsanak nekik, kisméretű, nádból készült és tapasztott kontyoskunyhókat vagy tetőkunyhókat építenek számukra. A kontyos baromfiólak alapterületének átmérője 80—100 cm.” (Lásd még tanulmánya 17. sz., 27. sz. és 30. sz. képét.)

A vásárhelyi Pusztán Farkasné az ólat, vagy ólakat — az időjárás rombolásától függően — egy-két évenként újracsinálja. Készítésük során szüntelenül újítt, változtatott az ólakon. Az 1966 tavaszán csinált kerekólak egyikén például a bebúvónyílás fölé egy darab, téglalap alakú ablaküveget tapasztott az ól falába, hogy az ól belől világos legyen. A módszer bevált ugyan, de több üvegdarabja nem lévén, máskor nem alkalmazta ezt a megoldást.

Ezek a kerekólak aránylag épségben maradtak, így a következő évben, 1967 tavaszán csak a leázott tapasztást pótolta. A kukoricaszár-váz a tapasztás súlya alatt befelé hajlott, és kilátszott; az ólcsúcsok legömbölyödtek, az egyik megnyúlt, míg a másik alacsonyabbá vált. A róluk készült fényképen, a kerekólak hátsó falában jól megfigyelhetők a keskeny, hosszú szellőzőnyílások, amik úgy születtek, hogy a váz két egymás mellett levő kukoricaszára között egy darabon nem folytatták a tapasztást.

II.

Tulajdonos: Fehér Ferenc, nyugdíjas MTSZ-tag.

Cím: Kardoskút-Pusztá, Fehértő-parti dűlő 333. sz.

Készült: 1944—45-ben.

Építő: Fehér Ferenc és felesége.

Építőanyag: kisméretű vályogtégla polyvás sárba rakva, deszka.

Méret: teljes szélessége, Ø lent: 235 cm, magassága: 260 cm. A földfelszín alatt 20 cm, mély üreg. Az ajtó magassága: 82 cm, szélessége: 61 cm, a küszöb magassága: 8 cm.

Alak: hajlított vonalú kúp.

Tájolás: az ajtónyílás 230°-ra délnyugatra néz.

Elhelyezés: a tanyaházzal szemben, a porta északkeleti oldalán.

Rendeltetés: kettős rendeltetéssel, egyrészt füstölőnek épült: 143 cm magasán négy, majd fölötté 32 centivel újabb három farúdat építettek a falába, amire a füstölendő disznóhúst és szalonnát akasztják. — Másrészt a ludak számára alacsonyra elhelyezett, levehető ajtót építettek rá, és hogy melegebb legyen, belül az alját a felszín alá mélyítették.

A család az építményt „füstölő”-nek hívja, de ólként is emlegeti! Ólnak jobban meg is felel, mint füstölőnek, hiszen épp az alacsonyra helyezett ajtónyílás miatt nehéz belebújni. A füstölőskor az ól kitüzelődik és fertőtleníti. Az évből legalább 11 hónapig mint ól szolgál. Kívül-belül polyvás sárral tapasztják és az utóbbi években magludakat, vagy hízlalásra befogott libákat tartottak benne. A kerekól teteje álboltozatszerűen összeszűkül és kúpban végződik. A kúp csúcsán szűk szellőző-füstölőnyílást hagytak. A Fehér család, különösen az asszony és nagykorú lánya nagyon büszké a kerekólr a és a legkisebb rongálódását is azonnal javítják. Egyesíti a „csinált” és az épített kerekól néhány tulajdonságát: alakja és méretei a kúpos kunyhókat idézi, de vályogból rakták.

⁷ Nagy Gy., (1968) 10. sz. kép.

Nagy Gy., (1975) 45. és 51. sz. kép.

3. Fehér Ferenc (Kardoskút-Pusztá 333.) „fűstölő-kerekóla”

III.

Tulajdonos: Szörös Baranyi János, MTSZ-nyugdíjas.

Cím: Hódmezővásárhely-Kopáncs, II. dűlő. Gorzsa tanya 231. sz.

Készült: 1888-ban, a kistiszai zsilipszakadást követő újjáépítés során.

Építő: Ismeretlen.

Építőanyag: vályogtégla sárba rakva, farúd, gyékény, deszka, polyvás tapasztás.

Méret: a fal magassága: 125 cm, a fal vastagsága: 25 cm, a tető magassága: 65 cm, teljes szélessége, \varnothing : 235 cm.

Alak: henger, teteje kúp.

Tájolás: a bejárata 30°-ra északkelet felé néz.

Elhelyezés: a tanyaház és a disznóól között, a telek déli oldalán, a tanyaház hátsó vége közelében.

Rendeltetés: eredetileg malacok, jelenleg tyúkok ólja. Tyúkölő: egyágú, akácrúdból barkácsolt tyúklétrá, amely előtt, a bejárat mellett a földre, felső vége pedig a hátsó falhoz támaszkodik.

Az ól falában kelet és nyugat felé egy-egy szellőzőnyílást hagytak. Belől, ahogy a földet előbb a malacok kitérték, majd később a tyúkok kikaparták, a középpont felé mélyülő sekély gödör alakult ki. Az ól tetőfedése: a négy farúdra kúpban felrakott gyékény még őrzi a táj egykori vízi világának emlékét. A falbaépített fatokra két zsanérral felszögelt, kifelé nyíló, tömör deszkaajtót helyeztek.

4. Szörös Baranyi János (*Hódmezővásárhely-Kopáncs, II. dűlő, Gorzsa tanya 231.*) kerekóla 1971-ben, abban az állapotban, ahogy 1888-ban megépítették

5. Szörös Baranyi János kerekóla 1973-ban (Újratapasztva, meszelve, tetőzete kátránypapírral bevonva)

IV.

Tulajdonos: Lévai Sándor, MTSZ-dolgozó.

Cím: Székkutas, IV. ker. 80. sz.

Készült: kb. 50–60 éve. (Az első világháború körül?)

Építő: a Lévai család.

Építőanyag: vályog, égetett téglá sárba rakva, polyvas tapasztás, akácoszlop, akácrúd, kukoricaszár, gaz, drót.

Méret: teljes szélessége, Ø alul: 238 cm, felül: 192 cm, a fal magassága: 170 cm, vastagsága alul: 28 cm, felül: 15 cm, a tető magassága: 85 cm, az ajtó magassága: 125 cm, szélessége: 70 cm.

Alak: csonkakúp és henger, kúp alakú tetővel.

Tájolás: az ól ajtaja északra néz.

Elhelyezés: egykori érmeder partjára épült tanya telkének déli szélén, a gazdasági épületek, ólak mögött. (A tanyaházból nem lehet látni.)

Rendeltetés: egykor disznóól, jelenleg libák és kacsák ólja.

Az igen öreg ólat a család azóta elhalt, idős tagjai építették és gondozták. Eredetileg vályogból rakták, polyvas sárba. Néhány éve azonban nagyon elszaporodtak a környéken a patkányok és a legutóbbi javításkor az alapnál, helyenként négy, más-hol hét sor égetett téglával alárakták. Így kívülről nem hatolnak be a kellemetlen rágcsalók és ragadozók.

A kerekóiban sem földem, sem tyúkülő nem volt. Ennek ellenére — a kerekól külsejéről készült fényképen jól érzékelhető — faltöréssel két különböző vastagságú részből épült már eredetileg is. A tulajdonos szerint erre valószínűleg a hagyomány készítette az elődeit.

6. Lévai Sándor (*Székkutas*, IV. ker. 80.) kerekóla (A fal alsó fele csonkakúp, felső része henger alakú)

Jellegzetes a kerekól tetőszerkezete is. Az ajtónyílás jobb oldalától ferdén a hátsó falra átívelő, vastag tartógerendára keresztbe három akácrudat fektettek. Erre előbb vízszintesen, felfelé rövidülő kukoricaszár-darabokat raktak, majd körben, fentről kúp alakban lefutó és a falon túlnyúló ízicszárat helyeztek. Végül, legkívül gazfedést kapott. A tetőfedést négy szál, végükön téglá nehezékekkel ellátott, keresztbe átvetett drótszállal fogatták le.

Tulajdonos: Olasz Bálint, MTSZ-nyugdíjas.

Cím: Hódmezővásárhely-Kopáncs, VIII. dűlő, Gorzsa tanya 357. sz.

Készült: 1910 körül.

Építő: Olaszné édesanyja építette a férje segítségével. Az ember a vályogot varte és a kötőanyagot keverte. Az építésén elsősorban az asszony munkálkodott. (Mindketten gazdálkodók voltak.)

Építőanyag: vályog polyvás sárba rakva, nád, akácfarúdak, fagerenda, sárléc, réti széna, tapasztás, meszelés.

Méret: a fal magassága: 163 cm, vastagsága: 35 cm, az ól szélessége, Ø alul: 273 cm, és felül: 238 cm. A tető magassága: 120 cm.

Alak: csonkakúp, teteje kúp.

Tájolás: az alsó szint bejárata 290°-ra észak-nyugatra, míg a felső szint ajtaja pontosan délre nyílik.

Elhelyezés: a tanyaházzal szemben, a telek keleti szélén áll.

Rendeltetés: régebben alsó szintjén malacok, süldők, később tyúkok, a felső szintjén hajdan galambok, majd tyúkok és gyöngytyúkok (gyöngyösök) tanyáztak. Tyúkúló: a felső szint ajtajához kívülről egyágú tyúklétrát támasztottak, ezen jutottak föl a baromfiak a padlásra. Az ól belsejében tyúkúllót nem helyeztek el.

7. Olasz Bálint (Hódmezővásárhely-Kopáncs, VIII. dűlő, Gorzsa tanya 357.) kétszintes kerekóla

A kerekól kétszintes. A család „emeletös ól”-nak, a második szintjét „padlás”-nak emlegeti. A tetőzetét eredetileg náddal fedték be. A felül, középen csúcsban össze-
szejövő nádvégekre, a „tetőkontyá”-ra egy szájával lefelé fordított, zöldmázas cserépszilkét húztak. Később a nádtetőt gáztetőre váltották föl. A gáztető felső, szélétől, esőtől tépázott rétegét 2—3 évenként felújítják.

A padlást az alsó szinttől négy erősebb akácfa gerendára keresztbe rakott és fölül agyaggal letapasztott sárlécekből készült födémszerkezet választja el. A padlás délre néző ajtaját kinyitva a födémszerkezet látszik. Az ajtó belemetsz az alsó szintbe, vagyis a tömör deszkaajtó kinyitásakor a padlásra be lehetett mászni, az alsó szintre a födém alatti tenyérnyi résen pedig le lehetett látni. Ez a különös és előnyös építészeti megoldás arra szolgált, hogy nyáron, amikor az alsó szinten megszorult a meleg, a padlásajtó kinyitásával az alsó szinten, szemben elhelyezett kis szellőző nyíláson

keresztül légáramlást lehetett biztosítani. (A kétszintes kerekől szellőztetésének ritka, egyedi módja.)

A tetőszerkezet négy, a falon túlnyúló fagerendából áll, amiket egymáson keresztberakva, arányos távolságban helyeztek el. A kiálló végüket vékonyabb rudakkal kötötték össze és az így kialakított szabályos, nyolcszögletű tartószerkezetre utóbb kúp alakba rakták föl az érdes gypszenát. Az ól tapasztott, fehérre meszelt és a „tüvit” fekete színnel „húzták el”. Az alsó szint alján a földet az állatlábak kirúgták, kimélyítették. A felső szinten addig tartottak aprójóságot, amíg *Olaszné könnyen be tudott mászni kitakarítani*. Ma már használaton kívül van.

VI.

Tulajdonos: Kenéz László, MTSZ-dolgozó.

Cím: Székkutas-Szőkehalom, V. ker. 6. sz.

Készült: 1967-ben, majd kibővítve: 1970-ben.

Építő: Kenéz László.

Építőanyag: vályog, sárba rakva, kívül-belől tapasztva, kívül fehérre meszelve, a fal töve feketével elhúzva, farúdak, deszka, leveles kukoricaszár, gypszena, drót.

Méret: a különös idomú épületegyüttes kerekől-részének méretei: szélessége, \varnothing : 165 cm, magassága: 215 cm. A fal magassága: 140 cm, vastagsága: 40 cm, Az ajtó magassága: 102 cm, szélessége: 48 cm.

Alak: henger, kúp alakú tetővel.

Tájolás: a kerekől ajtaja északkelet felé 22°-ra tekint.

Elhelyezés: a tanyaházzal szemben, a porta déli szélén.

Rendeltetés: csirkék, tyúkok, kacsák szállása. Tyúkülő: a bejáratnál szemben levő falhoz három függőleges lécen, keresztben sűrűn vékonyabb ágakat szögeltek.

Kenéz László a teljesen fátlan, tipikus pusztai tanyát 800 négyszögöl telekkel, 1966-ban Pál Emíliától vásárolta. A kerekől már a következő évben fölépült, amit három év múlva, a gyorsan szaporodó baromfiállomány miatt bővíteni kellett.

8. Bővített kerekől bejáratí homlokzata. (Tulajdonos: Kenéz László (Székkutas-Szőkehalom, V. ker. 6.))

A kerekől bővítése úgy készült, hogy a hátsó falát ferdén kibontották és az addigi tetőzetét is leszedték. Az ól hátulját egyenesre befalazták és ez az új falszakasz — amely csökkentette a kerekől alapterületét, valamint a formáját erősen megváltoztatta — egyúttal a hozzáépített szögletes baromfiól kerekől felőli végfalát is képezte.

A vályogfal felhúzása után mindkét ólrészre keresztben tetőtartó rudakat fektettek, majd közös tetőfedést helyeztek. Alól leveles kukoricaszárat raktak, erre pedig gazfedés került. A tetőt végükön téglanehezéssel ellátott, átvetett drótsálakkal fogatták össze. A kerekől faltövét a tyúkok kikaparták és kirúgták. A sérült „*vályogtéglák*” pótlását égetett téglákkal végzik el.

(A tanyatelken a tanyaház és az istálló között még egy kisméretű kerekólat lehet találni, amit a kutya számára építettek vályogból. Ezek a kis kerekólatok ma is igen gyakoriak a Pusztán.)

9.1 Kenéz László bővített kerekólának délkeleti homlokzata. (Jobbra a kerekól, balra a toldalék szögletes ól a közös tetőzettel)

ÉPÍTŐIK ÉS ALKALMAZÓIK

A vizsgált területen kizárólag *magyar nemzetiségű lakosoknál* találtunk kerekólat, ők is építették.

A kerekólatokat kezdetben elsősorban az asszonyok építették. Ennek a hagyományai a vásárhelyi Pusztán a mai napig megmaradtak és gyakorlatnak számítanak. Arra a kérdésre, hogy a kerekólatokat eleinte miért éppen az asszonyok építették, a legvalószínűbb választ *a nemek közötti munkamegosztás* adja. Az élet óvása, a család összetartása, az asszonynéphez közelálló baromfigondozás mindig az anya, az asszony feladata volt.

A férfi a nagyobb, ún. lábasjószágokat és azok szálláshelyét: az istállót, hodályt, illetve nagyméretű ólatokat gondozta. Mivel a baromfitartás és -gondozás az asszony feladata volt, a férj ezzel a legtöbbször nem is törődött.

A kerekólak elkészítése — különösen a kisméretű, gyorsan pusztuló anyagokból csináltaké — sem fizikai megterhelést, sem nagyobb szakismereteket nem követelt, azért is maradt az asszony feladatának. A később épített, bonyolultabb kerekólak már nemcsak hozzáértést, de időt, és fáradságot is kívántak. A vályogból rakott, nagyméretű, egy-, vagy kétszintes kerekólakat már a férfiak az asszonyok segítségével építették. Időben ezt a XIX. század utolsó évtizedétől, az első világháború végéig jelölhetjük.

Az 1920-as évektől kezdve nem egy vályogból rakott, malacnevelést szolgáló, nagyméretű kerekólat férfiak építettek. A kerekól-rakásnak is megvannak a kipróbált módszerei, amiket egy-egy ügyeskező, több ólat is építő parasztember másoktól sajátított el, vagy gyakorlat közben maga jött rá és továbbfejlesztett. Megyénkben így születtek ismert kerekól-építő emberek, akiket a falu, vagy a tanyavilág több családja is felkért e feladat elvégzésére. Ez a hagyomány ma is él és Szentes járás két, egymástól távolos községében találtunk olyan idősebb parasztembert, aki több kerekólat épített az elmúlt években.⁸

Mint láttuk, a kerekólakat a falvak és tanyák, az építészeti és kőművesség terén semmilyen szakképzettséggel sem rendelkező parasztasszonyai és férfiai építették. Az építők között később nemcsak parasztokat, hanem olyan, a néppel, a földdel, az állattartással mindig szoros kapcsolatot tartó iparost, kubikost, állami alkalmazottat is találtunk, aki a kerekól készítményt hagyományként, természetes ösztönösséggel véggezte.

A kerekólak alkalmazói jóval szélesebb társadalmi rétegekből kerültek ki, mint azt eddig ismertük. Ezt elsősorban az olcsó alapanyagok, az építés költsége, valamint a kerekólak hasznossága indokolja. A kerekólak legjobban a törpebirtokokon, kis-parasztok portáin terjedtek el, de még a középbirtokon is találhatók voltak. Kerekól kisiparos, tanító házatáján is előfordult.

A kerekól használata a falun és a tanyavilágban volt közismert. Használóik a kis keresetű, vagy a középszerű jövedelmet meg nem haladó földműves, iparos és a népből származó, velük életközösséget vállaló, értelmiségi rétegekből kerültek ki.

A KÉSZÍTÉS MÓDJA

1. „Csinált” kerekólak

Készítési módjukban, formájukban és a hozzájuk felhasznált anyagokban rég hagyományokat az ún. „csinált” kerekólak őriznek. Elnevezésük a vásárhelyi Pusztalakóitól, különösen a férfiaktól ered. Amikor építésük felől érdeklődtünk, a gazdák kiigazították szóhasználatunkat és így fogalmaztak:

— „Nem épített az, csak csinált.”

Hangjukban az ólcsinálási munka lekicsinylése érződött. Ezek ugyanis olyan kerekólak, amiket az *asszonyok készítettek a csibék, baromfiak számára. Elkészítésük különösebb szakértelmet, erőfeszítést és hosszabb időt sem követelt. A Pusztalakói azért használták ezt a kifejezést, mivel az épített (készített) ólakhoz néhány egyszerű szerszámot is fel kellett használni, míg a csinált ólakhoz semmilyen segédeszköz nem*

⁸ Kovács Ferenc, Szegvár, Bercsényi u. 21. sz. alatti lakos előbb falusi házában rakott kerekólat, majd 1974 tavaszán fiánál, a VII. ker. 4. sz. tanyában. A másik kerekól-építő ember Csengeri János, aki Székkutas, IV. ker. 104. sz. tanyájában, 1965-ben két nagyméretű, akollal ellátott, malacnevelő és disznótartó kerekólat rakott.

kellett. Ezek az asszonyok keze által születtek, *a tíz ujjuk volt a „szérszám”* és pusztulásuk után az ő kezüktől tűntek el végleg.

A csinált kerekólakhoz nem kellett más, mint a vázhoz szükséges anyag és a tapasztáshoz használt polyvás sár. Az ólat sima talajon csinálták. Az egyforma nagyságúra elvágott kukorica-, napraforgószárat, vagy vékony gallyat sátorszerűen, körben, lazán egymás mellé rakva, egyenes vonalú kúpot képeztek. Felül, az összeérő csúcs alatt madzaggal, vagy vékony dróttal összekötötték. Elöl a kotló méretének megfelelő nagyságú bebúvónyílást hagytak. A nyílás felső szélére keresztbe is tettek egy szál gallyat, vagy ízikszárat. (Fölötte, a csúcsig az oldalfalat alkotó néhány szerkezeti elemet természetesen rövidebbre kellett vágni.)

Az egyes vázrudak között 3—6 cm-nél nagyobb távolság nem volt. Ezután polyvás sárral, kézzel kívülről betapasztották és lesímították, hogy az eső lefusson róla. A tapasztás mindig csak kívülről történt: az oldalfalnál másfél ujjnyi vékonyan, fölül a csúcsnál vastagon, mintegy 15—25 cm magas „sapkát” kapott, hogy az időjárás ne kezdje ki. A tapasztás alól a földön körben is, kb. 5—10 cm széles sávban folytatódott. Ezután az ól a napon kiszáradt és használatba vették. Éjszakára a bebúvónyílásra zsákdarabot függesztettek. A csinált kerekólak elkészítése a vásárhelyi Pusztán a hódoltságtól az I. világháborúig a pásztorok által nádból épített, ún. „kúpos kunyhókra” emlékeztet, de úgy tudjuk, hogy ezeket itt kívülről nem tapasztották be.

2. Egyszintes, „épített” kerekól készítése

A kerekól a ház-, vagy tanyaépítés utolsó fázisában készült, vagy később, a gazdaság megerősödése után. Az építkezés a lakóépülettel, tanyaházzal kezdődött. Ezt követően a lábas jószágok számára az istállót, majd a fontosabb gazdasági épületeket, mint a különféle takarmányost, kocsiszínt, górért, hombárt, disznóólat stb., végül a nyári konyhát, külső kemencét, kerekólat, katlant, árnyékszéket és a kutya-házat építették föl.

Az épített kerekólak tartós anyagokból készített, maradandó építmények voltak. Építésükhöz gyakorlat, szakértelem kellett, szerszámokat is használtak hozzá. Ezek az ólak több évig, évtizedig, nem egyszer fél évszázadon keresztül is megfeleltek céljuknak.

Hely kijelölés

A kerekólat a telken — különösen a XIX. században és a XX. század elején — leggyakrabban a *lakóházzal, tanyaházzal szemben* építették föl. Ugyancsak gyakori volt a *lakóépület és tanyaház valamelyik vége felől*, az ólak, vagy gazdasági épületek sorában elhelyezni, de általában a főépület közelében.⁹ Az elhelyezésnek e két gyakori, hagyományos módját az indokolta, hogy *a gazda szemmel tudta tartani az ólat és állatait*. Ez egyrészt a tolvajlások lehetőségét csökkentette, másrészt pedig hamarabb érték el a kerekólban tartott, több gondozást, megfigyelést igénylő anyakocát és malacait, vagy a kiscsirkéket.

Az utóbbi évtizedekben ez a régi gyakorlat föllazult és — elsősorban hygiénés

⁹ Rendkívül érdekes a gabonások és a kerekólak elhelyezését összevetni. *Ikvai N.* a gabonások elhelyezéséről ezt írja: „Gyakori a lakóépülettel szemben a telken, a kertben, vagy a kamra, istálló közelében, a ház végén félreeső helyen, ahol se a szekér, sem az állat nem nagyon jár.” *Ikvai* 1966. 354.

okok miatt —, a búzt, legyeket terjesztő *ól elkerült a lakóépület közeléből*. Többnyire az elválasztott gazdasági udvar egyik végében, a disznóól, tyúkól és árnyékszék szomszédságában kapott helyet.

Tájolás

Mint műszerrel végzett méréseinkből, az egyes kerekólaknál közölt adatainkból is kitűnik, *a kerekólak tájolásánál semmilyen szabályt sem lehet megállapítani. A kerekólak bejáratát az égtájkereszt minden főbb és mellékirányában megtaláltuk.* A kerekólak tájolását a főépület, a telek és a környező gazdasági épületek elhelyezése szabta meg.

Az építés menete

Az ólépítés helyét úgy választották meg, hogy ott a talaj sima és vízszintes legyen. Az esetleges egyenetlenségeket lapáttal lenyesték. Ezután madzag két végére kötött, kihelyezett cövekek segítségével, akár egy körzővel, szabályos kört karcoltak a talaj felszínére. Így jelölték ki a kerekól alaprajzát.

A fal helyének kijelölése után, a legtöbb kerekól építésénél *elvégezték a kimélyítést*, ami méréseink alapján nem haladta meg a 30 centi talajszint alatti mélységet, de leggyakrabban 10—20 centi között váltakozott. A kijelölt kör területétől befelé haladva, egyenletes mélységben — többnyire fél ásonyomnyira — kiásták, kiszedték a földet.¹⁰

A talajszint alatti mélyedést a felépítmény aljában gyakran még azoknál a kerekólaknál is megtaláltuk, ahol ezt az építője nem készítette el. Ezeknél az ólaknál a ledöngöletlen földet az állatok kemény, sáros lába, a dúrásuk és a porban fürdésük úgy mélyítette ki, hogy a bejárat mögött az ól közepén volt a legmélyebb, míg az építmény falához közelítve egyre inkább elérte a külső talajszintet.

Az ól alá ásott üreget körben — akár az ásott kút esetében —, mélységétől függően, gyakran egy, vagy két sor *élére rakott téglával körülrakták*, kibélelték; sokszor kötőanyag nélkül, néhol *sárhabarcsba*.¹¹ A téglá részben az üreg falát védte, hogy az ól lábazata alatt ne omoljon, részben pedig magának *az ólfalnak nyújtott alapot*.

A tégláépítést sok esetben a talajszint fölött is tovább folytatták. Két, vagy három, esetleg öt, lapjával sárharbarcsba rakott téglasorral kezdték a fal rakását. Ezt az építésmódot már a század elején rakott ólaknál is megtaláltuk, de gyakori alkalmazására az elmúlt évtizedekben került sor. Az alsó falszakaszt azért rakták téglából, hogy egyrészt (és elsősorban a kívülről behatoló, kaparó, vagy rágó kisebb ragadozók (róka, görény, menyét, sőt patkány) ellen *is védelmet nyújtson*; másrészt azért, hogy az oldalról vágó eső vagy a tetőről lefolyó csapadék *ne mossa ki a fal tövét*. A fal tövének védelmére gyakran alkalmazták azt a módszert is, hogy kívülről 10—20 cm magasan, kifelé ereszkedő lejtővel, *a fal alját földdel körberakták*.

¹⁰ Ebben a munkafázisban a veremépítkezés, a gabonások építésének gyakorlatát látjuk.

¹¹ „Sárhabarcs” a vásárhelyi határban használt kifejezés. A nép valószínűleg az utóbbi évtizedekben vette át a kőműves mesterek szakkifejezéséből. Jelentése a nép ajkán: a polyva, törek és egyéb kötőanyag nélküli, csak vízzel összekevert föld, a sár neve, amit nemcsak a kerekól, hanem minden sár-, elsősorban a vályog- és esetleg a vertfal építésénél is alkalmaztak.

Falrakás

1. A „patics”-, „sövény”-, vagy „fonott vesszőfalú” [a népi terminológia szerint: „vesszőből font”, „vesszőfalú”] kerekől falának szerkezete és építésmódja átmenet a „csinált” ól és a sárépítmény között. Akár a csinált ólak, a paticsfalúak is csak egy-szintesek voltak. Életkoruk rövidebb, mint a sárépítményeké. Alakjuk henger, kúp alakú tetővel.

Az 1896-ban született *Kasza Hódi István*, Hódmezővásárhely-szörháti lakos az elegyengetett talajon úgy építette föl az ól falát, hogy középére leverte egy 2 m. magas, 10 cm átmérőjű vascsövet, majd ehhez egy méteres madzagot rögzített, másik végére hegyes cöveket kötött és vele kört rajzolva kijelölte az alapot. Ezután a kör területén egymástól egyenlő távolságra 6 db kar-vastagságú, másfél méter magas farudat bevert a földbe. Az így kialakított hatszöget további vékony, szintén másfél méter magas vesszők függőleges leszurkálásával kerek formára alakította. Ezzel elkészült a

10. Kasza Hódi István sövényfalú kerekóla Hódmezővásárhely-Szörháton

fal váza. Frissen vágott, ujjnyi vékony, hajlékony, élő vesszőből sűrűn, vízszintesen befonta a váz rúdjaival, kitöltve a közöket, majd kívül és belül polyvás sárral betapasztotta. A fal vastagsága így 8 cm. Elöl, a fal teljes magasságában ajtónyílást, hátul, közvetlen a tető alatt szellőzőlyukat hagyott.

A fal fölé nyúló vascső fogta össze közepén a fal szélére helyezett, esernyő-drót-szerűen elhelyezett tetőtartó rudakat, amiket végül gazzal fedett. A paticsfalas kerekólhoz vidékünkön akol, tyúkölő nem készült. Az ilyen ólban csak baromfit tartottak.

2. A vályog- és téglafal építését úgy végezték el, hogy az egyszerű sárhabarcsba, illetve a gyakrabban alkalmazott polyvás, törekes sárba rakták a vályogot, vagy a téglát. *A téglák szélei az ól belseje felől szorosan összeértek*, míg a „fűgák” a fal külső

részn, a kerekől átmérőjétől függően kisebb, vagy nagyobb mértékben körcikk-szerűen szétnyíltak. Az eső a falat gyakran áztatta, de a rongálódást kívülről tapasztással minden évben megjavították.

A múlt századtól az 1950-es évekig nem egy kerekől építéséhez külön ívelt vályogvetőt készítettek, amiből a kifli formájú kúttéglához hasonló, de annál többnyire nagyobb méretű „idomvályog” került ki. Az ívelt vályogtéglát mindkét vége jól illeszkedett egymáshoz. A székkutasi Csengeri János kerekőlépítő adatközlőnk említette, hogy ívelt idomvályogot az apja is készített a vásárhelyi Pusztán levő tanya-jában, az 1920-as évek végén. Ívelt idomvályogból építették a mindszei „Szegefű” csárda udvarán álló kerekőlat is.

A falrakás közben egy vagy több szellőzőnyílást hagytak. Ezek, a körgyűrű alakjából következően, *kívülről befelé szűkültek*. Más gyakorlat során *a téglát belső sarkát lefaragták* és a fal mindkét oldalán egyenlő méretű lyukat, vagy ablaknyílást hagytak. A kerekől falába elhelyezett nyílások részben *a szellőzést*, részben pedig *a belső világosságot* biztosították. A nyílások mérete, elhelyezése és száma igen nagy változatosságot mutat. Akadtak *négyszet, téglalap és kerek formájúak*. Többnyire téglát nagyságúak voltak, de találtunk ennél kisebbeket és nagyobbakat is, amelyekre *védőrácsot helyeztek, vagy üveglapot tapasztottak*.

A kerekőlaton levő szellőző-, illetve ablaknyílások száma egy és négy között változott. Elöl, a bebúvónyílás volt természetesen a legnagyobb méretű. Néhány kivételtől eltekintve, *a bebúvónyílásba fa ajtótokot építettek és rá kifelé nyíló, tömör deszkaajtó került*. Az ajtót gyakran nem rögzítették a tokhoz, csak kívülről a bebúvónyíláshoz támasztották és rúddal, téglával odaszorították. Olykor leakasztható ajtót alkalmaztak és csak éjszakára helyezték vissza.

A fal rakását úgy végezték, hogy a téglát vagy vályog vége az alatta és fölötte levő elemek középre essen, így *a fal „kötésben” épült*. Vályogtéglából épített kerekől esetében talákoztunk azzal a falrakási móddal, hogy *a vályogot a körgyűrűre merőlegesen helyezték el*, tehát a belső, rövidebb végük a kör középpontja felé mutatott. A fal föl rakásával, azzal, hogy a következő vályogsor az előzőhöz képest kijebb, vagy beljebb esett, alakították ki kerekől formáját, az álboltozat megformálását. A fal föl rakása után a kerekőlat *néha tapasztás nélkül hagyták*. Legtöbbször *csak kívülről tapasztották*, olykor pedig *kívül és belül egyaránt*. A tapasztás mindig poltvás, illetve törekes sár, vagy agyag volt. A kerekőlat tapasztását azzal a céllal, hogy szilárdabb legyen, ma már sehol sem égetik ki. Az égetést (inkább füstölést) csak a fertőtlenítés miatt végzik. Száradás után legtöbbször *kívül, de néha belül is fehérre, ritkábban sárgára meszelték* és a fal tövét fekete, barna, vagy kék színnel „elhúzták”.

Tetőszerkezet

A kerekől falának elkészítése után a tetőszerkezetet alakították ki. Mind a vályog-, mind a sövényfalú kerekől tetőszerkezetének kialakítása területünkön azonos volt. A kerekőlat tetőszerkezete rendkívül változatos. A legegyszerűbb szerkezet az volt, ha *a fal tetejére párhuzamosan néhány átívelő gerendát, tartótrúdat helyeztek*. Tökéletesebb a *rácsos tetőváz*. A fal tetejére keresztben, egymással 90°-ot, néha „X” alakban 45°-ot bezáró szögben két sor farudat helyeztek. Ötletes tetőmegoldással talákoztunk a Vásárhely-csomorkányi Pusztán, egy kúp alakúra formált kerekőlnél, ahol a fal tetejére kocsikereket helyeztek és a küllők közeit a kerékagy felé emelkedő kúp alakúra betapasztották. Igényesebb megoldás az *egy, vagy több, párhuzamosan, esetleg keresztberakott főgerenda* alkalmazása, amely hordozta a

rákerülő vékonyabb tartórudakat. Esetenként, mint pl. a szegvári kerekólaknál, *a főgerendára sugár irányban rakták föl a vékonyabb ágakat*. Ezek külső vége a fal szélén, belső végük a főgerenda közepén, az ól középpontja fölött támaszkodott.

Akadtt nem egy igényes, bonyolult tetőszerkezet is, különösen azoknál a nagyobb méretű kerekólaknál, amelyeknél a tetővázat is kúposra építették. Ezeknél rendszerint egy, vagy három tartógerenda képezte a tetőváz alapját. *A középén áthaladó, a bejáratra merőleges, vagy azzal párhuzamos gerenda közepére függőleges helyzetben erős ágasfát rögzítettek*. Ennek nyergében, felül csúcsban találkoztak az alsó végükkel a fal belső peremére támaszkodó gazlécek, amik így együttesen sátor, vagy kúp alakú vázt képeztek.

Különleges tetőszerkezete van Valkai László nagytőkei, ill. Olasz Bálint Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyáján épült kerekóljának. A két tetőszerkezet igen hasonlít egymáshoz. Az utóbbi, kétszintes kerekólnál *négy egyforma vastag, egymáson középén áthaladó gömbfából készült tartógerendát úgy helyeztek el, hogy azok szabályos nyolcszöget képeztek*. Külső, a falon túlnyúló végüket gazléccel összekötötték, rögzítették. Ezt a tetőszerkezetet helyezték a fal sima tetejére.

Az ismertetett néhány tetőszerkezettel korántsem merítettük ki a kerekólak felépítésének módját, csupán néhány jellegzetes példát mutattunk be.

A tetőszerkezet fedése

A tetőszerkezet vázát *gallyakkal, náddal, lécekkel, sással, kukoricaszárral, réti szénával, szalmával, gazzal, istállótrágyával, földdel* stb. sűrűn berakták. A szegvári ólaknál még rongy-, zsák- és subadarabok is kerültek a tetővázra, hogy megtartsák a külső burkoló anyagot.

Néhány esetben — mint pl. a csongrádi vagy Mindszenten a Szegfű csárdai kerekólnál —, ahol a bejárat fölötti, elülső falrész magasabbra épült, mint a vele szemközti, hátsó falszakasz, ferde lefutású tető készült. Ezeknél a tetőszerkezetet többnyire *náddal, vagy hód farkú cseréppel borították be*.

A kúposra fölrakott tetőt, a rajta több helyen keresztülvetett, *két végén téglanehezéssel ellátott gaskötél, madzag, vagy drótszalakkal rögzítették le*. Ezek a tető alá, a fal felső harmadáig lógtak le és többnyire keresztbe fogták át a tetőzetet. A rögzítő drót, vagy madzag ellenére is előfordult, hogy a viharos erejű szelek megtépázták a tetőzetet. Ezért gyakran találkozunk azzal a megoldással, hogy *a kerekól tetejét kötőanyagokkal ellátott sárral vastagon letapasztották és kézzel, esetleg gyalult deszkadarabbal lesimították*.

Egyedülálló megoldást alkalmaztak Hódmezővásárhely-Kopáncson, Nyíri Eszter (Gorza tanya 464. sz.) kerekóljának tetőfedésére. Itt a tetőszerkezetet kukoricaszárral borították be, letapasztották, majd a még képlékeny sárba, sűrűn egymás mellé, felül darab, lejjebb egész hód farkú cserepeket nyomkodtak.

A tető fedésére használt anyagok a következő összetételben fordultak elő: leggyakrabban a gallyakból rakott tetővázra rétiszénát, szalmát, vagy sást raktak. Ugyancsak gyakran alkalmazták tetővázként a farudakat, amiket kukoricaszárral, náddal, gazzal, istállótrágyával, vagy földdel borítottak be. (A trágyát és a földet az utóbbi két évtizedben egyre kevesebbet használták. Helyette a letapasztás, olykor műanyag fóliával, szövettel történő lefedés terjedt.) Végül ritkán alkalmazták, az igényesen épített kerekólak tetővázához használták a pontos méretek szerint szabott tartógerendákat és léceket, amiket hód farkú cseréppel, vagy nádszövettel fődtek be.

11. Özv. Németh Gáborné (*Szentes-Kistőke, 199.*) vékonyfalú, letakargatott tetejű kerekóla

3. Kétszintes, „épített” kerekól készítése

A kétszintes kerekóla építése általában megegyezik az egyszintesek készítésével, de a falrakás, a födémszerkezet kialakítása, a szellőzőnyílások és a második szint ajtajának elhelyezése eltérő.¹²

Bármilyen alakú is a kétszintes kerekól, az *alsó szint fala szélesebb, mint a felsőé. Vagy egyenletes átmenettel vékonyodik* (mint pl. Olasz Bálint kopáncsi kerekóljánál), más esetben a két szint elkülönülése a fal külső vagy belső kontúrvonalán látható. Így pl. Nyíri Eszter kopáncsi óljánál *kívülről a két szint falfelülete törés nélkül, folyamatosan simul egymásba* és a födémszerkezet tartó falpereme csak a fal belső oldalán figyelhető meg; ritkábban *a második szint vékonyabb fala kívülről is lépcsőzetes töréssel folytatódik.*

Ez az utóbbi falrakási mód az egyszintes kerekólaénál sem ritka és megtévesztő lehet, mivel ezek az ólak két szint magasak, de födémszerkezet sohasem épült bennük! Ezeknél az egyszintes ólaknál — mint később látni fogjuk — a belső falperem első sorban *a beépített tyúkölök megtartására szolgált* (Pl.: Tóth András, szegvári kerekólánál), másodsorban pedig alól azért épültek vastagabb fallal, hogy *erősebbek legyenek* és a nagy testű, súlyos anyakoca ne tudja kidönteni, vagy megrongálni. (Lásd: Lévai Sándor székkutasi kerekólat.)

A födémszerkezet az egyszerű tetőszerkezet mintájára épült. Olasz Bálint fentebb említett kerekóljánál az első szint tetejére helyezték a tartógerendákat, rájuk sűrűn

¹² Vargha L., említett dolgozatában Kunhegyesről négyszintes kerekólat is mutat be. (349 old. 7 ábra.) Vizsgált területünkön csak egy- és kétszintes ólakkal talákoztunk.

keresztbe a vékony sárléceket, majd a második szint falát a tartógerendák vége fölött folyamatosan tovább rakták. Így a gerendavégek beépültek a vályogtéglák közé, és rendkívül erős födémszerkezetet képeztek.

A födémszerkezetet gyakran a két szint találkozásánál kialakított falperemre helyezték el és egyedül csak a felülről történt tapasztás rögzítette. *A födémszerkezet alapját egy, vagy több vastag tartógerenda képezte. Erre keresztben vékonyabb sárléceket raktak, majd közé gyakran még kukoricaszár, nád, vagy gally került.*

A födémszerkezetet jól összegyúrt polyvás, törekes sárhabarccsal, mindig *felülről, letapasztották.* A sárba rakott sok kötőanyagra azért volt szükség, hogy a száraz tapasztást a második szintre telepített baromfi ne tudja felkaparni, kirúgni. Így a porképződés is kisebb volt.

A második szintnek leggyakrabban külön bejárati nyílása volt, de akadt olyan kerekől is, ahol egy ajtó zárta mind a két szint bejáratát. Ez lehetett a legrosszabb megoldás, hiszen a két szint különböző fajú és természetű állatai, különösen reggel, az ajtónyitás után, csak egyszerre tudtak közlekedni. Jobb megoldás volt az az elkülönítés, ahol mind a két szintnek külön, egy égtáj felé tekintő, egymás fölött, ill. alatt nyíló ajtaja volt. Így a két szint más-más állatállományát nemcsak térben, de időben is könnyen elkülöníthették.

Vizsgált területünkön építésetileg a legtökéletesebb megoldású kétszintes kerekőla a Hódmezővásárhely-kopáncsi Olasz Bálintnak van, ahol *az alsó és felső szint bejárata más-más égtáj felé néz,* tehát az ajtók nem egymás fölött és alatt helyezkednek el. Azon túl, hogy ez a megoldás a fal stabilitását is fokozta, lehetővé tette a két szinten tartott, eltérő fajú és természetű állatok térben, illetve időben történő teljes elkülönítését és megközelítését.

A kétszintes kerekőlaknál a szellőzést az ajtónyílás és a falban levő kis szögletes, vagy kerek lyukak segítségével oldották meg. Elsősorban az alsó szint szellőzése érdekében alkalmaztak egy, vagy több nyílást. Ezeket hideg télen *szalmacsóvával* bedugták. A felső szint szellőzését leggyakrabban csak az ajtónyílás biztosította. Ritkábban egyetlen, kisméretű szellőzőlyukat is hagytak, de ez többnyire nem az ajtóval szemközt, a hátsó falban, hanem oldalt, a bebúvónyílás közelében található. Ezzel huzat nélkül biztosították a szükséges légcserét. *A két szinten elhelyezett szellőzőnyílások sohasem sorakoztak közvetlenül egymás fölött.* Ahány ablak, vagy szellőzőlyuk volt a kétszintes kerekőlakon, azok annyi égtáj felé tekintettek.

A kétszintes kerekőlakat az építő- és használó lakosság leggyakrabban „emeletes” vagy „emeletös” ólnak nevezte. Az alsó szintjéről úgy beszéltek: „amelyik alul”, az „alsó ól”; a második szintet „padlásként” emlegették.

A KERÉKOLAK ÉPÍTÉSÉHEZ FELHASZNÁLT ANYAGOK ÉS SZERSZÁMOK

A fal építéséhez szükséges alapanyag *a vessző, farudak, napraforgó-, kukoricaszár, a föld és az agyag.* Ez utóbbiakat vagy téglának kiegészítve, vagy vályogtéglának kivette, mint építőelemeket használták. Kötőanyag minden esetben, még a téglafalnál is az agyag-, vagy „sárhabarcs” volt, amit ritkábban csak vízzel összekeverve (sárhabarcs), leggyakrabban azonban vízzel, polyvával, vagy törekkal keverve alkalmaztak.

A födém- és tetőszerkezet építéséhez leginkább a nedvességet és megterhelést jól tűrő *akácfa*t, mint tartógerendát, gallyait és ágait mint födém- és tetőváz elemeket, illetve „sárléceket” alkalmazták. Ritkábban épületbontásból kikerülő vékonyabb fenyőgerendákat, fiókgerendákat is fölhasználtak.

Ugyancsak a tető- és födémszerkezet elkészítéséhez használták a különböző gallyakat, kukorica-, napraforgó- és cirokszárat, nádat, sást, gyékényt, lécet, deszkát

— az utóbbiakat az ajtó- és ablak készítéséhez, ajtótokhoz is alkalmazták — cserepet, szalmát, réti szénát, gatz, szalmával kevert istállótrágyát, rongyot, bőrt, zsákdarabot, drótot, madzagot, síküveget, drótszövetet. (Az eddig tárgyalt kerekől-építőanyagokat a hagyományos ólakhoz használták. A modern kerekőlaknál alkalmazott betonról, faládáról stb. a továbbiakban még külön szólunk.)

Az építés eszközei és szerszámai egyszerűek: zsinór végeire kötött cövekek, kihegyezett karók mint körrajzoló; vödör, fűrész, lapát, ásó, ritkán habarcsrakó kanál és simító, továbbá szögek, madzag, drót, balta, a tetőrakáshoz fa-, vagy vasvilla és nem utolsó sorban — mint különösen az asszonyok által „csinált” kerekőlaknál láttuk — *a legfőbb „szerszám” a kéz volt.*

ALAKVÁLTOZATOK

A három alapformából: a *hengeres, kúp és csonkakúp* alakú kerekőlakból igen változatos megjelenésű formák születtek. Az egyik legegyszerűbb kerekől forma a kúp, amelynek területünkön három különböző megjelenésével találkoztunk.

Az egyenes vonalú kúp (1.) alakú kerekőlak a vásárhelyi Pusztán, a nők által csinált, rövid életű baromfiszállásokra jellemzőek.

A hajlított vonalú kúp (2.) alakú kerekőlak maradandó, többnyire vályogtéglából épített állatszállások voltak. Jó példa erre Fehér Ferenc rusztikus, Kardoskút-pusztai füstölő-kerekőla.

Sztupa vagy *fordított csésze* (3.) alakú kerekőlat — a kúp-forma harmadik változatát — a Makó járási Maroslele községben (Lásd: Dénes Bélánál) találtunk. Építése téglából úgy történt, hogy minden újabb sort az alatta levőhöz képest beljebb kezdtek el, mintha *kerek boltozatot, kupolát készítenének*, amit felül a tetővel kerekítettek le és fejeztek be. Ez adta meg a végső formáját.

12. Dénes Béla (Maroslele, Rákóczi u. 15.) sztupa alakú kerekőla

A henger alakú (4.) kerekől volt a leggyakoribb és legegyszerűbb. Vizsgált területünkön mindenütt megtalálható. Egyik változatánál a fal felső, hátsó része alacsonyabb, mint elől a bejárat fölött és rá 20—30°-os ferde lefutású tetőzet épült.

A csonkakúp alakú (5.), nagyobb építő szakértelmet kívánó forma szintén gyakori volt. Építéséhez azonos méretű vályogtéglákat használtak.

A csonkakúp és henger alakú (6.) formából tevődik össze az a kerekől típus, amelynél különböző méretű vályogtéglákat használtak: alul szélesebb, a fal közepétől a tetőzetig keskenyebb méretű vályogot. A különböző méretű vályogtéglák találkozásánál belől a földem, vagy a tyúkülő számára falperemet képeztek ki, kívül pedig a fal jól látható töréssel folytatódott, aminek a kiugró élét a külső tapasztással lesimították. E formának két változata ismert. Az egyiknél az ól alsó, vastagabb falrésze csonkakúp alakú, felső, vékonyabb fala hengeres formájú, pontosabban a külső falsík föléfelé kissé összetartó, a belső falsík függőleges. Az ilyen kerekől belvilága fölül hengeres. (Pl.: Lévai Sándor, székutasi kerekőla.) A másik változatnál alól van az ól hengeres, fölül a csonkakúp formájú része. (Pl.: Tóth András szegvári kerekőlja.)

A KERÉKÓLAK RENDELTEZÉSE

A kerekőlak legfontosabb szerepe az állatnevelés. Másodlagos igénybevétele pedig az állattartás. A gyorsan pusztuló kerekőlak (amiket minden esetben asszonyok csináltak), a csirkenevelés és az egyéb fiatalok baromfi: elsősorban kisgyöngyös, kispulyka, kisliba, kiskacsa-nevelés szolgálatában álltak. Ezekbe lábasjóság sohasem került.

A maradandó, épített kerekőlak eleinte elsődlegesen malacnevelés céljára készültek. Fiadzás előtt az anyakocát ide csukták és a kicsinyeit választási korukig itt nevelték. Ekkor a kocát visszahelyezték a disznóólba és a malacok a kerekőlakban növekedtek süldő korukig. A süldőket nem egyszer csak a hizlalás előtt vitték át a tágas, akollal rendelkező disznóólba.

Gyakoribb volt a vegyes használat, amikor a választási kort elért malacokat is kivették a kerekőlakból és a disznóólban különítették el. Ezután a kerekőlakban a felnőtt, különösen a nagytestű baromfiakat tartották, elsősorban a hizlalásra befogott libákat, de kacsát, pulykát és tyúkot is.

Az utóbbi két évtizedben a kerekőlak funkciója sok helyen úgy módosult, hogy az állattartás vált elsődlegessé és több ólat már e használatbavételt figyelembevéve építettek.

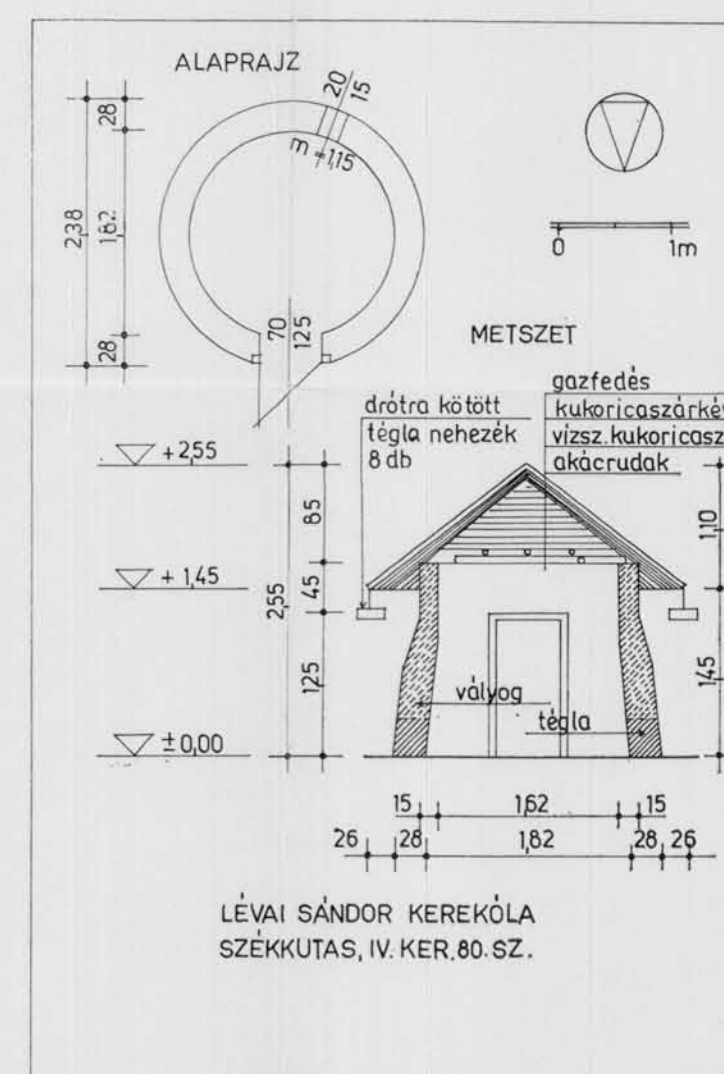
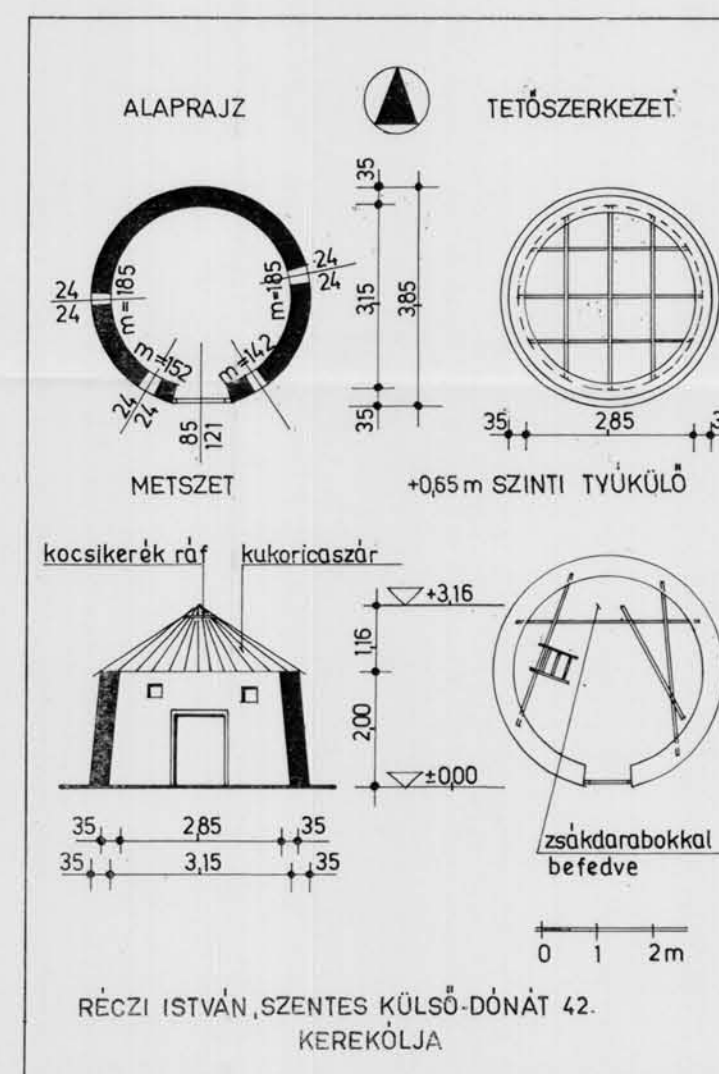
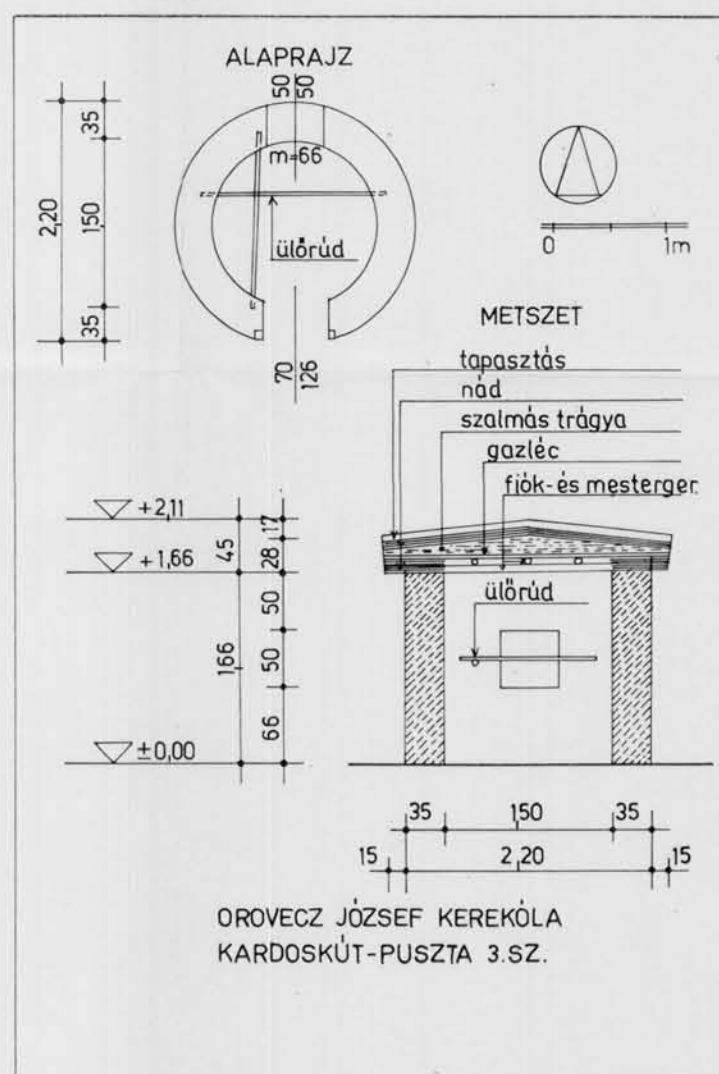
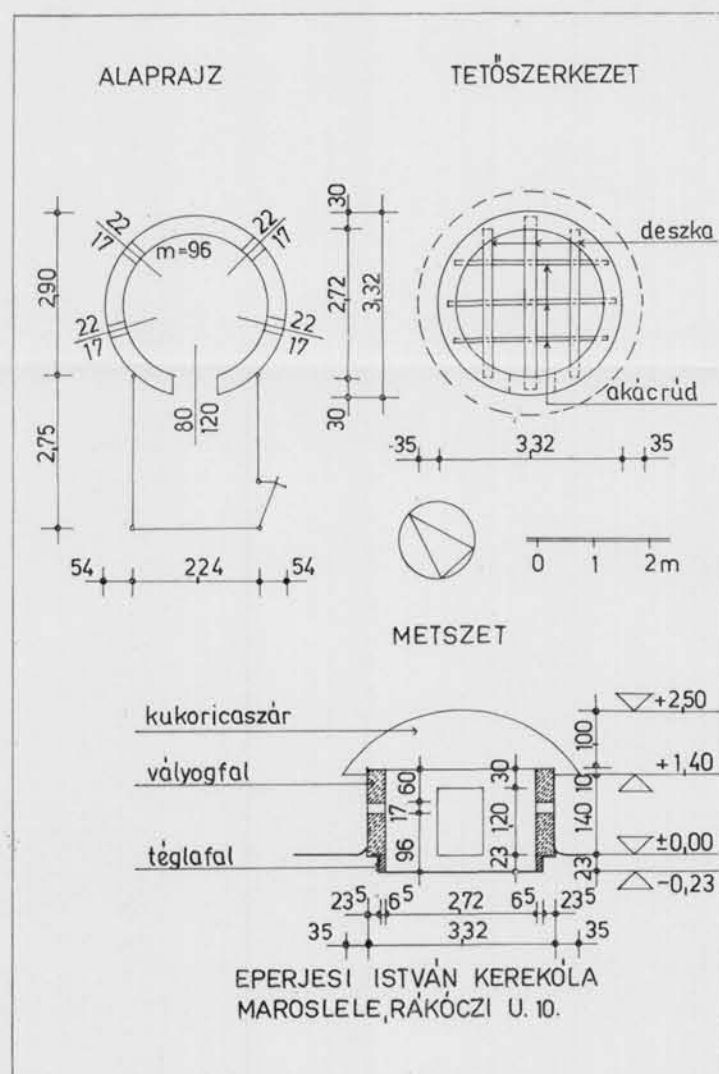
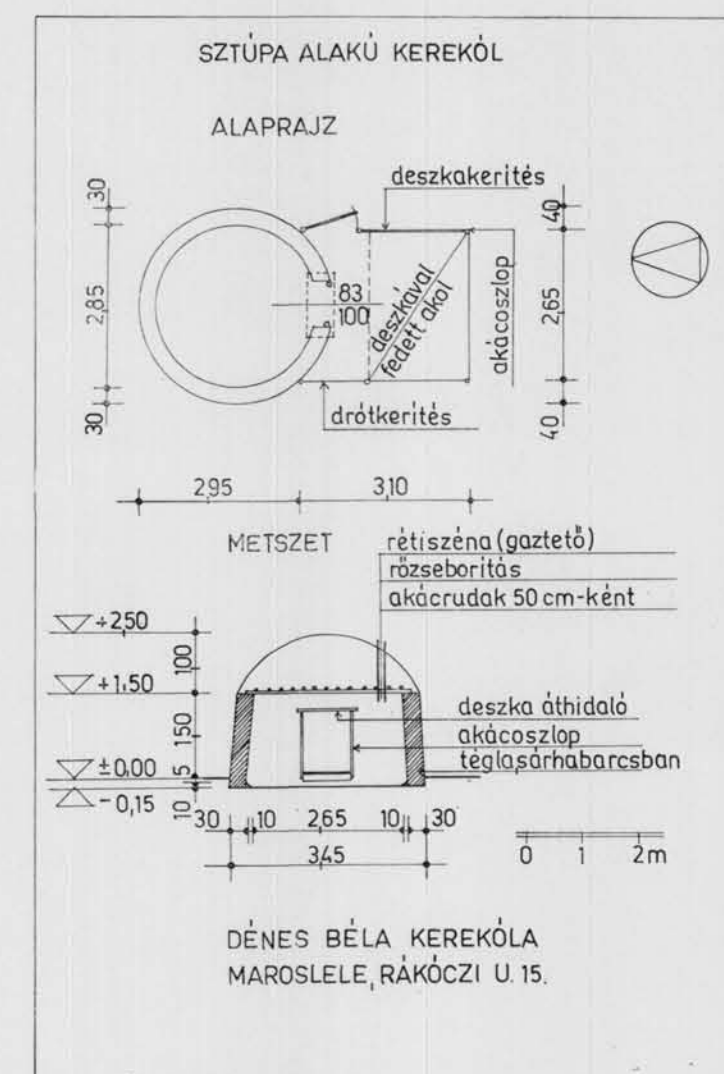
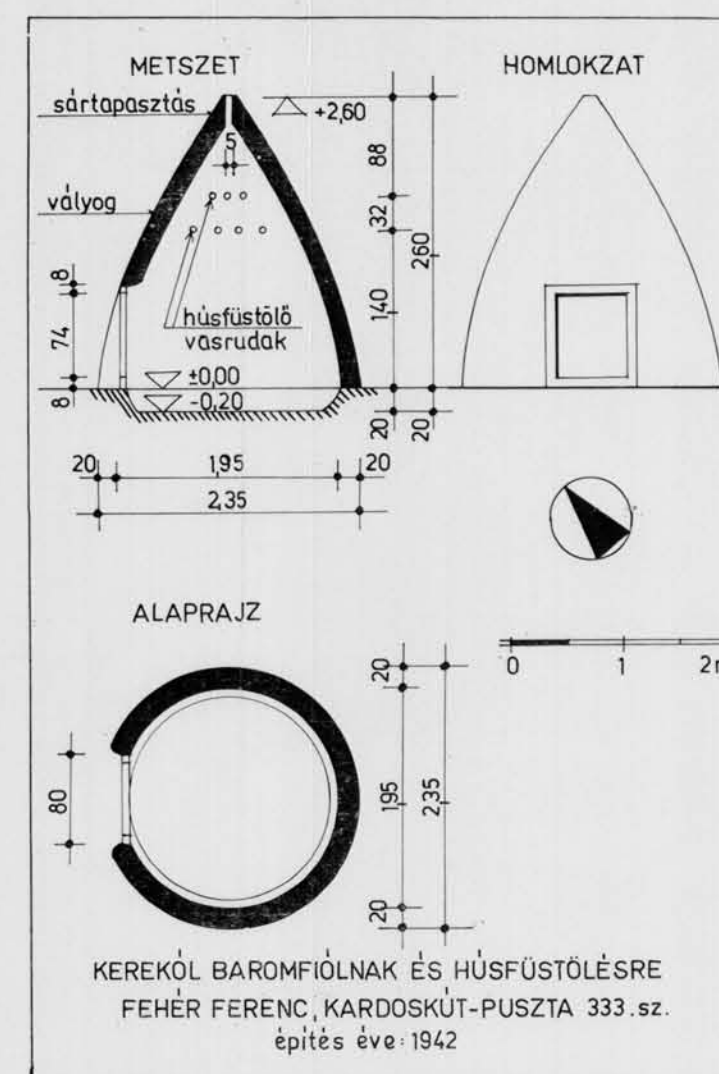
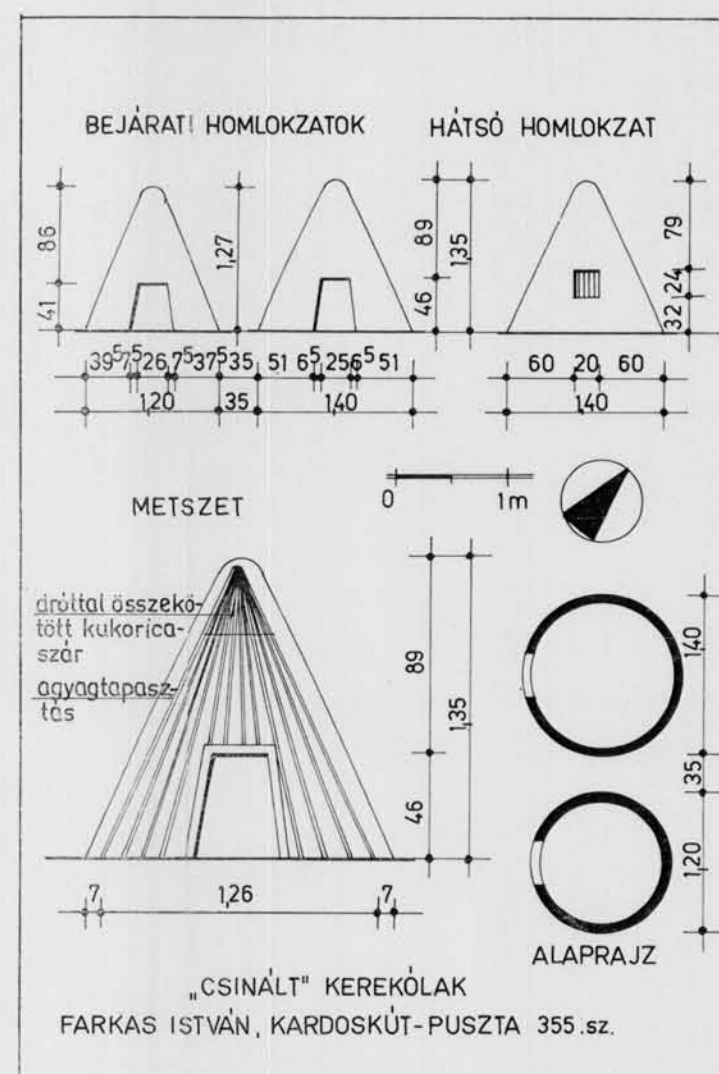
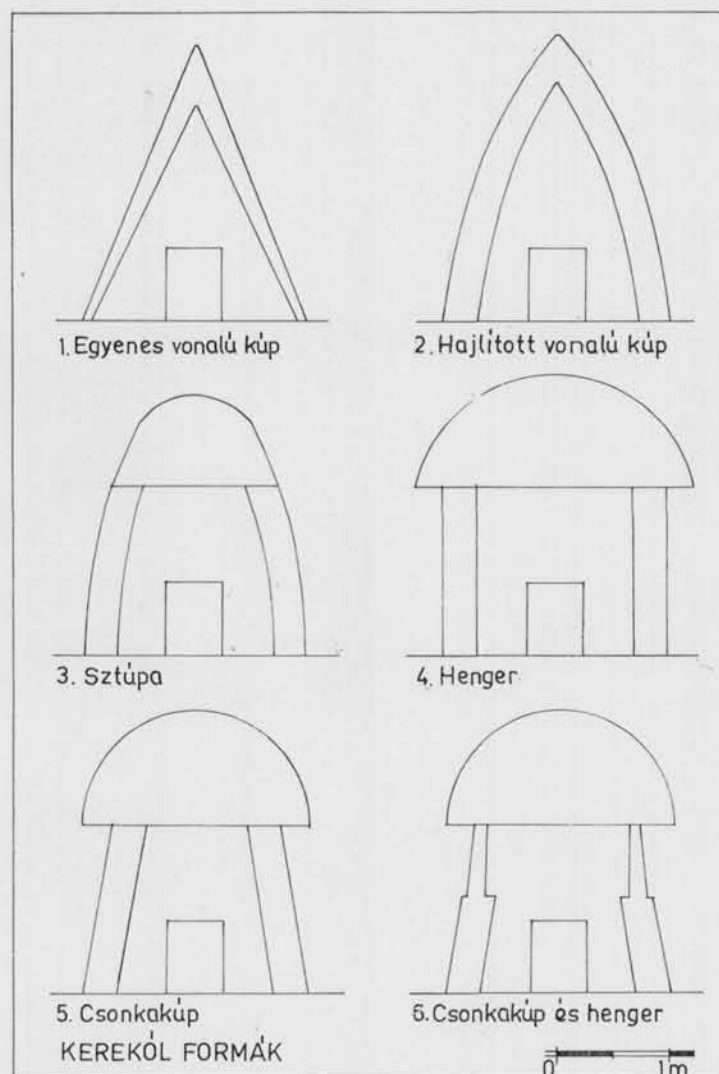
A kétszintes kerekőlak második szintjén, illetve padlásán galambokat tartottak, vagy a felső ajtónyíláshoz támasztott tyúklétra segítségével ide költöztették föl és véglegesen itt helyezték el a tyúkokat, gyöngyösöket. A nagyméretű kerekőlakban az utóbbi három évtizedben, *szükségmegoldásképpen, juhokat és kecskéket is tartottak.* Kisméretű, erre a célra épített kerekőlakban *házőrző kutyát helyeztek el.*

Ritkán, különleges szerepet is betöltött, mint pl. a vásárhelyi Pusztán Fehér Ferenc épített kerekőla, amelyet télen húsfüstölőnek használnak. (3. kép)

CÉLSZERŰSÉG

Miért kerek a kerekől? *A célszerűsége miatt.* Miért célszerűbb a kerekől, mint a szögletes alaprajzú?

1. Közismert geometriai tény, hogy a síkot leghasznosabban, a legkisebb felülettel a kerek alaprajzú forma, vagyis a kör foglalja el. A szegény ember kis portájából *a legkisebb helyet a kerekől foglalta el.*

2. A kör alakú alaprajz ősi örökség. Olasz Imrének és fiának, Bálintnak, adatközlőinknek szavai¹³, szerint a múlt századi kopáncsi nádaratók szükségkunyhót úgy építettek maguknak, hogy lekuporodtak a földre és maguk körül — tehát körbefordulva — kiszedték a földet. Az egyik legősibb és legprimitívebb ideiglenes szállás a kunyhó építése *az emberi test hengeres, tehát kör alaprajzú idomához igazodott* és ezt mindvégig megtartotta.

3. A szögletes épületeket jobban támadja a szél, míg a kerekólak faláról lesiklik. *A kerekólak mindig jóval melegebbek, mint a szögletesek, ezért a gyenge malac, vagy a csirke nevelését még hideg időben is lehetővé teszik.*

4. A területünkön vizsgált kerekólak egyrészt malacnevelésre használják. Adatközlőink egybehangzó véleménye szerint *a kerekólakban a malacokat kisebb veszteséggel tudják felnevelni, mint a szögletes ólakban.* Ennek az az oka, hogy az anyakoca által a szögletbe szorított kismalac megfullad, míg a kerekól belől homoruló falához nyomott malac számára rendszerint előre, vagy hátra van menekülés.

5. *Ritkábban és kevésbé tetvesedtek el, mint a több búvóhelyet kínáló, sarkokkal teli, szögletes ólak. A fertőtlenítésük egyszerűbb volt* és ritkábban kellett elvégezni.

6. Építése és építőanyaga a legolcsóbb volt.

A KEREKÓLAK GONDOZÁSA

Évente legalább egyszer, leggyakrabban tavasszal, néha ősszel kisebb vagy nagyobb falfelületen elvégzik a lehullott, illetve megkopott *tapasztás javítását*. A tapasztás után évente egyszer, de általában kétszer: tavasszal és ősszel *bemeszelik* az ólat. Ha az ól belül is tapasztott, itt szintén kimeszelik. Többnyire fehér színt alkalmaznak, ritkábban sárgát. Alól a fal tövét gyakran sötét színnel: feketével, barnával, késsel 30—40 cm magasan „*elhúzzák*”.

A kerekólak *fertőtlenítését* legegyszerűbben a meszeléssel oldják meg. Az 1950-es évek közepéig előfordult, hogy az ólat trágya, nedves szalma, fűrészpor égetésével *kifüstölték*. A fertőtlenítés elsősorban rovarirtást jelentett. Az élősditetvek, bolhák, ovontagok elszaporodását ma korszerű *vegyszeres kezeléssel*: porozással és permetezéssel gátolják meg.

Két évenként, de néha sűrűbben, egy-egy rendkívüli erejű szélvihar, vagy hosszantartó esőzés után, az összesúlykolt, átázott és rothadásnak indult, szétzilált *gaztetőt is cserélni kell*. A fűdémszerkezetet időnként újratapasztják, vagy tapasztással javítgatják.

JÁRULÉKOS LÉTESÍTMÉNYEK

A kerekólak a XIX. század végén, a XX. század elején akol nélkül készültek. Akol csak azután épült hozzájuk, hogy rendeltetésük változott, használatuk és a bennük tartott állatfajok száma bővült. A kerekólakhoz a legtöbb akol úgy készült, hogy *a bejárat két oldalánál, szorosan a fal mellé akácoszlopot*, majd az akol méreteitől függően, az előbbieik irányában még újabb egy-egy, vagy több oszlopot *ásta le*. *Az akol falát derék-, vagy vállmagasságban deszkából, lécekből, újabban drótszövetből alakították ki.*

Tyúküllőkkel azoknál a kerekólaknál találkoztunk, ahol rendszeresen a baromfiak szálláshelye, és disznótartás nincs. E látszólag jelentéktelen kerekólberendezési tárgy sokszor *döntően befolyásolta a fal építését, meghatározva annak szélességét,*

¹³ A leírást lásd az Eredet c. fejezetben.

magasságát, ajtó- és ablaknyílásának elhelyezését. A tyúkülők közül a legegyszerűbb az ún. *tyúklétra*. Ennek több fajtáját figyeltük meg.

Külső tyúklétrát leggyakrabban a kétszintes kerekólaknál alkalmaztak. Kívülről a nyitott padlásajtóhoz támasztották és a baromfi ezen tudott a második szintre följutni. Néhány esetben a *magasra föltornyozott gaz, vagy ízükszár tetőhöz támasztották* és a baromfi a külső tyúklétrán járt fel a kerekől tetejére fészkelni. (Pl.: Polyák István nagytőkei kerekőljánál.)

Az egysoros belső tyúklétrát üllőrúd helyett használták. Alsó vége a bejárattal szemben, vagy mellett, míg a felső vége a kerekől szemközt levő falához támaszkodott. Lentről fölfelé átlósan átívelte a kerekől belső terét. (Pl.: Szőrös Baranyi János kopáncsi kerekőljában.)

A két vagy többsoros tyúklétrát a nagy és széles belvilágú kerekólakban alkalmazták. Ezeket maga a gazda úgy készítette, hogy három vagy négy hosszabb és vastagabb, párhuzamos, egymástól egyenlő távolságra elhelyezett farúdra keresztbe olyan hosszú üllőrudakat (létrafokokat) szögelt, amik mind a három. ill. négy létraszárat átfogták. Így egy közel négyzet alakú rácsszerkezet alakult ki, amely egyszerre több baromfi számára nyújtott *pihenőhelyet*.

A tyúkülők más fajtája a kerekőlban vízszintesen elhelyezett *üllőrudak*. Ezek *középmagasan hálózták be az ól belső terét*.

Az egyszintes kerekólaknál a fal közepén belől épített perem arra szolgált, hogy az üllőrudakat ezekre helyezték. Az ilyen kerekólaknál a fal alsó szakasza szélesebb, vastagabb volt, mint a perem fölötti felső rész. Akadtak kerekólak, ahol az *üllőrudak végét nem rögzítették*, másokban *utólag, a falba vert két facövek közé szorították* és volt olyan is, ahol *építés közben befalazták*.

Az üllőrudak *több szintben és a legkülönbözőbb irányban hálózták be* a kerekólak belső terét. Olyan kerekólaknál, ahol egymás fölött több sorban helyezkedtek el, a szellőzőnyílásokat, mindig a legfelső üllőrúd fölött, tehát az ól felső harmadában helyezték el. Az üllőrudak között nem hagytak szellőzőnyílást. Ezeknél a kerekólaknál viszont a küszöb nélküli ajtó általában a föld felszínénél kezdődött, alacsony volt, inkább csak bebúvónyílás és az *üllőrudakat leggyakrabban az ajtó fölött helyezték el*.

Találkoztunk olyan üllőrúd-hálózattal is (Bagi János szegvári kerekőljában), amelynek hátsó végét a bejáratni nyílással szemközt, a hátsó falhoz rögzítették, elől pedig *két földbevert, függőleges farúdra támaszkodott* és az ól hátulsó felét foglalta el.

Végül meg kell említenünk a kerekólakban található *mesterséges fészkeket*, amiket a *gazdasszony helyezett el a tojó tyúkok számára*. A fészkeket ládából, papírdobozból, rossz lábasból és fazékból, három, négy keret-szerűen összeszögelt lécből, kosárból, kasból, vagy egyszerűen a fal mellé rakott szalmacsomóból alakították ki.

A mesterséges fészkek leginkább *a földön, a kerekől legbelső részében, a fal mellett sorakoztak*. Gyakran helyezték el a középmagasan húzódó *tyúkülők között*, azokhoz rögzítve és hozzájuk tyúklétra vezetett föl. Fészkelő helyeket még az ól felső légterében is találni. Ezeket a *tetőszerkezet gerendáira, rúdjaira függesztették fel* és a baromfi a tyúkülőről, tyúklétráról tudta megközelíteni.

KÜLÖNLEGES ÉS KORSZERŰSÍTETT KEREKÓLAK

Amikor a gyűjtőmunkánkat elkezdtük, magunk is úgy gondoltuk — a vásárhelyi Pusztá, vagy Hódmezővásárhely-Kopáncs kivesző tanyavilágán okulva —, hogy a kerekólak jövője megpecsételődött, a falvakból mindinkább a tanyákra szorultak, onnan pedig a tanyák pusztulásával együtt végleg eltűnnek.

A fölmért kerekólak

<i>Gyűjtési hely</i>	<i>Építési év</i>	<i>„Csinált” kerekől</i>	<i>Épített kerekől</i>	<i>Alak</i>	<i>Maxim. magasság alap átm. h.</i>	<i>Tájolás*</i>	<i>db</i>
Csongrád	ismeretlen	—	vályog	henger	240 cm 300 cm	ÉÉK 5°	1
Maroslele	ismeretlen	—	vályog	henger	250 cm 332 cm	KD 120°	1
Maroslele	ismeretlen	—	tégla	sztupa	250 cm 345 cm	D 200°	1
Hódmezővásárhely	1888.	—	vályog	henger	190 cm 235 cm	ÉK 30°	1
Hódmezővásárhely	1910.	—	vályog	csonkakúp	283 cm 273 cm	ÉNY 290°	1
Hódmezővásárhely	ismeretlen	—	vályog	henger	152 cm 216 cm	ÉNY 290°	1
Hódmezővásárhely	1915.	—	vályog	henger	180 cm 250 cm	DK 120°	1
Hódmezővásárhely	ismeretlen	—	vályog	henger	243 cm 370 cm	É 30°	1
Hódmezővásárhely	1970.	—	faláda	sztupa	68 cm 68 cm	É 0°	1
Hódmezővásárhely	1960-as évek	—	tapasztva vályog	hajlított vonalú kúp	104 cm 50 cm	NY 270°	1
Hódmezővásárhely	ismeretl. 1959 (?)	napraforgószár és gally,	—	egyenes vonalú kúp	180 cm 160 cm	DK 132°	1
Hódmezővásárhely	1950-es évek	sővényfalú	—	henger	200 cm 200 cm	DNY 220°	1
Szentes	1890-es évek	—	vályog és tégla	henger	270 cm 250 cm	ÉNY 320°	1
Szentes	1955.	—	tégla	csonkakúp	145 cm 200 cm	ÉNY 330°	1
Szentes	1964.	—	tégla	csonkakúp	123 cm 135 cm	ÉK 50°	1
Szentes	ismeretlen	—	vályog	csonkakúp	225 cm 286 cm	D 180°	1
Szentes	ismeretlen	—	vályog	csonkakúp	316 cm 385 cm	D 180°	1
Szentes	1952.	—	vályog- húsfüstölő	hajlított vonalú kúp	220 cm 190 cm	ÉNY 320°	1
Szentes	ismeretlen	—	vályog	csonkakúp	230 cm 336 cm	É 0°	1
Mindszent	1920-as évek elején	—	kúttégla vályog	csonkakúp	235 cm 207 cm	ÉNY 300°	1
Mindszent	1957.	—	beton	henger	117 cm 140 cm	Ny 270°	1
Szegvár	ismeretlen	—	kútgyűrű beton	henger	89 cm 140 cm	É 18°	1
Szegvár	1974.	—	kútgyűrű vályog	henger	268 cm 248 cm	K 65°	1
Szegvár	1920.	—	tégla és vályog	henger és csonkakúp	275 cm 260 cm	K 80°	1
Nagytóke	1962.	—	vályog	henger	270 cm 315 cm	D 180°	1
Nagytóke	ismeretlen	—	vályog, tégla	csonkakúp	283 cm 310 cm	ÉNY 310°	1
Székkutas	1920 körül	—	vályog, tégla	csonkakúp és henger	255 cm 238 cm	É 0°	1
Székkutas	1965.	—	vályog	henger	206 cm 249 cm	É 354°	1
Székkutas	1965.	—	vályog	henger	258 cm 210 cm	É 0°	1
Székkutas	1947.	—	vályog	henger	260 cm 210 cm	É 0°	1
Székkutas	1967.	—	vályog	henger	215 cm 230 cm	ÉK 22°	1
Székkutas	1950-es években	—	vályog	hajlított vonalú kúp	90 cm 90 cm	K 90°	1
Székkutas	1920-as években	—	vályog	henger	229 cm 225 cm	É 358°	1
Székkutas	1923.	—	vályog	henger	125 cm 240 cm	ÉK 40°	1
Kardoskút	1960-as évek eleje	vályog	—	hajlított vonalú kúp	97 és 83 cm 80 és 72 cm	K 90° ÉK 45°	2
Kardoskút	1940 óta évenként	kukoricaszár	—	egyenes vonalú kúp	135 és 127 cm 140 és 120 cm	DNY 230° ÉNY 310°	2
Kardoskút	1944—45.	—	vályog	hajlított vonalú kúp	260 cm 235 cm	DNY 230°	1
Kardoskút	ismeretlen	—	vályog	henger	211 cm 220 cm	D 170°	1
Összesítés	—	5 + 1 db	34 db	—	—	—	40 db

* A kerekólak tájolásánál a bebúvónyílás elhelyezkedését vettük figyelembe.

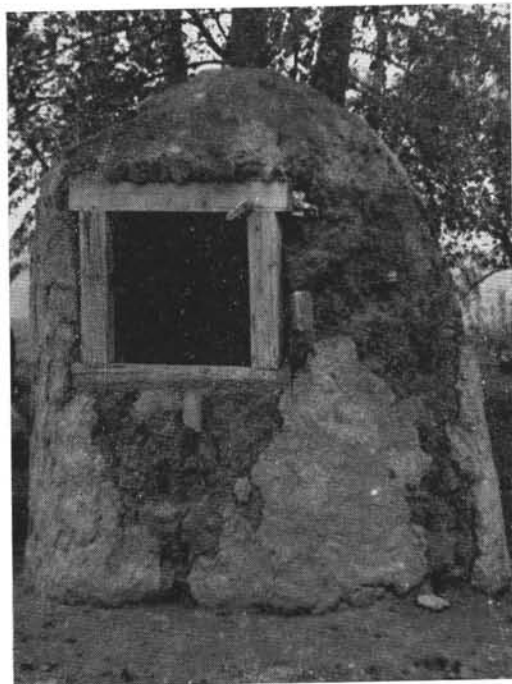
Amikor a gyűjtőmunkánk kb. a huszadik kerekől felmérése körül tartott, látnunk kellett, hogy ez a feltevés csak részben igaz és kiegészítésre szorul. Vizsgált területünkön a kerekólat hasznos volta és a háztáji gazdaságok számára ma is pótolhatatlan jótulajdonságai miatt a lakosság az utóbbi években ismét építi. Az új kerekólak funkciója általában változatlan maradt, de építésük, a felhasznált építőanyagok sokat változtak, a kerekólak alkalmazkodtak a kor újabb követelményeihez.

Nem általános, de ritka esetben a kerekólak funkciója is bővült, illetve változott. Területünkön két ilyen építménnyel találkoztunk. Érdekes, hogy bár közöttük nagy a földrajzi távolság és az építők sem ismerték egymást, a két épület formája, építésmódja, szerkezete nagyon hasonló.

A funkció bővülésére példa a vásárhelyi Pusztán Fehér Ferenc vályogból épített kerekóla, amiben rendszeresen baromfit tartanak, de már *eleve úgy építették, hogy azt télen húsfüstölésre is használják*. Két szinten húsakasztó rudakat építettek az ól falába és felül, az ól csúcsán kürtőlyukat hagytak, ahol a füst eltávozik.

Amíg Fehér Ferenc kerekóla kettős rendeltetésű, addig Réczy István (Szentés, Külső-dónáti) tanyájában már olyan kerek alaprajzú építményt találtunk, amely az udvaron levő másik kerekől példájára készült, de — nem az állattartás szolgálatában áll, hanem — hús és szalonna füstölését végzik benne. Ezt az építményt még *időszakosan sem használják állattartásra, eleve füstölőnek készült*, de a kerekóllal való formai, építészeti rokonsága vitathatatlan. Itt tehát a funkció nemcsak bővült, hanem gyökeresen megváltozott.

A kerek alaprajzú építmények funkcióbővülésére a legérdekesebb példát Tóbiás Sándor 87 éves adatközlőnk mondotta el és szavainak alátámasztására fényképet mutatott be, amelyen a tanyaház délkeleti végénél kb. ember magasságú, kerekóla

13. Réczy István (Szentés, Külső-Dónát 42.) kerek húsfüstölője előlről

emlékeztető építmény állt. A középirtokos gazda apjától örökölt tanyájában gazdálkodott, amely a Szentés járási Mártélyon, Darvasszék dűlő 2521. szám alatt épült. (Jelenleg: Tanya 99. sz.)

Az első világháborút követően, a környék tanyáiban az állatszállásoknak használt kerekólak mintájára, *homok és oltottmész tárolására*, kerek alaprajzú, kúp alakú építményt készítettek. Az aránylag kis alapterületű tárolót úgy készítették el, hogy kocsiráfot használtak „körzőnek”, az alap kijelölésére. Ezután vályogból vagy égetett téglából sárhabarcba rakva, csonkakúp alakú épületfalat raktak. A csonkakúp felső átmérőjének megfelelő, szájával lefelé fordított, rossz vesszőkast borítottak a fal peremére, ezzel zárva le az építmény tetejét. Végül törekes, polyvás sárral vastagon betapasztották. Elöl akkora bejárat nyílást hagytak, amin keresztül lapáttal könnyen kiszedhették az ott tárolt anyagot, vagy szükség szerint bele is bújhattak.

Tóbiás Sándor elmondotta, hogy *bármilyen volt is az időjárás, ebben az épületben nem érvényesült a hatása*. A földes padló felszórására itt tárolt száraz homok hosszantartó csapadékos időjárás hatására sem szívósodott meg. Az épületben tartott oltott mész a nyári forró, sokszor aszályos hónapok során sem száradt ki.

A kúp alakú, kerek alaprajzú építménynek tehát *konzerváló, állandósító hatása volt*. Nem véletlen, hogy az Alföldön elterjedtek a boglyakemence alakú, föld feletti gabonások, amelyekben a gabona nem penészedett, nem fülledt össze és csíráképeségét sem veszítette el.

A kerekólak korszerűsítésének egyik formáját Szőrös Baranyi János Hódmezővásárhely-kopáncsi kerekólján láthatjuk.

A régi, tapasztatlan, vagy csak kívülről tapasztott ólakat újratapasztották és a tanyaházhoz hasonlóan fehérre meszelték, a fal tövét sötét színnel elhúzták. A megkopott tetőt felújították. Kátránypapírral, műanyag fóliával befedték, hogy a beázástól, valamint a szél romboló hatásától megóvják.

A kerekól érdekes módosításával, átépítésével a vásárhelyi Pusztán találkoztunk. Itt a meglevő, *régi kerekól hátuljához egy szögletes baromfólat építettek*, és a két — a kerekól hátsó falával elválasztott — ólra közös gaztetőt raktak. A kerekólból kinövő jércék a mögötte levő tyúkólban kaptak helyet. Az ól együttes alakja igen érdekes, hiszen egyik végén kerek, míg a másikon szögletes.

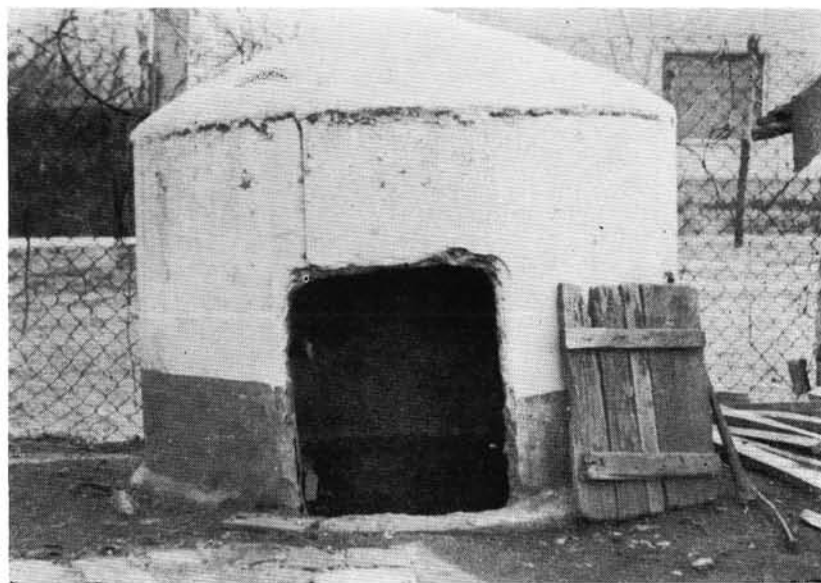
Gyakorivá vált a nagy méretű, vastag falú kerekólak építése, melyek elé deszkából drótszövetből akolt kerítettek. Ezek készítésében az asszonyoknak már nem volt szerepük, a régi hagyomány ezen a téren is föllazult. Ezek az ólak már nemcsak a malacnevelést, de a *disznótartást és hizlalást is szolgálták*. Azokon a helyeken, ahol nagy méretű, aklos kerekólak épültek, általában szögletes disznóól nem található, vagy annak a szerepe is megváltozott. (Pl. baromfit tartanak benne.)

A kerekól építésénél megjelent a tartós anyagú téglafal. Eleinte csak a föld alá nyúló üreget rakták vele körül, majd a föld felszíne fölé emelkedett és alul néhány sorban az ól alapját képezte, végül az egész fal téglából készült. Érdekes, hogy a téglafal építésénél azt a régi hagyományt követték, amit a vályograkásnál. A téglák közé ugyanis nem raktak homokos, meszes habarcsot, hanem egyszerű, kötőanyag nélküli sarat (ilyen a maroslelei Dénes Béla kerekóla).

A népi leleményesség egyik kitűnő példáját a mindszei vasútállomás közelében levő 5 „A” számú őrház udvarán fényképeztük. Itt az idős sorompókezelő az udvari *ásott kút leszerelt betongyűrű-kávját alakította át kerekólnak*. A földbe mélyített üreg falát kitéglázta, majd fölé helyezte a betongyűrűt, amin elől — vésőnek átalakított talpfaszeggel — szögletes bebúvónyílást vágott. A tetejét kúp formájúra lebetonozta, majd az egészet fehérre meszelte és az alját fekete festékkel elhúzta. Így alakult ki a *beton kerekól*. Ennek mintájára a következő, Szegvár-kórógyeszt-

14. Csengeri János (*Székkutas, IV. ker. 104.*) disznótartásra épített kerekóla akollal

15. Almási József (*Mindszent, vasútállomás, 5 „A” őrház*) beton kútgyűrűből készült kerekóla

györgyi vasúti megállóhelyen szintén kútgyűrűből készítettek kerekólat, de ennek a tetejét már laposra betonozták le.

Hódmezővásárhely határában, Tanya 11. sz. alatt a kutyának vályogból magas, hajlított vonalú, kúp alakú kerekólat építettek, amit a kutya a láncával néhány év alatt összedűtött. Szomszédja okulva a példán, a létesítendő kutyaházhoz földre helyezett szögletes, *egyik végén nyitott faládát használt föl, amit polyvás sárral vas-tagon kerekől formára tapasztott.* (Arra a kérdésre, hogy a szögletes formából miért igyekezett mindenáron kerek formát kialakítani, azt a magyarázatot adta: „*A szomszédé is kerek vót*”).

A kerekólak tehát több formában, változatos anyagokból ma is készülnek és valószínűleg *mindaddig fennmaradnak, amíg a lakosság igényeit kielégítik.*

A KERÉKÓLAK KORA

Méddig nyúlik vissza a kerekólak építése és használata a vizsgált területünkön? A gyűjtésünkéből származó, minden kétséget kizáró adatok nem mérvadóak! Beszélünk olyan idős adatközlővel, aki bizton állítja, hogy gyermekkorában, az apja tanyáján látott kerekől már öreg és használt volt.

A kerekólak megjelenéséről azért nincs biztos adatunk, mivel az építésükhöz kezdetben fölhasznált anyagok gyorsan tönkrementek, a kerekólak elpusztultak. Csömpölyeges, vagy vertfalú kerekólat nem találtunk.¹⁴ A paticsfalú kerekólak a vályogépítményekkel időben párhuzamosan készültek, de építésük hamarabb abba maradt. Az utolsó vesszőfalú kerekólat Vásárhelyen feltételezhetően az 1950-es években készítették. A legtöbb kerekólat, főképp a régieket, vályogból rakták. Megyénkben, de különösen Hódmezővásárhely nagy kiterjedésű bel- és külterületén a vályogépítkezés a török hódoltságot követően nem tekint vissza nagy múltra. Vásárhely belterületén például csak a XVIII. század elején kezdett elterjedni a vályog, a külterületek szállásain pedig még mindig a vertfalú építkezést alkalmazták. Vásárhelyen vályogvetőkről csak 1733-ban tesznek először említést.¹⁵

A kerekólak a XVIII. században és a XIX. század első, második harmadában minden valószínűség szerint ismeretlenek voltak. Osváth, Bátky, Madarassy és Vargha által említett legrégebbi adat kerekőlről 1875 körül, Csökmőről való.¹⁶

Területünkön a pontos évszámmal datált, legrégebbi vályogból épült kerekólat a Hódmezővásárhely- kopáncsi tanyavilágban találtuk. (Szőrös Baranyi János tanyájában.) Ezt az ólat az 1887 évben bekövetkezett kistiszai zsilipszakadás árvízpusztítása után, az újjáépítés során, 1888-ban készítették. A továbbiak már a XX. század első évtizedeihez kötődnek, a két világháború közötti évekhez, az 1950–60-as évekhez és napjainkhoz.¹⁷

¹⁴ Területünkön sem föld feletti, sem föld alatti gabonást már nem találtunk. Előbbinek az emléke, utóbbinak már az emléke sem él.

¹⁵ Barabás J., (1954)

¹⁶ Vargha L., (1940) 356. 1.

¹⁷ A tanulmányban megadott valamennyi évszámot a vizsgált terület adatközlői, az ól gazdái, készítői, használói visszaemlékezés alapján közölték. Az egyes ólakra vonatkozó pontos évszámok mellett az általános, egy-egy jelenségre utaló évszámok természetesen valamennyi adatközlő információjából alakultak ki — sokszor ellentmondó dátumok kiszűrése után — és nem kizárt, hogy más kerekől előfordulási területen módosulnak.

FÖLDRAJZI ELTERJEDÉS

Kerek alaprajzú épületeket valamennyi lakott kontinensen évszázadok, sőt évezredek óta kiterjedten építenek. Más kérdés az, hogy a kerekólak meddig követhetők nyomon a térképen? Kerekólakat nemcsak a Tiszántúl déli megyéiben lehet találni.¹⁸ Egy kétszintes, öreg épületet a Duna-Tisza közén, Csongrád város határában is fölmértünk. Ennek ellenére ezt a Duna-Tisza közére nem tartjuk jellemzőnek. Úgy tűnik, hogy *hazánkban a kerekólak elterjedésének nyugati határa a Tisza vonala*. Vargha László¹⁹ és Gilyén Nándor²⁰ gyűjtéséből tudjuk, hogy a kerekólakat nemcsak a Délkelet-Alföldön, hanem a Felső-Tiszavidéken is ismerték. Magyarország jelenlegi területén eddig kerekólakról a következő megyékből van tudomásunk: Békés, Csongrád, Szolnok, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár. Ez a felsorolás egyúttal a kerekólak földrajzi elterjedésének irányát is jelzi.²¹ Ugyancsak itt kell arról is szólnunk, hogy a szabolcsi sövényfalú kerekólak készítése azonos a dél-alföldi paticsfalú kerekólak építésével. Erre az eddig ismeretlen tényre legutóbbi kutatómunkánk során, 1976 májusában találtunk. A paticsfalú kerekólak építése területünkön nem volt elterjedve. Ezzel eléggé elszigetelten, csak a hódmezővásárhelyi tanyavilág egy részén, Szőrháton találkozunk, de itt gyakori volt. (A táj jellegzetes délalföldi szántóterület, összefüggő nagyobb erdőségek nélkül!)

Juhász Antal szíves szóbeli közlése alapján ismerjük, hogy a kerekólak délnyugat felé hazánk jelenlegi határain és a Tisza vonalán túlterjednek. Juhász Antal 1970-ben adatgyűjtést végzett a Szabadka (Subotica) környéki szállásokon: Žednik, Mala Bosna és Tavankút határában. Gyakran látott „boglya alakú csirkeólakat”. A szállásokon bunyevác lakosság él. A vályogból, vagy téglából épített kerekólaknak itt „*kokosinyac*” a neve, míg a nád falú, sárral tapasztott ólat „*kóter*”-nek hívják. Valamennyi ólban csirkéket, tyúkokat tartanak.

Az állatszállásként használt kerek alaprajzú építmények közül a „csinált” kerekólak a kúpos kunyhók elterjedési területét követve északkelet, míg a sárépitmények a Balkánon, Anatólián keresztül délkelet Ázsiába, másfelől, a Mediterráneumon át északnyugat Afrikába, majd a „Fekete Kontinens” belseje felé terjedtek el.

EREDET

A kerekólak eredete időben és térben messze vezet. Tanulmányunk nem oldja meg a kerekólak eredetkérdését, de bizvást reméljük, hogy egy lépéssel közelebb jutunk hozzá.

Tekintsünk el attól, hogy a közelmúltban és napjainkban a környezetünkben használt kerek alaprajzú épületek nagyobb részét az állatok számára ólnak használták. *Kezdetben valamennyi kerek alaprajzú építmény az élet szálláshelye volt*. Ezzel azt is jeleztük, hogy az állatokon kívül az ember és bizonyos növényi élet számára is menedékkül szolgált.

A kerek alaprajzú építmények vizsgálatánál figyelemmel kell lennünk: az ősi kunyhókra, a természeti népek kunyhóira, a pásztor- és csőszkunyhókra, a nagy,

¹⁸ Hangsúlyozzuk, hogy nem az általunk vizsgált sárépitmények közé tartozik, de kör alakú alaprajza és állatszálláshelyül szolgáló funkciója alapján Veszprém megyéből meg kell említeni, a Vajkai Aurél által leírt, fatörzsből kivájt csirkeólakat is. (Vajkai A., Veszprém megye népiépítkezése. VIII. Gazdasági melléképületek. 226. 64. ábra. NÉ 1940. 310—344.)

¹⁹ Vargha L., (1940)

²⁰ Gilyén N., [Gilyén—Mendele—Tóth] (1975) 92—93 old. 153 ábra.

²¹ Vargha L., (1940) 318. old. 19 ábra.

kerek gabonátároló hombáredényekre, a földalatti és földfeletti gabonásokra, szél-malmokra, jégvermekre, húsfüstölőkre, boglyakemencékre, stb., mivel a közös eredetet a használatuk sejteti; az a tény, hogy az élet számára nyújtottak kezdetleges menedékhelyet, vagy valamilyen fontos szolgálatot teljesítettek, mint pl. a kemen-cék, szélmalomok.

KERÉK ALAPRAJZÚ ÉPÍTMÉNYEK

Az ember szálláshelye

Attól kezdve, hogy az ember állandó tartózkodási helyének választja a nyílt terepű sztyeppéket, alföldeket, a neolitikumban — a nyeregvető, téglalap alaprajzú kunyhók mellett — megjelennek a kerek alaprajzú építmények is. Ezek különösen az i. sz. I—IV. században, hazánk területén a származata putrik földbevájt kerek gödrei fölé emelt, a pásztorkunyhókhoz hasonló nád, vagy gally felépítményekben, majd a természeti népek által a mai napig is használt, kisebb-nagyobb alapterületű kerek kunyhókban és törzsi házakban érte el fejlődése egyik csúcspontját. A Szabolcs-Szatmár megyei Tarpán Szőke Mihály XIX. század végén épített kishegy paticsfalás, venyigével fődött, kerek alaprajzú kalyibája még a közelmúltban is állt.²²

Rendkívül érdekes, az ősi, földbevájt és a maig is alkalmazott pásztorkunyhóhoz hasonló, kerek alaprajzú, ideiglenes emberi *szükségsszálláshelyről* beszélt Olasz Bálint Hódmezővásárhely-kopáncsi adatközlőnk. Elmondotta, hogy még a Tisza szabályozása után is, a múlt század végén, a hajdan erekkel, tavakkal, mocsarakkal teli vidéken sok nád nőtt. A csárpatleki út közelében, a IX—XV. dűlő táján volt a nádgyűjtő hely. Télen a nádaratók ide hordták össze az elszállításra váró nádkéveket és enyhébb teleken a távoli városba még éjszakára sem mentek be, hanem a hevenyészett szükségkunyhókban húzták meg magukat. Apja, Olasz Imre, a kunyhóépítészről így tanította a fiát:

— „Ha a mezőn utolér az alkony, oszti szögény fejednek nincs hova lönnöd, kuporoggy lé, magad alul körbe, a tíz körmöddel, vagy a bicskáddal kapard ki a földet, amég belegömbölyödve, akár a csikas, nem láccol ki belüle. Asztán vágj egy kéve nádat, oszti sorjába állicsd a gödör szélire. Csatold lé a derékszíjadat, oszti kösd át fönt a nád kontyát, hogy szét né hujjon. Húzd lé a nadrágodat, amit elül akassz a bejáratra. Takarózz a kabátodba. Mőglátod, hogy nem vősz mőg az isten hidege.”

A vidékünkön vizsgált háromfajta építménnyel készült kerekólak, származásukat tekintve, két csoportban különülnek el. 1. A kúpos kunyhók mintájára a csinált kerekólak és a sövényfalú kerekólak, 2. a sárépítkezés alapján az egy- és többszintes, vályogból rakott kerekólak.

Úgy tűnik — és kutatásunk eredményét támasztja alá K. Csilléry Klára²³ megállapítása is —, hogy e két építménymód eredetét és földrajzi elterjedését tekintve is, *több etnikum kultúrájához tartozik.*

K. Csilléry Klára: „A magyar kúpos kunyhó” c. dolgozatában írja: ... „a kúpalakú kunyhó szinte az egész Európában elterjedt, s ez alól legfeljebb talán a Mediterraneum egy része lehetett kivétel.” Épp az a földrajzi övezet, amit tanulmányunk előző fejezetének utolsó bekezdésében, a sárépítmények elterjedésének megjelöltünk.

²² Gilyén—Mendele—Tóth (1975) 90 old. 146 ábra.

²³ K. Csilléry K., (1970) 31—43 old.

Igaz, hogy a nád- és favázas kunyhóépítést a déli, délkeleti népek is ismerték: ... „nemcsak a letelepedett, földművelő európai lakosság négyszögletes alapú házai közelében voltak kiegészítő épületeként megtalálhatók a kúpos kunyhók, de többfelé a sátorozó nagyállattartó eurázsiai török és mongol népeknél is használatosak voltak, a jurta mellett vagy helyett, tehát állandó vagy időszakos lakóépületeként — mint szegény emberek lakása, más esetben utazó sátor vagy nyári legeltetés, ill. lakodalmi ünnepség alkalmi épülete.” — írja K. Csilléry Klára idézett dolgozatában, de ezek feltehetően nem északkeletről terjedtek el, hanem más eredetűek, helyileg alakultak ki a török és mongol népeknél.

K. Csilléry Klára idézett dolgozatának 35 oldalán így ír: ... „joggal mondható, hogy a magyar kúpos kunyhó szervesen beletartozik az Eurázsia északi és középső sávjában megőrződött kúpos sátrak és kunyhók családjába. Igazat kell tehát adni Herman Ottó korai felismerésének, azzal a kiegészítéssel, hogy a magyar kúpos kunyhóknak nemcsak a külső megjelenése, de belső rendje is az észak-eurázsiai konikus sátrakénak megfelelő.” A dolgozat (40. o.) egyértelműen kimondja: „A megfelelések alapján fel kell tenni, hogy a kúpos kunyhó és a hozzátartozó lakásrend a magyarságnak finnugor kori öröksége.”

Az ember szolgálatában

A búboskemencék, szélalmok, húsfüstölők, a kúpos kunyhók az emberi környezethez, a tájhoz jól alkalmazkodtak és a hagyományos paraszti életmód elmúlt évszázadai során a nép szolgálatában fontos és nélkülözhetetlen szerepet töltek be.

Az állatok szálláshelye

Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a kerek alaprajzú építményeket az állatok számára épp olyan régóta használnák, mint, amióta azok emberi szálláshelyként jelentek meg és elterjedtek. A magyar nép használatában, bizonyított adataink csak az utóbbi száz évre vezetnek vissza.²⁴

Felvetődik a kérdés, hogy ezen aránylag rövid, egy évszázadot kitevő időszakot megelőzően a kerek alaprajzú építményeket a magyar parasztember az állatnevelés szolgálatába állította-e? Minden bizonnyal. Erre utalnak a vásárhelyi Pusztán talált legkezdetlegesebb kerekólak, amelyek nem maradandó technikával és anyagokból, rövid időtartamra készültek, ezért, szinte nyom nélkül eltűntek. Arra nézve, hogy már a korai időkben a kerek alaprajzú építmények közül a kereköl egyik elődjét, a földalatti gabonást is felhasználhatták állattartás céljaira, Ikvai Nándor²⁵ elgondolkoztató föltételezést közöl:

„A késő középkori, jelenleg rendelkezésünkre álló adatanyag alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a házon belül levő vermeket használhatták ugyan terménytárolásra, de méretüknél és elhelyezésükénél fogva ezek a mélyedések inkább a különféle tároló edényeket helyettesíthették. A házon kívül eső (csoportos és egyedi), rendszerint mélyebb vermeket már inkább tarthatjuk gabonásvermeknek, bár a jelenlegi példák alapján szemlélve, ezeket is használhatták egyéb célra (élelmiszer-tárolás, baromfiól, sertésól, füstölő) is.”

²⁴ Vargha L., (1940) 356. old.

²⁵ Ikvai N., (1966) 346 old.

Amíg a verem- és sárépítmények esetében a magyar lakosságnál korai, középkori példa utal arra, hogy a kerek alaprajzú építményeket állatszállásként is felhasználták (lásd: Ikvai Nándor fenti idézetét), addig a kúpos kunyhók példájára csinált kerekólak időbeni megjelenéséről biztosat ezideig nem tudunk.

A kétfajta építésmóddal készült kerekólak esetében a sárépítményekről elmondhatjuk, hogy azokat az állatok szállására egész nap és egész évben, tehát *állandóan használták*, míg a csinált kerekólakat vidékenként váltakozva, napszakra és évszakra különülve, *ideiglenes szálláshelyként* alkalmazták.

K. Csilléry Klára már idézett dolgozatában (34. o.) ezt írja:

„A magyar kúpos kunyhók túlnyomó többsége lakóépület, de még a régebbi közlésekben is alig akad utalás arra, hogy családok ilyen állandó jelleggel laktak volna. Másrészt az is kivételes, hogy nem lakásként vették volna igénybe, mint például a nyugati részekben pálínka-főzőnek, s majdnem ilyen ritka, hogy ólnak építettek volna kúpos kunyhót, így Debrecen vidékén tyúkólnak, kutyaólnak, a székelyeknél disznóólnak.”

A növényi élelem raktára

Századunkban már több kutató is fölfigyelt azokra a különös, a föld felszíne fölött kúpban végződő, néhol a talajszint alatt kerek üreget takaró gabonatároló építményekre, amelyeket Európában, Magyarországon több helyen, így a vizsgált területünkön, a délkelet Alföldön, különösen Szentos város és Szentos járás községeinek határában építettek. Vargha László²⁶ a gabonások és kerekólak egykori eredetéről többek között ezeket írja:

„A sárból, vályogból épített gabonások a gabona eltartása mellett — hihetőleg egyidejűleg is —, így váltak az aprójószágok óljaivá. Az Alföldön általános sárépítkezés alkatában is meghatározó jellege a baromfiólak külső formájában a közelmúltban még általánosnak mondható földfeletti gabonásokat utánozza.”

Kutatásunk szerint, a gabonásoknak az állatszállásul ma használt kerekólakhoz már nincs közük, csak a közös, múltban gyökerező eredet vitathatatlan.

Vargha László idézett tanulmányában Szegvárról még olyan, 1903-ban épült gabonást mutatott be, amely a föld színétől 0,70 m magasságban közbeiktatott földemmel 2 részre van osztva. A felső részében gabonát tároltak, az alsó részében megjelent a disznóól!

A szóbanforgó gabonások abban általában megegyeztek — függetlenül attól, hogy a föld felett álló részükben tartottak-e terményt, vagy csak védelmül szolgáltak —, hogy földalatti, kerek tároló üreggel rendelkeztek, amely a gabonát, az „*életet*” rejtette. Az üreg falát töreket, vagy polyvát tartalmazó sárral kitapasztották, gyakran égették és tulajdonképpen egy *beépített, földalatti gabonatároló edényt* képeztek ki, amely a *nagy hombáredényeket pótolta*. Vargha László a gabonások eredetét időben így határozza meg²⁷:

... „a hazai s eddig csupán az Alföldről ismert méhkas alakú, boglyakemence alakú gabonások s az ezekkel bízást egyidejűeknek is mondható baromfiólak, legalább is *formailag*, egészen a korai bronzkorig nyúlnak vissza, míg földrajzi elterjedésük a még eddig közelebből meg nem határozott sárépítkezés és a fonott, paticsfalas építkezés területével esik egybe.”

²⁶ Vargha L., (1940) 348 old.

²⁷ Vargha L., (1940) 357 old.

A gabonások eredetére a neolit-korból származó számtalan példát említhetünk Csongrád megyéből. A földbesüllyesztett kerek alaprajzú edényekbe és üregekbe tör-tént tárolást először a Körös kultúra népe (i. e. IV. évezred vége, III. évezred eleje) alkalmazta. A Hódmezővásárhely-kotacparti ásatásokból pl. olyan földbe ástott hombáredényeket ismerünk, amelyekben a mai búzának és árpanak az elődjéből magokat találtak.

Banner János a telep föltérásakor megismert gabonátárolási módról az alábbiakat írja²⁸:

... „az a körülmény, hogy a kunyhó előtti gödörben és a telep másik helyén is nagyméretű élelemtartó edényt találtunk eredeti álló helyzetében, igazolni látszik, hogy a kultúra embere készleteit földalatti helységben is őrizte.”

IRODALOM

- Banner J.*, (1940) Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. Hódmezővásárhely, 24.
Barabás J., (1954) Népi építkezések Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. Ethn. 3—4.
Barna G., (1971) Kerekólak a Hármaskörös mentén. Ethn. 4. 585—598.
Bartucz L., (1910) Adatok a Nagy Magyar Alföld népies építkezéséhez. Népr.Ért. 32—55.
Bátyk Zs., (1903) Boglyakemence alakú gabonások és egyéb építmények a Nagyalföldről. Népr. Ért. 311—317.
 (1941) A magyar sátor eredetéhez. Népr. Ért. XXII.
K. Csilléry K., (1970) A magyar kúpos kunyhó. Népr.Ért. 31-43.
Dám L., (1972—74) A hajduszoboszlói belső legelő pásztoréptípményei. Műveltség és hagyomány. 109—134.
Ecsedi I., (1913) A debreceni népi építkezés. Népr. Ért. XIII.
 (1914) A nomád pásztorenyhelyek a Hortobágy pusztán. Népr.Ért. XIV.
Gilyén N. — Mendele F. — Tóth J., (1975) A Felső-Tisza vidék népi építésze.
Ikvai N., (1966) Földalatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. 343—377.
Katona I., (1962) A kubikusok ideiglenes hajlékai. Népr. Közl. VII. 1.
Kiss L., (1925) A hódmezővásárhelyi ember „aprójószág”-a. Ethn. 152.
Madarassy L., (1930) Boglyaalakú gabonások. Népi és nyelvünk. 292—293.
Nagy Gy., (1968) Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Népr.Közl. 1—2.
 (1975) Parasztiélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.
Szenti T., (1971—79) A tanya. (Gondolat K.)
Tálas I., (1936) A kiskunsági népi állattartás. Bp. 122.
Vámos F., (1938) A magyar parasztság köralaprajzú épületeinek ethnológiai jelentősége. Népr.Ért. 48—73.
Vargha L., (1940) Boglyakemence alakú baromfiólak az Alföldön. Népr.Ért. 345—360.

RUNDHÄUSER IN KOMITAT CSONGRÁD UND AUF DER VÁSÁRHELYER PUSZTA

von

Tibor Szenti

Erbauer und Benützer der Rundhäuser sind auf dem Untersuchungsgebiet die ungarischen Einwohner. Anfangs wurden die Rundhäuser, als Beispiel für die Arbeitsteilung zwischen den Geschlechtern, von Frauen gebaut. Von den 1920-er Jahren an wurden sie auch von Männern gebaut, allerdings nur außer der Vásárhelyer Pušta. Ihre Benützer sind aus breiteren Volksschichten gestammt, als ihre Erbauer. Die Rundhäuser wurden in Dörfern und in den Einzelgehöften benützt.

²⁸ *Banner*, (1940) 24 old.

Der Verfertigung nach gab es zweierlei Rundhäuser: sog. „gemachte“ und gebaute. Auf unserem Gebiet ist das gemachte Rundhaus das charakteristische Kükenhaus der Vászárhelyer PuBta. Ihr zeltartiges Gerüst, das aus Reisern, Mais- und Sonnenblumenstengeln zusammengestellt wurde, wurde auf den Boden gestellt und von außen verschmiert. Ein-zwei Jahre lang wurde es benützt. Es diente zur Erziehung einer Brut von Küken.

Von den gebauten Rundhäusern waren diejenigen am meisten verbreitet, die aus Lehmwand bestanden und ein oder mehrere Geschosse hatten. Der Verfasser hat auch einige Rundhäuser, die aus Ziegeln, und eines, das aus Rutenwerk verfertigt wurde, untersucht. Im Falle der Rundhäuser hat diese letztgenannte Bautechnik auf dieser Gegend ihren bisher bekannten südlichsten Fundort. Heute werden Rundhäuser aus Kisten und Betonrohren auch gemacht, und diese können zu Räucherung oder für Aufbewahrung von Baumaterialien (Sand, Kalk) auch benützt werden.

Das Rundhaus wurde als letzte Phase des Haus- oder Einzelgehöftbaues gebaut. Es hatte sein Platz im allgemeinen gegenüber dem Haus. Der Grund dafür war, daß der Beuer es immer von den Augen haben wollte. In den letzten Jahren kam es von der Nähe des Hauses weg, meistens bekam es im abgesonderten Wirtschaftshof einen Platz. Seine Ortung wurde von der Lage des Grundstückes, Hauptgebäudes und der Wirtschaftsgebäude bestimmt.

Die Formen der Rundhäuser haben sich aus drei Gebilden entwickelt: sie sind findige Varianten von Zylindern, Kegeln und Stumpfkegeln.

Auf dem Untersuchungsgebiet sind Rundhäuser bekannt, die die Form eines Kegels mit geraden oder gebogenen Seite, weiterhin eines Zylinders oder Stumpfkegels haben, es gibt auch Formen, die aus Zusammenbau von Stumpfkegel und Zylinder entstanden.

Die Rundhäuser werden zur Viehzucht benützt. Überwiegend werden Schweine, Hühner, Gänse, Tauben, selten auch Enten, Perlhühner, Truthähne und Hunde darin gehalten. Die runde Grundrißform des Hauses wird von der Zweckmäßigkeit bestimmt. Das Rundhaus ist wärmer, man kann es leichter desinfizieren, der zu bebauende Platz wird am nützlichsten ausgefüllt, der Wind berührt es weniger und die Ferkel können mit weniger Verlust darin gezüchtet werden.

Zusätzliche Anlagen des Rundhauses sind folgende: die Schafhürde, die Hühnersteige, die Sitzstangen und die Nest- oder Brutkisten. Das Erscheinen der Rundhäuser ist aufs letzte Drittel des 19. Jahrhunderts zu setzen. Vargha berichtet über das bisher als älteste bekannte Rundhaus, das 1875 in Csökmő gebaut wurde; auf unserem Gebiet stammt das älteste aus 1888. Die westliche Linie ihrer Verbreitung ist mit der Theiß identisch. Im Südwesten sind sie aus der Umgebung von Subotica bekannt.

Ihre Herkunft untersucht hat der Verfasser, der auch mehrere Teilergebnisse der Forschungen verwendet hat, darauf geschlossen, daß zweierlei Bauweise zur Kultur mehrerer Völker gehört. Die „gemachten“ Rundhäuser stehen mit den kegelförmigen Hirtenhütten in Verwandtschaft: diese sind mit finnisch-ugrischer Ermittlung zu unserem Volk gekommen. Die Lehngebäuden entwickelten sich aus den Getreidespeichern, die erst von Völkern, die eine neolithisch-mediterrane Wirtschaftskultur hatten, in der südlichen Ungarischen Tiefebene eingeführt wurden. Seitdem werden sie hier von jedem Agrarvolk benützt.

SZÁBLIK ISTVÁN — A MAGYAR DAEDALUS*

TÉGLÁSY IMRE

(Szeged, Somogyi Könyvtár)

„Visgálljuk hát a' Természet gyönyörűséges úttját
Méregessük e' Böltesség ki-fogyhatatlan kúttját
Erre való már az égből alá-szállott Physica,
Mellyet a'ki tanul: mintegy tudománytól hízik a.”¹

Az ész és a vallásos hit sajátos összefüggéséről vallott nézetét egy 18. századi költő, Sándorfi József foglalta eképpen versbe. A tudományt égi, isteni adománynak tekinti és úgy gondolja, hogy aki természettudományosan képzett, annak istenhite is szilárdabbá válik. Persze nem mindenki vallotta ezt a tudományok fejlődését végső soron serkentő nézetet. Magyarországon, ahol a kapitalista fejlődés és annak szellemi kihatása meglehetősen nehezen hódított tért, különösen fontos e jelenség összetett vizsgálata. A tudománytörténeti kutatások sem korlátozódhatnak ezért pusztán a *sza tudományos* jelleg megragadására, szükségképpen összefüggnek *ideológiai történeti*, sőt irodalomtörténeti vonatkozásokkal. Nem elég tudnunk, hogy a 18. század hajnalára végképp lomtárba kerülnek az arisztoteliánus fizika avult mozgásformái, hogy a tekintélytisztélet elveszti uralmát, hogy a spekuláció módszerét a kísérletezés váltja fel.² E küzdelem elválaszthatatlan a világnézeti hatásoktól.

Dolgozatunkban a felvilágosodás egyik hazai harcosának életútját és tevékenységét érintő megnyilatkozások irodalmi, publicisztikai reagálását szeretnénk bemutatni.

A harmadik dimenzió, a levegő minél teljesebb meghódítására irányuló 18. századi törekvéseknek több tudós magyar kísérletező is résztvevője volt. Közéjük tartozott Száblik István piarista fizikus, akinek élete több szállal is kapcsolódott Congrád megyéhez, illetve Szegedhez.

A történetet azonban — ha nem is Icarusnál — legalább az első léggömböt felbocsátó franciáknál, a Montgolfier-fivérekénél kell kezdenünk. Egy napon — szól az anekdota — Montgolfiérné asszonyság szolgálója mosás után gyorsan meg akarta szárítani alsós szoknyáját, ezért fölül összekötötte és a tűzhely fölé akasztotta. A szoknya alatt összegyűlt meleg levegő hatására a ruhadarab egyszerre csak felduzzadt és a mennyezetig emelkedett. A jelenség láttára, mintha valami ördögösség történt volna, sikoltozva rohant ki az udvarra a mindeneslány. A lármára előkerülő Joseph Montgolfier létrát hozatott és leszedette a magasban lebegő szoknyát, majd elgondolkodott. — Miért ne emelhetne föl a meleg levegő szoknyánál nehezebb tárgyakat, sőt embereket is?

A tréfás történet persze nem igaz, de szemléletesen magyarázza a léggömböt mozgó fizikai törvényszerűséget. Közelebb áll az igazsághoz a Minden Gyűltemény 1789. évi tudósítása. „Frantzia-Országban 1783. *Montgolfier* Testvérek egygyik Matematikus, a' másik Fizikus és Kémikus, a' Levegő-égnek nehézségét,

* A kézirat nyomdába adása után értékes adatokat kaptam Józsa László kunszentmártoni tanártól; ezúton fejezem ki értük köszönetemet.

¹ M. Zemplén J., A magyarországi fizika története a XVIII. században, Bp., 1964. 433.

² Uo.

a' mint arról *Boye* tanított, meg akarták vizsgálni. E' végre egy vég béllésnek való tafotából varrottak egy golyóbis formát, amelyet ők 40. Kubik lábnyi [1,26 m³] — *egy kubik lábón kell érteni akkora nagyságot, mellynek széle, hossza, vastagsága, mindenfelé egy lábnyi.* — Gázzal vagy tüzes könnyű árral [levegővel] meg-töltötték, melly a' házban a' bółtozatig, a' kertben pedig 36 láb [11,3 m] magasságra repült..."³

A valóságban meglehetősen sokat foglalkozott fizikával a két Montgolfier, mielőtt sor került volna nevezetes tetteikre. Minthogy papírgyárosok voltak, a papírgyártás fiziko-kémiai folyamatainak tanulmányozása mindennapi feladataik közé tartozott. Kedvtelésből megismételték *Lavoisier*⁴ kísérleteit, *Pristleyn*⁵ egy műve nyomán érdekelte őket a repülés problémája. Tudtak arról, hogy az angol *Cavendish*nek⁶ sikerült előállítania a levegőnél tizennégyszer könnyebb hidrogént. Ők azonban mégis a meleg levegő felhajtóerejére bízták léggömjüket, mely 1783 júniusában Annonayban, egy franciaországi vidéki kisváros legelőjéről a levegőbe emelkedett.

A francia repülőszerkezetet csakhamar Európa-szerte utánozni kezdték. Ezek az utánzások azonban többet jelentettek a látványosság ismételésénél. A fölemelkedő, égbé hatoló gömbökkal egyszersmind az emberi szellem is emelkedett, s a színes, lebegő szerkezetek — mint megannyi zászló — a felvilágosodás elterjedését jelezték Európa térképén. Az ész mindenható erejében bízóak számára úgy tűnt, hogy az ember áttörte az utolsó gátat is a harmadik dimenzió felé s a tudományok létráján véglegesen kiemelkedhet a föld, a középkor siralomvölgyéből.

A léggömbkísérletek mindenesetre izgalomba hozták egész Európát. Magyarországon először 1783-ban *Nyemetz* tanár államköltségen tett kísérletet Montgolfierék utánzására, de mindkét próbálkozásával csődöt mondott.⁷ 1874-ben viszont két hidrogénnel töltött „repülő golyóbis” emelkedett föl. Az elsőt a zágrábi születésű *Domin Ferenc József* jezsuita,⁸ a másodikat *Száblik István* piarista⁹ készítette.

Száblik 1746. május 6-án született Kunszentmártonban. Apja, Száblik János és anyja, Túróczy Julianna május 17-én Szegeden Gábor névre kereszteltette. A fiút 16 éves koráig valószínűleg a szegedi piaristák tanították. 1762. október 3-án Privigyén Száblik maga is belép a rendbe és felveszi a Stephanus a Sancta Julianna nevet. Privigyé után két évvel Nyitrán szentelik pappá s az 1764/65-ös tanévet már Vácott tölti a legkisebb gyermekek tanítójaként. Ez után egy évig Szegeden dolgozik, majd az 1767/68-as tanévben Nyitrán tanul filozófiát. Vácott az 1768/69- és az 1769/70-es évben tanít syntaxist és grammatikát. 1770-től 1774-ig Nyitrán „studens theologiae”. 1775-ben új tantárgyat oktat, a veszprémi diákoknak magyarázza a retorikát és poétikát. Innét Nagykanizsára, majd egy év múlva megint Vácra küldik. Vácott 1778-ban az oknyomozó történelem tanításával bízzák meg. Az 1779/80-as

³ *Mindenes Gyűltemény.* I. negyed, Rév-Komárom, 1789. 225.

⁴ *Lavoisier, Antoine Laurent* (1743—1794) kimutatta, hogy a levegő két gáz, az oxigén és a nitrogén keveréke, kísérleteivel megdöntötte a flogiszon-elméletet.

⁵ *Priestley, Joseph* (1733—1804) kísérleti úton kimutatta az oxigént s ezzel lehetővé tette Lavoisier-nak a flogiszon-elmélet megdöntését.

⁶ *Cavendish, Henry* (1731—1810) fedezte fel az „inflammable air”-nek nevezett hidrogént 1766-ban, és bebizonyította, hogy a víz ennek a gáznak az elégekor keletkezik.

⁷ *Takáts S.*, A budapesti piarista kollégium története, Bp., 1895. 264.

⁸ *Domin Ferenc József* (1754—1819) győri főiskolai tanársága idején végezte sikeres próbálkozásait a léggömbbel. Úttörő tevékenységet folytatott az elektromosság gyógyászati alkalmazása terén.

⁹ A Száblikkal kapcsolatos gyűjtemény irodalomban számos téves adat található. Ezek helyesbítésére részint Száblik saját kézíratai, részint a rendi levéltár dokumentumai alapján igyekeztünk. A budapesti Piarista Gimnáziumban található kézirat szerint (Liber Admissionum, For. 06. Nr. 47. p. 52.) ő maga Szábliknak s nem pedig Szabliknak írta nevét.

évet Tatán filozófiatanárként tölti, innét irányítják Pestre, ahol történelem és hitoktatás várja. Figyelme azonban egyre inkább a természettudomány felé fordul: 1783-ban már fizikát tanít a hittan mellett.¹⁰

Ugyanezen év április 20-án Pesten egy közelebbről meg nem nevezett műkedvelő fizikus „gyúlékony levegővel” [hidrogénnal] töltött léggömböt bocsát fel, ami azonban mintegy 40 öl [75 m] magasságban kigyulladt és teljesen elégett.¹¹

Ezt követően került sor Száblik saját költségen végrehajtott kísérletére. A *Pressburger Zeitung* július 27-i cikke megemlíti még a Szábliknak segédkező Rappf Józsefet, a gimnázium gramatika-professzorát és Mager Józsefet aki talán azonos az április 20-i hírben említett személlyel.¹²

Száblik léggömbje 18 finoman kidolgozott, vörösre és fehérre festett, kencével bevont ökrőrhólyagból készült. A szabályos gömb alakú „égi golyóbis”, miután megtöltötték „gyúlékony levegővel”, 11 óraker emelkedett fel. A 21 hüvelyk [55 cm] átmérőjű léggömb merőlegesen szállt a magasba és mintegy 24 ölnyi [45 m] magasságot ért. el Negyedóra múltán azonban elszakította kötelét és délnyugat felé szállt egyre magasabbra, míg azután egy elsőosztályú csillag nagyságúvá zsugorodott. A látványosságra egybegyűlt tömeg még háromnegyed óra hosszat nézett a tovatűnő léggömb után, míg az végleg eltűnt szemük elől, „hátrahagyva bennük a vágyat: tudni, vajon milyen tájon ér végül is földet”.¹³

Száblik eredményes kísérletének értékéből mit sem von le az, hogy léggömbje — a hidrogén tömegesebb előállításának nehézkes volta és valószínűleg pénzszűke miatt is — viszonylag kis méretű volt.

A sikeres próbálkozás után augusztus 5-én a Váci kapu előtt, az ún. Szabó-kápolna melletti tágas területen újabb bemutatót tartottak. A kárminvörösre festett gömb közepén 3 hüvelyk [8 cm] szélességű arany sáv futott kröbe. Csúcsára egy gömb alakú figurát illesztettek, benne a felszólítással, hogy a megtaláló az időt és helyet följegyezve hozza vissza. Alul négy aranyozott bojton egy hajócska függött. A léggömb legnagyobb átmérője 26 hüvelyk [68 cm], legkisebb átmérője 24 hüvelyk [63 cm], úrtartalma 8177 köbhüvelyk [0,149 m³]. Az egész súlya két uncia 120 szemert [1128 g] nyomott. Annak az erőnek, amely a gépezetet a magasba emelte, 1173 szemert, azaz 3 és fél unciát és 93 szemert [2066 g] kellett kitennie. A gyúlékony levegő előállításához gálicolajat [kénsavat], vasreszeléket és vizet használtak. Ez utóbbit a gyúlékony levegőnek a savaktól való megtisztításához, megsűrítéséhez. A vizet az erre a célra odakészített hordóban tárolták.

A kísérlet nagy társadalmi eseménynek számított. A délután fél hétkor kezdődő léggömberesztés látványosságához tartozott Gyulai grófné is, aki a tartózsínort kegyeskedett elmetszeni.¹⁴

Száblik augusztus 22-én is felbocsátott „*Pesten egy Ökrőrhólyagokból készült, veres festékkel megtzifrázott és gyantával békent repülő golyóbis. Ennek oldalára fel van jegyezve, hogy ha valaki megtalálná, vinné vissza Pestre egy bizonyos helyre. Alól függette rőla négy aranyos rojtok és egy kis hajócska. Hossza 26 [68 cm] széle 24 ujjnyi (tzol) [63 cm] vala. Fért belé 8177 kubik ujjnyi [0,149 m³] gyulladó levegő, készítésére másfél font [0,84 kg] gálitz olaj kívántatott egy font [0,56 kg] vasparral együtt. Az erő, mellyel a levegőve felragadtatott, birt 1773 árpa szemet [2066 g],*

¹⁰ Léh István magister úr szíves közlése az F 0001., Nr. 1 p. 577—78. jelzetű kézirat, valamint Cörver János: Rulla, 1757- pars B. p. 71. kézirat adatai szerint.

¹¹ Zoltán J., A barokk Pest-Buda élete, Bp., 1963. 198.

¹² Uo.

¹³ Ua. 199.

¹⁴ Uo.

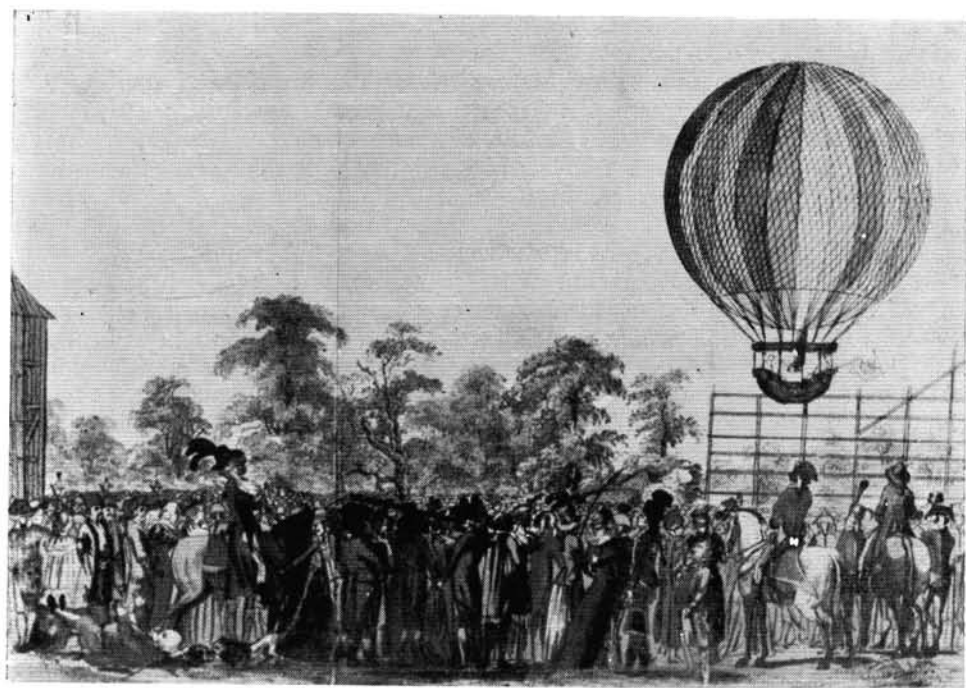
Égykorú ábrázolás a La Manche-csatornát léggömbjével átrepülő Francois Blanchard (1753—1809) 1790-es bécsi kísérletéről

mivel a Hólyag megnyomott 4 latot (vagyis két Unciát) [839,8 kg]. Két óra után megtelvé a golyóbis levegővel, felbocsájtaték és napkelet felé emelkedvén, sok nézők nagy tapsolási közt mindeneknek szemek előtt láthatatlan magasságokban elméne. Ezen felyül nevezett Úr [Száblik István] ezen szárny nélkül repülő gollyobisnak már harmadszori szerentsés fel-botsáttatásával megmutatta azt, hogy valami a Frantzia és más idegeny Nemzetek között lehetséges, a Magyarok között sem lehetetlen az.”¹⁵

Egy esztendővel később Száblikot a szegedi piarista gimnázium igazgatójává nevezték ki. Itt a tudománypártoló Teleki Sámuel gróf látogatása alkalmából 1785. július 6-án került sor léggömberesztésre. Az egykorú Magyar Hírmondót olvassuk erről: „Ezen Golyóbis vékonyan kikészített hólyagokból vala elkészítve. Veres és fehér színre rész szerint festve, két lábnyi [0,63 m] magasságú, három lat [629,8 g] nehézségű, s ő Excellentiájának nevét mutató aranyos betűkkel ékesítve vala. Öt minutumok alatt, minekutána ő Excellentiája a pántlikát, melyen kötve tartotta, elmettszeni méltóztatótt, dél felé igyekeztvén a felyhők határira emelkedett mozsár pattogások s tapsolások között. Sokkal nagyobb erővel tapasztalá igyekeztét ezen Golyóbisnak annak építője, mint tavalyi esztendőben Pest városában három ízben tett szerentsés próbáiban. Mi okbul? Tovább való vizsgálódásokra hagyta. Ím miképpen tudjuk a külső böltis találmányokat mi is követni.”¹⁶ A nagyobb „igyekezet” okát Száblik valószínűleg tudta és bizonyára mi is tudnánk, ha tudósító ujságíró elődeit követve részletesebben közli a kísérletre vonatkozó adatokat. A tudósítások azonban a szenzációnak számító jelenség leírásán túl a technikai érdekesség egy másik vonatkozására is figyelmeztetnek: a tudomány az emberiség történetében először e század vége felé szűnik meg.

¹⁵ Magyar Hírmondó, Bécs, 1784. 597.

¹⁶ Magyar Hírmondó, Bécs, 1785. 466—467.

Száblik pesti léggömbkísérlete; Pándy Lajos (1895—1957) későbbi képe

varázslat, misztika, kevesek kiváltsága lenni, a várkastélyok sötét pincéiből a napfényes utcára kerül.

Száblik személyes sorsa, tudósi, tanári karrierje azonban később nem emelkedik olyan magasra, mint léggömbjei. Öt évig ugyan még a szegedi gimnázium élén áll, de nem hajlandó végrehajtani II. József németesítést szorgalmazó tanügyi rendeleteit, ezért a Helytartótanács 1790. január 13-án állásától megfosztotta.

A „kalapos király” halálát követő változások az esetleges rehabilitáció reményét keltik benne. A korábban hatalmuktól megfosztott megyék is ekkor követelték vissza törvényes jogukat. A Csongrád vármegye áprilisi gyűlésén megjelenő Száblikot a tüzebb vérű hazafiak a bukott rendszer méltatlanul üldözött áldozataként üdvözltek, közhatározottak kimondták a szegedi gimnázium igazgatóságába való visszahelyezését, és megbízták a megye területén levő összes nemzeti iskolák felügyeletével.

Száblik első intézkedési közé tartozott a német nyelv tanításának eltörlése. Ügye azért ismét a Helytartótanács elé került, mely Száblikot mint rebellist minden nyilvános hivataltól eltiltotta, intézkedéseit megsemmisítette. De még ez sem volt elég. Több főlshóltással is kérte a rendfőnökséget Száblik Szegedről való eltávolítására. A nemzeti érzületű rend vezetősége végül engedelmeskedni kényszerült a harmadszori felszóltásnak és kinevezte Száblik utódát. Száblik ekkor makói rokonaihoz költözött. A Helytartótanács ismét utasította a rendfőnököt Száblik Szeged környékéről való elhelyezésére. Az ellenszegülő Száblikot ekkor poroszlókkal vitétték a nyitrai rendházba, ahonnan rövidesen Kisszebenbe helyezték.¹⁷ Erről az évről

¹⁷ Pap J., A piaristák Szegeden. Szeged, 1886. 123—129. o

jegyzi meg az egyébként kommentároktól tartózkodó rendi életrajzíró, hogy „Időváltás miatt kiesett a direktorságból”.¹⁸

Száblik Kisszebenből a Horváth János¹⁹ nyugdíjba vonulásával megüresedett pesti egyetemi fizika-mechanika tanszék katedrájának elnyerésére pályázott.²⁰ Hiába hivatkozott azonban a Helytartótanácshoz benyújtott pályázati kérelemben nagyhírű kísérleteire, a számára kedvezőtlen politikai konstelláció elhomályosította tudományos eredményeit. Kérvényét — csakúgy, mint az ugyanerre az állásra pályázó Martinovicét — elutasították.

Életével, munkáival később sem emelkedhetett ki a többi rendtag közül.

Két évig a kisszebeni diákokat oktatta a magyar nyelv szabályaira, 1793-ban Nagykárolyban az oknyomozó történelmet és a filozófiát tanította, majd ugyanitt 1794-től 1796-ig a fizika professzoraként szerepel. Vácott is ilyen minőségben dolgozik 1800-ig. Az új század beköszöntével sem változott sokat a sorsa. Gyakori áthelyezésekkel 1801-ben előbb Tatára kerül vicerectornak, majd egy év múlva Máramaroszigetre. 1803-tól 1805-ig a veszprémi rectorstágot viseli, 1806-ban nagykanizsai házfőnök. 1809-től 1816. május 12-én bekövetkező haláláig a kalocsai vicerectorstág tisztének tett eleget.²¹

Valószínűleg egész tanári pályafutása során úgy nevelte diákjait, ahogy azt szegedi évei során felettesei is tapasztalták: „... a szegedi gimnázium igazgatására előléptetve munkáját úgy látta el, hogy az ifjúság jámborságot és jó tudományokat illőn tanulva a hazának hasznára és dicsére legyen.”²²

*

Száblik egykori sikereiről nemcsak a korabeli újságok emlékeztek meg, légömbjei meghihlették a pesti poétákat is, akiknek lelkesedése egyben a gall szellemnek is szólt.

Eisenbergernél I. N. G. aláírással *Ode auf die den. 5. August 1784 zu Pest auf steigende Montgolfiere* címmel jelent meg az alábbi költemény:²³

Nézd, mi büszkén száll a magasba a Montgolfiere
Igaz művésze, dicséretes buzgóság a lelke.
Merészen suhogtatja szárnyait
Fel az ámuló fellegekig!

¹⁸ „Excidit directoratu. Vicissitudine temporis.” (Cörver, i. m. 71.)

¹⁹ Horváth Ker. János (1732—1799) a legjelentősebb egykorú fizikatankönyv-író. Számos hazai és külföldi kiadást látott munkái közül az 1767-ben megjelent *Physica generálist* Goethe is forgatta.

²⁰ Száblik pályázatának részlete: *Siquidem objecta illa, quae Physicae Professoris sunt iam pluribus annis in conformitate systematis literarii susceptis gradibus ad eas scientias requisitis, publice docuerim. Ac ultimo quidem Anno 1784to, cum translatione Universitatis cessante Philosophia Scholarum Piarum Pestiensis, ab eius pertractione vestiterim. Qua vero Industria pro tenuitate subsidiorum Experimentis iteratis publico complacere conatus sim, recens adhuc memoria plurium, sed praecipue HH. Magistratus Pestiensis testabitur.* (Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, 1791. Dep. C. 67. Litt-pol. fons 2. pos. 182.)

²¹ Vö. 10 jegyzet!

²² ...ad Gymnasium Szegediense gubernandum promotus eo curas suas direxit, ut juvenus pietate et bonis artibus rite instituta ad decus et utilitatem patriae adolesceret. (Liber suffr. For. 19. Nr. 12. p. 504. Kézirat a budapesti Piarista Gimnáziumban.)

²³ Zoltán, i. m. 199—200. o

*Mint egykor Daedalus tört ki Kréta börtönéből
Emberi merészségnél ez jóval több —
Hogy művi szárnyakon
hasítsa át az étert.*

*Oly büszkén száll a Montgolfiere fel!
Mohón követi számtalan szem
És vidám kiáltás. Még az
Irigységtől is tetszést kicsikar.*

*Emitt aggastyán mutatja unokájának,
Amott az ostoba bámul, itt egy tudálékos
Magyarázza okát. De csak a bölcs
Ismeri az igaz művészetet.*

*Fel, múzsák fiai! Fel, Pannónia növendéke!
Nemcsak feltalálni, utánozni is dicső tett
Guericke²⁴ feltaláló volt ez igaz,
De hirneve Boylenak²⁵ is van.*

A témát ovidizáló modorban feldolgozó költő a második versszakban rejtett utalással szól korának zsarnok Minoszáról, akinek rabságban tartott országából csakis a tudomány, az igaz művészet segítségével menekülhet az ember. „Nemcsak feltalálni, utánozni is dicső tett” — írja, s ezzel mintegy a hazai polgárosodás szellemi programját is megjelöli, Buzdítása rokon a korabeli lapok hasonló megjegyzéseivel: „...valami a Frantzia és más idegeny Nemzetek közt lehetséges, a Magyarok közt sem lehetetlen az.” és „Ím miképpen tudjuk az külső bölts találmányokat mi is követni.”

Akadtak persze olyanok is, akik istenkísértésnek látták az eget ostromló léggömböt. Az első hazai plágiumper vádlottja, a sárospataki kollégium filológus-költő tanára, Vályi-Nagy Ferenc (1765—1820) érdekes módon ezúttal nem helyeselte az átvételt és dörgelemes ódában adott hangot a konzervatív ellentábor véleményének.

Óda a levegői hajóhoz

*Hát mégy, óh te dagadt Hajó!
A' kék égnek eme' tág üregébe fel?
Hogy nyiss utat az esztelen
Mérésznek hamarább szállni pokol felé.
Hát nem vólt ez az eggy elég,
Hogy hitvány ladikonn menjen az éhhalál'
Országába le vakmerőn
A' kints' szomszár miatt sorvadozó bolond,
A' szélvész' dühe köz't vakonn
Úszkálván, sok ezer tengernyi szörnyeteg
Kísérgesse nyomát midőn
A' víznek tetejét szántja hajóival,*

²⁴ *Guericke, Otto von* (1602—1686) dolgozta ki a vákuum előállításának elméletét, melyet a magdeburgi gömbökkel igazolt.

²⁵ *Boyle, Robert* (1627—1691) fejlesztette tovább Guericke eredményeit a gyakorlatban.

*Míg eggy a' pokolig lenyílt
 Őrvény özveszakadt faljait elnyeli.
 És még is te viszont az Ég'
 Hig öblébe veszély útakat újra nyítsz.
 A' lántzonn pihenő dühös
 Szélvészt mégy e vakonn úszva felöldani,
 Hogy rád küldje csoportjait,
 S megtépett falaid' szórja mohonn alá?
 Vagy tám a' zübörögve főtt
 Menykönek sietel menni hutájihoz,
 Hogy lángos kohait kinyisd,
 És kénkö-patakit töltsd hamarébb felénk?
 Vagy tám még amaz Ég'Ura
 Szent székéhez akarsz menni? Megállj kevély!
 Nem félsz é hogy alá lehell,
 'S a' tenger' befedett öblei nyelnek el,
 Vagy villámjai házait
 Felnyitván tüzelő fegyverivel lever?
 Sőt e' gőzüregenn midőn
 Által menni sietsz, mennyköveket feléd
 Nem lö; tsak felemel, 's hamar
 Megfúlsz, 's a' szomorú sirba rohansz alá.
 Menj hát, menj! 's az Eget, ha nem
 Félsz, új bűnnel, eredj, ellened ingereld!²⁶*

Vályi-Nagy bizonyára nem osztozott Sándorfival abban, hogy a természettudományos kísérlet erősíti a vallásosságot. Az „új bűn” nála egyenlő a természettudományos, a technikai haladással.

Száblik harmadik pesti léggömbjéről két irodalmi forrás is megemlékezik. A Pressburger Zeitung 1785. szeptember 11-i számában egy klasszicizáló elbeszélés található. Ez talán még az újságcikkeknel is leplezetlenebb ujjongással szól a gall szellemről, a „találékony Szajnárról”, melyhez méltók pannóniai csodálói, az igazi hazaszeretet fiai.

„Jöjj dicsőség szárnyas istennője, hirdesd kürtöddel a pannóniai művészek nevét egész a találékony Szajnáig! Kevéssel előbb még itt szunnyadt a Montgolfiere, mielőtt a gall szellem, a teremtmény életet lehelt belé, és most ismét repül, a thrákiai sashoz hasonlóan a felhőhordozó Haemus mérhetetlen magasságaiba! Szállj csak lelkes labda, vidd az igazi hazaszeretet fiainak nevét a dicsőség színterébe!”²⁷

Az ismeretlen szerző művében látható a 18. század végén működő hazai értelmiségi azon igyekezete is, hogy munkáival megvédje a művelt európai nemzetek által barbárnak tartott magyarokat a műveletlenség vádjá ellen. Ezúttal Száblik léggömbje emelte a magyarságot az európaiság szintjére.

Benyák Bernát (1745—1829) könnyed versikével tisztelte meg rendtársa és barátja nagyszerű teljesítményét. Rövid versében nagyszerű életképet fest a léggömb-eresztés pillanatáról, a látványt szemlélő különböző társadalmi típusok viselkedéséről.

²⁶ Vályi-Nagy F., Polyhymnia. Sárospatak, 1820. 174—175.

²⁷ Zoltán, i. m. 200.

Újszerű mesterség míg gömböt küld föl az égbe,
Máris e nagy csodahir járja be Pest piacát.
Mit törődik a várt nyereséggel az alma kofája,
Elveti azt s felhők tája felé figyel ő.
És ki imént még győztes acéllal verte az ellent,
Áll csak az itt s ámul: tábor a híg levegő.
Semmibe véve a városatyák hírét a poroszló
Ott sétál s bányún hőkken: elindul a gép.
Hőkken azen s már kész az egekre kimondani törvényt,
Így csúfol ki e kis gömb sok okos koponyát.
Van ki szalad, ki tetőre kap, utcán törtet a másik,
Itt is, amott is a nép nagy sokasága tolong.
Igyen látta e könnyű gázzal töltekezett gép:
Elfelel itt hivatalt, tennivalót, aki él.²⁸

Jól láttatja Benyák a léggömb hadi célokra való felhasználásának lehetőségét. A találmány teljes jövőjét azonban a Mindenes Gyűlytemény írójához hasonlóan ő sem tudhatta bizonytal. „Mínthogy ez a Levegő-égben való hajózás még tsak olyan, mint a mostan született gyermek, a kiből milyen ember fog lenni, előre ki nem lehet nézni: nem lehet felőle bizonyost mondani, mitsoda tökéletességre fog ez idővel menni, s' mitsoda hasznai fognak lenni? Meglehet, hogy ezt a találmányt idővel olly tökéletességre viszik az emberek, hogy az Égi hajón, a' levegő égben szinte olly nagy terheket lehet, mint a földön szekéren, vagy vízen hajón hordani: a' Levegő égneke tulajdonságait s' az abban levő dolgokat, jobban ki lehet, mint eddig tudtuk, tanulni: rajta messze sokkal hamarabb el lehet repülni, mint a vízen, vagy a szárazon mehet az ember; hadakozás idején a' megszállott Várból a' ki akar, rajta elillanhat, vagy a ben' szorult népnek fegyvert, eleséget s' a' t. [stb.] lehet a' Várba bészállítani: meg lehet rajta tudni, meddig vagy on a Levegő-égneke magassága, a szélneke határa s' a' t.”²⁹

A Benyák versében szereplő katona megdöbbenésében mindenesetre rövidesen többen is osztoztak: Montgolfiere-ék találmányát csakhamar a hadseregek sajátították ki felderítés, vagy éppenséggel bombázás céljaira. De ez természetesen már nem csupán a fizikusok és főleg nem Száblik felelőssége, ahogy ma sem az.

Széchenyi 1824. június 21-én a következő sorokat jegyezte naplójába: „...a lég-hajó még nagyon tökéletesülhet és ki lehet használni. (...) Meg vagyok győződve, és egy pillanatig sem kételkedem, hogy a le és felszállás lég nélkül lehetséges lesz... Vajjon jótétemény lesz-e ez az emberiségnek?”³⁰

Azóta több, mint másfél évszázad eltelt. A lég-hajó tökéletessé vált, a légi háború eszközei is hatalmasat fejlődtek, a repülés egyéni sporttá, kedvteléssé nemesedett. Légüres térben is repülnek már úrszerkezeteink. A technicizálódás hallatlan méreteket öltött. A kérdésre azonban — melyet Széchenyi tett fel — ma is inkább csak reméljük, mint tudjuk a választ.

²⁸ Tudósítvány a kegyes-tanítórendiek budapesti főgimnáziumáról az 1894—95-iki tanévben, Bp., 1895. 264. o. Fordítását e dolgozat szerzője készítette.

²⁹ Mindenes Gyűlytemény. I. negyed, Rév-Komárom, 1789. 231—232.

³⁰ „...Luftballon dennoch sehr vervollkommt werden kann, und dass man es bald ausmitteln wird. (...) Dass das beliebige Steigen und Fallen aber ohne aller Gefahr möglich zu machen ist, an dem zweifle ich keinen Augenblick... Ob aber der Menschheit dadurch eine Wohlthat geschähe, ist eine andere Frage. (Gróf Széchenyi István naplói, szerk: Viszota Gyula Bp., 1926. II. kötet 498—499.)

ISTVÁN SZÁBLIK

par

Imre Téglásy

Il y avait plusieurs savants hongrois qui contribuaient aux efforts du 18e siècle, qui se concentraient sur la conquête de la troisième dimension, c'est à dire sur celle de l'air. L'imitation du mécanisme aéromatique construit par les frères Montgolfier, qui marchait à l'aide de l'air chaud, était quand-même beaucoup plus que la répétition d'un spectacle. C'était l'esprit humain qui s'est aussi élevé à l'aide des globes ascendants et pénétrants dans le ciel; et les mécanismes multicolores et flottants — comme autant de drapeaux — marquaient l'expansion „des Lumières” sur la carte de l'Europe.

A l'an des succès français c'était professeur Nyemetz qui a fait un essai avec des globes, mais toute sa tentative était un échec. Un an plus tard *István Száblík*, professeur de physique de la congrégation piariste a lancé une „boule volante” à Pest. Les journaux du 18e siècle et les contemporains rendaient compte de l'expérience efficace, chantant l'hymne de „l'esprit inventif gaulois”. Le savant, nommé directeur de l'école piariste locale, a lancé de nouveau un ballon à Szeged, en 1785. Mais plus tard, la carrière personnelle de Száblík ne montait pas si haut que ses ballons. Comme il s'est refusé à accomplir les décrets scolaires de Joseph II, qui se concentraient sur la germanisation, le Conseil du Gouverneur l'a mis à pied. Au temps des changements, après la mort du „roi au chapeau” il a repris son poste et a commencé son activité par l'essai de l'abolition de la langue allemande. Le Conseil du Gouverneur a acclamé Száblík un rébelle, l'a dépouillé de toute sorte de postes publiques et l'a fait emporter par des pristals dans une maison conventuelle cachée. Enfin le martyr hongrois de l'esprit français des „Lumières” ne pouvait s'élever au-dessus des autres membres de la congrégation ni par sa vie, ni par son travail. Mais au cours de sa carrière d'enseignant il préparait à l'échelon idéologique les luttes pour la liberté et pour les réformes du milieu du 19e siècle.

A MÚLT SZÁZADI AMERIKA — MAGYAR SZEMMEL ISMERETLEN KÉZIRAT A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓBÓL

ZOMBORI ISTVÁN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Az 1848—49. évi szabadságharc bukása utáni menekültek közül igen sokan kerültek egy-két évi hányódás után Amerikába, létrehozva ott az első jelentős emigráns csoportot. Ennek emlékét számos napló, beszámoló, levél adta közre, már a múlt század második felében is. A XX. században megindult a történeti föltárás is. Az elmúlt években fokozódott a szakmai és általános érdeklődés a múlt századi magyar-amerikai kapcsolatok iránt. A kutatások lassan kezdik föltárni a Kossuth-emigráció tengerentúlrak szakadt részének főbb irányzatait, vezéregyéniségeit. Lexikonszerűen próbálják egy-egy személy sorsának alakulását összeszedni és közreadni.¹ Jelentős források a kéziratok, naplók, levelek. Íróik közül megemlíthetjük például Kossuth Lajost vagy Szemere Bertalant, Xantus János utazásairól készült művei pedig már az 1850-es évek végén megjelentek magyarul.² Az emigráció hivatalos, Kossuth által megbízott krónikása László Károly volt.³ Később a kevésbé ismert személyek is elmondták véleményüket.⁴

Az amerikai magyarság életének első tudományos kutatói között ott találjuk Márki Sándor művét.⁵ Az őt követő szerzők főleg az amerikai polgárháborúban szép számmal és nem kis dicsőséggel szereplő magyar katonák sorsát kísérték figyelemmel. Itt külön ki kell emelni Piványi Jenő munkásságát.⁶ Végül az Amerikában készült feldolgozások közül említsük meg Kende Géza és Vasváry Ödön munkáját.⁷

Úgy tűnik azonban, hogy mind a visszaemlékezések, amelyek főleg az emigráció személyes dolgaival vagy az amerikai polgárháborúval foglalkoznak, mind a földolgozások adósak maradnak a múlt század közepének Amerika-képével, vagyis az 1850-es évekbeli Amerika politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életének bemutatásával.

¹ Lengyel Emil, *Americans from Hungary*. Philadelphia-New York, 1948. Ács Tivadar, *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—1865* Bp. 1964.

² Az 1848 előtti időben: Bölöni Farkas Sándor, *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. Haraszthy Ágoston, *Utazás Éjszak-Amerikában*. Pest, 1844.; Szemere Bertalan, *Utazás külföldön*. Pest, 1845. 1—2. k. Az emigrációban keletkezett művek közül: Xantus János levelei Éjszakamerikából. Pest, 1858.; Uő. *Utazás Kalifornia déli részeiben*. Pest, 1860; Kecskeméthy Aurél, *Éjszak-Amerika 1876-ban*. Bp. 1877.; Kossuth Lajos, *Irataim az emigrációból*. Bp. 1880.; Szemere Bertalan levelei 1849—1862. Bp. 1887.

³ László Károly, *Naplótöredékek az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezettét illetőleg, Törökországban és az Amerikai Egyesült Államokban*. Bp. 1887., valamint László K., 1850—67 naplójegyzetei. Közli: Ács Tivadar: *Magyar úttörők az Újvilágban*. Bp. 1942.

⁴ Így például Kinizsi István, A „sánta huszár” naplója. Kolozsvár, 1895. Az eddig közölték bibliográfiája: Nagy Márta, *Az 1848—49-es emigráció memoir irodalma*. Bp. 1936.

⁵ Márki Sándor, *Amerika és a magyarság*. Bp. 1893. [bár ez igen vázlatos írás]

⁶ Piványi Jenő, *Hungarians in the American Civil War*. Cleveland, 1913.; Uő, *Magyarok az amerikai forradalomban*. New York, 1924.; Ács Tivaddal közösen írt műve: *Hungary and the Americas*. Bp. 1944.

⁷ Kende Géza, *Magyarok Amerikában*. Az amerikai magyarság története 1538—1926. Cleveland, 1927, 1—2. k.; Vasváry Ödön, *Lincoln's Hungarian Heroes*. Washington, 1938.

Annak az országnak a visszaadásával, amelyet a szabadságharcot átélt magyarok láttak és maguknak megalkottak. Nem az utazó, hanem az éveken át ott élők véleményére gondolunk. A tárgyalt időszak (1851—1861) élesszemű leírását, sokoldalú elemzését, a kapitalizálódó, de a rabszolgaság társadalmi-gazdasági béklyójával terhelt amerikai társadalom bemutatását az az Ács Gedeon végezte el, akinek az Országos Széchényi Könyvtár tíz kötetben csaknem 3000 oldalnyi kéziratát őrzi,⁸ s akinek három kötetnyi (közel 1000 oldalas) kézírata a közelmúltban került a szegedi Móra Ferenc Múzeumba (a továbbiakban MFM).⁹ Ez az óriási, ezideig csaknem teljesen feldolgozatlan anyag sok munkát adhat történészeknek, néprajzkutatóknak és irodalomároknak egyaránt.

MIT TUDUNK RÓLA?

Életére vonatkozó, sok tekintetben hiányos ismereteinket elsősorban kéziratából szereztük be. Az emigrációval foglalkozó irodalom szinte alig említi nevét. László Károly néhány mondatban említi, nyilván azért, mert az emigráció során jelentős politikai szerepet nem játszott.¹⁰ Ezt látszik igazolni Hajnal István könyve is, amely két mondatnál intézi el Ács Gedeont.¹¹

1925-ben bukkant fel először az a kilenc kötet kézirat, amelyet az OSZK (akkor még a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirtára) a közelebbről ismeretlen Wagner Jánostól vett meg,¹² majd ez 1957-ben kiegészül még egy kötettel.¹³ Ehhez kell sorolni a MFM már említett három kötetét, így számuk összesen tizenhárom, terjedelmük együttesen csaknem 4000 oldal.

1926-ban Rédeyné Hoffman Mária közölt egy részt a kéziratból.¹⁴ Néhány sor bevezető után szó szerint közölte az OSZK 2. számú kötetének a 160—200. oldal közti részét, amelyben Ács Gedeon George Brand: Observation on the Popular Antiquities at Great Britain című könyvét ismerteti, hozzáfűzve saját, magyarországi tapasztalatait, rámutatva a hasonló és eltérő sajátosságokra. Ugyanebben az évben fölvezolja Ács Gedeon életét (de ebben elég sok a pontatlanság) és ismerteti naplóját.¹⁵

Ács Gedeon amerikai tevékenységének kutatását a helyszínen Vasváry Ödön kezdte meg.¹⁶ Röviden ismertette Ács Gedeon életét, Amerikába kerülését, és ottani munkásságát, leírta a templomot, ahol Ács Gedeon mint lelkész működött. Pesti barátja révén fényképmásolatokat is kapott a kézirat néhány részletéről, ezekből idézett is. Az első amerikai magyar református egyház lelkészét látta benne, és ezt tartotta fő érdemnek is. Vasváry Ödön félreértette Ácsot; Ács kéziratának a Vasváry idézte részletéből ugyanis az derül ki, hogy az általa vezetett „magyar egyház” felekezeti szempontból igen vegyes, mert sok volt köztük a római katolikus, evangélikus, görög katolikus, sőt néhány „mózes-vallású” is. A közös az, hogy mind magyar emigráns

⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 2340. 1—9. k.

⁹ MFM Helytörténeti Gyűjtemény L. sz. 66. 91. 1.; 66. 92. 1.; 66. 93. 1.

¹⁰ László K. (1887) 23; 30; 39; 52; 130.

¹¹ Hajnal István, A Kossuth emigráció Törökországban. Bp. 1927. Jellemző egyébként a már említett bibliográfia szerzőjének, Nagy Mártának véleménye is: Ács Gedeon „életrajzi adatainak nincs történeti jelentősége, bár sorsa, érzés- és gondolatvilága típusa a fárado, kiábrándult bujdosó magyar életpályájának és lelkületének.” i. m. 58.

¹² OSZK beszerzési napló 1925/58.

¹³ Uo. 1957/79.

¹⁴ Etnographia, 1926. 20—28.

¹⁵ Napkelet, 1926. 744—759, 854—861, 952—962.

¹⁶ Amerikai Magyar Reformátusok Lapja, 1939. ápr. 1. 14—16.

volt.¹⁷ Egyáltalán érdemes megjegyezni, hogy lelkész létére föltűnően keveset ír a vallásról; sohasem elfogult, nem kenetteljes, és főként nem álszent. Ha a tényeket nem tudnánk, a kéziratból nem lehetne kideríteni, hogy pap írta.

Ács Gedeon kéziratának ismertetéséért legtöbbet kétségtelenül oldalági le származottja, Ács Tivadar tette.¹⁸ Könyvében közli az OSZK-beli kézirat fontos és jellemző részleteit. Hibájául róható viszont fel, hogy a kéziratot kivonatolva saját, igen szűkszavú összekötő szövegével vegyítve kíséri végig Ács Gedeon útját Magyarország elhagyásától az USA-ig, de semmivel sem közöl több adatot, mint amennyit maga a kézirat elárul. Ráadásul nem jelzi, hogy melyik kötetből, honnan idéz, sőt formailag a saját közlése és a napló szövege sem különül el. Végül hiányoljuk, hogy a szerző többször hivatkozik a kéziratkötetekre, de meg sem említi, hogy az OSZK-ban található.

Mégis ez az egyetlen tényleges szöveggazdálkodás a több ezer oldalnyi kéziratból, és a válogatás jó képet ad Ács Gedeon életének főbb állomásairól, bemutatja sokoldalú egyéniségét és svéleményét az amerikai társadalomról és népről. Az olvasó képet kap a naplóban gyakran szereplő hazai emlékképek révén Alsó-Baranyáról, anekdotákról, Ács Gedeon debreceni, kecskeméti, halasi stb. emlékeiről.

Ács Gedeon sorsát legutóbb Baranyai Júlia vizsgálta könyvében.¹⁹ Ács Tivadar kötetére támaszkodik, az eredetiekről nem tud. Ez magyarázza azt a téves állítását, hogy a kézirat új fényt deríthet az 1848—49-i szabadságharcra vonatkozó ismereteinkre,²⁰ mert Ács Gedeon a szabadságharc alatti tevékenységéről szinte semmit sem ír, és egyáltalán az 1848—49-i eseményekről, Kossúthtal való kapcsolatáról hallgat. Téved Baranyai Júlia, amikor 1821-ben 7 évesnek mondja Ács Gedeont,²¹ holott 1819-ben született. Érdeme viszont, hogy új adatokat közöl hőse fiatalkori tevékenységéről, végül néhány adalékot Ács Gedeon életének a hazatérése, 1861 és az 1887-ben bekövetkezett halála közti éveiről.

NAPLÓJA

Ács Gedeon említi, hogy többször neki kezdett feljegyzéseket készíteni, de ezek mindig abbamaradtak, és valószínűleg elkallódtak. 1856-ban fogott neki ismét, szükségét érezvén, hogy gondolatait, olvasmányait és a látottakat papírra vesse. Ettől kezdve rendszeresen vezette naplóját, pontos dátummal ellátva. Az 1850-es évek vége felé egyre jobban kínoztta a honvágy, ezzel arányosan többet írt naplójába. 1858-ban már négy, 1859-ben pedig öt kötet telik meg. A kötetek dátum szerint követik egymást. Így az OSZK-ban őrzött tíz kötet hézagai közé pontosan beillik a szegedi három kötet. A 13 kötet tehát Ács Gedeon teljes amerikai naplóanyagát jelenti. Az első, kisebb méretű kötetet kivéve az összes többi azonos nagyságú (négyrét), egyformán bekötött kézirat, tartalomjegyzékkel ellátva, ugyanis a naponta írt anyag tematikailag azonos, mindig valamilyen címmel jelezve.

A 13 kötetből egyetlen példány (az egyik szegedi) hiányos, a tartalomjegyzék szerint 378 oldalas, ám az utolsó 6 oldal (373—378) hiányzik.

¹⁷ Ács Tivadar, Kossuth papja Ács Gedeon. Bp. 1940. 78—79. (a továbbiakban Ács T. 1940.)

¹⁸ Ács T. 1940.

¹⁹ Baranyai Júlia, Vizbevezető nyomokon. Újvidék, 1976. 236—262. Mivel Ács Tivadar nem közölte, hol találhatók az eredeti kéziratok, érthető Baranyai Júlia kérdése: „Ki tudja, hol vár még mindig a kézírásos emlékirat arra, hogy közkinccsé váljék.” 236. o.

²⁰ Uo. 237.

²¹ Uo. 236.

Bostoni Jegyzetek.

1858.

Seize not write per for I am for whole volume in 10 to 100
dollar value too

... épületben mely Bostonban egyike legújabb és legnagyobb épületnek ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...
... a korszak korszakát nagy előrelépést jelentő ...

A 7. kötet címlapja (Valamennyi illusztráció Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele)

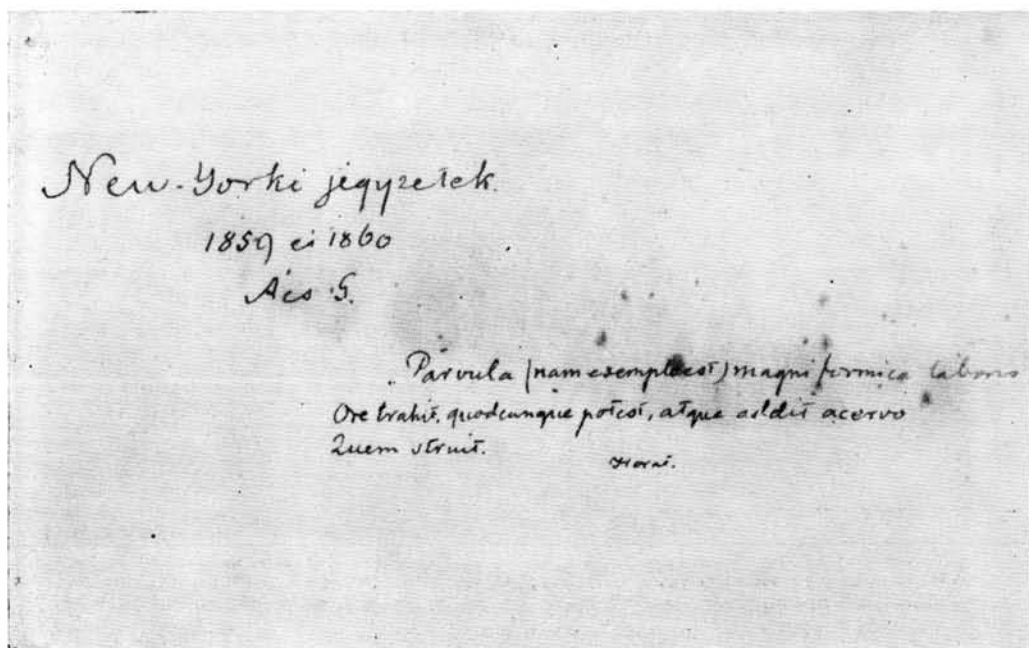
A szegedi három kötetről csak azt tudjuk, hogy 1888-ban kerültek Kozma László zombori ügyvédhez, onnan egy másik zombori családhoz, 1930-ban. A család a háború alatt áttelepült, és ők ajándékozták 1966-ban a múzeumnak.

A kéziratok rendje tehát a következő:

1. Bostoni Jegyzetek	1856. szept.-nov.	OSZK	Q.H. 2340 N.1.
2. Bostoni Jegyzetek	1856. nov.-1857. aug.	"	Q.H. 2340 N.2.
3. Bostoni Jegyzetek	1857. aug.-nov.	"	Q.H. 2340 N.2/a
4. Cím nélkül	1857. dec.-1858. febr.	"	Q.H. 2340 N.3.
5. Bostoni Jegyzetek	1858. febr.-júl.	"	Q.H. 2340 N.4.
6. Bostoni Jegyzetek	1858. júl.-aug.	"	Q.H. 2340 N.6.
7. Bostoni Jegyzetek	1858. szept.-nov.	MFM	Lsz. 66. 93. 1.
8. Bostoni Jegyzetek	1858. nov.-1859. jan.	OSZK	Q.H. 2340 N.5.
9. Jegyzetek	1859. jan.-ápr.	MFM	Lsz. 66. 92. 1.
10. Jegyzetek	1859. ápr.-júl.	OSZK	Q.H. 2340 N.7.
11. Jegyzetek	1859. júl.-nov.	"	Q.H. 2340 N.8.
12. New-Yorki Jegyzetek	1859. dec.-1860. nov.	MFM	Lsz. 66. 91. 1.
13. Jegyzetek	1860. nov.-1861. dec.	OSZK	Q.H. 2340 N.9.

ÉLETE

Ács Gedeon 1819. aug. 31-én született a baranya megyei Bellyén, köznemes családból. Anyja Kosdi Julianna, apja Ács László, református lelkész. Családja Pest megyei eredetű, és Kecskemétről került a Dráva-vidékre. A fiú így ír róla: „Családjának nemesi származására sokat tartott, s mivel ő Pest megyéből jött Baranyába, szükségesnek látta az utóbb nevezett megyében is hirdettetni nemességünket. Meggyűlésre ritkán ment, de tisztújításra megjelent mindig... Apám nem volt szenvedélyes

Részlet a 12. kötet címlapjáról

politikus, de azért a Jelenkört s a Pesti Hírlapot buzgón elolvasta.”²² Az apa laskói lelkész, fiát is annak szánta. Ezért előbb a kecskeméti főiskolára, majd Debrecenben a teológiára járatta. Ács Gedeon nagy szeretettel szól apjáról, aki róla s öccséről nagy igyekezettel gondoskodott, bár megjegyezte: „*Irányomban a legnagyobbat tévedt, midőn szelíden kényszerített pappá lenni, hajlamaim ellenére.*”²³ Sokkal szívesebben lett volna mérnök. Később, Amerikában is sokat kesergett, hogy milyen ügyetlen, s hogy egy jó mesterséggel sokkal többre vihetné, nem kellene nyomorognia. Iskoláinak elvégzése után apja mellett ténykedik, mint rektor. Apja halála után a laskóiak őt választották lelkészüknek (1845). Már ekkor is sokféle dolog érdekelt. Sokat olvas, és följegyzéseket készít „Olla Potrida” címmel.²⁴ Az aktív politikai élet iránt nem vonzódott. Naplójában írja: „*1848 elején egy csomagot kaptam Kecskemétről s abban Mikes Kelemen törökországi leveleit. Akkor még senkinek sem volt csak sejtésem is, mily változásokat szülend honnunkban a beállított év, s különösen én, ki politikáldódsztól iszonyodtam, ki nemesi előjogaim gyakorlása végett egyszer néztem be, akkor is rövid időre a megyei gyűlésbe: kinek kalandozásra, kóborlásra soha nem volt hajlalom, nem is gyaníthattam, hogy még valaha Mikesként én is firkálhassak az igazhitűek közül.*”²⁵ László Károly, aki már Kecskeméten a kollégiumban együtt járt²⁶ Ács Gedeonnal, elmondja róla, hogy Ács Gedeon a harcok kitörésekor teljes tekintélyével és szóbeli erejével biztatta a környékbelieket, hogy vegyenek részt a haza védelmében, a Habsburgok elleni harcban. Amikor a Dráva-vidék osztrák kézre került, elfogták, és több hónapra börtönbe zárták Péterváradon. Mikor kiszabadult, tovább folytatta lelkesítő beszédeit és a buzdítást. A szabadságharc végnapjait látva — nem lévén kétséges, hogy ismét börtön vár rá — viszontagságos úton átszökött a Dunán, s Orsovánál csatlakozott a menekülők táborához.²⁷ Ettől kezdve mindig Kossuth közelében találjuk. Sumlába érkezve néhányszor istentiszteletet tartott s beszédeivel igyekezett lelket önteni a menekültekbe. Később Kossuthal együtt ment Kisázsíába. Az emigráció vezetői között napirenden levő, sajnálatos viszályokban nem vett részt, egyaránt jóban volt Kossuthal és Perczellel. Később naplójában gyakran visszatért ezekre a torzalkodásokra, s nem kis fölháborodással írt a vitákról. Amikor a törökök Kossuth kíséretét igyekeztek lecsökkenteni, sikerült Ács Gedeont is maga mellett tartania, aki a Portához fölterjesztett listán mint „Udvari káplán Ács Gida Úr, kapitányi ranggal” szerepel.²⁸

1851-re az európai politika alakulása miatt Kossuth és kísérete mindinkább kellemetlenné vált Törökországnak. Az emigránsok sem érezték túl jó magukat a kisázsiai száműzetésben, ezért kormányközi megállapodások révén, valamennyi résztvevő fél meglegedésére az Amerikai Egyesült Államok kínált menedéket nekik. Ács Gedeon 1851. szeptemberében szállt a Mississippi nevű amerikai hajóra, amellyel végül is 1851. november 11-én érkezett New Yorkba. Ott a már korábban odaérkezett magyarok fogadták őket. Az Egyesült Államokban ekkor nagy szimpátia kísérte a magyar menekültek érkezését, és ez csak fokozódott, amikor Kossuth maga is megérkezett.

1852 márciusában New York-i hölgyek támogatása révén (akik egyletet szer-

²² Ács. T. 1940. 10.

²³ Uo. 12.

²⁴ Baranyai J. i. m. 249.

²⁵ Az abszolút sorrend szerint a három szegedi kézirat a 7. 9. és 12. Ezért a továbbiakban az idézetek helyét a kézirat-kötetek sorszámaival s kettőspont után a lapszámmal jelöljük: Pl. 7:21.

²⁶ László K. (1942) 55.

²⁷ Uo.

²⁸ László K. (1887) 30.

veztek azzal a céllal, hogy a magyarok részére istentiszteletet rendezzenek) lelkészévé válik a magyar közösségnek, amely a Fulton Street-en található holland református egyház templomában működött (North Church).²⁹ A magyarokat sok amerikai kereste fel. Így ismerkedett össze Ács Gedeon Henry Ward Beecher tiszteletessel Harriet Beecher Stowe fivérével is, akinek révén szeretett volna valami jó álláshoz jutni. De hamarosan be kellett látnia, hogy az csak hitegeti őt, s rájött arra is, hogy az amerikai egyházak a magyarok népszerűségét a maguk hasznára akarják fölhasználni. Különösen a lutheránusok igyekeztek egy-egy híresebb magyart a templomukba csábítani, hogy ezáltal odacsődüljön a nép, s ezzel az egyház tagjainak száma — és jövedelme — növekedjék.³⁰ Viszont tárgyilagosan állapítja meg: „*Már az első évben is feltűnt előttem, hogy az angol-amerikai pap, ha kétszínű farizeus, vagy ostoba bigott is, nem oly szenvedhetetlen, mint a német, mert nem beszél örökké, kegyeskedik Krisztusról, s megváltásról.*”³¹

Amikor azonban látta, hogy a magyarok közül sokan, sőt a lelkesítő juttatást adó amerikaiak is azt gondolják, hogy ezzel tulajdonképpen Ács Gedeonnak tettek szíveséget, mintegy megélhetést biztosítva számára, akkor alig egy évi működés után ott-hagyta a papi pályát, és 1853. márciusában elment dolgozni. Ez év nyarán egy Freund nevű magyar öntöttvas- és fa-márványozó gyárába került mint kétkézi munkás. 1854-ben azonban Amerikában gazdasági válság tört ki, Freund is kénytelen volt bezárni gyárát és Ács Gedeon az utcán találta magát. Ekkor egy ideig megtakarított pénzéből élt, de a New York-i életet drágának találván barátjához László Károlyhoz fordult, aki mérnökként vasútépítésnél dolgozott. Az ő segítségével révén került 1854. márciusában Syracuse városába, ahol a Syracuse-Binghamton-i vasútvonal építésén dolgozott. Ez időben Ithacában lakott, s László Károlyhoz írt levelében panaszkodott társtalanságára, a kínzó egyedüllétre.³² 1854. őszén Bostonba költözött. Itt tagja lett a „magyar klubnak”, a magyar ügy iránt érdeklődő amerikaiak gyülekezetének, amely George Luther Stearns házában jött össze. Ez időben Ács Gedeon keleti tárgyú tanulmányokat, előadásokat tartott (az ókori Egyiptomról, az aszírokról, stb.).³³

1859 végén ismét New Yorkba ment s ott ismerkedett meg egy új mesterséggel, a fényképezéssel. Előbb Benicky Kornélnak, majd régi barátjának, Podhradszky Károlynak műtermében dolgozott mint segéd.³⁴ Így kerülhetett a Szegeden őrzött kézirat belső borítójára Ács Gedeon egyetlen, amerikai éveiből fennmaradt fényképe.³⁵ A borító másik oldalán Podhradszky fényképe látható Ács Gedeon írásával. Jegyzeteiből azt is megtudjuk, hogy bár igen érdekes volt ez a munka számára, éppen, hogy csak megélt belőle. A szűkös anyagi helyzet egyébként tíz éves amerikai

²⁹ Vasváry Ö., i. m. 15.

³⁰ Ács T. 1940. 72—73.

³¹ Uo. 75.

³² László K., (1942) 57.

³³ Vasváry Ö., i. m. 16.

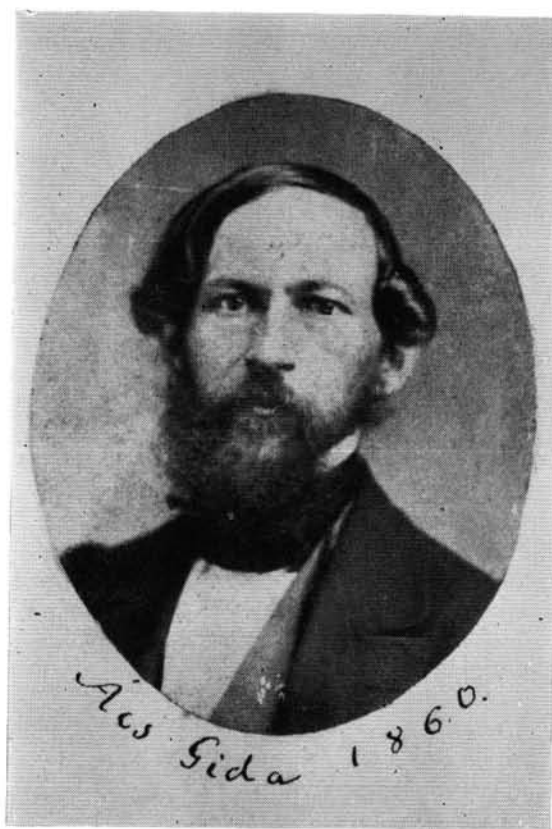
³⁴ Podhradszky Károly vármegyei tisztviselő, századosként vett részt a szabadságharcban. Komárom ostroma után menlevéllel távozott Németországba, majd Amerikába. Előbb fametszetkészítéssel foglalkozott, azután fényképész üzletet nyitott. Vö. Ács T. (1964) 138.

³⁵ Vasváry Ödön az Új Magyar Út című folyóiratban (Washington, 1953, 1—3.) közölte Ács Gedeon eddig egyetlen ismert portréját. Ezt 1851-ben Watler Gould festő készítette Kutahiában (Kisázsia) A szépia portré Vasváry Ödön érdeméből ma a washingtoni Kossuth Házban található. — Azóta még egy fényképet ismerünk, amely az idős Ács Gedeont, a csúzai lelkészt ábrázolja, Baranyai Júlia könyvéből.

E tanulmány elkészülte után érkezett a hír, hogy elhunyt Vasváry Ödön. Az általa fél évszázad alatt összegyűjtött igen gazdag, amerikai magyar vonatkozású anyag, kézirat stb. 1972-i adománylevelé értelmében a szegedi Somonyi könyvtárba került. Valószínű, hogy belőle Ács Gedeonra vonatkozó ismereteinket is kiegészíthetjük majd.

tartózkodását végig jellemzi. Ebben kétségtelen közrejátszott a maga által is gyakran hangoztatott érzéketlensége a gyakorlati, üzleti dolgok iránt. Hiszen pl. barátja, László Károly, gazdag emberként tért haza, s nem ő volt az egyetlen ilyen.

Az amerikai gondolkodásmód azonban távol áll tőle. Elsősorban az önzést látja meg: „a vastag önzés szememben mindig egyike volt a legvisszatasztóbb jellemvonásoknak... Az, ki nagyobb bámulója korunk anyagi haladásának, mint én vagyok, jobban érezheti magát e földrészen... s ha tud kupeckedni s hosszú imákat mondani: igen boldog lehet.”³⁶

Ács Gedeon 1860-ban (A 12. kötet borítójáról)

Az emigráció tagjai közül sokkal tartott kapcsolatot, de semmiféle szervezkedésben nem vett részt. Ez is oka, hogy az emigrációval foglalkozó irodalom alig ismeri nevét. Amikor 1853-ban abbahagyta a lelkipásztorkodást, és dolgozni ment, barátai-val egy magyar betegsegélyező egyletet hozott létre, a beteg emigránsokat segítendő. „Ez volt az egyetlen egylet, melynek tagja voltam, mióta honomból kijöttem. Politikai egyletben soha nem vettem részt s ezután sem akarok.”³⁷ De a politika iránt nagy figyelmet tanúsított, s jól ismerte az erőviszonyokat, állásfoglalása mindig világos.

³⁶ Ács T. 1940. 138.

³⁷ Uo. 79.

volt. Amikor öt évi ott-tartózkodás után fölvehette volna az állampolgárságot, vonakodott, mert szégyellte, hogy az északiak megtűrik a déli államokban a rabszolgaságot. Az északi polgárról keserűen írta: „a szolgaságból megszököttet üldözi és kiadja ő, a szabadsággal büszkélkedő. Most polgárrá lehetek, ha akarom, de szégyenlek azzá lenni... Húszom halasztva a dolgot, míg lehet, s azt tartom, polgárrá csak akkor leszek, ha biztos kilátásom lehetend, mikép szavazatom által én is segíthetem a szenvedő rabszolgák felszabadítása ügyét.”³⁸

1858. november 16-án mégiscsak fölveszi az állampolgárságot.³⁹ Közben növekvő honvágygal figyeli az európai politikai élet fejleményeit, s különösen Magyarország

Ács Gedeon öregkori képe (Közli Baranyai Júlia)

sorsát. Készülődik a hazatérésre. „Egyébiránt az, ki nem gyermekkorában választ új hazát, elégülve soha sincs és sötét színben lát sokat, miben tán nem ütköznék meg, ha csak utazó lenne. Én későn találtam jönni s ha századot töltenék is e nép között, folyvást idegen maradok. Sőt az maradtam volna, hihetőleg, ha korábban jövök is.”⁴⁰

A hosszú emigráció után végül 1861. február 23-án szállt hajóra New Yorkban s nekivágott az útnak Angliába. Onnét Hamburgba, majd Németországon át Magyar-

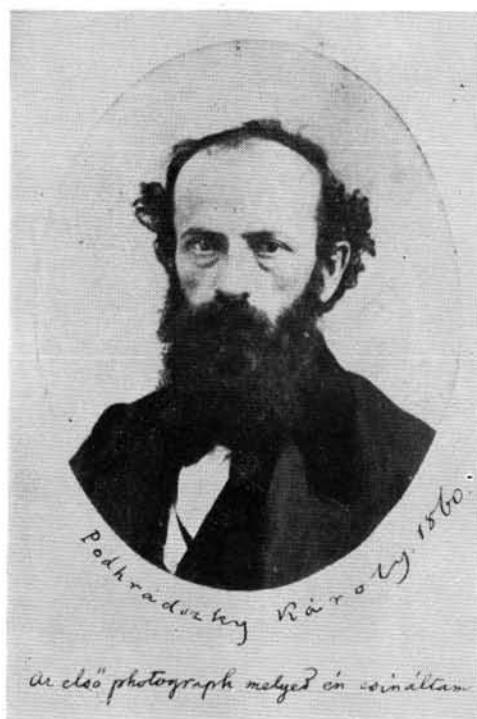
³⁸ Uo. 137.

³⁹ Uo. 175.

⁴⁰ Uo. 138.

országra. „Hazafelé indultam ugyan, — írta, — de mégis úgy esett, mintha újabb származásba mennék, mert Amerika, hol sokat nyomorogtam is benne, második honom volt, melyben odaérkeztemkor csak pár szegény barátom volt, de később sok melegszívű amerikai is akadt...”⁴¹

Hazaérve nem kis csalódással vette tudomásul, hogy a pesti úri társaság igen lekezelően bánt vele, a szegény hazatérten, sőt szinte vétkéül rótták föl, hogy Magyarországot elhagyta. Keserűen jegyezte meg: „Ha valahol, Pesten ruha teszi az embert.”⁴² Hamarosan leutazott Laskóra, ahol egykori hívei örömmel fogadták. De mivel a lelkészi állást időközben betöltötték, a falubeliek protestálása ellenére sem kerülhetett oda vissza. Előjárói a szintén Dráva-vidéki Csúzára helyezték, ott is élt békében, szorgalomban haláláig, 1887. november 12-ig.

Podhradszky Károly képe 1860-ban, Ács Gedeon kézírásával (A 12. kötet borítójáról)

AZ AMERIKAI ÉLET

A XIX. század első felében az Egyesült Államokban megindult a kapitalista fejlődés. Északon a mezőgazdaság a szabad paraszti árutermelés útján, az ún. „amerikai úton” haladt, amely lehetővé tette a kapitalizálódást. Az ipar is fejlődésnek indult, s bár az angol áruk erős versenytársat jelentettek, az állam védővámokkal sikeresen védte meg a hazai ipart. A déli nagybirtokok a rabszolgamunkára alapozott

⁴¹ Uo. 211.

⁴² Uo. 219.

termeléssel szintén jelentős mennyiségű árut termeltek, főleg gyapotot. Az 1820-as Missouri-egyezmény kompromisszum volt a föderáción belül, amelyet az északi államok kénytelenek voltak elfogadni, s amely a rabszolgaság földrajzi határát a 36° 30' északi szélességi foknál állapította meg.

Az északi ipar fejlődése során kiemelkedett a gépgyártás. Magas fokot ért el a közlekedési eszközök gyártása, különösen a vasút és a gőzhajó készítés. Ezzel együtt járt a települések közti árucseréjének növekedése is. A távíró feltalálása a gazdasági életet csak tovább lendítette. Az 1850-es évektől kezdve aztán az északi kapitalizmus rohamosan fejlődött. A lakosság száma 1850 és 1860 között 23 millióról 31 millióra nőtt — főleg az északnyugati államokban. Ezzel együtt fokozódott a farmergazdaságok súlya is. Napról napra növekedett a bankok és egyéb pénzintézetek száma és befolyása. A távíró addig nem látott mértékben növelte a sajtó szerepét.

Ezzel szemben az 1850-es évekre a déli rabszolgautótermékek válságba kerültek. A rabszolgatermelés hatékonyságát tovább fokozni nem lehetett. A szökések száma nőtt. Ez az észak-dél közti konfliktus új területét nyitotta meg. Fokozta az ellentétet az is, hogy az északiak iparvédő vámpolitikáját a déliek ellenezték — ők a gyapotért kapott pénzből könnyen kifizették a külföldi termékek árát. A háborúság nyíltan 1854-ben, Kansas állam fölvétele kapcsán robbant ki, majd 1857-ben, a legfelső bíróság döntése a Dred Scott ügyben (mely kimondta, hogy a rabszolga szabad államba költözése nem jelenti egyben a felszabadítását) jelezte, hogy észak és dél között a nyílt összecsapás már nem odázható el sokáig. A farmertömegekre támaszkodó északi burzsoázia, hatalmát biztosítandó, 1854-ben új politikai pártot hozott létre, köztársasági párt néven. Programjában a földreformot és a rabszolgafelszabadítást követelte. Ettől kezdve az amerikai politikai élet állandó küzdőtérre vált, ahol naponta csaptak össze az ellenfelek. E csatározások az 1860-as elnökválasztáson érték el tetőpontjukat s elvezettek a polgárháború kitöréséhez.

Ez az az évtized (1851—1861), amikor Ács Gedeon naplójában amerikai élményeit leírta, megfigyeléseit szépen, aprólékosan gyűjtögette, s amelyből számunkra értékes kép kerekedik ki. Ez az Amerika-leírás árnyalt, a társadalom legkülönbözőbb osztályait és rétegeit is bemutatta, kitért a politikai rendszerre, az új találmányokra, és a kulturális életre is. Kettősség jellemzi Ács Gedeon írását: Egyrészt éles szemű bírálat, az önző, kíméletlen kapitalizálódás megvetése, másrészt az elismerés a nemesi előjogokat nem ismerő, az emberiséget új, hasznos találmányokkal gyarapító, alapjában véve demokratikus társadalom iránt. Önkéntelenül kínálkozik az összehasonlítás igénye a szintén köznemesi származású Bölöni Farkas Sándor,⁴³ (aki 1830—1833 között töltött két és fél évet az Egyesült Államokban) és Ács Gedeon Amerika képe között. Hogyan változott az amerikai társadalom a több mint két évtized alatt, s milyen változást hozott 1848—49 a magyar közgondolkodásban. Ennek elvégzése meghaladja e tanulmány lehetőségeit, de a magyar történeti kutatásnak el kell majd végeznie ezt, Ács Gedeon munkásságának további feltárása során.

Ács Gedeon életének nehézségei közepette is megőrizte érdeklődését és tárgyilagosságát. Boston és New York, a két nagyváros, ahol élt, az amerikai gazdasági élet központja. Az eseményekről így gyorsan is és közlőre számolt be. Naplójának értékét növeli, hogy rengeteg könyvet olvasott, ezeket röviden ismertette naplójában és saját bírálatát, véleményét is hozzáfűzte. Így pl. a múlt század közepén megjelent több angol, (néha német vagy francia) munkát említ, amelyek Magyarországról szólnak. Érdeklődött a néprajz iránt is. Sok néprajzi tárgyú könyvről írt, és ezek

⁴³ Bölöni F. S., Utazás Északamerikában. Bp. 1943.

kapcsán kitért saját emlékeire. Kecskemét, Debrecen, Eszék és a Dráva-vidék falvairól, embereiről oly hitelességgel szól, hogy ezek forrásértékkel bírnak.⁴⁴

Ács Gedeon naplóját olvasmányossá teszi — a témák érdekessége mellett — az a derűs, szellemes, gyakran anekdotázó hang, amellyel mondanivalóját előadja. Ennek értékét csak növeli, hogy ezek a derűs sorok legtöbbször nehéz munkában eltöltött nap után, éjszaka, nyomorúságos körülmények között tengődő ember tollából születtek.

A kéziratok szerkezete hasonló: mindegyik néhány oldalas, önálló kis cikkek-kékből áll. A 13 kötetnyi anyag egészére is kiterjeszthetjük a 3 szegedi kötet átvizsgálása során nyert megállapításainkat.

Magát és följegyzéseit olyan emberhez hasonlítja, aki házat akar építeni, s ezért lassan gyűjtögeti az anyagot. Egyik évben vályogot, a másikban fát vesz, majd a közben már szétmállott vályog helyett újat ver, de az építést magát mindig halogatja. Így van ő is az írással. Csak jegyezget gondosan, és talán, egykor, majd ír belőle nagyobbbat, egy összefüggő munkát. Nem véletlenül írja a 12. kötet címlapjára jelzőként az idézetet Horatiustól: „*Parvula (nam exemplo est) magni formica laboris ore trahit, quodcunque potest, atque addit acervo quem struit.*” [A kis hangya, amely például szolgál, sokat dolgozik, szájával hordozza amit csak tud, és a rakáshoz teszi, amelyet épít.]

Ma már tudjuk, hogy erre soha nem került sor. Legnagyobb teret írásaiban az amerikai társadalom leírásának és bírálatainak szentelte. Hol haraggal, hol derűvel szólt a látottakról, néha csak indulat nélkül rögzítette az eseményt. Jellemzője, hogy az élet legkülönbözőbb eseményeire és jelenségeire is fölfigyelt. Gyakran veti össze az amerikai és az angol társadalmat. Ilyenkor — kissé ironikusan — a két testvéréről John Bull-ról (Anglia) és Brother Jonathan-ról (USA) beszél.

Ebben az időben éltek reneszánszukat a különféle spiritisza körök, „mesterek”. Ács Gedeon megvető hangon mutat rá az emberi hiszékenységet kihasználó, tevékenységükből busás hasznot húzó spiritiszták, álomlátók trükkjeire. Rámutat, hogy a sajtó is hozzájárul sikereikhez, mert minden hazugságot leköszölnek és mindjárt csodákról beszélnek. Jót derül viszont azon, hogy a „spiritisza humbug” elleni harc is igazi, amerikai módon történik. Elmesél egy esetet. Egy jenki [mindig így említi az amerikaiakat] meghirdette a lapokban, hogy másnap este a városháza egy termében ő ki fogja ugratni a macskát a zsákból a spiritisztákkal kapcsolatban. Belépődíj 5 cent. Másnap este nagy tömeg jött össze, s ő rövid bevezető után előhúzott egy zsákot és kinyitotta. Abból hirtelen kiugrott egy öreg kandúr, a jenki pedig a zűrzavarban eltűnt. De hogy a spiritiszták szerepe nem volt elhanyagolandó, arra tanulságos adatot közöl. Eszerint 1859-ben New York-ban 350 000, Massachusetts-ben 100 000, Rhode Island-ban 5000 spiritisza volt. Az adatok nyilvánvaló túlzásuk ellenére is jellemzőek. (7: 22; 192—212; 9: 65.)

Találmányok

Jól látja a pozitívumokat is. „*A jenki legfurfangosabb népe a világnak — írja — s tán egy sem hal meg, mielőtt néhány nagyszerű találmánnyal nem boldogítaná az emberiséget... E találmányok nagyobb részét humbugnak s nevetségesnek mondhatni, de töméredek közte a figyelemre méltó is. Még a legfélreesebb vidéki iparműkiállítás on is seregét láthatni a legújabb, vető, arató, kaszáló, cséplő, szóró gépeknek s minden egyéb gazdasági s nem gazdasági műszereknek. Annak, ki haszonra való célszerű*

⁴⁴ E néprajzi tanulságokat külön dolgozatban kívánom összefoglalni.

találmánnyal áll elő, nincs szüksége, hogy pártfogók alamizsna kegyéért esengjen. Siet kizárólagos szabadalmat biztosítani, s eztán, ha magának nincs pénze, talál akár-mennyi pénzes embert, ki a vállalatot segíti, ha az több száztolít ígér. A jenki vakmerő vállalkozó, s kétségbeesettnek látszó merénnyel sem ijed vissza, sőt kap rajta, s nagyot bukik, vagy nagyot nyer. Az előlegesen is biztosnak látszó vállalatra egész világ vágýtárs, s az ilyenből csekély és lassú a jövedelem. A jenki hirtelen szeret meggazdagodni s ezért leginkább kap a merénnyel." (7:80)

Megemlíti a híres, kézhajtású French féle mosógépet, mint praktikus talál-mányt, de azt is megjegyzi: „*reményilem, nem lesz közhasználatú, mielőtt én haza-megyek Alsó-Baranyába s gyönyörködöm még egyszer a laskói tó partján a szoknyáju-kat magasan fölaggató széptermétű menyecske mosónék látásában.*" (12:272)

Ugyanígy tetszik neki az ötlet, hogy a kézhajtogatás helyett, Amerikában már 1845 óta géppel gyártják a borlékot, 250 félélt, s ez megkönnyíti a levélírást. (12:230) Megemlíti a léghajót, a vitorlával hajtott kocsit és még sok más találmányt.

Az atlanti távirda 1858. augusztusában a legnagyobb eseményt jelentette. Nagyon tanulságos az Európát Amerikával összekötő távirda létrehozásának története. El-mondja, hogy augusztus 3-án a vállalkozás szervezőjét, Cyrus Fieldet még bolondnak tartották ötletéért, másnap már Kolumbus, Newton és Franklin társaságában emle-gették. Óriási tömegek vándoroltak az épületet megtekinteni. Megjegyzi, hogy az angol királynő és az amerikai elnök az üdvözlő táviratban nagy szavakkal méltatta a távirda jelentőségét, az emberiség életében. Mint Buchanan elnök mondta; „*legyen olyan műszer, melyen az isteni gondviselést, vallást, művelődést, szabadságot, tör-vénnyt terjesztend*". Ács Gedeon nem tudja megállni, hogy ne tegye hozzá saját meg-jegyzését: „*Vallást?... meglássuk! Én azt hiszem, hogy sok víz folyand le addig a Hudsonon és a Potomacra, míg az atlanti távirda csak egyetlen embert is megvallásoz. Gyapjú, kávé, tea és egyéb effélék piaci ára, bankok, börze, hírek, ezek Anglia és Amerika vallása s a távirda ezeket fogja terjesztetni.*" Egy üzletember pedig megvette a kábel maradékát és dísz tárgyakat készített belőle. Októberben azonban Ács már arról ír, hogy a távirda megbukott, forgalma nincs. Az amerikaiak jellemző módon azonnal azt kezdték hangoztatni, hogy az angol-amerikai közös vállalkozásban ké-szült távirda tulajdonképpen inkább angol, s így a kudarc is az angoloké. (7:8—9; 22—23; 180)

A reklám

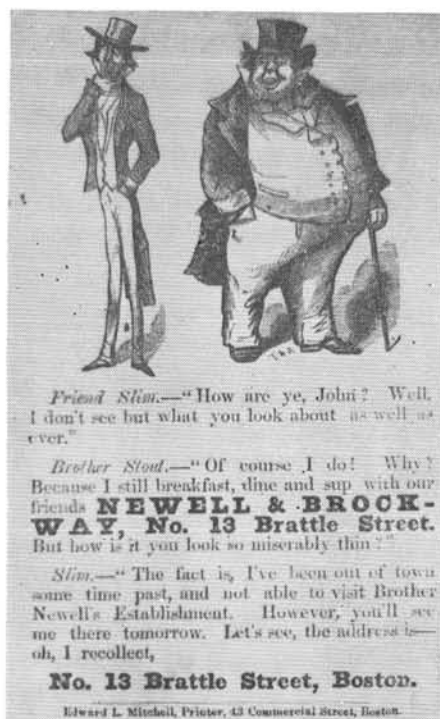
Az amerikai mindennapi életének állandó velejárója a városokban a reklám. Ács Gedeon elmondja, hogy Bostonban öt percig nem sétálhatott az ember bármely irányban anélkül, hogy ne találkozott volna hirdetménnyel, amely vásárlásra vagy fo-gyasztásra biztat. Naplójába számos ilyen reklámcédulát és újsághirdetést beragasztott. Az üzletember nem válogat, még a hegycsúcson levő emlékművön, és a szikla olda-lán is ott a felirat. (7:24) Az újság első lapján négy hosszú hasáb hirdetményből áll, s a többi oldalakra is jut belőlük.

A pénzvág

Hamar belátja, hogy a társadalom központi kérdése a pénz, a tőke körül forog. Az amerikai nő férjül olyat akar, aki gazdag és ismert személy. Az amerikai regény-hősről pedig rendszerint kiderül, hogy szegény emberként kezdte, és ezután a saját erejéből lett dúsgazdaggá. Még az egyházon belül is döntő szerepe van a pénznek.

Leír egy baptista egyházat, amely előző évben botrányos paráznságért elcsapta lelkészét, de mivel a hívek — s a jövedelem száma lecsökkent, hát hamarosan visszahívták. (7:99)

Nem tudja elítélni az amerikaiakat a pénzvágy miatt, hiszen a nyomorból neki is bőven kijutott. Így érthető megjegyzése: „Az amerikai nép jellemének tán legszembe-
tűnőbb vonása a pénz-vágy. Kárhoztatni könnyű érte, de ha csak az vethet követ reá,

Korabeli reklámkép a naplóból (9:96)

ki ment e hibától, ki fogja kezdeni a kövezést?... A szegénység terhe oly iszonyú s mint én magam tapasztalom, oly lélek s test pusztító, hogy nem csodálom ha valaki élte vég-céljává tűzi is a pénzszerzést...” (9:255) És az amerikaiak közül sokan valóban sikeresen folytatják tevékenységüket. Az már más kérdés, hogy az így nyert pénzt s gazdagságot hogy hasznosítják, mire költik. Ács Gedeon naplójának ezzel kapcsolatos, s most említendő néhány oldala a legjobb részek közé tartozik.

„Amerikában a fölgazdagult kupec hiába áhítozik báróságra, rendjelekre; föld-birtokot nincs érdekében venni, mert annyi a föld, s oly olcsó, hogy ha mondaná miképp ezer vagy százezer vagy még több hold földje van, polgártársai azért csak egy hüvelyknyível sem nézik nagyobbna, mintha egy talpalatnyi ingatlan birtoka sem lenne. Ebből aztán következik, hogy a hirtelen gazdagult pór póríasan fitogtatja gazdagságát. Már-ványpalotát épít New Yorkban az V. Avenuen, s azt góth és görög és egyiptomi, török-tatár stílusban építi és bútorozza. Tömérdék benne a bibor-bársony, tömérdék a könyv s festmény, de a festmény □-láb számra van készíttetve, a könyvtár fontszámra vásárolva, minden egyéb mellék nézet nélkül. S a lenmagolaj Dariusnak neje és leánya barbár-gazdagon öltöznek, uradalmak árát hordozván hátukon s ujjaikon és az ifjú úr fast

young man, betyár kocsis-hajlamokkal s prima és seconda donnákat vadászgató.” (9:261—264)

A pénz tele marokkal szórják, s ezért ritka az, hogy a harmadik generációra is maradjon belőle. Viszont itt még a leggazdagabb család tagja is csak „Mister”, mert az európaihoz hasonló születési arisztokrácia nincs... Ennek hasznos következménye az, hogy a hirtelen gazdagodottak között kevés az, ki csak a ruha és ékszer révén akar kitűnni, hanem sokan hatalmas tudományos és művészeti alapítványokat hoznak létre. Másrészt a hirtelen jött milliók gyakran ugyanúgy el is illannak, ezért a tulajdonos iránti tisztelet is ezzel együtt. Az üzletelés során nagyon gyakran a maga is egykori bevándorló üzletember az Amerikába érkezők révén gazdagszik meg. A lelkiismeretlenség, csalás mindennapos. Ez vonatkozik a bankokra [*vadmacska bankoknak* nevezi az új pénzintézeteket] és a biztosító társaságokra is. Azt is jól látja, hogy sok európai üzletember is Amerikában fekteti be pénzét, ezzel az ottani tőkét gyarapítva. Sok ember pénzét vállalatokba fekteti, mert mind azt hiszi, hogy csak a másik ostoba, ő nem, és így a bukást elkerülheti. Aztán a válság alkalmával ő is éppúgy belebukik. Találóan jegyzi meg: „*A sok jótékony intézet, a sok kollégium, melyre e nemzet büszke, legnagyobb részben ebül gyűlt pénzből van építve. De az intézetek áldása maradandó lesz.*” (9:261-264)

A pénzvágy roppant találékonnyá teszi a jenkit, s képes elmenni a haszonért Kínába vagy Afrikába is. Ha kell vitorlást épít, vagy éppen vasutat. Egyszerre akar óriási vagyont, és ezért nem fél a kockázatvállalástól sem. Ha sikerül, minden övé, ha nem, akkor kezd elölről. „*A német, a francia, a svéd, ha e honban telepszik meg mind földműves, azt hiszi, legjobb kis tanyát művelnie, mert a napszámos drága s alig kapható; azt hiszi, legokosabb csak annyit venni, mennyit saját családjának kézi munkájával művelhet. A Jenki százával, ezrével veszi a holdat, s roppant tanyáját gépekkel műveli, s hogy ezt tehesse, szívesen fizeti a legnagyobb árat is a javított gépekért, s mivel ezek jó áron kelnek, a földművelő gépek gyártói igyekeznek jobbat adni mint vetélytársaik, s — az amerikai gépek évről évre tökélesülnek. Valóságos Jenki földműves kevés van, mert a legtöbb csak ideiglenesen akar földet művelni, hogy hirtelen nagyot nyerjen.*” Éppen ezért az amerikai bármikor kész eladni földjét. Gyakran változtatják foglalkozásukat, nagyon kevés az, aki ugyanazt teszi, amit valaha elkezdett, nem is igen akad olyan — mint Európában, hogy ha rosszul is választott mesteriséget, azon ne váltotasson. Ez a tenni akarás, előrejutás a legfőbb sajátosságuk. Az amerikai mindig siet, rohan, mohón eszik. „*Csendes gyönyört nem élvezhet, mert élvezetét a pénzcsörgés, és a kétszerkettős tabella zavarja. Olyanra van szüksége, melytől csengjen füle pár óráig s vakuljon szeme...*” Ennek káros következménye: sok rokkant, beteg, s főleg sok a kereskedelmi pályán az idegileg tönkrement ember. (valamennyi idézet 9:261—264)

A pénzvágy rideggé és kíméletlenné teszi az amerikai életet. Sok a csalás és korrupció. Amikor 1851. őszén New Yorkba érkeztek, az állam pénzén helyezték el őket. De az ellátásuk rossz volt, az újságok és a lakosság mégis ellenük fordultak, mert a kormányzat szerint a közpénzekből hatalmas összegeket költöttek rájuk. Valójában a pénzt elsikkasztották. (7:59) Nagyon sok a súlyos kárral és halállal végződő tüzeset. A gyulladást rendszerint nem a véletlen okozza, hanem maga a tulajdonos. A gyárak, raktárak, lakóházak persze gondatlanságból is meggyulladhatnak, de New Yorkban pl. olyan sűrűn vannak az épületek, hogy senki sem lehet ezeken a vidékeken egy percre sem biztonságban a tűztől. Mindezt a haszon, a pénz miatt teszik így a tulajdonosok. Az emberek már megszokták, hogy a legszegényebb házakon nincs létra, menekülni a tűztől nem lehet. A tulajdonos azzal menti magát, hogy New Yorkban ez nem szokás, ezért nem csináltatott ő sem. (7:25; 12:80; 102)

A közönynek és nemtörődöm szemléletnek számos áldozata van. Elrettentő képet fest a New York-i nyomornegyedekről, a szegények sorsáról, börtönökről és kórházakról. (12:59; 130) A szegényeket ártatlanul is becsukják, a gazdag ember szabadlábbon védekezik s rendszerint sikerül enyhén elintézni az ügyet, legyen szó akár emberölésről is. (12:123) A gazdagok nem tudják mire költeni a pénzüket, a szegények, — nem kapván munkát, éhenhalnak. Egy konkrét esetet említ „*Storia és neje igen becsületes és munkás egyének, de koldulni, vagy lopni nem akarnak s munkát nem kapván nincs egyéb kilátásuk, mint halál által menekülni a nyomortól.*” (12:212-213)

A társadalom a sikeres, gazdag embernek mindent elnéz. A legnagyobb dicséret, amelyet ilyen emberre mondanak az, hogy „*smart*”, vagyis ügyes, élelmes. Lehet hazudozó, csaló, a siker mindent elleplez. A panzió tulajdonosa, ahol lakott, eladta házát, de lakóinak nem szólt, csak az utolsó nap, amikor már ki kellett költözniük, hogy vele menjenek új penziójába. Ő is ügyes ember. Smart. (12:349) Ügyes ember az a Douglas nevű úr is, aki birtoka kellős közepéből — látszólag jótékonyaságból — néhány holdat egyetem alapítására ajándékozott. De mihelyt a kollégium felépül, az addig pár száz dollárt érő birtoka azonnal 20 000-et ér. (7:134)

Az anyagiakat kell keresni a látszólag értelmetlen tettek mögött is. Így az a lány, aki a Broadway 600. számú ház egyik termében arra vállalkozott, hogy 60 óráig járkál, megállás és alvás nélkül, azért a pénzért teszi, amely a nézők belépti díjaiból összejön. És nem egy ilyen eset van, hanem sok. „*Az ily öngyilkos mutatóványokat kár megengedni.. s mindazok kik rendezik és nézik, kemény pénzbüntetést érdemelnének.*” (12:162) Pedig néző bőven akad, mert a szenzáció és a látványosság iránt az érdeklődés mindig nagy. Az amerikaiak kíváncsisága valósággal hagyomány. Az anekdóta szerint Benjamin Franklin, aki közismerten türelmes ember volt, egyszer mikor apjához utazott haza, meguntá már, hogy minden egyes fogadóban a tulajdonos, a felesége, a felszolgáló és a szobalány, mind aziránt érdeklődött, hogy kicsoda ő, hova megy, és mit akar ott. Ezért a legközelebbi fogadóban megkérte a fogadóst, hívja össze az egész személyzetet az utolsó emberig. Amikor összejöttek, rövid beszédben elmondta, hogy ő ki, hova utazik és miért. Ez használt: egyetlen kérdést sem tettek föl neki. (7:216)

Az értelmetlen dolgok közé sorolja az angolszász világban oly népszerű ökölvívást is. Egy helyen így ír erről: „*Heenan, a »Benicini fiú«, az amerikai barom-fiúk egyik leghíresebbike, átment Angliába, hogy ott ökölvíadalt tartván Anglia leghíresebb hőseivel, Sayerssel eldöntse, ki lesz a jelenkorban a »Világ hőse«? A nagyszerű öklözésnek — a vele járó orr és fül harapdálással, szemnek hüvelykkel vájásával s egyéb efféle hősies és rendkívül érdekes mulatsággal — f. h. 16—18-án kellett végbemennie. Az itteni népnek 99/100 része nagyobb érdeklődéssel s feszültebben várja az ökölczata hírét, mint-ha valamely újabb marathoni vagy philippii csatát vívnának valahol Európában... Itt már érmet is vertek a nagy nap emlékére.*” (12:131) Néhány oldallal odébb még részletesebben kitér a durva öklölésre, s arra primitív szokásra, amellyel a minden lapot megtöltő tudósítások tájékoztatják a nézőt. (12:135)

Erőszak

Ács Gedeon azért haragszik annyira az ökölvívásra, mert az amerikai életnek amúgyis jellemzője az erőszak, nagyon gyakran a fegyver használata is. Rengeteg a gyilkosság, a tolvajlás. Egy methodista lelkész vasárnapra külön prédikációt hirdetett „*a tolvajoknak és a lotyóknak... A rendőrség is hirdeti, miképp ezen alkalommal fegyverszünet lesz a polgári társaság fönt dicsért két osztálya és a hatóság között.*”

(12:122) Gyakori a kocsmákban a verekedés, néha egyik fél agyonüti a másikat. Ács Gedeon a legszomorúbbnak azt tartja ebben, hogy ezeket az eseteket seregnyi ember nézi végig a legnagyobb közönnyel, anélkül, hogy segítene, vagy rendőrért kiáltana. (12:122)

A sok gyilkosságnak s halálnak csak egyik oka, hogy szinte mindig, mindenkinél ott van kéznél a fegyver, amely eldördül, mielőtt az illető végiggondolná, mit is tesz. A bíróságok pedig roppant elnézők ilyen esetekben. (9:216-217) Fegyvert viselnek a képviselők is, mikor ülészeknek, és ez nem egy gyászos végű esethez vezetett: „*itt a szóbeli veszekedés gyakoribb mint a szegedi kofák közt, s a népképviselők igen gyakran lödöznek és bicskázzák egymást.*” (9:200) Más helyen megjegyzi, hogy sok a baleset, amelyet a fegyverhez jutó gyerekek idéznek elő magukban és társaikban. De dörögnek a fegyverek akkor is, mikor valamilyen ünnepség van. Ha azt a sok löport, amelyet egymásra és az indiánokra használnak odaadnak egy európai nemzetnek, azzal igen komoly segítséget nyújtanának — mondja.⁴⁵ Irónikusan kommentál egy újsághírt, amely szerint New Orleansban egy embert letartóztattak, mert sokcsövű pisztolyt találtak nála. „*Mellesleg mondvá, ha ezért mindenkit lefognának a déli államokban, kit küldenének a Congressusba? Külföldről kellene képviselőket importálniok.*” (12:247)

A hirtelen lödözés, gyilkolás mellett Ács Gedeon szerint az amerikaiak másik jellemzője, hogy mindig rohannak, sietnek, mintha a török üldözné őket. Rohan már gyermekkorától addig, „*még ki nem terítik*”. És nemcsak hétköznap, de vasárnap is; a templomban az áldást már meg sem várja, úgy elrohan. Evés közben is kapkod, habzsol, a tömegben lökdösődik, törtet. „*S nemcsak azon jenki eszik ekként, kinek sok a dolga s kevés és pénztérő az ideje — hanem az is, ki nem tudja mit tegyen üres idejének túlbőségével.*” (9:97)

A jenki ha valamit leír, jellemez, azonnal nagyzol és túloz. Ha valaminek a nagyságát akarja érzékeltetni, arra nem elég az „*elefánt*”, hanem a „*mamut*” szót használja. Ács Gedeon bosszankodik, hogy milyen esetekben mondják e szót. A színházak „*mamut gyönyört*” ígérnek, máshol „*mamut templomot*” építenek, valaki fogadásból „*mamut ebédet*” evett, a jeges, folyóból kimenekült fiúnak pedig „*mamut szerencséje*” volt.

De a túlzások ellenére a józan ész a mérvadó az amerikaiak előtt, még a legemelkedettebb pillanatokban is. Idézi egy újság levelező rovatának válaszát: „*Le térdeljen-e ön a kisasszony előtt, mikor szerelmét vallandja?... Hm! ez a körülményektől függ. Ha a kisasszony magas, jobb le nem térdelnie önnek, mert szerelmének forró szavai kihűlnének mielőtt a magas hölgy füleihez juthatnának. Ha a hölgy alacsony, és a szőnyeg tiszta, és önön nincs újdön új nadrág — nincs ellenvetésünkre térdelhet ön; — de rövidre szabja az ömlengést!*” (9:115) A praktikum nyilvánul meg abban a fogadtatásban is, amelyet az amerikai lapok egy hír kapcsán elmondtak. Angliában meghalt egy előkelő ember, aki híres rókavadász volt. Az amerikaiaknak ez a fogalom, hogy rókavadász, nem mond semmit, mert a maguk részéről úgy vannak vele, hogy ha ez kártékony állat, akkor ki kell találni valami ügyes rókaírtó gépet, és szabadalmaztatni kell, nem pedig az időt pazarolni vadászatára. (7:208)

Azt is megtudjuk tőle, hogy a jenki nem bírják elviselni a kritikát. Thackeray amerikai felolvasó körútjáról hazatérve Angliába, egy-két bíráló megjegyzést tett, azonnal szidni kezdték. Így járt Charles Mackay és mások is. „*Az, ki e világrészre elteként, magasztaljon mindent mit lát, mégpedig az egekig, különben hálátlan gazfickó.*”

⁴⁵ Ács G., 12:209' (Ács G. itt eltévesztette a lapszámozást, és így a 215. oldal után ismét 206-tal folytatta, ezt jelölöm 206'; 207';...215'-ig, attól kezdve nincs több dupla számozású oldal.)

(7:214) A gyakorlatias és egyben anyagiasság szemlélet kimagasló esetét írja le egy újság nyomán. Az újságíró a vele esett történet szerint egy haragosával összeverekedett és jól helybenhagyták egymást. Az „eredmény” számára, hogy fölhasadt a balkezének egyik ujjá, és leszakadt három gombja, amelyet bármely szabó 6 centért fölvarr. Viszont ellenfelének teljesen tönkrement a kabátja, ami vagy 40 dollárba kerül, földagadt a képe, sőt még néhány fogát is elvesztette. A mérleg javamra 39 dollár 94 cent — fejezi be az újságíró. *„Egyéb kár egyikén sem történt. Becsülete egyiknek sem csorbult, mert nem volt minek csorbulnia”* — teszi hozzá Ács Gedeon.⁴⁶

Az angol trónörökös amerikai látogatása kapcsán szól az amerikaiak sznobizmusáról. *„Kétségtelen, hogy Amerikában sok a sznob, tán sehol a világban nem több, csupán Németországot véve ki.”* (12:309). A gazdag hölgyek mindent elkövetnek, hogy föl hívják magukra a figyelmet. A királyságot és a királyfit dicsőíti mindenki; az üzletemberek pedig ebből is csak nyernek. *„Múlt szombaton déltől estig az Academy of Music nyitva volt azok számára, kik nem fizethettek 75 dollárt, hogy a királyfit táncolni láthassák, de örömet adtak féldollárt, hogy a termet láthassák, melyből még a királyi illat sem párolgott kis egészen. Tessék lássék kedvéért zene is volt, hogy a becsődült sznobok azt képzelhessék, azt hallgatni s nem pusztán a sznobságból jöttek”* (12:317)

Oktatás

Több alkalommal kitér az iskolarendszerre és az oktatásra, rámutat jó és rossz oldalára is. Mindenképpen elítéli a szabadosságot, ahogy az amerikai gyerekek viselkednek, és amelynek fő okát abban látja, hogy a szülők túl sokat rájuk hagynak. Egy alkalommal elment az állami törvényhozás nevelésügyi bizottmányának ülésére, mert ott a nevelési rendszerekről tartott egy neves tudós előadást. Emellett fölszólalt Ács Gedeon ismerőse, John. A. Andrew és erre is kíváncsi volt. Néhány oldalon részletesen leírja a tudós Agassiz előadását, és néhány pontjáról különösen lelkesen szól. Nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a gyerekek ne csak könyvekből, hanem magából a természetből tanuljanak. Az oktatás legfontosabb és egyben legnehezebb részének épp az elemi iskolát tartja, ezért a tanítón igen nagy felelősség van — mondja. A természet megismertetése egyúttal a világban való jártasságot is jelenti, így a térképeknek és a földrajznak a tanítása is igen fontos. Az igazán jó eredményt az elméleti és gyakorlati oktatás összekapcsolása adja — teszi hozzá. Végül idézi J. A. Andrew hozzászólását, aki fokozott anyagi támogatást követel az iskoláknak — az oktatás hatékonysága érdekében. (9:225—232) Más helyen több oldal terjedelemben írja le a Harvard egyetemet, fölépítését, történetét, hallgatóinak számát, megoszlását, az ismertebb professzorokat, az alapítványokat és ösztöndíjakat. (9:146-148)

De ahogy már szokása, a hibákat is szóvá teszi. Bírálja az amerikai élet sajátos intézményét, a vásárnapi iskolát. A gyerekek hétközben úgyis sok időt töltenek iskolában; s ahelyett, hogy vásárnap pihenhetnének, *„9 után vásárnapi iskolába küldik, hol 10 1/2 ig az eredendő bűnnel hizlalják őket, ezután 10 1/2—12-ig hosszú prédikációval, 2—3-ig ismét eredendő bűnnel, 3—4 1/2-ig prédikációval, aztán otthon bibliaválasással s tán estve is elviszik őket 7—8-ig imagyúlésre”* (7:267). Még nagyobb

⁴⁶ Ács G., 7:103. „My damage is a scratch about three quarters of an inch in length on the third finger of the left hand, which I received from the iron railing I was forced against, and three buttons torn from my vest, which any tailor will reinstate for a six pence. His loss is a rent from top to bottom of a very beautiful black coat, which cost the ruffian 40 dollars, and a blow in the face, which may have knocked down his throat some of his infernal teeth for anything I know. Balance in my favor 39 dollars 94 cents.”

veszélyt lát abban, hogy sok tanár — a szülői bizottmány támogatásával, — kiélezi az iskolákban a felekezeti ellentéteket. Így pl. az egyik bostoni középiskolában forradalom tört ki a diákok között, mert a katolikus tanulók a tízparancsolatot és a miatyánkot a saját, (Donay féle) fordításban mondták, és ez a közös imakor zavart idézett elő. A protestáns iskolamester ekkor a katolikus diákok szószólóját (13 éves) megbotozta, de látván, hogy ezzel célt nem értek, több száz (!) katolikus gyereket kizártak az iskolából. „*Kíváncsi voltam megnézni néhány lapban, mi a sajtó véleménye e csekélynek látszó, de valósággal roppant fontosságú kérdésről. A legtöbb lap igyekszik fehérre meszelgetni a protestáns farizeuskodást, mely előjogot akar bitorolni a középiskolában, s némelyik iparkodik csavarítani a tényeken egyformán, hogy a kath. papság jöjjön lázítás gyanújába, vagy a fiúk ingerültsége láttassék ok nélkülülnek. A (Boston) Courier borzad előre csak a gondolattól is, hogy vallásos háborúság kezd keletkezni. ...Én is protestáns vagyok, de azt kell hinnem, hogy e kérdésben a catholikusok állnak a jog terén, s mi több, ámbár ők vannak sértve, s üldözve, ők mutatnak engesztelődésre készséget...*” (9:213—215) Később visszatérve az ügy fejleményeire, rámutat, hogy a törvényhozás is hibás, mert biztosítja ugyan a vallásszabadságot, de az iskolákban a napi imádság kérdésében az iskola dönt, és így adódik a lehetőség a vallási ellentét kiéleződésére. Ács Gedeon szíve szerint azt tartaná megoldásnak, hogy a napi imát elhagyják, mert a hit úgysem ezen múlik. De jól tudja, hogy akik azt hirdetik „*Föl atyafiak! ne hagyjuk Isten ígését; ne engedjük az Úr könyvét kicsapatni az iskolákból stb. vagy farizeusok, vagy ostoba bigottok, vagy sok esetben ravasz politikusok, kik a jövő tisztválasztásra előre iparkodnak beszerezni Know-nothing szavazatokat.*” (9:252—254) Itt említi, hogy egykor ő a ferenceseknél tanult és szívesen emlékszik vissza professzorára, Pater Aloisiusra, aki soha nem kényszerítette katolikus imára, vagy szertartásra. (9:252—254)

Színház

Nincs túl jó véleménye az egyéb kulturális intézményekről, így a színházról és a múzeumról sem. Leírja a bostoni színházakat, és azok nehézségeit. A három bostoni színház sok anyagi nehézséggel küzd. Csak egy-egy jó daljáték tudja becsalogatni a közönséget, a drámát, a vígjátékokat nem nagyon nézik. Így ezek társulatai nehezen tudják magukat fenntartani. Ha a közönséget be akarják csalogatni, ahhoz látványosságra van szükség. Megemlíti a Boston Színházat, amely a közönséget a szípolylázadásról készült darabbal csábítja, igazi tigrissel, igazi vízzuhataggal, egy csapat valódi lovassal. Lesújtó véleményét jól kifejezik az alábbi mondatok: „*Valjon a mi Nemzeti Színházunk dicsekszik-e efféle spectaculumokkal?... Szegények vagyunk, s nincs pénzünk, hogy arab ménest, valóságos vizet és egyéb effélét vigyünk a színpadra, s alkalmasint népünk kénytelen művészettel elégedni meg látvány helyett. Szegénységünk — ha egyéb nem — tán megőrzi a spectaculos művészet ellen.*” (9:15)

Múzeumok, könyvtárak

Sokan látogatják viszont a múzeumokat. De az amerikai múzeum nagyon különbözik az európaiktól. A bennük fölhalmozott anyag történeti és művészeti értéke vitatható, mert a gyűjtemény döntő része „*bogus és humbug*”, hitvány kitömött állatok és rossz gipszszobrok. A New York-i múzeumot pl. a híres humbugkirály, Barnum kezeli. Itt aztán látni torzszülöttket, Borsszem Jankót, szakállas kővér nőt, sárkányt és szírént egyaránt. Az erkélyről egész nap harsog a zene. Egy

termét a múzeumnak mindenütt színháznak használják, napi több előadással, ahol gyakran szerepeltetnek bűvészt, idomított állatot, de előadnak bohózatokat is. (7:138—140) Megjegyzi viszont, hogy az általa sokra tartott Agassiz, a híres természet tudós, gyűjteményéből a természetet bemutató múzeumot akár létesíteni. Ez igen fontos lenne és ebből az egész nép sokat tanulhatna, de főleg a gyerekek, mert így a könyvek mellett a valósággal is megismerkedhetnének. (9:177) Végül nem kis elismeréssel szól a könyvtárakról, amelyekben sok időt töltött olvasással. Naplója hetedik kötetének belső oldalára be is ragasztotta a bostoni Kereskedelmi Könyvtár képét, ahol sok folyóiratot és napilapot olvasott és sok könyvet kölcsönzött. Ismerteti a Harvard Egyetem könyvtárát is. (9:148)

Sajtó

Ács Gedeon Amerikáról alkotott véleményének jelentős forrása volt a korabeli sajtó. Már többször említettük, ha naplójában egy-egy újságból vett eseményt mondott el, (pl. az atlanti távirda létrejötte kapcsán is). Följegyzéseiben fontos szerepet játszanak az amerikai és európai újságok, amelyeket az említett könyvtárakban olvasott, sok ismertett és bírált korabeli könyvújdomsággal együtt. Az egyes hírekből — ha nem is mindig — de gyakran megemlíti, hogy mely újságból vette. Ezekből kiderül, hogy rendszeresen olvasta a Boston Post, Boston Traveller, Boston Journal, Boston Herald, Boston Courier példányait, New Yorkban pedig a New York Tribune-t; de megemlíti a Baltimore Sun-t, a Providence Journal-t, a Humboldt Timest- és a New York Saturday Dispatch-ot is nemegyszer. Ezenkívül gyakran átnézte az angol sajtó néhány lapját, valamint német újságokat is, de ezeket a szegedi három kötet alapján nem tudjuk még csak vázolni sem. Nagy érdeme, hogy rendkívül határozott kritikával kezeli a híreket és a kommentárokat. Véleménye az amerikai sajtóról igen lesújtó. A nagy példányszám eladása a döntő, és ennek érdekében semilyen eszköztől nem riadnak vissza. A szerkesztésnek a szenzációhajhászás a legfőbb meghatározója, nem kímélve a józólést és az emberi érzéseket. *„Az amerikai szerkesztő akkor boldog legény, mikor rendkívüli dolgok történnek, Sebastopolt ostromolják, államcsínyt követnek el Párizsban, lehető legbotrányosabb válóper foly New Yorkban, senátorokat döngtetnek Washingtonban stb.”* (7:134) De ha mégsem történik érdekes, akkor kiálló néhány hírt az angol lapokból és közli mint saját tudósítójának jelentését. Ha ebből is kifogás, akkor sem kell aggódni, mert New Yorkban mindig kerül valami szenzáció, bűneset, vagy ha ez nincs, akkor az időszzerű választásokról lehet írni.

Ács Gedeon jól látja, hogy ez a fajta sajtó nemcsak a szerkesztő hibájából ilyen, hanem főként az olvasók azok, akik ezt a hírközlést elvárják. *„A hírlapárus fiú, ha csak hat éves is, jól ismeri az emberi szív romlottságát s mihelyt lapját átnézte, abból ügyesen kiszemeli azon hírt, mely a közönséget leginkább fogja csalogatni vásárlásra, s ezt aztán torkaszakadtából ordítja: »Paráznasági eset! ... Mérgezési eset! Szörnyű gyilkosság! Vasúti szerencsétlenség, 30 lélek veszett!... stb.»* (7:07) Néha, az újságok túlzásain már nem is mérgelődik, csak mosolyog: *„A magyar obsitos — írja — tanulhatna némelyik amerikai szerkesztőtől. A Humboldt Times-é Californiában azt mondja, hogy »az E. Államoknak egy polgára kiment vadászni s négy lövésre kilenc ezer szalonkát durrantott le, nem is számítván azt, hogy a sok sebzett szalonka még több nap múlva is sűrűn hullott a levegőből.«*” (9:103) Az újságok kedvenc témái közé tartoznak a nagy fogadások és bálak leírásai. Az ilyen tudósításokban mindig hűségesen felsorolják, kik vettek részt, milyen ruhákat, cipőket, ékszereket viseltek a hölgyek és természetesen azt is, hogy ezek hány dollárba kerültek, vagy mennyit ért a gyöngysor a dáma nyakán. A temetésről elmondják, mibe került a virág és a koporsó.

Ács Gedeon a sok szörnyű hír legszomorúbb következményét abban látja, hogy napról napra olvassa őket a nép, megszokja és nem iszonyodik többet tőle.

A sajtótéma lezárásaként idézzünk néhány sort, amely szerzőnk véleményét, de egyben jó humorát is mutatja. Az egyik újságban a következő sorokat olvasta: „Boldog a rút legény, mert a lányok nem alkalmatlankodnak a nyakán. Boldog a lány, ki szeretne férjhez menni, de nem mehet, mert övéi az evangélion vigasztalásai. — Boldog az árva, mert nincs anyja, ki ülepére paskoljon. — Boldog, ki mitsem vár, mert nem fog csalatkozni. — Boldog, kinek nincs pénze, mert nem fogják kirabolni. Boldog, kinek falába van, mert nem vesződik a tyúkszemekkel, Boldog aki beteg, mert nem kell dolgoznia.” Ács Gedeon hozzáteszi: *„Jámbor szerkesztő, ki összeszedted e hét boldogságot, adhatnál még hozzá nyolcadikat is. Boldog, ki olvasni nem tud, mert az vasárnap korcsmába megy, a helyett, hogy a New York Saturday Dispatchon unatkoznék”.* (12:231)

Politika

Ács Gedeon a politikai életben az emigrációban sem vett részt. Ebből azonban nem következik, hogy nem is érdekelte a politika. Ellenkezőleg, a följegyzések lapjain ismételtelen előbukkan az élesszemű megfigyelő észrevétele, elismerése vagy éppen bírálata az amerikai politikai gépezet iránt. Foglalkozik a választásokkal, a kongresszussal és a szenátussal; ír a bíróságról, a politikusok megvesztegethetőségéről, a hadseregről és a nemzetőrsegről, a nagy választási kampányokról és az elnökválasztásról. Ha irigyli is néha a demokratikus választásokat és az emberek törvény előtti egyenlőségét, azért azt is belátja, hogy kik húznak hasznot a tisztségekből és hogyan kerülnek oda.

Ősz van, és ez választások ideje itt — mondja egyik helyen. Van ahol már lezajlottak és most folyik az osztzkodás a győztes párt tagjai között *„mert a hivatal itt, mint mindenütt, zsákmány, s az ezzel járó kötelességről csak választás előtt van szó, választás után pedig a figyelmet főként a jövedelem veszi igénybe.”* (7:76) Még élesebben fogalmaz a New York-i tisztújítás kapcsán: *„Egy idő óta rendkívüli igatottság volt New York-ban a nagy kérdés fölött, kik tolvajkodjanak két évig a város pénztárából. Két év előtt a becsületesebb lakosok és azok, kik nem nagyon becsületesek ugyan, de mégis sokallták az akkori mayor Wood alatt büntetlenül, s fölemelt fővel járó s a közönség zsebében mélyen vájkáló gázságot, és azok, kik magok is óhajtottak volna zsebelni, egyesültek Wood ellen, és annak helyére valamivel becsületesebb egyént választottak...”* (12:23—24) De két év lejártával újra a már említett tolvaj, csaló Wood lett a polgármester. Vagyis semmi változás nem történt. Ács Gedeon figyelmét nem kerülte el az sem, hogy a társadalom mely osztályaiból kerülnek ki a megválasztott képviselők. Részletesen ismerteti pl. Massachusetts állam 1859. évre megválasztott törvényhozóinak foglalkozási megoszlását. A 288 főből: *„44 ügyvéd, 48 földműves, [bár Ács Gedeon nem részletezi, nyilván nem néhány holdas farmerekről van szó Z.I.] 33 kereskedő, 16 gyárnok, 25 csizmadia, 11 orvos, 4 tanító, 5 pap, négy tengerésziszt, 7 ács, ...”* stb. (9:266) Azt is megjegyzi, hogy közülük 215 már itt született, ebben az államban.

Tisztánlátása révén őszinte és szenvedélyes hangon mondja el véleményét az amerikai politikai pártokról. *„Előttem, ki nem veszek cselekvőleg részt e mozgalmakban, igen érdekes mind ez, Néha ugyan elszorít, mert egykori tisztújítási napjainkra emlékeztet; de gyakran kacagásra is fakaszt. Leginkább azonban a részvét azon szemével nézem a pártok vitáit, föcsatáit s ezek eredményeit, ... s távol állván a pártérdekektől csöndes figyelemmel kísérve a mozgalmakat, számítgatván mi hatásuk lehetend Ame-*

rika s az egész emberiség jövőjére. De ma efféle számítás a lehetetlenségek közé tartozik, mert az általános ingerültség még az idegent, a külföldit is elragadja. Egyik amerikai párthoz sem tartozom ugyan, mert a demokrát szemtelenül pártolja, a republikán nem őszintén, nem-komolyan ostromolja Amerika bűnét s gyalázatát a rabszolgatartást, a Know-Nothing⁴⁷ pedig vallást s nemzetiséget üldöz, s elveket még csak formáság kedvéért is alig pengetvén, pusztán hivatalokért közd; de azért még is veszem észre hogy midőn a választás küszöbén állnak, legalább jó kívánásaikkal én is párthoz csatolom magamat, s a győzelmet a republikánoknak óhajtom. Tudom, hogy kolomposaink legnagyobb része aljas és kétszínű, köpenyforgató, tudom, hogy e párt nagy többsége csak tessék-lássék kedvéért zajong a rabszolgatartás ellen, tudom, hogy sok republikán éppen rabszolgakereskedő, vagy oly kupec, kin a rabszolgaság eltörlése halálos sebet ejtene; de a párthoz csatolta magát sok őszinte s becsületes ember is, ki szíve mélyéből szégyenli a rabszolgatartást s azt megszüntetni teljes erővel iparkodik, s mivel jelenleg nincs tekintélyes politikai párt, melyért küzdhetne szavazatával, azt segíti, amely az elvéhez — habár csak látszólag is — közelebb áll: ... Tudom, hogy e győzelemnek semmi közvetlen jó eredménye nem lesz, de a rabszolgatartók megveretése — habár magoknál nem igen jobbakká által is, magában is nyereség, s az eleinte csak pol. fogásból kürtölt jobb elvek lassanként befognak gyökerezni a nép szívébe” (7:280—281)

Korteskedés

A választásokat hosszú és kíméletlen korteshadjárat előzi meg. Ács Gedeon durva, a másik felet bemocskoló kortestörténetek hosszú sorát mondja el, néha egy-egy humoros esettel tarkítva. A választási hadjárat során van bőven szónoklat, ünneplés, önreklámozás. A lapok is megtelnek ilyenkor a beszédekkel. Éjszakánként a pártok hívei fölvonulnak, és hangosan éltetik jelöltjüket, és nevét transzparensen hordozzák a fejük fölött. Ahogy a választás napja közeleg, a hűhó úgy nő. Az eszükökből egyik fél sem válogat. Pl. az indianai választásokon a demokrata jelölt úgy becsipett, hogy eldőlt az utcán és reggel ott ébredt föl. Másnap aztán átkot szórt a republikánusokra, mondván, hogy ők keverték altatót a borába. Az egymás mocsolása láttán meg is jegyzi: „Néha sajnálom azon egy-két becsületes embert, kit valamely hivatalra — tán tévedésből — kijelölnek, mert a jámbort az ellenpártiak sárral dobálják, s aljasságot, vétket, bűnt hazudoznak reá.” (7:210) Más helyen idéz a beszédekből, amelyekben mindkét részről ugyanazok a szövegek „puffognak”. Így leggyakrabban: „Bunker Hill és apáink kiontott vére; a thermopylai háromszáz spartai, ... Jefferson Tamás és Washington György, a hon egysége, az abolitionisták feketesége, a rabszolgatartók hófehérsége; a haza hajója,” melyet az ellenpárt emberei zátonyra futtattak stb. (7:182) Nincs híja az amerikaiakra olyan jellemző túlzásnak sem. Az egyik lap megjegyzi, hogy a választási gyűlésen a szónok tiszteletére „öt holdnyi nép jelent meg olyan lelkesedéssel, melyhez hasonlóra senki sem emlékszik az Egyesült Államokban.” (12:318) Az európai ember számára szélsőségesnek tűnő esetek is előfordulnak, mint Lynn városában (Pennsylvania) ahol két ember egy hét dolláros csizmában fogadott,

⁴⁷ A Know-Nothing párt 1849-ben, New Yorkban szervezett titkos társaságként keletkezett. Fő politikai célja a „bennszülöttek” (az USA-ban születettek) politikai megtartása volt, a bevándorlókkal szemben. Főleg a múlt század közepének nagy német és ir katolikus bevándorlása váltotta ki ezt a szélsőséges, reakciós és demagóg mozgalmat. A már különféle állami tisztségekben levő bevándoroltakat is el akarták távolítani. Különösen a keleti partvidék városaiban erősödtek meg, ahol a bevándorlók nagy tömegben éltek. Konspirációs okokból a szervezet tagjai idegenek által fölített kérdésre „I know nothing” (semmit sem tudok) mondattal feleltek, innen az elnevezés. Csak 1854-ben, a Kansas-Nebraska törvény elfogadása után léptek nyíltan színre, mint Amerikai Párt (American Party). Igazi népszerűségük — főleg demagóg föllépésük miatt — erre az időszakra (1854—1855) tehető.

ki nyeri a választásokat az államban. A győztes Lynn főterén fölhúzza a csizmát, és fenékebe rúgja a vesztet. (12:318)

A beszédek színvonalát — de a hallgatóságát is — jól jellemzi az alábbi eset. „Jackson tábornokról beszélnek, hogy egyszer valamely nyugati városkában kortes szónoklatot tartott, s mielőtt leszállt ... egy barátja súgta: Tábornok, keverjen közbe homit latinul, különben hiába beszél nekik... Jackson, ki a mensat sem tudta soha deklinálni, hamarjában végig futtatta eszét a néhány latin kifejezésen, mely itt-ott ráragadt s dörgő hangon ekként fejezte be beszédét: *E pluribus unum — sine qua non — multum in parvo!* Ez roppant hatást tett s a kortes-tömeg hurráit mérföldnyire lehetett hallani.”

12:318) Egy kortestréfát is említ, amelyet a salemi távirda fiatal kezelője követett el, (Megtudta, hogy hamarosan egy szamarakat szállító szerelmény érkezik az állomásra és elterjesztette a hírt, hogy a Demokrat párt kortesvezérei mennek a városra át. A hír elterjedt, az emberek már azt is tudták, hogy „híres szónokok fognak beszélni s nagy hangász-kart is hoznak magokkal.” Nagy tömeg sereglett ki és lelkesen várakoztak, amikor végre a szerelvény befutott. A ketreckocsiból egy öreg számár kinyújtotta a fejét s mintegy vezényszóra, óriásit iázott. „A lelkes salemi demokratok serege evasternatioba esett, és két perc múlva irmagul sem lehetett volna demokratot kapni az indóház környéken.” (12:304)

A nagy csindaratta után maguk a választások rendszerint csöndben zajlanak, mert akkorra már a felek kimerülnek. Többnyire iskolában, rendőrségen vagy egyéb középületben történik a szavazás. A szavazóhelyiség előtt a pártok fiatal hívei még listát osztogatnak, a jelöltek nevével, és persze előfordul, hogy hamis névsort osztanak, hogy így a saját pártjuk szavazatait szaporítsák. De rendbontás, verekedés ebből nincs. Részeg választót is alig látni. Estére vagy másnapra mindenki megtudja az eredményeket, és belenyugszik. Ha az ő pártja győzött, elégedett, hogy a hon nincs veszélyben. Ha meg veszített, akkor dohog egy sort, hogy az ellenpárt csalt, de megvigasztalódik, hogy egy év múlva újabb választás lesz, és addig majd csak kibírja valahogy. (7:136; 295)

A választás útján kijelölt tisztségviselőkről, testületekről nincs valami jó véleménye. „Ha Congress ülései alatt, — melyek — hála istennek! tegnap végződtek e szakra, csak egyetlen nap múltak is el, melyben a távirda egyetlen gyalázatosság hírét sem közölné e bűnfészekből, rendkívül elcsodálkoznánk rajta, de a bűnhireket már megszoktuk s alig olvassuk.” (9:185) Más helyen szintén újságot idézve, arról beszél, hogy az évben a kongresszus ülései szokatlanul csöndben és békében zajlottak, verekedés szinte nem is volt, pedig egyébként ez mindennapos. „De ha nem verekedtek is az idén a hon atyjai oly gyakran, mint más években, loptak és zsaroltak eleget. E tekintetben nem lehet rájuk panasz.” (9:192) Mivel az USA az évet deficittel zárta, a kongresszus megvizsgálta, hogyan lehetne takarékoskodni. A közvélemény azonban azt követeli, hogy saját maguk költségeinek lefaragásával kezdjék a takarékoskodást. Különösen a posta ingyenes használatát sérelmezi mindenki, mert ezzel óriási kárt okoznak az államnak. Egy vizsgálat kimutatta, hogy egyetlen szenátor egy ülészak alatt 345 000 röpiratot és beszédet tartalmazó lapot küldött szét ingyen a postával. És akkor még ott a többi szenátor és képviselő. A szenátus el akarta törölni a kongresszusi tagok postadíjmentességét, de a képviselők hallani sem akartak róla, ellenben javasolták a postai díjat 2-ről 5 centre emelni. Ezt a szenátus nem akarta; végül döntés nélkül oszlottak szét; „most a presidens kénytelen leend vagy a postát bezárni, vagy rendkívüli ülésre hívni össze a kongresszust. A most lezárult ülés alatt tán egyetlen kérdés sem volt szőnyegen, melynek eldöntésében azon nézet határozott volna, mit kíván a hon java. Mindent csak a párt szempontjából tárgyaltak és ez most már normális állapot Washingtonban.” (9:192—193)

Az elmondottak alapján nem kell csodálkozni azon sem, hogy az amerikai politikai élet természetes velejárója a vesztegetés. Rendszeresen ajándékoznak meg bírót, politikusokat és egyéb befolyásos személyeket. Ács Gedeon gyilkos iróniával vázolja, hogyan is történik az ilyen. Az ajándékozik este a város egy pontjáról egyszerre indulnak a megajándékozandó úr házához, az értékes tárgyakat magukkal cipelve; „s ime, anélkül, hogy csengetnének, megnyílik a háznak egy nagy ablaka s ők beugrál-
nak a parlorba és kiterítik az asztalra mindazt, mit hoztak. A parlor ablak megnyitója valamely áruló cseléd vagy a családnak valamely másodrendű tagja, kit az összeesküdtek részökre vontak. A házigazda s gazdaasszony, kik ily alkalmakkor esetleg mindig hon-
vannak, ha különben estéiket mindig másutt tölténék is, még csak nem is sejtik, mi vár rájuk, míg elfogadásukra a parlorban minden készen nincs. Akkor a gazda gyanús neszt hallván, lejö a felsőbb tartományokból, egy méccsessel szénéz, nem rabló tört-e be a ház-
ba, s látván tisztelői seregét, meghökken, s ijedtében feleségéért szalad, ki ilyenkor sze-
rencsére mindig igen gondos és kócos házas egyszerűségbe van öltözve. A meglepők vendéglik a gazdát s magok is vendégeskednek... s még borocskát is isznak, tömérdeket szónokolnak és tán még polkázna is.” (9:212—213)

Van persze más mód is a tisztviselők lekötelezésére, a kölcsönös függés, esetleg a megfélemlítés. Ács Gedeon ilyet is elmond. Az egyik hírhedt kortesvezér, Rynders, aki igen erőszakos természetű ember volt, alaposan megvert egy szegény félkarú nyomorultat. A félkarú nem hagyta annyiba a dolgot, és a bírósághoz fordult panasszal, de elutasították, mert a bíró is tudta, hogy „a nagy Rynders félelmetes kortesvezér, s jövő tisztújításkor bíró uram nem óhajt kimaradni a hivatalból. Ment a béna másik bíró-
hoz, s az felelte, mikép ő fölvenné az ügyet, ha a panaszos először őhöz jött volna, de most azt nem teheti, mert ezáltal kollégáját megsértené. A béna nem akarja abban hagy-
ni a dolgot, de hol találhat igazságot kortesvezér ellen?” (9:268)

Mindezek alapján érthető, ha Ács Gedeon az amerikai politikai életről val-
lott véleménye egyáltalán nem hízelgő. Azt igazán nem róhatjuk föl hibájául, hogy nem látta meg: a szabadversenyes kapitalizmus, a nagy föllendülés és gazdasági ki-
bontakozás szükségszerűen teremti meg a kíméletlen, mások legázolása révén előrc-
jutó kapitalista embertípust, és hogy ebben az időben szilárdul meg az amerikai poli-
tikai pártok egymást váltó hatalmi rendszere, amely a megfelelő politikai fölépítmé-
nyét adja ennek a társadalomnak. Vagyis a hivatali csalás, a közhatalommal való visz-
szaélés nem más, mint az üzleti élet fogásainak, módszereinek átvitele a politika terü-
letére. Azt kétségtelenül fölismeri, hogy a pártok váltakozása a hatalomban jelentő-
sebb változást nem jelent. „...a Kongresszus és kormány, úgy mint a legtöbb egyes ál-
lam törvényhozó testülete és hivatalnokai, legszemtelenebbül rabolják a közkin-
csárt. S ezt hivatalos zsákmányosztásnak nevezik. A dollárimádás becsstelen dogmái megvesz-
tegették a nép jellemét, s a leggazdagabbak kezébe juttatták a hatalmat. A becsületesebb,
műveltebb ember szívesen résztvenni a politikai választásokban, mert azokat spekulán-
sok intézik, kupeci elvek szerint. Oda jutott a nép, hogy most már minden választás után
a főbb hivatalra választott kicsapja az alatta levő s kinevezéstől függő hivatalnokokat,
s azok helyére újakat rak párthíveiből, nem tekintve képességre, jellemre, csupán azon
szolgáltatásra, melyet az illető a választási alkalommal tett, vagy jövő tisztújításkor tehet,
s ezért azt nyilvánosan s általában zsákmányosztásnak nevezik, s hogy a zsákmányból
több pártosnak is jusson, fölalták egy új elvet, a rotáció elvét, mely szerint hivatalban
a legérdemesebbet sem kell pár évnél tovább hagyni, hogy a zsákmányból minden kor-
tesnek jutasson. Ez a Rotation in office. Hogy mily kerékre méltók ezen rotációs úri
emberek, tudja mindaz, ki csak egy hétig olvassa a kongresszus idején a washingtoni
híreket a napi lapokból.” (9:265)

Elnökválasztás

Bár az amerikai tisztségek és hivatalok között legmagassabb az USA elnökéé, a múlt század közepén ez még korántsem jelentett oly hatalmat, mint ma gondoljuk. Főként azért, mert az államokra vonatkozó közös, szövetségi ügyek száma nem volt nagy, a helyi kérdésekben pedig az államok maguk jártak el, továbbá az USA külpolitikája sem volt annyira jelentős, hogy az elnök szerepét túlzottan növelhette volna. A Fehér Házban élő elnököt akárki fölkereshette és ezt sokan meg is tették. A magyarok közül ottjártakor meglátogatta az akkori elnököt Bölöni Farkas Sándor,⁴⁸ majd az 1850-es években Xantus János is.⁴⁹

Ács Gedeon szintén nagy elképzeléseket táplált az amerikai elnökről, mint a kijó, a demokrácia megtestesítőjéről, „*már csak azért is, — írja — mert tanuló koromban valahol olvastam egy enthusiasticus utazó előadását a presidensnélí látogatásáról...*” Nagyon valószínű, hogy Bölöni Farkas Sándor említett leírásáról van szó, akinek műve 1834-ben jelent meg először és a reformkorban gyorsan elterjedt. Persze, akkori illúziói már szertefoszlottak, mert a köztársasági forma — a monarchiával szembeállva — éppúgy nem tehet csodát a néppel, és a megteremtett szabadság a becstelen ember előrehaladtát éppúgy elősegíti, mint a becsületesét. (7:152) Arra is rámutat, hogy az elnökválasztás is kortesek és pártok üzlete lett, akárcsak a többi választás. „*Mily komédiává lett a nép szabadválasztása az E. Államokban! Egy rakás hivatalra és azzal járó zsákmányra ásiszó céhbeli politikus fondorkodik előlegesen hírlapok és gyűlések útján a cimboráiból delegátusokat választat a conventiora, hol alig lehet megválasztásra reménye kitűnő embernek, kit a nép jól ismer, hanem a céhbeliek — mint hajdan királyválasztásnál az oligarchák — kiválasztanak valamely obscurus egyént, kit könnyen lehet orránál fogva vezetni a párt, azaz a kortesvezérek érdekében. A nép tátott szájjal várja, kit tűztek ki s aztán ordítja a hurrákat a soha előbb nem hallott névre, s birka-csoportként tömegben megy szavazni arra, kit az ő választottjainak képzeli... Nagyon ideje lenne fölhagyni azokkal a konvenciókkal, melyekben piszkos kezű és lelkű demagógok s aljas kortesvezérek bitorolják a nép legszentebb jogait: s ideje lenne már egyszer, hogy Amerika tisztesb, feddhetetlen emberei vennének részt a politikai választásokban, s ne szégyenlenének szavazni!...*” (12:168)

Azzal Ács Gedeon is tisztában van, hogy 1860-ban, a kibontakozó elnökválasztási kampány minden korábitól különbözik. Írásaiból is érezhető, hogy nő a feszültség a választás közeledtével, hogy válik a küzdelem mind elkeseredettebbé. Az első időkben ugyanolyan megvetően szól a Lincoln mellett kiálló republikánus kortesek beszédeiről, később azonban egyre inkább rokonszenvezik vele. Ez a választás nem egyszerűen a két párt küzdelmét hozta, hanem az USA egész népét válaszütt elé állította. Vagy a rabszolgaság eltörlése, azaz Lincoln és a republikánusok, — de akkor a déli államok könnyen kiválhatnak az Unióból; vagy a demokraták és velük a rabszolgaság szégyene és terhe az északi kapitalizmus kárára. Érdemes ezt a küzdelmet Ács Gedeon följegyzésében időrendben áttekinteni.

1860. május 19.

Ács Gedeon beszámol arról, hogy a dél-karolinai Charleston-ban a demokrata párt elnökjelölő konvenciót tartott, de a párt két részre szakadt, nem tudtak közös jelöltben megegyezni. Egyik része Douglast akarja, a déli államok viszont ellenezték. El-

⁴⁸ Bölöni F. S., (1943) 205—216.

⁴⁹ Xantus J. levelei Éjszakamerikából. Pest, 1858. 145—148.

halasztották a döntést, és újabb ülést Baltimore-ban tartanak. Ha itt sem tudnak megegyezni „*úgy a hatalom polcáról bizonyosan lepottyannak.*” Ács Gedeon egy új párt megalakulásáról is tudósít, az Unió pártól, amely „*a vén penészes politikusoké, kik sem pro- sem anti slaveryk s programjuk — semmi.*” Azért hozták létre pártjukat, mert attól tartanak, hogy a rabszolgakérdés feszegetése az Unió létét veszélyezteti, és ezért azt akarják, hogy a béke érdekében őrizték meg az egységet. Megvető hangon mutat rá e nézet tarthatatlanságára. „*A seb, melyet e fene rágott az Unió testén (és lelkén) máris iszonyú; a vén penészes azt hiszi, hozzá világért sem kell nyúlni, hanem legjobb úgy tenni, mintha e fenének híre sem lenne, s talán magára hagyatva elenyészik, mint a bikfic ember a társaságból, ha tudomásul senki sem veszi.*” Remek kritikát mond a pártba tartozó sok „*kupecről*” „*ki fél demokratra szavazni, nehogy republikán vevői elmaradjaak s nem akar a republikánok közé keveredni, nehogy déli vásárlói megnehezteljenek, hanem meggyújtva az unió gyertyáját az oltáron, mely középett áll istené és ördögé között s mindkét felé hinti világát vagy bűzös füstjét.*” Nagyon is jól látja tehát az engedékeny politikai mögött a gazdasági érdekeket. (22:163)

A republikánusok chicagói ülésükön megegyeztek a választási programban. Bár ez sok hasznos dolgot tartalmaz, Ács Gedeon dühödten támadja IV. pontját, amely kimondja: minden állam sérthetetlen joga, hogy maga rendezze belső intézményeit, s más államnak ebbe az Unión belül nincs joga beleavatkozni. „*Azaz a republican párt kijelenti, mikép rabszolga államoknak nincs okuk félni, hogy a rep. párt, ha hatalomra juthat, mákszennyit is tenne, hogy a rabszolgaság, ott hol jelenleg létezik, eltöröltessék. Ez igen fontos paragrafus nekem untilg elég, hogy e párttal ne szavazzak.*” (12:163) Megjegyzi még, hogy a IX. pont támadja ugyan a rabszolgakereskedelmet, és azonnal hozzászól gúnyos megjegyzését: „*Mellesleg mondvá, a rabszolgaszállító hajók a republican államokban készülnek, s New Yorkból és Bostonból indulnak.*” (12:193) Az ülés megválasztotta elnökjelöltjét, Ábrahám Lincolnt, de csak harmadik szavazásra. Ismerteti életrajzát, s gúnyosan megjegyzik, hogy a sajtó azonnal felruházta a „becsületes, vén Ábrahám” jelzővel. Rámutat, hogy Lincoln személyében képes egyesíteni a párt csaknem minden szavazatát, mert: elég mérsékelt republikánus, nyugati államból, Illinois-ból való és így a nyugati államok szavazatára számíthat, korábban béres volt, majd munkás, aztán ügyvéd, így minden farmer, munkás, boltsegéd és ügyvéd („pörpatvar-szító”) rászavaz; soha nem volt kiemelkedő személyiség, így kevés az ellénsége is, „*becsületes vén Ábrahám eddig nem sokat szólt s most befogja száját, mert ha azt nem teszi, befogják barátjai; miért szavazna ellene bárki is, hiszen nincs oka azt nem hinni, hogy a legfőbb kérdésben Ábrahám az ő véleményén lehet.*” (12:165—166)

1860. szeptember 12.

A New Yorkban tartott demokrata választási gyűlés, amely igazi amerikai népünnepély volt, ökörsütéssel, eszem-iszommal. („*Nagy politikai Farsang és Ökörsütés*”). Fölvonult a társadalom minden rétege. A tömegben sok olyan embert látott, ki külsőre és viselkedésre a honi bocskoros nemesekre emlékeztette. A politikusok igyekeztek minél több emberrel kezetrázní. (12: 247—245) Az ünnepi szónok, Douglas, saját magát ajánlotta elnöknek. Meglehetősen demagóg módon érvelt, majd hozzátette, hogy ha a nép mégis a republikáns Lincolnt választaná elnökke, akkor sem bomlana föl az Unió, mert ő maga segít Lincolnak a délieket leverni, ha el akarnának szakadni; „*de ha a rep. elnök akarja aláásni a konstitúciót és törvényt, teljes erejéből segített azokat, kik a presidenst felkötik magasabbra, mint a virginiai John Brownt.*” (12:246)

1860. szeptember 20.

„Amerikában jelenleg alig van szó egyébről, mint a *presidens választási mozgalmakról*” — kezdi a napon írását. Óriási tömegek mozognak, gyűléseznek, ordítóznak napról napra, éltetve jelöltjeiket. Fogadásokat kötnek, lövöldöznek, isznak. A demokrata hívek „*ököl-pisztoly-kés-csizmaorral argumentummal készek bebizonyítani, miképp az ő választottjuk egészen más ember, mint a republikánoké.*” (12:254) A falakon mindenütt e gyűlésekre hívó hirdetmények. A választás sajátossága, hogy a demokraták, akik hosszú ideje hatalmon vannak, még mindig nem tudtak két jelöltjük között dönteni, és ez a megosztottság vesztüket okozhatja. Ács Gedeon rámutat, hogy a korábban említett Unió párt a republikánusokat akarja győngíteni, és vezetőik máris alkudoznak a demokratákkal „*azaz hivatalokat alkusznak ki magok számára, eladják a csőcseléket, amely kolompjuk után fut.*” (12:255) Jellemző, hogy „*a rabszolgapártiak és az Unió emberei főként azzal izgatnak, hogy ha Lincoln győz, a déli államok nem vesznek ruhaneműt, csizmát, stb. a newyorki kereskedőktől.*” (12:255)

1860. szeptember 30.

Egy anekdotát jegyez föl Ács Gedeon naplójába, amely a humor oldaláról érzékeltet a kialakult közhangulatot. Alapja az a tény, hogy egyidőben még a déli államokban főleg Massachusetts és Connecticut állambeli tanítók tanítottak. Történt pedig, hogy Washingtonban egy szálloda előtt két politikus, (Clay és Webster) beszélgetett, amikor néhány szamarat hajtottak el előttük. „*Clay Websternek vállára veregetve kérdezte: Azok nem az ön északi választóiból valók? — Meglehet — felelte Webster — mennek délre professzorságra valamely kollégiumba.*” (12:280)

1860. október 4.

Elismerően szól a republikánusok hatalmas demonstrációjáról, amelyet ő maga is végignézett. Hatalmas tömeg tekintette meg a fáklyásmenetben vonuló republikánusokat. A fölvonulás rendben történt. Ács Gedeon megjegyzi: „*Nagyon felöltő volt, hogy a körmenet tisztességes kinézésű s becsületes magaviseletű egyénekből állt, mint a többi pol. párté, kivált mint a demokráte.*...” (12:289) Megjegyzi azt is, hogy a nézők nem sokat éljeneztek Lincolnot, nyilván mert a republikánuspárt hívei a „*nép oly osztályaiban erős, melyek ordítóása kevesb hajlammal és képességgel bírnak.*” (12:289)

1860. október 11.

„*New York magánkívül van; Manhattan-ben dob pereg s ágyú durrog; New Amsterdam hurráktól zeng... a nép zsidong az utcákon,... éjjel-nappal puffogás és részeg öröm... A tegnapi puffogás és örömjaj csak a polgárok republikán felétől származott. Tegnap előtt államtisztújítás és követválasztás volt három nagy államban, Ohio-ban, Indianában és a legnagyobb fontosságú Pennsylvániában, s mindháromban a republikánok győztek.*...” (12:305) Nem egyszerűen csak helyi győzelemről van szó, hanem arról, hogy az előjelzés lehet az elnökválasztásra is.

1860. október 26.

A választási küzdelem az élet minden területén eluralkodott. Ács Gedeon szerint még a borítékokat is fölhasználták a korteskedésre, úgy, hogy mindenféle rajzokat ragasztottak rájuk. Így pl. egy Missouriból jött borítékon akasztást ábrázoló rajz volt,

az akasztófán az elítélt („hihetőleg abolicionista”) az utolsókat rugta. Mellérajzolták a nyitott koporsót és a katonaságot is. A demokraták rémhírekkel próbálták befolyásolni a választókat. Azzal fenyegetőztek, hogy republikánus győzelem esetén a déli államok kiválnak az Unióból, a bankok és a boltok bezárnak. (12:332)

1860. november 7.

Ahogy az egyéb választások alkalmával, a mostani elnökválasztáskor is, a szavazás előtt egy-két nappal véget ért a korteshadjárat, elcsöndesült minden párt. A szavazatok leadása rendben történt meg, — ebben az erős rendőri készségnek is szerepe volt — és hamarosan ismertté váltak az eredmények is. Éjjél felé már szinte biztos volt, hogy Lincoln nyert. Ezt a másnapi végeredmény igazolta, valamennyi újság közölte is, még a demokraták is elismerték, de azzal vigasztalódtak, hogy a kongresszus mindkét házában demokrata többség lett. Ács Gedeon maga nem szavazott, mert még nem volt egy éve, hogy New York államban lakott. A törvény szerint ugyanis az szavazhat, aki legalább egy éve lakik az államban és négy hónapja a megyében. (12:355—357)

1860. november 18.

Mintegy a választások előtti aggodalmak igazolásául, beszámol a Lincoln győzelmét követő fejleményekről. Dél-Carolina el akart szakadni az Uniótól. Georgia, Alabama és Mississippi és a többi gyapotállam szintén ezt fontolgatta. Az északi államokból e területre érkezőket megtámadták, halállal fenyegették. A feszültség a pénzügyi, ipari és kereskedelmi életet is megmozgatta. A republikánusok igyekeztek mérsékelt hangot megütni, hogy a háborút elkerüljék. Ács Gedeon megjegyezte, hogy ha Dél-Carolina és „még néhány társa kilépne az unióból, én azt az E. Államokra legnagyobb áldásnak nézném” (12:369) A további események ismertek a történelemből. Ács Gedeon naplójának utolsó kötetében erről is ír, de ez már dolgozatom témáját túllépi.

Hadsereg, nemzetőrség

Az amerikai politikai intézmények közül a naplóból megismerhetjük még a hadsereget, amelyről elmondja, hogy az ország területéhez mérten igen kicsi: 1858-ban összesen 13 000 emberből áll. Emellett kb. 3 millióra tehető a nemzetőrség száma. (7:295) Ez utóbbiakról azonban — tekintélyes számuk ellenére — igen rossz vélemény nyel van. Azt írja róla, hogy „*midőn gyakorlaton van, fele tisztekből és zenészekből áll.*” Ezek aztán csak parádéznak az utcákon, családjaik pedig nézik őket. Az ilyen szemléket megnézi a kormányzó is, a tábornokokkal, jó nagy beszédeket mondanak, és mindenki igen elégedett magával. „*A nagyobbyszerű gyakorlatok végett pár napra táborba szállnak, azaz gőzöst fogadnak, és sippal dobbal indulnak valamely szigetre, hol van ugyan jókora vendéglő, de nincs gyakorlótér. Sátrakat ütnek, melyek közt legnagyobb az ebédlő mamut-sátor... A gyakorlat maga iszonyúan el van hanyagolva, s bár a nemzetőrség eleget sétál, kivált a főutcákon, katonásan lépni — de még állni sem tud. A lovasságot lován csak a jó isten őrzi, s én csodálom, hogy egyetlen kilovagolás alkalmával az egész csapatnak nyaka nem törik... Azonban a New England-i és New Yorki-i nemzetőrségről nem akarok ítélni a többire, mert tudom, hogy a Kentucky-i, Tennessi-i s nyugati nép igen jó lövész s ha parádén mit sem ér is, annál több haszna lenne csatában.*” (7:79—80) Végül egy tipikusan amerikai esetet is leír, amely a Rhode-Island-i nemzetőrség leromlott erkölcsi állapotát mutatja. Egy tisztet a hadbíróság megrótt, és arra ítélte,

hogy 30 napra adja át kardját a bíróságnak. „*A tisztt egykedvűen végighallgatta a pironogatóriumot, kardját illetőleg pedig említette, miképp ő azt visszavitte Baker György uram boltjába, honnan azt egy shilling napi bérért szokta kölcsönözgetni, s hogy ő azt hiszi, azt a törvényszék ugyanazon bérért, sőt tekintetbe vévén, hogy hosszabb időre veszi ki, tán kevesebbet is megkaphatja.*” (7:141—142)

A négerkérdés

Az amerikai társadalmi és politikai élet sajátos jelensége a múlt század közepén még létező rabszolgarendszer, amely az odaérkező magyar emigránsokat roppantul fölháborította, és amelyről igen elítélőleg szóltak. Ács Gedeon sem kivétel ez alól, sőt följegyzéseinek figyelemre méltó részei éppen e tárgyban tett észrevételei, amelyek gyakran előbukkannak a vizsgált három kötetben is. Érthető az is, hogy a szegedi múzeumban őrzött kötetek közül a harmadik, az 1859-1860-as évek közti időszakot rögzítő naplórészben van a legtöbb idetartozó anyag — hiszen az elnökválasztás kapcsán a néger-rabszolga kérdés ekkor az egész USA-ban vita tárgya lett.

A rabszolgaságot Ács mint embertelen, elnyomó intézményt gyűlöli, s az amerikai emberek, politikusok megítélésében a rabszolgaságról vallott véleményük jelenti számára a fő kritériumot. Így megjegyzi egy helyen, hogy Franklint jóval nagyobb politikusnak tartja, mint Washington. Az előbbi ugyanis már 1787-ben egyetert szervezett a négerek fölszabadítására. Washington viszont maga is rabszolgatartó volt, a négereket csak halálakor, végrendeletében szabadította föl. (7:137) Előfordul, hogy a lapokból kiemel egy négerrel kapcsolatos hírt, mely jól jellemzi az amerikaiak véleményét, minden túlzásával együtt. Pl. egy néger 20 láb magasból fejre esett, bezúzta a kövezetet, kárt okozott az utcán, de még be sem tört a feje. A hír címe: „*Milyen kemény a niger koponyája.*” (7:210)

A rabszolgaság eltörléséről 1858. őszén nincsenek illúziói, tudja, hogy gyors győzelem nem várható. Hogy mégis a republikánusokat kívánja a választások győztésének, így indokolja: „*Tudom, hogy e győzelemmel semmi közvetlen jó eredménye nem lesz, de a rabszolgatartók megveretése — habár magoknál nem igen jobbak által is, magában is nyereség, s az eleinte csak pol. fogásból kürtölt jobb elvek lassanként be fognak gyökerezni a nép szívébe.*” (7:281) Érthető hát elégedettsége, ahogy a helyi választásokon elért republikánus győzelem öröme a alábbi újságcímet jegyzi föl: „*A néger korbácsolók tönkre silányítva*” (7: 296) A négerek körüli vita folyik a kongresszusban is. Némely déli képviselők az északiak szemére vetik, hogy csak demagógiából védik a négereket, holott a rabszolgaszállító hajók közül csak 5 déli, 35 viszont északi tulajonosé. Az északiak álszentségét bizonyítandó említi Ács, hogy egy négerket gyakran védő, és egyenjogúságukat hirdető ügyvéd lánya Kanadába szökött egy négerrel, és ott összeházasodtak. Az apa azonnal elfelejtett minden egyenjogúságot, a négert le akarta löni, lányát pedig örültek házába csukatni. A négerek egyébként sem számíthattak sok kíméletre. Kentucky államban 1859. újév reggelén egy négert eleven megégetett az üvöltöző tömeg. (9:62)

1859-ben az USA-ban nagy gondot jelentett az újabb szabad államok csatlakozása az Unióhoz. Ács Gedeon leírja, hogy a rabszolgapárti Oregon csatlakozását elfogadták, de jóval nagyobb lakosságú Kansas-ét nem — mert a négereket ugyan ők sem szeretik, de félő, hogy mégsem a rabszolgatartókkal szavaznának. (9:121) Rámutat, hogy gyökeres változtatásra van szükség, mert a néger, ha fölszabadul is, nem tud hova menni. A déli államokban — ahol kb. 240 000 szabad néger van — üldözik őket, fejükre vérdíjat tűznek ki, de az északi államokban sem látják őket szívesen, pedig számuk közel 200 000. A szabad négerek közül néhány orvos, gyógyszerész,

tanító, de a többség cseléd, kézműves és napszámos. (9:196) Elutasítja a déliek demagóg érvelését, mely szerint: a rabszolgaság intézményét „*valamennyi valamirevaló népnél találjuk, kiről a történelem emlékezik,*” és hogy a biblia mindenütt helyesli ezen intézményt. Szerintük a rabszolgatartók a hon és az egész emberiség jótévedői. (9:271)

1859. végén került át New Yorkba. Ettől kezdve följegyzéseiben mind gyakrabban bukkan föl a politikai élet küzdelmeinek bírálata, és egyre több megjegyzés a négerkérdésben is. 1859. december 3-án jegyezte föl az alábbi sorokat. A leírt esemény jól ismert, inkább az írás hangja figyelemre méltó.

„John Brownt, a Harpers Ferryi kurucok vezérét tegnap délben akasztották föl. Bátran, szilárdul s nemesen viselte magát a végső percig. Papot nem akart használni; mert ámbár igen buzgó presbyteri volt, azt hitte, a rabszolgaságot helyeslő pap nem Jézus vallásának papja. S igaza volt. A halála előtti napon nejét négy órára bebocsátották hozzá, de csak tanúk jelenlétében engedték őket egymással beszélni. Azonban, midőn Brownét a tömlöchöz kísérték, s onnan vissza a révhöz, annak a katonaság tisztelgett, mi neveléses, sőt sértő gúny volt a szegény asszony irányában, kinek nem engedték meg, hogy a vele jöttekből egyetlen egyént is vihessen magával, sem hogy férjénél tölthesse az utolsó éjszakát. Brown holttestét azonban, miután az főlóráig volt föl akasztva, átadták neki, hogy hazavihesse temetés végett. A vesztőhelyet erős katonai osztály vette körül, s oly közelre, hogy hallhassa mit mond Brown, ha tán szónokolni akarna, polgárokat nem bocsátottak; s kivált a hírlapok ujonászait — e profanum vulgust — gondosan távoltartották. Fegyveres nép őrködött az utcákon, lovas katonaság az egész vidéken. Egész Virginia talpon volt s remegő feszültségben, de a nap csendesen folyt le, s Brown megszabadítására legkisebb kísérlet sem történt. — Az akasztófát az emlékvadászok elforgácsolták. Míg ez történt Charlestownban, New York-ban, Bostonban és igen sok egyéb helyen, templomokban gyásztiszteletet tartottak a vértanú számára s gyűléseken szónokoltak tisztelői. Mint a lapok előlegesen írták Kanadában és Torontóban gyűlés volt tegnap, s abban a megugrott dr. Howe, az én barátom, George L. Stearns és egyebek szónokoltak. A nép mindenütt bőven adakozik Brown neje és családja fölsegítésére.

A többi összeesküdtet még nem akasztották föl, s jól tennék, ha megkegyelmeznének nekik. De Virgíniának — az egész délnek — eszét isten elvette. Nem látják, hogy a kivégzésekkel magokat gyűlöletesebbekké teszik, még a mérsékeltebb északi előtt is, minthogy Brownnak követője elég ne akadna rövid időn. Féltőkben akasztgatják azokat, kiktől megijedtek. Azt hiszik, ők ijesztenek egyebekre.” (12:13)

A tömeghangulatot kihasználva New Yorkban hamarosan drámát adtak elő John Brownról. A darab ugyan elég hitvány volt, de nagy tömegeket vonzott. A rabszolgapárti lapok dühösen támadták a szerzőt és az előadást. (11:38) A déliek fokozták a nyomást az Unió népére. Elszakadással fenyegetőztek emellett tiltották minden abolicionista újság, rölap, könyv délre szállítását. A kicsit is abolicionista-gyanús északiakat könnyen meglincselték, de legalábbis megverték, vagy kátrányba és tollba hempergették. (12:60—63) Mindezzel a kérdést nem oldották meg, csak tovább szították az ellenségeskedést. A déli lapok cinikusan közölték a hírt, ha egy-egy északit valahol megöltek. A San Antonion Ledger írta: „Egy vándor térképárust éppen most szállítottunk át más életbeli munkákörre, s hogy a földi kötelességek alóli végképi függeszkedésben a térképárus társul kapott egy negró suhancot.” (12:227) A Galvestoni News pedig így írt: „Az abolicionista J. E. Lemon lényeges akadály miatt nem távozhatik az államból: fára mászott, s úgy véljük, lejtőjében magát megsértette.” (12:227)

Ács ismerteti az amerikai rabszolgafölkelések rövid történetét, kezdve az 1522-ben Santo Domingóban kitört fölkeléssel. Több hasonló Karibi-szigetet említ, ahol évszázadok folyamán néger megmozdulások voltak. Szól Toussaint l' Ouverture fel-

megoszlottak, gyakran elárulták egymást. A leverésük után mindig kegyetlen megtorlás következik, de ez a rabszolgák kedvét el nem veszi, sőt újabb mozgalmakat von maga után. (12:64—69;70) Bár törvény tiltja, számos hajó hozza az újabb néger szállítmányokat Afrikából. Előfordul, hogy egy-egy ilyen hajót elfognak, s ilyenkor ezeket a négereket az Unió költségén kellene visszaszállítani hazájukba. De ezt is kijátszák a déliek, mert a visszautazásra váró négerek közül sokról azt jelentik, hogy meghalt, valójában üres koporsót temetnek el, a négereket pedig elviszik árverésre. (12:213) Egy New York-i bírósági tárgyalás kapcsán leírja egy ilyen rabszolgaszállító hajót elfogó kapitánynak vallomását, aki beszámol a megdöbbenő látványról, amely őt az elfogott hajón fogadta; a ketrecekben rabszolgák százait zsúfolták össze, közülük sokan meghaltak, mert még levegőt is alig kaptak. (12:300—302; 312—313)

A négerkérdés lezárásaként ismét idézünk néhány sort a naplóból, amely első pillanatra humorosnak tűnhet, valójában nagyon jól jelzi a közhangulatot. „*A peleskei nótáriusnak párja akadt Kaliforniában. Minap az Octoroont játszották San Francisco-ban s Egerton nevű szenátor is benézett a színházba, miután előbb kissé felöntött a garatra. Zoë szerepét igen szép színésznő játszotta, kire Egerton nem győzött bámulni. Azon jelenetben, melyben az árverő eladja Zoét a legtöbbet ígérő Mc Closkey-nek 25 000 dollárért s a körülállók bosszúsan morognak, és az árverező vállat vonva szól: Nem tehetek róla, a törvény mellette szól, s az övé! Egerton, ki igen szembeötlő helyen ült, ingerülten felugrott, s kiáltott: Vigye ördög a törvényt, 30 000-t adok érte. (Damn the law, 30 000 for her!) A nézők rikoltolni kezdtek: Oda kell adni Egertonnak, az ígért legtöbbet! Tíz percbe tellett, míg a csend és a rend némileg helyre állt.*” (12:230—231)

Ács Gedeon nemcsak a néger rabszolgák helyzetét tartotta elviselhetetlennek, de följegyzéseiben többször kitér az amerikai indiánok sorsára is. Mélyen elítéli az indiánok irtását, amelyből a fehérek nem is csinálnak lelkiismereti problémát. Jól látja a mögötte rejlő gazdasági okokat is: a nyugat felé terjeszkedő telepesek, vállalkozók a hajdani indián törzsi területeket érintik, és azokon telepsznek le. „*Szegény indián nép, az afrikai negro sem szenved égrekialtöbb méltánytalanságot!*” — kiált föl. (9:48) Hogy az indiánok pusztítása milyen mértéket öltött, arra példaként Floridát hozza, ahol eltörölték azt a törvényt, amely tiltja az indiánokkal való kereskedést. Ennek oka nem holmi humanizmus volt, hanem az az egyszerű tény, hogy az egész államban már csak 80 indián élt. (9:64) Szomorú sors ez rájuk nézve, jegyzi meg, hiszen „*e honban valamennyi fehér beköltözött európai s csak az indián, a minden pol. jogtól megfosztott a bennszülött népfaj.*” (9:113)

Bevándorlók, honvágy

Amerika politikai és társadalmi problémáit — tehát Ács Gedeon nagyon jól felismerte. Természetes, hogy a maga és a többi bevándorolt sorsa, ottani fogadtatása sem maradt ki írásából. Jónéhány megállapítása általánosítható. Elmondja, hogy nagyon sok amerikai dühösen tiltakozik az ellen, hogy szegény európaiakat fogadnak be az USA-ba, és így az ottaniaknak kell eltartani őket. Ács Gedeon megjegyzi, hogy ezek az emberek elfelejtik, hogy maguk vagy családjuk 40—50 évvel korábban ugyanilyen szegényen érkezett Amerikába (9:257—258). Azért is érzékenyen érinti ez, mert őket is így fogadták 1851 végén New Yorkban (7:59). Fölháborodását fokozza az is, hogy jól látja, az amerikai üzletemberek közül sokan a bevándorlókon gazdagodnak meg. „*Az itt született s növekedett Jenki jól ismervén a viszonyokat, igen könnyen nyereszkedik az újoncok tudatlanságán...*” (9:259) Van olyan gyáros, aki nem is ért ahhoz, amit gyárt, hanem skót felügyelőket tart. A másik földet vesz olcsón az álamtól, és haszonnal adja a bevándorlóknak.

A bevándorlók szomorú sorsa kapcsán mindig saját helyzete jut eszébe. Érdeklődése és az amerikai társadalom megfigyelése egy pillanatra sem feledteti vele hazáját, gyakran veszi elő honvágya. Sokszor gondol vissza a múltra, Halasra, Kecskemétre, Debrecenre, és főleg a Dráva-vidékre. Életének egy-egy mozzanata rémlik föl előtte. „A legfájdalmasabb búcsúzás volt az, melyet honom határaitól vettem Orsovánál!... látom-e még valaha szép honomat!” — kiált fel (9:49). Úgy érzi, nemcsak ő, de a legtöbb magyar így gondolkodik. „...A bujdosó magyar!” — kérdi magától. „Az is mindig honára gondol vissza... Az is azt hiszi, boldog csak otthon lehetne, az is fázik idegen népek között, s szívének legfőbb vágya otthon melegedni még egyszer...” (9:136).

Bevándorlók képe a naplóból (9:134)

Más alkalommal azon kesereg, hogy „néha valamely rég nem hallott magyar szó nem jut eszembe, és nyomozási fortélyhoz kell nyúlnom, hogy rátaláljak s fáradtságos keresés után akadok rá” (9:181).

Magyar emigráció

Bár politikai tevékenységet nem folytatott, a magyar emigráció számos tagjával volt kapcsolatban. Gyakran kitért törökországi száműzetésük körülményeire és az ottani viszonyokra is. 1859. december 25-én jegyezte meg, hogy „az utolsó víg Karácsonyt Kjutályán (Kutahia) ünnepeltem, Perezeléknél” (12:41). A karácsony alkalmából barátjával Podhradszky Lászlóval kiment Brooklynba meglátogatni Kossuth húgát, Zsulavszkynét. Ott találta Kossuth másik húgát, Ruttkayné is, valamint Zágonyt és Kausert [?]. A kis társaság együtt töltötte az estét. Eltűnődik, vajon milyen lehetett rokonai és honi barátai karácsonya, majd így zárja gondolatait: „Minden-

*esetre szebb lehetett, mint a közelb múlt években mert a nemzet már föléledt dermedsé-
géből, s életének erős jeleit adja. A külföld is kezd honunk felé fordulni ismét s most
már minden héten olvashatunk a lapokban érdekes leveleket nemzeti mozgalmainkról.”*
(12:47) Ismeretségi körébe tartozott Benicky Kornél is és említi Ludwigh, valamint
Sándor László nevét is (ez utóbbinak fa-márványozó gyárában szintén dolgozott egy
ideig). Kitér arra, hogy nemegyszer találkozott Haraszthy Ágoston feleségével is.
New Yorkban időnként találkozott még László Sándorral, Radnichsal és Mihailo-
vicssal. Radnich egy alkalommal elmesélte neki, hogy az öreg Mészáros Lázár tábor-
nok, akivel Ács Gedeon szintén jó barátságban volt még Törökországból, azt kérte
barátaiktól hogy ha meghal, sírja fölé ezt a verst írják:

Hic jacet Lazarus
Pauper, sicuti patronus
Hungarus natus
Mészáros vocatus
Resurgat melior alius

De barátai végül mégsem ezt írták föl sírjára. Beszél Ács a magyar emigráció néhány
különc alakjáról, dr. Kelemen Attiláról, aki tábori orvos volt egy huszárezredben,
egy Dudás nevűt pedig ezredpapként említ (12:1—2).

1860 májusában írja, hogy az európai újságok, főleg a London Times és a Lon-
don Daily News mind többet foglalkoznak Magyarországgal. Hogy meddig írnak a
nemzetről, az kizárólag a magyaroktól függ — folytatta, mert ha a nemzet „*meg-
szűnik mozogni, megszűnik a rokonszenv is iránta*” (12:146). Ugyanitt a New York
Tribune cikke kapcsán megemlékezett a New Yorkban akkor hirtelen meghalt ma-
gyar orvosról, dr. Kraitsir Károlyról, aki mint tábori orvos vett részt az 1831-i lengyel
főkelésben. Innen Párizsba menekült, majd 1833-ban Amerikába ment. Főleg nyelv-
vészettel foglalkozott, és előbb a virginiai egyetemen, majd Bostonban tanított. Szá-
mos tanulmányt is írt. Szól Ács Szemere Bertalan Magyarországról írt művének
sajtóvisszhangjáról. Hogy ekkor a magyar témáknak bizonyos „konjunktúrája” volt,
azt bizonyítja a regény, amelyet ismertet: *The refugee: a Novel, founded on Phreno-
logical Observation*. Írója Alfred Godwine. A könyv hőse magyar menekült, ki saját
hibáján kívül mindig bajba kerül, főként azért, „*mindig becsületes és kimondja,
amit gondol*” (7:276). Személyes ismerőse volt Pulszky Ferenc és felesége is; ez utób-
bit gyakran meglátogatta és nagyon művelt asszonynak tartotta. Viszont meghara-
gudott Pulszkyra, [aki ezidőben Londonban élt, mint a New York Tribune európai
levelezője] amiért hűvös, közömbös hangon számolt be olvasóinak Széchenyi István
tragikus haláláról. Ács Gedeon szerint ennek oka a kettejük [Pulszky és Széchenyi]
közti, még 1848 előtti nézetkülönbség lehet. Mintha Pulszky „*a nagy halottnak még
most sem bocsátott volna meg*” — írja (12:148). Széchenyi halála Ács Gedeont
roppant lesújtotta és Széchenyi elvesztését Magyarország számára is nagy veszteség-
ként tekintette. „*A nagy hazafi tehát nincs többé!*” — kiált fel. (12:132) Érdekes,
hogy Ács a személyes ismeretség ellenére, Kossuthról alig tesz említést, jóllehet húgai-
val és feleségével gyakran találkozott Amerikában, és róluk többször is ír.

A nőkről

Ács Gedeon gyakran szól a nők helyzetéről, műveltségéről és az amerikai életben
játszott szerepükről. A legtöbb esetben bizonyos irónia jellemzi hangját, de emögött
gyakran föllelhetjük az elismerést is. Nagy megütközéssel ír az ez időben kezdődő di-

— Zsulavskyne sírmlake, mintegy százharminc labrys magyar obolások vésze márvány-
ból, mint kétszáz négyzetlábú sírja a Greenwood temetőben. Magyarországi emlékei
ragyog, a talapzat négy oldalán a korábbiak féltve.

EMÉKEK KOSZUTH-

Zulavsky.

Born in Hungary, November 12, 1817;

Died in Brooklyn, Jan 29, 1860.

"Látogató' ha kérsz, mondjátok nem vagyok itthon,

Séttem a kőmnek messze határai szélén. Vörösminty.

"He who returns when Hungary is free

Oh, take my dust along! - my heart is there.

Erected by her fellow-citizens.

Who admired her in life and now mourn.

A small Kossuth & St. István besides, a starry egg-shaped is about beside her. He now when
ment, a vége az magyar leány Székelyem háza mellett a székely.

vatról, hogy a nők férfiruhában (ti. nadrágban) jártak „*Mintha jércét látna ember, mely magát kakasnak akarná kiadni*” (7:68) Az sem tetszett neki, hogy az amerikai törvények oly szigorúan — és szerinte gyakran igaztalanul — bánnak a férfiakkal a házassági ígéret megtartása, illetve megtartatása kapcsán. Ezzel, úgymond, sok nő visszaél (7:68). Kalandor nők pl. magukhoz csalogattak gazdag fiatalembereket, majd a nők társai „meglepték” az enyelgő párt. A fiatalemberek ilyenkor rendkívül gyorsan és „készségesen” hajlandók komoly összeget fizetni, hogy a házasságkötést elkerüljék (7:70—71).

Az egyenjogúsításért küzdő mozgalom gyűlésen a nők követelték, hogy több szakmában dolgozhassanak, így pl. házfestőként is. Csakhogy, mondja Ács Gedeon, ha nők a létra tetején dolgozhatnának „*hány rendőr kellene az alatt ácsorgó s operacsöveken fölpislogó ifjúság szétriasztására*” (12:208). Egy helyen több oldalon át ismerteti George W. Curtis előadását a női egyenjogúságról.⁵⁰ Haraggal említi a társadalmi szemlélet álszentségét; ha egy nő a férjét megcsalja, a férj elveszti becsületét. „*S miért nem mondja az anglo-saxon közönség a nőkről, kinek férje paráználkodott, hogy a nő ezáltal becsületét veszítette?*” (9:186—187). Az amerikai nők egyik fő jellemvonása Ács Gedeon szerint, hogy roppantul vonzódnak a híres férfiak iránt. Egy fiatal japán tisztről, ki akkor New Yorkban tartózkodott, sokat írtak a lapok. A nők azonnal bálványozni kezdték, és levelek százait kapta, amelyben találkára hívták, mások meg házassági ajánlatot tettek neki — pedig életben soha nem látták. De ha egy kannibál főnök vagy Belzebub jönne, azt is így fogadnák. „*Milyen feleség lesz az ilyen lányokból, minő anya!*” — teszi hozzá (12:209). A nagyvárosokban élve óhatatlanul észrevette a prostitúció virágzását is. Jól látja eredetét és okait. Mindenütt megfigyelhető jelenség ez, de sehol sem annyira, „*mint Amerikában, hol a pénz-hajhászás, hirtelen fölgazdagulás, örökös izgatottság s annyi egyéb sajátos körülmény sokat csalogat kalandvadászatra*” (12:138—139). Elismerően szól arról, hogy az amerikai nők sokkal többet tanulnak, jobban iskoláztak, mint máshol. (7:268)

New Yorkban töltött éveit alatt figyelt föl arra a jelenségre, hogy a rohamosodó iparosodás következményeként egyre több nő áll munkába. A gyári munka embertelen körülményeit nem tartja szerencsésnek, sokkal inkább a munkavállalásnak azt a módját, amelyet így ír le: „*Most Massachusetts-ben több helység és város lakosságának szebbik fele egyletbe állva ruhakereskedők s egyéb gyárnokok számára nagyban dolgozik, otthon, saját házánál*” (12:26—27). Jónéhány olyan foglalkozási ág van már, amelyben főleg nők dolgoznak. Így említi a tanítónőket az alsó iskolákban, azután a könyvkötőket, a cipőgyárat, az irodai munkahelyeket. A kereső nők rendszerint takarékosak, és félretett pénzüket bankba teszik. Jelentősen előretörték a nők a művészetekben; jónéhány tehetséges festő, szobrász, költő és író akad köztük (12:26—27). Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy Ács Gedeon hazai eredetű, a nőkérdésben meglehetősen konzervatív véleménye amerikai tartózkodása során jelentősen módosult, őszintébb és megértőbb lett. Az igazság kedvéért azonban hadd jegyezzük meg, naplója lapjain újra és újra fölbukkan a maliciózus, ironikus hang, amellyel a nők egyes tulajdonságain vagy a házasság intézményén élcelődik (7:252; 259; 294; 9:74). Lehet, hogy emögött a magányosan élő agglegény „irigységét” kell keresnünk?

⁵⁰ Ács G., 7:247—251. G. W. Curtis (1824—1892) újságíró, könyvkiadó, neves, haladó gondolkodásáról ismert közéleti személyiség.

Amerikai ismerősei

„Engem annyi nyomorban ekkorig főként talán az őrzött meg, hogy mindenütt találtam becsületes és derék egyénekre, kik barátaimmá lettek s régebbi bajtársaim sem hűltek el tőlem. Én nem tudnék egyedül élni, bármennyire szeretek is naponként néhány órát tölteni egyedül” — írja egy helyen naplójában (12:220), és valóban, amerikai évei során számos emberrel került közelebbi kapcsolatba. A legszembetűnőbb az, hogy néhány közülük a mai napig számontartott, ismert irodalmi vagy közéleti személyiség. Mindez bizonyítja Ács Gedeon erős intellektuális érdeklődését és sokoldalú műveltségét.

Nem sokkal Amerikába érkezete után megismerkedett Henry Ward Beecherrel, Harriet Beecher Stowe író nő öccsével. Ez az ismeretség azonban nem volt hosszúéletű.⁵¹ 1854-ben Bostonba költözött, és bejáratos lett az itteni „magyar klubba”, amelynek tagjai George Luther Stearns (1809—1867) házában jöttek össze. Stearns jómódú, nagy műveltségű ember volt, aki jelentős közéleti szerepet játszott az 1850-es években. Nagy érdeme volt abban, hogy a republikánusok Massachusetts államban előretörtek. Lelkes híve a négerek felszabadításának. John Brown barátja és anyagi-erkölcsi támogatója. A polgárháború alatt néger csapatok felszerelését a saját pénzén vállalta. Bostoni otthona mindig nyitva állt a magyar menekültek előtt, így Ács Gedeon is szívesen időzött nála. Később, New Yorkban is találkoztak, és amikor Stearns ott járt, mindig megkereste Ács Gedeont. Sokszor biztatta, hogy nyisson önálló fényképész műtermet, és az ehhez szükséges 4—500 dollárt is kölcsönözte volna (12:142).

Az amerikai személyiségek közül láthatóan Theodore Parker (1810—1860) volt rá legnagyobb hatással. Parker maga is pap volt. Radikális nézetei miatt azonban szembekerült az unitárius egyházzal. Behatóan foglalkozott szociális ügyekkel, és mindenütt kiállt a társadalmi reformok mellett. Követelte a rabszolgaság eltörlését és a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését. Kiváló szónok volt, ez is elősegítette népszerűségét. Ács Gedeon nemcsak azért becsülte, mert mint tiszteletessel vallási tekintetben is egyetértett, hanem főleg Parkernek a társadalmi tanai miatt. Ugyanis beszédeiben Parker bírálta a politikai rendszer korrupszóját, a választási kampányok szennyes fogásait (7:100; 9:137). Ács gyakran hallgatta előadásait és fölolvásait. Amikor 1860. június 10-én Parker meghalt, Ács Gedeon naplójában hosszan méltatta életét, munkásságát. Parker abban is segítségére volt Ács Gedeonnak, hogy gazdag, több ezer kötetes könyvtárából könyveket kölcsönözzön. A naplóba beragasztva megtaláltuk Parker eredeti levelét, amelyet Mrs Hillard-hoz írt, és ebben említi Ács Gedeont. Ez még ismeretségük elején történt, és ezért az említett asszony kért kölcsön könyvet Ács Gedeon számára (12:203—204). Később személyes kapcsolatuk elmélyült.

1860 nyarán említi, hogy korábbi utazása során Providence-ben járván személyes ismeretséget kötött Governor Antonyval, a Providence Journal szerkesztőjével az állam egyik szenátorával. Ács Gedeon mind Governor Antonyt, mind lapját igen sokra becsülte; ez utóbbit gyakran olvasta is. (12:215) Személyes ismeretségben állt a népszerű író nővel, Elisabeth Peabodyval is: „Az egyik legtudósabb író nő kit ismerek... igen nemes lelkű is, ki nem magáért él s ki örökké fáradoz egyebek érdekében.”⁵² Ismerősei sorába tartozott Ralph Waldo Emerson is (1803—1882), akivel 1856 őszén

⁵¹ Ács Gedeon így említi ezt: „Megismerkedtem... a híres congregationalista Henry Ward Beecher, az Uncle Sam's Cabin szerzőjének öccsével” (Ács T. 1940. 71—72., vö. Ács G. 9:50—51.)

⁵² Ács T. 1940. 120—122.

találkozott, Bostonban.⁵³ Emerson puritán családból származott, maga is lelkész lett, de később felhagyott ezzel a hivatással. Irodalmi működésére is rányomta bélyegét a fokozott érdeklődés a társadalmi haladás iránt, a rabszolgaság eltörléséért. Kiváló költő, szónok, nagyszerű esszéíró. Ács Gedeon tisztelte ugyan, de megjegyzi róla: szépen kimunkált műveket készített, amelyek „gyönyörködtetik a fület, de nem hatnak a szívig... önmagába merült, önimádó tanulmányozó” (8:17—18). 1859. februárjában ismertette Emerson életét és munkásságát, sőt egy újságból kivágott képet is mellékel (9:113).

Az amerikai irodalomról

Emerson átvezet bennünket Ács Gedeon kéziratának irodalmi vonatkozásaihoz. Mindig is nagy tisztelettel és elismeréssel írt Washington Irvingről, akit Amerika egyik legnagyobb és legjobb írójának tartott. Egyenesen Walter Scottal vetette egybe. „Amerika kitűnőbb emberei között nincs egy is, kit annyira szeretnék, utána — de jókora távolra — következik Longfellow. Legforróbb vágyaim egyike volt mindig, hogy Irvinget csak egyszer is láthassam” jegyezte föl 1858 októberében, (7:273) de erre soha nem került sor. Egy évvel később, 1859. december 3-án, szomorúan tudósít Irving haláláról és itt említi, hogy 16 éves korában olvasott tőle először, azóta szerette munkáit (12:8—9).

Nem minden büszkeség nélkül írja 1860. februárjában, hogy számos íróat ismer személyesen. Nevüket is közli: T. S. King, Edward Everett Hale, Julia Ward Howe, Frederic D. Huntington, W. Story, E. P. Whipple, George E. Ellis, Henry Ward Beecher, Harriet Beecher Stowe, John S. Dwight, Theodore Parker, Charles Sumner, James Freeman Clarke, George S. Willard, C. G. Felton, H. W. Longfellow, George B. Cheever, Ralph Waldo Emerson, Lydia Maria Child, Catherina E. Beecher, John G. Palfrey, P. H. Dana, Lyman Beecher (12:111—112). Látásból még néhány íróat ismert. „Általában sokkal több amerikai, mint magyar íróat ismerek, s megismerkedhettem volna még többel, ha lenne kedvem híres egyénekre vadászni.” (12:111—113). Legtöbbször olyan estélyeken találkozott velük, amelyekre Bostonban vagy New Yorkban meghívták.

Irodalmi tájékozottsága széleskörű volt, s ezt kétségtelenül elősegítette nyelvtudása is. Egyik helyen anakreoni dalokat görögül idéz, majd egybeveti angol fordításukkal (9:26). Többször idéz latinul, Heinétől, Goethétől pedig németül. Francia idézeteket is találunk nála, és természetesen gyakran közöl angol részleteket versekből, könyvekből. Ha érdekes könyvet talál, alaposan elemzi. Közel tíz oldalon át vizsgálja Henry Thomas Buckle: Az angol művelődés története c. munkáját (9:123—133). Nem mulaszt el semmiféle könyvet, cikket, ha Magyarországról íródott. Maró gúnnyal ismerteti egy állítólagos osztrák tiszt, Baron W. németről angolra fordított könyvét, amely az 1848-49-es szabadságharcról szól. Ács Gedeon szerint a szerő „roppantul hajigálja a súlykot, nemcsak minden lapon, de néhol egy lapon több ízben is. Damaszkuszi kardja fűrésznek látszik, annyi csorbát kapott a csatákban. Bőréért a zsidó mitsem adna, mert azt kard és golyó össze-vissza lyugatta és metélte. Rozinanteja Ali egyik fülét vesztette egy csatában, farkát pedig az azon keresztül röppent

⁵³ Uo. 122.

⁵⁴ Öccse, Ács Zsigmond (1824—1898) szintén református lelkész, irodalmi tevékenysége révén vált ismertté. Tanári működése során, 1852—55 között Nagykőrösön együtt tanított Arany Jánossal és Ballagi Mórral. Műfordítói munkásságát is folytatott. Ismertebb fordításait Shakespeare színműveiből, valamint Dumas és Goldsmith írásaiból készítette.

golyózapor csaknem kopaszra ritkította..." (9:272—273) Ismerteti Magyarországon járt amerikai utazók leírásait is (7:286—289).

Luther Márton először 1566-ban kiadott Tischreden-jének 1848-as angol kiadását sem dicsére meg. „*Herélt fordítás, melyből sok ki van hagyva, mi a szemérmes angol közönség ízlését sértene.*” E megállapítás után nyolc oldalon át idéz a könyvből (9:168—176). A kortárs irodalommal is sokat foglalkozik. Ír Thackeray-ról és Dickensről, nagyra becsüli és többször méltatja W. H. Prescott, a kiváló történetíró munkásságát. Elismerően szól W. Scottról és Swiftről, de alaposan megkritizálja az angol regénynek a XIX. század első felében kialakult egyik típusát, amelyet ő „*asszony-regény-kotyvaléknak*” nevez és amelynek megteremtőjeként Charlotte Brontë említi. (9:122) Longfellow költészetéről megjegyzi, hogy a költő nemcsak Amerikában népszerű, de Angliában is. Megvetően szól azokról, akik a divatnak hódolva égis magasztalják a két Browningot, de Walter Scottot csak regényíróként ismerik, Burnsnek pedig a nevét is alig hallották (7:192). Rámutat, hogy a politika már az irodalom területére is betört. Sok rabszolgatartó Longfellow ellen fordult, amiért a költő verseiben következetesen a rabszolga felszabadítás mellett foglalt állást (7:290—291). Csak keveset tudunk arról, hogy Ács itthoni életében mit olvasott, de egy érdekes adalékot elárul az egyik helyen. Az amerikai elnök tisztéről szólva említi, hogy tanuló korában olvasta egy utazó lelkes beszámolóját arról a látogatásról, amit az USA elnökénél tett. Elképzelhető, hogy az akkoriban megjelent, és a reformkori Magyarországon gyorsan népszerűvé vált Bölöni Farkas Sándor művéről van szó (7:152).

Magáról, naplójáról

Különösen New Yorkba költözése óta Ács Gedeon egyre többet foglalkozott Magyarországgal és a hazatérés gondolatával. Bár a körülötte zajló élet jelenségeire figyelt, gyakran emlékezett vissza életének korábbi szakaszaira. Elkeseredésének fő okát az állandó pénztelenség jelentette. Az ország számos részébe utazhatott volna, sok meghívása volt, ahol szívesen látták volna, de pénz nélkül nem tudott utazni. A nincstelenség miatti elzárkózásában, önkéntes magányában fokozott lendülettel vetette magát naplójának írásába. „*Pár éve elszoktam a beszélgetéstől, vagy helyesebben mondván leginkább csak tollammal beszélgetek, és ha egy-két napig nem tehetem, rosszul esik...*” (9:195). Néha maga is elszörnyed, hogy milyen sok jegyzete gyűlt már össze. Gyorsan megnyugtatja magát: „*Igaz, hogy én nem olvasó közönség számára firkálok*” (9:185), de azért bevallja, hogy a magyar olvasóközönség számára talán nagyobb lenne, ha rászánná magát, hogy kiadóhoz forduljon.

Amikor kézírata sorsáról gondolkodik, elsősorban azt szeretné, ha öccse kezébe kerülne.⁵⁴ „*Amerikai szónok vagy szerkesztő örülne quartóimnak, mert bennök anekdota-bányára találna, mégpedig a sok közt nem kevés eredetire is, mely még nincs elköptatva. Regényíró talán tudná hasznát venni azon egy-két jellemvonásnak, amelyet némelyik ismerősömről följegyeztem, s az itteni havitárok levelezője Utazási vázlatokat gyártana Törökországbóli firkálásaimból. De öcsém mi hasznokat veheti?*” — kiált föl, majd így fejezi be: „*De azért csak folytatom a firkálást... lehet, hogy én még valaha hazakerülök... Évek múltán magam tán jó ízüket kacagnék rajtok. De hazakerülök-e valaha?*” (9:2).

Hazakerült épségben, s vele a 13 kötet kézirat is. Halála után 90 évvel, 1977-ben smét elérhető valamennyi a kutatók számára. Valóban kincsesbánya a szakembereknek, és élvezetes, szórakoztató olvasmány az átlagolvasónak is. Ehhez azonban méltó válogatásban, széles körben hozzáférhetővé kellene tenni.

AMERICA IN THE LAST CENTURY — THROUGH HUNGARIAN EYES

(GEDEON ÁCS'S DIARY)

by

István Zombori

After the defeat of the Revolution in 1848—49, a lot of Hungarians left the country to escape from the revenge of the Habsburgs. They went to Turkey with Kossuth; but the Hungarian refugees[†] stay there created an uneasy situation even the Turks because of diplomatic actions of the Imperial Court of Vienna. Neither were the Hungarians content with their situation being restricted in their movements and political activity. It led to their emigration to America.

This is the first important Hungarian wave of emigration, which includes such outstanding characters as János Xantus, the excellent scientist-discoverer; János Csetz who organised the modernisation of the Argentine Army and Gyula Stáhel Szamwald (Julius H. Stahel) who became an American national hero.

Gedeon Ács's destiny was much more modest. He was born in 1819, completed his theological studies, then worked in Laskó (Low—Baranya County) as a clergyman with his father who was a Presbyterian minister. He was very much interested in the life of the people, in folk customs and in history. He greeted the Revolution of March 1848 joyfully and during the War of Independence he inspired and recruited soldiers for the Hungarian Army with his speeches. Because of this he was imprisoned by the Austrians for some months, but even after being released from prison, he continued to deliver rousing speeches. This was why he had to leave the country in the summer of 1849. During the exile in Bulgaria and Turkey he belonged to the immediate entourage of Kossuth. In the autumn of 1851 he arrived in the United States of America with many of his companions by a steamer called *Mississippi*.

Throughout the years (1851—1861) he spent in America, he lived on the East—Atlantic Coast. This region was the centre of American capitalism, which was rapidly developing. New York, Boston, Philadelphia and other cities were constantly growing in consequence of the industrialization. Gedeon Ács gives a perfect picture of this country and its society in his diary. He made 13 volumes of notes altogether, which contain about 4000 pages amply supplemented by contemporary pictures and articles. Gedeon Ács recognized very clearly the most important problem of American society, that is the inconsistency between Northern capitalism and Southern slave-plantations. He could have obtained his American citizenship after spending five years in America, but he did not do so. He wrote the following lines: „I could become an American citizen now if I wanted to, but I feel ashamed of becoming one... I am marking time because I have decided to become an American citizen only when I have some prospect of being able to help the liberation of the suffering slaves by my vote.”

It is not accidental that the question of slavery occurs in his diary more and more often after 1858. Also American society arrived at a critical point at that time which, after the presidential election of 1860, produced an open split, that is the great American Civil War. Gedeon Ács gives an account of the destiny of John Brown, who revolted against slave-holders and was executed. He speaks about the democratic American Constitution and the free elections with the joy of a man coming from an underdeveloped, feudal country. But when he got to know American conditions better, he understood immediately the electioneering tricks so characteristic of the electoral campaigns and also the fact that the party machinery had a great influence over the electors. He was disgusted in advance about the autumn, when there were local and national elections, because they involved blustering and extreme abuse with the competing candidates calling their rivals everything. He gives an account of the slums in New York and of the frequent fires which claimed so many victims because the owners packed the houses so that they could have greater profits.

The reader of the diary is very much amused by the good humour and the pleasant anecdotes of the author. He uses sarcastic style to write about some topics. He went to libraries very often, where he read a lot of books and periodical reviews. He also found there a lot of newspapers — especially daily papers — and he gained from them his knowledge about all of the USA and his political awareness as well. He had a lot of American friends and we can find among them a great number of well-known writers and poets, such as: R. W. Emerson, G. L. Stearns, T. Parker, H. Beecher Stowe, etc.

In 1861 he came back to Hungary, to his homeland, Low-Baranya. He lived in a small village, Csúza until his death (1887) and worked as a Presbyterian minister. His notes keep his memory alive, the sincere thoughts of a highly cultivated humanist and the easily read, very often humorous but always true description of the America of his age. Today, ten volumes out of the thirteen can be found in the Archive of manuscripts of the National Széchenyi Library and three volumes are in the collection of the Museum of Szeged.

A SZEGEDI KIRÁLYI BIZTOSSÁG (1879—1884)

DÓKA KLÁRA

(Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet)

1879. márc. 12-én az árvíz az Alföld legnagyobb, népessége szempontjából Magyarország második legnagyobb városát döntötte romba. Szeged lakossága a polgári forradalom után jelentős mértékben megnövekedett. 1850-ben 50 244, 1857-ben 62 700, 1869-ben 70 179 fő élt a városban. A feudális kötöttségek megszűnése, a falusi munkaerő felszabadulása az ország délkeleti részén is belső népmozgást eredményezett, és a Tisza-Maros találkozásánál fekvő, fejlődő város kedvező kereskedelmi lehetőségeivel magához vonzotta a jobbágyfelszabadítás után kötetlenné vált falusi népességet. Az 1870-es népszámlálás idején csak Pest volt Szegednél nagyobb város, ahol 200 476 fő élt. Azonban Buda (53 998), Debrecen (46 111) népessége már alatta maradt a szegedinek.¹

Szeged az árvíz idején négy részből állt: Belváros, Rókus, Felsőváros, Alsóváros — a Tisza balpartján épült Új-Szeged csak 1880-tól tartozott a városhoz. A házak száma a jobbparti városrészben 5458 volt. A kereskedelem a Tiszán és a Maroson bonyolódott le, de igen fontos szerepet kapott a Szegeden találkozó két vasútvonal is, amelyek Szegedet Pesttel és Temesvárral (osztrák államvasút) illetve Nagyváraddal és a Bácskával (alföld-fiumei vasút) kötötték össze.

Az 1870: 42. tc. értelmében a város élén a főispán állt. 1870-ben a balközéphez (később a függetlenségi párthoz) tartozó Dáni Ferencet választották erre a tisztségre. Megválasztásával az ellenzékiek kaptak hangot. Befolyásuk azonban egyre kevésbé érvényesült, sőt az idők folyamán követeléseik is elhalványultak. A város tényleges vezetője az 1872. jan. 4-én megválasztott polgármester, Pálffy Ferenc volt, a Deák-párt híve. Mellette a törvényhatósági bizottság működött, amely felerészben a legnagyobb adófizetőkől állt. A Deák-párt és a balközép között az 1870-es évek közepére elmosódtak az ellentétek, és hasonlóan az országos politikai helyzethez — a szabadelvű pártban egyesülve mindkét csoport hangot kapott.² A város harmadik vezetőjét, Taschler József főkapitányt is befogadták ebbe a környezetbe. Taschler — ellentétben a passzív ellenállást valló többi városi vezetőkkel — az 1850-es években is tisztséget vállalt, és 1861—1867 között a város polgármestere volt.³ A városi vezetőség alapján magáénak vallotta a szabadelvű párt programját, bár helyi kérdésekben nem értett mindenben egyet a kormány véleményével. Hasztalanul kérték, hogy Új-Szegedet csatolják a városhoz, és a megye székhelyét Szegedre helyezzék.

¹ A magyar korona országaiban az 1870, év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871. 334—335. *Kulinyi Zs.*, Szeged új kora. A város története (1879—1899) és leírása. Szeged, 1901. 266;

² *Reizner J.*, Szeged története. Szeged, 1899—1900. II. 264.

³ *Szabó L.*, Szeged halála és feltámadása. Az 1879. évi árvíz és a város újjáépítésének története. Szeged, 1929. II. 82—89.

Még inkább szemben állt ez a vezetőség az árvízvédelem ügyében a többi érdekeltekkel, akik a védekezés minden terhét a városra akarták hárítani. Nem léptek egyezsége 1876-ban az osztrák államvasúttal, amikor a vasúti töltés bevonásával a város védelmét szolgáló körtöltést akartak építeni. A vasút igazgatósága zárkózott el az építkezés elől. Szeged a kritikus napokban olyan „érdektársak”-kal volt körülvéve, akik — saját érdekeiket féltve — fel sem mérték a helyzet súlyosságát. A városi tanács hivatalos lapja a Szegedi Híradó volt, amely a kormánnyal, vasúttal, percsora-szegedi társulattal folytatott küzdelemnek adott hangot. A Híradó első száma még 1859-ben jelent meg. Az ellenzéket a függetlenségi Szegedi Napló képviselte, amelynek első száma 1878-ban látott napvilágot. A függetlenségi szellemi vezetője Bakay Nándor országgyűlési képviselő volt, aki az emigrációban élő Kossuth Lajossal tartott fenn kapcsolatot. A Napló színvonala akkor emelkedett, amikor 1879-ben meghívták Mikszáth Kálmánt. Az író nemcsak a lap főmunkatársa, hanem az árvíz eseményeinek krónikása is lett. A vész idején nem volt különbség a két lap között. Egyik sem merte védeni a kormány tehetetlenségét.

1879-ben a területileg illetékes vízügyi hatóság a szegedi folyammérnöki hivatal volt, melyet Szeghő Attila főmérnök vezetett. A szegedi vezetőség és közvélemény nem szívesen fogadta a fővárosból érkező tisztviselőket. Bizalmatlanok voltak Kende Kanuttal, a percsora-szegedi társulat élén álló kormánybiztossal is, aki csak márc. 5-én érkezett meg a városba. Nem volt tekintélye az ugyancsak ekkor érkező Lukács György belügyminiszeri tanácsosnak sem, akit kormánybiztosnak neveztek ki Szeged védelmére, és egészen április elejéig tartózkodott a városban. Mint az árvíz történetéből ismert, a petresi gátszakadás után egy héttel bekövetkezett a város tragédiája. A kár az első napokban szinte felmérhetetlen volt. Az 5723 házból 384 maradt épségben. Ebből a magasabban fekvő belvárosra jutott 248, Felsővárosra 99, Rókuson 20, Alsóvárosban mindössze 19 ház maradt meg.⁴ A lakosság a város magasabban fekvő részeibe, a tanyákra, vagy az árvízről nem érintett környező falvakba menekült. A Belvárosban kb. 6000, a tanyákon 24 000, Felsővárosban 3669 ember volt.⁵

A kormány rendkívül nehéz helyzetbe került. Tisza Kálmán miniszterelnöknek először is el kellett hárítani magától a felelősséget, hogy a képviselőház bizalmát meg tudja tartani. A szegedi árvíz fényt vetett a rendkívüli költségekkel végrehajtott Tisza-szabályozás hibáira, amelynek felülvizsgálata halaszthatatlanná vált. Az elpusztult nagyváros újjáépítéséhez elő kellett teremteni az anyagi fedezetet, megszervezni a lakosság visszatelepítését és az újjáépítést. És végül — vissza kellett állítani a kormány erősen megingott tekintélyét az újjáépülő városban. A Pénzügyminisztérium már az árvíz napján, márc. 12-én megerősítette Lukács György kormánybiztost hivatalában, őt tette felelőssé a menekültek elhelyezéséért és az élelmezés megszervezéséért is. Az élelmezés ügyét Lukács Dáni Ferenc főispánra, a menekültek elhelyezését Kende Kanut kormánybiztosra, a víz levezetésének megkezdését Hieronymi Károly államtitkárra bízta, a rendőri teendőket pedig Kállay Albert látta el.

A képviselőház és a kormány a katasztrófa idején teljesen tájékozatlan volt. A pesti lapok azonban rendszeresen beszámoltak az eseményekről, és az e lapok alapján értesült képviselők napirenden kívül éltek az intepelláció jogával. Március 12-én Tisza Kálmán azzal nyugtatta meg a képviselőket, hogy a menekültek számára 40 000 Ft segélyt engedélyezett, és kérte a kérdés elnapolását. Az ellenzéki képviselők intézkedések megtételére sürgették a kormányt. Mindenekelőtt katonaság kivezénylését

⁴ Kulinyi, i. m. 25.

⁵ Szabó, i. m. II. 139.

kérték, hogy ehhez hasonló katasztrófák ne ismétlődhessenek meg. A márc. 15-i ülésen Bakay Nándor ellenzéki képviselő drámai hangon adta elő követeléseit, azonban Tisza Kálmán a tárgyalást ezúttal is elnapolta.⁶ Márc. 12-én a Magyar Mérnök és Építész Egyletben Herrich Károly miniszteri tanácsos „A Tiszaszabályozás és a szegedi válság” címen előadást tartott.⁷ Itt a várost okolta a történekeért. Szerinte Szeged nem engedte helyesen végrehajtani a Tisza szabályozását. A Marostorkolatának áthelyezése helyes és szükséges lett volna. A két folyó árhullámának találkozása feltétlenül tragédiához vezet. A szegediek saját gazdagságuk védelme érdekében nem engedték áthelyezni a torkolatot. A Tiszavölgyben a gátak mindenütt kiállták az árvíz próbáját, csak éppen Szegeden nem. A város maga felel azért, hogy nem akart együttműködni a Pallavicini uradalommal az árvíz elleni védekezés terén. A városi tanácsban nagy volt a felháborodás. Novák József tiszti főügyész és Szluha Ágoston tanácsost bízták meg a válasz megírásával.⁸

A külföldi és hazai lapok az árvízről szóló tudósításaikban csak bizonytalanul találgatták, hogy mi lesz a várossal. Az a hír járta, hogy a lakosság teljesen szétszéledt, nem kívánnak a vízzel tovább harcolni, és a Tiszavölgy legmélyebb pontján nem építik újjá a várost. A király engedett először a közvélemény és a sajtó nyomásának: márc. 17-én Tisza Kálmánnal meglátogatta az elpusztult várost. A látogatást az is előmozdította, hogy a fővárosi lapok tudósításai szerint — a honoráciorok visszaköltöztek a városba, és a kormányellenes hangulatot felhasználva az ellenék kezébe kívánja venni a vezetést.⁹ A király látogatása kezdte helyreállítani a kormányba és az uralkodóba vetett bizalmat. Az adott viszonyok között ünnepélyes fogadtatás, a külföldi segély, az élet megindulásának első jelei reményt ébresztettek arra, hogy az újjáépítés megindul. A király Tisza Kálmánt még egy napig Szegeden hagyta, hogy tanulmányozza a helyi viszonyokat. A miniszterelnök látta hogy az újjáépítést állami segítség nélkül nem lehet megoldani.

Márc. 18-án Dáni Ferenc főispán törvényhatósági gyűlést hívott össze. A „Hungária” kávéházban összegyűlt városatyák a tanács korábbi politikáját követve Reizner János főjegyző és Szluha Ágoston tanácsos javaslatai alapján felterjesztést küldtek a kormányhoz. Kérték, hogy a kormány gondoskodjék a víz levezetéséről, a várost védő körtöltést államköltségen építsék fel, mérjék fel a károkat. 5 mill. Ft államsegélyt, 10 mill. Ft kölcsönt kértek, javasolták az építési tanács felállítását, az építkezések adómentességét. Javaslatozt dolgoztak ki a város szabályozására, építési rendjére. Kérték a város feltöltését, a segélyek mielőbbi kiosztását, a korábbi célkitűzések közül pedig Új-Szeged bekebelezését.¹⁰ A minisztertanács márc. 24-én foglalkozott Szeged ügyével. A korábbi javaslatoknak megfelelően úgy döntöttek, hogy a várost védelmező körtöltés építéséhez fel kell használni a vasút töltését is. Ők is fontosnak tartották a feltöltést, és tisztában voltak azzal, hogy új házak építésére a Vár területe a legalkalmasabb. Javasolták e terület kisajátítását.¹¹

Ápr. 4-én a képviselőház kisebb összegű hitelt szavazott meg a város részére, hogy a tisztviselőket ki tudják fizetni, mivel a házipénztár teljesen kiürült. 1 200 000 Ft-t helyeztek el a bankokba, hogy azok kölcsönöket folyósíthassanak. Ápr. 12-én, a tisztviselők kifizetése után, Lukács György kormánybiztos elhagyta a várost.¹²

⁶ Az 1879. évi Országgyűlés Képviselőházának Naplója, 4. 124, 157—175.

⁷ Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1879. 245—306.

⁸ Emlékirat a szegedi árvíz tárgyában. Válaszul Herrich Károly miniszteri tanácsos úrnak a „Tiszaszabályozás és a szegedi válság” című értekezésére. Szeged, 1879.

⁹ Mikszáth K., Összes művei. Cikkek és karcolatok. 1879. Bp. 1968. 56. 256.

¹⁰ Pálffy Ferenc, szab. kir. Szeged város polgármesterének évi jelentése (1879) Szeged, 1880. 37.

¹¹ Magyar Országos Levéltár (OL) K. 148 (*Belügyminisztérium*) 1879—XIV—8—2349.

¹² Az 1879. évi Országgyűlés Képviselőházának Naplója, 5. 208—210;

Intézkedés történt a város utcáin maradt víz szivattyúzásáról is. Ezt csak úgy tudták eltávolítani, ha a rétek felől beáramló vizet kirekesztették, hogy ne legyen utánpótlás. Ezt úgy lehetett elérni, ha a vasút mentén rőzséből és földből ideiglenes töltést, „szádfal”-at építenek. A munkát a folyammérnöki hivatal tervei alapján a Deutsch és társa cég végezte el, azonban igen lassan haladtak előre. Az építéshez kormánybiztosnak Jankovich Miklóst nevezték ki. Az építés április elején kezdődött és június végén a költségek meghaladták az 1 200 000 Ft-t. A földet, építőanyagot dereglyéken szállították. Sokat küszködtek a viharos időjárással, a szélről felkorbácsolt hullámok újra és újra elmosták a friss építményeket. Az eredeti tervet és költségvetést többször módosítani kellett.¹³ Nem állt jobban a munka a víz kiszivattyúzásával sem. A szivattyúk ápr. 24 óta működtek az utcákban, de a vizet egyelőre véglegesen nem sikerült eltávolítani. Május közepén Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter személyesen utazott Szegedre és kérte, hogy a vasút azonnal kezdje meg a pálya újjáépítését, és ezáltal segítse a munkát.¹⁴

A Tisza-szabályozás felülvizsgálására — a képviselőház döntése alapján — külföldi szakértőket hívtak. Véleményükben a város újjáépítése mellett foglaltak állást. A külföldi lapokkal szemben ezt az elvet vallotta az emigrációban élő Kossuth Lajos is. Máj. 10-re készült el Bakay Nándor képviselő javaslata a város újjáépítéséről. Bakay felismerte az a lehetőséget, hogy a pusztulás után az újjáépítők a poros alföldi városból — téglából, kőből emeletes házakat építve — modern várost hozzanak létre, vagy legalábbis lerakják annak alapját. Tervezetében fontos szerepet kap egy központi irányító — a királyi biztos — és az őt segítő biztosi tanács. A miniszterelnöknek is az volt a véleménye, hogy Szegeden a vezetést és központi irányítást egyetlen ember kezébe kell adni. Máj. 3-án a képviselőházban benyújtották a javaslatot a királyi biztos kiküldetéséről. Éppen két hónap telt el a katasztrófa óta, és a kormány intézkedései lassúak voltak. Még szó sem volt arról, hogy miből fogják a várost újjáépíteni, ki és hogyan készítse el a terveket. Tisza Kálmán taktikázását tudatosnak tekinthetjük. Az volt a célja, hogy a rombadőlt város — ellenzéki sége dacára — kénytelen legyen felismerni azt, hogy saját erejéből nem bír talpraállni, és az állami támogatást olyan feltételek mellett fogadja el, amilyeneket a kormány diktál. Egységes irányításra valóban szükség volt, azonban ezt a körülményt Tisza Kálmán saját pozíciónak megerősítésére kívánta felhasználni.

A képviselőház ülésén a javaslatot Tisza Kálmán olvasta fel. Bevezetőjében hangzott, hogy már 2 mill. Ft segély gyűlt össze a szegedi árvízkárosultak javára, és ez az összeg komoly felelősséget jelent. Hogy a királyi biztos az újjáépítés feladatát el tudja látni, korlátlan hatalommal kell rendelkeznie. Mellette a biztosi tanács csak alárendelt szerepet játszhat. „De mentől nagyobb és nehezebb a feladat — mondta Tisza annál nagyobbban és önállóbban kell lenni a működési körnek és hatásnak éppen azért, midőn a királyi biztos kinevezetik, a melléadott hivatalnokok voltaképpen mellé adatnak, hanem kell, hogy határozottan alája rendeltessenek. És magának a lehetőségig nem hivatalnokokból alakított tanácsnak is hivatása nem lehet egyéb, minthogy a királyi biztost elhatározásainak végrehajtásában támogassa s mindenben úgy járjon el, mint azt a királyi biztos helyesnek, célszerűnek és jónak itéli.”¹⁵ 12 tagú biztosi tanácsot terveztek. A tagok közül 9-t a kormány, 3-t a szegedi tanács küld ki. Az ellenzéki képviselők kevesellték a tanács hatáskörét, szerették volna a szegediek nagyobb részvételét biztosítani. A miniszterelnök azonban az ellen-

¹³ OL K 576. (Szegedi Királyi Biztosság, általános iratai) 1879—IV. a. 2.

¹⁴ Szabó, i. m. III. 48.

¹⁵ Bakay N., Emlékirat Szeged városa újjáalkotása érdekében és a Tiszaszabályozás ügyében. Bp. 1879. 29—30.

zékiet leszavaztatta, és a javaslat — stiláris módosításokkal — az uralkodóhoz került. Az 1879: 20. tc.-ben rögzítették a biztos hatáskörét és feladatait. Legfontosabb teendői voltak a szivattyúzás befejezése, a lakosság elhelyezése és élelmezése, Újjáépítési terv kidolgozása, kárbecslés, segélyek szétosztása. A törvény 6. §-a a belügyminisztériumot felhatalmazta, hogy ha „szükségesnek bizonyul, a királyi biztost szab. kir. Szeged város törvényhatóságában, az összes közigazgatás teendőinek teljhatalmú vezetésével is megbízhassa”.¹⁶

A biztos személyének kijelölése nagy felháborodást váltott ki. A miniszterelnök saját öccsét választotta a feladat végrehajtására. Tisza Kálmán május végén Szeged ügyével kapcsolatban megnyerte a ház bizalmát, ezért szánta rá magát erre a lépésre. A kormány tekintélyének helyreállítása az elpusztult városban így látszott a legbiztosabbnak. Máj. 20-án kelt a király rendelete a biztos kinevezéséről, és Tisza Kálmán jún. 2-án értesítette róla öccsét. Tisza Lajos korábban (1871. jún. 21- nov. 14.) közmunka- és közlekedésügyi miniszter is volt, így már bizonyos tapasztalatokkal rendelkezett a városépítés, vasút és vízügyi építkezések irányítása terén. Az emigrációban élő Kossuth Lajos felháborodott levelet írt a kinevezéssel kapcsolatban. Ellenezte Tisza Lajos kiküldetését a fővárosi sajtó és a Szegedi Napló is. Látták, hogy a biztos megjelenése a városban az autonómia felfüggesztését fogja jelenteni. Az ellenzéki körökhöz közelebb álló Dáni Ferencet nyugdíjazták, hivatkozva arra, hogy idős, és már az árvíz idején sem kapott komolyabb funkciót. A biztos a városi tanács tagjai közül Pálffyval és Taschlerrel tartott fenn kapcsolatot, de intézkedéseinek az egész tanács és a törvényhatósági bizottság is köteles volt engedelmessé válni. Az első időben az ellentétek a városi vezetőség, a közvélemény és a királyi biztos között igen erősek voltak. A biztosi intézménynek Szegeden egyébként is rosszak voltak az emlékei. 1869-ben — tíz évvel az árvíz előtt — Ráday Gedeon érkezett a városba ilyen minőségben. Ő a betyárvilág kiirtására kapott megbízást. Kegyetlenségei országszerte felháborodást váltottak ki. Tisza Lajost úgy fogadták, mint Ráday utódját. A felszín mást mutatott. A megérkező biztos tiszteletére ünnepélyes fogadást rendeztek, ahol a város vezetői köszöntették őt. Azonban sem a szegediek, sem Tisza Lajos viselkedése nem volt őszinte. A biztos megérkezése után néhány nappal bizalmas levélben értesítette a miniszterelnököt, hogy a lakosság bizalmatlan, a tisztviselők kétes segítséget nyújtanak munkájához. Mindenért az ellenzéki lap, a Szegedi Napló aknamunkáját hibáztatta. A tisztviselők a biztos tevékenységéről beszámoltak a Naplónak, több pénzért voltak csak hajlandók dolgozni, mint az idegenek. „Mert a városi hivatalnokok nagyrésze ahhoz a politikai párthoz tartozik, melyet itt a „Szegedi Napló” c. politikai napilap képvisel s amely lap rögtön fellármázza a közszellemet, mihelyt erre legkisebb alkalmat nyer.” Majd így folytatja: „A szegedi nép nagyon önző és — eddigi tapasztalatim után — legalábbis kétségesnek kell tartanom azt, hogy e nép (főleg irányadó elemeiben) arra az erkölcsi magaslatra tudna emelkedni, melyet számára jelen helyzete kijelöl. És hogy ez így van, ennek oka főleg a politikai viszonyokban gyökeredzik. A nép érzelme — bizonyos politikai tanok, nézetek és törekvések által fel van zaklatva, — bizalma, bármely kormányintézkedéssel szemben, kétes jellemű, a közérdek iránti óhajlásait, intencióit avagy pillanatnyi lelkesedését, csakhamar háttérbe szorítja magán érdeke, vagy igénye és — „a politika”.¹⁷

Az 1879:20. tc. értelmében Tisza Lajos mellé megszervezték a biztosi tanácsot. Kinevezett tagjai közé tartozott: Jankovich Miklós, Bakay Nándor, Horváth Gyula, Végh Aurél, Komjáthy Béla, Szemző Gyula országgyűlési képviselők (köztük Bakay, Komjáthy függetlenségi, a többi kormánypárti), valamint Dobó Miklós kanonok,

¹⁶ Corpus Juris Hungarici, 1879. Milleneumi Emlékiadás. Bp. 1896. 90—91.

¹⁷ OL K 575. (Szegedi Királyi Biztosság, elnöki iratai) 1879—VI—59.

Rónay Béla földbirtokos, Tallián Béla, Torontál megyei főszolgabíró. A szegediek képviselői: Pálffy Ferenc polgármester, dr. Rosenberg Izsó és Szluha Ágoston törvényhatósági bizottsági tagok voltak. A tanács kinevezett tagjai a helyi viszonyokat nem ismerték, és a városban idegeneknek tekintették őket. Magas napidíjuk, elkülönülésük miatt, főként az első időkben, ellenszenvet váltottak ki a lakosságból. Úgy tekintették őket, mint a királyi biztos „udvará”-t. A Szegedi Napló munkatársait nem nyugtatta meg az sem, hogy a függetlenségi Bakay és Komjáthy is tagja volt a biztosi tanácsnak. Árulásnak tekintették a behódolást. A királyi biztos munkáját segítette a minisztériumokból kinevezett hivatali személyzet is. A Belügyminisztériumból Stesser Józsefet, Kállay Bélát, Bulyovszky Aladárt, Kende Pált, a Pénzügyminisztériumból Laczkovics Józsefet, Kövesdy Bélát, az Igazságügyminisztériumból Kelemen Mór osztálytanácsost, a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumból Lechner Lajost és Porzsolt Gyulát küldték ki.¹⁸

A minisztériumi szakembereket a szegedi közvélemény kedvezőbben fogadta. Ők valóban nem azért tartózkodtak a városban, hogy a királyi biztos intézkedéseit helyeseljék, hanem tevékenyen részt vettek a munkában, és az újjáépítés megszervezése az ő érdemük volt. Tulajdonképpen nekik köszönhető, hogy a királyi biztos tevékenysége sikereket hozott. A szakemberek közül legjelentősebb szerepet Lechner Lajos kapott, aki a városrendezési tervet készítette. Lechner előzőleg részt vett a Budapest rendezésére meghirdetett pályázaton, és megnyerte az első díjat. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának egyik vezetője volt.¹⁹ Az ő tervei alapján épült a mai Népköztársaság útja, majd Szegedről hazatérve a Nagykörút építési munkáit irányította. Értett a vízvezeték- és csatornaépítéshez, jó kapcsolatai voltak a Budapesten dolgozó mérnökkel, és azok segítségét Szegeden is igénybe tudta venni.

Tisza Lajos a feladatok ellátásához öt ügyosztályból álló hivatalt szervezett, a segédhivatali teendőket pedig az „ircda” végezte. Az I. osztály hatáskörébe tartozott minden személyzeti és bázis természetű ügy. Ez az osztály hívta össze a biztosi tanácsot, ők bízták meg a tanácstagokat bizonyos feladatok elvégzésével, szükség esetén kirendelték a városi vagy állami tisztviselőket. Nyilvántartották és láttamozták a miniszterektől a városhoz intézett rendeleteket, figyelmen kívül kísérték a fővárosi és szegedi sajtót, felügyeltek a királyi biztosság ügykezelésére. Az I. osztály teendőit Stösser József miniszteri titkár látta el, az ügyiratokat a királyi biztos láttamozta. A II. osztály a törvényhatósági tisztviselők ellen fegyelmi eljárást indíthatott, azokat hivatalukból felfüggeszthette, döntést hozhatott a főispántól, közgyűléstől fellebbezett ügyekben, felügyeletet gyakorolt a törvényhatósági önkormányzat felett. Ennek alapján a közgyűléstől vagy a városi tanácstól panaszok alkalmával felvilágosítást kérhetett. A III. osztály egészségügyi, közbiztonsági, rendőri ügyekben intézkedett. A város újjáépítésében legnagyobb szerepet a IV. osztály játszott. Egyik részlege a város rendezésével, beosztásával, feltöltésével kapcsolatban javaslatokat dolgozott ki, elfogadás után pedig foganatosította azokat. Másik részlege az építési munkálatokkal, csatornázással, vízvezeték építésével foglalkozott. Terveket, költségvetést készített, szerződést kötött a vállalkozókkal, felülvizsgálta az elkészült létesítményeket. A harmadik részleg kidolgozta a város építési rendszabályait, javaslatokat tett az egyes középületek elhelyezésére, elbírált a magánosok építési engedélyeit. Felügyelt az építés rendjére, gondoskodott az építőanyag szállításáról és szétosztásáról. Irányította a köztertek létesítésével, fák ültetésével kapcsolatos munkát. Az osztályt Lechner Lajos vezette, a teendőket Juraskó Jakab, Puchala Adolf segédmérnökök, valamint

¹⁸ OL K 575. 1879—I—4.

¹⁹ Budapest Főváros Levéltára, Fővárosi Közmunkák Tanácsa iratai, B. 5—1014.

Porzsozt Gyula fogalmazó látták el. Az V. osztály az építkezésekhez szükséges összegeket utalványozta, ellenőrizte az adományok szétosztását, és a beruházások összegét. Az osztályt Laczkovics József pénzügyminiszteri számtanácsos vezette, az ügyeket Kövesdy Béla pénzügyminiszteri számtiszt és Gluzéky Imre műszaki számtiszt látták el.²⁰

A város újjáépítésének feltételeit a törvényhozás biztosította. Még a királyi biztos kinevezése előtt jóváhagyták a kisajátításokról szóló törvényt. (1879:19.tc.) Ez lehetőséget adott arra, hogy a városrendezés érdekében az utcákhoz és középületekhez szükséges telkeket sajátítsanak ki. Az 1880:17. tc. meghatározta, hogy milyen középítkezéseket fognak a városban végrehajtani. Ezek költségeit részben az állam fedezte, részben pedig kölcsönt adtak. A kölcsön összegét az 1880:20. tc. 15 mill. Ft-ban határozta meg. Ebből 5 mill. Ft-t adtak a középületekre, 10 mill-t a magánépületekre. A város régi adósága 1 mill. Ft volt, amivel a középületekre adott összeget megterhelték. A kölcsönt 10 évre, 6 %-os kamatra adták.²¹

A minisztertanács 1879. máj. 18-i, illetve 29-i ülésén határozta meg Tisza Lajos feladatkörét, és készített számára utasítást. Ebben körülírta a biztos viszonyát a biztos tanácshoz, a városi tisztviselőkhez és az egyes minisztériumokhoz. A törvényhatóság irányítása alatt csak a kisebb jelentőségű ügyek maradhattak. A királyi biztos joga volt kiválasztani azokat a tisztviselőket, akik kizárólagos rendelkezésére álltak. Módosíthatta a város szabályrendeleteit az egészségügyi, közbiztonsági, kihágási ügyekben. A minisztériumoktól a városhoz a leíratok csak a királyi biztos láttamozása után juthattak. A Királyi Biztosság műszaki területen ellátta a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium funkcióit. Kirendelte a felmérési, telekosztási munkákhoz szükséges műszaki személyzetet, döntött a városi közlekedés, építkezés, árvízvédelem területén. Együttműködött a biztos a jogszolgáltatási szervekkel. Gondoskodnia kellett az ideiglenesen kitelepített törvényszék visszahelyezéséről, a járásbíróság, ügyészség hivatalnokainak, bírúinak elszállásolásáról. Az utasítás az építkezésekhez szükséges, Máramarosról szállított faanyag kezelését is a királyi biztosra bízta.²²

A miniszterelnök számított arra, hogy öccsét Szegeden ellenségesen fogadják. Ezért a nyílt utasításhoz bizalmas levelet mellékel, amelyben felvetette a polgármester elbocsátásának, a városi önkormányzat teljes felfüggesztésének lehetőségét is, ha a helyzet úgy hozza magával.²³ A miniszterelnök júl. 11-i rendelete szerint Szegeden kézipénztárt rendeztek be, amelyből a királyi biztos hivatal költségeit, a biztos tanács kinevezett tagjainak, a szakhivatalnokoknak napidíjait és utazási költségeit folyósították. Az összeg a szegedi hitelt — illetőleg a várost — terhelte.²⁴

A királyi biztos működéséről hetenként számolt be a miniszterelnöknek. 1880. januártól a jelentések kéthetenként, 1880. júl. 10-től havonta készültek. A jelentésekhez a Királyi Biztosság műszaki osztályától, a szegedi főorvostól, a számvetőségtől kért előzetes információt. Az egyes jelentések az újjáépítési munkák előrehaladásával, a város közegészségügyi helyzetével, a kölcsön felhasználásával, a lakosság élelmezésével stb. foglalkoznak. Az első jelentés 1879. jún. 16-án kelt. Tisza Lajos beszámolt arról, hogy egyes adományozók és egyesületek milyen jótékonyági intézkedéseket hajtottak végre a városban (pl. gyermekmenhely, óvoda, népkonyhák létesítése), és ezek tevékenységét hogyan próbálta összehangolni. Jelentést tett a szivattyúzásról, a szád-

²⁰ Szinai M., A belügyminisztériumi levéltár. 1867—1945. LIG. Repertórium. Bp. 1973. 503. 505.

²¹ Corpus Juris... 1880. 255.

²² OL K 575. 1879—I—1.

²³ uo. 1879—I—15.

²⁴ OL K 148. 1879—XIV—3957.

fal építési munkáiról, a városi tisztviselők kirendeléséről.²⁵ A biztosi tanács 1879. jún. 14-én tartotta első ülését. A feladat a kárbecslés megszervezése volt. E munka kiterjedt a szegedi illetőségű lakosság ingó és ingatlan vagyonára. A munkát a biztosi tanács tagjai végezték a városi tisztviselők segítségével. A 12 tagból álló biztosi tanácsot 4 albizottságra osztották fel. Egy a központban, három pedig a külvárosokban működött. Minden albizottság mellé egy műszakit és egy jegyzőkönyv-vezetőt adtak. A kárfelvétel időpontjáról a helyben maradt lakosokat 24, a menekülteket 48 órával előbb értesítették. A kárbecslés eredményeit a királyi biztos ellenőrizte.²⁶ A végeredmény a következő volt:²⁷

	<i>házak</i>	<i>károsultak</i>	<i>ingatlan</i>	<i>ingó</i>	<i>összesen</i>
	<i>száma</i>		<i>vagyon</i>	<i>FT</i>	
Palánk	1494	4613	3 064 946	2 014 399	5 079 345
Alsóváros	1545	3120	1 131 838	437 273	1 569 111
Felsőváros	1534	3763	1 567 079	623 628	2 190 707
Rókus	1013	2740	1 371 033	926 089	2 297 122
összesen:	5586	14 236	7 134 896	4 001 389	11 136 285

A kárbecslő bizottság feladata volt az árvízkárosultak osztályokba sorolása, és a segélyezési kulcs megállapítása is. Az ingatlanok értékétől függően 31, 26, 19%-os kulcsot állapítottak meg.²⁸ Az ingóság után fizetett kártérítés esetében az illetők keresete, évi jövedelme volt döntő. Itt 31—10%-os kártérítést adtak. A bizottságban a biztosi tanács tagjai és a városi tisztviselők között kölcsönös volt a bizalmatlanság egymással szemben, mégis két hét alatt elkészültek a munkával. 1879. júl. 4-én felszámolták a kárbecslő bizottságot. Ezután már csak revíziókra került sor.²⁹ A királyi biztos működése során — az egyes feladatok ellátásához — még többször hívott életre bizottságokat. Az 1879:19.tc. értelmében megszervezték a kisajátítási bizottságot, amely a városi építkezésekhez szükséges területek átvételét, a tulajdonosok kártalanítását intézte — szinte véget nem érő munkával.³⁰ Az 1880:20. tc. szerint létrejött a kölcsönügyi bizottság is, amely az építkezési kölcsönöket megszavazta, és a pénzt utaltványozta. Ezzel az adminisztrációt lényegesen leegyszerűsítették. A kölcsönügyi bizottság elnökből és 3 tagból állt.³¹

Júl. 10-re gyakorlatilag befejeződött a szádfall építése. A királyi biztos átvette az építményt és vállalta annak további kezelését. E feladatot — a folyammérnöki hivatal segítségével — a Királyi Biztosság állományába került Jankovich Miklós látta el.³² A Királyi Biztosság idején a közegészségügyi teendők ellátása a városi tanács feladata volt. Az ivóvíz biztosítása, a fertőtlenítés, a kiszárított területekről a szemet elhordása igen sok munkát adott, és a városi főorvos, főkapitány, királyi biztos teljes együttmű-

²⁵ OL K 575. 1879—IV. 59.

²⁶ OL K 576. 1879—I—17.

²⁷ uo. 1879—I—18; *Kulinyi*, i. m. 87.

²⁸ 2000 Ft alatt, 2000—5000 Ft között, 5000—10000 között

²⁹ OL K 575. 1879—IV—58.

³⁰ OL K 576. 1880—IV. a.—2/ 660.

³¹ OL K 575. 1880—I—197.

³² OL K 576. 1879—IV. a.—2.

ködését tette szükségessé. Szeged ügyével az Országos Közegészségi Tanács is foglalkozott. Máj. 12-én a miniszterelnökhöz intézett véleményét — amelyben az aktuális teendőkhöz kívül a városrendezés egészségügyi vonatkozásairól is szó volt — tájékoztatás céljából megküldték a városi tanácsnak és a királyi biztosnak. Felhívta a Tanács a figyelmet arra, hogy a város újjáépítésével, a részfeladatok megoldásával kapcsolatban kérjék ki az egészségügyi szakemberek véleményét. A házak között üres terrek, fás, bokros ligetek legyenek. A sütődéket, mosókonyhákat, vágóhidakat a város szélére helyezték. A laktanyákat, gyárakat szintén telepítsék ki a város központjából. A lakosság jusson megfelelő ivóvízhez, amely a közegészségügy egyik legfontosabb feltétele.³³

Szeptember elején a királyi biztos, a városi főorvos, valamint a biztosi tanács egyik tagja bejárták a várost, és meghatározták a legfontosabb teendőket. A tócsákban elszaporodott halakat összegyűjtették, megtiltották az engedély nélküli, ingoványos területen történő építkezést. A lakosságot egyelőre Tiszavízzel kívánták ellátni, és a folyóban két merítőhelyet határoztak meg. Ideiglenes épületekben járványkórházat állítottak fel, az állandó kórházat egy épségben maradt épületbe (lyceum) helyezték. Meghatározták a temetkezések rendjét. Az aktuális egészségügyi intézkedések bevezetését nagyban elősegítette az, hogy 1879 okt. végén a szivattyúzás befejeződött, és csaknem 8 hónap után a víz eltűnt az utcákról.³⁴ Ekkor legfontosabb munka a megmaradt lakóházak kiszárítása, a temető rendbehozása és a mielőbbi fertőtlenítés volt.

A királyi biztosság feladata lett a városban maradt vagy a visszatért menekültek elhelyezése. A jobbmódúak saját maguk emeltek ideiglenes építményeket, a szegényebeket a város költségén, vagy adományokból épített barakokban helyezték el. A barakokban csaknem 4000 ember talált menedéket.³⁵ A menekültek jelentős részét a Várba telepítették. A korábbi elképzeléseknek megfelelően az 1879. aug. 29-i vegyes bizottsági ülésen megtörtént a Vár kisajátítása. A katonaság cserébe a várostól üres telket és pénzt kapott az új laktanya építésére.³⁶

A Várat egyelőre a hajléktalanok számára rendezték be. Itt a menekültek a katonai rendnek megfelelően éltek, amire a várnagy felügyelt. A lakosok számára készült házi rendszabályok pontosan meghatározták a beköltözés és távozás lehetőségét, a kapu nyitvatartásának idejét, a szobák, konyhák, mosókonyha, tűzhelyek használatának módját, és az együttélés egyéb normáit. A Várban és barakokban a szegényebek ingyen, a módosabbak lakbér ellenében éltek.³⁷

A királyi biztos eddig felsorolt intézkedései az élet megindulását segítették elő, és az árvíz következtében kialakult helyzet miatt váltak szükségessé. 1879 őszén a főbb erőket az aktuális, ideiglenes feladatoktól a hosszabb távra szóló munkákra kellett összpontosítani. E munkák közül legfontosabb a város árvíz elleni biztosítása volt. Az ideiglenes jelleggel megépített szádfal nem nyújthatott biztos védelmet, ezért már 1879-ben végleges döntés született a várost körülvevő körtöltés építéséről. A királyi biztos 1879. júl. 21-én adott megbízást a folyammérnöki hivatalnak a töltés terveinek elkészítésére. A körtöltés 3 fő részből állt. Első szakaszát a tiszaparti töltés képezte, amelyet az árvíz tapasztalatai alapján megerősítettek, tervbe véve a rakpartépítést is. Másik része a régi baktó-szilléri töltés volt, amely az árvíz idején erősen megrongálódott. A harmadik szakaszt az alföld-flumei vasút vonala jelentette, amelynek nyugati oldalán épült korábban a szádfal is. Ezt megerősítették, majd az építményt az oszt-

³³ OL K 575. 1879—V—10.

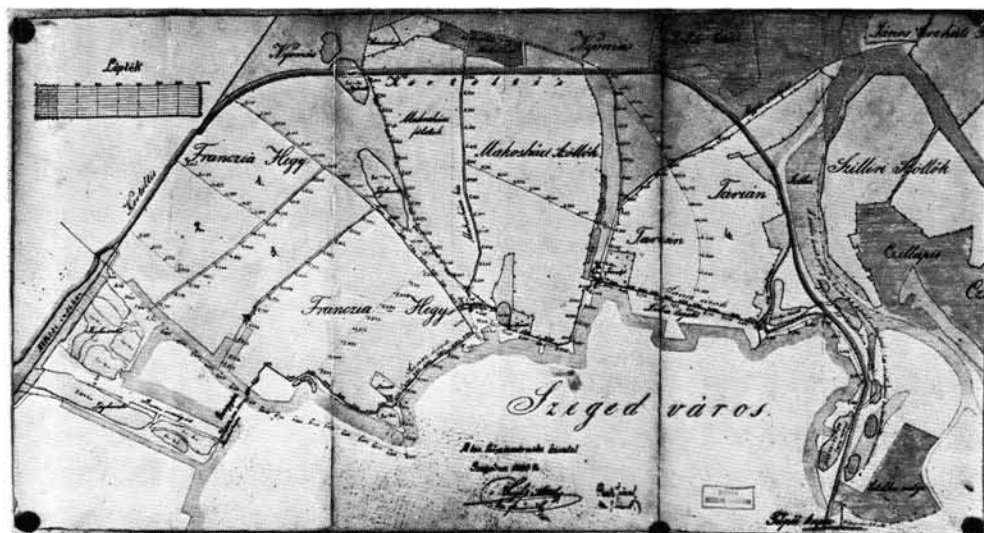
³⁴ OL K 576. 1880—IV. b.—1051.

³⁵ uo. 1879—IV.—97.

³⁶ uo. 1879—III—1937.

³⁷ uo. 1879—III—1937, 1880—IV. a.—70, Kulinyi, i. m. 108.

rák államvasút mentén kereszt-töltéssel vezették el a Tiszához. A töltés terve 3 változatban készült el. Az egyes változatok között az volt a különbség, hogy Északon meddig építsék ki a baktó-szilléri töltést, és hogyan kössék össze a vasút töltésével. Végül a legolcsóbb változatot fogadták el. A töltés 6–8 m széles padkával, az 1879 évi nagyvíz felett 1,5 m biztonsággal (a Tisza o pontja felett 9,64 m-rel, 1:1,5 rézsűvel épült. 8 átjáró vezetett rajta keresztül. Tervezett hossza 11 388 m, a megmunkált föld mennyisége 503 252,40 m³, a tervezett költség 290 666 Ft 20 kr. volt. A munka elvégzésére Gregersen cége vállalkozott.³⁸ Az építkezés 1880. ápr. 20-ra fejeződött be.³⁹ A körtöltés utolsó része, a partbiztosítás és a rakpart nagyon lassan készült el. Ennek egyik oka az, hogy 1879-ben még a partmenti töltések távolsága, a hullámtér szélessége is

2. A megépült körtöltés

vitás volt. A Tisza felső szakaszán a hullámtér 750 m, azonban Szegeden — a város helyzetére való tekintettel — 375 m-ben határozták meg.⁴⁰ A szegedi rakpart tervezett költsége 1 190 752 Ft, azonban az 1883-ig elhúzódnó munka ennél lényegesen többet igényelt. A gyenge alapozás miatt az építmény megcsúszott, és a végleges rakpart megépítése a város számára még hosszú ideig gondot jelentett.⁴¹

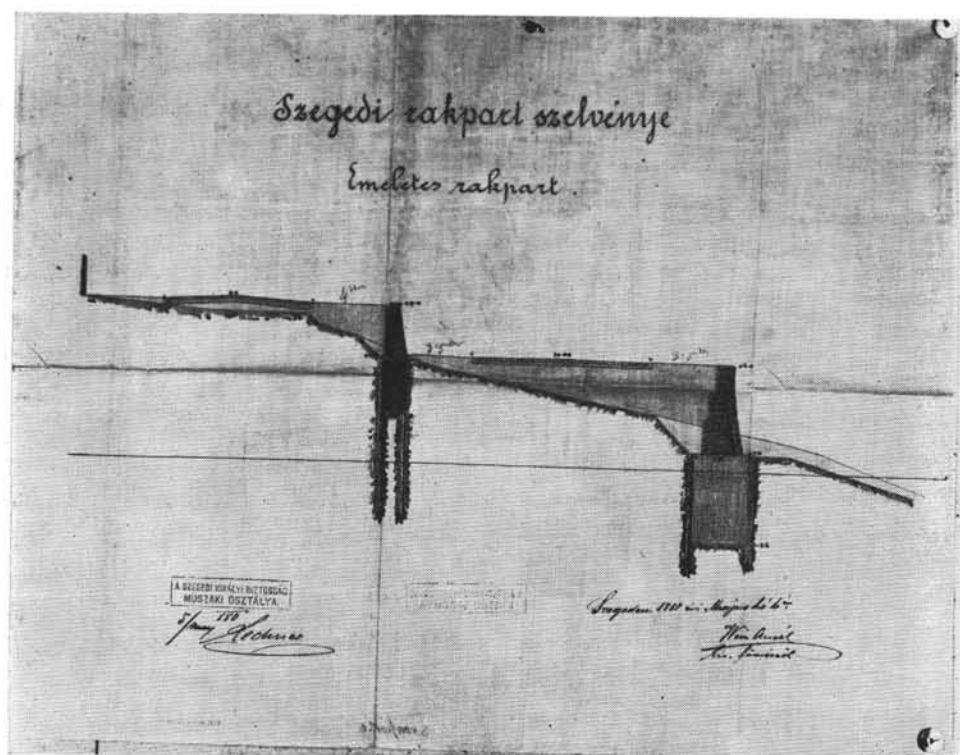
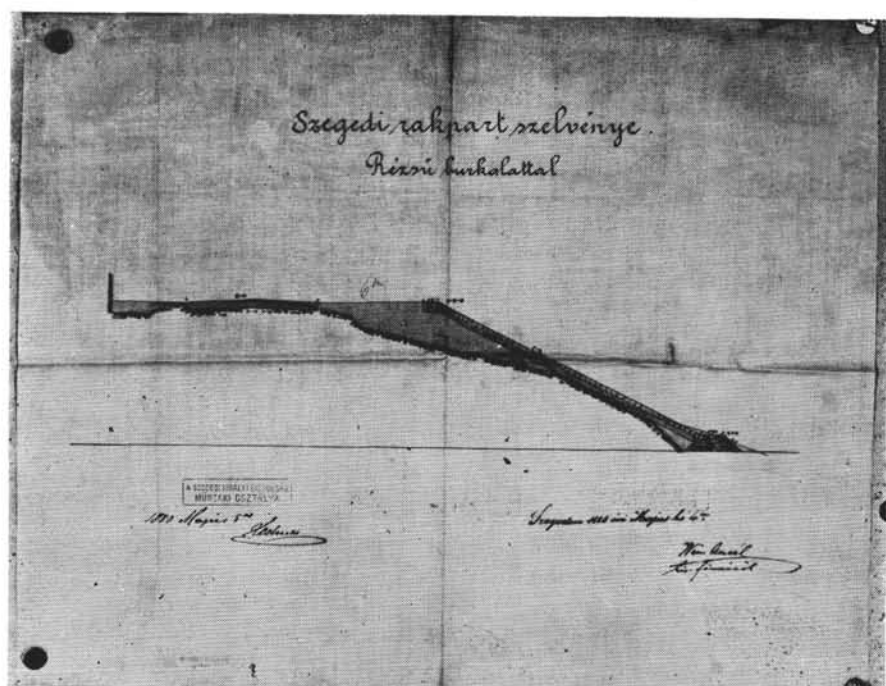
Az árvízvédekezés terén komoly problémát okozott továbbra is, hogy a petresi szakadás még mindig nyitva volt. A folyammérnöki hivatal erőfeszítéseket tett a többi szakadás elzárására, de itt nem boldogultak. Már 1879 novemberében — az őszi áradás alkalmával fennállt az a veszély, hogy a petresi nyíláson keresztül a víz a bevetett szántóföldeket elönti, és eljut egészen az épülő körtöltésig, lehetetlenné téve ott a munkát. A várost a körtöltéstől Északra a Kelet-Nyugat irányú sövényházi töltés

³⁸ OL K 576. 1879—IV—996.

³⁹ OL K 173. (Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium iratai) 1882—4—3141. Szeged árvízvédelmi rendszere. ATIVIZIG—VIZDOK. Bp. 1976.

⁴⁰ OL K 576. 1880—IV. a.—72, 2520.

⁴¹ Kardos I.—Plesovszki P., A szegedi tiszai partfal és felújítása. Vízügyi Közlemények, 1976. 2. 171—175.

3. a, b. A rakpart két változatban

védte, azonban ezt is tönkretette az árvíz. Szeghő Attila, a folyammérnöki hivatal vezetője elképzelése szerint ezt a gátat a Tisza 0 pontja felett 6,64 m-re (a körtöltéstől 3 m-rel alacsonyabbra) ki kell egészíteni, és ez már teljes biztonságot nyújt. Mivel a munka összesen 7000 Ft-t igényelt a folyammérnöki hivatal — külön engedély nélkül — még 1879 őszén hozzáfogott az építkezéshez.⁴²

A várost védő külső töltések építését illetően más elképzelések is voltak. A városi tanács augusztus-szeptember folyamán több ízben kérte a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumot, hogy a baktó-szilléri töltést teljes hosszában építsék újjá. Ez közelebb volt a városhoz, és egy része a körtöltésbe is beépült. A minisztérium ellenezte a javaslatot. E töltés lényegesen hosszabb volt, a sövényházinál kisebb területet védett, és a petresi szakadás miatt az építés állandóan veszélyeztetve lett volna. A város a baktó-szilléri töltés építéséhez a pénzt úgy próbálta előteremteni, hogy kártérítést követelt a percsora-szegedi társulattól az árvíz miatt. Azonban a társulat ügyei rendkívül lassan rendeződtek, és egyelőre semmi kilátás nem volt arra, hogy fizetni tudnak. A percsora-szegedi társulat a petresi töltést szerette volna mindenképpen újjáépíteni, hogy a társulat ismét megalakuljon. A szegediek azonban semmiképpen sem kívántak a petre si töltés építéséhez hozzájárulni.⁴³ A királyi biztos a helyi körülményeket legjobban ismerő folyammérnöki hivatal véleménye alapján döntött. A sövényházi töltést tekintették végleges külső védelmi vonalnak. Itt 1880-ban újabb erősítésekre került sor. Az újjáépített töltés hossza 8891 m, magassága a Tisza 0 pontja felett 8,53 m volt. A töltés fenntartására Szeged város részvételével megalakult a „Sövényháza-szegedi ármentesítő társulat”. Tagjai voltak mindazok a birtokosok, akiknek területeit az 1879 évi árvíz elöntötte. Az alapszabályokat a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium 1881. febr. 14-én hagyta jóvá.⁴⁴

A Szegedi rekonstrukció egyik fő lépése a városrendezési terv elkészítése volt. Az újjáépít és általános elveivel a városi tanács képviselői, az Országos Közegészségügyi Tanács, a Tisza szabályozását felülvizsgáló külföldi szakértők egyaránt foglalkoztak. A tervekben mindenütt szerepelt a város feltöltésének szükségessége. A királyi biztos hivatalbalépése után is több tervet nyújtottak be az újjáépítéssel kapcsolatban, Horváth András szegedi építész a Tiszameder kiszélesítését, haltenyészítő telepek létesítését javasolta.⁴⁵ Bainville József, városi főmérnök az árvíz elleni védelmet tartotta a legfontosabbnak.⁴⁶ A környező városokban élő mérnökök is adtak be javaslatot: pl. Heim Antal nagykanizsai mérnök, Imre János nagyváradai építész, Jassinger János szeghalmi mérnök.⁴⁷ A város újjáépítése Lechner Lajos tervei alapján történt. Lechner, mint a királyi Biztosság műszaki osztályának vezetője közvetlenül irányította a munkát. A város újjáépítési tervében 6 fő szempont érvényesítését tűzte ki célul. Legfontosabb nála is a város árvíz elleni biztosítása volt. Ennek érdekében a város területét fel kívánta tölteni. Azonban az volt a véleménye, hogy ha a töltést az árvíz szintje fölé emelnék, betemetnék vele a várost. A föld mozgatását anyagi szempontból sem tudnák vállalni. Csupán az egyes tereket és utcákat akarta feltölteni oly módon, hogy ezek összefüggő magaslat-hálózatot képeznének, amelyet kívül a körtöltés véd. Második szempont a város megfelelő beosztása volt. Lechner a városrendezésnél fel tudta használni pesti tapasztalatait, és így Szeged beosztása is nagymértékben hasonlított a főváros pesti oldalának kékére. A szegedi belváros a kisajátított Vár területén

⁴² OL K 576. 1879—1901.

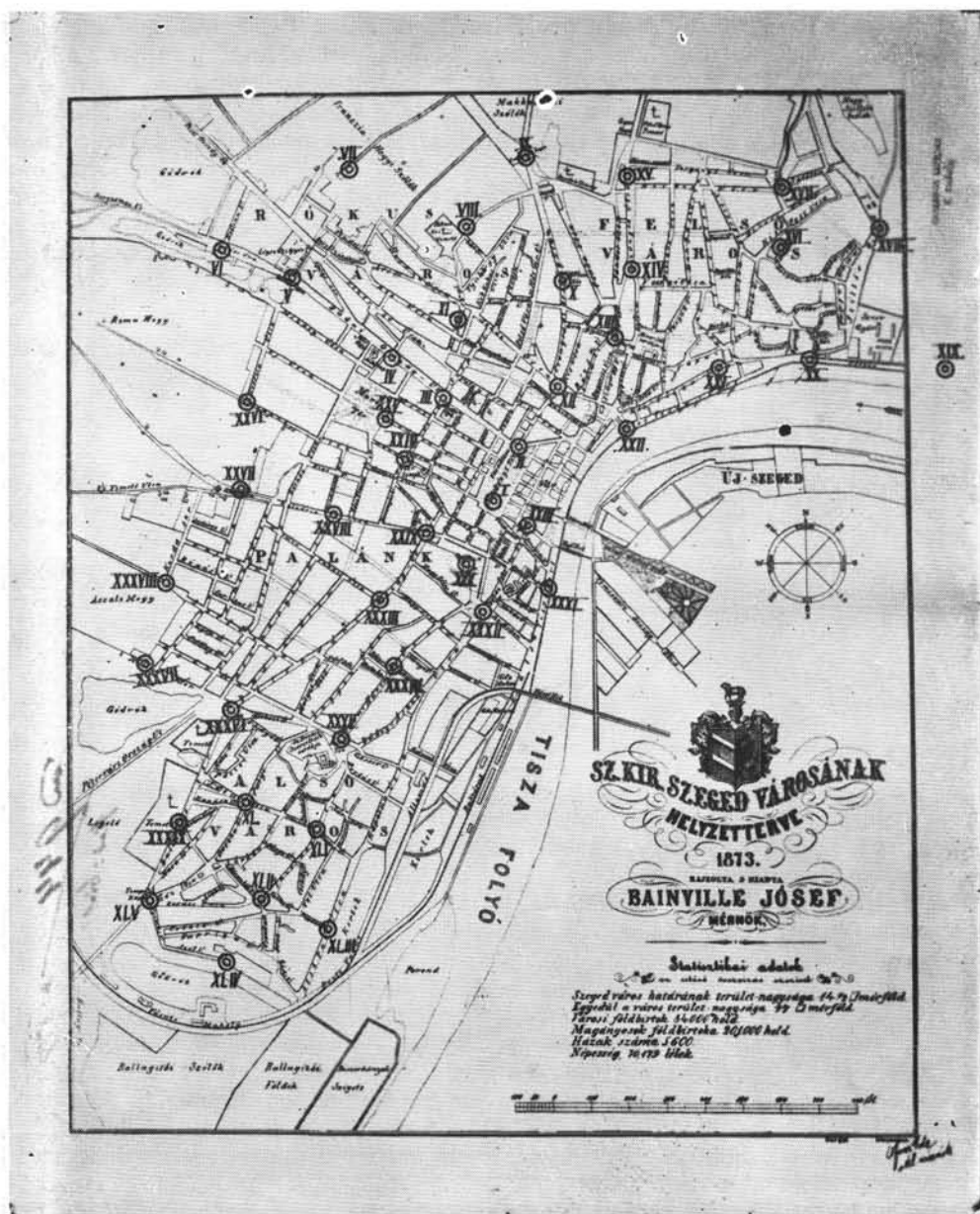
⁴³ uo. 1879—IV—812.

⁴⁴ uo. 1881—II. a.—31.

⁴⁵ uo. 1879—IV. a.—472.

⁴⁶ uo. 1879—IV. a.—1536.

⁴⁷ uo. 1879—IV. a.—472, 1880—IV—51, 97.

5. A régi utcahálózat, a próbafúrások helyével

épült újjá. Az új utcahálózat vázát két körút alkotta, amely Tisza-parttól-Tisza-partig kötötte össze a várost. A körutakat 4 nagyobb és 3 kisebb sugárút szelte át, amelyeket a régi utcák helyén vezetett egyenes házsorok kötöttek össze. A főutakhoz a területet ki kellett sajátítani. Lechner elképzeléseit az elpusztult városban sokkal inkább meg tudta valósítani, mint Pesten, ahol a korábbi városrészekre, régi épületekre nagyobb

tekintettel kellett lenni. A városrendezési tervhez építési rendszabályokat is szerkesztett. Elrendelte a szilárd alapozást (a Tisza O pontja felett 8,22 m-ig), eltiltotta a sás, nád, gyékényfedél alkalmazását. A nagykörúton kívül megengedhetőnek tartotta a vályogházak építését, azonban ezen belül csak kőből és téglából lehetett építkezni. A kiskörút és a Tiszapart között csak emeletes házakat emelhettek. A kereskedelmi szempontok érvényesítése érdekében kérte a rakpart befejezését, az állandó közúti híd építését, széles közlekedési utak tervezését. Egészségügyi szempontból javasolta a vízvezeték felújítását, csatornahálózat tervezését, közvilágítást, fásítást. Meghatározta a tervezetben a fontosabb középületek helyét, valamint a városépítés esztétikai elveit. Az újjáépítést 1880—1882 között, 3 évre arányosan elosztva kívánta végrehajtani.⁴⁸ A terv szerint a költségek a következő módon oszlottak volna meg:

1. Tiszahíd	—	975 000 Ft
2. Rakpart	—	1 137 622 Ft 64 kr
3. Körutak feltöltése:		345 060 Ft
4. A 4 nagyobb sugárút feltöltése	—	170 100 Ft
5. A 3 kisebb sugárút feltöltése	—	94 435 Ft
6. Főcsatornák építése	—	117 183 Ft
7. Körutak burkolása	—	893 625 Ft
8. Sugárutak burkolása	—	824 880 Ft
9. Közterek létesítése	—	100 000 Ft
10. Kisajátítások	—	773 754 Ft
11. Régi épületek lerombolása	—	153 319 Ft 90 kr
12. Felülvizsgálat	—	167 549 Ft 34 kr
összesen:		5 752 528 Ft 88 kr

A városrendezési tervet a későbbiek során Új-Szegedre is kiterjesztették. 1880-ban a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium ezt a tervet elfogadta, és ezt követően, az 1880: 16. tc. alapján egyesítették a két városrészt.⁴⁹ A városrendezési terv elfogadása után el kellett készíteni Szeged lejtmerési térképét. Helyszínrajzokat a városi mérnökök több ízben készítettek, de az utolsó lejtmerésre csak az 1840-es évek végén került sor. Maga az árvíz is sok változást okozott. A telkek felosztásához, utcák kijelöléséhez pontos magassági adatokra volt szükség. A térkép elkészítését Halácsy Sándor mérnökre bízta, aki korábban Pest felmérését végezte. A műszaki személynézetet a királyi biztos bocsátotta rendelkezésre, és a romos, helyenként még vízben álló városban, a nehézségek ellenére gyorsan értek el eredményt.⁵⁰ A munka befejezése után Halácsy szerződését több ízben meghosszabbították, megbízva őt az utcák sarokpontjainak kijelölésével is.⁵¹ Szeged felmérését követően Zsigmondy Béla budapesti vállalkozó — talajvizsgálat céljából — próbafúrásokat végzett. A fontosabb pontokon, (pl. az épülő híd helyén) a fúrások mélysége a 20 m-t is meghaladta.⁵² A területrendezéssel, a sarokpontok kijelölésével aktuálissá vált az utcák új elnevezése. A királyi biztos ebben az ügyben 1880. máj. 29-én kereste meg a törvényhatósági bizottságot. Összesen 294 utcát neveztek el. Az utcanevekben emléket állítottak az árvíznek és a vízi életnek. (Árvíz, Árbóc, Bárka, Búvár, Petresi, Hullám utca), megörö-

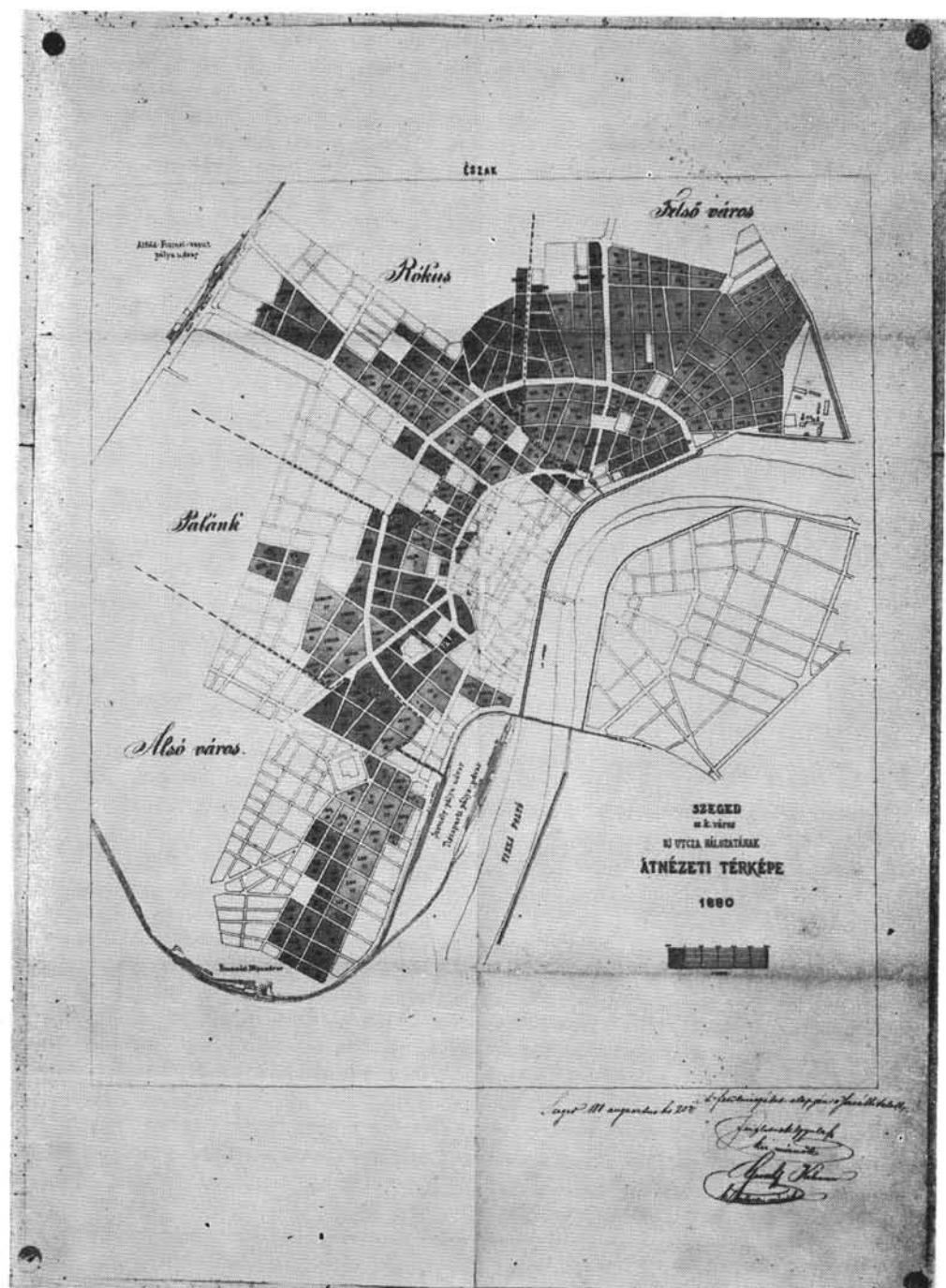
⁴⁸ uo. 1880—IV. a.—1588.

⁴⁹ uo. 1879—IV—2006, 1880—IV. a.—72.

⁵⁰ OL K 575. 1879—I—308.

⁵¹ OL K 576. 1880—IV. a.—206.

⁵² uo. 1880—IV. a.—71.

6. Az új utcahálózat

rétették az újjáépítést (Tisza Lajos krt, Lechner tér, Kórház, Körtöltés, Színház, Takarékpénztár utca), A külső körutak egyes szakaszait a Szeged újjáépítését segítő európai városokról nevezték el. (Bécsi, Berlini, Brüsszeli, Londoni, Párizsi körút). Az utcanevek nagyrésze ma is él.⁵³

A város újjáépítésekor szóba került a közművesítés kérdése is. Szegeden 1862 óta volt vízvezeték, amely a Back és fia cég kezelésében szűretlen Tiszavízet szállított a hálózatba. A Várnak külön vízvezetéke volt. Árvíz alkalmával a hálózat erősen megrongálódott, és a feltöltés, az utcák áthelyezése miatt a csövek és utcai kifolyók nagyrészt át kellett helyezni. A vízművet a város megváltotta a tulajdonostól, és elvégezték a szükséges átalakítást.⁵⁴ Hasonló volt a helyzet a légszesz-társulattal is. A régi Szeged utcáinak egy részét 1860 óta gázzal világították. A vezeték magánkézben volt. Az újjáépítés során a meglevő vezetéket sok esetben át kellett helyezni, és főként kibővíteni a hálózatot.⁵⁵ A Királyi Bizottság műszaki osztálya elkészítette a város csatornázási tervét is. A szennyvíz és esővíz levezetését a mélyebben fekvő utcákból csak szivattyúzással lehetett megoldani. A Belváros vizeit a Tisza mellett épülő csatornába vezették, és a sugárutakkal párhuzamosan szintén csatornák épültek. A külváros vizeit — a körúton kívül vezetett — két főcsatorna szállította a Tiszába. Zsilipeket és át ereszeket terveztek a körtöltés alatt is. Sajnos Lechner elképzeléseit — főként a külváros csatornázását illetően — nem valósították meg következetesen.⁵⁶ Szeged határának vízmentesítése szintén gondot okozott. A várostól Észak-Keletre levő Fehér-tó vize erősen megemelkedett, és félt, hogy medréből kilépve a körtöltést megrongálja. Dorozsma község kezdeményezte a terület megvédése érdekében a társulat megalakulását, de Csongrád megye tiltakozása miatt erre nem került sor. Szeged város — kimélyítve a Maty-eret — megépítette a Fehér-tó — Maty-ér csatornát, amely a tó felesleges vizét a Tiszába vezette.⁵⁷ A város további fejlődésének fontos feltétele volt az állandó közúti híd megépítése. 1880. júl. 1-én pályázatot írtak ki a hídra, amelyet végül Eiffel tervei alapján építettek fel.⁵⁸ 1881-ben, az előkészületi munkák befejezésével megkezdődött a legfontosabb középületek építése.⁵⁹

Az elért eredmények az ellenségesen fogadott királyi biztos tekintélyét növelték, és intézkedéseivel kapcsolatban a közvélemény lassan megváltozott. A városrendezési terv elfogadása, az építkezés megindulása nyomán a Szegedi Napló munkatársai — mindenekelőtt Mikszáth — kezdték átértékelni Tisza Lajos tevékenységét. A Napló 1879. okt. 18-i számában Mikszáth ezt írta: „*Én voltam az első, aki rámutattam a hibákra, melyek a rekonstrukció sikerét veszélyeztetik, s ugyanakkor megtagadtam Tiszában a tehetséget a nagy földadat megoldásához. S éppen azért nekem vált kötelességemmé elsősorban leemelni a férfitől a kalapot, aki minket nagyon megcáfolt.*” A királyi biztos is igyekezett jó kapcsolatot teremteni a várossal. Egyre inkább magának érezte Szeged ügyét. 1881-ben a miniszterelnökhöz intézett bizalmas jelentéseiben már nem a városi tisztviselőkre, a rendelkezéseit rosszul teljesítő hivatalnokokra panaszkodott, hanem a város követeléseinek adott hangot. 1881. szept. 16-án kelt jelentésében pótintézkedéseket sürgetett az újjáépítés befejezése érdekében. Kérte a tiszai hajózás fejlesztését, hogy a város kereskedelmi jellege tovább erősödjék. Javasolta, hogy ha az országban új egyetemet fognak létesíteni, azt feltétlenül Szegedre helyezzék. Kérte, hogy a város mielőbb megyeszékhely legyen, hogy a letelepedő hi-

⁵³ uo. 1880—IV. a.—1942; Péter L., Szeged utcanevei, (Szeged, 1974.)

⁵⁴ OL K 576. 1880—IV. b.—5090.

⁵⁵ OL K 153. (Szegedi Királyi Biztosságot Felszámoló Miniszteri Kirendeltség iratai) 35 sz.

⁵⁶ OL K 576. 1880—IV. b.—11139.

⁵⁷ uo. 1881—II. b.—1199, 1882—VIII.—36, 572, 615, 721, 758, 904, 2233. K 153. 954. sz.

⁵⁸ OL K 576. 1883—IV. a.—16.

⁵⁹ uo. 1881—II.—213, 365, 3622, 4286.

vatalnok réteg itt munkát találjon. A jelentés megfogalmazásakor a város pénzügyi helyzete rendkívül rossz volt. Az eredeti tervek szerint a város építésére felvett kölcsön kamatát 1884. jan. 1-től kellett volna fizetni, de ezt egy évvel előbbre hozták. 1881-ben ismét kisebb árvíz volt, ami nagyon megnehezítette az építési munkát. A Vár kisajátításáért a katonaság a tervezettnél magasabb összeget követelt. A királyi biztos kérte, hogy térjenek vissza a 1884. jan. 1-i kamatfizetéshez. A közművek építéséhez adjanak újabb 500 000 Ft-t, mivel azokat a város jóvedelméből, és az eredetileg megszavazott összegből nem tudják felépíteni. A királyi biztos véleménye szerint feltétlenül fontos, hogy a Tisza-szabályozás elvi kérdéseit minél előbb tisztázzák. Szeged környékét még mindig fenyegette a víz, és a szabályozás hibái miatt nem lehetett újabb költségeket terhelni a elpusztult várost. A királyi biztos beszámolt az építkező lakosság problémáiról is. A gazdagabbak kőből vagy téglából nagyobb házakat építettek, és az ő érdekük csak az, hogy a város általános fejlődése biztosítva legyen. Véleménye szerint a szegényebb lakosok a város külső negyedeiben soha nem lesznek abban a helyzetben, hogy akár állami kölcsönnel az előírásoknak megfelelő házakat építsenek. Az új utcahálózat kialakításával az alacsonyabban fekvő, korábban félreeső telkek is a főutak mellé kerültek. Itt a telkek most beépítetlenül maradtak, vagy tulajdonosaik ideiglenes fabódékat emeltek. Az előírt 8,22 m-es alapozási magasságot csökkenteni kellett, legalább 6 méterig. A biztos kérte, hogy a nincstelen lakosoknak, a mélyebb telkeken adjanak ingyen téglát, hogy a házak megfelelő alapját és lábazatát elkészíthessék. Ehhez az építőanyaghoz a fedezetet a szükséglakások béréből, az adományokból képzett tartalékalapból és állami támogatásból vegyék.⁶⁰ A miniszterelnök teljesítette a királyi biztos kéréseit a segélyek, kölcsön és a kamatfizetés területén.

Az 1879:20. tc. értelmében a Szegedi Királyi Biztosság 1880. ápr. 30-ig működött volna. Az 1880:15. tc. a következő év ápr. 30-ig, az 1881:29. tc. ismét egy évig, az 1882:5. tc. 1883. decemberig hosszabbította meg működési idejét. A biztosi tanács többször átalakult. 1880. febr. 25-én Bakay Nándor lemondott, helyébe Pillich Kálmán került. 1880. máj. 10-én Tallián Béla helyett Rónay Jenő Torontál megyei szolgabíróként neveztek ki. A feladatok csökkenésével 1880. szept. 1-én a tanács tagjainak létszámát 5-re csökkentették. A régi tagok közül Jankovich Miklós, Végh Aurél, Dobó Miklós, Pálffy Ferenc, dr. Rosenberg Izsó maradt a tanácsban.⁶¹ 1881. júl. 1-én felmentették Végh Aurélt és Dobó Miklóst is. 1883. jún. 30-ig már csak 3 tagja maradt a biztosi tanácsnak. Tisza Lajos hivatalának megszűnése után, a még folyamatban levő munkák befejezése érdekében, miniszteri kirendeltséget hoztak létre, amelynek vezetője Lechner Lajos volt. A kirendeltség elsősorban a rakpart építésével, a Szeged határában épülő Fehér-tó — Maty-ér csatorna felülvizsgálatával foglalkozott. Ennek befejezése után, 1884. szept. 18-án Lechner kérte felmentését.⁶²

*

A Királyi Biztosság működése idején 32 909 192 Ft-t fordítottak az újjáépítésre. Ebből az állam fedezte a Tiszahíd (1 825 255 Ft)] a rakpart (2 484 673), az új-szegedi part és kisajátítás (1 086 500), a szegedi körtöltés, (1 040 000), a sövényházi töltés (278 000) költségeit. A minisztériumok építették a laktanyát, (567 000), a pénzügyigazgatóság (290 000), a posta (153 000), a törvényszék (150 800), a fogház (699 699) és a sóraktár (57 000) épületeit. A Királyi Biztosság kivitelezésében, Szeged terhére

⁶⁰ uo. 1881—IV—232. 213,

⁶¹ OL K 575. 1880—I—285, 1880—IV—295.

⁶² OL K 153. 1664. sz.

4 268 450 Ft-t ruháztak be (a város feltöltése, utcanyitások, kövezés, fő gyűjtőcsatornák, fásítás, kisajátítások). A város hozzájárulásával 179 430 Ft-t fordítottak a polgári lányiskola, a szegényház, a szabadkai sugárút, valamint két kápolna építésére.

A város saját építkezései Szeged városias jellegének kidomborítását szolgálták. Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei szerint megépült az új városháza, (230 000 Ft), a városi színház, az új-szegedi Vigadó, a Stefánia téri⁶³ kioszk, és a városi kórház. Az Alsóvárosban népiskolát, a Belvárosban fiúiskolát, az Alsóvárosban óvodát építettek. 24 utcában csatornázás, 15 utcában kövezet készült. A mélyebben fekvő területek vízmentesítése érdekében két szivattyútelepet létesítettek. Az egyházak 125 000 Ft-t fordítottak iskolák és egyházi épületek létesítésére, a magánosok több mint 8 mill. Ft kölcsönt vettek fel építkezési célból.⁶⁴

A lakosság és a város még sokáig viselte a kölcsön visszafizetésének terheit. Az egyes építkezések elhúzódása (pl. a rakpart) újabb kiadásokat is jelentett. Lechner tervét nem tudták teljes egészében megvalósítani. A fő cél a város árvíz elleni védelme volt, amit a körtöltés építésével és a főbb utak feltöltésével meg is tudtak oldani. Azonban arra nem voltak meg az anyagi lehetőségek, hogy a város egész területét feltöltsék. A külső negyedek a korábbi mélyedésekben maradtak. Ez nagyon megnehezítette a csatornázást, és a fakadóvízes mélyedések lecsapolhatatlanokká váltak. Mint azt a királyi biztos is látta, a feltöltött városrészekben az építkezések rendkívül megdrágultak, és a szegénybb lakosok ideiglenes épületekben meghúzódva éltek a területeken. Még az engedélyezett újabb segélyek sem hoztak e területen végleges megoldást. Az ideiglenes építmények sora nemcsak rontotta a városképet, hanem egyes részek fejlődését is nehezítette. Nem fordítottak kellő gondot a műemlékvédelemre sem. Az ősi városból — a Vár lebontása után — igen kevés maradt, és a centrum a Széchenyi térre vándorolt át. Az újjáépítés után problémát jelentett a gyárak és nagyobb műhelyek elhelyezése is.⁶⁵ A nehézségek ellenére az újjáépítés a kor mércéjével mérve is kiváló alkotás volt, amely a város további fejlődéséhez teremtett alapot. A lakosság száma 1890-ig 85 569-re növekedett, 16 %-kal volt magasabb, mint 1880-ban. Az újjáépült város kereskedelmével, kulturális létesítményeivel — a bekövetkezett katasztrófa után is — újult erővel vonzotta a betelepülőket, akik a környező falvakból, kisebb városokból költöztek át, vagy éppen a Tiszaszabályozás befejeződése után munkalehetőséget keresve telepedtek meg Szegeden.

*

Tisza Lajos az újjáépítési munkát erős kézzel irányította. A későbbi irodalom⁶⁶ a biztos személyét és tevékenységét igen pozitívan értékelte. A szemtanú Szabó László véleménye szerint a miniszterelnök jól választott Tisza Lajossal kapcsolatban. A többi miniszterek tartottak tőle, és így független volt a kormánytól, de rangja miatt a lakosságtól is. Nem volt arisztokrata származású, mert ez egyébként sem imponált volna a szegedieknek. Nem volt szegedi születésű, és így a pártatlanságot biztosítani tudta.⁶⁷ A mai szakirodalom állásfoglalása az, hogy Tisza Lajos kinevezése kétségtelenül a kormány tekintélyének helyreállítását biztosította, de az újjáépítés a maga nemében pártatlan teljesítmény volt.⁶⁸ Tisza Lajos nemcsak autonómiájától fosztotta meg

⁶³ A tér később beépült.

⁶⁴ Kulinyi, i. m. 153.

⁶⁵ Nagy Z.—Papp I., Szeged, Bp. 1960. 118; Bálint Sándor., Szeged városa, Bp. 1959. 115.

⁶⁶ Kulinyi, Szabó, de főként Ujlaki A., Tisza Lajos és Szeged (Szeged, 1910) c. munkájában.

⁶⁷ Szabó, i. m. III. 56.

⁶⁸ Nagy Z. i. m. 107—132.

a várost, hanem fellépésével egyúttal a patriarchális érdekeket is segített háttérbe szorítani. A műszaki tervek helyes kidolgozása, a parancsszóval végrehajtott rekonstrukció egységes szervezése a falusias Szeged helyett egy modern nagyváros kialakulását tette lehetővé. A Királyi Biztosság személyzete sokoldalú tevékenységet fejtett ki. A tanács tagjai, de főként a kiküldött szakemberek megfeszített munkát végeztek, hogy a Tisza és Maros között új város jöjjön létre. Derekasan helytálltak a szegediek is, akiknek önfeláldozó munkája nélkül nem épült volna fel a város.

A Királyi Biztosság politikai céltudatosságtól nem mentes, de végeredményben pozitív és maradandó tevékenységét bemutatni — még a részletproblémák mellőzésével is nehéz feladat. Munkánk során szinte kizárólag a hivatalnak az Országos Levéltárban őrzött irat-anyagát vettük alapul, célul tűzve ki egyúttal annak megismertetését a további, részletes kutatáshoz is.

DAS KÖNIGLICHE KOMMISSARIAT ZU SZEGED (1879—1884)

von

Klára Dóka

Der Aufsatz behandelt mit der Aufschließung des Dokumentenmaterials, das in der Hauptstadt aufbewahrt wird die Geschichte des Königlichen Kommissariats zu Szeged zwischen den Jahren 1879—1883. Durch das Hochwasser im Jahre 1879 wurde die größte Stadt der Tiefebene, die Bevölkerung betrachtet die zweitgrößte Stadt Ungarns zu Grunde gerichtet. Zum Wiederaufbau hat der Ministerpräsident ein Königliches Kommissariat organisiert. Sein Ansehen in der Stadt herzustellen, die wegen des Hochwassers unzufrieden war, hat er seinen eigenen Bruder mit der Führung des Amtes beauftragen. Die Arbeit des königlichen Kommissars wurde von einem Kommissarrat unterstützt, der 12 Mitglieder hatte, und auch die Fachministerien hatten ihm Hilfe geleistet. Die Einwohner von Szeged haben den königlichen Kommissar feindseig empfangen, aber im Herbst 1879 hat sich die Lage schon verbessert.

Das Amt hat zuerst die Sachschaden ermitteln und die Größe der Geldhilfe bestimmt. Danach konnten die aus Ungarn und dem Ausland nach Szeged gesandten Hilfsgelder verteilt werden.

Das Kommissariat hat auch der in der Stadt gebliebenen und dorthin zurückgekehrten Bevölkerung provisorische Unterkunft geben, weiterhin die wichtigsten Maßnahmen des Sanitätswesens durchführen müssen. Im Interesse der Versicherung der Stadt gegen das Hochwasser wurde der Kreisschutzdamm erbaut und der Stand der Stadt erhöht. Vom Norden hat der wiederhergestellte Sövényházer Deich die Stadt geschützt. In der Stadtfur wurde zum Abführen des Binnenwassers zwischen dem See namens Fehértó in der Nähe der Stadt und dem Gerinne Maty ein Kanal erbaut.

Die Pläne des Wiederaufbaus von Szeged hat Lajos Lechner, Leiter der Technischen Abteilung des Königlichen Kommissariats, entworfen. Lechner benützte seine hauptstädtischen Erfahrungen, so gleicht das neu aufgebaute Szeged der Grundrißform des Pester Teils der Hauptstadt. Sándor Halácsy, ein Pester Ingenieur hat die neue Stadtkarte gezeichnet auch er hat die Eckpunkte der Straßen bestimmt. Während des Wiederaufbaus wurden auch die öffentlichen Werke beachtet. Die Wasserleitungen wurden erweitert, Straßenbeleuchtung und Kanalsystem wurden erschaffen. Der Wiederaufbau der durch Hochwasser zerstörten Stadt wurde 1883 beendet.

FÖLDMUNKÁSOK, KUBIKOSOK HELYZETE ÉS MOZGALMAI CSONGRÁDBAN 1925 ÉS 1929 KÖZÖTT

BALÁZS GYÖRGY

(Eger, Tanárképző Főiskola)

A kubikosság kialakulása a XVIII. század derekán kezdődő nagyszabású vízi munkálatokkal, a XIX. század közepétől pedig az országos jelentőségű ármentesítésekkel, folyamszabályozásokkal, út-vasút és középítkezésekkel függött össze.

A kubikosság kialakulására a folyók áradása serkentőleg hatott, ez a társadalmi réteg ott alakult ki, ahol erre a természeti erők kényszerítő hatással voltak. Az árvizek által veszélyeztetett területeket tekinthetjük a kubikosság őshazájának. Az ország egyik legveszélyeztetettebb területe Csongrád megye volt, ahol a Tisza rohanó áradásaival szemben állandóan védekezni kellett. Így lett Szeged a kubikosok gócpontja, majd 1879-es nagy árvíz után Szeged rohamosan fejlődni kezdett, ipara, kereskedelme nagymértékben fellendült. A város rohamosan fejlődő gazdasági élete felszívta azokat a munkásokat, akik eddig kubikolással foglalkoztak. Ez után a fejlődés után a kubikosok gócpontja, illetve központja Szentes lett, ezenkívül jelentős kubikos településsé vált Csongrád megyében Csongrád város, Mindszent és Szegvár községek. A kubikosság kialakulásához a fentebb vázolt természeti kényszeren kívül gazdasági és társadalmi körülmények is hozzájárultak, ami a magyar mezőgazdaság kapitalista átalakulásával, fejlődésével függött össze.

Ami a kubikosok létszámát illeti, pontosan megállapítani szinte lehetetlen, mert a korabeli statisztikai felmérések a legtöbb esetben a mezőgazdasági munkásokhoz sorolták, vagy pl. ha építkezésnél tereprendezési földmunkán dolgoztak, abban az esetben építőipari segédmunkásként vették számba őket. Az 1890-es évek elején az országban 200 000-re becsülték számukat. 1928 májusában pedig Csongrád megye főispánja 304/1928. számú iratában a belügyminiszternek arról számol be, hogy megyéjében 16 000 földmunkás él 70 000 népes nagy családdal. Az 1880-as évek elején, amikor az állam pénzügyeit némileg rendbe hozta az árvédelmi munkák állami támogatásban részesültek. Ezzel megkezdődött az árvédelmi gátak kiépítése, s a kubikosok keresett emberekké váltak.

A nagy lendülettel megindított földmunkálatoknál a kapitalizmus éles szeme új területeket ismert fel, ahová tőkét jövedelmezőleg fektetheti be. A kapitalizmus nagyon megkeserítette a kubikosok életét, mert keresetük most már nem az általuk végzett teljesítménytől függött, hanem a kapitalista vállalkozó üzleti számításán alapult, így a kubikosok a kapitalizmus kizsákmányolt bémunkásai lettek.

A védgátak és belvízlevezető csatornák építésének első évtizedeiben a kubikosok önálló szervezkedéséről nem beszélhetünk. Legfeljebb olyan esetekről tehetünk említést, amikor a munkaadótól a talicskázáshoz pallódesházát, vagy a kubikméterár felemelését kérték. Az 1880-as években tehát a kapitalizmus szervezetlen, tudatlan földmunkásokkal állt szemben, akik még nem tudták gazdasági érdekeiket megvédeni a tudásban, politikai hatalomban s tőkében megnövekedett vállalkozókkal szemben.

A földmunkások szervezkedését nagyban elősegítette az 1890 decemberében megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A párt a földmunkásság szervezkedéséhez oly módon nyújtott segítséget, hogy az országos központtól a legképzettebb vezetőket bízta meg azzal, hogy körükben a szocialista eszméket terjesszék és működjenek közre egyleteik létrehozásában.

A kilencvenes évek elején a kubikos lakta falvakban, mezővárosokban tehát megindult a kubikosok szervezkedése a kapitalista kizsákmányolókkal szemben. Eleinte úgynevezett általános népkörök, egyletek stb. alakultak. Ezek a pici körök egymástól elszigetelten vívták élet-halál harcukat. A kubikosok azonban csakhamar rájöttek, hogy a sok kis egylet és kör érdekeik megvédésére nem alkalmas, mivel nincs meg köztük a kellő kapcsolat és együttműködés. Szentesen például már 1891-ben szervezés alatt állt a Kubikos Szövetkezet, amelynek célja a munkaalkalmak szerzése volt a közvetítők kikapcsolásával.

Tekintettel arra, hogy ez a szervezethez nem bizonyult megfelelőnek a kapitalista kizsákmányolással szemben, ekkor vetődött fel az a gondolat, hogy az egész ország területére kiterjedő szövetséget kellene létrehozni, amely központi irányítással magában foglalná az összes mezőgazdasági és földmunkás kubikosokat is. Ennek az eszmének a hatására alakult meg 1906. január 7-én a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége, amelynek taglétszáma 1906 végére megközelítette az ötven ezret.

A Földmunkás Szövetség megalakulása pozitív lépés volt, mert a szövetség egy egységes, szilárd szervezeti keretet teremtett a magyarországi földmunkások mozgalmának, soraiba tömörítette a mezőgazdasági és földmunkás kubikosokat és ezeknek a munkásoknak gazdasági harcait, valamint politikai küzdelmét a szociáldemokrata, majd a későbbiek folyamán a kommunista párt vezetésével irányította.

A Földmunkás Szövetséget már a kezdettől fogva a hatóságok a szocialista eszmék melegágyának és terjesztőjének tartották, amiért a megalakulása pillanatától kezdve üldözték. Éppen a Földmunkás Szövetség tevékenységének ellensúlyozására a kormány dr. Schandl Károly ny. földművelésügyi államtitkár az OKH alelnök vezérigazgatójának javaslatára 1922 januárjában Csongrádon az OKH keretén belül megalakították a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetét, amely szervezet működése köréből a politikát teljesen kizárta és csak a munkaalkalmak biztosítását hangsúlyozták. A szövetkezetet felülről jövő kezdeményezéssel hívták létre azért, hogy az állam a helyi hatóságokon keresztül jobban ellenőrizni tudja a forradalmi szellemű kubikosságot. Célja még az volt, hogy megbontsa a földmunkások egy szervezetbe való tömörülésének egységét, és a forradalmi szellemű földmunkások fellépésének harcosságát, ezt azonban a rendszer urainak nem sikerült elérniük.

A KUBIKOSOK GAZDASÁGI KÖRÜLMÉNYEI ÉS ÉLETSZÍNIVONALA AZ IDEIGLENES STABILIZÁCIÓ IDEJÉN

A magyar nemzetgazdaság mélypontról való kilendítésében döntő fontosságú szerepet játszott az inflációs politika, amelyről hamarosan bebizonyosodott, hogy nem alkalmazható huzamosabb ideig. A pénz értéktelenedése miatt az árak egyre növekedtek, a munkabérek viszont jobban csökkentek, s ez olyan nyomort teremtett, hogy az alighogy visszaállított osztályrend körülményei között újabb politikai veszélytől lehetett tartani.¹ A féktelenné váló infláció már a termelést veszélyeztette. A pénzügyi stabilizáció tehát égetően szükségessé vált. A nehéz gazdasági helyzeten

¹ Berend T. I.—Szuhay M., A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Bp. 1973. Kossuth Könyvkiadó—Közigazdasági és Jogi Könyvkiadó, 213. l.

az állam csak úgy tudott úrrá lenni, hogy külföldi kölcsönöket vett fel. Hazánk 1924 és 1931 között 3,1 milliárd pengő külföldi kölcsönt vett fel.² A különböző kölcsönök felvétele, az árutermelés szintjének az emelése ha rövid időre is — mindössze 1926—1929 — az ország gazdasági fellendülését eredményezte. De ez a gazdasági fellendülés nem jelentette azt, hogy Magyarországon sikerült a munkanélküliséget teljesen felszámolni. A nélkülözéssel járó munkanélküliség a dolgozó osztályokat főleg a földmunkásokat, kubikosokat a Horthy érában végig kísérte és nagyon érzékenyen érintette.

Az 1925—1929-ig tartó, a háború utáni gazdasági fellendülés s az ebből fakadó beruházások következtében a kubikos munkások keresete a körülményekhez viszonyítva kielégítőbb volt mint korábban, persze életszínvonaluk emelkedéséről nem beszélhetünk, csak azok a kubikosok éltek aránylag jobb körülmények között, akik munkához jutottak. A Földmunkások Országos Szövetségének megállapítása szerint 1925-ben 50—60 000 korona volt a kubikosok átlag napi keresete.³

A gazdasági fellendülés ellenére az országban a kubikosok ezrei voltak munka nélkül. Csongrád megye főispánja a belügyminiszternek küldött jelentésében a következőket írja a munkanélküliségről: „...Szentesen kb. 4—5000 földmunkás van, akiknek túlnyomó része kubikos ... úgy Csongrádon, mint Szentesen a földmunkások és kubikosok munkaalkalom nélkül vannak, nagyon nagy közöttük az elkeseredés, rettenetes nagy a nyomor.”⁴

A Földművelő Munkás című lapban Túri István így ír a földmunkásság kilátástalan helyzetéről: „A földmunkásság nyomora szokatlan méretű ... Egyes családok már most, a tél kezdetén a legrettenetesebb nyomorra küzdenek. Sok helyen a mindennapi kenyér sincs meg, ami pedig elképesztő, mert a múltban a földmunkásságnál a nélkülözés ideje csak a tavaszi hónapokban szokott kezdődni, ezzel szemben ma már az a helyzet, hogy a legrettenetesebb nyomorral kell küzdeni.”⁵

Csongrád polgármestere pedig 1925. február 13-án dr. Steuer György kormánybiztoshoz és dr. Nagy Sándor alispánhoz intézett jelentése szerint a városban mintegy 400—500 kubikos állt munka nélkül, akik a keresethiány miatt a legnagyobb nyomorban éltek. Munkára a polgármesteri jelentés alapján Csongrád és környékén még csak kilátás sem mutatkozott, az ármentesítő társulatok a kölcsön hiányában a tervbe vett munkálatokat nem tudták folytatni. „Az égető szociális bajon — írja a polgármester — csak úgy lehet segíteni, ha az ármentesítő társulat részére kölcsönt folyósít az állam.” A helyzet sürgős beavatkozást követelt, az illetékeseknek cselekedni kellett, ami nem sokáig váratott magára. Február 23-án dr. Steuer arról értesítette Tóth István csongrádi polgármestert, hogy a pénzügyminiszternél sikerült a társulat részére 350 millió korona hitelkieszköztetni.⁶ A földmunkások katasztrofális helyzetével a különböző lapok élénken foglalkoztak. A Világ című lap 1925. március 1-i számában az egyik cikkéről tudósít, hogy „Négyezren koplálnak Szentés városában.”⁷ A megjelent írás nagy vitát váltott ki. A kormánynak egyáltalán nem tetszett, hogy a különböző lapok így szellőztetik a földmunkásság nyomorát. A Népjóléti és a Közmunkaügyi Minisztérium cikkekre válaszolva helyreigazító közleményt adott ki és

² Mészáros K., Magyarország története 1919—1929. Bp. 1971. Tankönyvkiadó. 107. 1.

³ Kiss L., Adalékok a tiszántúli kubikosok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyar országon 1920—1944- Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 132. 1.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Csongrád Megyei Levéltár Szentési Fiókleveltára (a továbbiakban: CsMLSzF) Csongrád város polgármesterének iratai (a továbbiakban: CsVPI) 968/1925. sz.

⁷ Bartha L.—Gecsényi L.—Schneider M., Szuronyok árnyékában 1890—1939. Dokumentumok a szentesi munkásmozgalom történetéből. Szentés, 1969. 98—99. 1.

„cáfolta” annak megállapításait. — A helyreigazítás után ugyancsak a Világ című lap április 18-i számában „Vass József, a mesemondó” címmel újabb írás jelent meg, amely kétségbevonta a helyreigazító miniszter állításait. Erre a minisztérium Szentes város polgármesteréhez fordult és kérte, hogy az ügyben sürgősen nyilatkozzék.

Dr. Négyesi Imre polgármester április 30-án kelt feliratában tájékoztatta a népjóléti minisztert, hogy Szentesen különösen a téli időben az időszak mezőgazdasági munkások és a kubikosok nem igen tudnak dolgozni a foglalkozás természeténél fogva, mert télen sem a mezőgazdasági munka, sem pedig a kubik munka nem igen folytatható.

Ezek a munkások télen 2—3 hónapon át nem dolgoznak, az év többi időszakában igyekeznek megkeresni a télire valót is. — A város polgármestere tényként állapította meg, hogy az ország megcsonkítása folytán a munkások, de főleg a kubikmunkások nem tudnak olyan könnyen elhelyezkedni, mint azelőtt, mert a vasútépítések, gátépítések és egyéb kubikmunkálatok kisebb mértékben fordulnak elő, mint az első világháború előtt. *„A szentesi munkások jelentékeny része a múltban sem Szentesen kereste meg a kenyerét, hanem az ország különböző részeiben, sőt külföldön is. Ausztriában, Galiciában, Morvaországban és esetleg máshol is. Mai nehéz helyzetünkben pedig ezen helyekre dolgozni menni vagy egyáltalán lehetetlen, vagy nagyon nehézkes. Ez idő szerint még mindig megfelelő számmal vannak munkanélküliek,...”*⁸ — állapította meg a felirat.

A földmunkások nemcsak kubikmunkára nem tudtak elhelyezkedni, de még a gazdák sem foglalkoztatták őket a mezőgazdaságban, ott is telítődöttség mutatkozott. A nyári aratásra Szentesen a tárgyalt időben csak 40—50 munkás szerződött le, és hogy a helyi hatóságokon kívül szerződött-e, nem lehetett megállapítani, mivel a városban a régi szokás dívott: a gazdák és a munkások nem a hatóságok előtt kötötték meg az aratási szerződést, mivel az a gazdákra nézve előnyösebb volt, mert a vidéki arató munkásokat olcsóbban tudták szerződtetni, mint a szentesieket.

A munkanélküliség így 1925 nyarára sem csökkent, ezt igazolja dr. Csergő Károly Csongrád megye alispánjának június 25-én a belügyminiszterhez intézett felirata is, amely szerint folyó hó 24-én Szentesen 300—400 főből álló munkáscsoport lepte el a városháza folyósóit, és a munkások 6—7 tagú küldöttsége megjelent az alispánnál és a polgármester előtt, akik bejelentették, hogy nem tudnak elhelyezkedni aratni. A küldöttség tagjai megfelelő munkaalkalmak biztosítását kérték.⁹ A jelentés hitelesen igazolja, hogy a munkanélküli földmunkások szokatlan nagy létszáma Szentesen két okra vezethető vissza. Egyrészt a különféle földmunkák, ahol a kubikosok dolgoztak ezekben az években csak szórványosan fordultak elő. A másik ok, hogy a szentesi földmunkások által követelt munkabérek magasabbak voltak, mint a környéken élő munkásoké, viszont a szentesiek ebből nem voltak hajlandóak engedni. Ennek az lett a következménye, hogy több környékbeli uradalom és gazdaság idegen helyről szerződtetett olcsóbb bérért dolgozó munkásokat, a helyiek ajánlatát pedig mellőzte. Ezért a megye alispánja arra kérte a belügyminisztert, hogy bizonyos közmunkák végzését tűzesse sürgősen napirendre, mert a munkanélküliekről és családtagjaikról mégis csak szükséges gondoskodni.¹⁰

Az ínség enyhítésére a megye alispánja 1925 nyarán tehát a kormánytól közmunkák megindítását és az azokhoz szükséges pénzbeni támogatást kért. Kérelmét azzal indokolta, hogy a megye földmunkásainak egy része aratási munkát nem talált

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

magának, s így a létfenntartásuk veszélyben forog. A kérést először elutasították, de mivel Szentesen június 24-én 300–400 munkás munkát követelve tüntetett, erre föl a kormány 13 454 908 koronát utalt ki,¹¹ — közmunkák végzésére.

A nehéz gazdasági helyzet sürgette a földmunkások vállalkozó szövetkezetét is, hogy munkanélküli tagjainak mielőbb munkát biztosítson. A szövetkezet munkaszervezés terén a helyi hatóságokra igyekezett támaszkodni, ezt igazolja az alábbi eset is. Csongrád megye alispánja 1925 februárjában megküldte a szentesi földmunkások vállalkozó szövetkezetének az Államvasutak Szegedi Üzletvezetősége által a szarvasi Kőrös-híd átépítésénél szükséges földmunkák vállalatba adására vonatkozó pályázati feltételeket és az egységárjegyzék két példányát, a végzendő munka megkötéséhez. Ezzel a földmunkásszövetkezet e munkát elnyerte. A szentesi földmunkások vállalkozó szövetkezete ehhez a munkához tehát felsőbb támogatás révén jutott hozzá, amit hitelesen bizonyít az, hogy az Államvasutak Szegedi Üzletvezetője március 10-én levélben értesítette Bugyi Antal kormányfőtanácsos nemzetgyűlési képviselőt: „...a földmunkát miután a szövetkezet árajánlatát a legalacsonyabb ajánlat szerint redukálta — óhajod szerint a szentesi földmunkások szövetkezetének ítéltém oda.” A munkán 180 szentesi kubikos dolgozott, 480 662 m³ földet mozgattak meg, és ezért a teljesítményért 980 550 688 korona járt.¹² Ezt az összeget nem osztották szét a 180 kubikos között mint munkadíjat, ebből különböző levonások voltak, de a könyvelésből nem lehet megállapítani a munkások pontos fizetését.

A szentesi államépítészeti hivatal pedig Szentese–Nagymágocs között épülő útszakasz földmunkálatainál 1926 tavaszán szentesi kubikosokat alkalmazott. A hivatal főnöke jelentette a megye főispánjának, hogy a nevezett munkán 100 esetleg 150 kubikost tud keresethez juttatni, de nemcsak szövetkezeti földmunkásokat foglalkoztat, hanem „...a szövetkezeti tagokon kívül nem szövetkezeti tagokat is alkalmazni kell, hogy a teljes munkanélküliségben és kereset nélkül levő egyéb munkások is keresethez jussanak... mert igen nagy számban vannak teljes kereset nélkül a szentesi nem szövetkezetbeli munkások is.”¹³ Az államépítészeti hivatal jogosan járt el, amikor nemcsak földmunkásszövetkezeti kubikosokat alkalmazott, mert az állandó munkanélküliség közepette gondolni kellett minden kubikosra, hogyha lehetséges, alkalmanként keresethez jusszon.

A Kőrös-Tisza-Marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat Központi Igazgatósága átiratában meg arról értesítette a megye főispánját, dr. ifj. Madarassy Gábort, hogy a földművelésügyi miniszter 6493/1926 VI-1. számú rendeletének kézhez vételekor utasította a szakaszmérnököket, hogy újabb munkák megindítása esetén a munkahelyhez közel fekvő földmunkásszövetkezet vezetőségét értesítsék, hogy az tagjait jelentkezésre hívja fel.

Az ármentesítő társulat központi igazgatósága egyben közölte a főispánnal, hogy Csongrád vármegye területén végzett földmunkáknál idegen vármegyékből a múltban sem alkalmaztak és a jövőben sem akarnak kubikosokat alkalmazni, mert a megyéből elegendő számban jelentkeznek földmunkások munkára. A főispánt az ármentesítő igazgatóság informálta arról is, hogy az 1926-os esztendőben a megye területén végzendő földmunkáknál 800–1000 kubikos találhat foglalkozást.¹⁴ További munkaalkalmak biztosítása érdekében dr. Steuer György ny. államtitkár,

¹¹ Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán. Bp. 1962. Tancsics Kaidó (a továbbiakban: Földmunkás és szegényparaszt...) 732. l.

¹² CsMLSzF Szentesi Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének iratai: 4/1925. sz.

¹³ CsMLSzF Államépítészeti Hivatal 409/th/1926. sz. irata.

¹⁴ CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai (a továbbiakban: CsmFÁI) 133/1926. sz.

kormánybiztos 1926. március 29-én azzal a kéréssel fordult dr. Csergő Károly alispánhoz, hogy a Szentes környékén elterülő uradalmak mezőgazdasági és földmunkások alkalmazására vegyék igénybe a szentesi földmunkásszövetkezet közvetítését, és a megye területén a munkanélküliségre való tekintettel ne alkalmazzanak idegen munkaerőket. Steuer tájékoztatta az alispánt, hogy a földmunkásszövetkezet kívánságait és a Csongrád megyei kubikosok munkanélküliségére vonatkozó panaszait a földművelésügyi miniszter elé szándékoznak terjeszteni.¹⁵ Steuer intézkedései arra vallanak, hogy a földmunkásszövetkezet ügye számára igyekezett megnyerni a helyi hatóságok vezetőit, azok támogatását, a kormánynál pedig a megye kubikosai helyzetének feltárásával próbálkozott számukra munkaalkalmak megteremtését kieszközölni.

A kubikosok megélhetéshez juttatása égető feladattá vált, mert helyzetük súlyos volt. Ezt mutatja a szentesi földmunkások vállalkozó szövetkezet tagjainak felirata is, amikor Kacziba Imre, Dadi Bálint, Böszörményi Benjamin és társai 1926. április 4-én kelt feliratukban azzal a kéréssel fordultak Steuer György kormánybiztoshoz, hogy a szövetkezet kubikos tagjai részére az illetékes hatóságoknál munkaalkalmakat teremtsen. Készerűen teszik fel a kérdést „*A mi életfundamentumunk a két karunkban ... földmunka szeretetünkben van. ... Kiapadtak-e e megcsonkított Hazánkban a kubikmunkák? ... Itt állunk ma vagyon nélkül, munka nélkül...*”¹⁶ E felirat is hitelesen igazolja, hogy a Horthy-rendszerben a gazdasági stabilitás esztendeiben sem sikerült a kubikosok körében a munkanélküliséget és a vele járó nyomorúságos nélkülözést véglegesen megszüntetni.

A kubikosok keresete és életszínvonala a huszas évek derekára sem javult. 1926-ban a tiszántúli kubikosok napi keresete 30–60 000 korona volt. Hódmezővásárhelyen a kubikmunkáért csatornaépítésnél köbméterenként 7000 koronát fizettek, így a heti kereset elérte a 360 000 koronát. Szegeden a tanyai vasútnál pedig 4–500 koronát fizettek köbméterenként.

A reálbér alakulására a hódmezővásárhelyi adattal lehet jól rávilágítani, az 1926. év áprilisi helyzet alapján. A városban a kenyér ára két hét alatt 5000 koronáról 6500 koronára emelkedett, a munkabérek viszont nem változtak. Az árak emelkedése a munkabérek változatlansága, sőt néha csökkenése azt tükrözi, hogy a Horthy-Magyarországon a stabilizáció éveiben bizony semmit nem javult a kubikosok életszínvonala.¹⁷

Az 1927–1928-as évek beruházásai ellenben megjavította azoknak a kubikosoknak a keresetét, akik munkához tudtak jutni. Ezekben az években ezek az emberek 3–8 pengőt is megkerestek naponta. „Például a Tisza–Körös-zugi Ármentesítő és Belvízszabályzó Társulat 1927 januárjában kubikmunkáért 3 pengő napszámbért fizetett. A Hármás-Algyői Ármentesítő és Belvízszabályzó Társulat jelentése szerint a kubikosok átlagos napi keresete 5–6 pengő. A Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő és Belvízszabályzó Társulatnál 1927 júliusában a kubikos 5–7 pengőt tudott megkeresni. A következő évben 1928-ban egyes munkahelyeken 7–8 pengőre is felment ezeknek a munkásoknak a napi keresete.”¹⁸ Amint látjuk, tehát csak a húszas évek végén beszélhetünk a kubikosság anyagi helyzetének némi javulásáról. A munkanélküli kubikosok sorsa viszont mostoha maradt, tovább nyomorogtak, éheztek családjukkal együtt.

¹⁵ CsMLSzF OKH. Fm. 394/1926. sz. irat.

¹⁶ CsMLSzF CsmFÁI 133/1926. sz.

¹⁷ Kiss László, i. m. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 132–133.

¹⁸ Uo.

A földmunkásszövetkezet által vállalt munkánál meg az volt a helyzet, hogy a kubikosok kevesebbet tudtak keresni, mint a szabad vállalkozásnál, a különböző levonások miatt. Ezeket a levonásokat nem is szívesen fizették, vagy egyenesen megtagadták. Erre például bizonyíték, hogy a Vámos Tapolnok csatornán dolgozó szentesi kubikosok nem voltak hajlandók a földmunkásszövetkezetnek járó 2%-os levonást és a 3 pengő üzletrészesedést fizetni, inkább két hét után abbahagyták a munkát és a következő szövegű nyilatkozatot juttatták el Bajomi Sándor, Balla Imre, Döme Sándor és Harsányi Péter kubikosok aláírásával a szövetkezet igazgatóságának: „Alulírottak a Tapolnok csatornán foglalkozó szentesi kubikosok több munkatársaink megbízásából kijelentjük, hogy az itt megkeresett munkabérből semmi levonást nem ismerünk. Szövetkezetünket olymódon kívánjuk támogatni, hogy a munkavállalásnál egy megfelelő százalék már előre legyen bekalkulálva.”¹⁹ A levonást a kubikosok azért nem tartották helyesnek, mert az az összeg amit kerestek a szűkös megélhetésükhöz így is kevés volt.

A földmunkásszövetkezet országos központja kubikosai részére a munkaalkalmak megteremtését miniszteri rendelet kibocsátása útján is biztosítani igyekezett. Erről az intézkedésről leiratban értesítette vidéki hálózatát.*

1. a versenytárgyalás hirdetményt a MAGYAR MUNKÁS című lapban is... tegye közzé, amely lap a földmunkásszövetkezetek és a földmunkások érdekeit képviseli;
2. a versenytárgyalás idejét akként tűzze ki és a versenytárgyalási hirdetményt olyan időben tegye közzé, hogy a vállalkozóknak legalább 2—3 hét idejük legyen a munkának a helyszínen való megtekintésére, az árajánlat megszerkesztéséhez szükséges adatok beszerzésére és azok feldolgozására;
3. a vállalatban adott munka megindítására legalább 14—30 napot engedélyezzen, hogy a földmunkásszövetkezetek munkáscsoportjaikat összeállíthassák és a vállalkozók a szükséges munkásokat összetoborozhassák.”²⁰

A miniszteri rendelet megjelenése ellenére a földmunkásszövetkezetek csak nem tudtak kubikosaiknak zökkenőmentesen munkát biztosítani. Ezt hitelesen igazolja a következő tény is: a földmunkások szentesi szervezete 1928. február 18-án feliratot intézett a megye alispánjához, amelyben közölte, hogy a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete immár öt éve működik a városban, de kítűzött feladatait megvalósítani sajnos nem tudta, mert nem volt képes a szükséges munkaalkalmakat megszerezni, mivel a vármegye területén működő ármentesítő társulatok nem tartják be a földművelésügyi miniszter erre vonatkozó rendeleteit. „A társulatok munkáikat nagyjából a piacról toborozzák és így a munkásszövetkezet tagjai napról-napra érzik, hogy a földmunkásszövetkezet inkább hátrányára van a munkás-népnek.” A feliratban azt kérte a földmunkásszövetkezet, hogy a közmunkát, melyek földmunkából állnak, úgy mint Olaszországban minden versenytárgyalás nélkül hivatalból méltányos középegységárban a földmunkásszövetkezeteknek adassanak ki és ne szolgáltatassanak alkalmat a földmunkás-nép kiuzsorázására. Ilyen eljárás mellett

* Az Országos Központi Hitelszövetkezet Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének Osztálya 1927. december 29-én kelt leiratában értesítette a szentesi szervezetét is, hogy a földművelődésügyi miniszter a földmunkák elvállalásának megkönnyítése végett valamennyi víztársulathoz és a társulat élén álló miniszteri biztosokhoz november 19-én rendeletet adott ki 16 771/V. A. 1. szám alatt.

„Az 1926. évi május hó 7-én 6493 szám alatt kelt rendeletem kapcsán felhívom a Társulatot, hogy amennyiben végrehajtásra kerülő munkálatait vállalatba adás útján kívánja biztosítani, úgy

¹⁹ CsMLSzF Szentesi Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének iratai (a továbbiakban: SzFVSzI) iktatlan irata

²⁰ CsMLSzF SzFVSzI 1/1928. sz.

a kubikosság tisztességesebb keresethez jutna és jobban biztosítani tudná a megélhetését. „A magyar földmunkás-nép legnyomorúságosabb helyzetben él” — hangzik a panasz — „Magunkat és féltve őrzött gyermekeinket a legszükségesebb ruhával nem tudjuk ellátni. — A munkanélküliség nagy. — A gazdasági és szociális nyomor káros következményei feltartóztatatlanok.” Végül arra kérték az alispánt, hogy intézzon feliratot a földművelésügyi miniszterhez helyzetük javítása érdekében.²¹

Az OKH Földmunkás Vállalkozó Szövetkezetének Osztálya 1928. március 26-án ismét felterjesztést intézett Mayer János földművelésügyi miniszterhez, amelyben a következők állottak: „A földmunkások vállalkozó szövetkezeteinek tagjai ... a legkétségbeejtőbb helyzetben vannak. Az 1927. évben nem tudtak megfelelő munkaalakalomhoz jutni, hogy magukat a téli hónapokra a szükséges élelemmel és tüzelőanyaggal ellátni és magukat valamiképp is feiruházni tudták volna. Az a csekély készlet is, mellyel rendelkeztek már rég elfogyott. Felemésztette a ... hosszúra nyúló tél. A tavaszi földmunkák pedig még nem indultak meg és féltő, hogy egyhamar nem is fognak oly mértékben megindulni, hogy a hosszú tél alatt kiéhezett és eladósodott munkásnépünk megfelelő keresethez jusson. A földmunkásszövetkezetnek ezidőszertint nincsenek olyan földmunkálatai, melynek kora tavaszkor leendő beindításával, illetőleg folytatásával nagyobb számú földmunkást foglalkoztatni tudnánk.”

Steuer a továbbiakban felsorol néhány meginduló földmunkát, ahol a kubikosok keresethez juthatnának, de keserűen állapítja meg, hogy ezek a munkák magánvállalkozók kezébe kerülnek mint pl. gróf Teleki János és társai kezébe, akik a kubikosokat mindjobban igyekeztek kizsákmányolni. Végül Steuer arra kérte a minisztert, hogy „...a tiszavidéki munkásnép körében uralkodó nagy munkanélküliség, éhínség megszüntetése...” érdekében a legsürgősebb intézkedést tegye meg.²² Ezek a feliratok önmagukért beszélnék és hitelesen tárják fel azt az embertelen helyzetet, amiben ezek az emberek vergődtek még a huszas évek vége felé is.

A gazdasági válság előszeleként 1928-ban a munkaalkalmak mindjobban csökkentek. A munkaadók kedvük szerint válogathattak a kubikosokban ami azt jelentette, hogy számukra a legkedvezőbb ajánlatot fogadták el. Ezt teszik szóvá a szentesi kubikosok 1928 januárjában az OKH-nak írott levelükben. Munkába való elhelyezkedés tekintetében ezek az emberek minden lehetőt megpróbáltak, de vállalkozásaik nem sikerültek. A kecskeméti kisvasútépítkezéshez is adtak be pályázatot, abban a reményben, ha azt szakmérnökkel átdolgoztatják az esetben az ajánlatot el fogják fogadni. Sajnos a legközepebb ajánlat mellett sem volt hajlandó a vasútépítés vezetősége őket alkalmazni. A kiadás viszont meg volt amire már fedezetet nem tudtak biztosítani, így kénytelenek voltak az országos központhoz fordulni anyagi segítségért, hogy a munkát megtekintő kubikosok haza tudjanak utazni és a mérnöknek a munkadíját ki tudják fizetni.²³

A gazdasági helyzet rosszabbodását mutatja az a tény is, amikor Csongrád város 1928. január 31-én megtartott képviselőtestületi rendes közgyűlésén a városi tanács előterjesztette, hogy a népjóléti és munkaügyi miniszter által a békés-megyei árvíz-károsultak részére segélyként Csongrád vármegye terhére megállapított 250 000 000 koronából Csongrád városra eső 41 000 000 koronát — 3280 pengőt — ingyenes népkönyha felállításának anyagi fedezésére engedélyezte.²⁴ A nagy gazdasági világválság jelei ebben a tiszántúli kubikos városban már ekkor erősen érződtek. A munkanélkül levő földmunkások létfenntartásának megsegítésére a város kénytelen volt

²¹ CsMLSzF SzFVSzI 31/1928. sz.

²² CsMLSzF CsmFÁI 173/1928. sz.

²³ CsMLSzF SzFVSzI szám nélkül.

²⁴ CsMLSzF CsVPI 1779/1928. sz.

egy ingyenes népkonyha felállítását szorgalmazni. A Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó társulat 1928. április 30-án kelt átiratában meg arról informálta a megye főispánját, hogy a társulat által tervbe vett csatornák bővítése és mélyítése befejeződésükhöz közelednek, s így a munkaalkalom, amelyet a társulat a kubikosoknak még nyújthatna a minimumra zsugorodott. Az ármentesítő társulat elnöke arról is értesítette a megye első vezető tisztviselőjét, hogy a belvízművek átalakítása már befejezettnek mondható munkálatain kívül szükség volna még az árvédelmi töltések 1919. évi árvízmagasság követelményei szerint való felmagasítása és megerősítése is. Az említett munkát a társulat nem tudta megkezdeni, mert az állam anyagilag nem támogatta. Erről így ír a társulat elnöke: „*Sajnálattal tapasztaljuk ugyanis, hogy amíg a múltban a mindenkori kormányok az ármentesítések ügyét a leghathatósabb támogatásban részesítették, addig ma nemcsak azok a kisebb kedvezmények vonatnak el tőlünk, amelyeket a múltban élveztek, ... hanem azok a törvénybe biztosított nagyobb bevételek is, mint az adóvisszatérítés, amelyek hiánya működésüket ... teljesen megbénítják.*”²⁵

Az ármentesítő társulat elnökének átirata teljesen rámutat a kormány földmunkásellenes gazdaságpolitikájára. Hisz azt a szervet nem támogatta kellően anyagilag, amelyik a kubikosoknak a legtöbb munkát tudta volna biztosítani. A kubikosok állandó jellegű munkanélküliségének ez egyik fő okozója volt.

A gazdasági helyzet a húszas évek végén egyre kilátástalanabbá kezdett válni. Csongrád megye főispánja, Farkas Béla 1928. május 7-i feliratában bizalmasan tájékoztatta a földművelődésügyi minisztert a megye súlyos közgazdasági és szociális helyzetéről, ahol különös gondot okozott a földmunkás nép, a kubikosok kenyérhez juttatása, amely egyre nehezebb feladat elé állította a megye illetékes hatóságait. A főispán komoran ecsetelte e társadalmi réteg gazdasági helyzetét, számukra munkaalkalmak megteremtését szinte égetően fontosnak tartotta. A megye első vezető embere úgy nyilatkozott, hogy az általa felvetett kérdés rendezése mind az állami közrend, mind pedig politikai szempontból nagyfontosságú. Felhívta a miniszter figyelmét, hogy ebből a vármegyéből indult ki az 1890-es évek híres alföldi agrár-szocialista mozgalma és Mindszenten választottak először az országban 1905-ben Mezőfy Vilmos személyében szocialista országgyűlési képviselőt. A főispán szerint mindenképpen meg kell akadályozni a legnagyobb áldozatok árán is, hogy a munkásnép soraiban a szocialista izgatások termő talajra találhassanak és azok ismét a közrend és köznyugalom ellenségeivé váljanak. „*Ennek egyedüli, de biztos lehetősége a megfelelő munkaalkalom nyújtása ... a munkásság ... becsületes keresethez juttatása, amellyel a szélsőséges irányoktól ... munkásnépet meg lehetne most nyerni a nemzeti konszolidáció és a hazafias törekvések szolgálatának.*”²⁶ A főispán persze nem vette számításba, hogy a szocialista eszmét a kubikosok többsége már magáénak vallotta, s ez nemcsak éles politikai látást adott zömüknek, hanem harcos kiállást is a kommunizmus ügye mellett, így következőképpen azt is figyelmen kívül hagyta, hogy éppen ezért ezeket az embereket semmilyen módon nem lehet a Horthy-rendszer számára megnyerni. Már sokkal nagyobb volt bennük a gyűlölet elnyomóik iránt, mintsemhogy elveiket feladva megbéküljenek az őket nyomorba taszító rezsimmel.

A magyar uralkodó osztály csak átmenetileg volt képes jobb gazdasági viszonyt teremteni, mert a feltartóztathatatlanul közeledő világgazdasági válság ezt az átmeneti stabilizációt romba döntötte, és ez még nagyobb nyomort teremtett a kubikosság körében is.

²⁵ CsMLSzF Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő Társulat Iratai 1181/1928. sz.

²⁶ CsMLSzF CsmFÁI 304/1928. sz.

A fokozódó hazai munkanélküliség, az egyre nyomasztóbbá váló gazdasági helyzet külföldre kergetett az alföldi kubikosok közül néhányat, akik elhagyva hazájukat azt remélték idegenben majd biztos megélhetésre találnak. A Szentesi Hírlap 1928. május 25-i száma „Keserves tapasztalatokkal jöttek haza a kubikosok Németországból” címmel cikket közölt és beszámolt, hogy ezeket a földmunkásokat a munkában és a fizetésben is becsapták. Az is igaz, hogy a vármegyei gazdasági felügyelőség hírére vette a munkások becsapásának és a Szentesi Hírlap korábbi számában óvatosságra intette a kubikosokat, rávilágítva a németországi munkák nehéz voltára, és arra, hogy a velük vállalt kötelezettségeknek a felét sem tartják be a szerződöttök. A munkabért vagy egyáltalán nem fizetik, vagy csak annyit adnak az ott dolgozó kubikosoknak, amennyiből egyik napról a másikra szűkösen meg tudnak élni. A Hírlapnak ez a közlése sok kubikost visszatartott a külföldi úttól, de akadtak közöttük olyanok, akik engedve az ügynökök csábításának munkát vállaltak és kimentek szerencsét próbálni. Tizennégy kubikos vállalkozott a külföldi munkára, ezek közül kettő szentesi volt. Majdnem négy hétig dolgoztak Németországban és utána hazajöttek.

A visszatért kubikosok elmondották, hogy kifelé tűrhető volt az utazás és az ellátás. A szenvedések csak akkor kezdődtek, amikor megtették az első kapavágást, s csakhamar kiderült, hogy az ígéreteknek a felét sem tartják be. Ezeket a munkásokat mezőgazdasági munkára szerződttették, de kubikmunkát is akartak végeztetni velük, sőt az asszonyokat is kötelezni akarták a kubikolásra. Azonkívül az órabéret sem kapták meg teljes egészében, csak annyit fizettek nekik, amiből élelmet vásárolhattak maguknak.²⁷ A szentesi kubikosok és társaik fentebb említett vállalkozása nem járt eredménnyel, hisz a tőkés vállalkozók kizsákmányolása Németországban is éppen úgy megvolt, mint idehaza. A külföldi szerződttők is csak saját hasznukat tartották szem előtt, nem pedig a kubikosokét, a leszerződttett munkásokét. Nyilvánvaló ilyen kereset mellett szó sem lehetett arról, hogy az itthonmaradt családnak, hozzátartozóknak pénzbeni segítséget küldjenek.

A kubikosok nehéz anyagi helyzetének enyhítésére az Országos Központi Hitelszövetkezet Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete Osztálya munkaalkalmakat ajánlott kubikos tagjai számára. A központ 1928. május 22-én értesítette a szentesi szervezetét, hogy a Sebeskörös Vízszabályzó Társulat töltéserősítési munkához 100–150 kubikost keres az alábbi feltételek mellett: „1. a munka mennyisége 60 000 m³, 2. az egész talicskás munka, 3. a szállítási távolság legfeljebb 100 m emelési magasság 3–4 m, 4. a szelvényben folyóméterenként 10–14 m³ föld kell, 5. anyag minősége szurkos fekete föld, 6. a munka november 20-ig befejezendő, 7. egységár 1 m³=70 fillér...”²⁸

Az országos szövetkezet arra kérte a szentesi szövetkezetet, amennyiben a munka megfelel, az esetben küldjenek munkásokat. Hasonló jellegű munkákat ajánlott még az országos központ Pest vármegyében, Veszprém megyében a Torna patakhoz még e helyeken kívül* máshova is.²⁹

* Végül is a földmunkásszövetkezet szentesi szervezete június hónapban 36 kubikost küldött megfelelő feltételek mellett Szalkszentmártonba csatornatisztítási, közútépítési munkákhoz³⁰. Szentes város polgármestere által 1928. június 16. napján kiadott hatósági bizonyítványból pedig megállapítható, hogy a város földmunkások vállalkozó szövetkezete, valamint Balla István kubikos és 16 társa munkaszerződést kötött Devecser községben három hónapig tartó

²⁷ Bartha L.—Gercsényi L.—Schneider M., I. m. 103.

²⁸ CsMLSzF SzFVSzI 46/1928. sz.

²⁹ Uo.

³⁰ CsMLSzF SzFVSzI iktatlan irata

csatornaépítési munkára. Közben a község előljárósága táviratilag még 40 kubikost kért.³¹ Az előzők során már említettük, hogy az OKH munkán a kubikosok nem kerestek úgy mint a szabad vállalkozáson alapuló munkán, ezért vonakodtak azt sok esetben elfogadni. Például a Kelet-Nyírvíz Lecsapoló Társulat (Nyírbátor) arra kérte az OHK Földmunkásszövetkezeti Osztályát, hogy hajlandó e kubikosokat foglalkoztatni az alábbi feltételek mellett: „Nem gyevasérces és nem túl dücskös földkihányásért köbméterenként 54 fillért, gyevasérces, túl fás ároknál köbméterenként 64 fillért fizet, természetben lakást és fűtőanyagot biztosít. Az utazást a társulat megtéríti, ha a munkás a munka befejeztéig munkában marad. Hetenként előleg fizetés. Két hetenként elszámolás. A munkást terheli a munkabiztosítási járulék fele, nyugtábelég és adók. — Minden kereseti kimutatásnál 10% a munka befejeztéig mint óvadék visszatartatik.”³²

A fenti ajánlat hitelesen alátámasztja, hogy az ilyen munkafeltételek és kereseti lehetőségek mellett nem volt kifizetődő elvállalni az ilyen munkákat, mivel a kubikos nem tudott rajta úgy keresni, hogy ő a munkahelyen a keresetből kijöjjön és még a családnak is jusson belőle.

A szentesi lőtér építésére 1928 áprilisa és szeptembere között került sor. Ennél az építkezésnél a földmunkán 38 kubikos dolgozott, akik e néhány hónap alatt együttesen 1626 pengő 65 fillért kerestek, a 137 napon az egy főre eső kereset 42 pengő 70 fillér, így egy kubikos napi jövedelme 3 pengő és 30 fillér volt.³³ Az otthoni munkaalkalom megszerzése lényegesen jobb volt a kubikosra nézve mint a vidéki munka, mert nem kellett távol a családjától élni, két konyhára keresni. Így a földmunkásszövetkezet által ajánlott munka is a levonások ellenére kifizetődőbb volt.

A gazdasági válság előszele ebben az időben, hogy már mennyire kezdte éreztetni hatását arra bizonyítja a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete Osztályának szeptember 6-i felhívása, melyben figyelmeztette a szentesi földmunkásszövetkezetet arra, hogy ezután nem sok jelentékenyebb munka megindítása remélhető, igyekezzék most minél több munkanélküli tagját alkalmazni.³⁴ Egy korábbi felhívásban pedig arra figyelmeztette a földmunkásszövetkezeti osztály szentesi szervezetét, hogy a felkínált munkát igyekezzenek igénybe venni, mert országosan aránylag sajnos kevés közmunka indul meg, ezért nem nagyon lehet válogatni. „...a felkínált munkát, ha csak némileg is tisztességes keresetet nyújt, minden körülmények között el kell fogadni”.³⁵ — hangzott a vészjósló felhívás. A földmunkásszövetkezet országos központjának ez a két figyelmeztető leirata félreérthetetlenül jelezte, hogy az elkövetkezendő esztendőekben milyen nehéz sors vár a földmunkásságra.

A földmunkásszövetkezethez nemcsak kubikosok, hanem kordélyosok is tartoztak, akiknek munkája szorosan összefüggött a kubikmunkával. A közelgő katasztrófa őket is egyre jobban fenyegette, ők is ki voltak téve a munkanélküliségnek. Balogh Ferenc kordélyos 1928. november 11-én írott levele is ezt bizonyítja, amikor így ír: „Tisztelt Berényi Úr! [Berényi a szentesi szövetkezet könyvelője volt.] Kérem legyen olyan szives hogyha... lenne valahol az ország területén kordés földmunka értesíteni engem. Itt vagyok Gyula mellett a Fehér-Körösön, de csak pár heti munka van és nagyon nagy szükségünk volna egy jó ... munkára. Nagyon kérem Berényi Urat szerezzen nekünk munkát vagy 20 lóra, de ha kevesebb lesz az se lesz baj...”³⁶ Ezek a földmunkások annyiból is nehezebb helyzetben voltak a kubikosoknál, hogy nemcsak a maguk és családjuk eltartásáról kellett gondoskodni, hanem a lovaik takarmányozá-

³¹ CsMLSzF Szentes város polgármesterének iratai 48/1928. sz.

³² CsMLSzF SzFVSzI 62/1928. sz.

³³ CsMLSzF SzFVSzI 70/1928. sz.

³⁴ CsMLSzF SzFVSzI 52/1928. sz.

³⁵ Uo.

³⁶ CsMLSzF SzFVSzI iktatlan irata

sáról is. Különösen a tél tette a helyzetüket súlyossá, kiváltképpen ha egyáltalán nem akadt munkájuk, ilyenkor felélték a nyári keresetet.

A földmunkások vállalkozó szövetkezete kubikos tagjain más úton, szociális juttatások révén is próbálkozott segítséget nyújtani, ami bizony nem volt hathatósan tekinthető. Az első ilyen kezdeményezésre 1925 júliusában került sor, amikor a földmunkásszövetkezeti osztály az Országos Gyermekvédő Ligával közösen ötven vézna és vérszegény szövetkezeti kubikos gyermekének külföldi nyaraltatását határozta el. A tíz földmunkásszövetkezet mindegyike öt gyermeket küldhetett, fiút 6—11 éves korig és leányt pedig 6—12 éves korhatárig. Az akció lebonyolítására a központ körlevelet adott ki és kérte a vidéki szervezeteit, hogy a nyaraltatásra kiszemelt gyermekek jegyzékét mielőbb küldjék fel. Szentestről, de a megyéből sem küldtek el egy gyermeket sem nyaralni, s ezt így indokolják a szentesiek: „... *senki sem jelentkezett. Az lehet az oka az eredménytelenségnek, hogy némely családnál a nyaraltatásnak már a fogalmát is kizárják...*”³⁷ A szentesiek válasza is mutatja, hogy a Horthy-rezsimben a kubikosság körében olyan nagy volt a nincstelenség, hogy a kubikos még ingyen nyaraltatás esetén sem tudta családját elengedni, mert nem volt képes megvásárolni az üdüléshez szükséges kis ruhát, felszerelést. A nyaraltatási akció szervezésébe bevonták a helyi orvosokat és a különböző felekezetű egyházak papjait is, azt a látszatot keltve, hogy a rendszer mennyire törődik a szegény földmunkás gyermekek sorsával, és hogy ezeknek a gyermekeknek a zavartalan testi és lelki fejlődését akarja biztosítani. 1928 karácsonyára pedig a legjobban rászoruló szövetkezeti tagok részére 30 pengő jutalmat utaltak ki.³⁸

Ez a jótékonykodás nem volt más, mint csepp a baj tengerében. Ezekkel az akciókkal nem lehetett nemhogy megoldani, de még enyhíteni sem azt a fojtogató nyomort, amelyet a Horthy-rendszer urai zúdítottak a földmunkásságra. 1929 elején a helyzet tovább rosszabbodott, a gazdasági viszonyok romlása feltartóztathatatlanul rohant a végkiteljesedés felé. A munkásnép nélkülözése óriási méreteket kezdett ölteni.

Az 1929. évi 5—6 pengős napi kereset jelezte, hogy az 1929—33-as gazdasági válság előzményeként megkezdődött a kubikosság munkabérének csökkenése, sőt már ebben az évben előfordult, hogy az 5—6 P. helyett csak 2—3 P-t kerestek egy nap alatt. Erről az időszakról 1929 márciusában három kubikos a következőket írta a csongrádi városi tanácsnak: „... *különösen súlyos ... a helyzete azon 1200 családnak, akik a viszonyokból kifolyólag kizárólag kubikolással keresik kenyerüket, ... a nyomort még fokozza az abnormális drágaság. Különösen szembeűnő a drágulás a közszükségleti cikkeknél. A március 5-i heti piacon már 32—35 fillért kértek 1 kg rózsakrumpliért, 1 tojás 20 fillérbe kerül, a zsírnak kilogrammja 2,40—2,50 P. A kenyér kilogrammja 32—36 fillérbe kerül a pékeknél. Ezzel szemben magánmunkák egyáltalán nincsenek. A város által megindított csatornázási munkáknál pedig 2, azaz kettő pengőt fizetnek a munkásoknak naponta.*”³⁹

Egy hónappal később április 29-én az államrendőrség Csongrád megyei kapitányság detektívcsoportjának vezetője a következőket jelenti a főispánnak: „... *Bizalmas megfigyelésem során a munkások életviszonyaira megállapítottam, hogy Csongrádon olyan nagy a munkanélküliek száma, hogy ez évben még a munkások 5%-a sem tud munkához jutni. A hosszantartó tél folyamán minden élelmüket, megtakarított pénzüket felemésztették, úgy annyira, hogy most teljesen kenyér és élelmiszer nélkül vannak. Már azért is, mert sem a péknél sem a hentesnél hitelt nem kapnak, mert*

³⁷ CsMLSzF SzFVSzI 22/1925. sz.

³⁸ CsMLSzF SzFVSzI 73/1928. sz.

³⁹ Kiss L., I. m. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 134.

már annyira el vannak adósodva, hogy hitelképességük teljesen kimerült, ... nagy az elkeseredés a munkások között, hogy ha rövid időn belül keresethez nem jutnak, az elkeseredett, a még tisztességes jó magyar hazafi és a kommunista eszméktől mentes munkások közé ha valami kommunista agitátor férközne, úgy azokat a nagy elkeseredésükben könnyen megmételtezhethetné és akkor igen komoly kirobbanástól lehet tartani."⁴⁰

Csergő Károly alispán pedig a feszültté váló helyzet miatt 1929. május 1-én bizalmas feliratot intézett a belügy és a földművelésügyi miniszterhez, melyben tájékoztatta őket, hogy a megye városaiban főként Szentesen és Csongrádon a munkanélküliség oly mérvet öltött, hogy a nyugalmat ezekben a városokban alig lehet fenntartani. „*A nyomor miatt oly elégedetlenség és gyűlölködés harapódzik el a nép között, ami igen könnyen kirobbanásokra vezethet. A munkanélküliség és a nyomor a munkások kész prédája a lelkiismeretlen bűjtogatóknak és kommunista agitációnak. Ezen a rendkívüli és kormányzati szempontból is veszélyes helyzeten egycsapásra segítené, ha a munkások nagy részét el tudnák helyezni.*” A munkások elhelyezését az alispán azért sürgette, mert a mezőgazdaságban a földmunkásokat még nem lehetett alkalmazni, a hosszú kemény tél után azonban mindenüket felélték, semmi tartalékuk nem volt, ezért a helyzetük napról-napra nyomasztóbbá vált. Csergő arra kérte a földművelésügyi minisztert, hogy a helyi ármentesítő társulatoknál a függőben levő csatorna-építési és töltéserősítési munkák folytatását haladéktalanul rendelje el, mert ott a kubikosok nagy tömegét egyszerre lehet munkába állítani. Végül pedig a miniszter tudtára adta, hogy a megye városaiban, falvaiban olyan közmunkák megindítására kilátás nincs, amely az általános munkanélküliséget részben is enyhítené, erre azért nincs lehetőség, mert a megye városainak, községeinek pénzügyi helyzete ezt nem teszi lehetővé.⁴¹ A megye hatóságainak jelentései hitelesen megvilágítják, hogy Csongrád megyében a földmunkások, kubikosok életkörülményei — mintegy jelezve a feltartóztathatatlanul közeledő válságot — egyre mélyebbre kezdett sülyyedni.

A Földművelésügyi Minisztériumnak ebben a súlyos helyzetben jól jött, kapott is az alkalmon és értesítette a megye főispánját, hogy a francia földművelésügyi minisztérium munkásügyi osztályának megbízottja magyar gazdasági cselédeket, mezőgazdasági idénymunkásokat akar szerződtetni. A földművelésügyi miniszteri tanácsos arra kérte a főispánt, hogy közölje vannak-e Csongrád megyében olyan munkanélküli időszakos munkások, akik a hazai gazdasági érdekek veszélyeztetése nélkül Franciaországba kibocsáthatók volnának. A minisztériumi leíratra a főispán a következőket közölte: Csongrád vármegyében a földmunkásoknak egy speciális típusa a kubikos nép kenyérhez juttatása képezi a legnagyobb gondot. Nem a gazdasági munkásokkal, hanem a különleges szaktudással és gyakorlattal bíró kubikosokkal van baj, akik az ő speciális foglalkozásuk mellett egyáltalán nem szeretnek gazdasági munkára vállalkozni és az aratási munkát kivéve időszakos gazdasági munkára sem vállalkoznak szívesen és a megye területén különösen az időszakos munkások kategóriájából akadnának jelentkezők.

A főispán a földművelésügyi miniszterhez felterjesztett szigorúan bizalmas jelentésben egyben jelezte: Csongrád vármegyében — mivel az ármentesítő társulatok sem képesek alkalmazni a kubikosokat — 1929-re 15 000 megyebeli munkás várható, hogy munkanélkülivé válik, és arra kérte a minisztert, hogy nyújtson segítséget a munkanélküliség felszámolására, ellenkező esetben könnyen súlyos veszedelem

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Bartha L.—Gecsényi L.—Schneider M., I. m. 107.

is bekövetkezhet.⁴² Egy nem sokkal későbbi — július 22-én — keltezett jelentésében a következőképpen számolt be a belügyminiszternek a fennállott gazdasági állapotokról: „...Az általános rossz gazdasági viszonyoktól eltekintve hatóságom területén bizonyos mértékű munkanélküliséget azon körülmény idézi elő különösen az őszi és tavaszi időszakokban, hogy a vármegyében főként Szentessen, Csongrádon, Mindszenten, Szegváron és Kiskundorozsmán mintegy 2500—3000 földmunkás békében megélhetésének egy jelentékeny részét nem a megyében, hanem vidéken kereste és találta meg, részint kubikmunkával, részint pedig téglá és cserép vetéssel. Ezek a munkások békében nemcsak az ország belsejében, de nagyon sok esetben ... számosan külföldön is dolgoztak. Külföldi munkáról azonban ma szó sem lehet. De belföldön is sokkal kisebb a kubikosok számára a munkaalkalom, és ez a magyarázata annak, hogy a munkások egy része zinte kénytelen az aratási, cséplési és kukoricatörési munkálatokra vetni magát, illetve ezen munkálatok elvégzéséért akkora munkabért követel, ami a munkáscsalád megélhetését, ha nem is egész évre, hanem jó hosszú időre biztosíthatja; amit a munkaadó kárhány esében megadni képtelen.

Ez a magyarázata annak, hogy hatóságom területén az aratási és cséplési munkálatokra a gazdák sok száz vidéki munkást alkalmaznak akik közvetlen tapasztalataim szerint is szerényebb igényekkel lépnek fel a munkaadókkal szemben úgy a munkadíj, mint az ellátás tekintetében. A más vidékről jövő idegen munkások beözönlése természetesen a helyi munkanélküliséget még inkább fokozza, ezért a közigazgatási hatóságok igyekezete arra irányul, hogy egyrészt az idegen szerződötést lehetőleg kiküszöbölje és rávegye a gazdákat arra, hogy ha csak lehet helyi munkásokat alkalmazzanak, másrészt rávegye a munkásokat is a munkabér követeléseik mérséklésére.

Sajnos azt tapasztalom, hogy a munkások sok esetben makacsul kitartanak túlzott követeléseik mellett és emiatt sokan a nyári munkahelyeiket is elvesztették. A munkások ezen csoportja a jövő őszi és tél legrosszabb és legnyugtalanítóbb eleme lesz, nemcsak azért mert anyagi bajoknak néz elébe, hanem azért is, mert a munkásosztálynak ez a része legmegbízhatatlanabb és legkönnyebben hallgat a titkos bujtogatókra. A munkásnép rétegei körében a tél utolján és a tavasz elején, amikor semmi munkaalkalom nincs, észlelhető az elégtelenség, de ezeket veszélyesnek nem minősíthetem. Inkább ezek panaszos természetűek, amik főként a munkaalkalom hiánya miatt merülnek fel és a rossz gazdasági viszonyokból önként következnek, de ebben szerintem része van azoknak is, akik a budapesti központból szoktak a munkásszervezetekben megjelenni...”⁴³

Az alispán a május 1-i bizalmas jelentésében a helyzet tarthatatlanságáról a nincstelenek és a vagyonosok közötti gyűlölködésről tesz említést. Nyilvánvaló, hogy a nélkülöző földmunkások, akik családjaik számára a legszükségesebbeket is alig tudták biztosítani, ellenséges érzélemmel viseltettek azok iránt, akik a nehéz gazdasági viszonyok ellenére jó módban éltek az ő rovásukra. A főispán a kormányzatra veszélyes állapotok megszüntetésére a minisztertől a földmunkások munkához juttatását kérte, mielőtt a helyzet az uralkodó osztályra nézve tragikusabbá válhat. A július 22-i jelentés okfejtése pedig ellentmondásos, ugyanis a munkanélküliség okát az alispán egyrészt a trianoni békekötés által történő területi megcsonkításban látta, és abban is, hogy a kubikosok nem mehettek külföldre dolgozni. Másrészt a jelentésben ugyan szóvá tette, hogy a földmunkások keresete nem kielégítő, ebből családjukat képtelenek egész éven át eltartani, de ennek ellenére a földmunkások bérigényét túlzottnak tartotta, őket okolta, hogy folyamatosan nem jutottak munkához, amiből képesek lettek volna magukat és családjukat eltartani. Azokat a munkásokat, akik

⁴² CsMLSzF CsmFÁI 916/1929. sz.

⁴³ CsMLSzF; Molnár L., Csongrád megye gazdasági élete II—III. rész. Szentese, 1970. (Levéltári anyag)

nem voltak hajlandók ilyen alacsony bérért dolgozni, azokat a legnyugtalanabb elemeknek minősítette, akiket a legkönnyebben lehet majd bujtoztatni. Ezek a bujtoгатók pedig nem mások voltak, mint a párt agitátorai, akik igyekeztek felvilágosítani főleg a politikai életben tájékozatlanabb földmunkásokat a nyomor okairól, a valóságos helyzetről, amiért az alispán elmarasztalta őket.

A földmunkások vállalkozó szövetkezetén keresztül az egyes cégek, ármentesítő társulatok az 1929-es évben még kínáltak kisebb jellegű néhány napos munkaalkalmakat. Például a Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1929. március 26-án értesítette a szentesi földmunkásszövetkezetet, hogy Szentés határában (Ecser határrészben) a már évekkel azelőtt megkezdett paplaposi csatorna építésének befejezéséhez tartozó munkátot szándékozik a társulat folyó év április hónap első napjaiban megindítani. A munkátot során 1060 m³ földet kell megmozgatni, s ezen a munkán 25–30 kubikos körülbelül 8 napra munkához juthat.⁴⁴ Ugyanez az ármentesítő társulat május 9-én Szentés határában töltéserősítési munkátotokhoz keresett 25–30 kordélyost, akik 70–80 napig dolgozhattak.⁴⁵

Az Alsó-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat csatorna és töltésemelési munkátotokhoz keresett 200–250 kubikost 1929 szeptemberében. A társulat egy köbméter föld megmozgatásáért 60 fillért—1 pengőt fizetett.⁴⁶ Ezek az ármentesítő társulatok amint azt az Alsó-Szabolcsi Ármentesítő Társulat esetében látjuk olyan alacsony munkabért fizettek, hogy a kubikosoknak nem volt kifizetődő e munkátot elvállalni, pláne ha hozzászámítjuk a levonandó szövetkezeti járulékot is, az esetben nem keresték meg a ruha és a szerszám-kopás árát sem.

Az természetes a kubikosok is érdeklődtek olyan munkák iránt ahol úgy vélték, hogy számításainak megfelelően keresni tudnak. Például a szentesi kubikosok 1929 áprilisában a Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulatnál tudakozódtak a Békésszentandrás határában a Hármaskörösi zsilip mellett építendő új szivattyútelep földmunkátotai után, ahol 7800 m³ föld kitermelése várt a kubikosokra. A társulat illetékes szakaszfőmérnöke közölte a szentesi földmunkásszövetkezetel, ha a miniszteri hóváhagyás megérkezik a munkához hozzákezdének, s házi kezelésbe fogják végeztetni körülbelül 60 kubikkal, de erre a munkára a környékbeli földmunkások számítanak.⁴⁷

Hasonló módon jártak a szentesi kubikosok a Békésen székelő Hosszúfoki Ármentesítő Társulat által indított töltéserősítési munkáknál is. Ezt a munkát meg azért nem vállalhatták el, mert a környéken igen sok kubikos élt, akik helyzeti előnyüknél fogva alacsonyabb áron fogták fel a munkát, ami rájuk nézve így is kifizetődő volt.⁴⁸ Az említett két munkát a szentesi kubikosok bizonyára szolidaritásból sem vállalták el, tudták, hogy az elsőbbség az ott élő munkanélküli földmunkásokat illeti meg, mivel a kenyérkeresetre azok épp úgy rá vannak szorulva mint ők.

A fokozódó munkanélküliség a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezte Országos központjának vezetőit is egyre jobban kezdte foglalkoztatni, attól tartottak, hogy a kibontakozóban levő gazdasági válság által keletkezett nyomor a földmunkásság körében esetleg forrongáshoz fog vezetni.

A szövetkezet vidéki hálózatában ellenőriztették a munkanélküliek számát, hogy képet kapjanak a munkanélküliségről. 1929. június 20-án kelt leiratában dr. Steuer György arra kérte a szentesi szövetkezet igazgatóságát, jelentse hány szövetkezeti

⁴⁴ CsMLSzF SzFVSzI 9/1929. sz.

⁴⁵ CsMLSzF Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő Társulat iratai 752/1929. sz.

⁴⁶ CsMLSzF SzFVSzI 2261/1929. sz.

⁴⁷ CsMLSzF SzFVSzI 16/1929. sz.

⁴⁸ CsMLSzF SzFVSzI 31/1929. sz.

tag van munka nélkül és hajlandók lennének-e munkába állni. Szentestről azt jelentették vissza, hogy kb. 150—200 szövetkezeti tag van munka nélkül, akik megfelelő munkabéért hajlandók lennének munkát vállalni.⁴⁹

Majd nem sokkal később a földmunkásszövetkezet országos központja értesítette szentesi szervezetét, hogy 150 munkanélküli kubikos részére Baranya megyében Mágocs-mekényesi útépitésnél tud munkát biztosítani napi 6 pengő 50 filléres keresettel, de részletes munkafeltételeket nem közölt. ⁵⁰ Július 5-én pedig dr. Schandl Károly alelnök-vezérigazgató felhívására, arra kérték a szentesi szövetkezet igazgatóságát is, vezessen nyilvántartást a vezetésük alatt folyó munkálatoknál foglalkozó munkások átlagos napi keresetéről, valamint arról a jelentékenyebb munkálatoknál kifizetett napi-keresetről, ahol szövetkezeti munkások dolgoznak és kérték tegyenek jelentést a munkanélküliség állásáról.

A szentesi szövetkezet igazgatósága a felhívásra július 11-én a következő jelentést küldte:

„A munkanélküliek száma 400 fő ... a szövetkezetnek munkája nincs. A tagok különböző helyeken dolgoznak, s keresetük a következő:

1. Gyökénkúton csatorna készítésnél napi 7—7,80 P.

2. Süttőn (Esztergom megye) útépitésnél 8 P.—8 P. 50 fillér

3. Karcagon gátemelési munkán napi 4,50—5,20 P.

4. Mezőgazdasági munkában aratásnál-cséplésnél napi 35 kg búza és élelmezés”
— a földmunkások napi bére.⁵¹

Az egyre veszélyesebben közelgő gazdasági vihart már nem lehetett semmilyen módon feltartóztatni, jelei erősen megmutatkoztak, a munkaalkalma száma gyors ütemben csökkent és vele párhuzamosan a helyzet rosszabbodott. Ezekben az inséges években a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete a szokásos módszerek alkalmazásához nyúlt ismét, azt a látszatot keltve, hogy a segélyekkel, szociális akciókkal enyhít a földmunkásság nyomorán. E célból 1929. március 13-án a szövetkezet országos igazgatósága értesítette a szentesi szövetkezetet, hogy hat földmunkás-gyereket, 4—13 éves korig fiút, leányt egyaránt a Balatonon akar nyaraltatni. A szentesi igazgatóságtól azt kérték, hogy a nyaraltatásra kiszemelt gyermekeket valamelyik helybeli orvossal vizsgáltsassák meg, és a névjegyzéket a szülők neveinek és lakhelyének feltüntetésével március hó végéig a központnak szíveskedjenek felküldeni.⁵² Meg kell mondani, ez a nyaraltatási akció is olyan eredménnyel járt, mint az 1925. évi külföldi nyaraltatás. A világgazdasági válság küszöbére a kubikosok helyzete már katasztrófális lett, még elképzelni sem lehetett a kubikos gyermekek Balaton melletti nyaralását, örültek a földmunkáscsaládok, ha szűkösen megvolt a mindennapi betevő falat, nemhogy gyermekeik nyaraltatására mertek volna gondolni.

Egy másik akciót is elrendelt a földmunkásszövetkezet országos központja. Ebből kifolyólag szeptember 5-én értesítette szentesi szervezetét, hogy a rászoruló tagok gyermekeinek iskolába járatását a tankönyv-beszerzési segélyen kívül, cipő javítási és vásárlási akcióval is elő akarja segíteni. A földmunkásszövetkezet osztályának vezetője arra kérte a szentesi szövetkezet vezetőit, hogy szemeljenek ki a városban egy cipésmestert, akinek a munkavállaló szövetkezetbe be kell lépni és nála fogják majd a szövetkezeti tagok gyermekeinek lábbelijét javíttatni.

A földmunkásszövetkezeti osztály szeptember 28-i leiratából viszont kitűnik, hogy ennek az akciónak a lebonyolítására csak minimális összeg állt a rendelkezésre,

⁴⁹ CsMLSzF SzFVSzI 27/1929. sz.

⁵⁰ CsMLSzF SzFVSzI 19/1929. sz.

⁵¹ CsMLSzF SzFVSzI 30/1929. sz.

⁵² CsMLSzF SzFVSzI 22/1929. sz.

és csak olyan szövetkezeti tagokon tudtak segíteni, akik nagyon rá voltak szorulva. Ennek ellenére a kikötés még az volt, hogy olyan tagokat kell előnyben részesíteni a rászorulóknak közül, akik az üzletrészüket teljesen befizették. Kivételt csak hadiárvakkal és hadirokkantak gyermekével tettek. Dr. Panyik Demeter a szentesi földművesszövetkezet elnöke október 8-án közölte a földmunkásszövetkezet osztályával „...*olyan tagok, akik üzletrészüket befizették volna, nincsenek. Ezért kérünk bizonyos összeget részükre rendelkezésre bocsátani, hogy abból valóban a rászorulókat segíthessük.*”⁵³ A szövetkezet központi vezérkara ahhoz, hogy valakit megsegítsen, kikötötte az üzletrész teljes kifizetését, holott a vezetőknek tudniuk kellett, hogy ezek az emberek anyagi helyzetüknél fogva erre képtelenek. Az ilyen segélyakciókat a kubikosok gúnyosan joggal nevezték „szociális olajcseppeknek.”

Dr. Panyiknak az október 8-i felirata jól tükrözi, hogy a nagy gazdasági világválság kirobbanásakor a szentesi földmunkásszövetkezeti tagok körében már olyan nagy volt a nincstelenség, hogy képtelenek voltak az üzletrészüket kifizetni, a munkanélküliség fizetéképtelenné tette őket. Még ebben a hónapban a szövetkezet központi tankönyvszegély címén 200 pengőt utalt át a szentesi szövetkezetnek, de ez az összeg nem bizonyult elegendőnek és Szentes még 294 pengőt kért, amit a földmunkásszövetkezeti osztály már nem tudott teljesíteni, mert az ország többi földmunkásszövetkezete is hasonló igénnyel fordult az osztályhoz.⁵⁴ Ezekkel a segítségnyújtásokkal a földmunkások bizony nem sokra mentek, ezek nem sokat segítettek tengeri bajaikon. A földmunkásszövetkezet vezetőinek politikai állásfoglalására vall, hogy a bajok okát, a földmunkásság nyomorát csak az igazságtalan trianoni békekötésben látták. Úgy vélték ha az ország határait visszaállítják, abban az esetben Magyarországon több lesz a munkaalkalom, ezáltal a munkások keresete is növekedni fog és megszűnik a munkásság nélkülözése. Ezt a felfogást igyekeztek a földmunkásság körében is terjeszteni, s ennek az eszmének próbálták híveket szerezni.

Az Országos Központi Hitelszövetkezet Földmunkásszövetkezeti Osztálya 1929. május 31-én keltezett leiratában felhívta a szentesi földmunkásszövetkezet figyelmét, hogy „...*a Revíziós Liga mozgalmat indított az iránt, hogy Magyarország régi határait a békeszerződésnek békés úton való megváltoztatásával állítsák vissza és ezzel tegyék lehetővé az európai nagyhatalmak, hogy Magyarország ezeréves történelmi hivatását továbbra is betölthesse és lakosságának megélhetését... annak gazdasági és kulturális jólétét biztosítsa. Minthogy a magyar munkásnépnek létérdeke, hogy az ország régi határai visszaállíttassanak és ezzel úgy a mezőgazdasági, mint földmunkásnépünk a régi kereseti lehetőségeket visszakaphassa, tisztességes megélhetését és boldogulását végre biztosíthassa....*” A leirathoz mellékelte ívet a szentesi kubikosok közül mindössze csak 141-en írták alá.⁵⁵ A földmunkásszövetkezet vezetőinek utópikus elképzelésük volt, amikor úgy vélték, hogy az európai volt antant nagyhatalmak hozzásegítik Magyarországot a háború előtti határainak a visszaállításához. Ezek az urak először is nem vették figyelembe, hogy a volt kisantant országainak uralkodó osztálya az ilyen területrendezést nem hagyta csak annyiban, minden eszközzel igyekezne a trianoni békekötés által Magyarország területéből kapott részt megtartani. Továbbá azt is számításon kívül hagyták, hogy ezek az országok az első világháborúban fegyveres szövetségei voltak az antant nagyhatalmaknak, azoknak a hatalmaknak, amelyek a háború után Európa sorsát irányították, ennél fogva mint győztes hatalmak és egykori szövetségesek közelebb álltak ezeknek az országnak vezető politikusai a nagyhatalmak vezető politikai köreihez. Nem utolsó sorban arra sem gondoltak, hogy az eu-

⁵³ CsMLSzF SzFVSzI 39/1929. sz.

⁵⁴ CsMLSzF SzFVSzI 2542/1929. sz.

⁵⁵ CsMLSzF SzFVSzI 34/1929. sz.

rópai nagyhatalmaknak sem volt érdekük Magyarország ezeréves határainak a visszaállítása, ilyen területrendezés miatt nem akartak egykori fegyveres szövetségeseikkel ellentétbe kerülni, a magyar ügy számukra annyit nem ért.

A politikai életben jártasabb kubikosok meg tisztán látták, hogy helyzetük rosszabbodását az ország területének igazságtalan annektálása is előidézi, mert kevesebb a munkaalkalom és a megkisebbsült országnak több földmunkást kell eltartania; de azt is jól tudták, hogy egyre inkább süllyedő életnívójuk okát nemcsak ebben kell keresni, hanem főleg az ország uralkodó osztályának helytelen gazdasági és munkásellenes politikájában, amely a kizsákmányolás terén már nem ismert határt.

A helyzet 1929 őszére mindinkább komorrá vált. A munkások gazdasági körülményei, életszínvonala a fokozódó munkanélküliség következtében iszonyatos gyorsasággal süllyedt. Ilyen viharos előzmények vezették be Tiszántúl legnagyobb kubikos településű megyéjében az 1929–1933-as gazdasági világválságot, amely válság nagyon megsanyargatta hazánk földmunkás, kubikos népét.

AZ MSZMP MEGALKULÁSA, A FÖLDMUNKÁSSÁG KÖRÉBEN KIFEJTETT POLITIKAI SZERVEZŐ MUNKÁJA

A földmunkásság és a szegényparaszság a Horthy Magyarországon első jelentősebb kitörési kísérletét az MSZMP megalakulása, falusi munkája és elért eredménye jelentette.

1925-ben megalakult az új párt, ezzel a magyar társadalmi élet porondján a kommunista mozgalom mint szervezett erő jelentkezett. Az új párt első kongresszusán már igen részletesen foglalkoztak a parasztság helyzetével, politikai, szervezeti kérdéseivel. A párt parasztpolitikájában a fő helyet a földmunkásság foglalta el. A földmunkásság, a kubikosság volt ez a társadalmi bázis, amelyre az MSZMP elsősorban számíthatott. Falusi munkájában erre a rétegre támaszkodhatott legbiztosabban, hisz a földmunkásság számított a munkásosztály falusi édestestvérének. A párt világosan látta, hogy a falusi proletariátus érdekeit szükséges elválasztani a parasztság egyéb rétegeinek érdekeitől, a falusi proletariátust külön osztályalapon kell szervezni.

Milyen okok tették szükségessé az MSZMP megalakulását? „...az új párt megalakulásának egyik oka az SZD helytelen... parasztpolitikája, a Bethlen-Peyer paktumban megnyilvánuló opportunistá politika volt.” A szociáldemokrata pártban 1924-ben már szervezett kommunista befolyás alatt álló ellenzék alakult ki, és határozottan lépett fel a párt vezetőinek opportünizmusával szemben. 1923 után a földmunkásszervezetekben is kezd kialakulni egy balszárny a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek megalkuvása ellen, s harcosabb politikai vezetést követelt.

Az MSZMP munkájában 1925 őszén már érezhető volt, hogy a párt megindította falusi tevékenységét. A politikai nyomozócsoporthoz a főkapitánynak adott jelentésében hangsúlyozza: „A párt alakítás után Vágiék a vidéket igyekeztek megszervezni.... Nagy súlyt helyeznek a földmunkások megszervezésére, s e tekintetben az a felfogásuk, hogy ezeket még földalatti munka árán is táborukba kell terelniök.” A szervezkedések főleg azon a vidéken indultak meg, ahol a hatóságok a paktum után a földmunkásszervezeteket feloszlatták. „1925. december 16-án a budapesti nyomozó csoport már azt jelentette az Országos Főkapitányságnak, hogy az MSZMP munkáját vidéken... komoly siker koronázza, több helyen megalakult az MSZMP helyi szervezete.”⁵⁶

⁵⁶ Földmunkás és szegényparaszt... 739., 741., 745., 747., 748., 750.

A földmunkások fokozódó szervezkedése nyugtalanította a kormányt, éppen ezért 1925 elején a miniszterelnökség leiratot intézett Csongrád megye főispánjához, és arra kérte, hogy tájékoztassa a miniszterelnököt a megyében élő földmunkások, kubikosok helyzetéről. A főispán bizalmas feliratában megfelelő alapossggal informálta a kormány elnökét a földmunkásság szervezkedéséről: „Szentés és annak környékén élő lakó földmunkások a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége helyi (szentesi) csoportjához tartoznak. A szervezet elnöke: Vajda Imre, alelnöke pedig Kotvics József, bizalmi férfiak: Bartus Andárs, Tóth Lajos, Bagi Lajos.” Vajda Imréről, a szövetség elnökéről a megye első vezetője úgy nyilatkozott, hogy radikális gondolkodású egyén, aki a budapesti központ utasításához híven igyekszik a földmunkásokat szervezni.

„Nagy segítségére van — írja a főispán — az, hogy nála állandóan megjelennek a budapesti kiküldöttek, akik a földmunkások közé vegyülnek — azok hangulatát tanulmányozzák és különböző ígéretekkel szervezkedésre hívják fel azokat. Vasárnaponként, de néha hétköznap is a központ előadókat küld ki, akik a hirdetett előadások keretén belül propagandát fejtenek ki és állandóan arra ösztökélik a földmunkásokat, hogy az eddig be nem lépett elvtársakat léptessék be a szövetségbe és világossítsák fel őket a tekintetben, hogy egyedül az ő szövetségük védi meg érdekeiket, az fogja őket jobb sorshoz juttatni. Ha mindnyájan egy táborban lesznek, akkor sorsukat saját maguk irányíthatják és megszűnik az elnyomás. A központ által kiküldött előadók előadásaikat a szövetség helyiségében tartják meg rendőrhatalósági felügyelet mellett, de tudomásunkra jutott, hogy az egyes központi kiküldöttek, akik fontosabb megbízással érkeznek oda, az ottani hatóságoknak nem jelentik be ilyen minőségben való megérkezésüket, hanem, mint kereskedők, utazók keresik fel a szövetséget és fordulnak meg a közellévő falvakban, tanyákon a munkások között.” A főispán feliratában a továbbiakban megállapítja, hogy Szentesen körülbeül 10—11 ezer földmunkás él, akiknek 75%-a munkanélküli, s ezek az emberek kereset nélkül hosszú napokon keresztül csoportokba verődve lézengenek a városban. „Ezek javarészt a Kisér városrészben laknak, (Szentesen kimondotan kubikos település volt) ahol igen nagy az elkeseredés a munkanélküliség miatt. Sokan szivárognak innen már az ország más részeibe, de megszállt területre is; általában a hangulat nyomott. Kétségbeesve néznek sorsuk elé. Jelenüket a legnagyobb nyomorúságban tengetik, családjuk éheznek. Ezeket az állapotokat a budapesti központ és a szentesi helyi csoport igen ügyesen használja ki és még mesterségesen szítja ezek sorában az elégedetlenséget.”

A felirat beszámolt arról is, hogy február 8-án a budapesti központ által kiküldött Migrai József — az MSZMP tagja — előadást tartott a szövetség székházában a „Kölcsönös segítségről”. Az előadáson résztvettek a szociáldemokrata szakszervezetek helyi csoportjai közül a cipészek, élelmiszer és építőmunkások is, és az előadó beszédében allegórikusan igyekezett a munkásság osztályhelyzetét megvilágítani, amivel igen nagy lelkesedést váltott ki a jelenlévő munkások soraiban.⁵⁷ 1925-ben tehát a Vági párt szervezkedésének hulláma már elérte Csongrád megye székhelyét, Szentest és a megye többi földmunkás lakta települését. Az MSZMP agitációs tevékenysége mint az a főispáni jelentésből is kitűnik, igen intenzív volt. Az új párt egyik nagyon fontos feladatának tekintette vidéki szervezeteinek a kiépítését, és a falusi földmunkások szervezését, s a még meglevő földmunkásszövetségek erősítését. A vidéki szervező munkához a központ előadók útján nyújtott segítséget, akik a munkanélküliséget, a kubikosok nyomorúságos helyzetét kihasználva szólították fel azokat a szervezkedésre, akik még nem voltak szervezett földmunkások. Rámutattak arra, hogy a szervezetségben rejlik erő, az egység vezet el helyzetük javulásához.

⁵⁷ Bartha L.—Gecsényi L.—Schneider M., I. m. 93.

„1926-ban a földmunkásszövetségben az ellenzék megerősödött. Az endrődi és a szolnoki csoporton kívül igen erős volt az ellenzék... főleg a Viharsarokban.” Az MSZMP 1925. évi sikeres szervezkedésének még jobb fellendítésére és egy országos bérmozgalom előkészítése érdekében Hunya István szerkesztésében 1926 júniusában két röplap jelent meg. „Az első rölapot 1926. június 8-án adták ki *Nyílt levél a földmunkássághoz*, a másodikat egy héttel később *A magyar föld robotosaihoz* címmel. A rölapokat az MSZMP finanszírozta és terjesztette.”

Az első rölap a földmunkásokhoz szólt és nehéz helyzetüket egyszerű szavakkal írta le. Bérharcok indítására szólították fel a kubikosokat az endrődi földmunkások. A másik rölap nemcsak a földmunkássághoz szólt, hanem az egész agrárproletariátushoz és a szegényparassztsághoz. Ez a rölap már félreérthetetlenül kiállt a bérharc szükségessége mellett. A második rölap az ipari munkásság és a szegényparassztság összefogásának eszméjét is hirdette. A mozgalom elsősorban gazdasági célokért indult, de világosan megmutakozott politikai jellege is a rölap harmadik részében, amely a Szakszervezeti Tanácshoz, a Földmunkások Országos Szövetségéhez, a Szociáldemokrata Párthoz és a Magyar Szocialista Munkáspárthoz szólt. A rölap végül azt a reményét fejezte ki, hogy a felsorolt szervek segítségére lesznek a szegényparassz-
tok, földmunkások jogos harcának.

A felhívásra egyedül az MSZMP válaszolt és az agrárproletárok harcának támogatására tett határozott ígéretet. Megállapítható, hogy a rölapokat az MSZMP segítségével az egész országban terjesztették. A belügyminiszter rendeletére az ország különböző vidékein talált belőle a csendőrség 1–2 példányt. Csongrád megyében Csongrádon, Mindszenten, Szentesen kobozott el a rölapokból a csendőrség és a rendőrség.⁵⁸

A kormány és a helyi hatóságok fellépése az MSZMP és a földmunkások szervezkedése ellen

A hatóságok körében az MSZMP sikeres szervező munkája nagy riadalmat keltett. A Csongrád megyei hivatali előjárók szinte az 1890-es nagy agrármozgalmakhoz hasonló megmozdulások rémét látták, s ezért minden erejüket latbavetve azon fáradoztak, hogy az MSZMP akcióit, tevékenységét verbefojtsák. Az üldözések során elsősorban a megye kubikosaira nehezedett a legnagyobb nyomás, őket figyelték és zaklatták a legjobban, mivel a hatóságok nagyon jól tudták, hogy a KMP politikájának és a mozgalom szervezésének a kubikosok a legmegbízhatóbb elemei.

„Az MSZMP legnagyobb aktivitását 1926-ban fejtette ki, eredményei is ebben az évben a legszembetűnőbbek... Az MSZMP vidéki tagságát az SZDP és a földmunkásszakszervezeteitől kapta... Ezek a csoportok szakmai oldalon a földmunkásszervezetekhez tartoztak továbbra is, de politikai szervezkedésüket az MSZMP keretén belül kívánták biztosítani. E munkában különösen a falusi kommunisták vittek kezdeményező szerepet, egymás után alakították meg az MSZMP helyi szerveit. A kommunista földmunkások és az MSZMP szoros kapcsolatát mutatta, hogy az 1925-ös szeptemberi kommunista letartóztatások alkalmával több kommunista – szervezetileg az MSZMP-hez tartozó – földmunkást is letartóztattak. A berettyói mélyépítésen dolgozó kubikosokból 15 endrődi MSZMP tagot — illegális kommunistát — tartóztattak le.”

A Szociáldemokrata Párt látva az MSZMP vidéki térhódításait, frontális támadást intézett az új párt ellen. A hatósági terror az MSZMP-vel, valamint a pártot tá-

⁵⁸ Szakács K., A kommunista párt agrárpolitikája 1920–1930. Bp. 1961. Kossuth 99., 101., 104.

mogatókkal szemben brutális volt. A kormány az új pártnak lap-engedélyt nem adott. Röpiratait állandóan elkobozták, kiadót letartóztatták, bebörtönözték. A rendőrség a pártot és vezetőit állandóan megfigyelés alatt tartotta.

A BM. 3366/1926. VII. res. számú körlevél utasította a helyi hatóságokat, hogy bizalmasan állapítsák meg a vidéki szocialista vezetők nevét. 1926 január végén az MSZMP szervezéséért letartóztatták Gubuznai Géza, Hunya István, Pollányi Máté kubikosokat. Hunya István ellen a szeptember 6-i újabb letartóztatás után az ügyész vádat emelt, „... hogy a munkás- és földmunkásosztályt a birtokos és a tőkés osztályok elleni gyűlöletre izgatta... és két évi börtön büntetésre ítélték. A pert fel akarták használni az MSZMP ellen..., hogy a párt ellen is felléphessenek. Ez a terv azonban nem sikerült, mert a bírósági tárgyaláson Hunya István mindent magára vállalt.”⁵⁹

Az MSZMP-nek ez a fellendülése a kormány terrorját váltotta ki. Az 1926-os parlamenti választások után a Bethlen-kormány az MSZMP teljes megsemmisítésére törekedett. Megkezdődött a párt vidéki szervezeteinek szétverése is. Az MSZMP ellen intézett támadás maga után vonta a földmunkások szervezetei ellen irányuló üldözéseket is. A kormány terrorintézkedései már 1926 első hónapjaiban elérte a megye földmunkás szervezeteit. Csongrád megye főispánja ez év februárjában azzal a kéréssel fordult a szegedi rendőr kerületi főkapitánysághoz, hogy a szentesi földmunkásmozgalom tevékenységének federítésére nyomozókat vezényeljen a városba.

Ifj. Madarassy főispán kérésére a rendőrkerületi főkapitány Eperjessy Lajos detektívet és Gyólay László rendőrt a hónap végén átvezényelte Szentesre, hogy belügyminiszter 1926. évi 3361 VII. res. sz. rendelete értelmében bizalmas nyomozást folytassanak és annak eredményéről tegyenek jelentést.

Még mielőtt a nyomozást lefolytató rendőrök Szentesre érkeztek volna a főkapitány közölte a főispánnal, hogy a nyomozó közegek minden tekintetben megbízhatóak, államrendészeti nyomozásokban járatosak és a szentesi lakosság előtt ismeretlenek, az eredményesség érdekében ezek a nyomozók csak a szentesi rendőrkapitányság vezetőjével fognak érintkezni, akitől a nyomozáshoz szükséges instrukciókat megkapják.⁶⁰

A földmunkások szervezetének felszámolására a hatóságok a nyomozás változatos formáját vették igénybe, de ennek ellenére az általuk várt eredményt nem tudták elérni, mert nem iskerült a földmunkásság szervezetét teljesen megsemmisíteni. Az üldözések viszont bebizonyították a földmunkások előtt, hogy csak szoros összefogással képesek jogaikat kiharcolni. A tiszántúli kubikosoknak jelentős szerepük volt az 1926–1927. évi aratósztrájkokban is. E mozgalmak irányítói az esetek többségében kubikos munkások voltak. A belügyminiszter 4595/1927. VII. res. 1927. május 11-én sürgős és bizalmas körrendeletében felhívta Csongrád megye főispánjának a figyelmét, hogy a szociáldemokrata és a Vági-párt veszélyes politikát folytat a földmunkások körében. A szociáldemokrata párt az év júliusában Hódmezővásárhelyen országos földmunkás gyűlést hirdet. A Vági-párt pedig azokon a helyeken szervezi az aratási sztrájkot, amelyeket a szociáldemokrata párt kihagyott, a megyében pl. Szentesen. „Apró röpcédulákat fognak készíteni, amelyeken majd ismertetik röviden az április hóban részben Németországban, részben Ausztriában megtartott agrár kommunista gyűlések határozatát, amelynek mindegyikén két magyar ember is részt vett: egy Garandics Lajos nevű hódmezővásárhelyi és egy Kovács Gergely nevű szentesi földműves agitátor.”⁶¹ A belügyminiszter ellenintézkedésre hívta fel a főispán figyelmét.

⁵⁹ Földmunkás és szegényparaszt... 755., 758., 768.

⁶⁰ Bartha L.—Gecsényi L.—Schneider M., I. m. 100.

⁶¹ CsMLSzF Csongrád vármegye főispánjának bizalmas iratai 29/1927. sz.

A 4995/1927. VII. res. rendelet kibocsajtását követte a belügyminiszter 1927. július 18-án valamennyi alispánnak és rendőrkapitánynak szigorúan bizalmasan megküldött körlevele, amelyben a következőket olvashatjuk: „*Mind a szociáldemokrata párt, mind a Vági-párt megkezdte a vidéki agitációját az aratósztrájk kiprovokálása céljából. A Vági-párt működési területe Tiszafüred és tájéka, ezen a területen javarészt kubikosokat bíztak meg a szervezéssel.... A másik területen, amelyen felbukkantak... agitátorok: Bihar vármegye, ahol Berettyóújfaluban az aratósztrájkkal kapcsolatos kommunista irányú szervezkedés jelenségei mutatkoznak... Megállapítottuk, hogy Komádi községben és annak környékén, főképpen a Sebes-Körös ármentesítő munkálatainál dolgozó kb. 1500 főnyi kubikos munkás... az aratósztrájkra való készülődésnek terjesztője.*”⁶² Az aratósztrájk szervezése miatt Csongrádon, Szegeden és Szentesen az MSZMP több tagját a rendőrség letartóztatta. A belügyminiszter 1928. január 9-én kelt 3333/5/1928. VII. res. számú szigorúan bizalmas rendeletében ismét értesítette Csongrád megye alispánját és rendőrkapitányát, hogy a moszkvai és berlini kommunista központok irányításával a földmunkások körében szervezéshez látnak.

A miniszteri rendelet szerint a KMP amely a Moszkvában székelő Magyar Club centrális vezetése alatt áll, a közelmúltban leszögezte, hogy az ipari munkásság bolsevizálása Magyarországon megnyugtató módon halad előre és most már a földműves néposztály szervezése van hátra.

„Moszkva egészen különleges utasításokat adott ki e tárgyban, amelyek szerint... Minden rendelkezésre álló erővel át kell térni a falusi sejtek megszervezésére ... a megszervezés ideje a téli hónapok legyenek, amely időben a földmunkás helyhez van kötve. A szervezést csakis propaganda iskolát végzett és már gyakorlott emberekre szabad bízni... Agitációjuk területén ismerősöknek kell lenniök... Szól az utasítás azután arról is, hogy bele kell vinni a kubikosokat abba az ideológiába, hogy a magyar parasztsággal elnyomottabb a románnál. A magyar kubikos sorsával a kormány nem törődik, különben már megcsinálta volna a földreformot... a nagybirtok parlagon heverő rétje, kaszálója nem került megmunkálás alá. Ha ezek a területek a kubikosok kezére jutnának, a termelés meghozná a legszegényebb néposztály, a... kubikos mindennapi kenyerét.” — Majd a rendelet így folytatódik — Az agitátorokat Berlinben képezik ki. Az agitátorképző központ egyik fő embere Thomas Rudolf, de valószínűleg magyar kommunista. „A legfelsőbb irányítást a hírhedt Alpári Gyula végzi...”

A körrendelet értelmében, illetve állítása szerint: „A sejtiszervező bizottság megbízást kapott Berlineen át Moszkvától, hogy a földmunkás mozgalom Magyarországon való megszervezése céljából küldjön ki Berlinbe arra való embereket, akik ott rendszeres kiképzésben részesüljenek a földmunkások (kubikosok) agitatív megoldozására.”⁶³

A kubikosok a mezei munkásságnál forradalmbib szellemű, szervezettebb munkásréteg volt, éppen ezért hárult rájuk több ízben a földmunkás, aratósztrájkok, különböző paraszti megmozdulások irányítása, szervezése. A mozgalmi munkában is jártasabbak voltak, mint a többi földmunkások, hisz úgy belföldön, mint külföldön több felé megfordultak, s az ipari munkássághoz munkájuk révén szorosabb szállal fűződtek, az illegális politikai munkát tőlük elsajátították, ezért értettek jobban a mozgalmi tevékenységhez, mint a mezőgazdasági munkások. Ezekkel a sztrájkokkal is úgy mint az előzőekkel szemben a hatóságok brutalisan léptek fel. A különböző megmozdulások letörésére rendszeresen alkalmazták a gazdasági kényszert, a munkából való elbocsajtást. Erre példa a szegedi kongresszuson résztvevő földmunkások esete, ugyanis az 1928-as szegedi földmunkáskongresszuson részt vett földmunkásokat

⁶² Kiss L., I. m. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 124.

⁶³ CsMLSZF Csongrád vármegye főispánjának bizalmas iratai 14/1928. sz.

sorra beidéztek a rendőrségre és a csendőrségre, ahol mindegyiknek feltették a kérdést: „Nem fél-e, hogy családját ilyen magatartás mellett éhenhalásnak teszi ki?” A mindszenti főszolgabíró pedig utasította a csendőrséget, hogy mindenkit fogjanak el, aki a munkások között a szervezkedés érdekében agitál.

A földmunkásszervezetek üldözése miatt a Népszava is panaszos hangon tiltakozott. „A földmunkás helyi szervezet vezetőit állandóan rendőri és csendőri megfigyelés alatt tartják, becitálják, zaklatják, házkutatásokat tartanak. Hol röpiratok, hol elrejtett fegyverek keresésének ürügye alatt, fölforgatják a lakásokat.”⁶⁴

A földmunkásság ezen zaklatásait a szociáldemokrata párt lapja sem tudta tétlenül nézni, a demokratikus jogok védelme érdekében fel kellett, hogy emelje hangját, hogy ezzel is mérsékelni próbálja az uralkodó osztály terrorisztikus diktatúráját. Ennek ellenére a földmunkásság üldözése tovább folytatódott a kormány éberén örködött és minden eszközzel igyekezett a földmunkások körében megakadályoni a marxizmus-leninizmus eszméinek az elterjedését, nagyon jól tudta azt, hogy ez az az eszme, amely felvilágosítja a földmunkásságot is nyomorának valódi okáról, és végső célja a kizsákmányoló kapitalista társadalmi rendszer megdöntése. Hogy a marxista-leninista eszme áramlásának gátat emeljen ezért a földmunkások szervezeteit a helyi hatóságokon keresztül állandóan ellenőriztette, különösen ott, ahol ezek a szervezetek erősebbek voltak, ugyanis ezek a helyek nagyobb gondot okoztak az előljárásnak.

Ilyen területnek bizonyult Csongrád megye és székhelye, Szentes. 1928. áprilisában az említett okok miatt a megye alispánja arra kérte Szentes város polgármesterét, hogy közölje milyen könyvek találhatóak a Földmunkások Országos Szövetsége helyi csoportjának könyvtárában. A város polgármestere a rendőrséghez fordult, hogy tartson a szövetség székházában ellenőrzést, illetve házkutatást. Az akció eredményéről a városi rendőrkapitányság vezetője, Jánoska rendőrtanácsos május 9-i jelentésében ekként számolt be „Kotvics Józsefet a Földmunkások Országos Szövetsége szentesi csoportjának elnökét a rendőrkapitányság f. hó 1-én tetten érte abban, hogy az egyesület helyiségében a budapesti szociáldemokrata központ által kiadott politikai irányú rölapokat az egyesület tagjai között engedély nélkül terjesztett. Ez alapon tartott házkutatás alkalmával az egyesületi könyvtárban egy csomag azonos röpiratot, Kotvics József lakásán pedig különféle kommunista tárgyú könyvet találtam és őrizetbe is vétettem. A házkutatás folyamán nála ezenkívül egy kommunista irányban szerkesztett eszperantó könyvet és levelezést is találtam, amelyekből megállapítottam, hogy Kotvics több külföldi s többek között Oroszországi eszperantistákkal is levelezésben állott.”⁶⁵ A kapitányság vezetője arra a megállapításra jutott, hogy Kotvics mint a földmunkásszövetség helyi csoportjának elnöke az egyesület életébe olyan politikai színezetet és propagandát visz, amely az állambiztonság szempontjából nem lehet közömbös, és a a szövetség működésének felfüggesztését javasolta.

Természetesen a hatóságok ezt az ügyet megfelelő kommunista ellenes színezettel megszínezítették a helyi sajtóban. —A Szentesi Hírlap 1928. május 26-i számában erről az eseményről a következő tudósítás olvasható: „Izgató rölapokat foglaltak le a szövetség helyiségében. Az ügygel kapcsolatban interpelláció hangzott el a képviselőházban. ...bizalmas úton a rendőrség tudomására jutott, hogy titkos szervezkedés és agitáció folyik Szentesen Széleskörű nyomozás indult meg, amelynek eredményeként... leleplezték a szervezkedés minden részét. ...A nyomozás megállapítása szerint a Földmunkásszövetség helyisége volt a szervezkedés központja. Különféle címeken feladott csomagokban... több ízben érkeztek kommunista szellemű felhívások és hasonló

⁶⁴ Földmunkás és szegényparaszt... 774.

⁶⁵ Bartha L.—Gecsényi L.—Schneider M., I. m. 104.

tartalmú eszperantista iratok. Ezeket terjesztették a földmunkásság között. A rendőrség kellő eréllyel lépett fel a szervezkedők ellen és még idejében rátette a kezét a kiáltvány terjesztőire. Több egyén ellen megindult az eljárás tiltott szervezkedés miatt.

*A Földmunkások Szövetségében talált iratok elkobzását és az ott megtartott házkutatást egyébként Esztergályos János szocialista képviselő a képviselőház szerdai ülésén szóvátette és az ügyben meginterpellálta a belügyminisztert.*⁶⁶

A szentesi földmunkásszervezetek ellen indított hajsza, amelyről a lap hírt adott része volt az alföldi földmunkásszervezetek ellen indított központilag irányított terrorisztikus támadásoknak. A Bethlen-kormánynak ezzel az volt a célja, hogy a földmunkásszövetség csoportjait felszámolja és a földmunkásságot megfélemlítse. Ennek érdekében tüntették fel tevékenységüket kommunista irányzatúnak. A hatósági akció ellen tiltakozó Esztergályos János szociáldemokrata képviselő interpellációjában a következőket mondotta: „Szentesen pl. bekérték az összes szakmai csoportoktól a könyvtári jegyzékeket és a városban az embereknél házkutatásokat tartottak. Miután nem találtak mást, elvitték az eszperantó könyveket... becitálták a szakszervezetek könyvtárosaikat, elkérték a könyvek jegyzékét és a jegyzékek alapján összezsomagolták az ottlevő néhány darab könyvet és letétbe helyezték a rendőrhatalóságnál.

Amikor az illetők kérték, hogy adják vissza, hiszen ezek a könyvek évtizedek óta forgalomban vannak, tudományos könyvek, az egész világon forgalomban vannak és senkinek sem ártottak, csak használt ezeknek a megismerése, akkor a szentesi rendőrhatalóságok kijelentették: feljelentést teszünk önök ellen és majd a belügyminiszter úr fog dönteni, hogy kiadhatók-e ezek a könyvek. Hogy milyen könyvek voltak ott, néhánynak itt van a neve: például Liebknechtől: Mit akar a demokrácia, Weltneről: Milliók egy miatt; lefoglalták a „Marx Károly, a tudományos szocializmus megalapítójának korszaka, élete és működése” című könyvet; lefoglalták Kautskynak: Marx gazdaságtana c. munkáját... A demokráciáról az állami rabszolgaságig című művét... Évtizedeken keresztül senkinek sem jutott eszébe ezeket a könyveket bántani, most a szentesi rendőrségnek ez eszébe jutott....”⁶⁷ A szociáldemokrata képviselő interpellációjára a belügyminiszter nem adott határozott választ. Viszont Szcitovszky belügyminiszter a parlamentben, az üldözéseket szóvátévő interpellációkra válaszolva nyíltan elismerte: „Nem tagadom, hogy minden gyűlést figyeltetek, erre szükség van az állambiztonság szempontjából... Nekünk minden megmozdulást ellenőrizni kell, különösképpen a földmunkásokat....”

A legerősebb nyomás kétségtelen a kubikosságra hárult, őket üldözték leginkább, hiszen a földmunkásmozgalom magvát ők alkották, ők voltak a kommunista párt politikájának falusi szócsovei.⁶⁸

A Földmunkás Szövetség szentesi könyvtárának hatósági ellenőrzését és a könyvek elkobzását megelőzően Csongrád megye alispánja már 1926. januárjában 446/1926. sz. iratában utasította Csongrád város polgármesterét, hogy a hatósága területén működő köz-könyvtárral bíró egyletek könyvtárainak állományát vizsgálta felül, mivel az egyes könyvtárakban olyan művek is vannak, amelyek erkölcsellenesek.

Az alispán kérte a polgármestert, hogy a vizsgálat eredményéről tegyen jelentést. Az alispáni utasítás alapján a csongrádi Földmunkásszövetség könyvtárából 24 könyvet koboztak el. A könyveket még 1928 márciusáig nem adták vissza, ekkor a Földmunkás Szövetség Központjának elnöke lépett közbe, aki erélyes hangú levélben felhívta a polgármester figyelmét, hogy „...nincs joga a cenzori tevékenységre”, de ha

⁶⁶ Uo. 105.

⁶⁷ Uo. 106.

⁶⁸ Földmunkás és szegényparaszt... 775.

átvizsgálás céljára el is hurcolták ezeket a műveket, már ennyi idő után vissza kellett volna azokat a szövetség helyi csoportjának adni. Az ügyet végül az alispán azzal zárta le, miszerint 1929. március 6-án utasította a csongrádi polgármestert, hogy két könyv kivételével (Ágoston Péter: A magyar világ, nagybirtok története, Kropotkin: Az ifjakhoz) a könyveket szolgálatassák vissza.⁶⁹

A csongrádi Földmunkás Szövetség könyvtárának ellenőrzése, valamint a könyvek elkobzása is arra vall, hogy a hatóságok az MSZMP tevékenységének a visszaszorítására már a kezdet kezdetén megkezdtek kíméletlen ellenakciójukat, s az üldözésre minden ürügyet felhasználtak. A csongrádi földmunkásság vezetősége a hatósági hajsza ellenére, hogy a város agrárproletárjainak szervezését előmozdítsa, ennek érdekében Túri István a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége csongrádi csoportjának elnöke 1928. február 28-i beadványában azzal a kéréssel fordult a város polgármesteréhez, hason oda a városi tanácsnál és a közgyűlésnél, hogy a munkásotthon céljára megfelelő telket, némi anyagi támogatást és gyűjtési engedélyt szíveskedjenek engedélyezni, illetve a kérelmet a város előljárósága támogassa.

Túri előadta, hogy a csoport vezetősége már az 1925. január 25-én megtartott közgyűlésen javasolta a közgyűlésnek, hogy indítsa akciót a munkásotthon érdekében. Az indítványt akkor el is fogadták, de a munkásotthon végleges felépítése még nem történt meg. Közben a helybeli szövetség abba a helyzetbe jutott, hogy némi támogatással a csongrádi földmunkások álma valóra válhat. A kérelem támogatására a csoport elnöke megemlítette, hogy a szövetség albérlet címén horriblis összeget fizet ki és ez a megterhelés a csoportot eltéríti eredeti hívatásáról, a szociális kötelezettségek teljesítésétől. Példákat hozott fel, hogy az Alföld több városában, Kiskunfélegyházán, Hódmezővásárhelyen, Orosházán a városok előljárói támogatták a földmunkásság ilyen irányú kérelmét.

A városi tanács a beadott kérelemre válaszolva közölte a csoport vezetőségével, hogy az ügy elintézése érdekében nyújtsanak be kérelmet a belügyminiszterhez, mivel az engedély megadása az ő hatáskörébe tartozik.⁷⁰ Persze mind a kormány, mind a helyi hatóságok az ilyen kérelmek megadását bürokratikus módon aktatologatással késleltették az ismert okok miatt.

A szociáldemokrata párt falusi tevékenysége 1928-ban egyre erőteljesebben fokozódott. A párt ebben az esztendőben három vidéki titkárságot hozott létre, s nagyobb súlyt kapott szervező munkája. Az ország különböző vidékein kerületi konferenciákat rendeztek, ahol a munkabér, választójog, szociálpolitikai és az egyesületi szabadság kérdésével foglalkoztak. Ezen konferenciák közül a hódmezővásárhelyi volt legjelentősebb, a tanácskozáson 1500 küldött vett részt; a csongrádi kubikosok a nehéz gazdasági helyzet miatt gyalog tették meg az utat, mert nem volt pénzük a vonatra. Ezeken a konferenciákon a szociáldemokrata párt és a földmunkásszövetség vezetősége sem töltötte meg a kereteket tartalommal, így ezek a fórumok sok esetben inkább csak külső, reprezentatív megnyilvánulásoknak számítottak, s nem voltak harcos értekezletek. A szövetséget ez a politika végeredményben segélyegyleti színvonalra vetette vissza.”⁷¹

A közeledő gazdasági vész csak fokozta a kormány földmunkásellenes politikáját. A belügyminiszter 1929. május 3-án keltezett 4873/1929. VII. res. számú bizalmas rendeletében figyelmeztette a megyék alispánjait és a kerületi főkapitányokat, hogy: „Az utóbbi időben beérkezett jelentések szerint a magyarországi földmunkások

⁶⁹ CsMLSzF CsVPI 446/1926. sz.

⁷⁰ CsMLSzF CsVPI 1967/1928. sz.

⁷¹ Földmunkás és szegényparaszt... 779.

szervezkedése egyre nagyobb arányokat ölt. Ez a szervezkedés... a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége nevében is történik.... ezen szervezkedések kapcsán felmerült konkrét jelenségek arra engednek következtetni, hogy a Magyarországi Kommunisták Pártjának fedőszerveként működő Vági-párt, titokban bekapcsolódik a MFOSZ szervezkedési munkájába... a beszerzendő földmunkásokat titkos összejövetelek során kommunisztikus jelszavakkal, kommunista szellemű folyóiratok és röpiratok ismertetésével, osztogatásával az állami és társadalmi rend ellen izgatja.

Ennek a titkos aknamunkának további törekvése a földmunkásságnál arra irányul, hogy a munkásság... az eddig kapott munkabérek mellett munkát ne vállaljon. Ezek a körülmények nyilvánvalóvá tették, hogy a hatóságoknak ennek megakadályozása céljából minden rendelkezésre álló törvényes eszközt a legnagyobb szigorral kell alkalmazni.⁷²

Ugyancsak a belügyminiszter az 1929. június 12-i 5480/1929. VII. res. számú körrendeletében pedig arra hívta fel a megyék alispánjainak a figyelmét, hogy „...az orosz bolsevista propaganda a magyar mezőgazdasági munkásság megszervezésre nagy erővel vetette rá magát és az ország különböző részeiben agitátorokat küld.” A miniszter rendeletében utasította helyi hatóságokat, hogy a területükön megjelenő idegeneket a legszigorúbban ellenőrizték, és a nem oda való illetőségű egyéneket utasítsák ki. Egyben közölte a körrendeletben azt is, hogy ismét intézkedni fog a földmunkások szervezkedésének ellenőrzésére.⁷³

A feltartóztathatatlanul rohanó gazdasági katasztrófa mint látjuk, még jobban fokozta a kormány népellenes fellépését. A tőkés és földbirtokos osztály a közeledő gazdasági krízissel járó feszült belpolitikai helyzetet arra használta fel, hogy még dühödtebben támadta a földmunkások, kubikosok szervezkedését. A kormányzat különben már 1927-ben elhatározta, hogy véglegesen felszámolja az MSZMP-t. „A kormány fő módszere a hatósági üldözés ... volt. 1927. szeptember 2-ről 3-ra virradó éjjel az ország területén 57 helységben és városban házkutatásokat és letartóztatásokat foganasítottak. A NÉPSZAVA híradása szerint szeptember 3-án éjjel 150 embert tartóztattak le...⁷⁴ A fokozott rendőri üldözésnek az lett a vége, hogy lehetetlenné vált az MSZMP működése, és három évi eredményes ténykedés után végül feloszlott.

Az MSZMP legális működése azért tekinthető nagyjelentőségűnek, mert égisze alatt a KMP jobban ki tudta terjeszteni politikai, ideológiai és szervezeti befolyását, mind az ipari, mind a földmunkásságra, mind pedig a szegényparasztságra. Azt is látni kell, hogy ebben az időben sokat fejlődött a munkásosztály és a parasztság szövetsége. Az igaz, a kegyetlen üldözések bénítólag hatottak a földmunkások, kubikosok szervezkedésére, de a rendszer urainak is számolniuk kellett azzal, hogy ezek a galádul elnyomott emberek szervezeten küzdenek jogos igazukért, s már nem lehet szervezett rendjüket teljesen felborítani. Várhatták, hogy a jogaiból kiforgatott földmunkásnép a terrorra válaszolva nem hátrál meg, hanem újult erővel egységesen fog küzdeni.

A KUBIKOSOK SZERVEZETI ÉLETE

A kubikosok bandákban dolgoztak. A századforduló idejére az 5—6—8—10 főből álló bandák alakultak ki. A bandák élén az úgynevezett bandagazdák állottak, ő közzétett a munkaadók és a munkások között, vezette a munkanaplót. A két

⁷² CsMLSzF főispáni bizalmas iratok 115/1929. sz.

⁷³ CsMLSzF főispáni bizalmas iratok 115/1929. sz.

⁷⁴ Földmunkás és szegényparaszt... 124.

világháború között a bandák nagy csoportokká duzzadtak, 30—40—100—200 ember is dolgozott együtt, de ezeken belül is kialakultak a kisebb létszámú alcsoportok, és ennek megfelelően a csoportvezetőknek helyettesei is voltak, de ezek a nagy csoportok nem váltak be, ezért vissza kellett térni a 8—10—12—16 fős bandákhoz.

A kubikos bandákba csak kipróbált embereket vettek be. Minden egyes kérdésről az egész tagság döntött, ők választották a bandagazdákat is. A kubikosoknál a bandagazda csak amolyan adminisztratív titkáruk, a csoporton belül ugyanazt a munkát kell végeznie, és ezért ugyanannyi bér járt neki mint a többinek. A kubikosok nem túrték volna maguk között a kiváltságosokat. ... A kubikos banda ha úgy tetszik harci szövetség is volt.⁷⁵ Szervezettségükre az elmondottak alapján a demokratikus centralizmus a jellemző, a vezetők is, akiknek kiváltságuk nem volt, választás útján kerülhettek a kubikos bandák élére. A harcok során a kubikosokat ez a szervezettség egyöntetűség tette arra képessé, hogy oly sek esetben eredményesen tudták védeni, érdekeiket kizsákmányolóikkal szemben.

A kubikosok döntő többsége amint azt a fentiek is mutatják szervezett munkások voltak, már az 1860-as 70-es években szinte második otthonukká vált a kör (párt- vagy szakszervezeti helyiség), amelyet saját költségükön rendeztek be. A legtöbb kubikos szabad idejét itt töltötte. „A párt- és a különféle tömegszervezetek elsőrendű célja a politikai harc és az érdekvédelem volt; innen indultak ki a sztrájkok, tüntetések, demonstrációk, gyűlések ... a munkások minden ügyes-bajos dolgukban (szerződészkötés, szociális problémák, hivatalos ügyek és hasonlóak) saját szervezeteikhez fordultak segítségért, nem voltak magukra hagyatva.”

A kubikosok többsége megszokta a közéleti szereplést, a nyílt vitákat, bátor kiállást. „Elsajátította az alapvető politikai, közéleti, műveltségbeli fogalmakat; megtanulta és jól megértette az irodalmi és köznyelvet is, bár egymás között mindig saját nyelvjárásukban beszéltek.” Tucatjával voltak közöttük szónokok, hír-magyarázók, egyesek pedig a helyi vagy országos lapokban is kisebb közléseket és tárcákat írtak.

A legtöbb vidéki földmunkásszervezet sikerrel nevelte tömegeit, sok politikai akciót és érdekvédelmi harcot vezetett, dacolt a hatóságok üldözésével. A kubikosoknak a megszokott keretből való állandó kiszakadása a világlátottság lassan megérlelte a maga gyümölcsét. A politikai mozgalmakba való bekapcsolódásuk gyökeresen megváltoztatta világnézetüket most már társadalmilag, politikailag és kulturális szempontból is a parasztságtól eltérően külön utakon jártak.

A baloldali tömegszervezetek ugyanis a politikai-agitatív munka mellett a kulturális képzésre is nagy gondot fordítottak. Sajtótermékeinek mindig nagy olvasó táboruk volt. „NÉPSZAVÁT és egyéb baloldali lapokat nemcsak otthon olvasták, hanem még távoli munkára is megrendelték. Emellett megvásárolták még az olcsó, népszerű kis füzetkéket, röplapokat is és kézről-kézre adták. Ezek általában időszerű kérdésekről íródtak, leleplezték az uralkodó osztály s a papság bűneit, vagy természettudományi ismereteket közöltek.”⁷⁶

A baloldali tömegszervezetek, földmunkásszervezetek tagjaik filléreiből könyvtárakat alapítottak, ahol külföldi és magyar klasszikusok (Arany, Jókai, Petőfi, Zola, Anatole France, Victor Hugó stb.) művei is megvoltak. A könyvtárak állományának nagyobb része azonban ismeretterjesztő — gazdasági, társadalmi, politikai tárgyú könyvekből állott. (Marx—Engels, Lenin, Bebel, Bücher, Jásza, Táncsics, ezenkívül más külföldi és belföldi politikusok alkotásai.) Minden üldözés ellenére állandóan

⁷⁵ Katona I., A magyar kubikosok élete. Bp. 1957. Hazafias Népfront 60—62.

⁷⁶ Uo. 79., 89.

fokozódott az olvasási kedvük, a kubikosok között sem volt ritkaság az elméletileg képzett ateista.

A politikai, gazdasági, társadalmi műveket és a természettudományos könyveket olvasták a legszívesebben. Feltűnően tájékozottak voltak az időszerű politikai kérdésekben, mivel ismerték az egyes államok politikai, gazdasági alapjait, „a két háború között már nemegy fiatal kubikos felülmúlta az átlagos értelmiségit, legalábbis politikai realitás és tisztánlátás tekintetében. A távoli munkákon ... egy-egy jó szervező segítségével sok helyt felvették a kapcsolatot a helyi párt-és tömegszervezetekkel, különösen a nagyobb városokban (pl. Budapesten) és a fejlettebb országokban (pl. Ausztriában). Ilyen helyen látogatták az ottani munkások gyűléseit. ...”⁷⁷

A kubikosokat egy-egy munkásünnep vagy politikai demonstráció alkalmával (nagygyűlés, tüntetés, sztrájk) szervezettségükönél fogva könnyű volt mozgósítani. Bárhol is dolgoztak, május elsejét feltétlenül megünnepezték a helyi munkásokkal együtt.

A Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete, a Steuer-féle szövetkezet vezetői a kubikosokat igyekeztek befolyásuk alá vonni: könyvtárakat, rádiót szereltek fel és egyes kiemelt vezetőket Manrézába (lelkigyakorlatra) küldtek. A fejlett baloldali földmunkásszervezetek munkáját ezzel kevésbé tudták ellensúlyozni. Világnézeti szempontból a kubikosok közömböseké, vagy sok esetben ellenségessé váltak a vallással szemben. „...sem munkán sem pedig odahaza nem jártak templomba, legfeljebb ... idősebb asszonyok, iskolás gyermekek...”

A kubikosság öntudatára vall az is, hogy a paraszti babonákban nem hittek, hisz saját tapasztalataik alapján meggyőződhetek azok belső ellentmondásairól. Semmi nyomát sem lehetett annak találni, hogy a kubikosok féltek volna hét- vagy tizenhárom tagú bandát alakítani. Az egyházi birtokokon folyt kizsákmányolásról, a papság politikai és erkölcsi szerepléséről is saját tapasztalatból győződhetek meg. Vándorlásaik során sok helyt éles harcra került sor a klérussal, pl. amikor nem köszöntötték előre a papot, vagy amikor május elsején felvonták a vörös lobogót. Emiatt csendőröket küldtek a nyakukra.⁷⁸

A kubikosok jól tudták, hogy az üldözésekkel szemben eredményesen harcolni csak úgy lehet, ha megvan az egyöntetűség, a szilárd szervezettség. Ez viszont nem hiányzott a kubikosságból, s ezért volt képes érdekeikért oly magabiztosan síkra szállni.

Az 1928. évi Földmunkások Vállalkozó Szövetségének szentesi kongresszusa

A Földmunkások Vállalkozó Szövetkezete 1928. márciusában értekezletet hívott össze Szentésre, ahol megtárgyalták a földmunkások nehéz gazdasági helyzetét. Ebből a nehéz helyzetből való kiutat abban vélték felfedezni, hogy a kubikos földmunkát az ipari munkához kell csatolni, így majd meg tudják akadályozni a kontárok beáramlását és ezáltal jobban munkához jutnak, több lesz a kereset. Persze ennek az elvnek az elfogadása a földmunkásság egységének a veszélyeztetését jelentette volna, ezért ez nem talált helyeslésre a kubikosok többségénél.

Mielőtt a kongresszus megtartására került volna a sor a szentesi földmunkásszövetkezet 1928. január 12-én a jászárokszállási szövetkezet igazgatóságától levelet kapott, melyben ez állt: „*A jászárokszállási kubikos földmunkások vállalkozó szövetkezete ... a kubikos földmunkás szaktársakat tisztelettel felhívja a leromlott sivár gaz-*

⁷⁷ Uo. 83—84.

⁷⁸ Uo. 85.

dasági helyzetük felépítéséhez. T. i. a kubikos földmunka korlátozását az iparhoz való csatolásban találtuk fel. Ehhez a nagyhorderejű kérdéshez az össz földmunkások egyetértése szükséges. Kérjük az Önök becses válaszát, hogy Önök osztják-e véleményüket.”⁷⁹

A tanácskozáss megkezdésére március 11-én került sor a városháza közgyűlési termében a kormány és a közhatalások képviselőinek jelenlétében.*

* A szövetkezet alapszabálya szerint:

„1. Minden szövetkezetnek jogában állt három taggal képviseltetni magát, ebből két főnek munkás kellett, hogy legyen.

2. A kongresszuson résztvevők utazási költségét az OKH fizette.

3. A delegációban olyan tagot kértek, aki lelkiismeretes híve a szövetkezeti mozgalomnak.

4. A közelebb fekvő szövetkezetek: Csongrád, Mindszent, Hódmezővásárhely, Szegvár természetesen Szentes, 3-tól 20 taggal képviseltethette magát a kongresszuson.” A szentesi földmunkásszövetkezeti kubikosok közül 28-an jelentek meg. A tanácskozáson az összegyűlt kubikosok megtárgyalták a nyomasztó gazdasági és szociális helyzetüket, próbáltak kiutat találni és azt követelték, hogy „...a földmunkánál, amelyek anyagiismeretet, építési tudást és térszemléletet kívánnak, hivatásos kubikosok alkalmaztassanak.”⁸⁰

A megjelentek elkeseredetten panasztolták, hogy a kisközségek és azok cselédei, béresei kubikmunkára mennek, holott a kubikolás ezeknek az embereknek nem fő kenyérkeresetük, hanem csak mellék foglalkozás. A kordélyosok is felemelték szavukat az ellen, hogy az ármentesítő társulatok nem hivatásos kordélyosokat, hanem jómódú gazdák kordélyait foglalkoztatják, ezzel megfosztják a hivatásos kordélyosokat a megélhetésüktől.⁸¹ A szentesi földmunkásszövetkezeti tanácskozás után néhány járárokszallási kubikos nevében Bakos Bálint igazgatósági tag levélben kereste fel a szövetkezet országos központjának igazgató elnökét, és továbbra is azon az állásponton maradt, hogy a kubikmunkát az iparhoz kell kötni, — „...így igen sok kontár, kisközségi, cseléd stb. kiesik közülünk, számunk fogy a munkaalkalom több lesz.” A továbbiakban rámutatott, arra, ha „...az alkalmi munkákat versenytárgyalás nélkül utalják a szövetkezeteknek, akkor elő fog állni az az eset, hogy még többen fognak tódulni a kubikossághoz ... és akkor mit sem nyerünk a kormány jó indulatából.” Felhívta az igazgató elnök figyelmét, ha a kubikmunkát nem fogják az iparhoz kötni, amely végsőként szolgálna és megakadályozná a többi mezőgazdasági munkások beáramlását a kubikosok közé, ellenkező esetben „...szomorú sorsra jut ebben a szerencsétlen kicsi országban a kubikosság”⁸² — hangzott a levél.

Ezek a földmunkások úgy vélték, ha a kubikmunka és a mezőgazdasági foglalkozás közé határvonalat húznának az esetben mindkét ág nyerne, majd arra az álláspontra helyezkedtek, hogy azok a törpebirtokosok, akik befurakodtak a kubikosság soraiba, keressenek munkát a nagybirtokon. Bakos és a vele egyetértő járárokszallási kubikosoknak ez a merev felfogása inkább önös érdekből — a munkaalkalmak hiányából — fakadt, és a kubikolás szakmáztatását is főleg azért szorgalmazták, hogy a kimondottan ebből élő kubikosok megfelelő földmunkához jussanak. A levél írója befejezésül foglalkozik a (kubikos) tanonckérdéssel. Ezt a problémát úgy gondolta megoldani, hogy 400 ember húszas csoportba lenne beosztva és minden csoporthoz két tanonc tartozna, akik nyáron a kubikmunkákon dolgoznának és télen rendes tanonciskolai oktatásban részesülnének. Bakos és a vele egyetértők kérték, hogy a felvetetteket országos szinten vitassák meg.⁸³

⁷⁹ CsMLSzF SzFVSzi 16/1928. sz.

⁸⁰ CsMLSzF SzFVSzi 32/1928. sz.

⁸¹ Steurer Gy., Munkáskérdésről a gyakorlati élet tapasztalatai alapján. Pécs, 1928. 22—23.

⁸² CsMLSzF SzFVSzi 36/1928. sz.

⁸³ Uo.

Bakos és a köréje csoportosuló szűk rétegű kubikosok ezen állásfoglalásának elfogadása nagy veszélyt jelentett volna az agrárszocialista mozgalomra. A kubikmunkát nem lehetett az iparhoz kötni annak ellenére sem, hogy azzal kapcsolatban állt. Ez a foglalkozás még több szállal kötődött a mezőgazdasághoz, mint az iparhoz és nem is kívánt olyan szakmai tudást, mint az ipari szakmák. A kubikosok, akik a parasztság soraiból szakadtak ki, igen sok szállal kötődtek érzelmileg is, főleg a szegényparasztokhoz, a nincstelen mezőgazdasági munkásokhoz. Sorsuk egy volt, összefonódott, egymásra voltak utalva.

A „virtigli” kubikos is, ha nem volt munkája, akkor mint mezőgazdasági munkás kereste meg a kenyerét. Tehát a munkanélküli kubikosok a mezőgazdaság felé áramlottak. Ha a kubikosság egésze elfogadta volna azt az elvet, hogy a kubikolás és a mezőgazdasági munka közé húzzanak egy védgátat a kubikosság soraiba való beáramlás veszélye miatt, az esetben a munkanélkülivé vált kubikosoknak sem lehetett volna erkölcsi alapjuk a mezőgazdasági munkában elhelyezkedni, ez viszont gazdasági hátrányt jelentett volna mind a kubikosokra, mind a mezőgazdasági munkásokra nézve. Ennek az elvnek az elfogadása politikai szempontból jelentette volna a legnagyobb veszélyt, mert ez teljesen megbontotta volna az agrárproletárok egységét, ami azt jelentette volna, hogy nem képesek jogaikért egyöntetűen, szervezeten felépni a rendszer uraival szemben.

A szentesi kongresszus után néhány nappal ugyancsak Bakos Bálint és a csongrádi Oláh Mihály a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetei nevében táviratot intéztek Lord Rothermerehez, melyben feltárták az angol politikusnak a magyar kubikosság nyomorúságos nehéz helyzetét. *„Csonka-Magyarországon jóval több a földmunkás, mint a kereseti lehetőség. A trianoni békeszerződés nemcsak Magyarország ezeréves területeit szakította el; gazdasági, föld és vízrajzi egységét bontotta meg, hanem a Csonka-Magyarország szívében lakó földmunkásnépet is megfosztotta azoktól a kereseti lehetőségektől, amelyek országunknak kegyetlen és igazságtalan megcsonkítása előtt nyitva állottak. A földmunkások százezrei munka nélkül tengődnek, sok gyermekkel megáldott családjuk a legnagyobb nélkülözések között él, s a jobb sorsra érdemes magyar földmunkásnép pusztulásnak indult.”*⁸⁴ Arra kérték Rothermeret, hogy járjon közbe a régi nagy Magyarország területének visszaállításáért, s ezzel a háború előtti régi kereseti lehetőségek biztosítását vélték megtalálni.⁸⁴

A március 24-én küldött táviratra Rothermere, akitől Bakos és társai oly sokat vártak, mint a trianoni békeszerződés elítélőjétől, reményt nem keltő, semmitmondó távirattal ekként válaszolt: „A világ sok részében találkoztam ezekkel a magyar munkásokkal. S mindig úgy találtam, hogy munkájukban való kitartásukért és értelmességükért a legnagyobb megbecsüléssel örvendenek. Nagy szerencsétlenség lenne az egész világra, ha a derék embereknek ez a néprétege hazájuk a Trianoni Békeszerződés által való kegyetlen megcsonkítása következtében megsemmisülne. Magyarországra nézve a legnagyobb csapást jelentené.”⁸⁵ Bakossal és Oláhhall egyetértők úgy vélték, hogyha ilyen hangadó politikus szívében viseli sorsukat, tud majd nyomasztó helyzetükön segíteni. Azzal nem számoltak, hogy a nagyhatalmaknak nem állt érdekében az ország háború előtti határainak a visszaállítása, s az ilyen módszerrel semmi esetre sem érhetnek el eredményt. Az igazsághoz tartozik, hogy a földmunkások, kubikosok nyomorának igazi oka nem csupán az ország megcsonkításában, hanem a fennálló társadalmi rendszerben rejlett, a mérhetetlen kizsákmányolásban. Főleg ez volt az az ok, ami a mezőgazdasági és kubikmunkások helyzetét oly nehézre tette a kapitalizmus átmeneti fellendülésének éveiben.

⁸⁴ CsMLSzF SzFVSzI 39/1928. sz.

⁸⁵ Uo.

DIE LAGE UND BEWEGUNGEN DER ERDARBEITER ZWISCHEN 1925 UND 1929 IM KOMITAT CSONGRÁD

von
György Balázs

Der einleitende Teil des Aufsatzes beschäftigt sich mit den naturalen und gesellschaftlichen Faktoren der Herausbildung des Erdarbeitertums, also damit, wodurch notwendig war, daß sich solche Schicht aus dem Bauerntum ausgeschieden hat.

Im ersten schreibt Verf. über die Notwendigkeit der wirtschaftlichen Stabilisation, über die Verbesserung der Verdienstmöglichkeiten der Erdarbeiter, aber er beweist auch, daß man über die Erhöhung ihres Lebensniveaus nicht sperchen kann, da sie wegen der Arbeitslosigkeit in Elend leben. Danach beschäftigt sich der Aufsatz mit den Organisationen der Erdarbeiter, mit dem Organisieren der Arbeit, und es wird ihr kulturelles Leben behandelt.

Im zweiten Abschnitt wird die Bildung der USAP erschlossen, deren einer Grund die falsche Bauernpolitik der sozialdemokratischen Partei war, weiterhin wird die Tätigkeit der Partei, sowie die Wirkung der politischen Arbeit der USAP auf die Erdarbeiter behandelt. Schließlich schreiben wir in diesem Abschnitt über den Sturz der USAP und über die erdarbeiterwidrigen Verfolgungen der Regierung und der örtlichen Behörden.

Im letzten Abschnitt behandeln wir den im Jahre 1928 in Szentes abgehaltenen Kongreß des Unternehmungsgenossenschaft der Erdarbeiter, wo die Frage auftauchte, man müsse die Erdarbeit als ein Industriefach anerkennen. Es wäre aus dem Grund durchgeführt worden, damit der Facherdarbeiter leichter Arbeit bekomme. Man glaubte so dem Zustrom der Schwarzarbeiter Einhalt gebieten. Hier verweisen wir gleichfalls auf die Unrichtigkeit dieses Standpunktes, wenn die Erdarbeiter diesen Standpunkt angenommen hätten, hätte sich in der Organisiertheit des Erdarbeitertums ein Bruch ereignet.

VILÁGVÁLSÁG UTÁN, VILÁGHÁBORÚ ELŐTT SZEGED TÖRTÉNETÉNEK FŐBB VONÁSAI AZ 1930-AS ÉVEKBEN

HEGYI ANDRÁS

(Szeged, JATE, Történeti Intézet)

I.

Szeged ipara túlnyomórészt kis- és kézműipari jellegű, bár a modern gyáripár jelentékeny elemei is megtalálhatók voltak. A gyáripárban a könnyűipár játszotta a vezető szerepet, Csupán az élelmiszeripár a város ipari termelésének 40%-át tette ki. Az iparágon belül a húsfeldolgozó- és malomiparok, valamint a dohányfeldolgozás a legfontosabbak. Elsőrendű könnyűipari ág volt a textilipár, benne a kender- és lenfeldolgozás is. Az említett iparágakról kisebb mértékben részesedett a termelés volumenéből a bőr- és sörteipár, a faipár és a nyomdaipár. A nehézipár jelentősége eltörpült a könnyűiparé mögött.

Az 1929—33-as gazdasági válság súlyos megpróbáltatások elé állította az egész magyar gyáripárt; hatása Szeged gazdasági életére egyenesen katasztrofális volt. Ez jórészt abból következett, hogy a város agráripári jellegű gazdaságában az elavult kis- és kézműipár még mindig igen jelentős szerepet játszott. A válság pedig sokkal jobban sújtotta a mezőgazdaságot és a kisipart, mint a gyáripárt, amely, bár szintén alaposan megsínylette a válságot, inkább át tudta azt vészeln.

A krízis idején a korszerű, nagy gyárak közül csak nagyon kevés szűnt meg Szegeden, többségük nemcsak fennmaradt, hanem a válság után helyzetét is meg tudta szilárdítani. Viszont egész sor kisüzem, műhely volt kénytelen becsukni, nem bírva el a rendkívüli megterhelést.

A válságot Szegeden is legfőképpen a dolgozó tömegek sínylették meg. Nőtt a munkanélküliség, a dolgozók munkabérért csökkentették. Ehhez járultak a munkásosztály egyébként is súlyos életkörülményei, a drágaság, a vizes lakások, a túrheterlen közegészségügyi állapotok.

A szegedi gyáripárban 1933-ban és 1934-ben némi javulás mutatkozott, az üzembeszüntetések és üzemcsökkentések folyamata megállt és egyes vállalatoknál már kismértékű fejlődés is tapasztalható volt. Ez a vontatott üzletjavulás 1935-ben tovább tartott, ebben az esztendőben már számottevően emelkedett a gyáripári termelés volumene is. A gazdasági fellendülés jelei a gyáripárban 1936-ban már egészen világosan kivehetők voltak, bár a fejlődés nem volt sem a gazdasági ágazatok között, sem pedig az ütemet tekintve egyenletes.

A tárgyalt időszakban a város gazdaságában talán az iparnál is nagyobb súllyal szerepelt a mezőgazdaság. Szegeden nem volt valódi nagybirtok, a földbirtokmegoszlásban mégis számottevő aránytalanságok álltak fenn. Az összes önálló gazdaság közel fele a megművelt földterület alig másfél százalékát foglalta el. A szegényparasztság nagy tömegei néhány ezer négyszögletes kisbérleteken illetve magángazdaságokban voltak kénytelenek dolgozni. Az öt-tíz holdas középparasztok száma is igen jelentékeny és jelentős csoportot képviselt a gazdagparasztság is.

A szegedi agrárviszonyok fontos sajátossága ebben az időben a bérleti rendszer. A két világháború között a magyar városok közül Szeged városnak volt a legnagyobb

saját földbirtoka, 64 082 hold. A város e földterület legnagyobb részét bérbeadta és bérleti díjat szedett érte a parasztoktól.

A bérlőparasztok nagy része kis földterületen gazdálkodott, alacsony termelési, technikai színvonalon művelte földjét és nehéz közülmények között élt. A város erőteljesen kizsákmányolta a bérlőit. Ugyanakkor főként politikai megfontolásból reálisan felmérve a parasztság kizsákmányolhatóságának határait, bizonyos engedményeket is tett. Ezek a könnyítések a szegedi agrárnépességet viszonylagosan kedvezőbb helyzetbe helyzetbe juttatták, mint amilyenekben pl. a magánföldesurak birtokain éltek. Másfelől ez a rendszer a parasztság egy részét elég szilárd földhasználathoz iuttatta.

Szeged mezőgazdaságának jellemzői közé tartozott az alacsony technikai színvonal is. A modern technika legújabb-, vagy már nem is legújabb vívmányait jelentő motoros erőgépek aránya elenyésző volt a hagyományos emberi és állati erővel működtetett mezőgazdasági eszközökhöz képest. A termelés fő szerszámai a gazdaságok zömében továbbra is az eke, borona, kapa maradtak, de még ezek mindegyikét sem tudta mindenki beszerezni.

A fő mezőgazdasági termények a búza, rozs, árpa, zab, kukorica, burgonya, cukorrépa, takarmányrépa, lóhere és a lucerna voltak. A terméshozamok, bár a legtöbb termény vonatkozásában az országos átlagnál valamivel magasabb szintet értek el, közepesnek mondhatók. A gyümölcstermesztés éppen ez idő tájt kezdett fontos gazdasági ágga nőni.

A város gazdaságában különleges jelentőséget vívott ki magának a paprikatermesztés. A tárgyalt periódusban a paprikatermés általában átlagon felüli volt, azonban súlyos értékesítési gondokkal kellett megküzdeni. A kormány ezen a helyzeten monopólium alakításával próbált segíteni, de a terv megbukott a termelők, kikészítők elemi erejű tiltakozásán. Az értékesítési feltételek 1936-ban javultak meg, ugyanis a spanyol polgárháború miatt a magyar paprika versenytárs nélküli ura lett az Egyesült Államok piacának, de betört Latin-Amerika piacaira is. A kedvezőbb helyzetet kihasználva a kormány ekkor önkényesen bevezette a monopóliumot, amely természetesen nem a termelők javára működött.

A növénytermesztés túlsúlya mellett a mezőgazdaságnak nem lebecsülhető ága volt Szegeden az állattenyésztés. A szarvasmarha, ló, sertés- és juhtenyésztés mellett főként a baromfitenyésztést üzték a szegedi gazdák.

Nagy várakozás előzte meg 1933-ban a Gömbös által megígért gazdavédelmi rendeletet, amely egyrészt csökkentette az eladósodott birtokosok kamatterheit, másrészt folyó kötelezettségeinek feltételezése mellett haladékat adott régebbi köz- és magántartozásaik rendezésére. A moratórium azonban Szegeden csupán 1250 — többségükben 10 holdasnál nagyobb — gazdára vonatkozott, tehát csak szűk paraszti réteg számára biztosított menedéket a hitelezők elől.

A mezőgazdasági termelés áttekintése mutatja, hogy az alacsony agrotechnikai színvonalon álló törpe- és kiscgazdaságokat a gazdasági válság katasztrofális helyzetbe juttatta. A válságból való kilábalás igen lassan ment végbe és teljesen nem is sikerült, bár az értékesítési feltételek javulása a harmincas évek közepéig némileg kedvezőbb helyzetet teremtett. Nem lebecsülhető tényező, hogy az eléggé elmaradott mezőgazdasági termelés nagyon ki volt szolgáltatva az időjárás szeszélyeinek.

Szeged jelentékeny mezőgazdasága és ipara révén fontos kereskedelmi központ volt az ellenforradalmi korszakban is. Legjelentősebbnek a terménykereskedelem bizonyult, különösen élénk volt a gabona-, paprika-, gyümölcs-, élőállat-, állati termék-, baromfi és lisztkereskedelem. A kereskedelem agrárszínezete abból következett, hogy a város gazdaságában a mezőgazdaság dominált. A szegedi kereskedelmi háló-

zat kis üzletek sokaságát jelentette ekkor, csak néhány nagyobb kereskedelmi vállalat működött.

Szeged hitellete igen fontos szerepet játszott Dél-Magyarországon. Ezt főként tőkeerős bankjainak köszönhetette, amelyek közül a legnagyobbak a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár, a Szegedi Kereskedelmi- és Iparbank valamint a Kézműves Bank voltak. A szegedi pénz- és hitelintézetek igazodtak a gazdasági élet szerkezetéhez. Ebből az következett, hogy a gazdasági válság a szegedi bankokat, takarékpénztárakat nagyjában olyan mértékben sújtotta, amilyen mértékben a nekik megfelelő gazdasági ágazatokat, illetve társadalmi rétegeket. Hasonló módon ment végbe a krízisből való kilábalás is.

II.

Az egyenlőtlenül fejlődött gazdasági alapon eltorzult társadalmi szerkezet nyugodott. A munkásosztály és a parasztság nagy tömegeit a tőkésék, hivatalnokok, papok, katonatisztek, értelmiségiek kis csoportja elnyomta, gazdaságilag kizsákmányolta, politikailag jogfosztottá tette.

A burzsoázia Szegeden sem volt homogén társadalmi réteg, a finánciókének, a közép- és kispolgárságnak egyaránt voltak képviselői és osztagai, sőt ez utóbbinak jelentékeny tömegei. A városban csak kisszámú finánciókést találunk, de kis számuk nem jelentette azt, hogy politikai befolyásuk is csekély lett volna, bár viszonylagos gyengeségük miatt szövetségre kellett lépniök más rétegekkel és csoportokkal, mint pl. a klérussal, a hivatalnoki felső réteggel stb. A finánciókét a gazdasági válság próbára tette, de helyzetét nem rendítette meg, a harmincas évek közepére még inkább megerősítette pozícióit Szegeden is.

A középpolgárság befolyása is számottevő volt a politikai élet alakulására. A nagytőkésekkel együtt ott ültek a nagyobb üzemek és bankok igazgatóságaiban. A középpolgárság politikai szempontból meglehetősen heterogén volt. Nagyobb részük egyáltalán nem vett részt a politikai életben, vagy ha igen, csakis a kormánypárt oldalán. Kisebb részük a liberális párt jobbszárnyát erősítette, és csak néhány ment el közülük szociáldemokratákkal való együttműködésig.

A szegedi uralkodó körök nagyon jelentős alkotóeleme volt továbbá a kormánypolitikát többé-kevésbé feltétel nélkül kiszolgáló hivatalnoki felső réteg is. A hivatalnoki kar tagjai, még ha több jó szakember és tisztességes polgár akadt is közöttük, karriervágyból, pozícióféltésből, reakciós meggyőződésből a leghűségesebb szekértolói voltak az ellenforradalmi rendszernek.

Nagy befolyása volt a város politikai életének irányításában a katolikus klérusnak is. Az ellenforradalmi kormányok a katolikus egyháznak nagyon fontos szerepet szántak az uralkodó osztályok hierarchiájában, az ellenforradalmi rendszer erősítésében, a tömegek közötti ideológiai nevelő munka végzésében. Főleg ezért is jutott különleges szerep a papi felső rétegnek a várospolitikai alakításában. A klerikális szellem áthatotta a társadalmi élet mellett a művelődés- és oktatásügyet is, szinte mindezt, ami kapcsolatban volt az emberek életével.

Különösen a Gömbös-kormányok időszakában kapott szerepet a város vezetésében a szélsőjobboldali katonatiszti csoport.

Szólnunk kell az értelmiségi elitről, a közép- és felsőfokú oktatási intézmények tanáraitól, az ügyvédi karról és az orvosokról. Az egyik rész konzervatív életfelfogásával, reakciós gondolkodásmódjával tűnt ki ekkor. Az értelmiség másik része viszont inkább liberális érzelmű volt. A jobboldali liberálisok ellenzékisége azonban látszólagos volt. Csak egy szűk polgári réteg az uralkodó körök iránt mindenkor

lojális, velük bármikor egyezkedni kész, csak részletkérdésekben vitatkozó magatartásformája volt.

De találkozunk egy másfajta liberalizmussal is, amelyet a rendszerrel való őszinte szembenállás jellemzett. Ennek hívei cselekvő együttműködésig jutottak el nem csak a szociáldemokrata vezetőkkel, hanem a dolgozó tömegekkel is.

A középrétegek helyzetét a válság alapjaiban rendítette meg: még a harmincas évek közepén is rendkívül súlyos bajokkal küzdöttek. Ellenzékiségük a válságot követően két, egymástól gyökeresen eltérő irányban fejlődött, egyfelől balra, másrészt a kormánypárt illetve a szélsőjobboldal felé. Sok kisiparos és kiskereskedő jutott el a Szociáldemokrata Párttal való együttműködésig, nem kevesen közülük azonban a NEP, később a nyilasok politikai táborát növelték. Ez egyaránt jellemző volt a kisiparosokra, kiskereskedőkre, tisztviselőkre és az értelmiségiekre.

A középrétegek között fontos helyet foglalt el Szegeden a birtokosparaszság. A városban a nagyparaszti gazdaságok voltak a legerősebbek. Ebben a kormány erőteljes támogatása is szerepet játszott. A lassan javuló gazdasági- és életfeltételeknek volt köszönhető, hogy Szegeden a gazdagparaszti réteg lojális maradt a fennálló rendhez, ők alkották a NEP paraszti bázisát.

A legszámosabb társadalmi réteget a városban a munkásosztály és a szegényparasztság alkották. A szegedi munkásság létszáma 13–14 ezer fő körül mozgott. Az önálló kisiparosok által foglalkoztatott segédek, tanoncok aránya még mindig igen nagy, 60–70%.

A harmincas évek első felében a szegedi munkásság létszáma ismét emelkedik. A szegedi gyáripar illetve kisipar fő munkaerőtartaléka a munkanélküliek még mindig több ezres tömege volt. A női munkaerőt még szélesebb körben alkalmazták, főleg a textiliparban.

A munkások bérei már az ellenforradalmi időszak első évtizedében is csökkenetek az első világháború előttihez képest. A válság idején a bérek nagyon lecsökkentek, a válság után pedig alacsony szinten szilárdultak meg. Ez annál jobban sújtotta az ipari munkásságot, mivel a mezőgazdasági cikkek árszínvonala a 30-as évek közepére jelentékenyen emelkedett. A munkaidő a gyárakban és a kisműhelyekben egyaránt igen magas volt. A munkások 10–11 órát dolgoztak általában, de előfordult a napi 14–16 órás munka is. Alig részesültek szociális ellátásban, rosszak voltak a munkahelyi egészségügyi viszonyok. Ehhez járult az elbocsátástól való félelem, a munkásokkal való rossz bánásmód is.

Mégis ezeknek az éveknek a legnagyobb problémája a munkanélküliség volt. A munkanélküliek száma a gazdasági válság idején a legmagasabb, de a harmincas évek közepén is 4000 fölött maradt Szegeden. Különösen sok volt a munkanélküli az építőiparban, a fa- és csontiparban, az élelmezési ipar területén, valamint a gépgyártásban.

A munkások lakóhelyei a belvárosi pincelakásokban, Felsővárosban, Rókuson és Móravárosban, valamint a külső lakótelepeken voltak. A külvárosok és a telepek elhanyagolt képet mutattak. Az utcák itt porosak voltak, hiányzott a csatornahálózat. Ősszel és télen víz és sár borította az utakat. Hiány volt jó ivóvízben, legtöbb helyen a villanyt sem vezették be. Hiányzott a megfelelő közegészségügyi hálózat.

Sok volt a nedves, egészségtelen lakás, csupán a városi bérlakások közül több mint háromezer. A magánlakásoknak mindössze negyedrésze volt kő, vagy téglalapítvány, többségüket vályogból vagy sárból építették. A porták csaknem felén nem volt víz, villany.

A közegészségügyi állapotok sem voltak vigasztalóbbak. Szeged országosan is a

legelső között volt a tuberkulózis és a csecsemőhalálozás szomorú rangsorában. A tanyai lakosság tekintélyes része trachomával volt fertőzött. Bár a klinika építések fontos lépést jelentettek az egészségügyi fejlesztésben, ez kevés volt. De még ezzel sem tartott lépést a lakosság nagy részének szociális ellátottsága.

A válság elmélyülésével, a nyomor fokozódásával nőtt a proletariátus és a szegényparasztság elégedetlensége is. A város vezetői féltek a tömegek forradalmi hangulatától, szerették volna valahogyan levezetni az elégedetlenséget. Ez volt a mozgatórugója ún. inségenyhítő tevékenységüknek. Így született meg a népkonyha, az inségmunka, a különböző jótékonyági akciók, amelyek alig tették elviselhetőbbé a nyomorúságot, viszont megalázóak voltak, és a szociális demagógia malmára hajtották a vizet.

A parasztságnak már ismertetett tagozódása, alapján meghatározta világnézeti felfogását, eszmei-politikai orientációját. A nagyobb számú agrárproletariátus hiánya azt is jelentette, hogy a szegedi parasztság nem volt igazán forradalmi szellemű társadalmi erő, s főként ezzel magyarázható, hogy a munkásmozgalom befolyása nem volt jelentős a paraszti tömegekre. A gazdagparasztság viszonylagos gyengesége viszont egyik oka annak, hogy nagyszabású kisgazdapárti szervezkedés sem volt ebben az időben a parasztság között. A kistulajdonosi szemlélet volt a jellemző csakhogy az egész szegedi parasztságra. Emellett az is mérséklőleg hatott, hogy a város időnként „megértő földesúrnak” bizonyult.

A parasztság tömegeit a válság súlyos helyzetbe sodorta, nagy volt a munkanélküliség az agrárlakosság körében is. Az évtized derekára némi javulás következett be.

III.

Ami a politikai viszonyokat illeti, a Gömbös-kormányok időszakában három párt emelkedett ki a többi közül, a Nemzeti Egység Pártja, a Rassay Párt és a Szociáldemokrata Párt.

A NEP, amely az Egységes Párt nyomába lépett, 1933-ban bontott zászlót. A városban és a tanyákon egyaránt erőteljes szervezőmunka folyt. A korábban enervált, szervezetlen kormánypárt helyett Szegeden a Gömbös-korszak végére létrejött egy viszonylag jól működő, a korábinál nagyobb befolyással rendelkező, bizonyos politikai hatalmat összpontosító pártszervezet. A NEP Szeged akkori politikai életének vezető ereje volt. Befolyása a várospolitikára továbbá az országos politikával kapcsolatos szegedi álláspontok kialakítására döntőnek bizonyult. A NEP-nek többsége volt a törvényhatósági bizottságban csakúgy, mint a kisgyűlésben. E fórumokon mindössze az lehetett kétséges, hogy a NEP melyik frakciójának az álláspontja győzedelmeskedik. A kormánypárt szinte teljes mértékben beépült az államapparátusba, így nemcsak közvetett, hanem direkt hatalmi tényezőként működött.

A fináncióke egyes képviselőinek, a közép- és kispolgárság egy részének, valamint a liberális értelmiségnek a pártja volt a Rassay Károly vezette Nemzeti Szabadelvű Párt, amely Szegeden is a kormány ellenzékeként lépett fel. A liberális párt Szegeden két elég világosan elhatárolható csoportra bomlott. A párt jobbszárnyának ellenzékiisége nagyon látszólagos volt és jórészt csak szavakban nyilvánult meg. A párt másik szárnya, amelyről már korábban szoltunk, a liberális értelmiség soraiból került ki. Ezt az őszintén haladó, főként publicistákból álló tábor a polgári demokratikus átalakulás vágya fűtötte és elveiket igyekeztek megvalósítani. A párt — bármilyen különös is — jelentős paraszti bázissal is rendelkezett. A politikai szükség arra vitte Rassayékát, hogy Szegeden a parasztság körében próbálják meg bázisu-

kat kiszélesíteni — nem is sikertelenül. Rassayék falusi támogatói főleg a középparasztok és a nagygazdák közül kerültek ki.

Jelentős tömegbefolyása volt elsősorban a munkásság körében a leginkább baloldali legális politikai erőnek, a Szociáldemokrata Pártnak. Az SZDP társadalmi bázisa Szegeden igen jelentős volt. A pártot kisiparosok, számos magántisztviselő, értelmiségiek is segítették.

Szegeden kétségtelenül az SZDP volt a legjobban szervezett legális politikai erő, folyamatos szervezeti életet tudott kialakítani. A szociáldemokraták minden városrészben jelen voltak és politikai tevékenységet fejtettek ki. Viszont nem fordítottak kellő gondot a külső telep lakosainak megszervezésére, valamint a tanyai munkára.

A szociáldemokraták számos politikai, kulturális rendezvényt szerveztek a tömegekkel való kapcsolat erősítése érdekében. A szónokok kül- és belpolitikai, valamint községpolitikai kérdésekkel foglalkozva felléptek a kormányzattal szemben, elítélték a jobbratolódást. A dolgozók érdekében nem egyszer tettek konstruktív javaslatokat a város vezetőinek. Ezeket azonban nem nagyon vették figyelembe.

A Szociáldemokrata Párthoz szervesen kapcsolódott a szakszervezeti mozgalom is. Szegeden helyi szervezete volt többek között a MÉMOSZ-nak, a Famunkások Szövetségének, a Textilmunkások Szövetségének, a Bőripari Munkások Szövetségének, a Könyvnyomdai Munkások Egyesületének, a Magántisztviselők Szövetségének. A különböző helyi szakszervezeteket a Szakszervezeti Bizottság fogta össze. A szociáldemokraták igyekeztek szervezni a nőket és az ifjúságot. A nők közötti politikai felvilágosítás lendületes kulturális tevékenységgel színeződött. Az ifjúsági munka az Országos Ifjúsági Bizottság szegedi csoportjában folyt. Az ifjúmunkások között jelentős volt a KMP befolyása is. Fontos szerepet töltött be a munkásság forradalmi szellemű nevelésében a munkás kultúr- és sportmozgalom. A Szociáldemokrata Párt ki volt szolgáltatva a rendőri önkénynek, a rendőrség szinte tetszése szerint tiltotta be a munkások gyűléseit, akadályozta meg a párt szervező- és propaganda tevékenységét.

A Szociáldemokrata Párt működését bizonyos kettősség jellemezte. Ez világosan kimutatható a párt legtöbb vezetőjének országos viszonylatban követett megalkuvó, a munkásság érdekeit sértő politikai vonalvezetésben, a legális munkáspárt létezése viszont ugyanakkor előnyös volt és bizonyos lehetőségeket biztosította a tömegek közötti forradalmi munkára.

A Horthy-fasizmus ellen harcoló igazán forradalmi erő a Kommunisták Magyarországi Pártja volt, amely a Szociáldemokrata Pártba és a szakszervezetekbe beépülve illegálisan vívta harcát a rendszer ellen a tömegek történelmi felemelkedéséért.

1932—33-ban Tóth János próbált kommunista sejtet szervezni Szegeden. Kis csoportja rölapokat, kommunista újságokat, marxista műveket és Vörös Segély bélyegeket terjesztett. Elhatározták, hogy 1933. május 1-én a város legforgalmasabb helyein, különösen pedig a laktanyák közelében vörös zászlókat helyeznek el. A rendőrség azonban letartóztatta őket. A bírósági tárgyaláson Tóth János az elnök kérdésére, hogy miért jelent meg rabruhában, kijelentette: „*Azért, mert ez a ruha jellemzi legjobban a mai társadalmi rendszert.*”

1933-ban két kommunista szervezkedés nyomára bukkant a rendőrség. Szeptember 11-én letartóztatták Szögi István és Lakó Antal asztalossegédekét, néhány nap múlva pedig Szögi Illést és Bauer Erzsébetet. Budapestről kaptak propagandaanyagokat, amelyeket terjesztettek.

A másik kommunista szervezkedés Banda Antal szőregi szabósegéd nevéhez fűződött, aki a marxista eszméknek nyerte meg Nákics György, Csíkós Rudolf és Magyar István szőregi lakosokat.

1935. május 21-én tárgyalták Halmi István vegyész-mérnök, Zocskár András, cipésmester és Simonovics István kereskedősegéd ügyét. Halmi István aki Franciaországban szerzett diplomát, Szegedre hazatérve kommunista propagandát fejtett ki, egyrészt olyan módon, hogy egyetemi hallgatóknak előadást tartott, másrészt kommunista újságokat, rölapokat, folyóiratokat terjesztett. Zocskárral és Simonovicssal sejtet alkottak, és céljaik között a kommunista mozgalom kiszélesítése, lap kiadása, Vörös Segély bélyegek terjesztése és a Tanácsköztársaság évfordulójának megünneplése szerepelt.

A szegedi kommunisták internacionalizmusának szép példája volt, amikor felemelték tiltakozó szavukat az altonai törvényszék által halálra ítélt német kommunisták, Lütgens, Tesch, Wolf és Möller kivégzése ellen. Követelték nevezettek szabadlábba helyezését, elítélték a fasiszta terrort, amely a munkások és értelmiségiek ezreit küldi halálba vagy internáló táborokba.

A Gömbös időszak legnagyobb szervezkedésére Szegeden 1936-ban került sor Hajdók Béla vezetésével. Hajdók az ifjúsági csoporttal keresett érintkezést. A szimpatizálóknak több ízben tartott előadást a Szovjetunió nagy eredményeiről. Kirándulásokat is tettek, ilyenkor forradalmi dalokat énekeltek.

A Komintern VII. kongresszusa után és a spanyol- és franciaországi események hatására a feladat — széles antifasiszta népfront megteremtése — mind világosabbá vált a szegedi munkásság leghaladottabb elemei előtt.

A szegedi munkásság valóban nagy érdeklődéssel kísérte a spanyolországi és franciaországi eseményeket, mert azokat úgy fogta fel, mint a népfront erőpróbáját a faszizmussal szemben. Az volt a meggyőződésük, hogy ez a küzdelem a szocializmus és a faszizmus döntő előcsatározása. Megélénkült a politikai élet. A Népszava végre ismét nagy kelendőségnek örvendett. Titokban gyűjtéseket rendeztek a spanyol köztársaságiak részére, hatvan főnyi rendezői gárdát szerveztek a szélsőjobboldali támadások és a sztrájktrórk ellen.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának az adott történelmi helyzetre alkalmazott — bár kissé megkésett — helyes taktikája mindenestre éveken át hatott a munkásosztályra és más dolgozó rétegekre.

A három vezető párt mellett más pártok helyi szervezetei is működtek Szegeden az előbbinél jóval kisebb befolyást gyakorolva. A politikai pártokon kívül még kb. 260 kisebb-nagyobb egyesület is működött Szegeden. Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére új hangsúlyt adott a szélsőjobboldali szervezetek (MOVE, ÉME stb.) tevékenységének is.

IV.

Szegeden a harmincas évek első felében élénk politikai küzdelmek bontakoztak ki.

1932 derekára itt is érzékelhetővé vált a kormányzati rendszer súlyos válsága. A gazdasági krízis a társadalom minden rétegét, különösen pedig a dolgozó osztályokat igen nehéz helyzet elé állította. Ennek nyomán kiéleződtek a réteg- és osztályellentétek, nőtt az ellenzéki hangulat a városban is.

A Gömbös-kormány megalakulása nem váltott ki osztatlan örömet még a város uralkodó köreiből sem. A fináncióke egyes képviselői, főként a zsidó tőkések gyanakodva fogadták a közismerten antiszemita politikus hatalomra kerülését. Hasonlóan foglalt állást a középpolgárság, a liberális értelmiség és a hivatalnoki kar egy része is. A közismerten szocialista- és munkásellenes Gömböstől a munkástömegek is joggal tartottak.

A kormány ún. reformintézkedéseit viszont kezdetben sokfelől helyeslés fogadta. A baloldali erők azonban felléptek a nyílt centralizációs törekvések (pl. gazdasági csúcsminisztérium felállítása, az autonómiák jogainak csorbítása stb.) ellen.

Gömbös uralomra kerülése élénkítette a szegedi szélsőjobboldali erőket is, amelyek között ebben az időben az egyetemi bajtársi szövetségek rendelkeztek legtöbb taggal. Ezek élen jártak Gömbös népszerűsítésében csakúgy, mint az antiszemitizmus fokozásában, vagy a szomszéd népek elleni gyűlölet felszításában. Az a körülmény, hogy az egyetemre leginkább a talajukat vesztő középrétegek gyermekei kerültek be, az egyetem reakciós légköre, az oktatói kar nagy részének jobboldali beállítottsága elősegítették, hogy a szegedi egyetemi hallgatóság Gömbösék egyik elsőrendű bázisává váljék.

A NEP is fokozta szervező tevékenységét, intenzívebbé vált más szegedi szélsőjobboldali erők és szervezetek tevékenysége. A rendőrterror erősödött a munkásmozgalommal szemben. A kormánypártban pedig egyre inkább egy jobboldali katonatiszti csoport vette át a vezetést. 1934 nyarán azonban a harc még Szegeden sem dőlt el a szélsőjobb javára. A Somogyi polgármester halálával megüresedett polgármesteri széket nem sikerült a szélsőjobboldal jelöltjének, a NEP főtitkárának megkaparintania. A szegedi baloldali erők mégsem bizonyultak elég erősnek ahhoz, hogy megakadályozzák a jobboldali erők nagyarányú előretörését és győzelmét az 1934-es törvényhatósági és az 1935-ös országgyűlési választásokon.

A törvényhatósági választásokon a baloldal visszaszorulását mutatja, hogy a 25 választókerületből egyértelmű baloldali győzelmet csupán 3 kerületben sikerült elérni. Nem sikerült vereséget mérni a polgári pártokra olyan hagyományos kerületekben sem, mint Rókus, Felsőváros stb.

A jobboldal győzelmét hozták az 1935 áprilisi parlamenti választások is Szegeden. A lehetséges 3 mandátumból a kormánypárt kettőt megszerzett és csupán a liberálisoknak sikerült megőrizni korábbi pozíciójukat, a szociáldemokratáknak nem. A kormánypárt sikerét főleg a falusi szavazóknak köszönhette. A parasztság forradalmi elemei arra sem kaptak lehetőséget, hogy szavazzanak. A módosabb gazdák állásfoglalását jelentősen befolyásolta, hogy a Gömbös-kormányok időszakában némileg javult a helyzetük. De a legfőbb ok az volt, hogy igazi, hatásában is jelentékeny ellenzéki erő nem működött ekkor a parasztság között. Az SZDP megalkuvó politikája, eltávolodása a marxizmustól, a forradalmi elvektől és gyakorlatától, a párt politikájának eredménytelensége sokakat eltávolított a szociáldemokráciától. De az is kitűnt azért, hogy még mindig jelentős befolyást gyakoroltak a dolgozó tömegekre.

A szervezett munkásság nem nézte tétlenül a jobboldali előretörést, sorsa rosszabbra fordulását. 1932 végén és 1933-ban a gazdasági helyzet bizonyos javulása miatt, továbbá a Gömbös-kormány reformdemagógiájának hatására még a munkásmozgalom apályát tapasztaljuk. Annál nagyobb erővel bontakozott azonban ki a munkások harca az ezt követő években. 1933 végén a pékek és a cipészek sztrájkoltak. 1934-ben az építőmunkások harcának eredményeképpen a Szakszervezeti Bizottság és a Munkaadók Szövetsége kollektív szerződést kötött az építőiparban, és még számos, főleg gazdasági, sztrájk is volt ebben az évben.

1935–36-ban nem csökkent a munkásság harci lendülete. Csaknem valamennyi sztrájk középpontjában a minimális munkabér és a 48 órás munkahét állottak. Különös jelentőséget adott a munkásság mozgalmainak, hogy a Gömbös-kormány ezekben az években tűzte napirendre a szociális törvényhozás kereteiben a legkisebb munkabérek és a nyolcórás munkanap megvalósítását is.

A sztrájkok száma 1936-ban tovább nőtt. A válság utáni viszonylagos fellen-

dülés lehetővé tette, hogy a munkásság életszínvonalának növelését némileg érvényesítse. Ekkor már a kommunisták és hozzájuk közelálló forradalmi gondolkodású szociáldemokraták is többen dolgoztak a szakszervezetekben.

A totális fasiszta diktatúra hívei előtt tehát mindenekelőtt a munkásság szívós és áldozatos osztályharcának eredményeképpen, változatlanul jelentős akadályok álltak, mint ahogyan az uralkodó osztály különböző körei által támogatott Gömbös-csoport országosan sem tudta eredeti célkitűzését, a korlátlan parancsuralmi rendszer bevezetését megvalósítani.

IRODALOM

- Bálint S., A szegedi paprika. Bp. 1962.
- Berend T. I. — Ránki Gy., German—Hungarian relations following Hitler's rise to power (1933—1934). Acta Historica 1961. 8. tom. 3—4. sz. 313—348.
- Berend T. I. — Ránki Gy., Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933—1939. Bp. 1960.
- Berend T. I. — Ránki Gy., Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944). Bp. 1958.
- Czibula A., A gazdag város szegénysége, Szeged, 1927.
- Csepányi D., A Gömbös-kormány szociálpolitikája, 1935—1936. Szeged, 1966.
- Csepányi D., Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája, 1935—1939. Bp. 1972.
- Csikvári A., (szerk.), Csongrád vármegye. Bp. 1938.
- Erdő F., Magyar tanyák. Bp. 1942.
- Erdő F., Város és vidék. Bp. 1971.
- Féja G., Viharsarok. Bp. é. n.
- Gaál E., A szegedi munkásság forradalmi harcai 1918—1919-ben. Szeged, 1959.
- Gaál E., Szegedi adalékok a klerikális reakció népellenes harcához (1914—1920). Szeged, 1956.
- Gáti Gyuláné, Adalékok az Angol-Magyar Jutafonó történetéhez. (Kézirat)
- G. Soós Katalin, Tíz év a szegedi kommunista mozgalom történetéből (1919—1929). Szeged, 1959.
- Gu'ya K., Kommunisták és baloldali szocialisták tevékenysége Szegeden, 1933—1939. Szeged, 1957.
- Gunst P., A mezőgazdasági termelés története Magyarországon, 1920—1938. Bp. 1970.
- Hegyi A., Szeged története a Gömbös-kormány időszakában, 1932—1936. Szeged, 1972 (Kézirat)
- Hegyi A., Szeged mezőgazdasága és parasztságának helyzete a Gömbös-kormány időszakában, 1932—1936. Szeged, 1973.
- Hegyi A., A szegedi ipari munkásság helyzete és küzdelmei a Gömbös-kormányzat idején, 1932—1936. Szeged, 1974.
- Hegyi A., Szeged társadalma és politikai élete a Gömbös-kormányzat időszakában, 1932—1936. Szeged, 1975.
- Hegyi A., Szeged gyáripára a Gömbös-kormányzat idején, 1932—1936. Szeged, 1975.
- Incze M., Válság és nyomor a Horthy-rendszerben, 1929—1933. Bp. 1952.
- Jung S., A nedves, egészségtelen lakások Szeged szab. kir. város belterületén. Szeged, 1927.
- Karsai E., Iratok a Gömbös-Hitler találkozó (1933. június 17—18.) történetéhez. Levéltári Közlemények, 1961. 147—199.
- Kerek M., A magyar földkérdés. Bp. 1939.
- Kiss F. — Tonelli S. — Sz. Szigethy V., Szeged. Bp. 1927.
- Kónya S., Az első Gömbös-kormány megalakulása és programja. Századok, 1963. 2. sz. 332—368.
- Kónya S., Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968.
- Lackó M., Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. 449—469.
- Lackó M., Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. Bp. 1966.
- Lackó M., Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867—1949. Bp. 1961.
- Lung M., A munka és a kenyér országútján. Szeged, 1935.
- Mann M. — Sipos P., A szegedi szalámigyár száz éve. Szeged, 1970.
- Márkus L., A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968.
- Nemes D. (szerk.), A magyar forradalmi munkásmozgalom története. II. köt. Bp. 1967.
- Ránki Gy., A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Századok, 1961. 4—5. sz. 645—669.
- Ruszkai M., Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 1—2. sz.
- Sárközi I., Adalékok a Horthy-fasizmus szegedi kultúrpolitikájához. (Kézirat)
- Serfőző L., A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929—33-as gazdasági válság idején. Szeged, 1959.

- Szabolcsi G.*, A Szegedi Kenderfonógyár 75 éve. Szeged, 1958.
Székely L., Gömbös és a fasizmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai. Szeged, 1963.
Szokoly E., ...és Gömbös Gyula a kapitány. Bp. 1960.
Szuhay M., Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962.
Tamasi M., A dolgozók harca a nyomor és kizsákmányolás, az ellenforradalmi rend ellen, 1929—1935
 Szeged, 1971.
Tonelli S., Szeged, 1926.

NACH DER WELTKRIESE — VOR DEM WELTKRIEG

Die Hauptwesenszüge der Geschichte von Szeged in 1930-er Jahren

VON

András Hegyi

Der Verfasser beabsichtigt in seinem Aufsatz die Geschichte von Szeged zur Zeit einer der wichtigen Perioden des konterrevolutionären Horthy-Regimes, der Gömbös-Regierung darzustellen. Er schildert die wichtigsten Wesenszüge der damaligen wirtschaftlichen, gesellschaftlichen bzw. politischen Entwicklung der Stadt. Bei der Untersuchung der wirtschaftlichen Verhältnissen beachtet er die Industrie, Landwirtschaft, den Handel, das Geld- und Kreditleben der Stadt. Er weist darauf an, dass eine kleine Gruppe der Kapitalisten, Beamten, Geistlichen, Offizieren und Intelligenz die grossen Massen der Arbeiterklasse und der Bauern unterdrückte, wirtschaftlich ausbeutete und politisch entrechtete. Im Verfolg der Erörterung der politischen Kämpfe kommt der Verfasser zu dem Resultat, dass die konterrevolutionäre Tradition sich in den schwer lebenden, bittere Prüfungen überstandenen werktätigen Massen der Stadt Szeged niemals festwurzelte.

MAGYARORSZÁG ZUZMÓCÖNÓZISAI

GALLÉ LÁSZLÓ

Magyarország zuzmótársulásainak kutatása az 1920-as évek végén indult meg. Az első idevágó közlemény jelen tanulmány szerzőjének tollából (Gallé, 1930) a „Folia Cryptogamica” hasábjain jelent meg. Ezt a publikációt egymásután követték a szerzőnek további florisztikai-cönológiai tárgyú közleményei (Gallé, 1933—1941), majd Felföldy (1941—1943) és Verseggy (1965) dolgozatai.

A hazai zuzmócönózisok vizsgálatával ezidőszent csak magam foglalkozom (Gallé, 1956—1976). Vizsgálataimat kiterjesztettem a jugoszláviai Vajdaság (Vojvodina) délbácskai területeire is, melyek mind növényföldrajzi, mind ökológiai tekintetben szorosan csatlakoznak a Nagy-Alföld hasonló területeihez (Gallé, 1974).

A magyarországi licheno-cönológiai kutatások Hayrán (1914), Frey (1922). Gams (1927) munkássága nyomán indultak meg, de nagyobb lendületet Braun-Blanquet (1928) alapvető növényzociológiai művének megjelenése után, a hazai fitocönológiai kutatások kibontakozásával egyidőben vettek.

Az említett kutatók vizsgálatainak eredményeként elmondható, hogy Európa zuzmócönózisai ma már jól ismertek, vizsgálataik lehetővé tették, hogy a földrész egész területének zuzmótársulásait korszerű cönológiai rendszerbe csoportosítva összefoglaló művek (Klement, 1955; Barkman, 1958) mutathassák be.

Mostani dolgozatom ezt a célt hazai viszonylatban szolgálja.

NÖVÉNYTÁRSULÁSTANI ALAPFOGALMAK

A növényfajoknak tapasztalati úton megállapított csoportjait, amelyeknek egyedei hasonló mértékben hűek valamely növénytársuláshoz s így jelenlétük vagy hiányuk valamilyen szinten a vizsgált cönózisokra jellemző, cönológiai csoportoknak nevezzük.

A növénytársulások rendszertani rangsorának megfelelően a következő cönológiai csoportokat különböztethetjük meg:

1. Asszociáció-karakterfajok (egyetlen társulásra jellemzőek)
2. Csoport-karakterfajok (több rokon asszociációra jellemzőek)
3. Sorozat-karakterfajok (több rokon asszociáció-csoportot kapcsolnak össze)
4. Osztály-karakterfajok (több rokon sorozatra jellemzőek).

Egy-egy cönológiai csoport összetétele viszonylag állandó, mert elemei többé-kevésbé egységes flórájú és éghajlatú tájon belül többnyire azonosak. Más ökológiai és fejlődéstörténetű tájban az egyes fajok társulástani magatartása megváltozhat s ez maga után vonja a cönológiai csoportok összetételének megváltozását is. Pl. egy osztálykarakterfajként viselkedő zuzmófaj hűsége fokozódhat és csoport vagy asszociáció karakterfajnak bizonyulhat vagy megfordítva.

Cönológiai csoportnak tekinthetők a differenciális fajok alkalmi csoportjai is, amelyek a karakterfajok mellett megkönnyítik az egyes társulások elkülönítését.

Az a kapcsolat és kiválogató erő, amely egy állományon belül a populációk mintázatának kialakításában, több állomány vonatkozásában pedig a növénytársulások szerkezetének, jellemző fajösszetételének meghatározásában szerepet játszik, — a cönológiai affinitás. Bizonyos fajoknak a társulásalkotó vagy uralkodó (domináns) fajhoz való erős cönológiai affinitása hozza létre az állandó fajok csoportját (állandóság, konstancia). Ugyancsak cönológiai affinitás tapasztalható a különböző cönológiai csoportok elemei (karakterfajok), sőt az ökológiai csoportok fajai között is.

Az ismertetett cönológiai csoportok biocönóziseket hoznak létre. A korszerű cönológia értelmezésében a biocönózis (életközösség) általában valamely élőhelyen (biotóp) előforduló élőlények összessége. Az élőhely és az életközösség együtt az ún. biodinamikus teret alkotja. Részletesebb megfogalmazásban a biocönózis bizonyos élettérrészen állandóan és következetesen előforduló, az élettérrészen uralkodó viszonyokhoz többé-kevésbé tökéletesen alkalmazkodott, az élettérrészhez és egymáshoz okszerű belső kapcsolatokkal fűzött, meghatározott minőségű növény- és állatfaj határozott számú egyedeinek összessége. Az életközösségek kialakulásával, jelenségeivel és fejlődésével a biocönológia foglalkozik.

A biocönológiának a növénytársulásokkal foglalkozó résztudománya a fitocönológia. Ennek cönoszisztematikai alapegysége, a zürichi-montpelieri iskola értelmezésében az asszociáció-hierarchia kiemelt rangú társulása, az asszociáció.

Az asszociáció a növénytakaró egysége, meghatározott faji összetételű, törvényszerűen ismétlődő, önálló növénytársulás, amelynek felépítése állandó és jellemző fajokon alapul. A meghatározás értelmében az asszociáció nem esetleges, véletlen szülte „növényegyüttes”, hanem lényegében mindenütt ugyanazon fajkból álló, állományaiiban hasonló megjelenésű növénytársulás. Ma az asszociáció a florisztikai különbségeket, a flóratörténeti és ökológiai viszonyokat is jobban kidomborító lokális és regionális társulásokat jelenti.

Az asszociáció alatti egységek a szubasszociációk, amelyek elterjedésük szerint meghatározott differenciális fajok által kvalitatív jellemvonásokban különböznek egymástól. A termőhely ökológiai eltérései egyes változatokhoz, variánsokhoz vezetnek.

Minél tökéletesebb felépítésű az asszociáció, annál több szintre oszlik. A szintek önálló ökológiai egységeket, szinttársulásokat (szinuzium) alkothatnak. A szinuzium azonos megjelenésű, hasonló fajok összessége, amely különböző asszociációk alkotóelemeiként vagy önállóan is felléphet.

Az asszociáció fölött álló cönológiai egységek az

1. asszociáció-csoport (föderáció), a florisztikailag rokon, számos közös jellemző fajjal rendelkező és hasonló ökológiájú asszociációk összessége,
2. asszociáció-sorozat (ordo), a florisztikailag rokon csoportok összessége, és az
3. osztály (klasszis), a legmagasabbrendű fokozat, amely az asszociáció-sorozatokat foglalja össze.

Az asszociációkat uralkodó vagy jellemző fajaikról nevezzük el s nevüket a kettős növénynévből -etum raggal képezzük, pl. *Physcietum ascendens*. A szubasszociáció nevét -etosum végződéssel képezzük, pl. *Aspicilietum cinereae squamarietosum versicoloris*. A variáns (facies, szociáció) -osum végzetű, pl. *Physcietum ascendens ramalinorum fraxineae*.

Az asszociációnál magasabb egységek megkülönböztetésére is eltérő szóvégződéseket használunk. Így -etea az osztály, -etalia a sorozat, -ion az asszociáció-csoport megjelölésére szolgál. pl. Epipetretea lichenosa, Rhizocarpetalia, Acarosporion fuscatae, stb.

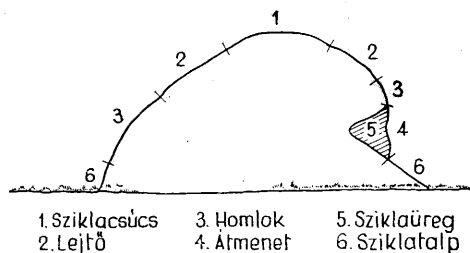
A zuzmócönológia helyzete a növénytársulástanban

A kőlakó, talajlakó és fatörzsön élő (epifiton) cönózisokat a legtöbb hazai és külföldi szerző asszociáció értékűeknek tekinti s ennek megfelelően nevüket az asszociációknál megszokott -etum végződéssel képezi. A zuzmótársulásokat azonban nem valamennyi szerző fogja fel egységes nézőpontok alapján. Már az asszociáció fogalmának értelmezésében is különbség állapítható meg a skandináv és a svájci iskola tagjai között, de egyes szerzők között is, az alapvető szociológiai fogalmak eltérő értelmezése következtében. Egyesek u. i. esetlegesen megjelenő pionirtelepüléseket, mások ugyanannak a társulásnak különböző fáziseit külön asszociációként kezelik. A legtöbb nehézség a szociológiai statisztika alkalmazásának területén jelentkezik s csak kevesen ítélik meg helyesen a szociológia alapproblémáját: az ökológiai tényezők felmérését és kritikai értelmezését (Klement, 1958).

Ha valamely fitocönózisról el kívánjuk dönteni, hogy asszociáció-e vagy sem az alábbi kritériumok szerint kell állást foglalnunk. Meg kell vizsgálnunk a cönózis

- a) florisztikai összetételét
- b) fiziognómiáját
- c) a termőhely ökológiai tényezőit
- d) a szukcesszióban játszott szerepét és
- e) önállóságát (Felföldy, 1943; Klement, 1958).

A talajlakó és kőzetlakó pionirtársulások esetében viszonylag könnyű annak az eldöntése, hogy asszociációval állunk-e szemben? A csupasz talaj- és sziklafelületeken a zuzmók legfeljebb mohokkal, esetleg egy-két csenevész magvas növényvel társulhatnak, amelyek még nem alkotnak önálló növénytársulást s megjelenésük sokkal inkább a talajt számukra előkészítő pionir növények függvénye s nem megfordítva. Ilymódon — ha emellett a többi ismertetett feltételnek is megfelelnek — önálló növénytársulásoknak, asszociációknak tekinthetők, pl. *Lecideetum limosae* Klem., *Aspicilietum cinereae* Frey.

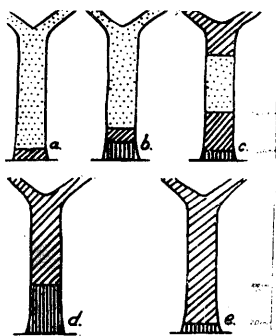

Kőlakó zuzmótársulások termőhelyei egy sziklatömb felületén [Frey (1922) nyomán] —
Fundorte epilither Flechtenassoziationen auf der Oberfläche eines Felsenblocks (nach Frey)

Sokkal nehezebb azonban a fatörzslakó (epifiton) bevonattársulások helyes megítélése. Magános törzsek, zárt erdőállományt nem alkotó fák bevonattársulásai esetében a döntés könnyű: a szóbanforgó társulás nem szerves tartozéka az erdőnek, a fitocönózis nem függ az erdőtől, mint magasabb növénytársulástól, jellemző florisztikai összetétellel, önálló fiziognómiával rendelkezik, tehát asszociációként fogható fel. Ilyen epifiton cönózisok a *Physcietum ascendens* Ochsner, a *Parmelietum furfuraceae* (Hilitz.) Ochsner, stb.

Ha azonban a cönózisban több olyan faj is szerepel, amelyeknek az erdőtől való függése kétségtelen, tehát a társulás nem önálló, hanem az erdőnek szerves tartozéka, teljes kifejlődésében csak erdőt alkotó fák törzsén jelenik meg, nem tekinthető asszociációnak, hanem az asszociációnál alacsonyabb értékű társulásnak, szinuziumnak, pl. *Parmelia caperata* synus.

A különböző szerzők felfogása azonban e tekintetben sem egységes. Lippmaa (1935) szerint ezek a szintközösségek, az ún. „egyszintű fitocönózisok” a vegetációi egységei s közéjük tartoznak a vertikális szintek (fatörzsek) társulásai, illetőleg komplexei is. Szerinte a cönológiai rendszerbe az epifiton növények által alkotott társulásokat is be kell sorolni. Lippmaa felfogása azonban, amely szerint a fatörzsszintet részben a gypszintben, részben a cserjeszintben kell tárgyalni zavartkeltő, mert nem könnyű annak az eldöntése, hogy egy fatörzs milyen magasságig tartozik a gypszintbe, illetve a cserjeszinbe. Helyesebb Gams (1918) általánosan elterjedt elnevezését megtartani annak a hangsúlyozásával, hogy a szinttársulásokat (szinuziumokat) az asszociációkkal szemben az önállóság hiánya jellemzi. A szinuziumok elnevezése egyébként az abszolút domináns vagy a két legnagyobb dominancia értéket mutató fajról történhet, pl. *Cladonia foliacea*-*Cladonia magyarica* synusium

Különbözö fatörzstípusok [Felföldy, (1941) nyomán] —
 a) = xerophil, b) = hygrophil, c) = mesophil, d) = hygrosциophil, e) = sciophil
 Verschiedenartige Baumstammtypen (nach Felföldy)

AZ ÉLETFORMÁK

A növényeknek azokat a tulajdonságait, amelyek bizonyos életfeltételek között előnyös életani sajátosságokkal párosulva az alkalmazkodás folyamatának eredményei, -életformáknak nevezzük. A környezet komplex hatásai, amelyek meghatározott termőhelyen uralkodnak, a többi növényekhez hasonlóan a zuzmókat is alakítják s belső felépítésük alapján bizonyos növekedési formákat (Mattick, 1951) hoznak rajtuk létre. Megfigyelték, hogy a környezeti hatások filogenetikailag különböző zuzmótípusokat alakitanilag egymáshoz hasonlókká képesek formálni.

Az élet- (növekedési-) formákban a zuzmóvegetáció és a környezet közötti harmonia jut kifejezésre, a fokozatos alkalmazkodás, az önszabályozó képesség és a szupraindividuális organizáció következménye. Ezek a formák ugyanannál a fajnál a termőhely viszonyai szerint változhatnak. Így például pikkelyes-, vagy sallangozott telepű fajok — telep nélküli alakjukban — a valódi kéregtelepűekhez hasonlíthatnak. Ez a körülmény azt eredményezi, hogy bizonyos társulásokban meghatározott életforma kerülhet túlsúlyra, de korántsem jelenti azt, hogy az asszociációt egyetlen életformához tartozó fajok építik fel. Bizonyos fajok ui. könnyebben, mások nehezebben alkalmazkodnak az élettérben uralkodó környezeti viszonyokhoz s megőrzik eredeti habitusukat. Gyakran észlelhető, hogy ugyanazért az élettérért több életformához tartozó faj harcol.

Általában elfogadható, hogy sima felületű sziklákon, sima kérgű fákön elsősorban kéregtelepű zuzmók, a repedezett, rücskös kérgű fatörzseken lombos-zuzmó ajok települnek meg. Ezek a formák Hilitzer (1925) értelmezésében inkább szubsztatoidok, az aljzattól függők a bokros zuzmók életformáival szemben, amelyek inkább a klimatikus tényezőktől függenek (klimatoidok).

Az egyes társulásokban előforduló különböző életformák jó következtetési lehetőséget nyújtanak a termőhely mikroklimájára. A mezőcskézett telepű kéregzuzmók s a köldökkel tapadó, merev telepű lombos zuzmók száraz mikroklimára utalnak, éppúgy, mint a pusztákon élő merev és törékeny telepű vándorzuzmók. A tömegesen megjelenő lombos zuzmók nagyobb csapadékmennyiségre, a lecsüngő telepű gallyas zuzmók gyakori ködképződésre utalnak. A nagylevelű, nagy felületű talajlakó lombos zuzmók olyan életteret jeleznek, ahol a csapadékvíz gyorsan lefolyik s a lecsorgó vizet, nagy higroszkopicitásuknál fogva, nagy mennyiségben veszik fel.

A száras növények életforma-rendszere jól ismert, a zuzmók számára azonban egységes életforma-rendszert még nem dolgoztak ki. Frey (1923), Ochsner (1926), Vareschi (1931), Klement (1955) összeállításai alapján magam a következő életforma-megjelöléseket használom:

1. Kéregtelepű zuzmóknál

- End = Endolitikus, illetőleg endofloedikus fajok, pl. *Verrucaria*, *Arthonia*.
 Ex = Exolitikus, illetve epifloedikus fajok, pl. *Caloplaca*, *Lecanora*.
 Sk = Szoreumatikus kérgű, felbomlott, szemcsés-poros telepű fajok, pl. *Pertusaria*, *Phlyctis*, *Lepraria*.
 Ba = *Baeomyces* alakú zuzmók, pl. *Baeomyces*, *Pycnothelia*.

2. Lombos zuzmóknál

- Pl = *Placodium* típusúak. Sallangozott szélű, kéregtelepű zuzmók, pl. *Squamaria*, *Gasparrinia*.
 Um = *Umbilicaria* alakúak. Centrális köldökkel tapadó anemofil lombos zuzmók, pl. *Dermatocarpon*, *Lasallia*.
 An = *Anaptychia* alakúak. Az aljzaton lazán fekvő, a lombos és bokros zuzmók között átmenetet képező fajok, pl. *Anaptychia*, *Physcia ascendens*.
 Pa = *Parmelia* alakúak. Hifák, vagy rihzinák által tapadó, leveles telepű lombos zuzmók, pl. *Parmelia*, *Physcia stellaris*, *Xanthoria*.
 Pe = *Peltigera* alakúak. Nagytelepű, rendszeren felegyenesedő telepszélű, gyors növekedésű, talajlakó fajok, pl. *Lobaria*, *Peltigera*, *Nephroma*, *Sticta*.

3. Bokros zuzmóknál

- Ce = *Cetraria* alakúak. Lazán az aljzatra fekvő, sima vagy ráncos felületű bokros zuzmók, pl. *Cetraria*, *Cornicularia*.
- Cl = *Cladonia* alakúak. Ágas vagy tölcséralakú podéciumokat képező zuzmók, rendszeren talajlakó xerofitonok, pl. *Cladonia*, *Stereocaulon*.
- Ra = *Ramalina* alakúak. Keskeny- vagy széleslevelű, lecsüngő telepű zuzmók, pl. *Ramalina*, *Evernia*, *Pseudevernia*.
- Us = *Usnea* alakúak. Fonálalakú, lecsüngő, sokszor elágazó telepű epifitonok, pl. *Usnea*, *Alectoria*.

A SZUKCESSZIÓK

A növénytársulások egymásutánja, egymásra következése a pionír társulások között is így a zuzmótársulások viszonylatában is felismerhető. Lényege az, hogy az egyes társulások életműködései az életfeltételeket önmaguk számára mindig kedvezőtlenebbekké, más társulások számára viszont mindinkább kedvezőbbekké teszik, s ezeknek végül át kell engedni a helyüket.

A többi társulásokhoz hasonlóan a zuzmóasszociációk sem állandóak. Változásuk a termőhelyi viszonyok változásával párhuzamosan halad és különböző gyorsasággal játszódik le. A hegyvidékek csupasz szikláin, ahol a zuzmóvegetáció úgyszólván az élet egyedüli képviselője, a szukcessziómenet jól követhető és értékelhető.

A zuzmótársulások szukcessziója viszonylag szorosan függ az aljzattól. Az aljzat megváltozása magával hozza az egymást követő társulások kialakulását (ökögenetikus szukcesszió.) Megfigyelték, hogy a nedves mikroklíma társulásai rövid életűek, mert ezeket gyorsan felváltják a nagyobb vízigényű moha — társulások, a szárazságtűrő cönózisok viszont állandóbbak, mert létüket rövid idő alatt nem fenyegetik más asszociációk.

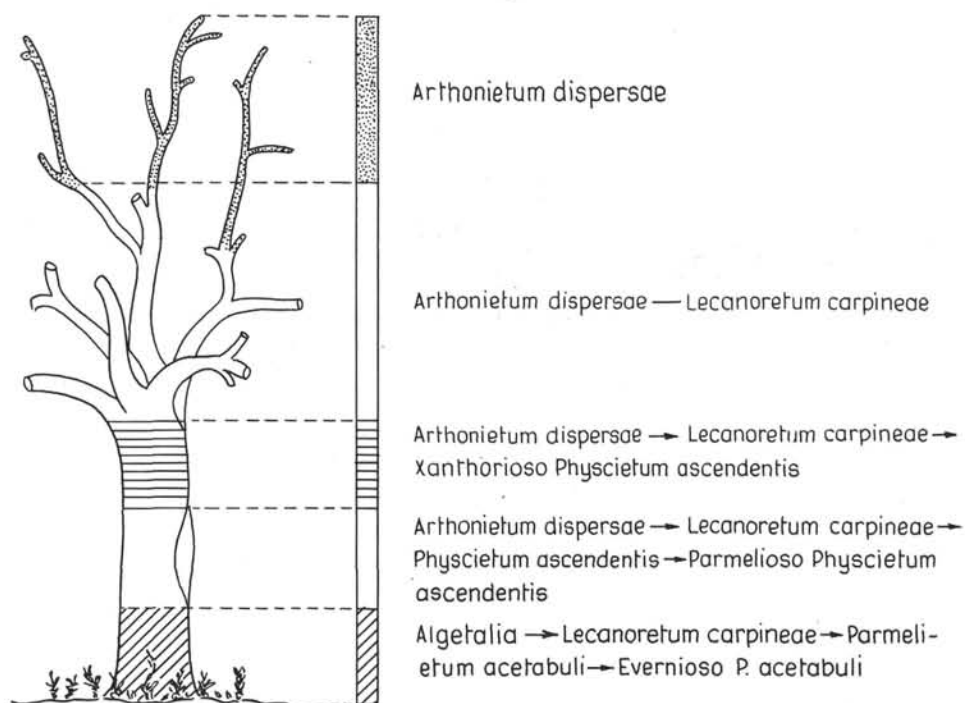
Minden asszociáción belül megkülönböztethetők a következő fázisok: a) Kezdeti (iniciális) fázis, b) Optimális fázis, c) Befejező (terminális) fázis.

Az iniciális fázis mind kőzet-, mind kéregfelületeken kéregtelepű zuzmókban gazdag s a lassú növekedés jellemzi. Az optimális fázisban az asszociáció kifejlődik s a benne előforduló egyedek erőteljesek, dinamikusak. A befejező fázisban több egyeden már a degeneráció jelei mutatkoznak s ez az állapot lassan az asszociáció felbomlásához vezet.

A száraz növények társulásaiban a kezdeti és az átmeneti állapotok után a zárótársulás (klimax) következik. A talajlakó zuzmó társulások közül csak kevés magashegyi vagy havasi társulás értékelhető klimaxként, mert ezek után más fitocönózis már nem következik.

Szilikátos kőzeteken a szukcesszió-ciklust *Lecidea* és *Rhizocarpon* fajok vezetik be, mésztartalmú kőzeteken a *Verrucaria* típusú fajok a pionírok. A sima kérgű fákön elsőnek a hipofloedikus *Arthonia* fajok vagy a *Graphis*-félék telepednek meg. A talajlakó társulások iniciális fázisában a gyorsnövekedésű *Biatora* fajok a pionírok. Tovább haladva a sziklákon és a fák kérgén a *Placodium*-típusú, a talajon a *Cladonia* fajok elsődleges telepei jelzik a szukcesszió menetét. A kőzeteken és a fakérgen kialakuló befejező fázisban a *Parmelia*- és *Umbilicaria*-típusú fajok, a talajon a *Cladonia*-formájúak játsszák a legfontosabb szerepet.

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az aljzat felületének fizikai állapota kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja a zuzmóvegetáció és a szukcessziók kialakulását. Sima felületű, csiszolt műköveken, függőleges helyzetű aljzatokon a meg-

Szukcesszióviszonyok egy idős *Prunus domestica* törzsön. (Eredeti) —
Sukzessionsverhältnisse auf einem alten Prunus domestica-Stamm (original)

telepedés sokkal nehezebb, mint közepes hajlásszögű vagy vízszintes, illetőleg repe-
 dezett és érdes felületeken. Ez a megállapítás nemcsak a kőzet-aljzatokra, hanem a
 fatörzsekre, mint az epifiton zuzmóvegetáció szubsztrátumaira is vonatkozik. Jó
 például szolgálnak erre azok az alföldi, pl. tiszamenti kőrisfák, amelyeknek fiatal,
 sima kérgén *Arthonietum dispersae*, *Lecanoretum carpineae*, idősebb korban, ami-
 kor a kéreg repedezett, *Physcietum ascendentis*, *Parmelioso Physcietum ascendentis*
 végül pedig *Parmelietum acetabuli* társulás alakul ki. Ez a szukcessziómenet sok
 esetben a lombkorona ágaitól lefelé haladva is követhető.

A ZUZMÓCÖNÓZISOK FELVÉTELEZÉSE ÉS A FELVÉTELEK ÉRTÉKELÉSE

A kriptogám növények állományainak cönológiai felvételezése, a virágos nö-
 vények állomány-felvételezéséhez hasonlóan, a bennük előforduló fajok felmérése
 alapján kvalitatív, az abundancia-dominancia (A—D) értékek megállapítása révén
 viszont egyszersmind kvantitatív is. A felmérés, a cönózisok struktúrájának megál-
 lapítására szolgáló kiskvadrát módszerrel történik. Mind a sziklai, mind a kéreglakó
 társulásoknál 20 cm oldalhosszúságú, tehát 400 cm²-nyi területű négyzetet szoktunk
 alkalmazni, amely megfelel a minimiareálnak, annak a legkisebb területnek, amely
 bizonyos állományon belül a kérdéses cönózis állandó fajait magában foglalja.

A gyakoriság (abundantia=A) és a borítás (dominantia=D) becslés szerinti
 megállapítására legalkalmasabbnak a Braun-Blanquet-féle (1928) hatos skála bizo-
 nyult:

- 5 = 3/4 rész felett borítja a felületet
- 4 = 3/4 részéig fedi a felületet
- 3 = 1/2 részéig fedi a felületet
- 2 = 1/4 részéig fedi a felületet
- 1 = 1/20-ad részét fedi a felületnek
- + = előfordul, de fedési érték nélkül.

Frey (1933) ugyancsak hatos skálát javasol, bizonyos módosítással:

5=a felületnek több, mint felét fedi, 4=a felületnek 1/2—1/4 részét fedi, 3=a felületnek 1/4—1/8 részét fedi, 2=a felületnek 1/8—1/16 részét fedi, + = a felület 1 %-át vagy ennél kisebb részét borítja.

Az állandóság értékét (constantia=K) a társulást alkotó fajoknak százalékos előfordulása alapján számítjuk ki. Az erre a célra alkalmazott Braun-Blanquet-féle (1928) ötös skála a következő:

- V=a felvételek 81—100%-ban fordul elő (igen állandó)
- IV=a felvételek 61— 80%-ban fordul elő (állandó)
- III=a felvételek 41— 60%-ban fordul elő (változó)
- II=a felvételek 21—40 %-ban fordul elő (állandóságú)
- I=a felvételek 1— 20%-ban fordul elő (ritka).

A K-érték adja meg valamely cönózishoz tartozó összes állományokban a kérdéses faj eloszlásának törvényszerűségét.

A terepfelvétel alkalmával legfontosabb teendő a D (dominantia) értékek megállapítása a fentebb ismertetett fokozatok szerint. Ehhez a munkához jól használható egy papírlemezről kivágott, vagy fémszalagból készült négyzet és egy sokszorosítás-sal előre elkészített űrlap, amely a következő adatok feljegyzésére szolgál:

- A táblázat sorszáma
- A felvételezés időpontja
- A felvételezett társulás aljzata
- A zuzmótársulás neve (célszerű az értékelés után kitölteni)
- A zuzmótaxonok neve
- Az egyes felvételek (pl. 1—20-ig) sorszáma
- Expozíció
- A borítás értékeinek bejegyzésére szolgáló rovatok
- A borítás összesítő középértéke (D)
- Állandóság (K)

Egyes szerzők (pl. Klement, 1955) azt ajánlják, hogy minden egyes felvételt külön levelezőlapnyi nagyságú sorszámozott (pl. 1—20) kartonokon készítsük el, amelyeket később közös borítékban gyűjtsünk össze s amelyek megfelelnek az imént ismertetett felvételi táblázat függőleges rovatainak. Ez az eljárás elkerülhetővé teszi az összecserélést s a nyers táblázatok rendezésekor lehetővé teszi a gyors és biztos szortírozást.

Akár táblázatot, akár kartonlapokat használunk, a terepfelvételek alkalmával célszerű előbb a gyakrabban előforduló, szemmel láthatóan magasabb borításfokú fajok bejegyzése s csak ezeket kövessék a kevésbé gyakori, a ritka és alacsonyabb borításfokú fajok. Ez a módszer azért ajánlható, mert ilymódon egyetlen faj sem maradhat ki a felvételtől. A terepen fel nem ismerhető, csak mikroszkopikusan vagy kémiai vizsgálatokkal határozható zuzmók tasakokba kerülnek s mind a tasakokon, mind a felvételi űrlapon, illetve kartonokon azonos számot kapnak, hogy meghatározás után gyorsan a nyers táblázat megfelelő helyére kerülhessenek.

A felvételi űrlapon vagy kartonokon szereplő egyes felvételeket összehasonlítva kitűnik, hogy melyek a használható és melyek a selejtezendő felvételek. Egy 30—32

taxont tartalmazó zuzmótársulásban az egyes felvételekből számított középérték 10–11. Az ettől az értéktől lényegesen eltérő fajszámú felvételek a társulás kritikus helyzetét mutatják. A túl alacsony fajszám asszociáció fragmentumokra, a túl magas, alacsony borítású fajokból álló felvétel vegetáció-komplexekre mutat. Ezeket a későbbiekben figyelmen kívül kell hagyni. A gyakorlatban jól alkalmazható a következő módszer.

Minden felvételi lapon vagy számozott rovat alján feljegyezzük a felvételben szereplő fajok számát, amelyekből kiszámítjuk a középfajszámot s csak azokat a felvételeket vesszük figyelembe, amelyekben a középfajszám felénél nem kevesebb (alsó határ), illetve a másfélszeresénél nem több (felső határ) faj szerepel. Az előbbi, 10–11-es középfajszám értéket feltételező példa alapján az 5–6-nál kevesebb, illetőleg a 15–16-nál több fajt tartalmazó felvételeket figyelmen kívül hagyjuk.

A nyers táblázatból az ilymódon kiemelt és értékelhető felvételek a tiszta táblázatba kerülnek. Ebben, de méginkább csak a D és K értékeket tartalmazó szintétikus listákban célszerű az egyes fajokat cönológiai funkciójuk szerint csoportosítani, külön-külön kiemelve az asszociáció-, a csoport-, a sorozat- és osztálykarakterfajokat. A tiszta táblázatban és a szintétikus listákban a karakterfajok neve előtt célszerű a már ismertetett élet- (növekedési-) formák bejegyzése is.

A borításfok és az állandóság értékeinek megadásán kívül, kiegészítő adatokként még a vitalitás (V), a társulásképeség (sociabilitas = S) és a sűrűség (frequentia = F) értékei adhatók meg.

A zuzmótársulásokat alkotó egyes fajok vitalitása jó tájékoztatásul szolgál ahhoz, hogy a szóbanforgó fajok valóságos alkotói-e egy társulásnak, vagy csak esetlegesen fordulnak benne elő. A vitalitás annak a megjelölésére szolgál, hogy valamely faj számára mennyire kedvezőek bizonyos cönózisokban az ott uralkodó életfeltételek. A satnya, csökkent vitalitású fajokra a rendellenes szorálképződés, a telep foltos kialakulása, a csökevényes sallangképződés, a térfogatcsökkenés, számos *Cladonia*-fajnál pedig a csökevényes podéciumképzés jellemző. Ezzel szemben a kedvező vitalitás nagy konkurrenciá-erőben, erőteljes növekedésű, jól fruktifikáló formák kialakulásában mutatkozik meg.

Az egyes fajok társulékonyasága, szociabilitása az asszociáció fációs képzésére nyújt igen jó útmutatást. A szociabilitás nagy mértékben függ a vitalitástól, amely egy fajra nézve bizonyos termőhelyen jellemző és különösen az ubiquista fajoknál tág határok között ingadozik.

A sűrűség (Fr) az egyes telepek keresztmetszetbeli eltéréseiből adódik. Megállapítása a zuzmócönológiában kis jelentőségű.

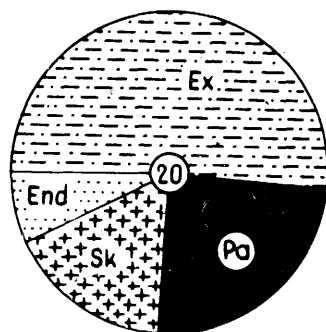
A táblázatok statisztikai értékelésére még néhány, igen jól használható mutató szolgál.

Ilyen a Raunkiaer-féle (1907) biológiai spektrum, melyet akkor kapunk meg, ha egy asszociáció állományait alkotó fajokat életformáik szerint csoportosítjuk és azok relatív gyakorisági eloszlását százalékosan fejezzük ki, pl. a *Caloplacetum murorum* (Du Rietz) Kaiser esetében a Biol. spektrum a következő: Pl 38, Ex 33, Pa 19, End 5 és An 5% (= 100%).

Egyes lichenológusok szerint a társulások megjelenését igen jól tükrözi még a Tüxen-Ellenberget-féle ún. fiziognómiai spektrum, amely a megjelenési formák százalékos arányában fejezhető ki.

1. Kéregtelepűek (K) pl. *Lecanora carpinea*.
2. Összetett telepűek (Ö), pl. *Cladonia subulata*.
3. Lombtelepűek (L), pl. *Parmelia sulcata*.

Ex <i>Lecanóra carpineae</i>	+—4	V
Ex <i>Caloplaca cerina</i>	+—1	IV
Ex <i>Bacidia rubella</i>	+—1	I
Ex <i>Lecanora allophana</i>	+—4	V
Ex <i>Buellia punctiformis</i>	+—2	II
Ex <i>Candelariella vitellina</i>	+—1	II
Ex <i>Rinodina pyrina</i>	+—1	I
Sk <i>Candelaria concolor</i>	+—1	I
Sk <i>Phlyctis argena</i>	+—1	I
Ex <i>Lecidea elaeochroma</i>	+—2	V
Sk <i>Pertusaria globulifera</i>	+—2	II

A Lecanoretum carpineae szintétikus listája és biológiai spektrumának kördiagrammja
(Eredeti) — Synthetische Liste und Kreisdiagramm des biologischen
Spektrums des Lecanoretum carpineae (original)

4. Bokros telepűek (B), pl. *Ramalina farinacea*.

5. Pikkelyes telepűek (P), pl. *Lecidea decipiens*.

Néhány zuzmócönózis:

1. *Aspicilietum cinereae* Frey,
2. *Parmelietum molliusculae* Gams,
3. *Parmelietum conspersae* Klem.,
4. *Caloplacetum murorum* (Du Rietz) Kaiser,
5. *Fulgensia fulgens* színűzium,
6. *Physcietum ascendentis* (Frey et Ochsn.)

körgrafikonokkal ábrázolt fiziognómiai spektrumát táblán tüntettem fel.

A homogenitás mutató v. koeficiens, több felvételtől álló táblázat össz-faj-számának és az egyes felvételekből számított középfajszámnak a hányadosa.

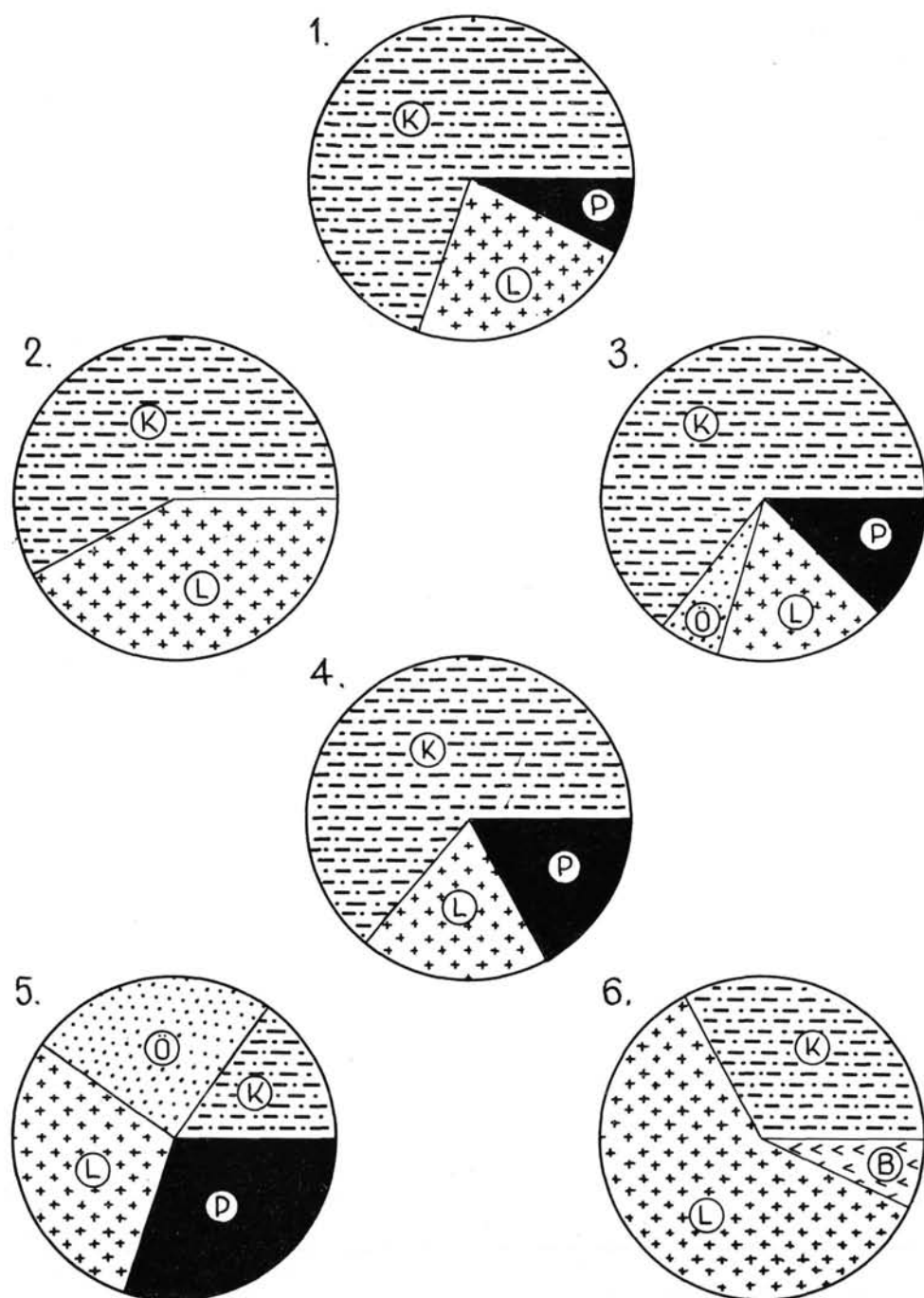
$$\text{Homog. koeff.} = \frac{\text{összfajszám}}{\text{középfajszám}} \text{ pl. } \frac{19}{9} = 2,1.$$

Minél kisebb a homogenitás mutató értéke, annál egyeneműbb a cönózis összetétele. A 2,0 alatti koeficiens-érték általában csak meghatározott ökológiai igényű, stenotóp fajokból álló társulások sajátja. A nagyobb elterjedésű társulások többé-kevésbé inhomogének s homogenitás-mutatójuk értéket többnyire a 2,0 fölé esik. Ha a homogenitás mutató a 3,0 fölé emelkedik, nagy a valószínűsége annak, hogy a táblázat nagy inhomogenitású komplex társulásokat tartalmaz.

A Jaccard-féle genusz-mutató (generikus-koeficiens) az egy társulásban előforduló nemzetségek és fajok viszonyát mutatja az alábbi összefüggés szerint:

$$\frac{\text{genuszok száma} \times 100}{\text{fajszám}} \text{ pl. } \frac{8 \times 100}{19} = 56\%.$$

A tiszta táblázatok, illetve a szintétikus listák után a társulás földrajzi elterjedésére vonatkozó adatok, előfordulásuk, ökológiai jellemzésük, szukcesszió viszonyaik és a cönózisra vonatkozó esetleges megjegyzések következhetnek.

Az 1—6. sz. zúzmócönózisok fiziognómiai spektruma
Physiognomischen Spektrum der unter 1—6 aufgeführten Flechtenzonen

A KÖRNYEZETI TÉNYEZŐK HATÁSA A ZUZMÓCÖNÓZISOK KIALAKULÁSÁRA

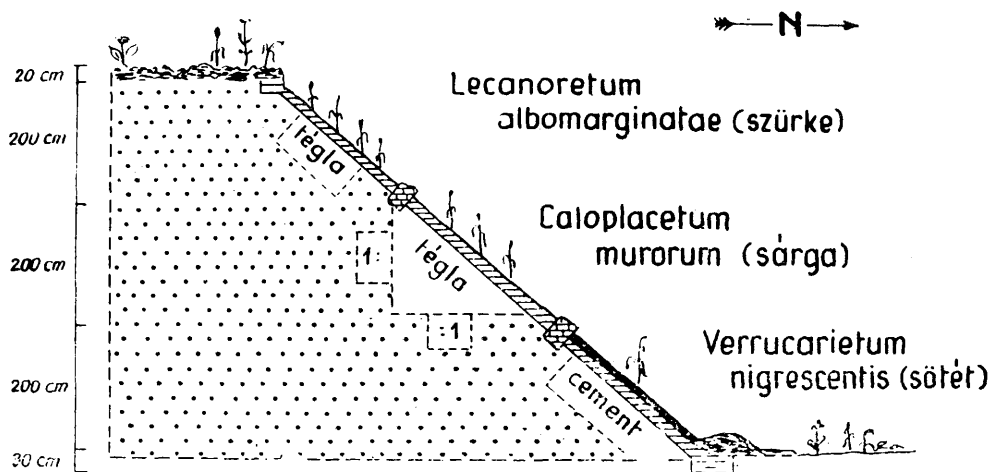
Minden cönológiai vizsgálathoz feltétlenül szükséges a termőhely ökológiai viszonyainak ismerete és felmérése. A termőhelyen a klimatikus, mikroklimatikus, edafikus és biológiai tényezők együttesen gyakorolnak hatást egy-egy asszociációra.

A makroklima a napos és esős napok számából, valamint a hideg- és meleghatásokból tevődik össze. A mikroklimán a fény, a hőmérséklet és nedvesség mennyiségét és lokális hatásait értjük. A többi tényező, mint pl. a tengerszint feletti magasság, a szél, az expozíció és a dőlés ezekre a tényezőkre módosító hatást gyakorolhat.

A fény a legtöbb zuzmófajra s így a zuzmócönózisok kialakulására is döntő hatású. Több olyan zuzmófaj, amely beárnyékolt termőhelyen csak vegetatív szaporodik pl. a *Hypogymnia physodes*, *Evernia prunastri*, stb. csak teljes fényárban képez termő tömlőket. A fény fiziognómiailag is rányomja bélyegét a zuzmótelepekre. Az erős szoláció sötét telepszínt eredményez, az árnyékolt termőhelyeken a telep színe világosabb. A fényhiány fellazítja a konzorciális egyensúlyt a gomba és a moszat között. A fényhiány magasabb nedvesség mennyiséggel párosulva dús szorálképződést, lepraszerű telepek kialakulását eredményezi. A zuzmófajok fényigénye nagyon eltérő és a fotofil és skiofil fajok között annyiféle átmenet található, amelyeknek alapján nemcsak az egyes fajok, hanem egyes zuzmótársulások is pontos biológiai fénymérőként szolgálnak.

A hőmérséklet alárendeltebb szerepet játszik a zuzmóvegetáció kialakulásában, mert a legtöbb faj s velük együtt az egyes cönózisok is nagy hőkülönbséget képesek elviselni minden érzékelhető károsodás nélkül.

A hőmérsékletnél sokkal fontosabb tényező a nedvesség. Az egyes zuzmófajok esőből, mások ködből, hóból, harmatból vagy a levegő nedvességéből fedezik vízszükségletüket. Természetesen az esős, párás, ködös levegőjű termőhelyeken, a magashegyi erdőkben a zuzmóvegetáció dúsabb, az epifiton társulások nagyobb levelű

A csongrádi cementburkolású Tisza-gát metszete színhatásuk alapján is elkülöníthető zuzmótársulásokkal (Eredeti) — Schnitt des mit Zement bepflasterten Csongráder Theißdammes mit Flechtenassoziationen, die auch ihrer Farbwirkung nach zu unterscheiden sind (original)

vagy lecsüngő telepű bokros zuzmókból állnak, pl. *Usneetumok*, *Pseudevernieum*, stb.

Száraz, pusztai területeken a zuzmók gyakran a talajra települnek, mert talajközelen előnyösebb nedvességviszonyok közé kerülnek. Homokpusztáink jellemző zuzmócönózisa a *Cladonia foliacea-Cladonia magyarica* színuzium, amely gyakran 60—70 °C-os felmelegedést is elvisel, a nagy felmelegedéssel párhuzamosan víztartalmának 80—85 %-át is elveszítheti.

Az ökológiai tényezők igen fontos további csoportját az edafikus faktorok képezik. Ezeknek hatását erősen befolyásolják az aljzat expozíciója és dőlése.

Az elmállott szilikátos kőzeteken a zuzmótársulások megtelepedése *Lecidea* és *Rhizocarpon* fajokkal kezdődik, mely utóbbi fajok csírázó spórái viszonylagosan hosszú ideig képesek megélni alga nélkül. Grániton és más kvarctartalmú szilikátos kőzeten a repedésekbe hatoló hifák nagymértékben elősegítik a biológiai mállást. Mésztartalmú kőzeten a biológiai mállásnak kisebb jelentősége van. Itt endolith zuzmófajok uralkodnak, amelyek kívülről alig ismerhetők fel. A megtelepedés itt elsősorban kéregtelepű fajokkal, különösen *Verrucariákkal* kezdődik.

A talajlakó zuzmótársulásoknál is elég jelentős a szubsztrátum hatása, bár az aljzathoz való kötődés itt igen laza. Ennek ellenére a talajlakó zuzmók is jó talajjelző növények. A steril homokon és a savanyú talajokon a zuzmók nem azért jelennek meg, mintha valamilyen ökológiai kötődés állna fenn a talajjal szemben, hanem inkább azért, mert ezeken a talajokon más növények nem igen tudnak megélni s a zuzmók konkurrencia-harca itt sokkal jobban érvényesül.

Az edafikus hatás legkevésbé az epifiton társulásoknál jelentkezik. Itt különösen a kéreg fizikai sajátosságai azok, amelyek bizonyos szelekciót jelentenek a kéregre került spórák csírázása számára. A *Physcietum ascendens* és változatai a puha kérgű fákat kedvelik. A sima és keményebb kérgű fákat a *Lecanorion subfuscae* és a *Graphidion scriptae* sorozatba tartozó társulások keresik fel. A repedezett és puha kérgű törzseken a *Parmelietum acetabulae*, a keményebbeken, pl. tölgyfákon a *Parmelia caperata* színuzium jelenik meg.

A kéreglakó társulások igen jó útmutatást nyújtanak a környező terület talajviszonyaira. A fatörzsek a szél deflációs hatása következtében a rákerült talajrézszecc-késsel impregnálódnak, kémizmusuk megváltozik és ennek következtében azonos fajok törzsein nem a várható, hanem egészen más zuzmócönózisosok jelenhetnek meg. A zuzmók e tekintetben is jelző növények, jó tájékoztatást nyújtanak a nem egyszer nehezen megítélhető edafikus viszonyokra, a hidrogénionkoncentrációra s egyéb mikroklimatikus tényezőkre.

A zuzmótársulások kialakulására komoly hatást gyakorol az ember légszennyező tevékenysége is. A zuzmók a füstnek és egyéb vegyi anyagoknak a levegőbe juttatása következtében a nagyvárosokból csaknem teljesen kiszorulnak (zuzmósivatag). A következtetlen erdőgazdálkodás, a rövid vágási és felújítási idő alkalmazása is együtt jár a zuzmóvegetáció nagymértékű elszegényedésével. Az idősebb gyümölcsfák törzsétől a kaparás és a vegyszeres védekezés tartja távol a zuzmótelepeket és akadályozza meg zuzmótársulások kialakulását.

Igen jó összehasonlítás kínálkozik a nagyvárosban és a tisztább levegőjű falvakban épített, cseréppel vagy fedőpalával borított háztetők zuzmóvegetációja között is. Még a kedvezőtlenebb makroklimatikus viszonyok között települt alföldi falvak öregebb házainak cseréptetején is gyakran található optimális állapotban a *Caloplectum murorum* asszociáció tenyérnyi *Squamaria albomarginata*, jól fejlett *Physcia teretiuscula*, *Ph. caesia*, *Ph. vainioi* telepekkel, addig a nagyváros házairól lekerült

tetőcserepeken fekete színű korom- és szurokbevonat található, a város peremén legfeljebb egy-egy rosszul fejlett *Verrucaria* teleppel.

A városi zuzmótársulások menedékhelyei a temetők, a zuzmósivatag „oázisai”, amelyekben ma is megtalálható néhány mésztartalmú kőzetet kedvelő zuzmó-asszociáció, mint amilyenek a *Caloplacetum murorum*, a *Caloplacetum citrinae* vagy a *Lecanoretum albomarginatae*. Az epifiton zuzmócönózisok és zuzmó-moha komplexek azonban a temetőkből is hiányoznak, mint ahogyan eltűntek a városi parkok és fasorok fáinak törzseiről is.

A ZUZMÓTÁRSULÁSOK

A zuzmótársulások értékelését és leírását — amint erre már utalás történt — sem a külföldi, sem a hazai szerzők nem végezték egységesen. Az egységesítésre törekvő, összefoglaló művek szerzői: Almborn (1955), Klement (1955), Barkman (1958) részben a nevezéktanban, részben abban a tekintetben térnek el egymástól hogy egyikük (Klement, 1955) a zuzmócönózisok ökológiai vonatkozásait tartja fontosabbnak, másikuk (Barkman, 1958) a cönológiai nézőpontot kívánja előtérbe helyezni. A végső tisztázás végett Klement (1958) az európai, magam (Gallé, 1968) a magyarországi irodalomban megjelent zuzmócönológiai tanulmányok alapján igyekeztünk az említett területek vonatkozásában a nézőpontokat egységesíteni és a leírt zuzmócönózisok nomenklatúráját összeállítani.

Hasonló problémák merültek fel a zuzmócönózisok rendszertani beosztásánál is. Klement *Prodromusában* (1955) a középeurópai talaj-, kőzet- és kéreglakó zuzmótársulásokat ökológiai szempontok alapján rendszerezi. Barkman az összeurópai epifiton társulásokat cönológiai nézőpontok alapján osztja be. Véleményem szerint az epilith és epigae zuzmótársulások viszonylatában Klement rendszere jól használható, az epifitonokra viszont Barkman rendszere az alkalmasabb. Éppen azért említett munkámban (Gallé, 1968) a két rendszert összevonva alkalmaztam és a hazai — több, mint negyven éve kutatót — zuzmótársulásokat ebbe az egyesített rendszerbe soroltam be.

Ez a beosztás a következő:

I. Osztály. *Epipetritea lichenosa* Klem. 1955

Sorozat. *Rhizocarpetalia* Klem. 1955

Csoport. *Acarosporion fuscatae* Klem. 1950

1. *Aspicilietum cinereae* Frey 1923

a) *lecanorosum rupicolae* nov. var.

d) *aspiciliosum caesiocinereae* nov. var.

A) *acarosporetosum* nov. subass.

Csoport. *Crocinion membranaceae* Klem. 1950

2. *Lecideetum crustulatae* (Duvign. 1939) Klem. 1950

Csoport. *Parmelion saxatilis* Klem. 1950

3. *Parmelietum molliusculae* Gams 1927

4. *Parmelietum conspersae* Klem. 1931

a) *typicum* Klem. 1931

b) *matricum* Zóly. 1936

c) *crisicum* Gallé 1966

d) *umbilicariosum pustulatae* Vers. 1965 em. Gallé 1968

Csoport. *Lecanorion rubinae* Frey 1933

5. *Ramalinetum streplitis* Mot. 1925

Sorozat. *Xeroverrucarietalia* Hadač

Csoport. *Caloplacion pyraceae* Klem. 1955

6. *Aspicilietum contortae* (Kaiser 1926) Klem. 1955
7. *Aspicilietum calcareae* (Du Rietz 1925) Klem. 1955
 A) squamarietosum versicoloris Gallé 1973
8. *Aspicilietum viridescens* Gallé 1957
9. *Caloplacetum variabilis* (Kaiser 1926) Klem. 1955
10. *Acarosporetum glaucocarpae* Klem. 1955
11. *Verrucarietum nigrescentis* (Kaiser 1926) Gallé 1960

Csoport. *Caloplacion decipiens* Klem. 1955

12. *Caloplacetum murorum* (Du Rietz 1925) Kaiser 1926
 a) Candelariellosum vitellinae nov. var.
 b) lecanorosum dispersae (Laundon 1967) Gallé nov. comb.
 c) lecanorosum albescentis nov. var.
 d) caloplacosum pyraceae nov. var.
 A) Caloplacetosum arenariae nov. subass.
13. *Caloplacetum citrinae* (Gallé 1930) Beschel 1950
14. *Lecanoretum albomarginatae* (Kaiser 1926) Gallé 1962
15. *Xanthorietum aureolae* Beschel 1951
16. *Physcietum teretiusculae* Hilitz. 1927

Csoport. *Collemion rupestris* Klem. 1955

17. *Placynthietum nigri* (Du Rietz 1925) Klem. 1955

Osztály. *Epigaeetea lichenosa* Klem. 1955

Sorozat. *Epigaeetalia* 1955

Csoport. *Toninion coeruleonigricantis* Hadač 1948

18. *Fulgensia fulgens* synusium
19. *Cladonietum symphicarpiae* Doppelb. 1950
20. *Endocarpetum pusilli* Gallé 1964

Csoport. *Cladonion silvaticae* Klem. 1950

21. *Cladonia foliacea*-*Cladonia magyarica*-*Syntrichia ruralis* synusium
22. *Cladonietum mitis* Krieg. 1937
23. *Cladonietum alpicornis* Klem. 1955
 a) danubiale Gallé 1973
24. *Cladonietum cenoteae* Frey 1927
25. *Cladonietum delicatae* Poelt 1951
26. *Cladonia squamosa* synusium

Osztály. *Epiphytetea lichenosa* Klem. 1955

Sorozat. *Leprarietalia* Barkm. 1958

Csoport. *Calicion hyperelli* (Hadač 1944) Barkm. 1958

27. *Lepraria candelaris* synusium
28. *Cyphelietum tigillaris* (Šmarda 1940) Klem. 1955

Sorozat. *Lecanoretalia varia* Barkm. 1958

Csoport. *Lecanorion varia* Barkm.

29. *Candelarietum concoloris* Gallé 1933
30. *Lecanoretum allophanae* Duvign. 1942
31. *Lecanoretum symmictae* Klem. 1953

32. *Rinodinetum exiguae* Klem. 1952
33. *Bacidietum rosellae* Almb. 1948
34. *Phlyctis argena* synusium
35. *Bacidietum luteolae* Barkm. 1958
 - a) *caloplacosum*
36. *Lecanoretum carpineae* Gallé 1930
 - a) *continentale* Barkm. 1958
 - b) *montanum* Barkm. 1958
- Sorozat. *Arthonietalia radiatae* Barkm. 1958
 - Csoport. *Graphidion scriptae* (Ochn.) 1928. em. Barkm. 1958
 37. *Graphis scripta* synusium
 38. *Opegraphetum herpeticae* Almb. 1948
 39. *Arthonietum dispersae* Gallé 1935
- Sorozat. *Physcietalia ascendentis* Matt. 1951. em. Barkm. 1958
 - Csoport. *Buellion canescentis* Barkm. 1958
 40. *Buellietum punctiformis* Barkm. 1958
 41. *Ramalinetum pollinariae* (Alm. 1948) Barkm. 1958
- Csoport. *Xanthorion parietinae* Ochn. 1928. em. Barkm. 1958
 - Alcsoport. *Physcion ascendentis* Barkm. 1958
 42. *Xanthorietum candelaris* (Gams 1927) Barkm. 1958
 43. *Physcietum ascendentis* Frey et Ochn. 1926
 - a) *parmeliosum glabrae* Barkm. 1958
 - b) *xanthoriosum parietinae* Ochn. 1928
 - c) *physciosum griseae* Barkm. 1958
 - d) *physciosum leptaleae* Klem. 1948
 - e) *ramalinosum fraxineae* Ochn. 1928
 - f) *cladoniosum* Gallé 1973
 - A) *parmelietosum physodis* Ochn. 1928
 - B) *physcietosum bizianae* Gallé 1961
- Alcsoport. *Parmelion acetabulae* Barkm. 1958
 44. *Parmelietum acetabulae* Barkm. 1958
 - a) *physciosum tenellae* Barkm. 1958
 - A) *parmelietosum sulcatae* (Ochn. 1928) Duvign. 1943
 45. *Parmelia capetara* synusium
- Sorozat. *Parmelietalia physodo-tubulosae* Barkm. 1958
 - Csoport. *Parmelion saxatilis* Barkm. 1958
 - Alcsoport. *Parmelion furfuraceae* Barkm. 1958
 46. *Parmelietum furfuraceae* (Hilitz. 1925) Ochn. 1928
 - A) *protococcetosum viridis* Barkm. 1958
- Sorozat. *Epibryetalia* Klem.
 - Csoport. *Lobarion pulmonariae* Ochn. 1928
 47. *Loberietum pulmonariae* Frey 1922

A következőkben a most ismertetett cönológiai rendszer egymásutánjában szintétikus listákban mutatom be a hazai zuzmócönózisokat. A karakterfajok felsorolása után az általános részben már érintett mutatók (homogenitás érték, genusz-mutató) és biológiai spektrum következnek. Végül a szóbanforgó cönózis jellemzésével, termőhelyeire, illetve előfordulására és fejlődési viszonyaira (szukcesszió menetére) való utalással zárul a legfontosabb tényezők összefoglalása.

A szubasszociációkat és variánsokat, mint asszociáció alatti egységeket a differenciális fajok kiemelésével, illetve a megfelelő termőhelyi tényezőkre való

utalással a szintétikus listák után sorolom fel. A részletes fajlista közlését itt már nem találom szükségesnek.

A szintétikus listákban az egyes karakterfajok mellett a növekedési- (élet-) formákat, továbbá a borítás (A) és állandóság (K) értékeit tüntettem fel. Minden esetben) megadom a cönózisban előforduló összes fajok számát és az egyes felvételekben szereplő fajszámból számított középértéket. Ez utóbbit jelző szám zárójelben áll.

A magyarországi előfordulásra utaló rövidítések

A = Nagyalföld
D Dt = Dél-Dunántúl
D K = Dunántúli-középhegység
Dt = Dunántúl
É K = Északi-középhegység
K = Magyar-középhegység
M = Magyarország egész területe
Ny Dt = Nyugat-Dunántúl

I. Osztály. Epipetratea lichenosa Klem. 1955

Sorozat. Rhizocarpetalia Klem. 1955

Csoport. Acarosporion fuscatae Klem. 1950

1. Aspicilietum cinereae Frey 1923

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K.
Ex	Aspicilia cinerea	1—3	V.
Ex	Aspicilia gibbosula	+—2	III.
Ex	Aspicilia gibbosa	+—2	II.
Acarosporion fuscatae			
Ex	Acarospora fuscata	1—2	IV.
Pl	Diploschistes scruposus	+—2	III.
Ex	Acarospora veronensis	1—2	II.
Ex	Lecidea fuscoatra	+—2	II.
Pl	Diploschistes ochrophanes	+—1	II.
Ex	Rhizocarpon distinctum	+—1	II.
Ex	Rhizocarpon excentricum	+—1	II.
Ex	Aspicilia hoffmannii	+—1	I.
Rhizocarpetalia			
Ex	Rhizocarpon geographicum	+—2	IV.
SK	Pertusaira lactea	1—2	III.
Pa	Parmelia saxatilis	1—2	II.
Pa	Parmelia pulla	+—2	II.
Ex	Rhizocarpon geographicum	+—2	II.
Pa	Parmelia conspersa	+—2	II.
Pa	Parmelia glomellifera	+—2	II.
Pa	Parmelia tiliacea	+—1	II.
Ex	Rhizocarpon obscuratum	+—2	I.
Ex	Lecidea carpathica	+—1	I.
Ex	Lecidea cinereoatra	+—1	I.
Ex	Lecidea confluens	+—1	I.
Ex	Lecidea lithophiliza	+—1	I.
Epipetratea lichenosa			
Ex	Candelariella vitellina	+—3	V.
Ex	Lecanora atra	+—1	III.
Pl	Squamaria muralis	+—1	II.
Pl	Squamaria albomarginata	+—1	II.
Pa	Physcia vainioi	+—1	I.
Ex	Lecanora campestris	+—1	I.
Pa	Physcia dimidiata	+—1	I.

Össz-fajsám: 31 (15) középérték

Homogenitás: 2,06

Genuszmutató: 33%

Biológiai spektrum: Ex 61, Pa 23, Pl 13, SK 3%.

Erősen fénykedvelő, mezofil, szilikátos kőzetet kedvelő acidofil társulás, amely kevés bomló nitrogén-tartalmú szerves vegyület jelenlétét is eltűri.

A sziklák csupasz felületén vagy kissé hajlott oldalán a *Lecideetum crustulatae* pionírfajai előzik meg, később pedig a *Parmelietum conspersae* asszociációba megy át. (M).

a) *lecanorosum rupicolae* nov. var.

Déli, délkeleti expozíciójú, napsütötte, ritkafüves, nyílthelyzetű, szilikáttartalmú sziklákon. (ÉK).

b) *aspicilosum caesiocinereae* nov. var.

Nyugati, északnyugati, északkeleti expozíciójú, árnyékoltabb, nedvesebb felületű sziklákon, ahol a társulás fajai közé már *Parmelia conspersa* is bővebben keveredik.

A) *acarosporetosum* nov. subass.

Differenciális faj: *Acarospora praeuptarum* D:4—5 K:V Kevésbé nitrofil, amit a differenciális faj magas dominancia értékkel való megjelenése is mutat. Gyakoribb kísérőfajok Pa *Xanthoria aureola*, Ex *Caloplaca scotoplaca*, Pl *Gasparrinia decipiens*, Ex *Aspicilia reticulata*, Ex *Bacidia umbrina*, Ex *Caloplaca vitellinoides*, Ex *Candelariella coralliza*, Ex *Lecanora frustulosa*, Pa *Physcia sciastra*.

Magyarország területén típusosan a Tihanyi-félsziget, a Badacsony és a Szentgyörgy-hegy bazalttufájának, illetve bazaltszikláinak vízszintes vagy áthajlási felületén fordul elő. (Dt).

Csoport. *Crocynion membranaceae* Klem. 1950

2. *Lecideetum crustulatae* (Duvign. 1939) Klem. 1950

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Lecidea crustulata</i>	+ - 5	V
Ex	<i>Lecidea coarctata</i>	+ - 2	IV
Ex	<i>Lecidea cinereoatra</i>	+ - 2	II
<i>Crocynion membranaceae</i>			
Ex	<i>Lecidea plana</i>	+ - 2	II
Ba	<i>Baeomyces rufus rupestris</i>	+ - 2	I
<i>Rhizocarpetalia</i>			
Ex	<i>Rhizocarpon geographicum</i>	+ - 2	IV
Ex	<i>Rhizocarpon distinctum</i>	+ - 1	III
Ex	<i>Lecanora polytropa</i>	+ - 1	
Ex	<i>Lecanora rupicola</i>	+ - 1	
<i>Epipetretea lichenosa</i>			
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+ - 1	I III
		10 (7)	

Homogentiás: 1,4

Genuszmutató: 50%

Biológiai spektrum: Ex 90, Ba 10%.

Kissé már árnyékkedvelő, mezofil és acidofil társulás.

Szilikátos kőzeteken, főleg andezit és trachit sziklák lapos, vízszinteshez közel álló felületén és az áthajlási síkokban jelenik meg. (Dt, Ny Dt, ÉK, MK).

Az asszociáció kifejlődése előtt csak néhány aprótermetű kéregtelepű zuzmófaj egyedei találhatók a sziklák felületén. Szukcesszió-menet: *Lecideetum crustulatae* — *Aspicilietum cinereae* — *Parmelietum conspersae*.

Gyakoribb kísérők: Ex *Aspicilia caesiocinerea*, Pa *Parmelia conspersa* és M *Bryum* sp.

Csoport. *Parmelion saxatilis* Klem. 1950

3. Parmelietum molliusculae Gams 1927

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Parmelia molliuscula</i>	3–5	V
Pa	<i>Parmelia pulla</i>	1–3	V
	<i>Parmelion saxatilis</i>		
Pa	<i>Parmelia saxatilis</i>	1–3	IV
Pa	<i>Parmelia fuliginosa</i>	+–1	I
	<i>Rhizocarpetalia</i>		
Ex	<i>Acarospora fuscata</i>	+–2	IV
Ex	<i>Acarospora veronensis</i>	+–2	III
Ex	<i>Aspicilia gibbosa</i>	+–2	III
Ex	<i>Lecanora rupicola</i>	+–2	II
Ex	<i>Aspicilia cinerea</i>	+–2	II
	<i>Epipetretea lichenosa</i>		
Ex	<i>Candelariella aurella</i>	+–1	IV
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+–1	II
		11 (6)	

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 45 %

Biológiai spektrum: Ex 64, Pa 36 %.

Fotofil, xeroterm, acidofil társulás. Exponált szikfafelületeken nagymértékű besugárzást is elvisel.

Szilikátos kőzeten, andezit sziklákon, S illetve S. E. expozícióban a Tokaj-Hegyaljai hegységben, töredékesen fordul elő. (ÉK).

Az *Aspicilietum cinerea*e főleg kéregtelepű fajokból álló zuzmócönózisa után szokott megjelenni. A kőzetfelületet a száras növények számára előkészítő záró kriptogám társulás.

4. Parmelietum conspersae Klem. 1931

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Parmelia conspersa</i>	1–5	V
Pa	<i>Parmelia glomellifera</i>	1–3	IV
Pa	<i>Parmelia isidiata</i>	+–1	III
	<i>Parmelion saxatilis</i>		
Pa	<i>Parmelia saxatilis</i>	+–3	IV
	<i>Rhizocarpetalia</i>		
Ex	<i>Lecidea carpathica</i>	+–2	III
Ex	<i>Rhizocarpon geographicum</i>	+–2	II
Ex	<i>Rhizocarpon distinctum</i>	+–2	II
Ex	<i>Lecanora rupicola</i>	+–3	II
Ex	<i>Lecanora polytropa</i>	+–1	II
Ex	<i>Acarospora fuscata</i>	+–1	II
Ex	<i>Lecanora campestris</i>	+–1	II
Ex	<i>Aspicilia cinerea</i>	+–2	I
Pl	<i>Diploschistes scruposus</i>	+–2	I
Ex	<i>Lecidea coarctata</i>	+–1	I
SK	<i>Pertusaria lactea</i>	+–1	I
	<i>Epipetretea lichenosa</i>		
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+–4	V
Pl	<i>Squamaria muralis</i>	+–3	II
		17 (10)	

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 58 %

Biológiai spektrum: Ex 59, Pa 23, Pl 12, SK 6 %.

Acidofil, fotofil, 50 C° feletti felmelegedést is eltűrő társulás, amely optimális körülmények között kb. 40%-os levegőnedvességet igényel.

Szilikáttartalmú kőzetek (andezit, gneisz, homokkő, bazalt, kvarcit, trachit) fordul elő, a sziklák sima, felső felületén, vagy áthajlási síkjában, ritkábban a függőleges oldalain jelenik meg. (Dt, ÉK, K, Ny Dt.)

A cönózis fejlődésmenete nedves és szárazabb környezetben eltér egymástól. Napos, erősebben felmelegedő sziklákon az *Aspicilietum cinerea*, árnyékosabb sziklafelületeken a *Lecideetum crustulatae* a pionir társulások. A *Parmelietum conspersae* társulásban később a *Parmelia saxatilis* osztálykarakterfaj válik uralkodóvá.

a) typicum

A nyílt állású andezitsziklák felületén az Északi-középhegységben fordul elő. (ÉK)

b) matricum Zóly. 1936

Andezitsziklákon és görgetegköveken mint a nyílt sziklagyepek jellemző társulása a vegetáció fejlődésének kezdeti állapotát képezi. Gyakran 60—90%-os borítással is előfordul. A típusos karakterfajok mellett kísérőfajokként szerepelnek az *Ex Lecidea fuscoatra fumosa*, *Pa Parmelia pulla*, *Ex Aspicilia caesiocinerea*, *Pa Hypogymnia physodes*, *Pa Parmelia tiliacea*, *Br Grimmia pulvinata* és mások. (ÉK.)

c) crasicum Gallé 1966

A tiszafüredi hídfő nyárfák által időszakosan beárnyalt andezit-burkolatán fordul elő. Fontosabb kísérőfajok: *Ex Acarospora veronensis*, *Pa Physcia vainioi*, *Pa Parmelia omphalodes*, *Cl Cladonia fimbriata*, *Br Hypnum cupressiforme*, *Br Rhacomitrium canescens*, *Br Grimmia pulvinata*.

d) umbilicariosum pustulatae Vers. 1965. em. Gallé 1968 Differenciális faj: *Lasallia (Umbilicaria) pustulata* D: 1—2 K: V.

Kísérők: *Cl Cladonia pyxidata*, *Pa Parmelia sulcata*, *Pe Peltigera scutata*, *Ex Rhizocarpon viridiatrum*, *Ex Lecidea lapicida*, *Ex Candellariella coralliza*.

Fotofil, ombrofil, mérsékelten acidofil társulás, amely elég magas felmelegedést éppúgy elvisel, mint a gyakori csapadékot és a környezet bomló anyagaiból származó kisebb mennyiségű nitrogén jelenlétét.

A Mátra-hegység területén andezittömbök és -sziklák felületén, áthajlási zónájában és meredek oldalán, legtipikusabb összetételben a Saskő szikláin, kb. 870 m. tszf. magasságban fordul elő, de megtalálható a Galya szikláin is. (ÉK.)

Az umbilicarioso *Parmelietum conspersae* a tipikus cönózist követő zárótársulás, amire nemcsak a differenciális faj, hanem a *Cetrelia cetrarioides*, a *Diploschistes scruposus* és a *Parmelia tiliacea* állandó jelenléte is utal.

Csoport: *Lecanorion rubinae* Frey 1933

5. *Ramalinetum streptilis* Mot. 1925

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ra	<i>Ramalina polymorpha</i>	+ - 5	V
	<i>Rhizocarpetalia</i>		
Ex	<i>Rhizocarpon geographicum</i>	+ - 2	IV
Ex	<i>Acarospora fuscata</i>	+ - 1	IV
Ex	<i>Aspicilia cinerea</i>	+ - 2	III
Pa	<i>Parmelia saxatilis</i>	+ - 1	III
	<i>Epipetretea lichenosa</i>		
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+ - 3	V
Pl	<i>Squamaria muralis</i>	+ - 3	IV
		7 (5)	

Homogenitás: 1,5

Genuszmutató: 70%

Biológiai spektrum: Ex 58, Ra 14, Pa 14, Pl 14%.

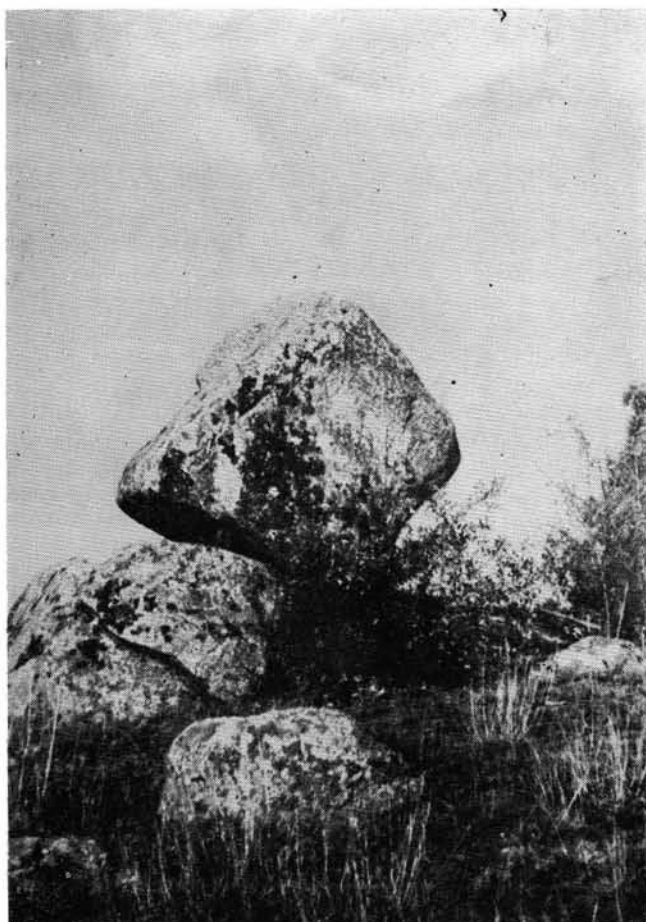
Fotofil, acidofil, mérsékelt ornitokoprofil társulás.

Madárlátogatta bokrok ráhajló ágai alatt csaknem a talajszintben fekvő gránit-sziklákon, a kőzet enyhe bemélyedéseiben él a Velencei hegységben; Pákozd mellett, a Sárhegy gránit ingókövén töredékesen találtam. (DK).

Pionir társulás itt az *Aspicilietum cinereae*, amelyet a *Ramalinetum streptilis* követ. A cönózis ezen a lelőhelyen zárótársulás.

Sorozat. *Xeroverrucarietalia Hadač*

Csoport. *Caloplacion pyraceae* Klem. 1955

Gránit ingókövek a Velencei-hegységben Pákozdnál. A fekvő sziklákon *Ramalinetum streptilis* nő [Kenyeres-Tildy, (1960) nyomán] — Granitsteine im Velence-Gebirge bei Pákozd. Auf den liegenden Felsen wächst *Ramalinetum streptilis* (nach Kenyeres—Tildy)

6. *Aspicilietum contortae* (Kaiser 1926) Klem. 1955

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Aspicilia contorta</i>	2–5	V
Ex	<i>Thelidium excavatum</i>	+–2	II
Ex	<i>Rinodina bischoffii</i>	+–1	I

		Caloplacion pyraceae		
Ex	Caloplaca pyracea		1-2	III
Ex	Protoblastenia rupestris		1-2	III
Ex	Buellia epipolia		1-2	III
Ex	Sarcogyne pruinosa		+ - 1	II
		Xeroverrucarietalia		
Ex	Lecanora dispersa		+ - 1	IV
Ex	Verrucaria nigrescens		+ - 1	III
End	Verrucaria calciseda		+ - 1	II
		Epipetretea lichenosa		
Pl	Squamaria muralis		+ - 1	II
			11 (6)	

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 90 %

Biológiai spektrum: Ex 82, End 9, Pl 9 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, bazofil társulás.

Mészkövön és dolomiton fordul elő a Budai-hegységben, a Balatonfelvidéken és a Mecsekben. (D Dt, DK, Dt.)

Jórészt exolith fajokból álló zuzmócönózis, lomboszuzmó fajok nélkül. A tipikus összetételhez képest néhány jellemző faj (Thelidium decipiens, Biatora immersa) a hazai társulásokból hiányzik. az asszociáció tehát nálunk töredékesen jelenik meg.

A mésztartalmú kőzet felületén legelőször Verrucaria calciseda telepei jelennek meg. Valószínűleg nálunk is zárótársulás.

7. Aspicilictum calcareae (Du Rietz 1925) Klem. 1955 (1. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	Aspicilia calcarea	+ - 4	V
Pl	Squamaria subcircinata	+ - 3	IV
Pl	Squamaria radiosa	+ - 2	III
Ex	Verrucaria glaucina	+ - 1	II
Ex	Thelidium incavatum	+ - 1	II
Pl	Squamaria aurantia	+ - 1	I
		Caloplacion pyraceae	
Ex	Caloplaca pyracea	+ - 1	III
Ex	Buellia epipolia	+ - 1	II
Ex	Acarospora glaucocarpa	+ - 1	II
Ex	Sarcogyne pruinosa	+ - 1	I
Ex	Protoblastenia rupestris	+ - 1	I
		Xeroverrucarietalia	
Ex	Verrucaria nigrescens	+ - 3	IV
Ex	Lecanora crenulata	+ - 1	III
Ex	Lecanora albescens	+ - 1	III
		Epipetretea lichenosa	
Pa	Physcia caesia	+ - 2	III
Pl	Squamaria muralis	+ - 2	II
Ex	Lecanora atra	+ - 1	I
Ex	Lecanora campestris	+ - 1	I
		Fontosabb kísérők	
Pa	Xanthoria parietina	+ - 1	I
An	Physcia ascendens	+ - 1	I
An	Physcia tenella	+ - 1	I
			21 (8)

Homogenitás: 2,5

Genuszmutató: 61 %

Biológiai spektrum: Ex 62, Pl 16, An 11, Pa 11 %.

Aspicilietum calcareae squamarietosum versicoloris

1. táblázat

	A felvételek sorszáma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	A felvételek helye	Balatonarács, Koloska völgy							Balatonfüred, Lóczy-barlang							Balatonalmádi, Öreghegy					
	A felvételezés időpontja	1969. VII. 3.							1969. VII. 1.							1969. VII. 4.					
	A felvételek tengerszint feletti magassága/m	Ca 300 m.							Ca 250 m.							Ca 200 m. s. m.					
	Szubsztrátum	Dolomit							Dolomit							Dolomit					
	Megvilágítás lux-értékekben	10—15 000 lux							9—10 000 lux							8—9 000 lux					
	Expozíció	W	W	W	E	E	SE	SW	SW	SW	SW	W	W	W	W	W	SE	SE	E	E	E
	Borításfok a felület %-ában	45	70	75	60	70	60	90	80	90	90	90	85	80	90	70	90	70	60	60	70
Éf	Karakterfajok																				
Ex	Aspicilia calcarea		+	2	1	3	1	2	3	2	2	2	1			1	2		2	1	3
Fl	Squamaria versicolor	2	3	3	2	1	2	3	1	3	4	4	2	3	4	1	2	1	1	2	3
ll	Squamaria radiosa	1		1	2		2	2	2	2			2			3	3	2	1		1
Ex	Thelidium incavatum					1					1	+					+		+		
Ex	Verrucaria glaucina				+	+		1		+						+	+				
Ex	Caloplaca callopisma				+				1												
Ex	Caloplaca pyracea		1	+									1	+	+	+			+	+	+
Ex	Buellia epipolia	1					1		+	+			+				1				
Ex	Acarospora glaucocarpa	+	1			+		+	1	1		1	1	1	1		1	1			1
Ex	Sarcogyne pruinosa			+	+			1	+						+						
Ex	Protoblastenia rupestris				+		+		+	+			1	1		+			+	+	1
Ex	Verrucaria nigrescens	+	+	+						1	1	1	1	1		1				1	1
Ex	Lecanora crenulata		+	+	+		+						1	+	1			+		+	1
Ex	Lecanora albescens	+									+			+	1	+					1
Pa	Physcia caesia		1			+					1	1				+	+	1	1	2	
Pl	Squamaria muralis	+	1		1		1						2	2	2		1				
Ex	Lecanora atra										+	1									
Ex	Lecanora campestris		+							1		1									
	Kísérők																				
Pa	Xanthoria parietina																1	+			
An	Physcia ascendens	+					+	+			+							+			
An	Physcia tenella		+			+		+													
Ex	Verrucaria collematodes													+	1	1					
Ex	Caloplaca chlorina					1	+	+													
	Az egyes felvételekben előforduló fajok száma	8	10	8	8	8	9	8	8	9	8	8	10	8	9	9	8	8	8	8	7

Fénykedvelő, hő- és szárazságtűrő, bazofil és kevésbé nitrofil zuzmótársulás. Erős megvilágítású, nyílt helyzetű, erősen felmelegedő mészkő és dolomit sziklák tetején, déli, délnyugati expozícióban jelenik meg. A zuzmótársulás a kőzetbe hatoló és a kőzetfelületre tapadt zuzmófajok által kiválasztott savanyagok következtében mészsoldó hatású s ennek következtében jelenléte a mész- és dolomitkőzet lassú pusztulását okozza. (A, D Dt, D K, Ny Dt.)

Az első megtelepülők *Verrucaria* fajok, majd a társulás idősödésével a *Sarcogyne pruinoso* terjed el.

A) *Squamarietosum versicoloris* Gallé 1973

A Balaton-menti dolomitvonulat teljesen nyílt helyzetű dolomitszikláinak jellemző zuzmótársulása. Nyugat-, Kelet- és Észak-európai termőhelyeken megjelenő hasonló cönózisoktól minőségi és mennyiségi összetételben is különbözik. Ez az eltérés elsősorban a *Squamaria versicolor* differenciális faj magas értékű (D:1—4, K:V) megjelenésében mutatkozik meg. Ezzel magyarázható a társulás világos, a fehérhez közelálló, szürkés-fehér színtónusa is.

8. *Aspicilietum viridiscentis* Gallé 1957 (2. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Aspicilia viridescens</i> *	+ - 4	IV
Ex	<i>Gasparrinia aurantia</i>	+ - 1	II
	<i>Caloplacion pyraceae</i>		
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+ - 1	I
	<i>Xeroverrucaritealia</i>		
Ex	<i>Verrucaria nigrescens</i>	+ - 4	V
Ex	<i>Caloplaca festiva</i>	+ - 1	IV
Pl	<i>Lecanora albescens</i>	+ - 1	III
	<i>Epipetretea lichenosa</i>		
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+ - 2	IV
Pl	<i>Squamaria albomarginata</i>	+ - 3	I _{II}
Pl	<i>Squamaria muralis</i>	+ - 2	I
	Gyakoribb kísérők		
Pa	<i>Physcia orbicularis saxicola</i>	+ - 1	I
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+ - 1	I
Pl	<i>Endocarpon cataleptum</i>	+ - 1	I
		12 (6)	

Homogenitás: 2,0

Genuszmutató: 75 %

Biológiai spektrum: Ex 50, Pl 30, Pa 20 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, kéregtelepű zuzmófajokat 50%-ban tartalmazó acidofil társulás, amely 45—50 % kovasavat tartalmazó serpentinisedett andezit-sziklák felületén a szegedi Fehértó vízparti kövezésén fordul elő. (A).

A társulás előtt *Caloplaca pyracea* és *Verrucaria nigrescens* telepek jelennek meg. A további fejlődésmenet ismeretlen.

9. *Caloplacetum variabilis* (Kaiser) Klem. 1955

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Caloplaca variabilis</i>	+ - 4	V
Ex	<i>Caloplaca coronata</i>	+ - 3	II
Ex	<i>Gasparrinia aurantia</i>	+ - 3	I

* *Szarala* Ödön határozása.

Aspicillietum viridiscentis

Lelőhely: Szeged, Fehértói halgazdaság,
partvédő kőzetburkolat.

2. táblázat

A felvétel sorszáma		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A felvétel időpontja		1955. V. 15.																			
Szubsztrátum		Hypersten-augit-andezit																			
A felvétel tengerszint feletti magassága/cm		81 m. s. m.																			
Expozíció		N. W. W.																			
Borítások a felület %-ában		75	80	80	60	90	90	90	75	50	75	75	50	60	70	80	75	50	75	80	20
Éf	Karakterfajok																				
Ex	Aspicilia viridescens	3	3	4	2	3	4	3	4	2	+	4	3	+	2	+	+	+	+	2	
Ex	Gasparrinia aurantia	+	+		+				1	+	+					+				+	
Ex	Caloplaca pyracea							+					+	1							+
Ex	Verrucaria nigrescens	2	3	2	2	2	3	3	1	1	4	+	1	3	3	3	1	1	1	2	1
Ex	Caloplaca festiva	+	+		1	+	1	+		+	+	+		1			+				
Pl	Lecanora albescens	+	+	+	1	+				+	+				+	+					
Ex	Candelariella vitellina	+	+		+	1	+	+		2			+	1	+	+	2	+	2	1	
Pl	Squamaria albomarginata	1	+		1		+			+	+			1	+	3	3	3	3	2	1
Pl	Squamaria muralis					2			+								+				+
	Kísérők																				
Pa	Physcia orbicularis	1			+			1													
Pa	Xanthoria parietina					1				1		+									
Pl	Endocarpon cataleptum	1	1	+	1		+				+					1					
Co	Leptogium pulvinatum																				+
Br	Bryum argenteum			1									1						+		
Az egyes felvételekben előforduló fajok száma		9	8	5	9	7	6	6	4	8	7	5	4	6	5	7	5	5	5	5	5

		Caloplacion pyraceae		
Ex	Protoblastenia rupestris		+ - 1	IV
Ex	Buellia epipolia		+ - 2	II
Pl	Squamaria radiosa		1 - 2	I
		Xeroverrucarietalia		
End	Verrucaria calciseda		+ - 3	V
Ex	Verrucaria nigrescens		+ - 2	II
Pl	Gasparrinia murorum		1 - 2	I
Ex	Lecanora dispersa		+	I
		Epipetretea lichenosa		
Pl	Squamaria muralis		1 - 3	II
Pl	Squamaria albomarginata		1 - 2	I
			12 (7)	

Homogenitás: 2,0

Genuszmutato: 50 %

Biológiai spektrum: Ex 59, Pl 33, End 8 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, hőkedvelő, enyhén bazofil társulás.

Mészkövön és dolomiton a magaslatok sziklapadjain és egyedülálló sziklatömbökön jelenik meg. Összetételében nagymértékben megegyezik más közép-európai termőhelyekről közölt hasonló társulásokkal. (D Dt, D K, Dt, K.)

Az asszociáció teljes kifejlődése előtt a mészkőfelületen a Verrucaria calciseda az első megtelepülő. További fejlődésmenete még nem ismert, valószínűleg állandó társulás.

10. Acarosporium glaucocarpae Klem. 1955

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	Acaroscarpa glaucocarpa	+ - 4	V
Ex	Rinodina bischoffii	+ - 1	II
		Caloplacion pyraceae	
Ex	Protoblastenia rupestris	+ - 2	IV
Ex	Sarcogyne pruinososa	+ - 2	III
		Xeroverrucarietalia	
Ex	Lecanora dispersa	+ - 1	V
Ex	Verrucaria nigrescens	+ - 3	IV
End	Verrucaria dolomitica	+ - 1	II
End	Verrucaria parmigera elegans	+ - 1	II
Co	Collema multifidum	+ - 1	I
		Epipetretea lichenosa	
Pa	Parmelia caesia	+ - 4	II
Pl	Squamaria albomarginata	1 - 2	I
			(11) 9

Homogenitás: 1,22

Genuszmutato: 81 %

Biológiai spektrum: Ex 58, End 18, Pl 8, Pa 8, Co 8 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, bazofil társulás, amely dolomitsziklák felső lapján, illetve áthajlási felületein jelenik meg. (D Dt, DK, Dt, K.) Nem egyszer töredékes.

Pionir fajok a Lecanora dispersa, Verrucaria nigrescens és Verrucaria dolomitica. A karakterfajok között szereplő Squamaria albomarginata, Physcia caesia, Collema multifidum fajok csak a teljesen kifejlődött, típusos cönózisban jelennek meg.

11. Verrucarietum nigrescentis (Kaiser 1926) Gallé 1069

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	Verrucaria nigrescens	+ - 4	V
End	Staurothele catalepta	+ - 1	IV
	Caloplacion pyraceae		
End	Verrucaria muralis	+ - 3	IV
	Xeroverrucarietalia		
Ex	Lecanora dispersa	+ - 2	IV
Ex	Lecanora albescens	+ - 1	III
Ex	Candelariella aurella	+ - 1	II
Ex	Lecanora campestris	+ - 1	II
End	Verrucaria calciseda	+ - 1	II
Ex	Caloplaca pyracea	+ - 1	I
	Epipetretea lichenosa		
Pl	Squamaria albomarginata	+ - 4	IV
Ex	Candelariella vitellina	+ - 1	III
		11 (7)	

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 54%

Biológiai spektrum: Ex 64, End 27, Pl 9%.

Mészkedvelő, fotofil, xeroterm és bazofil társulás.

Az ország egész területén mészkőzeten, téglafelületen, tetőcserepeken, kőfalak cementburkolatán jelenik meg. (M.)

A mésztartalmú kőzetek pionir társulása. Legelőször megjelenő fajok: Verrucaria muralis → Verrucaria nigrescens → Staurothele catalepta.

Csoport. Caloplacion decipiens Klem. 1955

12. Caloplacetum murorum (Du Rietz 1925) Kaiser 1926

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pl	Gasparrinia murorum	1 - 4	V
Pl	Lecanora albescens	+ - 3	III
Pl	Gasparrinia pusilla	+ - 1	III
Ex	Lecania erysibe	+ - 1	II
	Caloplacion decipiens		
Pl	Gasparrinia decipiens	+ - 4	IV
Ex	Verrucaria nigrescens	+ - 2	III
Pa	Physcia sciastra	+ - 2	III
Ex	Candelariella aurella	+ - 1	III
Ex	Lecanora crenulata	+ - 1	III
Pl	Squamaria subcircinata	+ - 2	II
Ex	Caloplaca pyracea	+ - 2	II
End	Verrucaria calciseda	+ - 1	I
	Epipetretea lichenosa		
Pl	Squamaria muralis	1 - 3	III
Pa	Physcia caesia	+ - 2	III
Pl	Squamaria albomarginata	+ - 1	I
Pa	Physcia vainioi	+ - 1	I
Ex	Candelariella vitellina	+ - 1	I
		(20) 9	

Homogenitás: 2,2

Genuszmutató: 50%

Biológiai spektrum: Ex 40, Pl 35, Pa 20, End 5%.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, erősen nitrofil társulás. Az erős inszolációt is elviseli, árnyékban nem is fejlődik jól. Eltűri a biotikus, anthropogén és zoogén hatásokat, apróbb mohokkal, magvas növényekkel is társul. A szemétrárákódással kapcsolatos szennyeződést éppúgy eltűri, mint a madárürülék és az emlősvizelet kisebbfokú jelenlétét. Telepei ilyenkor kissé rozsdaszínűre festődnek.

Mindenféle mésztartalmú kőzeten, mészkövön, dolomiton, homokkövön, műépítmények betonfelületén és cementhabarcsán, téglafalakon és tetőcserepeken, ille-

Jelmagyarázat

Gasparinia decipiens

Caloplaca teicholyta

Lecanora albescens

Verrucaria, Staurothele

Candellariella aurella

Caloplaca citrina

Lecanora dispersa

Bryum argenteum (moha)

Caloplacetum murorum plinthofil
társulás vázlata a szegedi Körtöltés
téglaburkolatáról (Eredeti)
— Skizze der plinthofilen
Assoziation des Caloplacetum
murorum von der Ziegelmauer des
Kreisdammes in Szeged (original)

tőleg fedőpalán éppúgy előfordul, mint a temetőkben a kripták falán vagy a sírok betonperemén. (M.)

A megtelepedés *Lecanora dispersa*, *Lecanora crenulata* és *Candelariella aurella* telepekkel kezdődik, de csakhamar megjelennek a *Squamaria muralis* telepei is, amelyek később a 4–5 cm átmérőjű nagyságot is elérhetik. A felsorolt aljzatokon állandó társulás.

a) *Candelariellosum vitellinae* nov. var.

Enyhén rücskös cement- és betonépítmények felületén fordul elő és túlnyomórészt Ex típusú kéregtelepű zuzmókból áll.

b) *Lecanorosum dispersae* (Laundon, 1967) Gallé nov. comb.

Ezt a társulást J. R. Laundon (*The Lichenologist*, 3/3, 1967: 294–795) *Lecanoretum dispersae* néven írta le, a *Lecanorion dispersae* Laund. elnevezéssel felállított új zuzmóföderációba sorolja s a *Caloplacetum murorum*-ot megelőző pionír együttesként fogja fel. Ez a nálunk is gyakori zuzmócönózis megítélésem szerint nem asszociáció értékű, csupán a *Caloplacetum murorum* egyik facieseként szerepelhet. Előfordulása és cönológiai funkciója tekintetében viszont mindenben egyetértek J. R. Laundon (l. c.) megállapításaival, amennyiben valóban mészhabarc, cement, palatető felületén — a *Caloplacetum murorum* pionír társulásaként — az ország egész területén megjelenik s ezeken az aljzatokon a nagyvárosi „zuzmósivatag”-okba is mélyen behatol.

Színtónusa, a típusos asszociáció sárgás színével szemben, a *Lecanora dispersa* és *L. crenulata* termőtestei világos karimáinak következtében, világosszürke.

c) *lecanorosum albescentis* nov. var.

Tetőcserepek, betonépítmények porosodó, enyhén lejtős idősebb felületein. A *Lecanora albescentis* telepek sokszor egynemű bekérkeződéssé zárulnak össze.

d) *caloplacosum pyraceae* nov. var.

Műköből készült sírkeresztek, sírkeretek felső, vízszintes felületén, nyílt helyzetben, teljes megvilágítás mellett a *Caloplaca pyracea* telepe és sárga karimájú termőtestei oly nagy borításfokban ($D=1-4$) jelennek meg, hogy a cönózis szintónusa sötétsárgává válik.

A) *caloplacetosum arenariae* nov. subass.

Differenciális faj: *Caloplaca teicholyta*.

Tetőcserepeken, ármentesítési céllal épült kövesgátak téglaburkolatán, téglafalakon jelenik meg. Egy-két centiméternyi átmérőjű, kékesszürke színű telepei gyakran sűrűn egymás mellett álló foltokat képeznek. O. Wilmanns (1966) *Caloplacetum arenariae* néven ír le hasonló összetételű zuzmóasszociációt a tübingeni Spitzbergről. A társulás megítélésem szerint azonban csak a differenciális faj nagyobb dominancia értékében különbözik a típusos asszociációtól s így csupán (v. *legfellebb*) szubasszociációként értékelhető.

13. *Caloplacetum citrinae* (Gallé 1930) Beschel 1950

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Sk	<i>Caloplaca citrina</i>	2–5	V
<i>Caloplacion decipiens</i>			
Pl	<i>Gasparrinia decipiens</i>	1–3	II
Pl	<i>Gasparrinia murorum</i>	+–1	I
Pa	<i>Physcia orbicularis saxicola</i>	+–1	I

		Xeroverrucarietalia		
Ex	Caloplaca pyracea		+ - 1	I
Ex	Caloplaca variabilis		+ - 1	I
Pl	Caloplaca teicholyta		+ - 1	I
Ex	Rinodina bischoffii		+ - 1	I
		Epipetretea lichenosa		
Pa	Physcia vainioi		+ - 1	I
Ex	Candelariella vitellina		+ - 1	I
			10 (6)	

Homogenitás: 1,6

Genuszmutató: 40 %

Biológiai spektrum: Ex 40, Pl 30, Pa 20, Sk 10 %.

Erősen nitrogéntűrő, urofil társulás, fénykedvelő, szárazságtűrő fajokkal. Téglafalak aljának mészhabarcából készült bevonatán, betonoszlopok alján az ország egész területén előfordul. (M.)

Az említett környezeti feltételek mellett már az első megtelepülő is a társulás domináns karakterfaja. A többi fajok a társulásban alárendeltebb szerepet játszanak és életképességük is kisebb.

14. Lecanoretum albomarginatae (Kaiser 1926) Gallé 1962

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pl	Squamaria albomarginata	+ - 5	V
Pl	Squamaria muralis	+ - 4	III
Pl	Lecanora albeszens	+ - 4	III
	Caloplacion decipiens		
Pl	Gasparrinia decipiens	+ - 3	III
Pl	Gasparrinia murorum	+ - 1	I
	Xeroverrucarietalia		
Ex	Lecanora crenulata	+ - 3	III
Ex	Lecanora dispersa	+ - 3	III
Ex	Verrucaria nigrescens	+ - 3	III
Ex	Caloplaca pyracea	+ - 1	II
End	Verrucaria calciseda	+ - 1	I
Ex	Lecanora conferta	+ - 1	I
Ex	Lecanora umbrina	+	I
	Epipetretea lichenosa		
Ex	Candelariella aurella	+ - 1	IV
Pa	Physcia caesia	+ - 2	II
Ex	Candelariella vitellina	+	I
Ex	Candelariella deflexa	+	I
Pa	Physcia vainioi	+	I
	Kísérők		
An	Physcia ascendens	+	I
Pa	Xanthoria parietina	+	I
			19 (7)

Homogenitás: 2,3

Genuszmutató: 32 %

Biológiai spektrum: Ex 48, Pl 27, Pa 15, An 5, And 5 %.

Megjegyzés

J. Motyka (Bull. Int. Acad. Crac., 1926: 843) Physcietum caesiaae Mot. (1925) néven új mészkedvelő, mésztartalmú, közeten élő, fotofil, nitrofil zuzmótársulást írt le, amelynek hét, jórészt kéregtelepű tagja megegyezik a Lecanoretum albomarginatae karakterfajaival. Ez a társulás nálunk csak töredékesen jelenik meg. Uralkodó,

nagy borításfokban előforduló karakterfaja a *Physcia caesia* (incl. *Ph. vainioi*). A jellemző fajkombinációból, egyes esetekben, csak a névadó karakterfaj, a *Physcia caesia* fordul elő, kevés *Ph. orbicularis*-szal és a *Bryum argenteum*-mal, mint kísérő mohafajjal. Más lelőhelyeken kevés *Lecanora dispersa*, *L. crenulata* és *Candelariella aurella* is társul a domináns karakterfajhoz, s csak később jelenik meg a *Squamaria albomarginata*, ami a *Lecanoretum albomarginatae* társuláshoz való átmenetet jelzi.

A *Physcietum caesia* Mot. (1925) tehát meszet és szilikátokat (cementet, homokot) tartalmazó aljzatokon a *Lecanoretum albomarginatae* pionírtársulásaként fogható fel.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, neutrofil vagy kissé acidofil, kevés nitrogén jelenlétét tűrő, a porosodást jól elviselő zuzmótársulás.

Magyarország egész területén kövesgátak téglaburkolatán, cement- és betonfelületeken, andezitburkolású rakpartokon, palatetőkön fordul elő. (M.)

Az aljzaton pionírfajként *Lecanora dispersa*, *L. crenulata*, *Candelariella aurella*, később *Gasparrinia decipiens* jelennek meg s csak ezeket követik a nagytelepű *Squamariák*.

15. *Xanthorietum aureolae* Beschel 1951

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Xanthoria aureola</i>	+ - 4	V
Pa	<i>Physcia sciastra</i>	+ - 1	III
	<i>Caloplacion decipiens</i>		
Pa	<i>Physcia orbicularis calcicola</i>	+ - 2	III
Pl	<i>Lecanora albescens</i>	+ - 3	IV
Ex	<i>Lecania erysibe</i>	+ - 1	II
Pa	<i>Physcia nigricans</i>	+	I
	<i>Xeroverrucarietalia</i>		
Ex	<i>Lecanora dispersa</i>	+ - 2	IV
Ex	<i>Verrucaria nigrescens</i>	+ - 2	III
Ex	<i>Candelariella aurella</i>	+ - 2	II
Ex	<i>Caloplaca ferruginea</i>	+ - 1	II
Ex	<i>Lecanora gangalea</i>	+	I
	<i>Epipetretea lichenosa</i>		
Pl	<i>Squamaria muralis</i>	+ - 1	III
Pa	<i>Physcia vainioi</i>	+ - 2	II
	Gyakoribb kísérő fajok		
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+ - 1	III
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+ - 1	II
An	<i>Physcia ascendens</i>	+ - 1	I
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+	I
An	<i>Physcia tenella saxicola</i>	+	I

18 (9)

Homogenitás: 2,0

Genuszmutató: 44 %

Biológiai spektrum: Pa 44, Ex 34, Pl 11, An 11 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, bazofil és kevésbé nitrogéntoleráns zuzmótársulás.

Mészke-, dolomit-, geizirit sziklák, mésztartalmú műkövek feldomborodó felső szintjét kedveli. (M.)

A társulás összetételében a *Parmelia*-típusú lombos zuzmók uralkodnak, mellettük az exolith típusú kéregzuzmók aránya is magas (35%), ami a cönózis fejlődésmenetére utal.

A tihanyi Aranyház gejzirtkúpja, a *Xanthorietum aureolae* zuzmótársulás egyik termőhelye (Kenyeres—Tildy (1960) nyomán) — Geisiritkegel des Tihanyer Goldenhauses, eine der Fundstätten der Flechtenassoziation *Xanthorietum aureolae* (nach Kenyeres—Tildy)

16. *Physcietum teretiusculae* Hilitz. 1927

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Physcia teretiuscula</i>	+ - 3	V
	<i>Caloplacion decipiens</i>		
Pl	<i>Gasparrinia decipiens</i>	+ - 1	II
Pa	<i>Physcia sciastra</i>	+	I
Pa	<i>Physcia nigricans</i>	+	I
	<i>Xeroverrucarietalia</i>		
Ex	<i>Verrucaria nigrescens</i>	+ - 3	IV
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+ - 1	II
End	<i>Verrucaria calciseda</i>	+	I

		Epipetretea lichenosa		
Pl	Squamaria albomarginata		+ - 1	II
Pa	Physcia caesia		+ - 1	I
Ex	Candelariella vitellina		+ - 1	I
Pa	Physcia vainioi		+	I
		Fontosabb kísérők		
Ex	Lecanora dispersa		+	I
Ex	Lecanora albescens		+	I
			13 (10)	

Homogenitás: 1,3

Genuszmutató: 46 %

Biológiai spektrum: Pa 38, Ex 38, Pl 16, End 8 %.

A társulást Magyarországon egy lelőhelyen, a tiszapalkonyai hídfeljáró cementlapokból készült függőleges helyzetű burkolatán találtam. (A.) Borításfoka kb. 50 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, semleges vagy bázikus kémhatású aljzaton él, emellett nitrogéntűrő.

Megjelenését elszórt Lecanora dispersa, Candelariella vitellina, Caloplaca pyracea és Lecanora albescens telepek előzik meg.

Megjegyzés. Ezt a zuzmótársulást 1925-ben Hilitzer Csehszlovákiában találta és 1927-ben írta le. Németország területéről 1946-ban Klement ismertette. Magyarországból eddig ismeretlen volt. A hazai, kontinentális változat abban különbözik a többi középeurópai lelőhelyekről leírt társulásoktól, hogy karakterfajlistája rövidebb, a társulásból hiányoznak a Pa Xanthoria aureola, Ex Caloplaca variabilis s az alföldi viszonylatban elő sem forduló Um típusú Dermatocarpon minutum. Mind hazai, mind európai lelőhelyein további tanulmányozása szükséges.

Csoport. Collembion rupestris Klem. 1955

17. Placynthietum nigri (Du Rietz 1925) Klem. 1955

Éf	Jellemző fajkombináció		D	K
Co	Placynthium nigrum		1-5	V
Co	Thyrea pulvinata		+ - 4	II
		Collembion rupestris		
Co	Collema flaccidum		1-2	III
Co	Collema cristatum		+ - 1	II
Co	Leptogium lacerum		+ - 1	II
		Xeroverrucarietalia		
Ex	Verrucaria nigrescens		2-3	IV
Ex	Protoblastenia rupestris		+ - 1	III
Ex	Lecanora dispersa		+ - 2	II
Pl	Dermatocarpon monstrosum		1-2	II
End	Verrucaria calciseda		+ - 2	II
Pl	Gasparrinia murorum		+ - 2	II
Pa	Xanthoria aureola		+ - 2	II
Pl	Lecanora albescens		+ - 2	II
Ex	Caloplaca pyracea		+ - 2	II
Ex	Aspicilia calcarea		+ - 1	I
		Epipetretea lichenosa		
Pa	Physcia caesia		1-2	II
Pl	Squamaria muralis		+ - 1	I
			17 (10)	

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 82 %

Biológiai spektrum: Co 29, Ex 29, Pl 24, Pa 12, End 6 %.

Szélmarásos bazalttúfa a Kiserdőtetőn (Tihanyi félsziget), a *Placynthietum nigri* egyik előfordulási helye [Kenyeres—Tildy (1960) nyomán] — *Windgefressener Basaltbims am Kiserdőtető (Tihanyer-Halbinsel), eine der Fundstätten des Placynthietum nigri* (nach Kenyeres—Tildy)

A Badacsony, Szentgyörgyhegy, Szigliget és a Tihanyi félsziget bazaltszikláin, egy alkalommal töredékesen a Maros töltésén, ármentesítési célokra hozott andeziten találtam. (A, Dt).

Fotofil, hosszabb kiszáradást is elviselő, de az időszakos nedvességet igénylő, kissé bazofil társulás. Szilikátos kőzeten abban az esetben jelenik meg, ha a kőzet-felületre kevés mésztartalmú üledék rakódik.

Fejlődésmenete nem ismert. Ritka előfordulására való tekintettel az erre vonatkozó megfigyelések hiányosak.

Osztály. *Epigaeetea lichenosa* Klem. 1955

Sorozat. *Epigaeetalia* Klem. 1955

Csoport. *Toninion coeruleonigricantis* Hadač 1948

18. *Fulgensia fulgens* synsuum

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pl	<i>Fulgensia fulgens</i>	1-4	V
Pl	<i>Squamaria lentigera</i>	+ - 3	V
Pl	<i>Squamarina crassa</i>	+ - 3	III
Pl	<i>Endocarpon pusillum</i>	+	I
Pl	<i>Solorina saccata</i>	+ - 1	I
Pl	<i>Toninia coeruleonigricans</i>	+ - 4	V
Pl	<i>Lecidea decipiens</i>	+ - 2	IV
Pl	<i>Dermatocarpon hepaticum</i>	+ - 2	III
Pl	<i>Lecidea lurida</i>	+ - 1	II
Co	<i>Collema crispum</i>	+	I

Pe	<i>Peltigera rufescens</i>	+ - 3	IV
Cl	<i>Cladonia rangiformis</i>	+ - 3	IV
Cl	<i>Cladonia furcata</i>	+ - 3	IV
Cl	<i>Cladonia pyxidata</i>	+ - 2	III
Cl	<i>Cladonia subrangiformis</i>	+	I
Cl	<i>Cladonia fimbriata</i>	+	I
Cl	<i>Cladonia coniocraea</i>	+	I
Cl	<i>Cladonia foliacea alpicornis</i>	+	I
Pl	<i>Diploschistes bryophilus</i>	+	I
Pe	<i>Peltigera praetextata</i>	+ - 1	I
		<hr/>	
		20 (10)	

Homogenitás: 2,0

Genuszmutató: 60 %

Biológiai spektrum: Pl 50, Cl 35, Pe 10, Co 5 %.

Mésztartalmú, főleg dolomitörmelékess talajon élő fénykedvelő, hőtűrő, bazo-fil társulás.

A Budai hegységben, a Magyar Középhegység mészkővonulatain, a Bakonyban és a balatonmenti dolomitvonulat mentén mindenütt gyakori. Meszes homoktalajon az Alföld északibb területein töredékesen fordul elő. (A, D Dt DK, K, Ny Dt.)

A cönózis összetételére jellemző a számos *Cladonia*faj magas D és K értékekkel való megjelenése. Ezek közül mennyiségileg egyenlő arányban fordulnak elő a *Cladonia rangiformis* és a *Cl. furcata* fajok, amelyek közé és mellé húzódnak a termőhelyen a társulás *Placodium* típusú kéregtelepű fajai.

Tekintettel arra, hogy a *Fulgensia fulgens synusium* kialakulása a fanerogám asszociációk függvénye, nem tekinthető asszociáció értékűnek, hanem a gypsizint (mohaszint) egyik szinttársulásaként kell felfogni.

19. *Cladonietum symphicarphae* Doppelb. 1950

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	<i>Cladonia symphicarpha</i>	1 - 4	V
Co	<i>Collema multifidum</i>	1 - 2	II
Toninion coruleonigrantis			
Pl	<i>Toninia coeruleonigrans</i>	1 - 3	III
Pl	<i>Dermatocarpon hepaticum</i>	+ - 2	III
Pl	<i>Lecidea decipiens</i>	+ - 2	II
Co	<i>Collema tunaeforme</i>	+ - 1	II
Epigaeetalia—Epigaeetea lichenosa			
Pe	<i>Peltigera rufescens</i>	1 - 3	III
Cl	<i>Cladonia furcata</i>	+ - 2	II
Cl	<i>Cladonia rangiformis</i>	+ - 1	II
Pl	<i>Solorina octospora</i>	+ - 1	I
Cl	<i>Cladonia pyxidata</i>	+ - 1	I
		<hr/>	
		11 (7)	

Homogenitás: 1,5

Genuszmutató: 63 %

Biológiai spektrum: Cl 36, Pl 36, Co 19, Pe 9 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, neutrofil társulás.

A Sátorhegységben és a Vendvidéken jól megvilágított erdőtalajon fordul elő. (ÉK, Ny Dt.)

Megtelepülése előtt a talajon *Cladonia*ak elsődleges telepei jelennek meg. A társulásba később behatoló mohafajok higroszkopicitása lehetővé teszi az odakerült száraz növények magvainak kicsírázását, amelyek a zuzmótársulás helyét később elfoglalják.

20. Endocarpetum pusilli Gallé 1964

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pl	Endocarpon pusillum	+ - 4	V
Pl	Endocarpon pallidum	+ - 1	IV
Pl	Endocarpon sorediatum	+ - 1	II
Toninion coeruleonigricantis			
Ex	Caloplaca aurantiaca	+ - 1	I
Pl	Gasparrinia decipiens	+ - 1	I
Pl	Lecidea decipiens	+ - 1	I
Pl	Caloplaca teicholyta	+ - 1	I
Sk	Caloplaca incrustans	+ - 1	I
Epigaeetalia és Epigaeetea lichenosa			
Ex	Lecanora dispersa	+ - 2	III
Ex	Lecanora umbrina terrigena	+ - 1	I
Ex	Lecanora crenulata argillicola	+ - 4	V
Pl	Lecanora albescens deminuta	+ - 1	I
Ex	Caloplaca pyarcea pyrrhroma	+ - 1	I
Co	Collema pulposum	+ - 1	I
Fontosabb kísérők			
a) Zuzmók			
Ex	Candelariella vitellina	+	I
Ex	Candelariella aurella	+	I
Pl	Squamaria albomarginata	+	I
Pa	Xanthoria parietina	+	I
An	Physcia tenella saxicola	+	I
b) Mohok			
Br	Aloina aloides	+	I
Br	Aloina ericifolia	+	I
Br	Aloina rigida	+	I
Br	Bryum argenteum	+	I
Br	Pterigoneurum pusillum	+	I

25 (12)

Homogenitás: 2,1

Genuszmutató: 54 %

Biológiai spektrum: Pl 34, Ex 29, Br 21, Sk 4, Pa 4, An 4, Co 4 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, mérsékelten bazofil zuzmótársulás.

A Kárpátmedence területén függélyes helyzetű löszfalakon fordul elő. Klasszikus lelőhelyén, a Tokaji-hegyen kívül a délbácskai Mozsor (Mošorin) mellől, ugyancsak meredek löszfalról került elő. (É.)

A löszfalak benépesülése apró Lecanora crenulata termőtestekkel kezdődik, teljes kifejlődését az apró löszkedvelő mohok megjelenésekor éri el. Minthogy a csapadék lemosó hatása következtében a löszfal felülete gyorsan lepusztul, az Endocarpetum pusilli után más cönózis nem képes megtelepedni s ezért zárótársulásnak tekinthető.

Csoport. Cladonion silvaticae Klem. 1950

21. Cladonai foliacea—Cladonia magyarica—Syntrichia ruralis synsuum
(3. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	Cladonia foliacea	1-5	IV-V
Cl	Cladonia magyarica	1-4	IV-V
Cl	Cladonia rangiformis	1-3	III
Cl	Cladonia furcata	1-2	II-III
Cl	Cladonia pyxidata	1-2	I
Cl	Cladonia chlorophaea	1-2	I

Cladonia foliacea — Cladonia magyarica — Syntrichia ruralis synus

3. táblázat

A felvételek sorszáma		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A felvételek helye és tengerszint feletti magassága		Csongrád megye, Szeged-Ásotthalom, Emlékerdő. 114 m. s. m.																			
A felvételek időpontja		1965. IX. 12.																			
Szubsztrátum		Erdei tisztás homoktalaja																			
Megvilágítás lux-értékben		16—17 000 lux																			
Borításfok a felület %-ában		90—100																			
Éf	Karakterfajok																				
Cl	Cladonia foliacea	1	1	2	3	1	2	4	5	3	2	2	3	3	3	4	3	3	2	3	2
Cl	Cladonia magyarica	3	2	3	2	4	3	1	1	4	4	4	3	3	2	2	2	2	3	2	3
Cl	Cladonia rangiformis		2		3		2		1				1	1	1			3	2		1
Cl	Cladonia furcata	1	1	2		1		1			2						1	1			2
Cl	Cladonia pyxidata	2				1						1	1								
Cl	Cladonia chlorophaea		1				1			2		1				1					
Cl	Cladonia fimbriata			1	2			1	1										2		
Cl	Cladonia coniocraea	1	1			2					1										
Cl	Cladonia subulata						1							1				2	1		
Cl	Cladonia subrangiformis								+	1	1	+		+	1	+					
Pa	Parmelia pokornyi			1				+					+	+	1	+		+	1	1	
Pa	Parmelia conspersa								1								+	+			
Pa	Parmelia pulvinaris						+	1													
Br	Syntrichia ruralis arenicola		2	3	2						2	2		2		2	2				2
Br	Pleurochaete squarrosa	1				1				1					3		1	1			
Br	Ceratodon purpureus			1	2		1						1	1						1	1
Br	Encalypta vulgaris					1	+														
Br	Tortella inclinata							1	+												
Br	Camptothecium lutescens										1								1	+	
Br	Thuidium abietinum									1									+	+	1
	Az egyes felvételekben előforduló fajok száma	6	7	7	6	7	8	7	6	6	7	6	6	6	6	6	6	6	6	8	7

Cl	Cladonia fimbriata	1-2	I
Cl	Cladonia coniocraea	1-2	I
Cl	Cladonia subulata	1-2	I
Cl	Cladonia subrangiformis	+ -1	I
Pa	Parmelia pokornyii	+ -1	I
Pa	Parmelia conspersa	+ -1	I
Pa	Parmelia pulvinaris	+ -1	I
Br	Syntrichia ruralis arenicola	2-3	III-V
Br	Pleurochaete squarrosa	1-3	II-III
Br	Ceratodon purpureus	1-2	II
Br	Encalypta vulgaris	+ -1	I
Br	Tortella inclinata	+ -1	I
Br	Camptothecium lutescens	+ -1	I
Br	Thuidium abietinum	+ -1	I
		20 (7)	

Homogenitás: 2,8

Genuszmutató: 45 %

Biológiai spektrum; Cl 50, Br 35, Pa 15%.

Fénykedvelő, magas inszolációt tűrő, szárazságtűrő, mérsékelten acidofil társulás, a magyar homokpuszták jellemző zuzmócönözisa.

A Nagy- és Kisalföld homokpusztáin és homokkő erdőségeinek tisztásain, a drávamenti síkságon fordul elő (A, D Dt).

A szinttársulás megjelenése apró mohok megtelepülésével kezdődik, melyek közé Cladonia altelepek keverednek. Rendesen ott jelennek meg a sívóhomokon, ahol más növények képtelenek megtelepülni. A szinttársulás később magvas növényeknek adja át a helyét.

22. Cladonietum mitis continentale Krieger 1937

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	Cladonia mitis	2-4	V
Cl	Cladonia pleurota	+ -1	V
Cl	Cladonia degenerans	+ -1	IV
Cl	Cladonia impexa	+ -1	III
Cl	Cladonia rangiferina	+ -2	II
Cladonion silvaticae			
Cl	Cladonia silvatica	+ -2	IV
Cl	Cladonia furcata	+ -2	IV
Cl	Cladonia squamosa	1-2	III
Cl	Cladonia chlorophaea	1-2	III
Cl	Cladonia floerkeana	+ -2	II
Cl	Cladonia coniocraea	+ -1	I
Cl	Cladonia foliacea alcornis	+ -1	I
Cl	Cladonia deformis	+	I
Cl	Cladonia glauca	+	I
Cl	Cladonia fimbriata	+	I
Cl	Cladonia cariosa	+	I
Epigaeetalia lichenosa			
Pe	Peltigera rufescens	1-2	II
Pe	Peltigera canina	1-2	II
		18 (10)	

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 11 %

Biológiai spektrum: Cl 85, Pe 11%.

Csévharasztpusztai nyáras-borókás, a *Cladonia foliacea* — *Cladonia magyarica* — *Syntrichia ruralis* szinuzium egyik termőhelye [Kenyeres—Tildy (1960) nyomán] — Pappel—Wacholdergruppe in Csévharasztpuszta, eine der Fundstätten der Synusie *Cladonia foliacea*—*Cladonia magyarica*—*Syntrichia ruralis* (nach Kenyeres—Tildy)

Fénykedvelő, mérsékelten szárazságtűrő, acidofil társulás, amely szél által hajtott telepekből letöredező telepfragmentumok által szaporodik.

Hegyvidékeinken törmelékes, savanyú (pH 3,2—4,4) erdőtalajon, erdőzégeken, világos tisztásokon jelenik meg. (ÉK, K, Ny Dt.)

Szukkesszió tekintetében a *Cladonia squamosa* szinúziум felé halad.

23. *Cladonietum alcicornis danubiale* Gallé 1973

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Cladonia foliacea alcicornis</i>	1-4	V
Cl	<i>Cladonia furcata</i>	1-3	IV
Cl	<i>Cladonia rangiformis</i>	1-3	IV
Differenciális faj			
Cl	<i>Cladonia magyarica pocilliformis</i>	1-2	IV
Epigaeetalia			
Cl	<i>Cladonia mitis</i>	+ - 1	III
Cl	<i>Cladonia chlorophaea</i>	1-2	II
Cl	<i>Cladonia silvatica silvestris</i>	+ - 1	I
Cl	<i>Cladonia cornutoradiata</i>	1-3	II
Cl	<i>Cladonia glauca</i>	1	I
Cl	<i>Cladonia fimbriata</i>	+ - 3	IV
Cl	<i>Cladonia coniocraea ceratodes</i>	1-3	III
Epigaeetea lichenosa			
Pe	<i>Peltigera rufescens</i>	1-2	II
Ex	<i>Bacidia muscorum</i>	+ - 1	I
Kísérők: a) Zuzmók			
Cl	<i>Cladonia major</i>	+ - 1	I
Cl	<i>Cladonia symphicarpia</i>	+ - 1	I
Cl	<i>Cladonia nemoxyna</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Diploschistes parasiticus</i>	+ - 2	II
Ex	<i>Diploschistes bryophilus</i>	+ - 1	I
b) Mohok			
Br	<i>Syntrichia ruralis</i>	+ - 3	III
Br	<i>Pleurochaete squarrosa</i>	1-2	II
Br	<i>Polytrichum juniperinum</i>	1-2	II
		21 (10)	

Homogenitás: 2,0

Genuszmutató: 30%

Biológiai spektrum: Cl 65, Ex 15, Pa 5, Pe 5, Br 10%.

Mérsékeltén fénykedvelő, kevésbé acidofil társulás. A nedves talaj és a levegő magasabb páratartalma a társulás optimális fázisa kialakulásának kedvez.

Alföldi homoki erdőkben feketefenyvesek szélén és borókabokrok közelében fordul elő. (A, KA, D Dt.)

A nyirkos homokfelületen először mohagyeppek jelennek meg, melyeknek felületére később *Cladonia magyarica pocilliformis* települ, ezután jelennek meg a többi *Cladonia*fajok előtelepei, majd a mohagyeppeket az „élősködő” *Diploschistes* borítja el. Homokterületeink, borókásaink egyik jellemző társulása.

24. *Cladonietum cenoteae* Frey 1927

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	<i>Cladonia cenotea</i>	1-4	V
Cl	<i>Cladonia digitata</i>	+ - 4	V
Cl	<i>Cladonia coniocraea</i>	+ - 4	V
Cl	<i>Cladonia ochrochlora</i>	+ - 2	IV
Cl	<i>Cladonia bacillaris</i>	+ - 2	III
Cl	<i>Cladonia macilenta</i>	+ - 2	III
Cl	<i>Cladonia floerkeana</i>	+ - 2	III
Cl	<i>Cladonia polydactyla</i>	+ - 1	II
Cl	<i>Cladonia botrytes</i>	+ - 1	I
Cl	<i>Cladonia carneola</i>	+ - 1	I
Cladonion silvaticae			
Cl	<i>Cladonia chlorophaea</i>	1-5	V
Cl	<i>Cladonia fimbriata</i>	+ - 3	III
Cl	<i>Cladonia glauca</i>	+ - 2	II

Cl	Cladonia furcata	+ - 2	II
Cl	Cladonia silvatica	+ - 2	I
Cl	Cladonia squamosa	+ - 1	I
Cl	Cladonia pleurota	+ - 1	I
Cl	Cladonia deformis	+ - 1	I
	Epigaeetalia		
Cl	Cladonia pyxidata	+ - 2	I
		19 (9)	

Homogenitás 2,1

Genuszmutató: 53%

Biológiai spektrum: Cl 100%.

Mezofil, a fény iránt közömbös, igen acidofil társulás.

Magashegységeink és az Alpokalja savanyú erdőtalajain fordul elő (ÉK, Ny Dt).

A társulás fejlődése Cladonia coniocraea és Cl. digitata telepek megjelenésével kezdődik, amelyeket a Cl. cenotea követ. Az erdőtalaj zuzmófajai közé később mohok is települnek.

25. Cladonietum delicatae Poelt 1951

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	Cladonia delicata	1-4	V
	Cladonion silvaticae		
Cl	Cladonia digitata	1-2	II
Cl	Cladonia squamosa	+ - 1	I
Cl	Cladonia coniocraea	+ - 1	I
Cl	Cladonia macilenta	+ - 1	I
	Kísérő		
Pa	Hypogymnia physodes	+ - 1	I
		6 (4)	

Homogenitás: 1,5

Genuszmutató: 33%

Biológiai spektrum: Cl 83, Pa 17%.

Fotoneutrális, mezofil és acidofil társulás, amely félárnyékos erdőkben kivágott fák, elsősorban tölgyek tönkjein jelenik meg. Hazánk területén a Kőszegi-hegységben fordul elő (Ny Dt.)

Fejlődésmenete ismeretlen. Valószínű, hogy az első megtelepülő itt is a Cladonia coniocraea, a fatönk korhadásának előrehaladtával jelennek meg a Parmelia típusú telepek.

26. Cladonia squamosa synsuum

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Cl	Cladonia squamosa	3-5	V
Cl	Cladonia coniocraea	+ - 2	III
Cl	Cladonia degenerans	+ - 2	III
Cl	Cladonia chlorophaea	+ - 2	III
Cl	Cladonia polydactyla	+ - 1	I
Cl	Cladonia pyxidata	+ - 1	I
Pl	Diploschistes bryophilus	+ - 1	I
Sk	Pertusaria lactea	+ - 1	I
Ex	Lecidea carpathica	+	I
	Kísérő		
Br	Dicranum undulatum	1-2	II
		10 (8)	

Homogenitás: 1,2

Genuszmutató: 50%

Biológiai spektrum: Cl 60, Sk 10, Pl 10, Ex 10, Br 10%.

Fotoneutrális, mezofil és acidofil társulás, amely árnyékos vagy félárnyékos erdőkben fekvő nagyobb sziklatömbök függőleges helyzetű oldalfelületeit kedveli. A társulásban számottevő borítással lombos mohok is előfordulnak, amelyek a sziklafelület nedvességét s ezzel a zuzmók létfeltételeit és gyors növekedését is biztosítják.

Legszebb kifejlődésében a Mátra-hegységben a Kékestetőről a Saskő felé haladva sűrű lomboszatú erdőben álló sziklákon találtam (ÉK, K, Ny Dt).

A színúriumot más zuzmó-moha társulás nem követi, tehát az említett sziklafelületeken zárótársulásként fogható fel.

Osztály. Epiphytetea lichenosa Klem. 1955

Sorozat. Leprarietalia Barkm. 1958

Csoport. Calicion hyperelli (Hadač 1944) Barkm. 1958

27. *Lepraria candelaris* synsuum

Ék	Jellemző fajkombináció	D	K
Sk	<i>Lepraria candelaris</i>	+ - 4	V
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	+ - 2	III
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+ - 2	II
Ra	<i>Evernia prunastri</i>	+ - 2	II
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+ - 2	II
Ex	<i>Lecanora carpinea</i>	+ - 2	II
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+ - 2	II
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+ - 1	II
Sk	<i>Lepraria aeruginosa</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Candelariella xanthostigma</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+ - 1	I
Sk	<i>Phlyctis agelaea</i>	+ - 1	I
		12 (7)	

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 83 %

Biológiai spektrum: Sk 34, Ex 34, Pa 25, Ra 7%.

Árnyékkedvelő, mezofil, nitrofil, enyhén acidofil társulás, mely az ország egész területén beárnyalt törzsű, idősebb lombos fák repedezett héjkérgén fordul elő. (M.)

A cönózist a *Lecanoretum carpinea* és *Lecanoretum subfuscatae* társulások előzik meg. A szukcesszió enyhén savanyú kémhatású aljzaton a *Physcietum ascendentis*, majd a *Parmelietum furfuraceae*, neutrális kémhatás mellett a *Parmelietum acetabuli* felé halad.

28. *Cyphelium tigillaris* (Šmarda 1940) Klem. 1955

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Cyphelium tigillare</i>	+ - 4	IV
Ba	<i>Calicium minutum</i>	+ - 1	III
Ba	<i>Calicium trabinellum</i>	+ - 1	I
Ba	<i>Calicium sphaerocephalum</i>	+ - 1	I
Ba	<i>Calicium floerkei</i>	+ - 1	I
<i>Coniocybion gracilentae</i>			
Ba	<i>Coniocybe furfuracea</i>	+ - 2	II
Ba	<i>Coniocybe sulphurea</i>	+ - 1	I
Ba	<i>Chaenotheca trichialis</i>	+ - 1	I

		Epixyletalia		
Ex	Lecanora varia		+ - 2	II
Ex	Bacidia cinerea		+ - 1	I
		Epiphytetea lichenosa		
Pa	Hypogymnia physodes		+ - 1	I
			<hr/>	
			11 (7)	

Homogenitás: 1,5

Genuszmutató: 63%

Biológiai spektrum: Ba 64, Ex 27, Pa 1%.

Változó, inkább alacsony fényigényű, acidofil társulás, amely páratelt levegőt, magas levegőnedvességet igényel. Az aljzatot hézagosan borítja, karakterfajai gyorsan növekednek, de gyorsan is pusztulnak. Lekérgezett tuskókon, korhadó lombos fák törzsének alsó, talajfeletti szintjén jelenik meg.

Inkább magashegyi társulás, mely hazánkban kisebb fajszámmal jelenik meg s összetétele a nyugat-európai lelőhelyekéhez képest a típusos cönózistól eltér, amennyiben nálunk a Biatora és Biatorella fajok a cönózisból hiányoznak.

Az anthropogén hatásokat kevésbé tűri, ezért pl. a Budai hegységben, ahol ezek a hatások erőteljesen megnyilvánulnak csak fragmentumokban fordul elő. (K, Ny Dt.)

Első megtelepülők a vékonyelű Caliciumok. Minthogy a társulás az aljzattal együtt pusztul, zárótársulásnak tekinthető.

Sorozat. Lecanoretalia variaie Barkm. 1958

Csoport. Lecanorion variaie Barkm. 1958

29. Candelarietum concoloris Gallé 1933

(4. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Sk	Candelaria concolor	1-5	V
An	Physcia ascendens	1-4	IV
Pa	Physcia aipolia	1-2	III
Pa	Physcia stellaris	1-2	III
An	Physcia tenella	+ - 1	II
Lecanorion variaie			
Ex	Lecanora subfuscata	+ - 1	III
Ex	Lecidea elaeochroma	+ - 1	III
Ex	Lecidea parasema	+ - 1	II
Ex	Lecanora carpinea	+ - 1	II
Ex	Lecanora rugosa	+ - 1	II
Leprarietalia			
Pa	Xanthoria parietina	1-3	II
Sk	Xanthoria candelaria	1-2	II
Epiphytetea lichenosa			
Pa	Parmelia sulcata	1-2	II
Pa	Hypogymnia physodes	+ - 2	II
Kísérők			
Ra	Evernia prunastri	+	I
Pa	Physcia orbicularis	+	I
Ex	Buellia punctata	+	I
			<hr/>
			17 (7)

Homogenitás: 2,1

Genuszmutató: 53%

Biológiai spektrum: Pa 38, Ex 30, Sk 13, An 13, Ra 6%.

Candelarietum concoloris

4. táblázat

A felvételek sorszáma		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A felvételek helye		Csongrád megye, Deszk, arborétum. (83 m. s. m.)																			
A felvételek időpontja		1930. IX. 10.																			
Aljzat	Aesculus hippocastanum											Celtis occi- dentalis				Sophora japonica					
	I. törzs								II. törzs		III. törzs										
Talajszint feletti magasság/cm	50	80	100	140	150	160	150	175	115	130	55	130	140	150	60	85	110	140	70	100	
Expozíció	N	N	N	N	N	N	S	S	S	S	S	SE	SE	SE	N	N	N	N	SE	SE	
Borításfok a terület %-ában	40	70	80	80	90	85	70	90	85	85	80	80	80	60	40	40	65	30	80	80	
Éf	Karakterfajok																				
Sk	Candelaria concolor	2	3	4	3	4	1	3	5	4	4	4	2	3	2	2	1	2	1	2	3
An	Physcia ascendens	+	+	1	+		+	+		+	1	1	3	2	2					2	1
Pa	Physcia aipolia	1	1				2	+			1					1	2	2		+	
Pa	Physcia stellaris	1	1		2		1				1		+				1	1	+		
An	Physcia tenella		+			+		1	+				+								
Ex	Lecanora subfuscata			+			+			1	+	+	+		+				+	+	
Ex	Lecidea elaeochroma	+					+			1	+	+	+		+	+			+		
Ex	Lecidea parasema			+					+			+	+	+					1		
Ex	Lecanora carpinea					+						+	+		+		+				
Ex	Lecanora rugosa			+	+					1	+	1									
Pa	Xanthoria parietina				1	3	3		1				1	1		1				2	2
Sk	Xanthoria candelaria	1	1		+	+											1			1	+
Pa	Parmelia sulcata			+				1							1	1		1	1		
Pa	Hypogymnia physodes			+				+							1	+		1	+		
	Kísérők																				
Ra	Evernia prunastri																		+		
Pa	Physcia orbicularis			+			+					+									+
Ex	Buellia punctata																		+	+	
Az egyes felvételekben előforduló fajok száma		6	6	8	6	5	8	6	5	5	7	7	8	5	6	6	5	5	9	5	7

Fénykedvelő, mezofil, neutrofil, enyhén koniofil társulás.

Lombos fák kissé repedezett héjkérgén az ország délibb részein fordul elő (A).

A társulást a törzsek fiatalabb korában a *Lecanoretum carpineae* előzi meg.

30. *Lecanoretum allophanae* Duvign. 1942

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Lecanora allophana</i>	1–4	V
	<i>Lecanorion varia</i>		
Ex	<i>Lecanora varia</i>	1–2	III
Ex	<i>Lecanora carpinea</i>	+–1	II
Ex	<i>Lecanora pallida</i>	+–1	II
Sk	<i>Candelaria concolor</i>	+–1	I
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+–1	I
	<i>Lecanoretalia varia</i>		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+–2	IV
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+–2	III
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	+–1	I
Ex	<i>Bacidia rosella</i>	+–1	I
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+–1	I
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+–1	I
		12 (7)	

Homogenitás: 1,66

Genuszmutató: 70%

Biológiai spektrum: Ex 58, Sk 25, Pa 17%.

Fénykedvelő, enyhén nitrogén tűrő, inkább mezofil társulás, amely magasabb páratartalmú levegőben gyorsabban fejlődik ki. Mint kéreglakó enyhén acidofil.

Nyílt helyzetben álló díszfákon, gyümölcsfákon, erdőszéli vagy tisztások szélén álló fatörzseken az egész ország területén előfordul (M).

Az első megtelepülők az aljzaton *Lecanora* telepek. A társulás idősebbé válása során Pa-típusú lombos zuzmók lépnek fel, elsősorban a *Hypogymnia physodes*, majd a *Parmelia sulcata* osztálykarakterfajok.

31. *Lecanoretum symmictae* Klem. 1953

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Lecanora symmicta</i>	+–1	V
Ex	<i>Lecanora hagenii</i>	+–1	V
Ex	<i>Lecanora symmictera</i>	+–1	III
	<i>Lecanorion varia</i>		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+–2	IV
Ex	<i>Lecanora umbrina</i>	+–2	II
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+–1	I
	<i>Lecanoretalia varia</i>		
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+–2	IV
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+	II
Ex	<i>Rinodina pyrina</i>	+	I
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+	I
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+–1	IV
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+–1	III
		12 (5)	

Homogenitás: 2,4

Genuszmutató: 58%

Biológiai spektrum: Ex 75, Pa 25%.

Xerofil, illetve mezofil, fotoneutrális, acidofil társulás.

Megmunkált holtfán, kerítésdeszkákon és -léceken, faépületek deszkáin és tetején, kút-kávákon, sőt napraforgóból készült kerítésen fordul elő az ország alacsonyabb fekvésű tájain (A, D Dt, Dt, KA).

A deszkafelületeken a *Lecanora hagenii* és a *L. symmicta* az első megtelepülők. A deszkafelület korhadásának előrehaladtával Pa-típusú lombos zuzmók (*Xanthoria parietina*, *Parmelia sulcata*, *Hypogymnia physodes*) borítják el a területet.

32. *Rinodinetum exiguae* Klem. 1952

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Rinodina exigua</i>	1–3	V
Ex	<i>Caloplaca teicholyta</i>	1–2	III
	<i>Lecanorion varia</i>		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	1–2	III
Ex	<i>Lecanora symmicta</i>	+–1	II
Ex	<i>Lecanora hagenii</i>	+–1	II
	<i>Leprarietalia</i>		
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	1–2	IV
Ex	<i>Candelariella vitellina assericoila</i>	+–2	III
Ex	<i>Lecanora varia</i>	+–2	I ₁
An	<i>Physcia tenella</i>	+–2	I
Pa	<i>Physcia orbicularis</i>	+–2	I
An	<i>Physcia ascendens</i>	+–1	I
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	1–2	IV
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	1–2	III
		13 (8)	

Homogenitás: 1,5

Genuszmutató: 61 %

Biológiai spektrum: Ex 62, Pa 23, Ex 15 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, inkább neutrofil társulás.

Idős kerítéseken, öreg temetőkből puhafából készült padok felületén és sírkerítéseken, inkább az északkeleti Alföldön (A).

Lecanora subfuscata, *Lecidea parasema* és *Lecanora hagenii* képezik az első megtelepedő fajokat. A deszkaépítmények idősödésével *Physcia orbicularis* és An-típusú *Physcia* fajok, végül pedig *Hypogymnia physodes* lépnek fel a társulásban. Idős, nem porosodó, széljárta kerítések függőleges helyzetű deszkáin *Pseudevernia furfuracea* is fellép, amely a *Parmelietum furfuracea* társulásba való átmenetre mutat hajlamot.

33. *Phlyctis argena* synusium

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+–5	V
Sk	<i>Phlyctis agelaea</i>	+–2	III
Ex	<i>Lecanora carpinea</i>	+–3	III
Ex	<i>Lecanora pallida</i>	+–1	II
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+–1	II
Ex	<i>Lec dea parasema</i>	+–2	III
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	1–2	III
Sk	<i>Pertusaria globulifera</i>	1–2	II
Ra	<i>Evernia prunastri</i>	1–2	I

Pa	Parmelia caperata	1-2	I
Pa	Hypogymnia physodes	+ -2	II
Pa	Parmelia sulcata	+ -1	I
		<hr/>	
		12 (7)	

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 58%

Biológiai spektrum: Sk 33, Ex 33, Pa 25, Ra 9%.

Árnyékkedvelő, mezofil, nitrofil, kismértékben acidofil szinttársulás.

Kevésbé repedezett héjkérgű erdei fák törzsének középső szakaszán és talajfeletti részein jelenik meg az ország egész területén (M).

A társulás ritkább kísérőfajai között *Protococcus viridis* zöldmoszat, a törzs magasabb szintjein *Ramalina pollinaria* és *Lepraria aeruginosa* zuzmók és esetenként, a törzsek talajhoz közelebb eső szakaszain, *Pylaea polyantha* lombos moha is megjelenhetik.

34. *Bacidietum rosellae* Almb. 1948

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Bacidia rosella</i>	+ -4	V
<i>Lecanorion varia</i>			
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+ -3	IV
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+ -3	IV
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+ -1	I
<i>Leprarietalia</i>			
Ex	<i>Pertusaria pertusa</i>	1-2	III
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	1-2	III
End	<i>Opegrapha atra</i>	1-2	III
End	<i>Pyrenula nitida</i>	1-2	III
Ra	<i>Evernia prunastri</i>	1-2	II
Sk	<i>Pertusaria leioplaca</i>	1-2	II
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	1-2	II
Ra	<i>Ramalina farinacea</i>	1-2	II
Pa	<i>Parmelia aspera</i>	1-2	II
Pa	<i>Parmelia subargentifera</i>	1-2	I
Sk	<i>Pertusaria globulifera</i>	1-2	I
<i>Epiphytetea lichenosa</i>			
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	1-2	II
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+ -1	I
		<hr/>	
		17 (9)	

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 64%

Biológiai spektrum: Ex 30, Sk 23, Pa 23, End 22, Ra 12%.

Árnyékkedvelő, mezofil, neutrofil vagy kissé acidofil társulás.

Simakérgű erdei fák, elsősorban bükkfák az ország csapadékosabb nyugati erdőterületein fordul elő (Ny Dt).

Csapadékosabb területeken fejlődésmenete a *Phlyctidietum argenae* felé halad.

35. *Caloplacoso Bacidietum luteolae* Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Bacidia luteola</i>	1-2	IV
<i>Differenciális fajok</i>			
Ex	<i>Caloplaca cerina</i>	+ -1	I
Ex	<i>Caloplaca pyracea</i>	+ -1	I

		Lecanorion variaie		
Ex	Lecanora subfuscata		+ - 1	II
Ex	Candelariella vitellina		+ - 1	I
		Leprarietalia		
Sk	Pertusaria globulifera		+ - 1	II
Ex	Lecidea parasema		+ - 1	I
Sk	Candelaria concolor		+ - 1	I
		Epiphytetea lichenosa		
Pa	Parmelia sulcata		+ - 1	II
Pa	Hypogymnia physodes		+ - 1	I
		Kísérő		I
Pa	Physcia stellaris		+ - 1	
			<hr/>	
			11 (9)	

Homogenitás: 1,2

Genuszmutató: 90%

Biológiai spektrum: Ex 55, Pa 27, Sk 18%.

Az előbbi társulásnál kevésbé árnyékkedvelő, a száraz periodusokat is jobban elviseli. Erdei vagy erdőszéli fák nyílt helyzetben álló törzseinek alsó és középtáján, különböző expozícióban jelenik meg.

Nagyobb alföldi erdőkben és középhegységeink erdeiben fordul elő (A, D K, Dt, K).

36. *Lecanoretum carpineae continentale* (Gallé 1930) Barkm. 1958
(5. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció		D	K
Ex	Lecanora carpinea		+ - 3	V
Ex	Caloplaca cerina		+ - 1	II
		Lecanorion variaie		
Ex	Lecanora subfuscata		+ - 3	III
Ex	Candelariella vitellina		+ - 2	II
Ex	Buellia punctata		+ - 1	I
Ex	Lecanora pallida		+ - 1	I
Ex	Rinodina pyrina		+ - 1	I
Sk	Phlyctis argena		+ - 1	I
		Lecanoretalia variaie		
Ex	Lecidea elaeochroma		+ - 3	IV
Ex	Lecidea glomerulosa		+ - 2	III
Sk	Pertusaria globulifera		+ - 1	I
Ra	Evernia prunastri		+ - 1	I
Pa	Xanthoria parietina		+ - 1	I
End	Arthonia radiata		+	I
		Epiphytetea lichenosa		
Pa	Hypogymnia physodes		1 - 3	II
Pa	Parmelia sulcata		+ - 2	I
			<hr/>	
			16 (7)	

Homogenitás: 2,2

Genuszmutató: 75%

Biológiai spektrum: Ex 56, Pa 19, Sk 13, End 6, Ra 6%.

Szórt fényben előforduló neutrofil, enyhén nitrofil, mezofil társulás.

Síma kérgű vagy kissé rücskös héjkérgű, diffúz fényben álló fatörzseken az ország egész területén megtalálható (M).

Pionír fajai a *Lecanora subfuscata*, *Lecidea parasema*, illetve maga a *Lecanora carpinea*. A szukcesszió később a *Physcietum ascendentis*, széljárta fatörzseken a *Parmelietum furfuraceae* felé halad.

Lecanoretum carpineae continentale

5. táblázat

A felvételek sorszáma		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A felvételek helye és tengerszint feletti magassága		Csongrád megye, Mindszent, Tiszaártér. (84 m. s. m.)																			
A felvételek időpontja		1959. VII. 27.																			
Aljzat		Fraxinus excelsior																			
		I. törzs			II. törzs			III. törzs		IV. törzs		V. törzs			VI. törzs			VII. törzs			
Talajszint feletti magasság/cm		40	80	130	40	80	120	60	80	90	130	110	130	140	110	130	150	40	60	90	110
Expozíció		W	W	W	W	W	W	W	W	NW	NW	SW	W	SW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW
Borításfok a terület %-ában		60	45	55	85	55	35	85	55	45	90	70	80	55	40	55	30	75	60	30	90
Éf	Karakterfajok																				
Ex	Lecanora carpinea	+	2	2	3	2	2	4	3	2	2	3	3	2	2	3	2	3	3	1	3
Ex	Caloplaca cerina		1			+					1		+		+			1	+	+	
Ex	Lecanora subfuscata	+	1	1	+				+				1	+		+	+				
Ex	Candelariella vitellina					1	+	+				+				+		+		2	
Ex	Buellia punctata	1							+				+		+		+				
Ex	Lecanora pallida		+		+	1	1			1				+				+		1	
Ex	Rinodina pyrina			+								1			+	+		+			
Sk	Phlyctis argena	1	1	+	1	+															
Ex	Lecidea elaeochroma	3	1	2	2	2	1	1		1	1	1			1	+	+	2		2	
Ex	Lecidea glomerulosa			+				+	+	+		+	+	2			+		1		
Sk	Pertusaria globulifera																			1	
Ra	Evernia prunastri	+		+			+	+	+		1			+							
Pa	Xanthoria parietina			+				+	+	1	+	+		+	1	+	1		+	+	
End	Arthonia radiata					+		+	+												
Pa	Hypogymnia physodes				1		1	1	1	1	3	1			1						
Pa	Parmelia sulcata											1	2	1		1	1	+	+	1	
Az egyes felvételekben előforduló fajok száma		6	6	8	6	7	6	8	7	6	6	8	6	7	7	7	6	6	6	7	6

Lecanoretum carpineae montanum Barkm. 1958

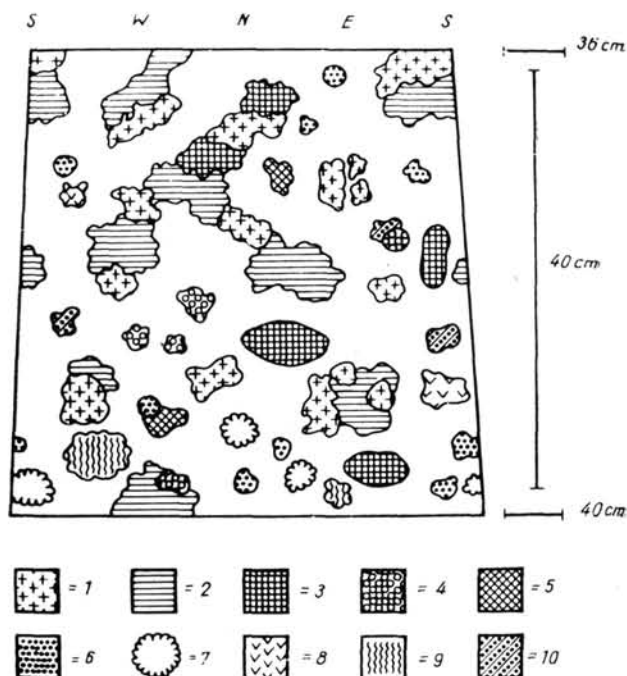
Az előbbi társulással sok tekintetben egyezik. Az asszociáció karakterfajai között azonban megjelenik a *Lecanora distans* és *Bacidia rosella* is, mindketten $D+ -1(2)$ és $K I$ értékekkel. A csoportkarakterfajok között *Candelariella xanthostigma* ($D+ -1$, $K II$), a sorozatkarakterfajok között *Pertusaria amara* ($D+ -2$, $K II$) és *Xanthoria parietina* ($D+ -2$, $K II$) is megtalálható.

Magas és középhegységeinkben előforduló nem ritka változat (DK, Dt, ÉK, K, NyDt).

Fejlődésmenete is hasonló az előző asszociációéhoz. A zárótársulás rendszeren *Parmelietum furfuraceae*.

Sorozat. *Arthonietalia radiatae* Barkm. 1958

Csoport. *Graphidion scriptae* Ochn. em. Barkm. 1958

Lecanoretum carpineae continentale epifiton zuzmótársulás vázlatja egy *Prunus domestica* törzs kiterített palástján. (Eredeti) —
 Skizze der epifitonischen Flechtenassoziation *Lecanoretum carpineae continentale* auf der Mantelfläche des Stammes eines *Prunus domestica* (original)

37. *Graphis scripta* synusium

Éf Jellemző fajkombináció
 End *Graphis scripta*
 End *Pyrenula nitida*

D
 $+ -2$
 $+ -2$

K
 V
 III

Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+ - 2	II
End	<i>Arthonia radiata</i>	+ - 1	II
End	<i>Opegrapha lichenoides</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Buellia punctata</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Rinodina pyrina</i>	+ - 1	I
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+ - 1	I
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	+ - 1	I

10 (6)

Homogenitás: 1,6

Genuszmutató: 100%

Biológiai spektrum: End 40, Ex 40, Sk 20%.

Kis fényigényű, mezofil, acidofil társulás, amely a túlzott kiszáradást nem kedveli, hanem az egész évre egyenletesen elosztott csapadéku vidékeken honos.

Simakérgű erdei fáink alsó részén, elsősorban bükkfákon és égerfákon jelenik meg, (DK, Dt, ÉK, K, Ny Dt).

Hazánkban legtöbb helyen fragmentumokban található. Egyébként középhegységeink bükkfatörzsének záró zuzmótársulása.

38. *Opegraphetum herpeticae* Almb. 1948

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
End	<i>Opegrapha herpetica</i>	+ - 4	V
End	<i>Opegrapha atra</i>	+ - 3	IV
End	<i>Opegrapha bullata</i>	+ - 1	I
	<i>Graphidion scriptae</i>		
End	<i>Graphis scripta</i>	+ - 3	IV
End	<i>Pertusaria leioplaca</i>	+ - 3	III
End	<i>Pyrenula nitida</i>	+ - 2	II
End	<i>Arthonia didyma</i>	+ - 1	I
End	<i>Arthonia radiata</i>	+ - 1	I
End	<i>Arthopyrenia fallax</i>	+ - 1	I
End	<i>Opegrapha viridis</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Pertusaria pertusa</i>	+ - 1	I
	<i>Arthonietalia radiatae</i>		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+ - 3	IV
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+ - 3	III
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+ - 2	II
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+ - 1	I
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+ - 1	I

16 (7)

Homogenitás: 1,3

Genuszmutató: 68%

Biológiai spektrum: End 63, Ex 19, Pa 12, Sk 6%.

Árnyékkedvelő, mezofil, acidofil, a poros aljzatot kerülő társulás.

Simakérgű, beárnyalt törzsű fákon és ágain, különösen bükkfán, néha kőrisfán is előfordul, a budai hegységben gyertyánon is volt, (K, DK, Dt).

Megjelenését *Arthonia radiata* és *Graphis* telepek vezetik be. Minthogy termőhelyein a nagyobb fényigényű fajok nem tudnak kifejlődni, zárótársulásnak tekinthető.

Arthonietum dispersae

6. táblázat

A felvételek sorszáma		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A felvételek helye		Csongrád megye, Klárafalva, Marosártér. (85 m. s. m.)																			
A felvételek időpontja		1965. VII. 10.																			
Aljzat		Fiatal Fraxinus pennsylvanica																			
		I. törzs					II. törzs					III. törzs					IV. törzs				
Talajszint feletti magasság/cm		30	50	70	90	110	130	40	60	80	100	40	60	80	100	120	30	50	70	90	110
Expozíció		W	W	W	W	W	W	SE	SE	SE	SE	NE	NE	NE	NE	NE	SW	SW	SW	SW	SW
Borításfok a felület %-ában*		30	50	35	35	30	30	25	30	30	25	30	25	25	25	30	35	60	30	30	25
Éf	Karakterfajok																				
End	Arthonia dispersa	2	2	+	2	+	2	1	+	2	2	2	1	1	2	2	2	2	2	1	+
End	Arthonia radiata	+	+	2	1	1	+	1	2	1	+			+	+	1	1				1
Sk	Candelaria concolor				+				+	+						+		1		+	
Sk	Lepraria candelaris		+	1					+					1							
End	Polyblastiopsis fallaciosa					+					+	+	1	+		+			+	+	
Ex	Lecidea elaeochroma						+	1					+	+		+		1			
Ex	Lecanora carpineae					1	1				+	+				1					
Pa	Parmelia sulcata		2	1	1	2		+	1	+				+	1		1	2			
	Kísérők																				
Pa	Xanthoria parietina	+												+							+
An	Physcia ascendens	+							+									+			
Pa	Physcia orbicularis	+								+							+	+			
Az egyes felvételekben előforduló fajok száma		5	4	4	4	5	4	4	6	5	4	4	5	3	3	4	4	5	3	4	3

* A borításfok viszonylag alacsony értéke a pionír társulás kezdeti állapotát jelzi.

39. Arthonietum dispersae Gallé 1935 (6. táblázat)

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
End	Arthonia dispersa	+ - 2	V
End	Arthonia radiata	+ - 2	III
	Graphidion scriptae		
Sk	Candelaria concolor	+ - 1	II
Sk	Lepraria candelaris	+ - 1	I
End	Polyblastiopsis fallaciosa	+	I
	Arthonietalia radiatae		
Ex	Lecidea elaeochroma	+ - 2	II
Ex	Lecanora carpinea	+ - 1	I
	Epiphytetea lichenosa		
Pa	Parmelia sulcata	+ - 2	III
	Gyakoribb kísérők		
Pa	Xanthoria parietina	+	I
Pa	Physcia ascendens	+	I
Pa	Physcia orbicularis	+	I
		11 (4)	

Homogenitás: 2,7

Genuszmutató: 81 %

Biológiai spektrum: Pa 37, End 27, Ex 18, Sk 18 %.

Fénykedvelő, mérsékelt szárazságtűrő, kismértékű porosodást még elviselő társulás.

Simakérgű Ailanthus, Caragana, Fraxinus, Prunus, Tilia törzseken sétányokban, arborétumokban, gyümölcsösökben az árterületeken fordul elő (M).

Az első megtelepülők az Arthonia radiata és A. dispersa fajok. Később a Lecanoretum carpinea → Physcietum ascendentis követik. Idősebb törzseken a zárótársulás a Parmelietum acetabuli.

Sorozat. Physcietalia ascendentis Matt. 1951, em. Barkm. 1958

Csoport. Buellion canescentis Barkm. 1958

40. Buellietum punctiformis Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	Buellia punctiformis	+ - 4	V
	Buellion canescentis		
Ex	Buellia canescens	+ - 3	IV
Ex	Lecanora chlorotera	+ - 3	III
Ex	Candelariella vitellina	+ - 3	II
	Physcietalia ascendentis		
An	Physcia tenella	1 - 2	III
An	Physcia ascendens	1 - 2	II
Sk	Xanthoria candelaria	1 - 2	II
Pa	Xanthoria parietina	1 - 2	II
Pa	Physconia grisea	+ - 1	I
Ex	Lecanora pallida	+ - 1	I
Ex	Lecanora distans	+ - 1	I
	Epiphytetea lichenosa		
Pa	Parmelia sulcata	1 - 2	I
	Kísérők		
Pa	Physcia orbicularis	+ - 1	I
Alg	Protococcus viridis	+ - 1	I
Alg	Trentepohlia umbrina	+ - 1	I
		15 (8)	I

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 64 %

Biológiai spektrum: Ex 40, Pa 27, An 13, Alg 13, Sk 7 %.

Magánosan álló tűlevelű és lombos fák törzsének alsóbb szintjein megtelepedő fénykedvelő és szárazságtűrő társulás. A törzseknek azon a szintjén telepszik meg, amelyet közvetlen napfény is besugároz s amelyet leghosszabb ideig nedvesít a törzs-ről lefolyó csapadékvíz.

Hazánk egész területén előfordul (M).

Az első megtelepülő faj maga a *Buellia punctiformis*, amelynek apró, fekete termőtestei tűnnek fel. Később a *parmelioso Physcietum* váltja fel.

41. *Ramalinetum pollinariae* (Alm. 1948) Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Us	<i>Ramalina pollinaria</i>	1–2	IV
	<i>Physcietalia ascendensis</i>		
Sk	<i>Lepraria aeruginosa</i>	1–3	II
Sk	<i>Lepraria candelaris</i>	1–2	II
Us	<i>Evernia prunastri</i>	1–2	II
An	<i>Anaptychia ciliaris</i>	1–2	II
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+–2	II
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+–1	I
	Kísérők		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+–1	I
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+–1	I
Us	<i>Usnea hirta</i>	+–1	I
Alg	<i>Protococcus viridis</i>	+–1	I
Br	<i>Frullania dilatata</i>	+–1	I
		12 (7)	

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 91%

Biológiai spektrum: Us 25, Pa 25, Sk 18, An 4, Ex 5, Alg 5, Br 5%.

Mérsékelt fény- és nedvesséigigényű, enyhén acidofil, illetve neutrofil, kissé koniofil társulás.

Alföldi és középhegységi erdeinkben kevésbé repedezett kérgű, idősebb lombos fák törzsének vizet levezető oldalán jelenik meg (A, ÉK, K).

Az említett aljzaton zárótársulásnak tekinthető.

Csoport. *Xanthorion parietinae* Ochn. 1928, em. Barkm. 1958

Alcsoport. *Physcion ascendensis* Barkm. 1958

42. *Xanthorietum candelaris* (Gams 1927) Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ex	<i>Xanthoria candelaria</i>	1–3	V
Ex	<i>Candelariella vitellina</i>	+–1	II
	<i>Xanthorion parietinae</i>		
An	<i>Physcia ascendens</i>	1–3	IV
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	1–3	III
Pa	<i>Parmelia exasperatula</i>	1–2	II
Pa	<i>Parmelia fuliginosa</i>	1–2	II
Sk	<i>Candelaria concolor</i>	+–1	II
	<i>Physcietalia ascendensis</i>		
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+–1	III
Ex	<i>Lecanora carpinea</i>	+–1	II
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+–1	II
Ex	<i>Caloplaca cerina</i>	+–1	I
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	+–1	I

		Epiphytetea lichenosa		
Pa	Hypogymnia physodes		1-2	III
Pa	Parmelia sulcata		1-2	II
		Kísérők		
Pa	Physcia aipolia		+ - 1	I
Pa	Physcia stellaris		+ - 1	I
Pa	Physcia orbicularis		+ - 1	I
Pa	Physconia grisea		+ - 1	I
Br	Leskea polycarpa		+ - 1	I

19 (10)

Homogenitás: 1,9

Genuszmutató: 63 %

Biológiai spektrum: Pa 48, Ex 32, Sk 10, An 5, Br 5 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, neutrofil, enyhén nitrogéntűrő társulás.

Rücskös kérgű lombosfák törzsén az Alföldön és a hegyvidékeken egyformán előfordul (M).

Rendszeren a Lecanoretum carpineae zuzmótársulást követi, majd a Physcietum ascendensis változatainak adja át a helyét.

43. Physcietum ascendensis Frey et Ochsn. 1926

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
An	Physcia ascendens	1-5	V
An	Physcia tenella	1-3	IV
Pa	Physconia grisea	1-3	
Pa	Physcia orbicularis virella	1-2	III
Pa	Physcia aipolia	1-3	II
Pa	Physcia stellaris	1-2	II
Pa	Physconia pulverulenta	1-2	II
Pa	Physcia leptalea	+ - 1	I
	Xanthorion parietinae		
Pa	Xanthoria parietina	1-4	IV
Pa	Parmelia exasperatula	1-2	II
Pa	Parmelia tiliacea	1-2	II
Sk	Candelaria concolor	+ - 1	II
Pa	Parmelia fuliginosa	+ - 1	II
Sk	Xanthoria candelaria	+ - 1	II
Pa	Parmelia acetabulum	+ - 1	I
	Physcietalia ascendensis		
Ex	Lecanora subfuscata	1-3	III
Ex	Lecidea parasema	1-3	III
Ex	Lecanora carpineae	1-3	III
Ra	Evernia prunastri	1-2	III
Ex	Buellia punctata	+ - 1	II
Sk	Pertusaria amara	1-2	II
Sk	Pertusaria globulifera	1-2	II
Ex	Caloplaca cerina	+ - 1	I
Ex	Rinodina pyrina	+ - 1	I
Ex	Candelariella vitellina	+ - 1	I
Ra	Ramalina fraxinea	+ - 1	I
	Epiphytetea lichenosa		
Pa	Hypogymnia pysodes	1-2	III
Pa	Parmelia sulcata	1-2	III

28 (12)

Homogenitás: 2,33

Genuszmutató: 53 %

Biológiai spektrum: Pa 43, Ex 25, Sk 14, An 11, Ra 7 %.

Fénykedvelő, szárazságtűrő, neutrofil, illetve kevésbé bazofil, nitrogéntűrő, kisebbfokú porosodást is elviselő zuzmótársulás.

Lombosfák törzsén és ágain, bokrok gallyain, néha holtfán (kerítésdeszkán) az egész ország területén gyakori (M).

A simakérgű lombos fák törzsén a *Lecanoretum carpineae*, deszkafelületen a *Lecanoretum allophanae* előzi meg. Később a *Xanthoria*, *Parmelia*, végül *Ramalina* fajok is számottevően behatolnak a társulás karakterfajai közé.

A *Physcietum ascendens* zuzmóasszociációnak több változata, illetve szubasszociációja ismert. A változatok a társulás idősödésének, illetve a héjkéreg mikroklimatikus viszonyai változásának (repedezés, kemizmus megváltozása, stb.) függvényei. Ilyen változatok a következők:

a) *parmeliosum glabrae* Barkm. 1958

A *Parmelia glabra* és *P. exasperatula* telepek jelentős térhódítása jellemzi erősebben repedezett héjkérgű törzseken.

b) *xanthoriosum parietinae* Ochn. 1928

A teljesen kifejlődött, tipikus asszociáció az említett szárazabb aljzatokon. A *Xanthoria parietina* sárga telepei mellett a szürkésfehér *Physcia stellaris* és *Ph. aipolia* jól termő telepei mindig megtalálhatók a változatban.

c) *physciosum griseae* Barkm. 1958

Idősebb puhakérgű fák (*Populus alba*, *Fraxinus excelsior* és *Fr. pennsylvanica*) törzse alsó részének erősen repedezett héjkérgén fejlődik ki. Az aljzatot magas borításfokban fedi (D:4—5), szárazságtűrő mohokkal is gyakran keveredik.

d) *physciosum leptaleae* Klem. 1948

Nem túlzottan repedezett kérgű lombos fák törzsén az ország déli részein szóróványosan előforduló változat.

e) *ramalinsum fraxineae* Ochn. 1928

Nagyobb levegőnedvesség, páratartalom mellett idősebb törzseken fellépő változat, amelyben a Ra-típusú fajok válnak uralkodóvá.

f) *cladoniosum* Gallé 1973

Hazai homoki erdeinkben az erősen megdőlt, közel vízszintes helyzetű törzseken egy m-nyi talajszintfeletti magasságra is felhatol a *Cladonia magyarica* f. *corticicola*, ugyancsak enyhe hajlású boróka ágakon *Cladonia coniocraea* és *Cl. fimbriata* keveredhetnek a *Physcietum* karakterfajai közé. A jelenséget a Szeged-Ásotthalom melletti Emlékerdőben és a bugaci ősborókás területén észleltem.

A) *parmelietosum physodis* Ochn. 1928

A szubasszociáció nemcsak lombos, hanem tűlevelű fák törzsének alsó és középső szintjében jelenik meg. Igen szegényes fajlistájú, a *Hypogymnia physodes* mellett *Parmelia sulcata*, itt-ott *Evernia* telepek jellemzik. A típusos társulásoknál kissé magasabb nedvesséigényű. Nálunk a Mátra-hegység területén a *Hypogymnia physodes*, mint differenciális faj gyakran maximális borítási értékkel (D:5) jelenik meg. Széljárta törzseken a *Parmelietum furfuraceae* társulásba mehet át, ahol a *Pseudevernia furfuracea* válik uralkodóvá.

B) *physcietosum bizianae* Gallé 1961 (7. táblázat)

Az ország délibb területein a nagy állóvizek mellett (D Dt, Keszthely, Balatonlente; Hévíz, tópart) lombos fák törzsének koronaalatti és középső részén fordul elő. Differenciális faj a *Physcia biziana* var. *aiplolioides*, amely igen jól fejlett telepekben, magas borításfokkal jelenik meg a társulásban. A típusos társuláshoz képest magasabb nedvesséigényű.

Physcietum ascendentis physcietosum bizianae

7. táblázat

	A felvétel sorszáma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	A felvétel időpontja	1962. VIII. 3.																			
	Aljzat	Sophora japonica törzsek																			
	Talajszint feletti magasság/cm	130	150	170	150	180	175	195	160	150	170	190	180	170	80	100	140	160	180	150	170
	Expozíció	NW		SW	E		NW		NE	W			SW	N	N	E		NW		N	
	Borításfok a felület %-ában	90	60	75	35	90	75	70	30	50	60	50	75	90	80	60	60	90	90	90	90
Éf	Karakterfajok																				
Pa	Physcia biziana	4	3	3	2	4	3	2	3	2	2	3	3	4	4	3	3	4	4	4	4
Pa	Physcia orbicularis		1	2	1	1		2		2	2	1	2	2	1	1	1	+	1	1	+
Pa	Physcia aiopolia	1	+		1		1	2	1	+	+	+	+			1				+	+
Pa	Physcia ascendens	+	+		+	+	2	+			+	+				+		+	+	+	
Pa	Physcia stellaris	1	+				+			+			1				+	1	1		1
Pa	Physconia grisea															+	+				
An	Physcia tenella															+	+		+		
Pa	Physcia tribacoides	+						+													+
Pa	Xanthoria parietina	+	1	+	+	1	+			+	1	+		+	+	+		1	1	1	1
Sk	Xanthoria candelaria										+										
Pa	Parmelia exasperatula										+							1		+	
Pa	Parmelia tiliacea											+					1				+
Pa	Parmelia fuliginosa				+					+											
Sk	Candelaria concolor			+						+		+				+			+		+
Ex	Lecidea parasema							+	1			1									
Ex	Lecanora carpinea						+					1									
Pa	Parmelia sulcata					1				+											
	Kísérők																				
Alg	Protococcus viridis	+		+			+				1				+						
Br	Orthotrichum sp.	1												+	1						1
	Az egyes felvételekben előforduló fajok száma	8	6	5	6	5	8	5	5	6	7	5	5	5	5	8	6	6	7	7	8

Amint gazdag fajlistájából és számos hazai változatából kitűnik, a Physcietum ascendentis a leggyakrabban előforduló epifiton zuzmótársulásunk. A fatörzsek nyirkosabb talajfeletti részein, különösen északi expozícióban kisebb-nagyobb mértékben mohakkal (*Radula complanata*, *Frullania dilatata*, *Syntrichia papillosa*, *S. subulata*, *Leskea polycarpa*, *Amblystegium subtile*, *A. serpens*, *Brachythecium salebrosus*, *Br. velutinum*, *Pylaea polyantha*, *Hypnum cupressiforme*) keveredhetik.

Alcsoport. *Parmelion acetabulae* Barkm. 1958

44. *Parmelietum acetabulae* Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Parmelia acetabulum</i>	+ - 2	V
Pa	<i>Parmelia tiliacea</i>	+ - 2	IV
An	<i>Anaptychia ciliaris</i>	1 - 2	III
Pa	<i>Parmelia quercina</i>	+ - 1	I
	<i>Xanthorion parietinae</i>		
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+ - 2	V
An	<i>Physcia ascendens</i>	+ - 2	IV
Sk	<i>Candelaria concolor</i>	+ - 1	III
Pa	<i>Parmelia fuliginosa</i>	+ - 2	II
Pa	<i>Parmelia caperata</i>	+ - 2	II
Sk	<i>Xanthoria candelaria</i>	+ - 1	II
Pa	<i>Parmelia dubia</i>	+ - 1	II
	<i>Physcietalia ascendentis</i>		
Ra	<i>Evernia prunastri</i>	+ - 3	III
Ra	<i>Ramalina fraxinea</i>	+ - 2	II
Ex	<i>Lecanora subfuscata</i>	+ - 1	II
Ex	<i>Lecidea elaeochroma</i>	+ - 1	II
Ra	<i>Ramalina farinacea</i>	+ - 1	I
Ra	<i>Ramalina pollinaria</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Buellina punctiformis</i>	+ - 1	I
Ex	<i>Lecanora carpinea</i>	+ - 1	I
	<i>Epiphytetea lichenosa</i>		
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+ - V	V
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+ - 1	I
		21 (10)	

Homogenitás: 2,2

Genuszmutató: 43 %

Biológiai spektrum: Pa 42, An 10, Ex 19, Ra 19, Sk 10 %.

Mezofil, neutrofil vagy kissé acidofil, kevésbé porosodást tűrő társulás.

Idősebb lombos- és tűlevelű fák törzsének nem túlzottan száraz szintjeiben az ország egész területén előfordul (M).

A társulást a *Lecanoretum carpinea* → *Physcietum ascendentis* nedvességgel-velőbb változatai előzik meg. Később mind több *Anaptychia ciliaris* és lombosmohafajok hatolnak be a karakterfajok közé, de tovább hazánkban már nem fejlődik s így zárótársulásnak tekinthető.

A *Parmelietum acetabulae* Magyarország területén egy variánssal és egy szub-asszociációval jelenik meg.

Ezek a következők:

a) *physciosum tenellae* Barkm. 1958

A változatban a *Physcia tenella* és *Parmelia subargentifera* zuzmófajok mellett a *Protococcus viridis* zöldmoszat is jelentősen képviselve van, ami a társulás nedvesség-

igényére mutat. A változat szubacidofil, mérsékelten nitrogéntűrő és toxitolérans. Középhegységeinkben és homoki erdőségeinkben lombos fák törzsének középső szintjében jelenik meg, (A, K).

A) *parmelietosum sulcatae* (Ochn. 1928) Duvign. 1942

Differenciális fajok: *Parmelia sulcata* (D:1—5, K IV—V), *Parmelia saxatilis* (D:1—4, K III—IV).

Nyílt helyzetben álló idősebb lombos fák törzsén az egész ország területén előfordul (M).

45. *Parmelia caperata* synusium

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pa	<i>Parmelia caperata</i>	1—5	IV
Pa	<i>Parmelia dubia</i>	+—1	IV
Pa	<i>Parmelia tiliacea</i>	+—3	IV
An	<i>Physcia ascendens</i>	+—1	IV
Pa	<i>Parmelia acetabulum</i>	+—1	I
Pa	<i>Physconia pulverulenta</i>	+—1	I
An	<i>Anaptychia ciliaris</i>	+—1	I
Pa	<i>Xanthoria parietina</i>	+—1	I
Ra	<i>Ramalina pollinaria</i>	+—1	I
Sk	<i>Candelaria concolor</i>	+—1	I
Ra	<i>Ramalina pollinaria</i>	+—1	I
Ra	<i>Evernia prunastri</i>	+—2	III
Sk	<i>Pertusaria amara</i>	+—2	II
Ex	<i>Lecidea parasema</i>	+—1	II
Pa	<i>Parmelia exasperatula</i>	+—1	I
Sk	<i>Phlyctis argena</i>	+—1	I
Pa	<i>Parmelia sulcata</i>	+—4	V
Pa	<i>Hypogymnia physodes</i>	+—2	IV

17 (9)

Homogenitás: 1,8

Genuszmutató: 58 %

Biológiai spektrum: Pa 53, Sk 17, An 12, Ra 12, Ex 6 %.

Mérsékelten árnyékkedvelő, neutro-mezofil, mérsékelten acidofil, illetve neutro fil társulás, amely az ország északibb és nyugati fekvésű területeinek csapadékmennyi ségéhez alkalmazkodott.

Idősebb lombos fák, elsősorban tölgyfák kérgén, de fenyőfák törzsének alsó, talajközelen fekvő szintjén is előfordul (ÉA, DK, Dt, ÉK, K, Ny Dt).

Lecanora fajokból álló pionir bevonat után fejlődik ki, később a *Parmelietum furfuraceae* társulás gallytelepű fajai váltják fel.

Mint hogy a társulás erdei fák törzsén jelenik meg s az erdő pusztulásával együtt eltűnik, tehát az erdő függvénye, nem tekinthető önálló asszociációnak.

Sorozat. *Parmelietalia physodo-tubulosae* Barkm.

Csoport. *Parmelion saxatilis* Barkm.

Alcsoport. *Parmelion saxatilis* Barkm.

46. Parmelietum furfuraceae (Hilitz. 1925) Ochsn. 1928

Magyarország területén két szubasszociációban fordul elő. Ezek a következők:

A) protococcetosum viridis Barkm. 1958

B) parmelietosum cetrarioidis Barkm. 1958

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Ra	Pseudevernia furfuracea	1—4	V
Pa	Parmelia fuliginosa	+ — 1	I
Pa	Cetraria pinastri	+ — 1	I
	Differenciális fajok		
Alg	Protococcus viridis	1—2	III
Pa	Parmelia cetrarioides	+ — 1	I
	Parmelion saxatilis		
Pa	Parmelia saxatilis aizonii	1—3	IV
Us	Usnea hirta	+ — 1	III
Ra	Ramalina farinacea	+ — 1	I
	Parmelietalia physodo-tubulosae		
Sk	Pertusaria globulifera	+ — 1	IV
Sk	Pertusaria amara	+ — 1	III
Pa	Parmelia fuliginosa	+ — 1	II
Pa	Parmelia caperata	+ — 1	s I
	Epiphytetea lichenosa		
Pa	Hypogymnia physodes	+ — 4	V
Pa	Parmelia sulcata	+ — 4	IV
	Kísérők		
Ex	Lecidea parasema	+ — 1	I
Ex	Lecanora subfuscata	+ — 1	I

16 (9)

Homogenitás: 1,7

Genuszmutató: 68%

Biológiai spektrum: Pa 50, Ra 12, Ex 12, Sk 12, Us 7, Alg 7%.

Fotoneutrális, mezofil illetve enyhén higrofil, nitrogénkerülő, acidofil társulás.

Különböző lombos- és tűlevelű fák törzsén, ritkábban megmunkált fán, kerítés-léceken és deszkákon megtelepülő, fakultatíve szilikátos kőzetek szikláira is áttelepülő társulás, amely az egész ország területén előfordul (M). Teljesebb kifejlődésben magasabb hegyeink széljárta törzsű fáin található, de fragmentárisan előfordul idősebb törzseken a Tisza folyása mentén is.

Élő fák törzsén a Lecanoretum carpineae előzi meg, deszkafelületeken a Lecanoretum allophanae a pionir társulás. Középeurópa magasabb hegységeinek erdősegeiben az Usneetum barbatae zárótársulásként követi.

Sorozat. Epibryetalia Klem.

Csoport. Lobarion pu'monariae Frey

47. Lobarietum pulmonariae Frey 1922

Éf	Jellemző fajkombináció	D	K
Pe	Lobaria pulmonaria	2—4	V
Pe	Nephroma resupinatum	1—2	IV
Pe	Sticta sylvatica	1—2	III
	Lobarion pulmonariae		
Pe	Lobaria scrobiculata	1—2	III
Pe	Peltigera scutata	1—2	III
	Epibryetalia		
Pe	Nephroma parile	+ — 1	II

Epiphytetea lichenosa

Pa	Hypogymnia physodes	1—2	III
Pa	Parmelia sulcata	1—2	II
Pa	Platismatia glauca	+ - 1	I
Pa	Parmelia saxatilis aizoonii	+ - 1	I
		<hr/>	
		10 (6)	

Homogenitás: 1,6

Genuszmutató: 70%

Biológiai spektrum: Pe 60, Pa 40%.

Árnyékedvelő, nedves mohagyepék felületén élő, nagy csapadékgigényű társulás, amely a magas páratartalmú levegőt is igényli.

A felsorolt ökológiai tényezőket csak az ország legnyugatibb vidékeinek erdősegeiben találja meg (Ny Dt).

Termőhelyein a Peltigera fajok az első megtelepedők. Talajlakó mohafajok jelenléte az optimális fázisra, Cladonia fajokkal való keveredése a környezet kiszáradására utal, ami a társulás lassú pusztulását vonja maga után.

IRODALOM

- Almborn, O. (1948), Distribution and Ecology of some South Scandinavian Lichens. — Bot. Notis. Suppl. 1 1—254.
- Almborn, O. (1955), Lavvegetation och lavflora pa Hallands Väderö. — Kgl. Sv. Vetensk. Akad. Avh. Naturskyddsår, 2. 1—99.
- Antos K. (1930), Adatok Szeged vidéke zuzmőflórájához. — Fol. Crypt. 1. 974—952.
- Barkman, J. J. (1958), Phytosociology and ecology of cryptogamic epiphytes. — Assen. 1—628.
- Barkman, J. J. (1963), De epifytenflora en vegetatie van Midden-Limburg (Belgie). — Verhand. Kon. Vetensch. Naturk. 54. 1—46.
- Beschel, R. (1955), Individuum und Alter bei Flechten. — Phyton, 6. 60—68.
- Beschel, R. (1957—58), Flechtenvereine der Städte, Stadtflechten und ihr Wachstum. — Ber. d. Naturwiss. — Mediz. Ver. Innsbruck, 52. 1—158.
- Beschel, R. (1950), Flechten als Altersmaßstab rezenter Moränen. — Zeitschr. f. Gletscherkde. N. F. 1.
- Bogrodközy, Gy. (1956), Untersuchungen über die Synökologischen Verhältnisse der Sandbodenwälder in der Umgebung von Szeged. — Acta Biol. Univ. Szegediensis. Pars Bot. 2. 1—12.
- Bogrodközy, Gy. (1957), Die Vegetation der Weisspappel-Haine in dem Reservat „Emlékerdő” bei Szeged-Ásotthalom. — Ibid. 3. 127—140.
- Bogrodközy, Gy. (1965), Ecology of the Halophytic Vegetation of the Pannonicum. — Acta Bot. Hung. 11. 1—51.
- Borhidi, A. (1956), Die Steppen und Wiesen im Sandgebiet der Kleinen Ungarischen Tiefebene. — Ibid. 5. 241—274.
- Boros Á. (1935), A nagykörösi homoki erdők növényvilága. — Nagykörösi Múzeumk. Kiadv. 1. 1—22.
- Boros Á. (1959), A Mezőföld növényföldrajza. — A Mezőföld Természeti Fölldr. 4. 365—383.
- Boros, Á. (1963), Die Steppenflechten. — Die Pramide, 2. 59—61.
- Boros, Á. (1968), Bryogeographie und Bryoflora Ungarns. Budapest. 1—466.
- Braun-Blanquet, J. (1928, 1951), Pflanzensoziologie. — Wien. 1—631.
- Du Rietz, E. G. (1925), Zur Kenntnis der flechtenreichen Zwergstrauchheiden im kontinentalen Südnorwegen. — Svanska Växtsociol. Sällsk. Handlingar. 4. 1—65.
- Dwigneaud, P. (1939), La végétation lichénique des Hautes Fagnes. — Gemblaux.
- Felföldy L. (1941), A debreceni Nagyerdő epiphyta vegetációja. — Acta Geobot. Hung. 5. 35—73.
- Felföldy L. (1943, I.), Vegetációtanulmányok a Tihanyi-félsziget északi partvonalán. — Magyar Biol. Kut. Int. Munk. 15. 42—47.
- Felföldy L. (1942), A városi levegő hatása az epiphyton zuzmóvegetációra Debrecenben. — Acta Geobot. Hung. 4. 332—349.
- Felföldy L. (1943, II.), Szociológiai vizsgálatok az Ohaterdő epiphyton vegetációján. — Tiscia, 6. 43—58.

- Frey, E. (1922), Die Vegetationsverhältnisse der Grimselgegend im Gebiet der zukünftigen Stausee. — Mitt. Naturforsch. Ges. Bern, 6. 85—281.
- Frey, E. (1923), Die Berücksichtigung der Lichenen in der soziologischen Pflanzengeographie, speziell in den Alpen. — Verhandl. Naturf. Gesellsch. Basel, 35. 303—320.
- Frey, E. — Ochsner, A. (1926), Contribution à la connaissance de la végétation lichénique et muscinale, II. La végétation epiphytique. — Arvenia, 2. 74—84.
- Gallé, L. (1930), Lichenassoziationen aus Szeged. — Fol. Crypt. 1. 933—946.
- Gallé, L. (1933), Lichenassoziationen aus Szeged. Flechtenassoziationen aus dem Baron Gerliczy-schen Park zu Deszk. — Acta Biol. Univ. Szegedienis, 2. 195—211.
- Gallé L. (1935), Zuzmók Zenta és környékéről. — Ibid. 3. 260—272.
- Gallé L. (1939), A szegedi körtöltés zuzmóflórája. — Szegedi Klauzál Gábor gimn. Ért. 1939. 9—18.
- Gallé L. (1941), Zuzmók a szegedi várról. — Bot. Közlem. 38. 143—146.
- Gallé L. (1956), Adatok Keszthely és környéke zuzmóflórájához. — Bot. Közlem. 38. 143—146.
- Gallé L. (1957), A szegedi Fehértó zuzmóflórája. MFMÉ 1957. 237—250.
- Gallé L. (1958), A zombói láperdő zuzmóflórája. MFMÉ 1960. 251—258.
- Gallé, L. (1959), A Physcia biziana (Mass.) A. Zahlbr. mediterrán zuzmófaj alakköre és hazai előfordulása. Bot. Közlem. 48. 48—51.
- Gallé, L. (1960), Die Flechtengesellschaften des Tisza-Maros-Winkels. — Acta Bot. Hung. 5. 15—33.
- Gallé L. (1962, I.), Újabb adatok Keszthely és környékének zuzmóflórájához. — Bot. Közlem. 49. 84—94.
- Gallé L. (1962, II.), Zuzmók a Tisza árterületének Szolnok megyei szakaszáról. — „Jászkúnység”, 8. 179—181.
- Gallé, L. (1962, III.), A Physcietum ascenditis physciosum bizianae zuzmótársulás előfordulása és coenológiai viszonyai. — Bot. Közlem. 50. 179—184.
- Gallé L. (1964, I.), Új löszlakó zuzmótársulás a tokaji Kopaszhegyen: Endocarpetum pusilli. — Ibid. 51. 81—85.
- Gallé L. (1964, II.), Tiszamenti zuzmótársulások. — A VI. Biol. Vánd. gyűlés Előad. 1964. 71—72.
- Gallé, L. (1964, III.), Lichencoenosis along the River Tisza. — Acta Biol. Hung. Suppl. 6. 42—43.
- Gallé L. (1966, I.), A Tisza-menti kövesgátak zuzmócönózisai. MFMÉ 1964—65. 265—286.
- Gallé, L. (1966, II.), Über das Vorkommen der Flechten-Assoziation Parmelietum conspersae criscum in der ungarischen Tiefebene. — Tiscia (Szeged), 1965: 33—99.
- Gallé, L. (1966, III.), Lichen associations from the inundation areas of in Tisza Hungary and Yugoslavia. — Ibid. (Szeged), 1966. 25—40.
- Gallé, L. (1966, IV.), Lichen flora of the forty years old Botanical Gardens in Szeged. — Ibid. (Szeged), 1966. 41—46.
- Gallé, L. (1966—67), Epiphytische und epixyle Flechtengesellschaften aus den Überschwemmungsgebiete der Theiss. MFMÉ 1967/I. 255—270.
- Gallé, L. (1967, I.), Die Flechten des Theiss-Maros Winkels. — Fragm. Bot. 4. 53—76.
- Gallé, L. (1967, II.), Lichens of the Arboretum at Tisza and her surroundings. — Tiscia (Szeged), 3. 21—26.
- Gallé L. (1967, III.), Zuzmótársulások a Tihanyi-félsziget gejzirkúpjairól. — Bot. Közlem. 54. 143—146.
- Gallé L. (1968, I.), Zuzmócönózisok a Mátra-hegységből. — VIII. Biol. Vándorgyűl. előad. ism. Gödöllő, 1968. 60—62.
- Gallé, L. (1968, II.), Deutung und richtige Bezeichnung der aus Ungarn beschriebenen Flechtenzönosen. — Acta Bot. Acad. Sci. Hung. 14. 29—40.
- Gallé, L. (1968, III.), Lichen coenoses in the Mátra mountains. — Append. proc. of the eight meeting of the Hung. Biol. Soc. — Acta Biol. Acad. Sci. Hung. 19. 524—525.
- Gallé, L. (1968, IV.), Adatok a Külső-Somogy zuzmóflórájának és zuzmócönózisainak ismeretéhez. — Bot. Közlem. 55. 161—167.
- Gallé, L. (1968, V.), The xerothermic lichen species Cladonia magyarica Vain. — MFMÉ 1968. 237—268.
- Gallé, L. (1968, VI.), Die quantitativen Relationen der Epiphyton- und Epixyl-Flechtenarten an den Überschwemmungsgebieten der Theiss. — Tiscia (Szeged), 4. 21—35.
- Gallé, L. (1970), Die Flechtenvegetation und Flechtenzönosen des Arboretums in Szarvas. — Acta Biol. Szeged. 16. 43—49.
- Gallé, L. (1971), Epiphytenvegetation der Weisspappelstämme von den sandbindenden Wäldern der Grossen Ungerischen Tiefebene. — MFMÉ 1971/I. 15—35.
- Gallé L. (1973, I.), Kryptogám növénytársulások a szegedi körtöltés téglaburkolatán. — Stud. Bot. Hung. 8. 25—32.
- Gallé, (1973, II.), Die Flechtenvegetation der Eschenbaumstämme längs der Theiss. — Tiscia (Szeged) 8. 41—42.

- Gallé, L. (1974, I.), *Aspicilietum calcareae squamarietosum versicoloris*, eine neue dolomittbewohnende Flechtenzönose aus der Umbegung der Balaton. — *Nova Hedw.* 23. 445—447.
- Gallé L. (1974, II.), Lichenológiai adatok a jugoszláviai Vajdaság területéről. — *Bot. Közlem.* 61. 37—41.
- Gallé, L. (1974, III.), Flechtenvegetation der Sandgebiete der Tiefebene Südungarns. — *MFME* 1972—73/1. 259—278.
- Gallé L. (1974, IV.), A Balaton-menti dolomitvonulat zuzmócönózisai. — *VMMK* 14 (1973). 183—190.
- Gallé L. (1976, I.), A Töserdő és környékének zuzmó-moha vegetációja. — *A VIII. Tiszakut. Ankét* előad. kivon. — Szeged, 1976. 5.
- Gallé L. (1976, II.), A Mátra-hegység zuzmócönózisai. — *Bot. Közlem.* 62 (1975). 179—189.
- Gallé L. (1978), Adatok a barcsi ősbörökás zuzmóvegetációjának ismeretéhez. — *Dunántúli Dolg. Term. Tud. Sor.*, 1. 45-50.
- Gams, H. (1918), *Principalfragen der Vegetationsforschung*. — *Vierteljahrsschr. Naturforsch. Ges. Zürich*, 63. 293—493.
- Gams, H. (1927), Von der Folletères zur Dent de Morcles. — *Beitr. geobot. Landesaufn. d. Schweiz*. 15. 1—760.
- Györfy I. (1943), A nagybugaci erdő borókásairól. — *Term.-tud. Közl.* 75. Pf. 127—136.
- Hargitai Z. (1937, 1940, 1942), Nagykőrös növényvilága. I. A flóra. — *Debr. Ref. Koll. Tanárk. Int. Dolg.* 17. 213—262. II. A homoki növényközvetkezetek. — *Bot. Közlem.* 37. 205—240. — III. — Mikroklima vizsgálatok a nagykőrösi Nagyerdőben. — *Acta Geobot. Hung. (Kolozs-vár)* 4. 197—240.
- Hilittzer, A. (1925), Étude sur la végétation épiphyte de la Bohême. — *Spisy vydav. prir. fakoult. Karlovy Univ.* 40. 1—200.
- Kaiser, E. (1926), Die Pflanzenwelt des Hennebergisch-Fränkischen Muschelkalkgebietes. — *Fedde's Repert. spec. nov. Beih.* 44. 1—280.
- Kárpáti, I. — Mrs. Kárpáti, V. (1955), The aspects of the calciphilous turf (*Festucetum vaginatae danubiale*) in the environs of Vác-rátót in 1952. — *Acta Bot. Hung.* 1. 129—157.
- Klement, O. (1955), *Prodromus der mitteleuropäischen Flechtengesellschaften*. — *Fedde's Rep. spec. nov. Beih.* 135:5—194.
- Klement, O. (1958), Die Stellung der Flechten in der Pflanzensoziologie. — *Vegetatio*, 8:43—56.
- Kovács, M. — Máthé, I. (1964), A mátrai flórajárás (Agriense) sziklavegetációja. — *Bot. Közlem.* 51. 1—28.
- Lange, O. (1953), Hitze- und Trockenresistenz der Flechten in Beziehung zu ihrer Verbreitung. — *Laundon, J. R.* (1967), A study of the lichen flora of London. — *The Lichenologist*, 3/3: 277-327.
- Lippmaa, T. (1935), Une analys des forêts de l'île estonienne d'Abruka (Abro) sur le base des associations unistrates. — *Acta Inst. et Horti Bot. Univ. Tartuensis*, 4:8.
- Magyar P. (1933, I.), A homokfásítás és a növénysoziológia alapjai. — *Erd. Kisérlet.* 35. 139—227.
- Magyar P. (1933, II.), A homoki növényzet, mint a homokfásítás útmutatója. — *Erd. Lapok*, 35, 281—313.
- Mattick, Fr. (1937), Die Flechten des Gebietes der Freien Stadt Danzig. — *Ber. Westpreuss. Bot. — Zool. Ver.* 59.
- Mattick, Fr. (1951), Wuchs- und Lebensformen, Bestand- und Gesellschaftsbildung der Flechten. — *Bot. Jahrb.* 75. 378—424.
- Motyka, J. (1926), Die Pflanzenassociationen des Tatragebirges, VI. Studien über epilithischen Pflanzengesellschaften. — *Bull. Inter. Acad. Polon. Sér. B.* 3—4. 189—227.
- Motyka, J. (1927), Études sur les associations des lichens établies sur les troncs des arbres aux environs Grybow. — *Sylvan*, 1. 1—14; 2: 73—84; 3: 141—148.
- Ochsner, Fr. (1927), Studien über epiphyten-Vegetation der Schweiz. — *Jahrb. St.-Gallisch. Naturwiss. Ges.* 63 (1928). 1—108.
- Ochsner, Fr. (1928), Die Epiphyten vegetation der Schweiz. — *Jahrb. Naturf. Ges. St.-Gallen*, 1928.
- Solymosi P. (1976), Adatok a budapesti temető zuzmóvegetációjához. — *Bot. Közlem.* 63: 17—20.
- Soó, R. (1955—1963), Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzengesellschaften. — *Acta Bot. Hung.* 1—9.
- Soó, R. (1957), Conspectus des groupements végétaux dans les Bassins carpatiques. — *Ibid.* 3. 43—64.
- Soó R. (1964), A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve, I. Bp. 1—589.
- Steiner, M. (1952), Zur Expositionsabhängigkeit epiphyten Flechtengesellschaften. — *B. D. B. G.* 65. 255—262.
- Stodiek, E. (1937), Soziologische und ökologische Untersuchungen an den xerotopen Moosen und Flechten des Muschelkalkes in der Umgebung Jenas. — *Fedde's rep. spec. nov. Beih.* 99.
- Szatala Ö. (1939), A Fumana procumbens zuzmótársasága. — *Fol. Crypt.* 2. 495—496.
- Vareschi, V. (1936), Die Epiphytenvegetation von Zürich. — *Ber. Schweiz. Bot. Ges.* 46. (Rübels Festschrift).

- Verseggy, K.* (1965), Die Verbreitung von *Umbilicaria pustulata* Hoffm. und ihre gesellschaftlichen Verhältnisse in Ungarn. — *Ann. Mus. Nat. Hung.* 57. 159—164.
- Wilmanns, O.* (1959), Epiphytengesellschaften Nordgriechenlandes im Vergleich mit denen Mitteleuropas. — *Phyton*, 8. 175—182.
- Wilmanns, O.* (1962), Rindenbewohnende Epiphytengemeinschaften in Südwestdeutschland. — *Beitr. Naturk. Forsch. SW—Deutschl.* 31. 87—164.
- Wilmanns, O.* (1966), Die Flechten- und Moosvegetation des Spitzbergs. — *Der Spitzberg bei Tübing.* 3: 244—277.
- Zielinska, J.* (1967), Porosty puszczy Kampinoskiej (Lichenes of the Kampions Forest). — *Monogr. Botan.* 24. 1—130.
- Zólyomi B.* (1942), A középdunai flóráválasztó és a dolomit-jelenség. — *Bot. Közlem.* 39. 209—231.
- Zólyomi, B.* (1955), Phytocénologie et la sylviculture en Hongrie. — *Acta Bot.* 1. 215—222.
- Zólyomi, B.* (1958), Budapest környékének természetes növénytakarója. — *Bpest Term. Képe* 511—644.
- Zsolt, J.* (1943), A Szentendrei-sziget növénytakarója. — *Index Horti Bot. Univ. Budapest*, 6. 1—20.

FLECHTENASSOZIATIONEN IN UNGARN

von

L. Gallé

Die Forschung der Flechtenassoziationen in Ungarn begann am Ende der 1920-er Jahre. Auf Grund der einschlägigen Veröffentlichungen, die in den vergangenen 50 Jahren erschienen sind, ist gelangen, einen zusammenfassenden Aufsatz zu schreiben, der sich außer der Aufzählung und Bewertung der im Lande untersuchten Flechtenassoziationen auch mit der Geschichte der Forschung, mit Grundbegriffen der Pflanzenökologie, mit Lebens-(Gewachs-)formen der Flechten beschäftigt, und der außer den Fragen der Sukzession auch die Methoden der Aufnahme der kryptogamen Assoziationen, die gestaltende Wirkung der Umweltfaktoren und den in der Phytöökologie eingenommenen Platz der Flechtenassoziationen behandelt.

Zahlreiche Verfasser betrachten die steinbehauchten (epilithen), bodenbehauchten (epigäen) und auf Baumstämmen lebenden (epiphyten) Zönosen als Assoziationen, zwischen denen es keinen Unterschied gäbe, und dementsprechend bilden sie die Namen mit der Endung *-etum*, die für die Assoziationen gültig angenommen worden ist. In dieser Hinsicht sind aber die Auffassungen der meisten Forscher nicht einheitlich. Der Deutung des Verfassers nach können die auf bloßer Felsen- oder Bodenoberfläche erscheinenden Flechtenassoziationen, die den Nährboden für die Stengelpflanzen vorbereiten, nicht die Folgen der später erscheinenden höheren Assoziationen sein, so sind sie als selbständige Assoziationen zu betrachten, z.B. *Lecideetum limosae* Klem., *Aspicilietum cinereae* Frey usw. Gleicherweise müssen auch als selbständige Assoziationen diejenigen epiphytische und epixyle kryptogame Zönosen aufgefaßt werden, die auf Lattenzäunen, Brettervorrichtungen oder einsamen, also freistehenden Bäumen vorkommen. Auch diese sind selbständige Assoziationen, sie hängen also nicht vom Wald ab, z.B. *Physcietum ascendens* Frey et Ochsn., *Lecanoretum allophanæ* Du-rvign. usw.

Wenn aber in der Zönose mehrere Arten vorkommen, deren Abhängigkeit vom Wald als höherwertiger Pflanzenassoziation zweifellos ist, also die Assoziation nicht selbständig, sondern organisches Zugehör des Waldes ist, dann darf sie nicht als Assoziation, sondern sie muß als minderwertigere Synusie betrachtet werden, z.B. *Parmelia caperata* synus., *Phlyctis argæa* synus. usw.

Der Aufsatz behandelt die in Ungarn vorkommenden epilithen und epigäen Flechtenassoziationen mit dem System von O. Klement (1955), die epifitonen Assoziationen mit dem System von J. J. Barkman (1958), das innerhalb 47 Flechtenassoziationen auch mehrere Subassoziationen und zahlreiche Abarten aufzählt.

Die Darlegung der einzelnen Flechtenassoziationen geschieht auf Grund synthetischer Listen. Nach den Listen kommt die Charakterisierung der Assoziationen, die Darlegung ihrer Sukzessionsverhältnisse und Vorkommnisse. Die Assoziationen, die bisher nicht besprochen wurden, detailliert der Verfasser in 20 Tabellen, die die Fundortaufnahmen enthalten.

Der Aufsatz wird mit der wichtigeren, die Flechtenassoziationskunde betreffenden, in ungarischen Bezügen aber mit der Aufzählung der ganzen Literatur beendet.

MAGYARORSZÁG GÓLYAÁLLOMÁNYÁNAK 1974. ÉVI FELMÉRÉSE

JAKAB BÉLA

(Szeged, Somogyi-könyvtár)

A magyar ornitológia az utóbbi két évtizeden belül 1974-ben negyedik alkalommal rendezte meg hazánk gólyaállományának (*Ciconia ciconia* L.) az egész ország területére kiterjedő vizsgálatát. Korábban e vizsgálatok, kivéve az 1941. évi (Homonnay, 1964), csak az ország egyes vidékeiről szolgáltatott adatok alapján nyújtottak képet a hazai gólyaállományról (Bancsó—Keve, 1957; Keve, 1957; Marián, 1956.)

A Magyar Madártani Intézet megbízásából és támogatásával Marián Miklós 1958-ban, az akkor általa kidolgozott tervek és módszerek szerint végezte az egész ország területére kiterjedő gólyanépeség-vizsgálatot. Az eredeti terv szerint ötvenként ismétlendő vizsgálatokat 1963-ban és 1968-ban ismét elvégezte. Munkásságán keresztül vált a szegedi Móra Ferenc Múzeum a magyar gólyaszámlálás központjává.

Az 1974. évi állományfelvétel az 1958-ban megkezdett felmérő-munkának a folytatása. Továbbra is Szegedről — most a Somogyi-könyvtárhoz is fűződően — a madárvilág kutatásának egyébként is országosan kiemelkedő bázisáról szerveztük, koordináltuk a felméréshez szükséges adatgyűjtést. A megfigyelési adatok feldolgozása, tudományos dokumentumként kezelt tárolása ugyancsak e központhoz kötődik továbbra is. Részévé vált ez a munka a Szegeden működő TIT Madártani és Természetvédelmi Szakkör, illetőleg a Magyar Madártani Egyesület helyi csoportja sokirányú kutató tevékenységének is.

Állományfelvételeink eredményei iránt fokozódik a nemzetközi érdeklődés. Érthető, mivel hazánk gólyaállománya Közép-Európában egyike a legerősebbeknek és ugyanakkor a gólya egyike azon madárfajoknak, amelyek klasszikus vizsgálati alanyai a nagy területre kiterjedő madárpopuláció-dinamikai felméréseknek. Különösen a nemzetközi gólyaállomány-felvétel stuttgarti centruma igényli felmérési eredményeink közlését.

Magunk is fontosnak tartjuk, mind tudományos mind gazdasági és természetvédelmi szempontból, hogy állományfelvételeink eredményei eljussanak az illetékes fórumokhoz. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, mint e Szeged-központú munka helyileg elsősorban illetékes organuma, minden alkalommal vállalta a felmérések eredményeinek a közlését. Megfelelő köteteiben megtaláljuk az eddigi állományfelvételek feldolgozásait (Marián, 1962, 1968, 1971).

E publikációkon kívül jelentős madártani értéket képvisel a felmérések folyamán összegyűjtött kb. 18 ezer megfigyelési adat, kisebb-nagyobb terjedelmű megjegyzés, sok-sok leírás és a cenzusokkal kapcsolatos széleskörű levelezés. Ez a már szekrényt megtöltő adattár az ornitológusoknak gazdag anyagot nyújt a vizsgálatok további elmélyítéséhez.

Négy évtizeddel ezelőtt indították meg Európában a nemzetközileg szervezett gólya-állományfelvételeket. Az eddig három alkalommal — 1934, 1958. és 1974. években — szervezett nemzetközi állományfelvétel közül az utóbbi kettőnek a hazai censzusok is részeivé váltak. Nem csupán a lebonyolításuk idejében estek egybe ezekkel, hanem egyébként is megvolt köztük a teljes összhang. Felméréseink szempontjait minden alkalommal egyeztettük a nemzetközileg megállapított és megadott irányelvekkel. Eredményeink összesítésénél pedig a nemzetközi mutatókat és karakterisztikákat használjuk (lásd a IV—VIII. táblázatokban).

A soron következő, negyedik országos gólyaállomány-felvételünk 1973. év nyarán lett volna esedékes. Az UNESCO égisze alatt működő International Council for Bird Preservation azonban már 1972-ben (Int. Counc. Bird Press., 1972) felszólította a madárvilág kutatóit, hogy működjenek közre az 1974. év nyarán tartandó harmadik nemzetközi gólyaállományfelvételben. Erre való tekintettel időzítette a Magyar Madártani Intézet, illetőleg a Magyar Madártani Egyesület a soron következő gólyaszámlálást a nemzetközi állományfelvétel évére.

MÓDSZER

Az állományfelvétel adatgyűjtése 1974 júniusától szeptember elejéig húzódott. Lebonyolítását a Madártani Intézet és a szegedi Somogyi-könyvtár döntő- és jelentős támogatásával sikerült eredményre juttatni. A könyvtár az erkölcsi támogatáson kívül az állományfelvétel postaköltségeit is vállalta. Ezzel nagy, sőt nélkülözhetetlen segítséget adott az adatgyűjtők szervezésében és velük a kapcsolatok fenntartásában.

Az adatok feldolgozását és az eredmények összevetését a korábbi három felmérésnél nagyon megkönnyítette a módszerek azonossága. Lényeges szempont ez a gólyanépeség változásainak folyamatos vizsgálatánál. Ezt figyelembe véve, mind a census lefolytatását, mind az adatok feldolgozását, ennél a felmérésnél is a korábban használt és bevált módszerek alkalmazásával végeztük el.

Az adatgyűjtést most is két megfigyelőhálózat vitte végbe:

Az egyik a Postavezérgazgatóság szíves felhívása folytán a postahivatalok hálózata. Levélkézbesítők a Postaügyi Értesítő 1974. évi júniusi számának mellékleteként szétküldött kérdőíveken szolgáltattak értékes megfigyelési adatokat.

A másik hálózatot a Magyar Madártani Egyesület hivatásos és amatőr ornitológusai, a felkért erdőgazdaságok dolgozói, erdészei valamint a vadásztársaságok tagjai, továbbá más önként bekapcsolódó madár- és természetbarátok együttese adta. Részükre a postásokénál több kérdésre választ váró kérdőívet küldtünk szét.

A JELENTÉSEK ÉRTÉKELÉSE

A két megfigyelőhálózattól együttesen 4029 kitöltött kérdőívet vagy egyéb írásbeli jelentést kaptunk. Ez a mennyiség 676-al több, mint 1968-ban. A postások 2102 kérdőíven jelentettek (52,59%). Tőlük csak a legjelentősebb adatok begyűjtését kértük. Viszont egy-egy kérdőívük több fészkelés adatait is magába foglalta a postahivatal területéről. Jelentéseikből 1434 volt pozitív (35,59%). A teljesen negatív jelentések száma 668 (16,58%), de ebből 444 (11,04%) egyes megyéknek olyan terü-

letéről, helységeiből származik (hegyvidék, főváros, nagyobb ipartelepek, stb.), amelyek korábban sem voltak gólyáktól lakottak. A negatív jelentések kisebb felét, számszerint 224-et (5,54 %) viszont a gólyáktól a korábbi években lakott helységek postahivatalaitól kaptuk. A felmérésben ezeknek a negatív jelentéseknek is fontos a szerepe. Ezért kértünk minden megfigyelőt, de elsősorban a postásokat, a nemleges jelentések megtételére is.

A postások közreműködésének értéke nagyjelentőségű még azáltal, hogy az ország egyik-másik járásának, sőt megyének a területéről és sok helységből csak az ő jelentéseik révén nyerhettünk adatokat a gólyaállományra vonatkozólag. Pl. Zala megyéből 130 jelentést kaptunk a posta részéről, 6 jelentést az egyéni megfigyelőktől és 3 jelentést a vadászoktól (I. tábl.).

A másik megfigyelőhálózattól 1927 kérdőíven, illetőleg egyéb írásbeli jelentésben kaptunk megfigyelési adatokat. A külön megjegyzések és a levélbeli bővebb beszámolók még gazdagították a jelentésanyagot. Az 1927 jelentésből 1792 (144,48 %) számol be lakott gólyafészkekről, 135 (3,55 %) pedig negatív jelentés. Természetesen ettől a hálózattól is kaptunk jelentéseket olyan helységekből és főleg a helységek külterületeiről, ahonnan a postások nem küldtek jelentést.

A két megfigyelőhálózat jelentései tehát hasznosan egészítik ki egymást. A fészkek helyének pontos jelölésével kiküszöbölhető a fészkek többszörös számbavétele, ugyanakkor ha egy fészkekről netán több jelentést is kaptunk, ez kontrollra is lehetőséget adott.

FÉSZKEK

Az adatgyűjtők a fészkek koráról tudtak legkevésbé megbízható adatokat gyűjteni. A postások jelentéseinek legtöbbszörénél pedig hiányzik is ez az adat. Némi összkép nyerése végett a rendelkezésünkre álló adatokból azért összeállítottuk a táblázatot a fészkek korszerinti megoszlásáról (III. sz. tábl.).

A felmérés szempontjából annál értékesebbek a jelentések többi megfigyelési adatai. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár 676 jelentéssel többet kaptunk, mint 1968-ban, a fészkelési adatok mégis az ország kevesebb helységéből állnak rendelkezésünkre, mint akkor. A két hálózat a 4029 jelentését az ország 1825 helységéből juttatta el hozzánk, azaz helysegeink 57 százalékából. Az 1825 helységből 237 a korábbi három felmérésben nem szerepelt. Viszont 530 korábban szerepelt helységből most nem kaptunk semmiféle jelentést (IX. táblázatban ?-el jelzett helységek). Negatív jelentést kaptunk 222 helységből (II. és IX. sz. táblázat). Itt jegyezzük meg, hogy a korábbi feldolgozásokra való tekintettel a könnyebb összehasonlítás kedvéért, a IX. sz. táblázatban a helységek felsorolásánál, az annak idején érvényben volt járási beosztásokat hagytuk meg.

Egy-egy helység kiugrik most is fészekszámaival (ún. „gólyavárosok”): Hajdú megyében Szentpéterszeg (42), Konyár (27), Egyek (20), Nádudvar (27), Szabolcs megyében Nyírcsaholy (20), Szolnok megyében Szolnok (27), Tiszafüred (24), Tiszaigar (20), Zala megyében Miklósfá (18).

A fészkek tartó aljzat szerinti megoszlása is figyelemre méltó (IV. sz. tábl.):

A legtöbb fészket most is épületekre rakták a gólyák. (53,86 %). Százalékos megoszlásuk viszonyítva a korábbi adatokhoz azonban arra utal, hogy a gólyák kiszorítása a tetőkről, kéményekről tovább folytatódik. Az ok főleg azzal magyarázható, hogy a nagyarányú építkezésekkel, épületek korszerűsítésével eltűnnek a fészkelésre szívesen választott nád- és szalmafedeles házak, az oldalnyílású kémények. Az épületek lebontásával, átépítésével a fészkelésben megzavart vagy a régi fészkeket nem

találó gólyák elhagyják fészkelő helyüket. Ahol még több a hagyományos típusú épület, lassabb az épületek korszerűsítésével járó átépítések folyamata, továbbá talán szívesebben is látják a fészkelő gólyapárt a házak tetején, kéményén és esetleg segítik is a fészkelést mesterséges fészektartó-aljzat felállításával, ott ez megmutatkozik az épületekre rakott fészkek gyakoriságában: Békés megyében 80,9 %, Veszprém megyében 86,4 %, Vas megyében 80,2 %.

A tartóaljzatul ugyancsak szívesen választott nád- vagy szalmafedeles pajták, csűrök, istállók, ólak, a mezőgazdaság átszervezése következtében szintén csak egy-egy megyénél szerepelnek még nagyobb számmal (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén).

Országos viszonylatban nem jelentős a templomtoronyra épített fészkek száma (0,76 %), összesen 31 fészkek. A néhány megyében azonban, ahol előfordulnak, ott számuk aránylag nagy: Baranya 15 (9,6 %), Bács-Kiskun 5 (1,5 %), Somogy 5 (1,8 %), a további 6 fészkek pedig másik négy megyében oszlik meg.

Fogyóban vannak a fákra épített fészkek is (25,07 %). Az 1020 fára épített fészkek közül 317-nél közlik a jelentések a fák fajtát is. Aránylag szívesen választott fa a fenyő (10,7 %). A lombos fák közül az Alföldön legelterjedtebb akác ad nagyrészt szállást a fészkelő gólyáknak (55,2 %). Gyakoribb még a nyár (17,6 %), a tölgy- (4,1 %) és az eperfa (2,8 %), majd 4—5 esetben a kőris-, körte-, fűzfán és 1—2 esetben dió- vadgesztenye, hárs-, szil-, bálvány- juhar- cser- és gledicsia fán figyeltek meg fészkelő gólyákat.

Nagyon megemelkedett a villanyoszlopokra (esetleg telefonoszlopokra) rakott fészkek száma! Fészkelési hely hiányában a körülményekhez gyorsabban alkalmazkodó gólyák a magas feszültségű vezetékeket tartó oszlopokra, villanyoszlopokra fészkelnek. 1968-ban 91 villanyoszlopokra épített fészkek szerepelt a jelentésekben. 1974-ben 555 volt a számuk a jelentésekben azoknak a fészkeknek, amelyeket a villany-szerelők meghagytak és lakottak is voltak. Az összes fészkeknek ez 13,64 százaléka. Egyes megyékben azonban a villanypózna használatának gyakorisága erősen meghaladja ezt az országos átlagot: Nógrád (28,5 %), Zala (21,7 %) Borsod-Abaúj Zemplén (20,6 %) és Tolna (19 %).

A IV. sz. táblázatban az egyéb helyek alatt szereplő 305 (7,47 %) fészektartó-aljzat megoszlása a következő: torony 31 (0,76 %), kútgém 10 (0,24 %), pajta, kazal 170 (4,18 %), hidroglobusz 6 (0,15 %), gyárkémény 4 (0,1 %) rom 4 (0,1 %), vas- vagy faoszlopokra szerelt mesterséges aljzat 13 (0,32 %), és a többi, jobbra nem jelölt aljzaton levő fészkek 67 (1,62 %).

GÓLYAPÁROK

A jelentések alapján 4070 lakott fészket számoltunk össze. Közülük 4005 fészket gólyapárok birtokoltak, a többi 65 fészket magányos gólyák lakták. A fészkelő gólyapárok száma (HPa) és sűrűsége (StD) országrészenként és megyénként különböző. (V. sz. tábl.). Legnagyobb a gólyapárok száma és sűrűsége az ÉK-i megyékben, az Alföld ÉK-i részén: Hajdú-Bihar 452 (7,27), Szabolcs-Szatmár 400 (6,74), Borsod-A-Z 471 (6,7), majd a DNY-i országrészek Vas megyében (6,59) és Zala megyében 194 (5,91). Mindkét országrész csapadékban gazdagabb vidéke az országnak, az alföldi részen pedig elterjedtebbek az öntözéses kultúrák. A négy ötévenkénti felmérés adataiból (VIII. sz. tábl.) kitűnik Vas megye a gólyapárok számának közel azonos szinten maradásával: 214—221 között, a sűrűség pedig 6,4—6,6 100 km²-ként. Magyarázatát a létfenntartás és a szaporulat körülményeinek változatlanul kedvező összhangja

adja, melynek tényezői közt szerepel az említett kedvezőbb csapadékmennyiség és a szintén említett hagyományos fészkelési lehetőségek fennállása. E kedvező körülmények több-kevesebb hiánya miatt és főleg az egyéb fészkelési lehetőségek megcsappanása következtében is a megyék többségében tovább csökkent a fészkelő gólyapárok száma, s ez a csökkenés 1958 óta országos átlagban közel 50 százalékos (VIII. sz. tábl.).

Megemlítendőek még a fészek nélküli, egyesével megfigyelt gólyák (40) a páronként vagy kisebb-nagyobb — akár száznál nagyobb példányszámú — csapatokban élő gólyák (851). Részből pár nélkül maradt gólyák ezek, vagy fészkelésükben, költésükben időjárástól, embertől megzavart párok, részből meddő és vedlő gólyák kisebb-nagyobb csapatai. Táplálék után járó csapataikat figyelték meg Pinkamindszent (Vas m.) mellett, Bodvarákó és Komját között (B. A. Z. m.), Devecser (Veszprém m.) környékén. Gaborjánháza (Zala m.) mellett éjszakai gyülekezőhelyüket is megfigyelték, ahol fákra 84 gólya éjjelzett. A Csongrád megyei Baks község határában szintén megfigyeltünk éjszakai pihenőre gyülekező gólyákat (15 példányt). Nagyobb részük külön-külön érkezett. A pihenésükre szolgáló facsoport környékén levedlett kéz- és karevező tollakat is találtunk.

FIÓKÁK ADATAI

A költőpároknak kb. 80 százalékról kaptunk fiókaadatokat (HPm és HPo) amelyek pozitívok, illetőleg negatívok. 783 gólyapárral kapcsolatban fiókaadatot egyáltalán nem kaptunk. (HPx). Számuk alakulását (VI. sz. tábl.) két, nemzetközileg megadott mutató alapján kapjuk meg. Az egyik a kirepült fiókák számának és az őket költő párok számának hányadosa (JZm). A sikeresen költő párokra (HPm) eső fiókaátlagot adja meg. A másiknál (JZa) a kirepült fiókák számát osztjuk a sikeresen és a sikertelenül költő párok számának összegével. Első szerint az egy költőpárra eső fiókaátlag országosan 2,24, a másiknál 1,87. Amikor a feltételezhető szaporulatot, vagyis az egész populáció feltételezhető fiókaszámát (JZGa) kívánjuk megállapítani, akkor az utóbbi hányadost (JZa) használjuk, megszorozva vele a gólyapárok össz-számát. Eszerint a fiókák feltételezhető száma 7489. Az 1968. évi szaporulathoz képest ez 23,20 százalékos csökkenés.

A GÓLYAPUSZTULÁS ADATAI

Öreg gólyák pusztulásáról 1974-ben összesen 58 esetben (0,35 %) szóltak a megfigyelések. A pusztulás okai között többnyire áramütés (villanyoszlopra épített fészek!), továbbá kisebb számban az időjárás mostohasága, végül az ember szándékos pusztítása és a vegyszeres mérgezés (peszticidek) szerepel.

Nagyobb mérvű volt azonban a fiókák pusztulása (VII. sz. tábl.). A 6572 kikelt fióka közül 530 elpusztult (8,6%). Megoszlásuk megyénként szintén változó (JZu). Legtöbb Szabolcs-Szatmár megyében: 86 fióka (16,8%), legkevesebb Nógrádban: 2 fióka (1,3%). Voltak olyan költőpárok — HPo (m) —, amelyeknek egy fiókájuk sem jutott kirepüléshez, előtte elpusztult mindegyik. Az okok közt említhetjük a viharokat amelyek a fészket is esetleg tönkretették, ledöntötték. Azután voltak hideg, esős időszakok, amelyekben a fiókák közül sok végzetesen átfázott. A legyengült, beteg fiókákat az öregek dobták ki még élve a fészekből. Nem kevés a gólyaverekedések közepette elpusztult fióka, és előfordult vegyszeres mérgezés is.

A jelentett sikertelen költségek okai közül 35 költőpárnál — HPo(—) — a fészek-alj (tojások) pusztulása szerepelt. Sokszor váltak a tojások a gólyaverekedések áldozataivá. Tudunk ilyen esetben sikeres pótköltésről is (Tiszasziget, Újszentiván Csongrád megyében). Kisebb számú oka a tojások pusztulásának a tojások zápolása.

A GÓLYÁK LÉTSZÁMA

A fentiekből egyértelműen kiviláglik, hogy gólyaállományunk fogyatkozása még mindig folyamatban van. A jelentések alapján a példányszámot a következőszám-
adatok összege adja meg számunkra: a 4005 gólyapár (8010 példány), a 65 magányos gólya fészekben, 40 magányos gólya fészek nélkül és a kisebb-nagyobb csapatokban élő 851 gólya összesen 8966 példány. Ebből levonva az elhullott 58 öreg gólyát, a példányszám 8908-ra csökken. A fiatalok feltételezett számával (7489) pedig 16 397-re alakul a példányszáma a gólyáknak.

E létszámadatokat összevetve a korábbi három felmérés adataival képet alkot-hatunk a hazai gólyaállomány közel két évtized alatt végbement alakulásáról. A gólyapárok számának és a párok 100 km²-kénti sűrűségadatainak változását a VIII. táblázat szemlélteti. A szaporulat adatai a felmérések sorrendjében a következőképpen alakulnak: 1958: 18 295, 1963: 13 866, 1968: 9756, 1974: 7489. A csökkenés a felmérések közt folyamatos és százalékosan kifejezve az előző felméréshez viszonyítva: 1963-ban 24,2%, 1968-ban 29,6%, 1974-ben 23,2%, 1958 és 1974 között pedig 59,2%. Nem sokkal vigasztalóbb a gólyák összpéldányszámának az alakulása sem: 1958: 33292, 1963: 25828, 1968: 18731 és 1974: 16 397, vagyis szintén csökkenő, ami az egyes felmérések közt százalékosan kifejezve: 1963-ban 22,4%, 1968-ban 27,48%, 1974-ben 12,5% és 1958—1974 között nézve 50,9%.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ismételt megállapításunk, hogy a gólyák is szenvedik környezetük nagyütemű átalakulását, amivel együtt jár a fészkelő lehetőségeiknek a megcsappanása és táptérületük fogyatkozása. A következmény pedig a szaporulatnak és az állomány példányszámának a csökkenése.

A szaporulat csökkenésének folyamatában alig mutatkozik lelassulás. Bizonyos megtorpanást látunk azonban az állomány példányszámának hanyatlásában: 12,5% a korábbi 22,4 és a 27,48 százalékos csökkenéssel szemben.

Országosan kedvezőbb a helyzet a csapadékban gazdagabb, illetőleg a csatornákkal tervszerűen kiépített területeken. Ezeken a területeken az élővilág is gazdagabb a fajok számában. A gólya étlapja viszont szintén nagyon gazdag a fajok számában, alsórendűektől a kisméltóságig bezárólag. Csúcsán áll ennek az élő-közösségnek s így reprezentánsa is annak. Jelenlétével jelzi a terület élővilágának gazdagságát, távolmaradásával viszont a korábban gólyalakta vidékek élővilágában beállott károsodásra figyelmeztet.

Nagyon szomorú volna az ország élővilágának a helyzete, ha közel két évtized alatt gólyaállományunk 50 százalékot meghaladó fogyatkozását csak az élővilág károsodására kéne visszavezetni. Van más is! A hagyományos fészkelési lehetőségek megfogyatkozása! A szokatlan fészektartó-aljzatok kiválasztása, különösen a villanyoszlopok nagy száma utal erre. Ugyanakkor ez a gólyánál megnyilatkozó alkalmazkodni tudás biztató az ember segítő beavatkozására, a mesterséges fészektartó-aljzatok felállítására.

Nem maradhat el tehát a fokozottabb emberi segítség.* Életkörülményeiket pl. segíti a mezőgazdaságban egyébként is igényelt öntöző-csatornahálózat kiterjesztése. Viszont zsilipekkel kell ellátni a lecsapolásra épített csatornákat, hogy a szükséges nedvességtől ne foszthassák meg az élővilágot!

A korszerű építkezés, vagy egyéb kényszerítő okok miatt lebontott fészkek ügyében, a fészkelőhely pótlására szükség volna hatékony természetvédelmi intézkedésekre, a központi szervek részéről erkölcsi, sőt olykor anyagi támogatásra is. Az ember segítő beavatkozása természetesen országszerte olyan közszellemet is kíván, amelytől áthatva egyén, vagy kisebb közösségek is, szívesen veszik a fáradságot mesterséges fészkaljakok felállítására épületen (fészkelő bak) vagy pozván (vaskeret, kocsikerék gumiabroncs, stb.), de legalább annyit, hogy mindig mindenki pozitív magatartást tanúsít a fészket építő gólyapárok iránt.

* Köszönet illeti a Somonyi-könyvtár és a Móra Ferenc Múzeum igazgatóságát a felmérés munkájához nyújtott erkölcsi és anyagi támogatásért. Köszönet az intézményeknek, a felmérésben közvetlenül résztvett közel háromezer személyt kitevő segítőtársnak: a Magyar Posta levélkézbesítőinek, az Állami Erdőgazdaságok résztvevő erdészeinek, a vadásztársaságok adatgyűjtőinek, a Magyar Madártani Egyesület területi csoportjainak, a résztvevő gimnáziumok és általános iskolák szakköreinek és minden önkéntes megfigyelőnek, akiknek buzgó, önzetlen fáradozása tette lehetővé feladatunk sikeres megoldását. A tapasztalatok átadásáért és útbaigazításokért Marián Miklósnak tartozunk köszönettel.

I. táblázat
Tabelle Nr. I.

A jelentések megoszlása (1974)
Die Verteilung von Meldungen (1974).

Megye Komitat	1			2			3			4		
	+	—	össz. insg.	+	—	össz. insg.	+	—	össz. insg.	+	—	össz. insg.
<i>Duna-Tisza közé:</i>												
Bács-Kiskun	91	21	112	101	1	102	30	—	30	35	1	36
Pest	38	54	92	45	4	49	4	1	5	13	—	13
<i>Tiszántúl:</i>												
Csongrád	52	15	67	56	—	56	4	—	4	20	1	21
Békés	49	22	71	41	1	42	4	1	5	36	3	39
Szolnok	63	18	81	34	2	36	—	—	—	63	2	65
Hajdú-Bihar	68	8	76	16	—	16	2	—	2	25	1	26
Szabolcs-Sz.	117	22	139	37	—	37	—	—	—	31	—	31
<i>Északi-Hegy- vidék:</i>												
Borsod-A.-Z.	157	70	227	115	12	127	61	7	68	54	—	54
Heves	30	33	63	4	—	4	6	1	7	32	—	32
Nógrád	43	49	92	58	31	89	1	—	1	—	—	—
<i>Dunántúl:</i>												
Komárom	20	29	49	11	8	19	—	—	—	—	1	1
Fejér	37	24	61	49	2	51	—	—	—	18	—	18
Tolna	52	29	81	50	1	51	43	—	43	34	1	35
Baranya	84	55	139	27	—	27	9	2	11	6	2	8
Somogy	115	28	143	20	2	22	100	13	113	54	—	54
Zala	94	36	130	6	—	6	—	—	—	3	—	3
Veszprém	112	73	185	33	—	33	77	2	79	2	—	2
Vas	129	35	164	28	1	29	100	1	101	16	—	16
Összesen:	1434	668	2102	868	90	958	459	33	492	465	12	477
<i>Insgesamt:</i>												

Bejelentők: 1 Postások, 2 ornitológusok és felkért természetbarátok, 3 erdészek, 4 vadászok.
— Zahl der Meldungengäber: 1 Briefträger, 2 Ornithologen und andere angeworbene Naturfreunden,
3 Förster, 4 Jäger.

II. táblázat
Tabelle Nr. II.

A fészkek száma (1974)
Zahl der Horste (1974)

Megye Komitat	Községek száma Zahl der Gemeinden	Lakott fészkek Bewohnte Horste	Lakatlan fészkek Unbesetzte Horste	Új fészkek Neue Horste
<i>Duna-Tisza köze</i>				
Bács-Kiskun	92 (4)	276	4	9
Pest	73 (19)	102	15	3
<i>Tiszántúl</i>				
Csongrád	50 (2)	125	7	4
Békés	53 (5)	188	21	4
Szolnok	63 (5)	300	36	3
Hajdú-Bihar	64 (2)	455	41	3
Szabolcs-Szatmár	129 (3)	404	51	4
<i>Északi-Hegyvidék</i>				
Borsod-Abaúj-Z.	208 (23)	476	37	18
Heves	48 (9)	86	6	2
	82 (24)	77	14	7
<i>Dunántúl</i>				
Komárom	29 (10)	25	6	1
Fejér	61 (10)	102	20	1
Tolna	73 (6)	153	11	9
Baranya	114 (20)	156	22	1
Somogy	148 (8)	337	30	8
Zala	107 (18)	198	16	—
Veszprém	142 (21)	207	20	7
Győr-Sopron	132 (23)	175	17	10
Vas	157 (10)	228	17	18
Összesen Insgesamt	1825 (222)	4070	391	112

(n): Községek száma, amelyekből csak negatív jelentést kaptunk. — Zahl der Gemeinden, aus denen wir nur negative Meldungen bekommen haben.

III. táblázat
Tabelle Nr. III.

A fészkek kor szerinti megoszlása (1974)

Verteilung der Horste nach Alter (1974)

A fészkek kora években	A fészkek száma
<i>Alter der Horste in Jahren</i>	<i>Zahl der Horste</i>
Új~ <i>Neu</i>	112
1	58
2	62
3	82
4—5	155
6—10	229
11—20	251
21—30	139
31—40	55
41—50	43
51—60	17
61—100	23
100—	2

IV. táblázat
Tabelle Nr. IV.

A fészkek megoszlása tartó aljzat szerint (1974)
Verteilung der Horste nach ihrem Basen (1974)

Megye Komitat	1		2		3		4	
	№	%	№	%	№	%	№	%
<i>Duna-Tisza köze</i>								
Bács-Kiskun	104	37,6	119	43,2	32	11,6	21	7,6
Pest	40	39,2	45	44,2	9	8,8	8	7,8
<i>Tiszántúl</i>								
Csongrád	43	34,0	60	48,0	19	15,0	3	3,0
Békés	152	80,9	10	5,3	16	8,5	10	5,3
Szolnok	73	24,3	171	57,0	38	12,6	18	6,1
Hajdú-Bihar	242	53,2	82	18,2	67	14,4	64	14,3
Szabolcs-Szatmár	224	54,9	99	24,5	32	7,9	51	12,7
<i>Északi-Hegyvidék</i>								
Borsod-Abaúj-Z.	270	56,6	78	16,4	98	20,6	30	6,4
Heves	19	22,2	48	55,8	8	9,3	11	12,7
Nógrád	9	11,7	36	46,9	22	28,5	10	12,9
<i>Dunántúl</i>								
Komárom	9	36,0	12	48,0	3	12,0	1	4,0
Fejér	48	47,2	28	27,4	17	16,6	9	8,8
Tolna	102	66,7	18	11,7	29	19,0	4	2,6
Baranya	86	55,2	35	22,2	13	8,3	22	14,3
Somogy	170	50,4	106	31,6	46	13,6	15	4,4
Zala	116	58,5	34	17,3	43	21,7	5	2,5
Veszprém	179	86,4	11	5,3	13	6,2	4	1,9
Győr-Sopron	125	71,3	15	8,2	18	10,2	17	10,2
Vas	183	80,2	12	5,2	32	14,2	1	0,4
Összesen Insgesamt	2190	53,82	1020	25,07	555	13,64	305	7,47

Aljzat (Basis): 1 Épület (Gebäude), 2 Fa (Baum), 3 Villanyoszlop (Leitungsmast), 4 Egyéb helyek (Andere Plätze).

V. táblázat
Tabelle Nr. V.

A gólyapárok száma (1974)
Zahl der Horstpaare (1974)

Megye Komitat	HPa	HPm	HPo	HPx	StD
<i>Duna-Tisza köze</i>					
Bács-Kiskun	270	180	45	45	3,23
Pest	97	72	7	18	1,52
<i>Tiszántúl</i>					
Csongrád	123	100	13	10	2,96
Békés	185	110	43	32	3,26
Szolnok	295	165	43	87	5,29
Hajdú-Bihar	452	255	47	150	7,27
Szabolcs-Szatmár	400	225	55	120	6,74
<i>Északi-Hegyvidék</i>					
Borsod-Abaúj-Z.	471	327	79	65	6,70
Heves	86	62	13	11	2,36
Nógrád	77	61	5	11	3,02
<i>Dunántúl</i>					
Komárom	24	15	7	2	1,06
Fejér	100	70	12	18	2,27
Tolna	149	122	17	10	4,16
Baranya	156	101	19	36	3,55
Somogy	335	259	49	27	5,51
Zala	194	118	24	52	5,91
Veszprém	201	129	31	41	3,87
Győr-Sopron	170	111	37	22	4,24
Vas	220	180	14	26	6,59
Összesen Insgesamt	4005	2662	560	783	4,17

Egyes karakterisztikák nemzetközi betűjelzései — Internationale Buchstabensignale der einzelnen Charakteristika:

HPa: Horstpaare allgemein — Költőpárok általában.

HPm: Horstpaare mit Jungen — Költőpárok fiatalokkal.

HPo: Horstpaare ohne Jungen — Költőpárok fiatalok nélkül.

HPx: Horstpaare, über deren Nachwuchs nichts bekannt ist — Költőpárok, melyeknél az új nemzedék nem ismert.

StD: Storchdichte: Horstpaare/100 km² — Sűrűség: gólyapárok száma/100 km²

VI. táblázat
Tabelle Nr. VI.

A fiókák száma (1974)
Zahl der Jungen (1974)

Megye Komitat	ZHm	JZG	JZa	JZm	JZGa
<i>Duna-Tisza köze</i>					
Bács-Kiskun	225	402	1,79	2,23	486
Pest	79	162	2,05	2,25	199
<i>Tiszántúl</i>					
Csongrád	113	221	1,96	2,21	241
Békés	153	215	1,40	1,95	261
Szolnok	208	369	1,78	2,23	531
Hajdú-Bihar	302	494	1,64	1,94	741
Szabolcs-Szatmár	280	425	1,52	1,88	608
<i>Északi Hegyvidék</i>					
Borsod-Abaúj-Z.	406	725	1,79	2,22	848
Heves	75	133	1,77	2,14	153
Nógrád	66	148	2,24	2,42	173
<i>Dunántúl</i>					
Komárom	22	36	1,64	2,40	39
Fejér	82	153	1,87	2,18	187
Tolna	139	262	1,88	2,15	280
Baranya	120	242	2,01	2,39	315
Somogy	308	625	2,03	2,41	680
Zala	142	328	2,31	2,78	448
Veszprém	160	336	2,10	2,60	422
Győr-Sopron	148	307	2,09	2,76	356
Vas	194	459	2,36	2,55	521
Összesen Insgesamt:	3222	6042	1,87	2,24	7489

- JZG:** Gesamtzahl der ausfliegenden Jungen (nach HPm). — Kirepült fiókák száma a HPm alapján.
- JZa:** Durchschnittszahl der ausfliegenden Jungen (JZG geteilt durch HPm + HPo). — Fiókák átlagszáma (JZG osztva HPm és HPo összegével).
- JZm:** Durchschnittszahl der ausfliegenden Jungen (JZG geteilt durch HPm). — Fiókák átlagszáma a JZG és a HPm hányadosa alapján.
- ZHm:** Zahl der Horste mit Daten über die Jungenzahl (HPm + HPo). — A fiókák számáról hány fészekből van adat (HPm és HPo összege alapján).
- JZGa:** Ansetzbare Gesamtzahl der ausfliegenden Jungen (JZa multipliziert mit HPa). — A fiatalok feltételezhető összes száma (JZa és HPa szorzata).

VII. sz. táblázat
Tabelle Nr. VII.

Sikertelen szaporulat (1974)
Erfolgloser Nachwuchs (1974)

Megye Komitat	HPo(m)	HPo(—)	HPo	JZu	
				Nr	%
<i>Duna-Tisza köze</i>					
Bács-Kiskun	12	7	38	63	13,0
Pest	1	—	7	16	8,9
<i>Tiszántúl</i>					
Csongrád	3	—	13	28	11,0
Békés	6	—	43	39	15,3
Szolnok	2	4	39	33	8,2
Hajdú-Bihar	5	2	45	35	6,6
Szabolcs-Szatmár	13	—	55	86	16,8
<i>Északi-Hegyvidék</i>					
Borsod-Abaúj-Z.	3	4	75	32	4,2
Heves	1	1	12	8	5,6
Nógrád	1	1	4	2	1,3
<i>Dunántúl</i>					
Komárom	1	1	6	2	5,2
Fejér	2	1	11	21	12,0
Tolna	2	2	15	35	11,7
Baranya	5	2	17	17	6,5
Somogy	6	1	48	38	5,7
Zala	—	—	24	10	2,9
Veszprém	2	—	31	18	5,0
Győr-Sopron	4	9	28	29	8,7
Vas	—	—	14	18	3,7
Összesen Insgesamt:	69	35	525	530	8,6

HPo (m) *Zahl der erfolglosen Nestpaare mit Jungen, die jedoch nicht zum Ausfliegen kamen.* —
Költőpárok kirepülés előtt elpusztult fiatalokkal.

HPo (—): *Zahl der erfolglosen Nestpaare mit Gelege, aber ohne aufwachsenden Junge.* —
Sikertelen fészkelő-pár fészkaljja, fiókák nélkül.

HPo—: *Zahl der erfolglosen Nestpaare ohne Gelege.* — Sikertelen fészkelő-pár fészkal
nélkül.

JZu: *Zahl der unkommenden Jungen.* — Elpusztult fiókák száma.

VIII. táblázat
Tabelle Nr. VIII.

A gólyapárok száma 1958—1974
Zahl der Horstpaare 1958—1974

Megye Komitat	1958		1963		1968		1974	
	HPa	StD	HPa	StD	HPa	StD	HPa	StD
<i>Duna-Tisza köze</i>								
Bács-Kiskun	546	6,5	381	4,8	293	3,5	270	3,23
Pest	312	4,8	142	2,2	142	2,2	97	1,52
<i>Tiszántúl</i>								
Csongrád	218	5,2	108	2,6	109	2,62	123	2,96
Békés	267	4,7	187	3,3	218	3,84	185	3,26
Szolnok	551	9,8	386	6,9	376	6,75	295	5,29
Hajdú-Bihar	835	13,4	715	11,5	424	6,6	452	7,27
Szabolcs-Szatmár	860	14,4	680	11,5	464	7,8	400	6,74
<i>Északi-Hegyvidék</i>								
Borsod-Abaúj-Z.	916	13,0	707	10,0	512	7,3	471	6,70
Heves	210	5,7	216	5,9	184	5,05	86	2,36
Nógrád	141	5,5	135	5,4	86	3,38	77	3,02
<i>Dunántúl</i>								
Komárom	56	2,4	40	1,8	35	1,56	24	1,06
Fejér	225	5,1	124	2,8	103	2,34	100	2,27
Tolna	252	7,0	208	5,8	163	4,54	149	4,16
Baranya	403	9,2	340	7,8	236	5,37	156	3,55
Somogy	549	9,9	482	7,9	293	4,82	335	5,51
Zala	337	10,2	330	10,1	206	6,28	194	5,91
Veszprém	367	7,1	282	5,4	225	4,33	201	3,87
Győr-Sopron	214	5,3	224	5,6	172	4,29	170	4,24
Vas	214	6,4	221	6,6	212	6,35	220	6,59
Összesen: Insgesamt:	7473	8,0	5908	6,2	4439	4,82	4005	4,17

A GÓLYA FÉSZKELŐ HELYEI MAGYARORSZÁGON

A helységnév után álló első szám az 1958. évben, a második szám az 1963. évben, a harmadik az 1968. évben és a negyedik az 1974. évben fészkelő gólyapárok számát jelzi. A — jel jelzi a negatív jelentést, a ? pedig, hogy semmilyen jelentés nem érkezett.

BARANYA MEGYE

Mohácsi járás

Babarc	3, 4, 3, 3
Bár	1, 1, 2, 1
Bezedek	2, 2, 1, —
Bóly	3, 1, 1, 1
Borjad	5, 2, 2, 1
Dunaszekcső	7, 5, 4, 3
Görcsönydoboka	—, —, 1, ?
Hímesháza	2, 2, —, 1
Homorud	3, 2, —, 3
Kisnyárad	—, —, —, 1
Kölked	11, 11, —, ?
Lánycsók	2, 3, 1, —
Lippó	1, 1, —, 1
Majs	7, —, 2, ?
Márok (Erdős-)	1, 2, —, —
Mohács	1, 2, 2, 5
Nagy-nyárad	4, 6, 2, ?
Palota-bozsok	2, 1, 1, 1
Somberek	3, 3, —, —
Szajk	—, 1, —, ?
Székelyszabar	—, 1, —, 1
Szür	—, —, 1, 1
Töttös	3, 5, 1, ?
Udvar	1, 1, —, —
Versend	—, 1, 1, ?

Pécsi járás

Baksa	7, 1, 2, ?
Belvárdgyula	6, —, —, —
Bicsérd	—, 6, 2, 4
Bükkösd	2, 1, 1, 1
Csonkamindszent	—, —, 1, 1
Egerád	—, 1, —, 1
Garé	1, 3, —, 1
Gerde	—, 2, —, 1
Görcsöny	1, 2, 1, 1
Gyöngyfa	—, —, 1, 1
Helesfa	1, —, —, —
Hird	2, —, —, —
Kacsófa	—, —, 1, ?
Keszü	—, 2, 1, —
Kiskassa	1, 1, —, 1
Kozár-mislény	1, 1, —, —
Ócsárd	—, 6, —, 1
Ócsárd-Kisdér	—, —, —, 1

Ócsárd-Siklósbodony

Pellérd	—, 2, —, ?
Pogány	1, —, —, ?
Szabadszentkirály	—, 1, —, 1
Szentlőrinc	—, 1, 1, 3
Újpetre	2, 1, 1, 1
Tésény	—, —, —, 1
Vokány	—, 3, 2, ?
Zók	—, —, —, 3

Pécsvári járás

Apátvarasd	—, —, —, 1
Berkesd	1, 2, 1, ?
Ellend	4, 1, 1, —
Erdős-mecske.	—, —, 1, ?
Erzsébet	2, 3, 3, ?
Fazekasboda	—, —, 1, ?
Feked	1, —, —, ?
Geresd	—, —, 1, ?
Hidas	3, —, —, —
Hosszúhetény	1, —, —, ?
Maráza	—, —, 1, —
Máriakéménd	2, 1, —, 3
Nagypali	1, 1, 1, ?
Pécsvárad	—, —, 2, 1
Szebény	1, —, 1, ?
Szellő	1, 1, 1, ?
Véménd	—, —, 1, ?

Sásdi járás

Abaliget	1, 3, 1, ?
Alsómocsolád	1, 2, 1, 1
Baranya-jenő	1, 1, 1, ?
Bodolyabér	—, —, —, 1
Bikal	1, —, —, 1
Csikos-töttös	1, 2, 1, 1
Egyházaskozár	1, 2, —, —
Felsőmindszent	12, 1, 3, ?
Gödrekeresztur	—, 1, 1, 1
Gödreszentmárton	2, 1, —, 2
Hegyhátmárc (Tófü)	—, 2, 3, 1
Hetvehely	—, 1, 1, 1
Husztót	—, —, 1, 1
Kaposszekcső	13, 1, —, 2
Kárász	—, —, 2, —
Magyarhertelend	—, 2, 4, 2
Magyarszék	1, —, —, 1
Mágocs	1, —, —, ?
Nagyhajnás	1, 1, 1, 1

Orfű	-, -, -, 1
Oroszló	-, -, -, 1
Sásd	1, 5, 3, 2
Szalatnak	-, 5, -, ?
Szászvár	1, 1, 1, 1
Tormás	3, 1, 6, ?
Vásárosdombó	-, -, 3, 2

Sellyei járás

Adorjás	-, -, 1, ?
Bogdása	1, -, 1, 1
Baranyahidvég	-, -, 3, 2
Bogádmindszent	-, -, -, 1
Csányoszló	5, 7, 4, 3
Drávafok	6, 3, 5, 3
Drávasztára	-, -, 4, ?
Felsőszentmárton	5, 9, 2, 1
Hegyszentmárton	4, 14, 1, 4
Hirics	-, -, 2, ?
Kákics	-, -, 3, ?
Kemse	-, -, 2, ?
Kétujfalu	2, 2, 2, ?
Kiszentmárton	-, -, 1, 2
Kőrös	-, -, 2, 2
Luzsok	-, -, 1, 1
Marécsa	-, -, 1, 1
Okorág	2, 2, -, ?
Páprád	-, -, -, 1
Sámod	-, 1, 1, 1
Sellye	-, 5, 5, 6
Sumony	-, 6, 3, 2
Vajszló	11, 11, 11, 2
Vejti	-, -, -, 5
Zádor	-, -, 2, ?
Zaláta	13, 5, 7, ?

Siklósi járás

Beremend	5, 5, 6, 3
Bisse	-, -, 1, ?
Csun (Kémes)	-, -, -, 1
Drávacsepely	1, -, 3, 1
Dravapiski	-, -, -, 2
Drávaszabolcs	1, 1, 6, 2
Díóviszló	2, 2, 1, ?
Gordisa	-, 4, -, 2
Harkány	2, 1, 3, 1
Kémes	5, 2, 1, 1
Kovácskida	9, 9, 7, 1
Magyarboly	4, 1, 3, ?
Matty	9, 4, -, ?
Márfa	-, -, 1, ?
Nagyharsány	5, 4, -, ?
Máriagyűd	8, -, -, ?
Palkonya	1, 1, -, ?
Rádfalva	-, -, 1, 1
Siklós	2, 4, 1, 1
Siklósnagyfalu	-, -, 4, 2
Szaporca	-, -, -, 2
Terehegy	3, 2, 1, -
Villány	3, 5, 10, 3
Villánykövesd	1, -, -, -

Szigetvári járás

Almamellék	-, 5, 3, 4
Bánfa	-, -, -, 1
Boldogasszonyfa	1, 2, 1, 1
Csertő	-, -, 1, ?
Decsháza	5, 3, 3, 1
Horváthertelend	-, -, 1, 1
Ibafa	2, 2, 1, 1
Kisdobsza	-, -, 1, -
Katádfa	-, -, -, 1
Mozsgó	11, 4, -, 1
Nagydobsza	1, 1, 2, 1
Nagypeterd	-, 2, -, ?
Rózsafa	1, 1, 2, 1
Somogyapáti	-, -, 4, ?
Somogyhárság	2, 4, -, ?
Somogyhatvan	-, -, -, 1
Szentdénes	2, 1, 3, ?
Szentlászló	2, 2, 1, 1
Szigetvár	2, 6, 3, 5
Vásárosbéc	3, 2, -, -

BÁCS—KISKUN MEGYE

Bajai járás

Bácsbokod	3, -, -, 1
Bácsborsod	3, -, 1, 1
Baja	2, 4, -, 6
Bajaszentistván	6, -, 1, 1
Bátmonostor	-, -, -, 1
Csátalja	5, 1, 1, 4
Csávoly	4, -, -, 1
Dávod	14, 4, 4, 1
Érsekszanád	17, 9, -, 6
Felsőszentiván	1, 1, 1, 1
Gara	1, 3, 2, 1
Hercegszántó	-, -, 2, 5
Hóduna	1, 2, 2, 2
Nagybaracska	2, 1, -, 1
Nemesnádudvar	-, 6, -, 1
Sükkösd	5, 5, 5, 5
Szeremle	17, 13, 9, 8
Vaskút	13, 2, 1, 4

Bácsalmási járás

Bácsalmás	2, 1, 2, 3
Csikéria	-, 1, 1, 2
Katymár	3, 3, 1, 3
Madaras	-, -, 2, 2
Mélykut	1, 1, 2, 4
Mátételke	-, 1, 2, ?
Tataháza	1, 1, 1, 1

Dunavecsei járás

Apostag	2, 1, 1, 1
Dunaegyháza	7, 8, -, 2
Dunatétélen	-, 1, 1, 3
Dunavecse	1, 1, 1, 1

Harta	-, 12, 20, 9
Kunadacs	-, 1, 1, ?
Kunbáony	-, 1, -, 1
Kunpeszér	-, 1, 1, 1
Kunszentmiklós	5, 7, 3, 6
Solt	3, 2, 5, 9
Szabadszállás	14, 8, -, 3
Szalkszentmárton	-, 3, 5, 5
Tass	-, 2, 2, 2

Kalocsai járás

Bátya	2, 1, 1, 1
Drágszél	2, -, 1, 1
Dunapataj	5, 10, 8, 6
Dunaszentbenedek	1, 1, 1, 1
Dusnok	2, 2, 2, ?
Fajsz	-, 2, 3, 1
Foktő	2, 2, 2, 1
Géderlak	-, -, -, 1
Hajós	17, 9, -, 3
Homokmégy	5, 4, 2, 2
Kalocsa	-, 4, 4, 2
Miske	2, 2, 1, 1
Ordas	1, 1, 2, 1
Öregcsertő	2, 5, -, 2
Szalmár	8, 3, 1, ?
Uszód	5, 2, 3, ?

Kecskeméti járás

Ágasegyháza	9, 5, 9, ?
Ballószög	-, -, -, 1
Bugac	5, 11, 9, 6
Fülöpháza	13, 11, 12, 11
Helvécia	3, 4, 3, 2
Hetényegyháza	-, 14, 1, ?
Izsák	-, -, 3, 6
Jakabszállás	6, 4, -, 2
Kecskemét	6, 4, 3, 7
Kerekegyháza	7, 6, 8, 6
Kunbaracs	-, 2, 2, ?
Ladánybene	-, 5, -, 5
Lakitelek	-, -, 1, ?
Lajosmizse	5, 8, 7, 13
Lászlófalva	-, 21, -, ?
Orgovány	4, 4, 2, 3
Tiszakécske I.	7, 4, -, 5
Tiszakécske II.	
(Ujbög, Tiszabög)	-, 2, 2, 2

Kiskőrösi járás

Akasztó	25, 22, 27, 9
Bócsa	6, 7, 3, ?
Csengőd	3, 2, 3, 3
Fülöpszállás	9, 9, 5, 8
Kaskantyú	2, 1, 1, 1
Kecel	5, 3, 5, 7
Kiskörös	4, 11, 7, ?
Páhi	-, 3, 4, 1
Pirtó	-, 4, -, 2
Soltszentimre	1, 1, 1, 1

Soltvadkert	-, -, 5, ?
Tabi	6, -, -, 1
Tázlár	4, 4, -, ?

Kiskunfélegyházi járás

Alpár	3, 3, 7, 2
Csölyospálos	8, -, 5, -
Gátér	-, 1, -, ?
Jászszentlászló	11, -, -, ?
Kiskunfélegyháza	10, 9, 9, 2
Kiskunmajsa	22, 14, 5, 4
Kömpöc	5, 4, -, 1
Kunszállás	-, 1, 1, -
Móricgát	5, 2, 1, 3
Pálmonostora	6, 1, -, 4
Petőfiszállás	6, 7, 5, 2
Szank	-, 2, -, 4

Kiskunhalasi járás

Balotaszállás	11, 2, 3, 1
Bodoglár	-, 1, 1, ?
Borota	1, 2, 2, 1
Harkakötöny	3, 3, 1, 3
Jánoshalma	1, 2, -, 2
Kelebia	3, 5, 1, 2
Kiskunhalas	13, 10, 1, 3
Kisszállás	3, 2, 1, 2
Kunbaja	-, 2, 1, 2
Kunfehértó	-, -, 1, -
Rém	1, 1, -, -
Zsana	7, 4, 4, ?

BÉKÉS MEGYE

Békési járás

Békés	5, 4, 4, 6
Békéscsaba	8, 9, 7, 15
Bélmegyer	-, 2, 2, 2
Kőröstarcsa	3, 4, 3, ?
Mezőberény	31, 7, 30, 5
Murony	-, 2, 3, -
Tarhos	1, 1, -, ?
Vizesfás	-, -, 1, ?

Gyomai járás

Dévaványa	-, -, 13, 4
Endrőd	3, 3, 2, 5
Gyoma	3, 3, 7, 5

Gyulai járás

Doboz	1, 1, 1, 1
Elek	11, 6, 4, 10
Gyula	4, 8, 5, 3
Gyulavári	1, 2, 2, 2
Kétegyháza	4, 4, 9, 6
Lókösháza	2, 2, 3, 1
Mályvad	-, -, 5, 1
Szabadkigyós	5, -, -, 2
Ujkigyós	4, -, 1, 1

Mezőkovácsházi járás

Almáskamarás	1, 1, 1, 1
Battonya	4, 10, -, 2
Dombegyháza	-, 1, 1, 4
Kevermes	1, -, 1, -
Kunágota	2, -, -, ?
Magyardombegyház	-, -, -, 1
Medgyesbodzás	-, -, 2, 4
Medgyesegyháza	1, 3, 7, 1
Mezőhegyes	1, -, -, 2
Mezőkovácsháza	1, 1, -, 1
Nagybánhegyes	1, 1, 2, 1
Nagykamarás	-, 1, 2, 2
Reformátuskovácskőháza	1, -, -, ?

Orosházi járás

Békéssámszon	1, 1, 3, 1
Csorvás	-, -, 1, -
Gádos	1, 1, -, -
Kardoskút	3, 2, -, 1
Nagykopáncs	-, -, -, 1
Nagyszénás	2, -, 1, 1
Orosháza	-, -, 4, 1
Pusztaföldvár	-, -, 1, ?
Tótkomlós	1, 1, 2, 1

Sarkadi járás

Biharugra	3, 7, 11, 12
Geszt	5, 6, 7, -
Kőtegyán	1, 2, 2, 8
Mezőgyán	20, 22, 6, ?
Méhkerék	-, 1, -, 5
Okány	2, 1, 1, 2
Sarkad	4, 3, 3, 4
Ujszalonta	-, -, 1, 1
Zsadány	17, 10, 9, 12

Szarvasi járás

Békésszentandrás	-, 1, 2, 3
Csabacsüd	-, 1, 1, ?
Kondoros	-, -, 2, 1
Örménykut	-, -, -, 2
Szarvas	-, 5, 5, 10

Szeghalmi járás

Bucsa	5, 4, 5, ?
Füzesgyarmat	8, 8, 8, 4
Körösladány	-, -, -, 9
Körösajfalu	-, -, -, 1
Szeghalom	30, 22, 11, 10
Vésztő	21, 7, 8, 8

BORSOD—ABAÚJ—ZEMPLÉN MEGYE

Abaújszántói járás

Abaújkér	1, 2, 1, 1
Abaújszántó	-, -, -, 2
Abaújár	1, 1, 1, 1
Bodrogközfalu	-, -, -, 1
Bodrogkővár	1, 1, 2, 1
Fony	-, -, -, 1
Gibárt	-, -, 1, 1
Gönc	2, 1, 1, 1
Göncruszka	-, -, 14, 8
Hernádréce	3, 3, 3, 2
Hidasnémeti	2, 6, 1, 4
Hernádszentandrás	1, -, 1, ?
Hernádszurok	-, 1, 1, ?
Kéked	-, -, -, 1
Korlát	-, -, -, 1
Pere	-, -, -, 1
Tornyosnémeti	12, 13, 9, 4
Vilmány	1, 1, 1, 3
Viszoly	2, 1, 4, 9

Edelényi járás

Abod	-, 1, -, 1
Becskeháza	-, -, -, 1
Bódvalenke	-, -, -, 1
Bódvárakó	-, 3, 2, 2
Bódvaszilás	2, 3, 7, 4
Borsodszirák	-, -, 1, ?
Boldva	-, -, 7, 7
Edelény	7, 8, 3, 1
Galvács	-, -, -, 1
Hangács	-, -, 1, 2
Hidvégardó	5, 4, -, 1
Komjáti	-, 10, 14, 2
Kurityán	-, 1, 1, -
Lak	5, 4, 3, ?
Martonyi	1, 1, -, 1
Mucsony	32, 16, -, ?
Nyomár	-, -, -, 2
Perkupa	3, 3, -, 3
Rakaca	2, 4, 4, 4
Rakacaszend	1, 1, 1, ?
Rudabánya	1, 1, -, -
Szalonna	23, 16, 5, 8
Szendrő	12, 3, 5, 2
Szin	2, 1, -, -
Szinpetri	1, 1, -, ?
Szödliget	-, -, 1, 1
Szőlősdó	-, -, -, 1
Szuhakálló	1, 1, 1, -
Szuhogy	-, -, 1, 1
Tomor	-, -, -, 1
Tornanádaska	1, 1, -, 1
Tornaszentjakab	2, 2, 1, 1
Viszló	-, -, -, 1

Encsi járás

Baktakék	-, 1, 2, -
Büttös	-, -, -, 1
Csenyété	1, 1, -, -
Detek	1, 2, 1, 1
Encs	1, 2, 2, 1
Fancsal	1, 1, -, -
Faj	-, 2, -, ?
Felsőgagy	-, 1, 1, 2
Forró	3, 4, -, 1
Fügöd	-, -, 1, -
Gagybátor	-, 1, 1, ?
Gagyvendégi	-, -, 1, ?
Garadna	1, 1, -, ?
Hejce	-, -, 1, ?
Hernádvécse	1, 1, 2, 1
Kány	-, -, -, 1
Krasznokvajda	3, 11, 2, 1
Méra	4, 4, 2, ?
Novajirdány	1, 2, 2, 4
Szákfa	-, -, -, 2
Szalaszend	-, -, 2, 2
Szemere	-, 2, 2, 1

Mezőcsáti járás

Ároktő	17, 25, 14, 11
Emőd	1, 5, 3, 1
Gelej	-, 3, -, ?
Hejőbába	6, 6, 5, 6
Hejőkeresztur	1, 1, 1, 1
Hejőpapi	-, -, -, 2
Hejőszalanta	1, 1, 1, ?
Igrici	-, -, 6, 2
Mezőcsát	18, 15, 8, 6
Nagycséc	-, 1, 1, 1
Nemesbikk	3, 4, 3, ?
Oszlár	-, 2, 1, 1
Sajóörös	-, -, 3, ?
Sajószögged	-, 4, -, ?
Szakáld	-, -, 1, ?
Tiszabábolna	10, 14, 14, ?
Tiszadorogma	-, -, -, 2
Tiszakeszi	19, 10, 3, ?
Tiszapalkonya	4, -, -, ?
Tiszaszederkény	9, -, -, ?
Tiszatarján	25, 27, 31, ?

Mezőkövesdi járás

Bogács	-, 1, -, 1
Borsodgeszt	1, 1, 1, -
Borsodivánka	4, 3, -, 7
Bükkábrány	5, 3, 2, 2
Csincsetanya	-, -, -, 2
Egerlővő	14, 9, 6, 8
Mezőkeresztes	-, -, 12, 6
Mezőkövesd	-, -, 5, 6
Mezőnagy Mihály	-, -, 7, 5
Mezőnyárád	4, 1, -, ?
Négyes	-, -, -, 4
Sály	3, 1, 1, 1

Szentistván	15, 35, 10, 7
Tard	1, 1, -, -
Tibolddaróc	-, -, -, 3
Tiszavalk	-, -, -, 9
Vatta	-, 2, -, 1

Miskolci járás

Alacska	-, -, 1, ?
Alsózsolca	1, 1, 2, 1
Arnót	8, 3, 2, 2
Berzék	1, -, -, ?
Bócs	5, 8, 6, 2
Bükkaranyos	3, 1, 1, 1
Felsőzsolca	3, 4, 13, 1
Gesztey	1, 2, 2, 1
Girincs	-, -, -, 1
Harsány	1, 18, 10, 1
Hernádlak	2, 1, 1, 1
Hernádnémeti	-, 3, 1, ?
Kazincbarcika	-, -, 3, -
Kesznyéten	-, -, -, 13
Kisgyőr	1, 1, 1, ?
Kistokaj	-, -, -, 2
Mályi	1, 1, -, ?
Nyékáldháza	4, 2, 1, 1
Ónod	1, -, 1, -
Parasznya	1, -, 1, ?
Radostyán	-, -, -, 1
Sajóecseg	-, 1, 2, 1
Sajóhidvég	1, 1, 1, ?
Sajókápolna	1, 1, 1, 2
Sajókeresztur	1, -, -, -
Sajólád	-, 1, 1, ?
Sajópálfa	-, -, -, 1
Sajósenye	-, -, 2, ?
Sajószentpéter	3, 7, 2, 4
Szirmabesenyő	4, 6, 2, 3
Varbó	-, -, -, 1

Ózdi járás

Arló	1, 2, -, -
Borsodszentgyörgy	-, 1, -, -
Center	1, 1, 1, ?
Cernely	1, 1, 1, 1
Hangony	-, -, -, 1
Hódoscsépeny	-, -, -, 2
Járdánháza	1, 1, 1, -
Királd	-, -, -, 1
Ózd	-, 1, 1, 3
Sajónémeti	2, 2, 3, 4
Szentsimon	-, 2, 1, 2

Putnoki járás

Aggtelek	-, -, 1, ?
Alsószuha	-, 1, -, ?
Bánhorváti	-, 1, 1, ?
Bánréve	2, 4, 2, 2
Dénestapolcsány	-, -, 1, 1
Dövény	1, 1, 1, 1
Dübicsány	2, 1, 2, 1

Felsőkelecsény	1, 1, -, 1
Felsőnyárád	-, 1, -, 1
Gömörszőlős	-, -, -, 1
Jákfalva	-, -, -, 2
Kelemér	1, 3, 2, 2
Nagybarca	1, 2, 1, ?
Putnok	2, 4, -, 2
Ragály	1, 1, 1, ?
Sajógalgóc	-, 1, -, ?
Sajókaza	-, 1, 1, ?
Sajópüspöki	6, 5, -, 2
Sajóvelezd	-, -, 2, 4
Serényfalva	2, 3, 2, 1
Szuhafő	1, -, -, ?
Trizs	-, 2, -, ?
Vadna	1, 3, -, ?
Zádorfalva	1, 1, 2, 1
Zubogy	-, -, 1, ?

Sátoraljaújhelyi járás

Alsóberecki	-, -, 4, 1
Bodroghalom	2, 2, 3, 1
Cigánd	2, 3, -, 3
Dámóc	4, 2, -, 2
Erdőhorváti	-, -, 1, -
Felsőregmec	-, -, -, 1
Filkeháza	-, -, 1, 1
Füzérkomlós	-, 1, -, ?
Háromhuta	-, 1, -, -
Hercegkut	-, 1, -, -
Karcsa	-, -, -, 1
Karos	-, 3, 2, 2
Károlyfalva	1, 2, 1, 1
Kenézlő	1, 4, -, ?
Kisbózsva	-, -, 1, 1
Kisrosvág	-, -, -, 2
Kovácsvágás	1, 4, 2, 2
Lácacséke	3, 4, 2, 2
Makkoshotyka	-, 4, -, ?
Mikóháza	1, 1, 1, 1
Nagyrosvág	5, 1, 2, 1
Olaszliszka	5, 12, 8, 6
Pácin	-, -, 8, 12
Pálháza	1, 1, -, 1
Révleányvár	1, 1, -, 3
Ricse	2, -, 2, 4
Rudabánya	-, -, -, 1
Sárazsadány	-, -, -, 1
Sárospatak	-, -, 12, 16
Sátoraljaújhely	-, 3, 3, 9
Széphalom	2, 1, 1, 1
Tiszacsermely	1, 2, -, 1
Tiszakarád	3, 3, -, 2
Tolcsva	1, 1, -, 1
Vajdácsk	9, 6, -, ?
Vámosujfalu	-, 4, 2, ?
Végardó	5, 6, 6, ?
Vilyvitány	1, 1, -, 1
Viss	18, 22, 8, 5
Zalkod	-, 2, 2, 2
Zemplénagárd	4, -, 8, 8

Szerencsi járás

Alsódobsza	-, -, -, 1
Bekecs	-, -, -, 3
Bodrogkeresztur	19, 15, 6, 10
Bodrogszegi	-, -, 3, ?
Csobaj	1, 1, -, 3
Erdőbénye	1, 1, 1, ?
Golop	-, -, 1, ?
Legyesbénye	1, 2, 3, 2
Magyartés	-, -, -, 2
Mád	1, -, 1, -
Megyaszó	1, 1, 1, 1
Mezőzombor	-, 13, 8, 5
Monok	1, 2, -, 1
Ond	-, 1, -, 1
Prügy	11, 10, -, ?
Szerencs	13, 2, 1, 3
Taktabáj	1, 1, 1, 3
Taktaharkány	6, 8, -, 8
Taktakenéz	2, 3, 2, 1
Taktaszada	6, 6, 5, 5
Tállya	-, 1, 1, 1
Tarcal	-, -, 7, 9
Tiszaladány	6, 6, 3, 1
Tiszaluc	17, 17, 9, 5
Tiszatardos	2, 8, 2, 1
Tokaj	6, 11, 10, 10
Ujcsalános	1, 1, 1, 1

Szikszói járás

Abaujszolnok	-, -, -, 1
Alsóvadász	5, 3, 3, 1
Aszaló	-, 2, 2, 2
Csobád	2, 3, -, 1
Felsődobsza	1, 1, 1, 2
Felsővadász	1, 2, -, -
Halmaj	4, 1, -, -
Hernádkércs	1, 1, -, ?
Homorogd	3, 3, 4, 2
Ináncs	-, -, 5, 3
Kiskinizs	-, 1, -, 1
Kupa	1, 1, 1, -
Nagykinizs	3, 1, -, ?
Nyésta	-, -, -, 1
Onga	-, 3, 1, ?
Rásonysápberencs	-, -, -, ?
Selyeb	-, 2, 3, ?
Szikszó	9, 9, -, 4
Tomor	-, 1, 1, ?

CSONGRÁD MEGYE

Makói járás

Ambrózfalva	3, 1, 1, ?
Apátfalva	-, -, 1, 2
Csanádpalota	1, 1, 1, 1
Ferencszállás	1, 1, 1, -
Földeák	1, 1, -, 1
Királyhegyes	-, -, 1, 1

Kiszombor	4, -, 1, 2
Klárafalva	1, -, -, ?
Magyarcsanád	1, -, -, 3
Maroslele	1, -, 4, ?
Makó	14, -, -, 3
Nagyér	2, 1, 1, ?
Nagylak	2, 2, 1, 2
Öföldaák	-, -, 1, ?
Pitvaros	2, 3, 1, 1

Szegedi járás

Algyő	2, 2, 4, 3
Ásotthalom	9, 5, 10, 3
Baks	2, -, 1, 1
Balástya	4, -, 4, 5
Bordány	1, 1, -, 1
Csengele	-, 4, 3, 2
Deszk	-, -, 4, 5
Dóc	-, 1, 1, 2
Forráskút	3, -, 1, -
Hódmezővásárhely	15, 10, 5, 10
Kiskundorozsma	1, 2, -, 1
Kistelek	4, 2, 3, 3
Kövegy	-, -, -, 1
Kübekháza	4, 1, -, 1
Mórahalom	5, 11, 2, 3
Öttömös	-, 1, -, 1
Pusztamérges	-, -, 2, 1
Pusztaszer	-, -, 2, 5
Röszke	6, -, -, 1
Ruzsa	-, -, 2, ?
Sándorfalva	1, 1, 2, 1
Szatymaz	-, -, -, 7
Szeged	1, 1, 1, -
Szőreg	5, 2, -, 1
Tápe	1, 1, -, 3
Tiszasziget	3, -, -, 1
Újszentiván	14, 12, 8, 5
Üllés	10, 1, 2, 1
Zákányszék	-, -, 3, 5
Zsombó	1, -, 2, 1

Szentesi járás

Árpádhalom	-, -, -, 1
Bokros	2, 2, 2, 3
Csanytelek	-, 3, 5, 5
Cserebökény	1, 3, -, ?
Csongrád	7, 4, 5, 4
Derekegyháza	-, -, 2, 1
Eperjes	4, -, 2, ?
Fábiánsebestyén	-, 4, 4, 4
Felgyő	2, 2, -, 4
Kakasszékfürdő	-, -, 2, ?
Mártély	1, 1, 2, 2
Mindszent	3, 2, 2, 2
Nagymágocs	2, -, -, ?
Szegvár	1, 1, 1, ?
Székkutas	1, 1, 4, 2
Szentes	6, 6, 4, 2
Tömörkény	4, 5, -, 1

FEJÉR MEGYE

Bicskei járás

Alcsutodboz	2, 3, -, ?
Bicske	7, 1, -, 2
Csabdi	1, -, 1, ?
Csákvár	4, 2, 2, 1
Etyek	1, 1, 1, 1
Felcsut	1, 1, -, 2
Mány	1, -, -, ?
Szár	1, -, -, ?
Tabajd	-, -, -, 1
Vál	4, -, 1, 2
Vereb	-, 1, -, ?
Vértesszőlős	1, 1, -, -

Enyingi járás

Dég	-, 1, 1, 1
Enying	2, 3, 1, -
Igar	-, -, 1, 2
Lajoskomárom	-, -, 1, 1
Lepsény	4, 1, 1, 2
Mezőkomárom	2, 1, 1, 1
Mezőszilas	-, -, 1, ?
Mezőszentgyörgy	2, 1, -, ?

Móri járás

Bakonycsérnye	-, -, -, 1
Bodajk	1, 1, -, 1
Fehérvárcsurgó	5, 4, 4, 2
Magyaralmás	1, 1, 10, ?
Mór	2, -, 1, -
Pusztavám	1, 3, 3, 1

Sárbogárdi járás

Alap	-, -, 2, ?
Céce	10, 5, -, ?
Hantos	1, -, -, ?
Kálóz	4, 3, 1, 5
Pusztaszer	-, 3, 1, 1
Sárbogárd	5, 6, 6, 14
Sáregres	-, -, 1, 2
Sárhátvan	-, -, 2, 2
Sárkeresztúr	8, 6, -, 4
Sárosd	1, -, -, -
Sárszentágota	3, 2, 6, ?
Sárszentmiklós	7, 3, 2, 1
Szabadhidvég	-, -, -, 1
Vajta	1, 1, 1, ?

Székesfehérvári járás

Agárd	-, -, -, 1
Aba	5, -, -, ?
Baracska	1, 1, 2, 2
Belsőbáránd	-, -, -, 1
Csór	-, -, 1, ?
Csősz	2, 3, 1, 3
Dinnyés	-, -, 4, 3

Gárdony	-, 1, -, ?
Gyuró	1, 1, 1, -
Jenő	1, 1, -, ?
Kajászó	1, 2, 1, 1
Kápolnásnyék	1, 1, 1, 1
Lepsény	-, -, -, 1
Lovasberény	-, -, -, 1
Martonvásár	-, 6, 1, 1
Moha	-, 1, -, -
Nádasladány	5, 2, 2, 1
Pákozd	4, 3, 5, 1
Pátka	3, 3, 3, -
Polgárdi	1, 1, -, 2
Sárkeresztes	4, 2, 1, 1
Sárkeszi	1, 1, -, ?
Sárszentmihály	1, 1, 1, 3
Seregélyes	7, 2, 5, 4
Soponya	11, 2, 1, ?
Szabadbattyán	-, -, 1, 1
Székesfehérvár	-, -, -, 3
Tác	3, 4, 3, 3
Tordas	1, -, -, ?
Zámoly	1, 1, 1, ?

Dunaújvárosi járás

Adony	3, 3, 1, ?
Baracs	1, -, -, ?
Apátszállás	1, 1, 1, ?
Dunaújváros	1, 1, 1, 1
Előszállás	1, 3, 3, 1
Ercsi	4, 2, 3, 1
Iváncsa	1, 1, 1, 5
Mezőfalva	1, 2, 3, -
Nagykarácsony	2, 1, 1, 1
Nagyvenyim	2, 2, 1, 1
Pentele	-, -, -, 1
Perkátá	2, 1, 1, -
Pusztaszabolcs	3, 1, 1, 2
Rácalmás	1, 4, 3, 3
Ráckeresztur	1, -, 2, -

GYŐR—SOPRON MEGYE

Csornai járás

Árpás	3, 2, 2, -
Acsalag	2, 6, 6, 4
Barbacs	3, 2, -, 1
Bágyogszovát	-, 8, 7, 2
Bezi	1, 1, -, -
Bodonhely	1, 1, -, -
Bogyoszló	1, 3, 3, 6
Bősárkány	-, -, 5, 3
Csorna	2, 2, -, 2
Dör	1, 1, 1, 1
Egyed	1, 1, -, -
Enese	1, 1, -, 1
Farád	1, 2, -, 1
Fehértó	1, 2, -, 3
Győrsövényháza	3, 3, 1, -
Jobaháza	-, 1, 1, 1

Kisbábót	-, -, 2, 1
Köny	13, 7, 4, 2
Kisfalud	-, -, -, 1
Magyarkeresztur	1, 2, -, -
Maglóca	1, 1, 1, 1
Markotabölgöde	2, 1, 2, 1
Mérges	-, -, -, 1
Móriczhida	-, 1, 3, 3
Páli	1, 1, 1, 1
Pásztori	1, 1, -, 1
Rábacsanak	1, 1, 1, 1
Rábacsécsény	-, -, 2, ?
(Rábaujfalu)	
Rábapordány	1, -, 1, 1
Rábasebes	-, -, 1, 1
Rábaszentandrás	1, 1, -, -
Rábaszentmihály	-, 3, 3, -
(Rábaujfalu)	
Rábaszentmiklós	-, 1, -, -
Rábatamási	1, 2, 1, 1
Rábaujfalu	-, -, -, 2
Rábcakapi	-, -, 1, 2
Sobor	1, 1, 1, 1
Sopronnémeti	1, 1, 1, 1
Szany	-, -, -, 2
Szil	3, 2, -, 1
Szilsárkány	2, 2, 2, 1
Tárnokréti	-, -, 1, 2
Vadosfa	-, -, -, 1
Vág	-, -, 1, -

Győri járás

Abda	1, 3, 2, 1
Bácsa	1, 1, 1, -
Bönyrétafalv	-, -, -, 2
Börcs	1, -, -, 1
Dunaszeg	1, -, -, 1
Dunaszentpál	-, -, 2, 1
Écs	-, -, -, 1
Felpéc	-, 2, 1, ?
Gönyű	1, -, 2, -
Gyirmót	3, 11, 7, 5
Gyömöre	1, 1, 1, 1
Győr	-, 3, 1, ?
Győrladomér	2, 1, 1, 1
Győrszemere	2, 1, 1, 1
Győrszentiván	1, -, 1, -
Győrujbarát	-, -, -, 1
Győrujfalu	-, 6, 3, 1
Győrzámoly	3, 1, -, 1
Ikrény	-, -, 1, 1
Kajárpéc	2, 1, -, -
Kisbajcs	6, 7, 3, 2
Koronc	3, 1, 1, 3
Kunsziget	2, 2, 2, ?
Mezőörs	1, -, 2, ?
Nagybajcs	-, -, 2, 1
Nyalka	1, 1, 1, ?
Nyul	-, -, 1, ?
Öttevény	-, -, 1, -
Pannonhalma	-, -, 1, -
Pázmándfalv	1, 1, 2, 1

Pér	-, 1, -, ?
Rábapatona	-, 1, 1, 1
Ravazd	-, -, -, 14
Rétalap	-, -, -, 1
Tét	1, 2, 2, 2
Tényő	-, -, 1, ?
Vámoszabadi	-, 1, -, 2
Vének	-, 1, 1, 1

Kapuvári járás

Agyagosszergény	1, 1, 2, 1
Babót	1, 1, 2, -
Beled	1, 2, -, -
Cirák	1, 2, 2, 1
Csáfordjánosfa	1, -, -, 1
Csapod	1, 1, 1, 1
Dénesfa	1, -, 2, 1
Edve	-, -, -, 1
Fertőd	1, -, 1, 1
Fertőendréd	-, -, 1, 1
Fertőszentmiklós	-, -, 1, 1
Fertőszéplak	1, 1, 1, 1
Gálosfa	-, -, -, 1
Gyóró	1, -, 1, ?
Himód	-, 2, 2, ?
Hövej	-, 1, 1, -
Iván	-, -, 1, 4
Kapuvár	2, -, 2, 1
Kisfalud	-, -, 1, ?
Mihályi	1, -, -, ?
Osi	2, 1, -, 1
Pusztacsalád	-, 3, -, 1
Répcszemere	2, 4, 3, 2
Szárfold	1, 1, 1, 1
Veszkény	1, 1, -, 1
Vitnyéd	1, 1, 1, 1

Mosonmagyaróvári járás

Arak	-, -, 1, ?
Ásványráró	2, 2, 3, 4
Doborgasziget	-, -, 1, ?
Dunasziget (Cikola)	3, 2, 2, 2
Darnózseli	-, -, 1, ?
Dunaremete	-, -, 1, 2
Halászi	-, 1, -, ?
Hédervár	1, 1, 1, 3
Horvátkimle	-, 1, -, -
Kisbodak	1, 1, 1, 1
Lébény	1, -, 2, 1
Lipót	1, -, -, 2
Máriakálnok	-, -, 1, ?
Mecsér	1, 1, -, 1
Mosonmagyaróvár	-, -, -, 1
Mosonszentjános	-, 2, -, 1
Pusztasomorja	1, 1, 1, ?
Püski	-, 1, 2, 2
Sérfenyősziget	1, -, 1, -

Soproni járás

Ágfalva	-, -, 1, -
Balf	1, 3, 1, 1

Ebergőc	-, -, 1, 1
Egyházasszalu	1, 3, 2, 2
Fertőboz	1, 2, 2, 1
Fertőhomok	-, -, 1, 1
Fertőrákos	1, 3, 1, 1
Hegykő	3, 5, 1, 3
Hidegség	1, -, 2, ?
Lövő	-, 2, -, -
Magyarfalva	1, 1, 2, 1
Nagycenk	-, 1, 1, 2
Nagylozs	1, 1, 1, -
Nemeskér	1, 1, 1, 1
Pereszteg	1, 1, -, -
Pinnye	1, 1, 1, 1
Répcvis	-, -, 1, 1
Rőjtökmuzsaj	1, 1, 1, 1
Sopron	1, 2, -, 1
Sopronhorpács	-, 1, 1, 2
Sopronkövesd	-, -, 1, 1
Szakony	-, 1, 1, 1
Ujkér	1, 2, 2, 2
Zsira	1, 1, 1, 2

HAJDÚ—BIHAR MEGYE

Berettyóújfalui járás

Bakonszeg	11, 19, 15, 6
Berettyószentmárton	-, 17, 5, ?
Berettyóújfalui	10, 5, 10, ?
Bihardancsháza	3, 1, -, ?
Bihartorda	27, 5, -, 4
Csőkmő	9, 7, -, 9
Darvas	-, 12, -, 11
Furta	4, 2, 3, ?
Gáborján	6, 25, -, ?
Hencida	30, 16, -, 15
Nagyrábé	-, -, 3, ?
Sáp	7, 10, -, ?
Szentpéterszeg	-, 24, -, 42
Váncsod	11, 6, 2, -
Vekerd	3, 2, 1, 1
Zsáka	8, 6, 7, ?

Biharkeresztesi járás

Ártánd	3, 2, 1, ?
Bedő	-, -, 1, 1
Berekbőszörmény	5, 3, -, ?
Biharkeresztes	11, 7, 7, 6
Komádi	18, 5, 6, 7
Körösszakáll	1, -, -, 1
Körösszegapáti	7, 4, 7, 2
Magyarhomorog	-, -, 2, 2
Mezőpeterd	3, 6, 2, ?
Mezősas	11, 7, -, 7
Nagykereki	-, -, 6, 6
Told	4, 5, 2, ?

Debreceni járás

Aradványpusztá	1, 8, 1, 2
Álmosd	-, 1, 1, 2

Bagamér	1, -, 2, ?
Balmazújváros	10, 10, 2, 7
Debrecen	2, 3, 1, 9
Ebes	-, 2, -, ?
Fülöp	23, 16, 3, 6
Hajdudorog	7, 16, 4, 5
Hajduhadház	1, 1, 1, 2
Hajdusámson	3, 3, 3, 1
Hajduszoboszló	-, -, 3, 5
Hajduszovát	2, 4, 2, 5
Hajduvid	4, 3, -, 2
Hortobágy	3, 4, 4, 7
Mikepéres	-, -, -, 1
Nagyhegyes	-, 2, 5, 2
Nagypród	-, -, 3, 4
Nyiradony	-, 12, -, 2
Nyirábrány	15, 2, 2, 6
Nyiracsád	4, 2, 3, 1
Nyírmártonfa	1, 2, 1, ?
Ujléta	5, -, -, 1
Vámospercs	-, -, 2, 2

Derecskei járás

Derecske	12, 56, 14, 15
Hajdubágos	11, 9, 10, 5
Hosszúpályi	-, -, 7, 7
Kismarja	-, -, -, 6
Kokád	1, -, -, 4
Konyár	62, 56, 43, 27
Létavértes (Vértes)	-, -, -, 5
Monostorpályi	6, 3, -, ?
Nagyléta	9, 8, 5, ?
Pocsajesztár	12, 22, 66, 3
Sáránd	-, -, 4, 3
Tépe	16, 7, 4, 4
Vértes (Létavértes)	-, 7, 7,

Polgári járás

Egyek	28, 38, 20, 20
Folyás	-, -, -, 2
Ohat-Pusztakócs	-, -, -, 4
Polgár	19, 12, 19, 15
Tiszagyulaháza	-, -, -, 2
Tiszacsege	12, 25, 21, 19
Újtükös	-, -, 2, 2

Püspökladányi járás

Báránd	-, 10, 5, 4
Biharnagybajom	1, 23, 11, 13
Földes	13, 20, 14, 16
Hajdúböszörmény	-, 3, 2, 4
Hajdúnánás	-, -, 13, 26
Kaba	22, 12, 14, 11
Nádudvar	22, 33, 21, 27
Püspökladány	12, 27, 2, 10
Sárrétudvari	2, 1, 2, 2
Tetétlen	8, 7, 10, 5

HEVES MEGYE

Egri járás

Balaton	2, 1, -, 1
Bekölce	-, 1, 1, 1
Eger	-, -, 4, -
Egerbocs	-, -, 2, -
Egercsehi	1, -, -, ?
Fedémes	-, -, 1, 2
Kisfüzes	-, -, 1, 1
Maklártálya	-, 2, 1, 1
Mátraderecske	-, -, 1, ?
Mikófalva	1, 1, 4, -
Monosbél	1, -, -, 1
Verpelét	-, 4, 1, 1

Füzesabonyi járás

Aldebrő	-, -, 1, 1
Besenyőtelek	4, 18, -, ?
Dormánd	3, 4, 2, 1
Egerfarmos	5, 7, 7, 2
Füzesabony	3, 12, 4, ?
Kál	2, 3, 2, 2
Kápolna	7, 2, 1, 2
Kompolt	1, 1, -, -
Mezőszemere	4, 5, 6, 3
Mezőtárkány	2, 2, 4, -
Nagyut	2, 1, 1, ?
Poroszló	26, 16, 21, 11
Sarud	22, 11, 10, 6
Szihalom	8, 11, 7, ?
Újlőrincfalva	-, 3, 8, 2

Gyöngyösi járás

Adács	-, -, 1, 1
Atkár	1, -, 1, ?
Detk	1, 1, -, ?
Gyöngyöshalász	1, 1, 2, ?
Halmajurga	-, -, -, 1
Karácsond	1, 3, 6, 3
Kisnána	1, 1, 1, -
Ludas	2, 3, -, ?
Markaz	-, 1, -, 1
Nagyfüred	6, 3, 5, 3
Nagyréde	-, -, 1, ?
Vámosgyörk	3, -, 1, -
Vécs	-, 1, 1, ?
Visonta	1, 2, 1, -
Visznek	-, -, 1, ?

Hatvani járás

Apc	-, -, 5, 2
Boldog	-, 4, 4, ?
Csány	2, 2, 1, ?
Hatvan	-, 4, 1, ?
Heréd	2, 3, 2, ?
Rózsaszentmárton	1, 2, -, ?

Hevesi járás

Átány	7, 5, 6, 3
Boconád	2, 5, -, 1
Erdőtelek	-, -, -, 3
Hevesvezekény	-, -, 1, 2
Heves	-, -, -, 3
Erk	5, 3, -, ?
Kisköre	4, 5, 2, ?
Kömlő	5, 6, 19, ?
Pély	-, 7, 1, 1
Tarnabod	1, 2, 1, ?
Tarnaméra	6, 4, 6, 2
Tarnaörs	-, -, -, 1
Tarnaszentmiklós	12, 5, 6, 3
Tarnaszáday	4, 4, 2, 7
Tenk	-, -, -, 1
Tiszanána	6, 10, 7, 6
Zaránk	1, 2, 2, 2

Pétervásári járás

Bátor	-, -, -, 1
Bodony	1, 1, 1, ?
Bükkszenterzsébet	-, -, -, 1
Erdőkövesd	-, -, -, 1
Pétervására	-, -, 4, 3
Recsk	3, -, 1, 2
Sirok	-, 1, -, ?
Szajla	-, 1, -, ?
Tarnalelesz	2, 2, -, -
Terpes	1, -, -, ?

KOMÁROM MEGYE

Dorogi járás

Bajna	2, -, -, -
Dömös	-, -, 1, -
Esztergom	3, -, -, -
Sárisáp	1, 1, -, ?
Tát	2, -, 3, 1
Uny	1, 1, 1, -

Komáromi járás

Ács	2, -, 1, 1
Almásfüzitő	-, -, 1, 1
Ászár	-, -, 1, -
Bakonybánk	1, -, -, ?
Bakonysárkány	-, 1, 1, 1
Bakonyszombathely	-, -, -, 1
Bana	-, -, 1, 1
Bársonyos	1, -, -, ?
Császárr	-, 1, 1, ?
Csep	3, 3, 1, 1
Ete	-, -, 1, ?
Kerékteleki	2, 1, 1, ?
Kisbér	1, 1, 1, 2
Kisigmánd	-, -, 1, 1
Komárom	1, 1, 1, -
Mocsa	4, 2, -, ?
Nagyigmánd	3, 2, -, ?

Nagyszentjános

Szák	-, -, 1, 1
Szend	3, 7, 8, 1
Szőny	3, 1, 1, 2
Vértsekethely	-, 1, -, ?

Tatai járás

Bokod	5, 3, 1, 1
Dad	-, -, 1, ?
Gyermely	1, 1, -, -
Héreg	1, 1, -, ?
Kecskéd	1, 1, -, ?
Kocs	2, 1, -, 1
Kömlőd	2, -, -, -
Környe	3, -, -, -
Naszály	-, 3, 3, ?
Szomod	1, 1, 1, 1
Szomor	-, -, -, 2
Tarján	-, -, -, 1
Tata	-, 2, 1, 4
Tatabánya	-, -, 1, -
Vértesszőlős	-, 1, -, ?

NÓGRÁD MEGYE

Balassagyarmati járás

Balassagyarmat	-, -, -, 1
Bercel	-, 1, 1, 1
Cserháthaláp	-, 1, -, 1
Cserhátsurály	1, 1, 2, 1
Csesztve	3, 3, 2, -
Dejtár	3, 3, 2, -
Drégelypalánk	15, 4, 4, 3
Érsekudkert	2, 3, -, -
Galgaguta	1, 2, 1, 1
Herencsény	1, 1, -, -
Hont	2, 2, 2, -
Hugyag	-, -, -, 1
Ibolyzó	1, 1, -, 1
Ibolyvece	4, 3, -, 2
Mag arnándor	1, 4, 1, ?
Mohora	2, 2, 4, 1
Nógrádkövesd	-, 1, 1, 1
Nógrádmárcal	3, -, 2, 1
Órhalom	5, 7, -, 4
Patak	2, 2, -, 2
Patvarc	1, -, -, 1
Szügy	7, 3, 5, ?
Terény	1, 1, 1, 1

Pásztói járás

Bér	-, -, -, 1
Buják	-, 1, 2, -
Cserhátszentiván	1, -, -, -
Csécse	2, 3, 2, 2
Ecseg	1, 1, 2, ?
Egyházasdengeleg	-, -, -, 1
Erdőkürt	-, 1, 1, ?
Erdőtarcsa	1, 2, 1, 1
Felsőtold	-, 1, 1, 1

Héhalom	2, 1, -, 1
Jobbágyi	3, 2, 2, 1
Kálló	-, 1, 1, 1
Kisbágyon	-, 1, -, 1
Palotás	3, 1, -, -
Pásztó	-, 1, 1, 2
Szarvasgede	-, 1, 3, 1
Szirák	1, 1, 1, -
Szurdokpuszpöki	1, -, -, 1
Tar	1, 1, 1, 1
Ványarc	-, 1, 1, 3

Rétsági járás

Bánk	2, 1, -, 1
Berkenye	1, -, 1, 1
Borsosberény	1, 1, 1, 1
Diósjenő	5, 1, -, -
Endrefalva	-, -, 1, ?
Keszeg	1, -, -, 1
Kétfodony	-, 1, -, 1
Kisecset	-, 1, -, ?
Nagyoroszi	1, -, 1, 1
Nézsá	1, 1, -, -
Nőtincs	1, 1, 1, 1
Pusztaberki	-, -, -, 1
Romhány	1, 2, 1, 1
Szátok	-, 2, 1, ?
Terecske	-, 1, 1, -
Tolmács	1, 2, 1, ?

Salgótarjáni járás

Cered	-, 1, 1, 1
Etes	1, 2, 1, -
Homokternye	-, 1, -, -
Karancsberény	-, 1, 1, -
Karancskeszi	2, 3, 2, -
Kisbárkány	-, -, 2, -
Kisternye	-, 1, 1, -
Lucfalva	-, 1, 1, ?
Mátramindszent	-, -, 2, -
Mátranovák	-, 1, 1, 1
Mátraszele	1, 1, 2, 1
Nemti	-, -, 2, -
Sóshartyán	1, 1, -, -
Szilaspogon	-, 1, 1, 2
Zabar	1, 1, 1, 1

Szécsényi járás

Egyházasgerge	1, 1, -, -
Endrefalva	3, 2, 2, 1
Hollókő	1, 1, 1, 1
Ipolytarnóc	2, 3, 2, 1
Karancsság	-, -, 1, 1
Litke	6, 3, 2, 1
Ludányhalászi	12, 3, -, 1
Mihálygerge	1, 3, 1, 1
Nagylóc	1, 1, 1, -
Nógrádmegyer	1, 1, 1, 1
Piliny	-, 1, -, -
Rimóc	1, 1, 1, 1

Ságújfalu	1, 3, 1, 1
Szalmatercs	-, 2, -, -
Szécsény	1, 6, 1, 5
Varsány	3, 1, 1, 3

PEST MEGYE

Aszódi járás

Aszód	-, -, 2, 1
Bag	-, 1, -, ?
Domony	2, -, 1, -
Hévízgyörk	-, -, 1, ?
Kartal	-, -, 1, 2
Tura	4, 1, 2, 3
Verség	-, 2, -, 1

Budai járás

Budajenő	1, -, -, ?
Páty	1, 1, 1, -
Pilisvörösvár	-, 1, 2, -
Sóskút	1, -, 1, 1
Telki	-, -, -, 1
Tinnye	1, 1, -, -
Tök	1, 1, 1, -
Zsámbék	-, 1, 1, 1

Ceglédi járás

Abony	4, 1, 3, 2
Alberirsa	4, 2, 2, ?
Cegléd	11, 4, 2, 1
Dánszentmiklós	-, -, 1, ?
Csemő	-, 4, -, -
Jászkarajenő	-, -, 4, ?
Kocsér	-, -, 2, 3
Köröstetétlen	-, -, -, 3
Mikebuda	1, -, 1, ?
Nagykörös	11, 1, 5, 1
Törtel	3, 1, 2, 1

Dadasi járás

Alsónémedi	6, 1, 1, 1
Bugyi	8, 1, 1, 2
Dabas	5, -, 2, 5
Gyál	-, 2, -, ?
Gyón	2, 1, -, ?
Hernád	-, -, 2, 2
Inárcs	4, -, -, -
Kakucs	-, -, -, 1
Ócsa	20, 15, 9, 5
Örkény	1, 1, 1, 1
Pusztavacs	11, -, 1, -
Táborfalva	1, 1, 1, 1
Tatárszentgyörgy	-, -, -, 3
Sári	4, 6, -, 2
Újhartyán	1, 1, -, 1

Gödöllői járás

Dány	-, -, 1, 2
Galgagyörk	-, -, 1, 1
Galgamácsa	-, -, -, 1
Gödöllő	1, 1, -, 2
Isaszeg	-, 1, 2, 1
Mogyoród	1, 3, -, ?
Órbottyán	-, -, -, 1
Pécel	-, -, 1, -
Vácszentlászló	-, -, -, 1

Monori járás

Ecser	2, -, -, -
Gomba	1, 1, -, -
Gyömrő	2, -, 1, 1
Káva	1, 1, -, ?
Maglód	-, 1, 1, 1
Mende	5, 7, -, -
Monor	-, -, 2, 1
Nyáregyháza	3, -, 1, 1
Péteri	-, -, 1, 1
Tápióság	1, 1, 1, -
Urhida	1, -, -, ?
Üllő	1, 2, -, -
Vasad	-, 3, 2, 1
Vecsés	-, 1, -, ?

Nagykátai járás

Farmos	4, 5, 7, 8
Kóta	-, 3, -, ?
Nagykátai	5, 2, 4, 4
Pánd	1, 2, 1, 1
Szentlőrinc-káta	1, 2, 1, 2
Tápióbicske	2, 1, 1, 1
Tápiógyörgye	7, 2, 2, ?
Tápióság	1, 4, 3, ?
Tápiószentmárton	3, 2, 3, ?
Tápiószecső	2, 1, -, 2
Tápiószele	9, 1, -, 4
Tápiószőlős	-, 1, 3, ?
Tóalmás	3, 5, 1, ?
Újszilvás	-, -, 2, 1

Ráckevei járás

Apaj	19, 1, -, ?
Bankháza	2, 2, 2, 1
Dömsöd	15, 2, 20, 4
Dunaharaszti	-, -, -, 1
Dunavarsány	3, 1, 1, -
Kiskunlacháza	2, 2, -, 7
Makád	2, 3, 3, -
Ráckeve	3, 1, 3, 1
Szigetszentmárton	5, -, -, ?
Szigetújfalu	3, 2, -, ?
Tököl	-, -, 4, 1

Szentendrei járás

Csobánka	1, -, -, ?
Pomáz	-, -, -, 1

Szobi járás

Bernecebaráti	1, -, -, -
Ipolytölgyes	2, 2, -, 2
Kismaros	-, 2, -, -
Letkés	1, 1, 1, ?
Nógrádverőce	-, 1, -, ?
Vámosmikola	1, 2, 2, ?

Váci járás

Acsa	-, -, 2, ?
Fót	2, 1, 1, -
Órszentmiklós	1, -, -, ?
Penc	1, -, -, ?
Rád	-, 1, 1, ?
Sződ	1, 9, -, 1
Szödliget	1, -, -, ?
Vác	4, -, 1, -
Váchartyán	-, -, 1, -
Vácrátót	-, -, 1, 1

SOMOGY MEGYE**Barcsi járás**

Babócsa	16, 5, 7, ?
Barcs	4, 5, 1, ?
Bélavár	-, 2, -, 1
Bolhó	-, -, 2, 1
Csokonyavisonta	3, 4, 9, 8
Darány	1, 2, 3, 1
Drávaszentes	-, -, 1, ?
Drávataházi	1, -, 1, ?
Homokszentgyörgy	2, 3, 1, 2
Istvándi	2, 2, 2, 3
Kálmánca	6, 2, 4, 9
Kastélyosdombó	-, -, -, 1
Lad	3, 4, -, 2
Lakócsa	4, 6, -, 7
Patosfa	-, -, 4, 2
Péterhida	-, -, -, 6
Rinyaújfaluk	-, 13, -, ?
Somogytarnóca	-, -, -, 2
Szulok	-, -, 2, 3
Tótújfalu	-, -, -, 2
Vizvár	-, 1, 1, 2

Csurgói járás

Berzence	6, 4, 4, ?
Csurgó	5, 8, 7, 4
Gyékényes	1, -, -, ?
Iharos	4, 3, 2, 3
Iharosberény	-, 2, -, ?
Inke	3, 6, -, 1
Pogányzentpéter	4, 2, 1, ?
Porrog	3, 2, -, 3
Somogyudvarhely	6, 3, 3, 6
Szenta	4, 2, 6, 3

Fonyódi járás

Balatonberény	1, 2, -, 1
Balatonboglár	5, 1, 2, 4
Balatonkeresztur	2, 3, 2, 2
Balatonlelle	4, 4, 2, 1
Balatonszentgyörgy	2, 1, 3, 4
Balatonújlak	35, 9, 5, 2
Buzsák	7, 18, 5, 3
Fonyód	2, 1, 2, -
Hács	1, 1, -, 2
Hollád	-, -, -, 1
Kisberény	-, -, 3, ?
Látrány	11, 5, 2, 1
Lengyeltóti	5, 3, 2, ?
Ordacsehi	3, 3, 3, ?
Öreglak	2, 6, 1, 3
Pamuk	-, -, 1, 1
Pusztaberény	-, -, 1, 1
Somogybabod	2, 2, -, ?
Somogytur	2, 1, 2, ?
Somogyvamos	1, -, -, ?
Somogyvár	1, 1, 2, 1
Szőlősgyőrök	12, 4, 2, 1
Táska	1, 9, -, ?
Vörs	8, 12, 3, 8

Kaposvári járás

Attala	1, -, 3, 2
Baté	2, 4, 2, 3
Bárdudvarnok	1, 3, 1, ?
Bodrog	2, 2, 1, ?
Bószénfa	-, 3, 3, 2
Büssü	-, 1, 1, ?
Csoma	3, 11, 4, 2
Ecseny	-, 1, -, -
Edde	-, 1, 1, ?
Felsőmocsolád	-, -, -, 1
Fonó	1, 1, 2, 1
Gadács	-, 1, 1, 1
Gálosfa	-, -, -, 1
Gide	1, 2, -, ?
Gölle	15, 7, 2, 3
Hedrehely	3, 4, 4, ?
Hencse	2, 1, 1, 1
Hetes	-, 2, -, ?
Igal	1, 1, 1, 2
Jákó	2, 2, 2, ?
Juta	2, -, -, ?
Kadarkút	4, 3, 2, 1
Kaposfő	2, 2, 2, 2
Kaposfüred	1, 3, -, ?
Kaposgyarmat	-, 1, -, ?
Kaposnéző	-, 4, -, ?
Kospula	1, 2, 2, 5
Kaposszerdahely	-, -, -, 1
Kazsok	2, 2, 2, 1
Kercseliget	1, 1, -, 1
Kisberki	-, -, -, 1
Kiskorpád	3, 1, 2, 2
Kőkút	-, -, -, ?
Lipótfá	1, 4, 1, 2

Magyaratád	-, -, -, 1
Magyaregres	1, 2, -, 2
Mernye	1, 1, -, ?
Mosdós	1, -, 1, ?
Nagybajom	4, 7, 7, 10
Nagyberki	3, 1, 2, 1
Osztópán	1, 2, 2, 2
Polány	1, 2, -, ?
Ráksi	2, 2, 2, 3
Sántos	1, 2, -, 1
Simonfa	-, 2, 1, 1
Somodor	-, -, 2, 1
Somogyaszaló	1, 1, 1, 1
Somogygeszti	1, 1, 1, 1
Somogyjád	2, 2, -, 1
Somogyzárd	-, 2, 1, 2
Szabadi	-, -, -, 2
Szena	1, 8, -, 2
Szentbalázs	1, 2, -, ?
Szentgálóskér	-, -, -, 1
Szentiván (Attala)	-, -, -, 4
Taszár	1, 3, -, 15
Toponár	6, 3, -,
Újvárfalva	-, 4, -,
Várda	1, 1, 1, 1
Zselickislak	-, -, 1, 1
Zimány	-, 1, 1, ?

Marcali járás

Bize	2, 2, 2, 2
Böhönye	3, 5, 3, 3
Csákány	4, 1, 1, 1
Csömend	-, -, -, 1
Főnyed	-, -, -, 1
Gadány	-, -, -, 2
Keleviz	-, -, -, 1
Kéthely	3, 1, 1, 1
Marcali	7, 6, 3, ?
Mesztegyő	10, 5, 11, 4
Nagyszakácsi	2, 1, 1, 1
Nemesdéd	1, 1, 1, 1
Nemeskislud	-, -, -, 1
Nemesvid	7, 3, 5, 6
Nikla	17, 4, 2, 4
Pusztakovácsi	6, 2, 3, ?
Sávoly	8, 6, -, 6
Somogyfajsz	1, 1, 1, 2
Somogyámson	2, 1, 3, ?
Somogyimonyi	3, 4, -, 1
Somogyzentpál	27, 4, 2, 3
Somogyzsitfa	-, 4, 2, 2
Szenyér	-, -, 1, 1
Szőkedencs	23, 5, 14, 5
Tapsony	-, 4, 1, 6
Varászló	2, 2, 2, 1
Vése	3, 2, 1, 2

Nagyatádi járás

Bakháza	-, 4, -, 1
Beleg	-, 3, 2, 2
Berzence	-, -, -, 9

Bolhás	4, 5, 5, 2
Csököly	1, 6, 2, ?
Görgeteg	2, 2, 5, ?
Háromfa	2, 2, 5, ?
Kisbajom	3, 3, -, ?
Kutas	-, 3, 5, 4
Lábod	4, 5, 2, 3
Nagyatád	1, 2, -, 5
Nagykorpád	1, -, -, ?
Ötvöskonyi	3, 2, 4, 1
Rinyaszentkirály	5, 3, 2, 2
Segsd	-, 5, 4, 4
Somogyaszob	2, 3, -, 3
Szabás	10, 4, 2, 2
Tarany	-, 7, -, 2

Siófoki járás

Ádánd	6, 3, 2, 2
Balatonberény	-, -, 1, ?
Balatonendréd	1, 1, -, -
Balatonföldvár	-, -, -, 1
Balatonkiliti	3, 3, 1, 1
Balatonszabadi	2, 1, 1, 2
Balatonszárszó	2, 1, 1, 1
Balatonszemes	3, 3, 2, ?
Balatonszéplak	-, -, 1, ?
Bálványos	1, 1, 1, ?
Kereki	1, 1, 1, -
Kőröshegy	2, 2, 2, 2
Kötcsé	1, 1, -, ?
Nagycsepely	1, -, -, 1
Nyím	-, -, -, 1
Ságvár	-, 1, 1, 1
Szántód	2, 2, 2, 2
Szólád	2, -, -, 2
Zamárdi	5, 3, 2, 5

Tabi járás

Andocs	2, 2, 1, -
Bábonymegyer	2, 1, -, 1
Bedegkér	1, 2, 1, 2
Bonya	1, 1, 1, 1
Gamás	1, 3, 0, ?
Kánya	1, 1, -, 1
Kapoly	-, 2, 1, ?
Karád	2, 1, 2, 2
Kisbárapáti	1, 1, 1, ?
Lulla	-, -, -, 1
Miklósi	1, 1, -, ?
Nagyberény	1, 1, -, -
Som	2, 2, -, 1
Somogyacsa	2, 2, -, 1
Somogydöröcske	1, 1, 1, 1
Somogymeggyes	1, 1, -, ?
Szorosad	-, -, 1, -
Tab	2, 2, 1, 1
Törökkoppány	2, 1, 1, 1
Zics	-, 1, 1, -

SZABOLCS—SZATMÁR MEGYE

Baktalórántházi járás

Baktalórántháza	1, 1, -, 1
Besenyőd	4, -, -, ?
Laskod	-, 1, 2, 3
Levelek	4, 2, 2, 1
Nyiribrony	1, 10, 3, 1
Nyírkákó	1, 2, 2, 2
Nyírmada	-, -, 4, 1
Nyírkéres	-, -, -, 1
Ófehértó	3, 1, 1, 1
Ór	-, 1, -, ?
Penészles	-, -, 7, ?
Petneháza	1, 5, 3, 3
Pusztadobos	-, -, -, 1
Rohod	-, -, 1, 1
Ramocsaháza	1, 4, 1, 1
Székely	1, 2, 2, 2
Vaja	1, 1, 1, 1

Csengeri járás

Császló	2, 11, 1, ?
Gacsály	6, -, -, 6
Csegöld	-, 3, 1, ?
Csenger	2, 3, 3, 1
Csengersima	-, -, -, 1
Csengerújfalu	2, 4, -, 4
Garbolc	-, -, -, 2
Komlódtótfalu	-, 2, 1, 3
Méhtelek	-, 1, 1, 1
Nagyéc	1, 1, 1, ?
Pátyod	-, 3, -, 2
Porcsalma	-, 1, 3, 5
Szamosbecs	-, 2, -, ?
Szamossályi	-, 1, -, 1
Szamosatárfalva	-, 1, -, 2
Tisztaberek	-, 16, 3, 1
Tyukod	-, 4, 8, 5
Úra	-, -, -, 8
Zajta	-, 1, 1, ?

Fehérgyarmati járás

Botpalád	2, 16, 6, ?
Cégénydányád	-, 1, -, ?
Csaholc	-, 1, 1, ?
Darnó	-, -, -, 10
Fehérgyarmat	1, 2, 2, 2
Fülesd	2, 1, 1, 1
Gyúgye	-, 1, 1, 1
Jánkmajtis	2, 2, 3, 19
Kérsemjén	2, 2, -, ?
Kisar	2, 25, 2, ?
Kisnamény	2, 2, 1, 13
Kispalád	29, 28, 7, ?
Kisszekeres	9, 11, 2, ?
Kölcsé	11, 6, 9, ?
Kömörő	1, 3, 1, 4
Magosliget	-, -, 1, ?
Mánd	2, 1, 1, 1

Milota	-, 4, 5, ?
Nábrád	-, -, -, 2
Nagyar	2, 4, 2, 4
Panyola	1, 1, 3, 1
Penyige	-, -, -, 2
Sonkád	2, 2, 5, 2
Szatmárcseke	3, 3, 5, 5
Tiszabecs	3, 1, -, 1
Tiszacsécse	-, 1, -, ?
Tizsakóród	-, 2, 1, 2
Tunyogmatolcs	3, 5, -, ?
Turistvándi	2, 7, 3, 3
Turricse	6, 3, 2, 1
Uzka	-, -, -, 1
Zsarolyán	2, 1, -, 1

Kisvárdai járás

Ajak	-, -, 6, 3
Anarcs	1, -, -, 1
Benk	1, 1, -, -
Berkesz	-, -, 2, 1
Dombrád	9, 7, 5, ?
Döge	6, 3, 6, 7
Eperjeske	2, 1, 1, 2
Fényeslitke	1, 3, -, 2
Gégény	11, 4, 2, 2
Gyulaháza	-, -, 1, 1
Jéke	2, -, 1, ?
Kék	1, 1, 1, 1
Kékcse	5, 2, -, 1
Kisvárd	1, 4, 4, 3
Mándok	-, 1, 1, -
Nyirkarász	1, -, 1, 4
Nyirtass	1, 3, 4, 3
Pátroha	17, 4, 10, 11
Rozsály	-, -, 1, ?
Szabolcsbáka	4, -, 1, 2
Tiszabездéd	4, -, 1, ?
Tiszaogyorós	3, 2, 5, ?
Tiszaszentmárton	4, 1, 4, 2
Tuzsér	-, -, 1, 4
Újdombrád	-, -, -, 5
Záhony	1, 1, 2, ?

Mátészalkai járás

Fábiánháza	3, 4, -, 2
Fülpösdaróc	1, -, -, ?
Géberjén	-, -, 1, 1
Hodász	-, -, 1, ?
Járm	-, -, 1, ?
Kántorjánosi	2, 2, 1, 1
Kocsord	4, 3, 2, 2
Mátészalka	7, 4, 4, 2
Mérk	4, 1, 1, ?
Nagydobos	2, 2, -, 2
Nagyecsed	10, 7, 3, 20
Nyircsaholy	-, -, 1, ?
Nyirmeggyes	2, 3, 3, ?
Nyirkáta	21, 3, 4, 3
Ópályi	2, 1, 1, 2

Ökörtófülpös	1, 1, 1, ?
Rápoli	-, 1, -, ?
Szamoskér	-, -, 2, 2
Szamoszeg	5, 6, 6, 2
Tiborszállás	1, 1, 1, 3
Vállaj	-, -, 1, ?

Nagykállói járás

Balkány	7, 7, 7, ?
Biri	2, 1, -, 2
Bököny	9, 3, 10, ?
Érpatak	2, -, -, ?
Geszteréd	8, 4, 1, 1
Kállósején	2, 1, 2, 7
Nagykálló	5, 8, 6, 6

Nyírbátori járás

Aporliget	-, -, 1, ?
Encsencs	-, 3, 6, 5
Kisléta	-, -, 1, 1
Máriapócs	6, 4, 1, ?
Nyírbátor	1, 1, 2, 3
Nyírbéltek	3, 5, 6, ?
Nyírbogát	-, -, 1, 2
Nyírcsászári	-, -, 1, 1
Nyírgelse	2, -, -, ?
Nyirgyulaj	7, 1, 2, 1
Nyírmihálydi	-, 1, 3, 5
Nyírlugos	17, 19, 4, ?
Nyírpilis	1, 1, 1, ?
Nyírvasvári	2, 1, -, 2
Önböly	-, -, 1, ?
Piricse	5, 4, 2, ?
Pöcspetri	-, 6, 1, ?
Terem	6, -, 1, ?

Nyíregyházi járás

Balsa	3, 4, -, ?
Besztlerce	2, 3, 4, ?
Buj	1, 5, 1, ?
Demecser	3, 2, -, 3
Gáva	3, 7, -, -
Ibrány	2, 4, 5, 6
Kálmánháza	-, 1, 3, ?
Kemecse	5, 3, -, 2
Kótaj	-, -, -, 5
Nagyhalász	-, -, -, 5
Napkor	7, 3, -, 3
Nyíregyháza	5, 3, 3, 8
Nyírbogdány	-, -, 2, 1
Nyirpazony	2, 3, -, 2
Nyírtelek	1, 1, 2, ?
Nyírtura	1, 1, 1, 2
Rakamaz	5, 3, 2, 2
Oros	1, 3, 3, -
Sényő	3, 2, 1, ?
Szabolcs	-, -, -, 1
Tiszabercel	4, 3, 5, 2
Tiszanagyfalu	-, -, -, 2
Tiszarád	1, 1, -, 1

Tiszatelek	-, 1, -, ?
Timár	6, 11, 8, ?
Újfehértó	-, -, 5, ?
Vasmegyer	3, 5, 5, ?
Vencsellő (Gáva-)	4, 8, 7, 4

Tiszalöki járás

Bashalom	-, 1, 1, 1
Kisfástanya	-, 1, 1, ?
Tiszadada	17, 14, 11, 5
Tiszadob	7, 1, 7, 3
Tiszalök	12, 11, 9, 10
Tiszavasvári	20, 19, 15, 25
Tiszaeszlár	5, 9, -, ?

Vásárosnaményi járás

Aranyosapáti	3, 3, 2, 3
Barabás	7, 5, 4, 3
Bregdaróc	5, 6, 6, 1
Csaroda	-, -, 1, ?
Gelénese	11, 6, 7, 7
Gergelyugornya	3, 2, 3, 1
Gulács	10, 13, 13, 2
Gyüre	1, 7, 7, 2
Hete	2, 2, -, 3
Jánd	6, 11, 7, ?
Kisvársány	-, -, 1, 2
Lónya	17, 6, -, 4
Mátyus	3, 3, -, ?
Nagyvársány	-, -, 1, ?
Olcsvaapáti	-, -, -, 3
Tarpa	25, 49, 9, 7
Tákos	5, 4, 3, ?
Tiszaadony	8, 4, 3, 1
Tiszaakercsény	1, 19, 8, ?
Tiszaszalka	9, 1, -, ?
Tiszavid	2, 2, -, ?
Vásárosnamény	1, 1, 7, 1
Vitka	-, -, 2, ?

SZOLNOK MEGYE

Jászapáti járás

Jászsószentgyörgy	-, -, 12, ?
Jászdózsa	7, 3, 3, 2
Jászapáti	5, 4, 4, ?
Jászfényszaru	22, 10, 4, 9
Jászivány	4, 2, 3, 2
Jászkáthalma	-, 1, 5, 5
Jáskisér	10, 4, 3, 6
Jászládány	7, 2, 12, 3
Jászszentandás	-, -, 4, 1
Tiszasüly	-, -, 3, 7

Jászberényi járás

Alattyán	1, 7, 7, 5
Jánoshida	-, -, 10, 3
Jászágó	-, -, -, 1
Jászárokszállás	5, 7, 3, 4

Jászberény	-, 5, 8, 5
Jászboldogháza	-, -, 9, 5
Jászfelsőszentgyörgy	-, -, 4, 2
Jásztelek	-, -, 3, 1
Pusztamonostor	-, -, 3, 1

Kunhegyesi járás

Abádszalók	5, 7, 3, 8
Karcag	-, -, 10, 2
Kenderes	9, 4, 5, 2
Kisujszállás	15, 9, 8, 16
Kunhegyes	17, 12, 12, 1
Kunmadaras	15, 11, 8, 1
Tiszaabony	-, -, 3, ?
Tiszaigye	3, 3, 1, 3
Tiszaroff	6, 1, 5, 2
Tomajmonostora	7, 3, 4, 2

Kunszentmártoni járás

Cibakháza	4, 1, 3, ?
Cserkeszlő	3, 2, 1, 1
Csépa	-, -, 2, ?
Kungyalu	5, 1, 1, -
Kunszentmárton	6, 4, 4, 7
Mesterszállás	3, 1, 2, 3
Mezőtúr	7, 1, 2, ?
Nagyrev	3, 4, 6, ?
Öcsöd	4, 5, 6, 6
Szelevény	-, -, 4, 1
Tiszainoka	-, -, 2, ?
Tiszaakert	-, 2, 2, 2
Tiszasas	3, 2, 4, 1
Tiszazug	7, 4, 2, 1

Szolnoki járás

Besenyszög	9, 27, 5, 9
Csataszög	-, -, 1, 2
Hunyadfalva	-, 1, 1, ?
Kőtelek	-, -, 1, 6
Martfű	3, 2, 3, -
Mezőhek	-, 2, -, 1
Nagykörű	4, 4, 2, 5
Rákócziújfalu	-, -, 2, 2
Rákócziújfalu	4, 5, 1, 6
Szandaszőlős	3, -, 5, ?
Szajol	18, 9, 17, ?
Szászberek	4, 1, 4, 1
Szolnok	11, 49, 6, 27
Tiszaörs	13, 1, 4, 2
Tiszaújváros	-, -, 8, 1
Tiszaújváros	3, 2, 3, 1
Tószeg	5, 7, 1, 1
Turkeve	6, 8, 8, 12
Újszász	7, 1, 7, 2
Vezseny	7, 1, 1, -
Zagyvarékás	7, 13, 10, 3

Tiszaújvárosi járás

Nagyiván	12, 19, 19, 13
Pusztataskony	-, -, 1, ?

Tiszaders	4, 5, 6, 5
Tiszafüred	-, -, 11, 24
Tiszaigar	24, 23, 5, 20
Tiszaörs	35, 11, 24, ?
Tiszaörvény	-, -, 13, ?
Tiszaszentimre	11, 14, 5, 10
Tiszaszőlös	16, 11, 6, ?

Törökszentmiklósi járás

Bánhalma	-, -, -, 3
Fegyvernek	3, 4, 1, 4
Kengyel	-, -, 1, -
Kuncsorba	1, 1, -, -
Tiszaabó	2, 3, 1, ?
Tiszapüspöki	8, 6, 1, 2
Törökszentmiklós	-, -, 1, ?
Turkeve	-, -, 6, ?

TOLNA MEGYE

Bonyhádi járás

Aparhant	-, 1, -, 2
Bonyhád	4, 3, 4, 2
Cikó	3, 1, 1, ?
Grábóc	3, -, -, -
Izmény	2, 1, 1, 2
Kakasd	2, 2, 1, 1
Kéty	-, -, 2, -
Kisdorog	1, 2, -, 2
Lengyel	1, 1, -, -
Mórág	3, -, -, -
Mőcsény	1, 1, -, 1
Szálka	1, -, -, ?
Tevel	1, -, 1, 1
Váralja	1, 1, 2, 1
Zomba	2, 2, 4, 4

Dombóvári járás

Csibrák	2, 3, -, ?
Dalmand	4, 3, 1, 2
Dombóvár	11, 2, 13, 8
Döbrököz	-, -, -, 1
Duzs	2, 9, 2, 1
Gyulaj	-, -, -, 1
Kocsofa	-, 5, 1, 4
Kurd	3, 1, 1, -
Lápaő	1, 2, 2, 2
Nak	-, -, -, 2
Szakcs	-, -, -, 1

Gyönki járás

Belecska	18, 11, 6, 10
Felsőnána	-, -, -, 1
Gyönk	1, -, 1, 2
Högyész	1, 2, 2, 1
Keszőhidegkút	3, 1, 1, 1
Kisszékel	1, -, 1, 1

Kistormás	1, -, 1, 1
Miszla	1, 1, 1, 1
Pálfa	2, 3, 3, 2
Szárazd	-, 1, -, ?
Tolnanémedi	5, 2, 2, 4
Udvardi	-, -, 4, ?

Paksi járás

Bikács	5, 3, 1, ?
Bölcske	3, 2, 2, 2
Dunaföldvár	2, 3, 4, 1
Dunakömlőd	1, -, 1, 1
Dunaszentgyörgy	4, 6, -, 1
Gerjen	1, 1, 1, 1
Györköny	1, 1, 1, 1
Kajdacs	2, 1, -, 1
Madocsa	2, 2, 1, 1
Nagydorog	3, 2, -, 1
Németkér	1, -, -, ?
Paks	-, -, 3, 3
Pusztahencse	2, -, 1, ?
Sárszentlőrinc	4, 6, 8, ?

Szekszárdi járás

Alsónána	1, -, -, 1
Alsónyék	-, -, 6, 4
Báta	7, 9, 3, 1
Bátaszék	8, 2, 11, 8
Bogyiszló	5, 12, 16, 4
Decs	2, 2, 2, 1
Fadd	1, -, 1, 2
Harc	-, -, 1, 1
Medina	2, 3, 1, 1
Mőzs	7, 9, 2, ?
Öcsény	3, 2, 1, 3
Sárpilis	1, 1, 1, 1
Sióagárd	7, 2, -, 1
Szedres	-, -, -, 1
Szekszárd	5, 5, 3, 4
Tengelic	2, 1, 2, -
Tolna	5, 12, 5, 8
Várdomb	-, -, 1, 1

Tamási járás

Értény	3, 1, 2, 1
Felsőnyék	1, 1, 1, ?
Iregszemce	1, 2, 1, 3
Koppányszántó	4, 2, 2, 1
Magyarkeszi	1, 1, 1, 1
Nagykóny	16, 11, 2, 4
Nagyszokoly	3, 1, 1, 1
Ozora	1, 1, -, 1
Pári	1, 1, -, 1
Pincehely	2, 1, 1, 1
Regöly	12, 15, 7, 8
Simontornya	-, -, 3, 3
Szakály	-, 4, -, 1
Tamási	4, 8, 6, 10

VAS MEGYE

Celldömölki járás

Boba	–, –, –, 2
Celldömölk	8, 3, 2, 3
Duka	2, –, 1, 1
Egyházashetye	–, –, 1, 1
Izsákfa	1, 1, 1, –
Jánosháza	3, 3, 3, 3
Karakó	3, 4, –, 2
Keléd	–, 1, 1, 1
Kemeneskápolna	–, –, –, 1
Kemenes magasi	7, 2, 2, 1
Kemenespálfa	1, 1, 1, 1
Kemenessömjén	–, –, 2, 1
Kemenesszentmárton	2, 1, 2, 1
Kenyeri	1, 1, 1, 1
Kissomlyó	1, 1, –, 1
Mersevát	2, 2, –, –
Mesteri	1, 1, 1, 1
Nagysimonyi	–, –, 1, 1
Nemeskeresztur	4, 3, 2, 2
Nemeskocs	–, –, –, 1
Ostffyasszonyfa	2, 1, 1, 1
Pápoc	–, 1, 1, 1
Szergény	4, 5, 6, 6
Tokorcs	–, –, –, 1
Vönöck	1, 1, –, ?

Körmendi járás

Csákánydoroszló	3, 2, 3, 5
Daraboshegy	–, –, –, 1
Döbörhegy	1, –, 1, –
Egyházashollós	3, 3, 2, 1
Egyházasrádóc	–, 2, 2, 2
Felsőberkifalu	–, –, –, 1
Felsőmarác	–, 1, 1, 1
Halogy	1, 2, 1, 1
Harasztifalu	–, –, –, 1
Horvátnádálja	1, 1, 2, 1
Hegyhátsál	–, –, –, 1
Hegyhátszentmárton	–, –, –, 1
Ivác	–, –, 1, 2
Kemestaródfa	–, 1, 1, ?
Kisrákos	2, 2, 2, 1
Körmend	2, 8, 5, 13
Magyarnádálja	–, –, –, 1
Magyarszecsőd	–, –, –, 3
Molnászecsőd	2, 4, 5, 2
Nádasd	2, 1, 2, 2
Nagykölked	–, –, –, 1
Nagymizdó	–, –, –, 1
Nemesrempehollós	–, –, –, 2
Órimagyarosd	1, 1, 1, 3
Pankasz	1, 2, –, ?
Pinkamindszent	2, 1, 1, 1
Rádóckölked	3, 2, 3, 1
Szarvaskend	–, 4, –, 1
Szatta	–, –, –, 1
Szóce	–, 3, –, 2
Vasalja	4, 1, 1, –
Viszák	–, –, 1, 2

Sárvári járás

Bejegyertyános	–, –, 1, 1
Bolozsamegyes	1, 1, 1, ?
Bó	4, 3, 2, 1
Bögöt	2, 1, –, 1
Bögöte	1, 1, –, –
Chernelháza damonya	–, –, 1, ?
Csánig	–, –, 1, 1
Csénye	–, –, 1, 1
Felsőpaty	1, –, 1, 1
Gérce	2, 3, 2, 1
Gór	–, –, 2, 1
Hegyfalu	1, 1, 2, 2
Hosszúpereszteg	–, 4, 3, 1
Ikervár	2, 5, 3, 4
Jákfa	1, 1, 1, ?
Káld	–, –, 2, 1
Kenéz	–, –, –, 3
Lánkapusztá	–, –, –, 2
Megyehíd	–, –, 1, 1
Meggyeskovácsi (Rábakovácsi)	1, 3, –, 1
Nagygeresd	2, 2, –, 1
Nemesládony	1, 1, 1, 1
Nick	1, 1, –, ?
Nyögér	1, 1, 1, 1
Ölbő	1, 1, 1, 1
Pecöl	3, 2, 2, 1
Pósfa	–, –, –, 1
Rábapaty	1, 1, 1, 1
Rábasömjén	1, 1, 1, 1
Répceszentgyörgy	1, 1, 1, 1
Sajtoskál	–, –, –, 1
Sárvár	3, 5, 2, ?
Sitke	2, 2, 1, 3
Szeleste	–, –, 1, 1
Tompaládony	3, 4, 1, 1
Uraiújfalu	3, 2, 2, 2
Vasegerszeg	–, –, 2, 1
Vashosszúfalu	1, 2, 1, 1
Vámoscsalád	1, 1, 1, ?
Vámosmiske	–, –, 1, ?

Szentgotthárdi járás

Alsószolnok	–, –, 1, 1
Bajánsenye	5, 3, 4, 10
Csörötnek	1, 2, 2, ?
Felsőszolnok	–, –, 1, –
Gasztony	4, 6, 2, 1
Jakabháza	–, –, 1, 1
Kondorfa	–, 1, 1, ?
Magyarlak	–, –, 1, 1
Magyarszombatfa	–, –, –, 1
Máriaújfalu	–, –, –, 1
Óriszentpéter	–, 1, –, 1
Rábagyarmat	2, –, 5, ?
Rábafüzes	2, 2, –, 1
Rábatótfalu	–, –, 1, 1
Rátót	1, –, 1, 2
Rönök	–, –, 1, 2

Szalfő	-, -, -, 1
Szentgotthárd	3, 5, 6, 5
Vasszentmihály	1, 1, 2, 1

Szombathelyi járás

Acsád	1, 1, 1, ?
Balogunyom	1, 1, 2, 1
Bozsok	-, 2, 1, 1
Bozzai	-, -, 1, ?
Bucsu	-, -, 1, 1
Bük	3, 4, 2, 6
Csempeszkopács	1, 1, -, -
Csepreg	2, 2, 3, 2
Dozmat	-, -, -, 1
Felsőcsatár	-, 2, -, -
Gencsapáti	1, 2, 2, 2
Gyöngyösfalu	1, 1, 1, ?
Horvátzsidány	-, 1, 1, -
Ják	2, 2, 1, 1
Kisunyom	1, 1, 1, 1
Kőszeg	-, -, 1, 1
Kőszegdoroszló	-, -, -, 1
Kőszegfalva	-, -, 1, ?
Kőszegpaty	-, -, -, 1
Kőszegszerdahely	1, 1, 2, 1
Lukácsháza	1, -, -, ?
Meszlen	1, 1, 1, ?
Narda	-, -, 1, 1
Nárai	1, 1, 1, 1
Nernesbőd	1, 1, 1, ?
Nemescsó	1, 2, 1, 1
Perénye	-, 1, 1, 1
Pornóapáti	1, 1, 1, 1
Sorokpolány	-, -, -, 1
Sörte	-, -, -, 1
Szentpéterfa	2, 1, -, 1
Szombathely	1, 2, 2, 1
Tanakajd	-, -, -, 1
Táplánszentkereszt	-, -, 1, ?
Torony	-, 1, 1, 1
Tömörd	1, 1, 1, 1
Vasasszonyfa	1, 1, -, 4
Vaskeresztes	1, 1, 1, ?
Vasszécsény	1, 1, 1, 1
Vasszilvagy	-, -, -, 1
Vép	-, 1, 1, -

Vasvári járás

Alsóújlak	1, 1, 1, 1
Andrásfa	2, 2, 2, 1
Bélbaltavár	1, -, 1, 1
Csehi	-, -, 1, 1
Csehimindszent	1, 1, 2, 1
Csipkerek	-, 1, -, ?
Egervölgy	-, -, -, 1
Gersekarát	1, 1, 2, 1
Gutatöttös	-, 1, 1, ?
Győrvar	3, 5, 3, 2
Hegyhátszentpéter	-, -, 1, 1
Kám	2, 1, 1, 1
Marosszéplak	-, 1, -, ?

Nagytilaj	-, 1, 2, ?
Nemeskolta	-, 1, 1, 1
Olaszfa	-, -, 3, 1
Oszkó	3, 3, 1, 1
Petőmihályfa	-, -, 1, 1
Püspökmolnári	2, 1, -, 1
Rábahidvég	3, 2, 4, 2
Rum	2, 3, 1, 1
Sorkifalud	2, 4, 4, 2
Szemenye	1, 1, -, 2
Telekes	1, 2, 1, ?
Vasvár	3, 1, 4, 2
Zsennye	-, -, 1, 1

VESZPRÉM MEGYE

Devecseri járás

Adorjánháza	6, 3, 6, 8
Ajka	-, 2, 2, 1
Bakonygyepes	1, 1, -, 1
Bodorfa	-, -, -, 1
Borszörcsök	5, 8, 2, ?
Csőgle	5, 3, 5, 1
Dabrony	2, 1, 1, 2
Devecser	2, 3, 1, 1
Doba	1, 1, 1, -
Iszkáz	2, 3, 1, 2
Kamond	2, 1, 2, 1
Karaköszörcsök	2, 1, 1, 1
Kerta	-, 1, 1, 1
Kisberzsény	-, -, -, 4
Kiscsősz	-, -, -, 1
Kolontár	1, 1, 1, -
Magyarpolány	1, 1, -, 1
Nagyalásny	4, 2, -, 2
Nagypirit	2, 11, 6, 3
Nemesszalók	-, -, 2, 1
Noszlop	1, -, 1, 2
Nyirád	1, 2, 2, 1
Oroszi	1, 1, -, 1
Padragkút	1, 2, 1, 1
Pusztamiske	1, -, 2, 1
Somlójenő	-, -, -, 2
Somlósózlós	3, 4, 4, 3
Somlósárhely	-, -, 9, 2
Vid	-, -, 1, ?
Szentimrefalva	-, -, 1, ?

Keszthelyi járás

Alsópáhok	7, 2, 3, 1
Balatongyörök	1, 1, 1, -
Fenekpuszta	7, 7, 3, 6
Gyenesdiás	1, 2, 1, 1
Hévíz	2, 2, 2, ?
Karmacs	5, 2, 2, 1
Keszthely	-, 2, -, 2
Nemesbük	-, 1, -, ?
Rezi	1, 1, 1, -
Sármellék	6, 3, 4, 5
Szentgyörgyvár	-, 3, 2, 2

Vállus	-, 1, -, ?
Várvölgy	2, 4, 2, 1
Vindornyafok	-, -, -, 2
Vonyarcvashegy	1, 1, 1, -
Zalaszentő	1, 5, 3, 5
Zalavár	5, 1, 5, 8

Pápai járás

Bakonypéterd	-, -, -, 2
Bakonyszentiván	-, 1, 1, 1
Bakonyszűcs	1, 1, -, 1
Bakonytamási	1, 2, -, 1
Béb	1, 1, 1, -
Békás	1, 1, 1, 1
Csikvánd	-, -, -, 8
Csót	1, 2, 3, 1
Dáka	1, 1, 1, 1
Egyházaskesző	2, 2, 4, 3
Gecse	-, 1, -, 1
Gyarmat	1, 1, 1, 1
Homokbőgöde	1, 1, 1, 1
Ihász	1, 1, 1, 1
Kup	1, 1, -, 1
Külsővat	5, 4, 2, 5
Kemeneshőgyész	12, 8, -, 1
Kéttornyúlak	1, 1, 1, 1
Lovászpata	3, 2, -, 2
Magyargencs	-, -, -, 1
Malomsok	-, -, 2, 2
Marcalgergelyi	3, 3, 4, 3
Marcaltó	1, 1, 2, 1
Mezőlak	-, -, -, 1
Mihályháza	-, 1, 1, 1
Nagyacsád	-, -, 2, 1
Nagydém	1, 2, -, 1
Nagyimót	1, -, 1, -
Nagytevel	1, 1, 1, 1
Nemesgörzsöny	2, 2, -, ?
Nemesszalók	-, -, -, 3
Nóráp	-, -, -, 2
Nyárád	2, 1, 2, 1
Pakácsi	1, 1, 1, ?
Pápa	-, 2, 2, 4
Pápaderecske	1, -, -, 1
Pápakovácsi	-, 1, -, 1
Pápasalamon	4, 1, 2, 2
Pápateszér	5, 1, 1, 1
Ponyvád	-, -, 2, ?
Sikátor	-, -, -, 1
Szerecseny	1, 1, 1, ?
Takácsi	1, 1, 1, 1
Tapolcafő	1, 1, -, 1
Ugod	-, -, 1, 1
Vanyola	1, 3, 2, 2
Várkesző	-, -, -, 2
Vaszar	4, 1, 1, 1
Vinár	-, -, 2, 1

Sümei járás

Bazzi	3, 3, 1, 1
Boborfa	-, -, -, 1

Babronc	4, 2, 4, ?
Góganfa	-, -, 3, ?
Gyepükaján	1, -, 1, 1
Hosztót	-, -, -, 1
Káptalanfa	5, 3, 2, 3
Kisgörbő	-, -, 1, ?
Kisvásárhely	-, -, 3, 1
Mihályfa	4, 7, 3, 2
Nagygörbő	1, 1, 1, 1
Nemeshany	-, -, 1, 2
Óhid	8, 3, 3, 1
Ötvös	1, 1, 1, 1
Sümegecsehi	1, 2, 2, ?
Sümeprága	1, 1, 1, 1
Vidornyaszőllős	3, 2, 2, ?
Zalaerdőd	1, 2, 2, 1
Zalagalsa	2, 2, 4, ?
Zalagyömrő	8, 4, 3, ?
Zalaszegvár	2, 2, 1, ?

Tapolcai járás

Badacsonytomaj	2, 1, 1, ?
Badacsonytördemic	-, -, 1, 1
Balatoncsicsó	2, 1, 1, ?
Balatonederics	5, 7, 4, 1
Balatinrendes	1, -, -, ?
Diszel	1, 1, 2, 4
Gyulakeszi	1, 1, 1, ?
Hegymagas	1, 3, 2, -
Káptalanfői	4, -, 1, -
Kékkút	-, -, 1, 1
Kővágóörs	2, 4, 1, 2
Köveskál	2, 1, -, 1
Lesenceistvánd	1, 2, 1, ?
Lesencetomaj	2, 3, 3, 1
Megyer	-, -, -, 1
Mindszentkál	1, 1, 1, 1
Monostorapáti	1, -, 1, 1
Nemesgulács	1, 3, 2, 1
Nemesvita	2, 3, -, -
Raposka	1, 1, 1, ?
Rigács	-, -, -, 1
Salföld	1, 2, 2, ?
Sáska	-, 1, 1, ?
Szentbékakál	1, 1, 1, 1
Szigliget	7, 2, 2, 1
Tapolca	4, 3, 2, 1
Vigánypetend	1, 1, -, -
Zánka	-, 1, 1, ?
Zalahaláp	1, -, -, ?
Zalaerdőd	-, -, -, 1
Zalamegyes	-, -, -, 1

Veszprémi járás

Aszófő	1, 1, 1, -
Balatonakali	1, -, -, -
Balatonfőkajár	-, 1, -, ?
Balatonszőlős	-, -, 1, 1
Barnag	-, -, 1, -
Berhida	7, 4, -, 1
Dörgicse	1, -, -, -

Gyulafrátót	-, -, 2, -1
Litér	-, -, 1, -
Nagyvázsony	-, -, 3, -
Óskü	1, 1, -, -1
Ósi	4, 1, 3, -5
Papkeszi	-, 1, 1, ?
Pécsely	3, 3, -1, ?
Pula	1, -, -, ?
Sóly	-, 1, -, ?
Szentgál	-, -, 1, 1
Tihany	1, 1, 1, 1
Tótvázsony	-, -, 1, -
Várpalota	-, -, 2, 2
Vilonya	1, -, -, -
Vöröstó	-, -, 1, -

Zirci járás

Bakonycsernye	1, 1, 1, 2
Bakonypéterd	1, 1, 2, ?
Fenyőfő	-, -, 1, ?
Gic	-, -, 1, -2
Lázi	2, -, -, 1
Sikátor	-, 1, -, ?

ZALA MEGYE

Lenti járás

Bárszentmihályfa	-, -, -, 2
Csesztreg	3, 4, 3, 2
Csömöréd	1, 1, 1, 1
Csörnyeföld	-, -, -, 1
Dömefölde	-, -, -, 1
Gáborjánháza	5, 6, 1, 6
Gutorfölde	2, 2, 2, 1
Iklódbördőce	4, 3, 2, ?
Kálócfa	-, 1, -, -
Kányavár	-, -, -, 2
Kerkabarabás	-, -, 1, ?
Kerkateskánd	-, -, -, 1
Lendvajakabfa	-, -, 1, ?
Kissziget	-, -, -, 1
Kozmadombja	-, -, -, 1
Lenti	4, 5, 7, 3
Lentikápolna	-, 1, -, -
Mikekarácsonyfa	4, 2, -, ?
Nemesnép	-, 4, 2, 1
Nova	1, 2, -, 2
Ortaháza	3, 3, 3, 1
Páka	4, 8, -, 1
Porszombat	-, 2, 3, ?
Resznek	3, 3, 5, ?
Rédics	7, 6, 4, ?
Szentgyörgyvölgy	1, 1, 1, ?
Szentpéterfölde	1, 1, 2, -
Szécsisziget	2, 2, 2, 1
Tormafölde	1, -, -, ?
Zalabaska	3, -, -, ?
Zebecke	-, -, -, 1

Letenyei járás

Bánokszentgyörgy	2, 3, 2, 1
Bázakerettye	-, 1, -, 2
Becsehely	3, 3, 4, 1
Bucsuta	-, 1, -, ?
Csermez	-, -, 1, ?
Dobri	-, -, 4, 4
Kerkaszentkirály	-, -, 2, ?
Lasztonya	-, -, 1, ?
Letenye	1, 7, 3, 11
Lipseszentadorján	2, 1, 4, 2
Lovászi	1, 1, -, 1
Molnári	2, 1, 1, ?
Murarátká	-, 2, -, 1
Muraszemenye	5, 6, 6, 5
Oltárc	1, 1, -, ?
Pusztamagyaród	1, 1, 1, ?
Semjénháza	-, 2, 1, 1
Szentlisló	2, 2, 1, 2
Tótszentmárton	1, 4, 1, ?
Tótszerdahely	3, 1, -, 1
Tornyiszentmiklós	-, -, 2, ?
Várfölde	-, 1, 2, ?

Nagykanizsai járás

Balatonmagyaród	12, 1, 3, 2
Belezná	2, -, -, ?
Eszteregnye	-, -, -, 2
Felsőrajk	6, 10, 3, 2
Fityeház	-, -, -, 2
Galambok	3, 5, 1, 5
Garabonc	-, -, 2, 4
Gelse	2, 2, 3, 5
Hahót	-, -, 2, 2
Hosszúvölgy	4, 3, -, ?
Kiskomárom	3, 4, 3, 1
Komár város	1, 1, 3, 2
Korpavár	-, 1, -, ?
Liszó	-, 2, 1, 1
Magyarszerdahely	6, 6, -, ?
Miháld	-, 2, 1, ?
Miklósfa	4, 8, 2, 18
Murakeresztur	-, 3, 4, 4
Nagybakónak	1, 1, -, -
Nagyrada	3, 5, 6, 2
Nagyrecse	2, 1, 1, 1
Nagykanizsa	2, 4, 6, 8
Orosztony	3, 1, 1, ?
Pat	-, 3, -, ?
Pölöskefő	-, 9, -, ?
Sand	-, 1, 2, 2
Sormás	2, 4, -, 5
Surd	1, 1, 1, 1
Szepetnek	2, 2, 5, 2
Zalakáros	1, 4, 1, ?
Zalakomár 1. lásd: Kiskomárom	
Zalakomár 2. lásd: Komár város	
Zalamerenye	-, 1, -, 1
Zalaszaab	14, 5, 9, 8

Zalaszentbalázs	2, 2, 1, ?
Zalaszentjakab	2, 1, 3, 2
Zalaújlak	-, 1, 1, 1

Zalaegerszegi járás

Alsónemesapáti	1, 1, 1, 1
Andráshida	3, 1, 1, -
Babosdöbréte	-, -, -, 1
Bagodvitenyéd	1, 1, 1, 1
Bak	3, 2, 2, 3
Baktúttós	-, 8, -, 1
Becsölgye	1, 1, -, ?
Bocfölde	1, 2, 1, -
Botfa	-, 1, 1, 1
Bucsuszentlászló	1, 13, 1, ?
Csonkahegyhát	1, -, -, -
Egervár	-, 2, 1, -
Gellénháza	1, 2, 1, 1
Gyűrűs	-, -, -, 1
Kemendollár	1, 1, -, ?
Nagykapornok	2, 2, -, 1
Nagykutas	-, -, 1, ?
Nagylengyel	3, 2, 2, -
Nagypáli	1, 1, -, ?
Nemesapáti	1, 1, -, -
Orbányosfa	-, -, -, 1
Pacsa	3, 3, -, 2
Petrikeresztur	2, 1, 1, 1
Pókaszepetk	-, -, 1, 2
Pölöske	8, 7, 3, 2
Pusztaderics	-, 1, -, ?
Pusztaszentlászló	3, 2, 2, -
Rádó	-, 2, 1, 2
Ságod	-, -, -, 1
Salomvár	1, 2, 1, -
Söjtör	5, 1, 3, 1
Teskánd	1, 1, 1, ?
Tófej	-, -, 2, 2
Vasröp	2, 1, 1, -

Zalabesenyő	2, -, -, -
Zalaegerszeg	1, 3, 1, ?
Zalaistvánd	-, 9, 1, 1
Zalalövő	2, 3, 2, 1
Zalaszentgyörgy	-, 1, -, ?
Zalaszentmihály	3, 2, -, ?
Zalaszentiván	-, 9, -, ?
Zalaszentlőrinc	-, -, -, 1
Zalatárnok	3, 1, 1, 1

Zalaszentgróti járás

Batyk	3, 3, 2, 2
Bezeréd	1, -, -, -
Bókaháza	1, 1, -, ?
Csaford	-, 1, -, -
Dióskál	1, 2, -, -
Egeraracs	-, -, 1, 1
Esztergály	5, 7, 6, ?
Esztergályhorváti	-, -, -, 5
Gyülevész	7, 1, 3, 2
Kallósd	-, -, -, 1
Kehida	6, 2, 1, ?
Kustány	-, 1, -, -
Pakod	2, 3, 1, ?
Szentpéterúr	7, 5, -, 4
Tekenye	-, 1, -, ?
Tüskeszentspéter	-, 1, -, ?
Türje	2, 2, 2, 1
Zalaapáti	-, 1, 2, 3
Zalabér	1, -, 1, ?
Zalacsány	-, -, 2, ?
Zalakoppány	9, 4, -, 1
Zalaszentgrót	9, 5, 4, 1
Zalaszentlászló	4, 4, 3, 1
Zalaudvarnok	2, 2, 1, 2
Zalavég	1, 1, 1, 1

IRODALOM

- Aufruf zu einer Dritten Internationalen Bestandsaufnahme des Weissstorches** 1974. The Int. Council. Bird Press. (1972) Die Vogelwarte. 26. 365—370. p.
- Aumüller, S.** (1958), Der Weissstorch (*Ciconia c. ciconia*) in Ungarn und in Österreich. *Burgenländische Heimatblätter*. 20. 3.
- Bancsó, L. — Keve, A.** (1957), White-Stork-Census in Hungary in the years 1950 and 1951. *Aquila*. 63—65. 227—232. p.
- Berezsk P.** (1971), Mi lesz veled gólyamadár? *Élet és Tudomány* 26. 1304—1307.
- Dorning, H.** (1942), A gólyáról és a szárazságról. *Termtud. Közl.* 9. 1—2.
- Homonnay N.** (1964), Magyarország és környező területe gólyaállományának mennyiségi felvétele az 1941. évben. *Aquila*. 69—70. 83—97.
- Homonnay N.** (1967), Vas megye gólyáiról. *Vasi Szemle*. 2. 224—232.
- Hornberger, F.** (1953), Vom Speisetzettel des Weissen Storchs. *Mitt. Bad. Landesver. f. Naturkunde- und Naturschutz*. 6. 1.
- Hornberger, F.** (1967), Der Weissstorch. *N. Brehm-Büch.* 375.
- Huzián L. — Nagy I.** (1966), Adatok a gólya táplálkozásához. *Aquila*. 71—72. 231.
- Keve, A.** (1957), White-Stork-Census in Hungary in the years 1948 and 1949. *Aquila*. 63—64. 211—225.

- Kovács B.** (1968), Meddő gólyák Hortobágyon és Biharugaron. *Aquila*. 75. 281—282.
- Kováts L.** (1968), A fehér gólya elterjedése Délkelet-Erdélyben 1962—63-ban. *Aquila*. 75. 231—258.
- Marián M.** (1956), Adatok a fehér gólya fészkelési viszonyaihoz Somogyban 1956-ban. *Rippl-Rónai Múzeum Közl.* 1—5.
- Marián M.** (1962), Der Weiss-Storch in Ungarn in den Jahren 1956—1958. *MFME* 1960/1962. 231—269.
- Marián, M. — Marián, M. jr.** (1968), Bestandsveränderungen beim Weiss-Storch in Ungarn 1958—1 *MFME* 1968. 283—314.
- Marián, M.** (1970), Der Bestand des Weiss-Storchs (*C. ciconia*) in Ungarn 1963. *Vogelwarte*. 25. 255—257.
- Marián M.** (1971), A gólya-populáció-dinamikája Magyarországon (1963—1968). *MFME* 1971/1. 37—72.
- Rékási J.** (1975), Fehér gólya fészkeiben gyűjtött köpetek. *Aquila*. 80—81. 282—283.
- Schmidt E.** (1974), Gólyaszámlálás. Élet és Tudomány. 29. 1442—1469.
- Schüz, E.** (1973), White Stork-Colonisation — a social factor also? *Bokmakierie*. 25. 69—70.
- Schüz, E. — Szijj, J.** (1960), Bestandsveränderungen beim Weiss-Storch. Vierte Übersicht 1954 bis 1958. *Vogelwarte*. 20. 258—273.
- Schüz, E. — Szijj, J.** (1972), Brief Report on the Changes in Status of the White Stork since the International Census 1958. *Int. Coun. Bird. Pres. XI. Bull.* 141—145. p.
- Sterbetz I.** (1968), Vedlő gólyák Hortobágyon és Biharugaron. *Aquila*. 75. 282.
- Stollmann, A.** (1969), Populationsuntersuchung am Weissen-Storch (*C. ciconia*) in der Slowakei 1968. *Vogelwarte*. 25. 1.
- Weissert, B.** (1972), Faunistische Nachrichten aus Steiermark (VII/X7): der Bestand des Weisstorches (*Ciconia ciconia* L.) in der Steiermark in den Jahren 1969 und 1970 (Aves). *Mitt naturwiss. Ver, Steiermark. Graz*. 102. 225—228.
- Weissert, B.** (1972), Der Bestand des Weisstorches (*Ciconia ciconia* L.) in der Steiermark im Jahre 1971. *Mitt. Abt. Zool. Landesmus. Johanneum. Graz*. 1/4. 147—151.
- Weissert, B.** (1973), Der Bestand des weisstorches (*Ciconia ciconia* L.) in der Steiermark im Jahre 1972. (Aves). *Mitt. Abt. Zool. Landesmus. Johanneum. Graz*. 2/2. 131—134.
- Zink, G.** (1966), Populationsdynamik des Weissen Storchs (*Ciconia ciconia*) in Mitteleuropa. *Proc. XIV. Intern. Congress. Oxford 1966*. 191—215.
- Zsilin, E. I. — Lebedeva, M. I.** (1975), Perepisz' belüh ajsztov. *Pririda. Moszkva*. 7. 29—31. p.
- Zöllick, H.** (1975), Störche auf unseren E-Masten. *Natur-schutzarbeit in Mecklenburg*. 18./1. 52—54

DIE STORCHPOPULATION IN UNGARN

von

Béla Jakab

Seit 1958 wird fünfjährlich in unserem Land die Storchpopulation vermessen (Marián, 1962, 1968, 1971). Das vierte Mal haben wir diese Arbeit im Rahmen der internationalen Populationsvermessung im Jahre 1974 gemacht. In der Angabensammlung — wie bei den früheren drei Vermessungen — haben die Postämter mit ihren Briefträgern, weiterhin Förster, Jäger, amateurs und professionelle Ornithologen, sowie Erwachsene und Schulkinder, die die Vögel gern haben, mitgewirkt. Die statistische Verteilung ihrer Berichten, die sie uns aus 1825 Ortschaften gesendet haben (Tafel II), ist in der Tabelle I zu sehen.

Die Bearbeitung und das Ergebnis der Angaben zeugen darüber, daß die Anzahl der Störche und der Möglichkeiten zum Annisten weiter abgenommen hat. Aus 222 bisher bewohnten Ortschaften sind die Störche vollkommen verschwunden (Tafel II). Die Anzahl der Nester, die auf Gebäuden und Bäumen gebaut wurden, ist weniger geworden (Tafel IV), aber die der Nester, die auf Leitungsmasten gebaut wurden, hat zugenommen (im Jahre 1968 gab es 91, im Jahre 1974 schon 555), das in einigen Komitaten sogar 20—28% erreicht.

Die Anzahl der nistenden Paare (Tafel V und VIII) hat wieder abgenommen. Allein im südwestlichen Komitat *Vas* ist ihre Anzahl seit 1958 die gleiche geblieben, in einigen Komitaten zeigt sich im Vergleich zu 1968 auch eine Zunahme. Die Häufigkeit der Storchpaare (StD) ist am größten in den Komitaten des südwestlichen und nordöstlichen Teiles des Landes, in denen es viel Niederschlag gibt, bzw. in den Gebieten der Tiefebene, die gegossen werden. Die Zuzucht hat auch eine abnehmende Tendenz (Tafel VI). Der Gesamtstand, der aus der vermutlichen Zahl der alten (8908) und jungen (7489) Störche besteht, ist: 16397 Störche. Der Schwund im Vergleich zu 1958 ist 50,9%-ig, aber im Vergleich zum Gesamtstand von 1968 ist er nur 12,5%-ig. Das zeigt, daß die abnehmende Tendenz der Populationsdynamik im Vergleich zu dem Schwund, der sich zwischen den früheren Populationsvermessungen meldete (22,4%, 27,48%), in den letzten fünf Jahren langsamer wurde.

Wir haben festgestellt, daß die Störche im weiteren des helfenden Eingriffs des Menschen bedürftig sind, um ihre Möglichkeiten zum Annisten zu vermehren (z. B. Aufmontierung künstlicher Grundbauten zum Annisten).

Felelős kiadó: Dr. Trogmayer Ottó
Készült monószedéssel, íves magasnyomással, 46,8 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint
Példányszám: 625
78-1290 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

